

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

THE SANATANA JAINA.

I do not expect you to execute this improvement or to surrender that prejudice in my time, but at any rate it shall not be my fault if the improvement remains unknown or rejected. There shall be one man at least, who has surrendered the prejudice, and who does not hide that fact "

Mr. John Morley.

VOL. III. BOMBAY, AUG.-SEP.-OCT. 1907. No. I-II-III.

THE JAIN VIEW OF THE ELEMENTS OF THE UNIVERSE.

(JHUMANLAL, M. A. L. L. B.)

Jain Philosophy recognises six elements called Dravyas as the component factors of the Universe. They are eternal and independent of each other. All that exists in the Universe is one or other of these or a combination of them. They are Jiva or soul, Pudgal or matter Dharma or that which helps the first two in moving, Adharma or that which helps them in ceasing to move, Kal or time and Akash or space. Before proceeding to interpret or illustrate them it is extremely necessary to point out that Jain Philosophy takes a two-fold view of everything, one a superficial or common-sense view and the other an

inner or philosophical view. From one standpoint a thing is explained as it is ordinarily understood while from the other it is explained as it really is. Thus the error of confounding the two together must be most carefully avoided. For the sake of convenience we may have to use the words Vyavahar and Nischaya respectively to express the two ideas.

To come to the subject now. Jiva has nine distinguishing characteristics. First *it lives*. From the common-sense point of view this quality is exhibited in its five senses, three forces (of thought, word and act), and breathing and age. These ten

are called the Vyavahar Pranas of the jiva. Taking the second view this quality is manifested in its being happy, powerful, a seer and a knower; these four being termed its Nischaya Pranas. It is in this sense that jiva is said to live through Pranas. Second: it is inclined towards other things. This inclination is called Upyoga which is of two kinds (1) *an inclination to see or Darshana Upyoga*, and (2) *an inclination to know or Gyana Upyoga*. By seeing (Darshana) however is not meant only to see by physical eyes, but to become conscious, not in detail but simply of the existence of anything whether through the physical or the mental eye. By knowing (Gyan) of course is meant to know in detail. The distinction between Darshana and Gyana is very fine and rather difficult to understand. Some object passes by the door, now to simply become aware that something has passed by the door without being certain whether it was a man, a cat, a dog or something else constitutes Darshana, and to know that it was such and such a thing or such and such a person constitutes Gyan. Thus the one closely follows the other. There are four degrees of Dharsana and five of Gyan, but they are with respect to the common-sense view only. To say that jiva sees or knows this much or that much is to hold that view, for really speaking it is attraction for full vision and full knowledge that is the true characteristic of Jiva. Third; *it is without form*. Taste, colour, smell

and touch are the requisites of form and jiva has none of these. Though in practice it is often spoken of as being white or black etc., as if it had form yet that is owing to its connection with matter which has form. Thus the quality of the latter is attributed to the former. In reality it is formless. Fourth: *it is the cause of feelings*. Causes are remote or immediate. For example that remote cause of a pot being formed is the potter while its immediate cause is the capacity of clay to assume such form; for the same potter cannot make a pot out of sand. Thus to take the remote cause is Vyavahar and the immediate Nischaya. According to the first, jiva is the cause of Karmas or actions, body houses and clothes, etc. By a distorted use of the second it is the cause of such feelings as anger, pride, avarice, deceit etc. And by a right use of it, it is the cause of pure faith in and knowledge of itself. Fifth: *it can regulate its size according to the form it assumes*. As a lamp, when placed in a small room lights the whole of it, and also all the inner space of a big hall when transferred to that place, in the same way jiva can expand and contract according as it is in the body of an elephant or an ant. It should be remembered however that this is the common-sense view of it. From the philosophical point of view it pervades all the Universe. Sixth: *it is a sufferer of the result of its actions*. Through Pudgal it enjoys pleasure or suffers

pain as a reward of or punishment for its good or bad actions respectively. This is the ordinary way of speaking. Though we may also say even apart from Pudgal that it is the subject of pleasure or pain for its feelings and passion, yet rightly speaking it is an enjoyer of perfect faith and knowledge. Seventh: *it is worldly*. Practically it is so in so far as it is said to belong to Heaven or Hell, to the vegetable or the animal kingdom, or to be a possessor of one sense or of more than one. In the real though stretched sense it is so with respect to the different stages of its development as when we speak of its possessing Darshan in the first, second, third or the fourth degree, or Gyan in any of its five degrees. As a matter of fact it is all perfect and independent. Eighth: *it is Siddhda, i. e., after liberating itself from the trammels of the Sansar (cycle of birth and re-birth) it gets salvation and rests in perfect Peace, Calmness and Beatitude*. Ninth: *it always moves upwards*. Though commonly it is said to move in all directions, yet that is in company with Pudgal. Otherwise by itself it moves only upwards. As a piece of cork covered with mud comes up to the surface of water when mud is washed away.

The Subject of Pudgal we may safely dispose of by simply saying that it means matter and has form.

Dharma and Adharma we may take together, as they are cognate subjects.

The former means that fine element which helps jiva and pudgal in moving. It does not force them to move. But when they move by themselves, it becomes the medium of their motion. As water helps a fish to swim or air helps a bird to fly or sound to travel, in the same way Dharma Dravya helps jiva and Pudgal to move. Without this they cannot move. To continue the illustration further as water and air do not urge the fish and the bird or sound to move, in like manner this dravya does not urge the other two to move. The latter, *i. e., Adharma Dravya* means that element which helps Jiva and Pudga to stop motion. To take an example it is like the shade of a tree which attracts a traveller walking in the sun to stop there. In this case too the work ends with giving help merely, for the shade does not force the traveller to stop.

Space and time are popular terms and do not require much explanation. Space is that which gives room to other dravyas. So far as the other five Dravyas extend, it is Lokakash, beyond that it is Alokakash, *i. e., where there is only space and nothing else*.

Time is the duration of a thing becoming old from new or of Jiva or pudgal moving from one place to another. This definition of Kal (time) is according to the superficial rendering, its inner meaning being that which regulates the existence of all the other Dravyas.

To take a comparative view of all the Dravyas. They are all enternal.

This qualification is necessarily implied when we call them elements. An element is never formed. Formation requires a time for it, but it is simply inconceivable how a thing independent of every other things can come into existence out of nothing at one particular moment, or can ever vanish into nothingness. In the case of a thing which is the result of the combination of two or more things, there may be particular time of its coming into existence, *viz.*, when the constituent parts happen to unite together in due proportion, but to say so of anything which is single is to say the impossible. Such a thing must be without beginning, without end. It is easily intelligible as regards the last named five Dravyas. Some difficulty may be found as regards jiva but the question will be solved when we see that this is the only dravya possessed of the quality of consciousness, all the rest being lifeless. At this point it may be remarked that for this very reason they are all called Ajiva as distinguished from Jiva. Supposing then for a moment that Jiva is not eternal and hence not an element then it must have been formed out of two or more of the other five Dravyas, *i.e.*, out of Ajiva. In other words a thing is formed out of such other things as have quite opposite and contradictory qualities, which is absurd.

Pudgal is the only Dravya which has form. Others are all formless.

Jiva and Pudgal are alone capable of moving, others being motionless.

As has already been observed space is divided into two parts, *viz.*, Lokakash and Alokekash. So far as the other five dravyas extend it is Lokakash and beyond that Alokakash. In the latter there is not even time. It is so in the sense that time is known by the motion of Jiva or Pudgal; and there being none of these in Alokakash there too time is measured with reference to the Lokakash and not without or independent of it.

Another thing to be noted about these dravyas is that time is Akaya or without body and the rest Astikaya or with body. Several particles uniting together make a body. The particles of Jiva, Pudgal, Dharma, Adharma and Akash howmanysoever they may be are the same from eternity and will remain the same till eternity. They never add to nor diminish from their number. These dravyas are perfect wholes as it were. Such is not however the case with time. Its particles never unite but always keep separate, the one following the other in immediate succession. They do not exist all together at one and the same moment, for the past is never present, nor the present future. Thus the former five are as if like a ball, while the latter one is like a chain.

The last and the most important thing to be observed with regard to these dravyas is their union with each other. Dharma, Adharma, Kal and Akash never unite with any other dravya, so we may dismiss them at once. It is only Jiva and Pudgal

which unite with and act and react upon each other. Their union is the cause of worldly sufferings or pleasures while their disunion results in a state of perfect happiness. Seven things result from this combination which are Ashrava, Bandha, Samvara. Nirjara, Moksha, Punya, and Pap. The first five together with Jiva and Ajiva are called the seven Tattvas or cardinal principles of Jainism. They are rightly so called because the object of every religion is to show the way to salvation, and on the part of Jain religion they trace the required course. In this play of the world's theatre Jiva is the hero, Pudgal the arch enemy, Ashrava, Bandha, Samvara and Nirjara, the different phases of the fight and Moksha the final victory. These seven together with Punnya and Pap make up the nine Padarthas.

Let us take them one by one. Jiva and Ajiva have already been described. Ashrava is the door or means for the entry of Karmas. It is of two kinds (1) Bhava Ashrava and (2) Dravya Ashrava. It will be remembered that right faith and right knowledge is the true function of Jiva, but when unfortunately it digresses from this path and begins to think wrongfully and indulge in passion taking it to be the right conduct, Bhava Ashrava is the result; and when in consequence of this Karmas are actually produced that is Dravya Ashrava. Thus the one is in mind, the other in fact; the first

giving an opportunity to or preparing the way for the second to come into existence. To be more explicit when feelings of desire etc become the Cause of Pudgal acquiring the force of Karmas the process is called Bhava Ashrava and when it actually acquires that force then it is called Dravya Ashrava. Be it noted that in familiar physical world matter assumes different circumstances. For example when Oxygen and Hydrogen combine chemically in due proportion water is produced. Again by heat water becomes vapour and by cold ice. In the same way Pudgal is effected by Jiva and Karma in one of the forms which the former assumes by the influence of the latter.

Bandha is the attachment of Karmas to Jiva. The attachment of Bhava Ashrava is called Bhava Bandha and that of Dravya Ashrava, Dravya Bandha. The Jiva by itself as it is pure like glass becomes oily so to say by feelings not consonant with its real nature and Karmas like minute particles of dust floating in the air stick to it. This is Bandha.

Samvara is the cessation of Ashrava. Consequently the cessation of Bhava Ashrava is Bhava Samvara and that of Dravya Ashrava, Dravya Samvara.

The process of separation of Karmas from the Jiva is Nirjara. Feelings which cause this separation are Bhava Nirjara and their actually being in the course of separation is Dravya Nirjara.

The total annihilation of Karmas is Moksha. Thus thoughts which give rise to this liberation of the Jiva from Karmas are Bhava Moksha and the actual destruction of Karmas is Dravya Moksha.

Ashrava may be compared to the opening of the valve of a water pump, Bandha to the water being lifted up to the reservoir, Samvara to the shutting of the valve, Nirjara to the emptying of the reservoir and Moksha to its becoming quite empty.

To sum up, suppose a traveller has lost his way in a dense forest. There he comes across a native of the forest and gives himself up to his guidance. The more he obeys his deceitful comrade, the more is he entangled in the dark labyrinths of the jungle. He at last realises his position and directs his footsteps according to the dictates of his own conscience, till he emerges from the interior of the forest and reaches the Royal Road.

To apply this illustration to our purpose. Jiva is the wanderer, Pudgal the mischievous inhabitant of the forest, Jiva's trust in his leadership is Ashrava, being misguided more and more is Bandha, refusing to be led astray by him any more is Samvara, tracing footsteps according to his own will and thus beginning to come out of the forest is Nirjara and arriving at the right place is Moksha.

Feelings which are the occasion of good deeds are Bhava Punnya those of bad ones are Bhava Pap. Similarly

good deeds themselves are Dravya Pap. Punnya conduces to happiness and Pap to sorrow. Here it may be asked:—Is it not then better to endeavour to do good deeds rather than to seek their total extinction by doing no deeds at all whether good or bad and be always happy? Apparently there seems to be some force in the argument but the matter becomes quite clear when we consider for a while that still there remains the risk of slipping. Thus in order to avoid this danger of ever becoming a prey to Karmas and to ensure its position it is the duty of every individual soul to strive to attain Nirvana from where there is no fall.

It necessarily follows from what has been said above that the union of Jiva and Pudgal is eternal, and hence Sansar which is the outcome of this union is also eternal. Jiva cannot lose its purity except through and in company with Pudgal. Supposing for a moment, then, that Jiva was separate from Pudgal at any time, there could have been no opportunity of their coming into contact with each other and consequently no Sansar had existed. But the Sansar does exist as a matter of fact. Therefore the union of Jiva and Pudgal must be eternal.

If it be taken for granted that Jiva can leave its true sphere even without Pudgal then evidently there is no security even after Moksha, for it may again get involved in the Sansar. In such case there remains

no distinction between Moksha and Sansar. On the contrary they both become the same.

Question may be raised here that if the Jiva does not return to Sansar from Moksha, a time is possible when all the Jivas will attain Nirvana putting an end to the Sansar. Such is not however the case. Jivas are infinite in number, so that howmanysoever be taken out of them the balance is still infinite. As an atom or a molecule is the unit of matter in the physical world or a point is the unit of surface in geometry, in the same way a Jiva is the unit in the spiritual world. Now the number of points in a given line is infinite according to the defini-

tion of a point, and if we rub half the line off, their number in the part left still remains infinite. Similar is the case with Jiva. Thus not only the six Dravyas, but the Tattwas and Sansar also are without beginning, without end.

I cannot conclude this article without saying that any faults or inconsistencies in it, of which I think there might be many, are not to be understood as so many defects of Philosophy but are to be attributed to my ignorance and incompetency and to that alone.

A further description of Dravyas and Tattwas will be published shortly in Hindi.*

PARESNATH HILL.

[The *Englishman* of Calcutta publishes several letters on the question of Parasnath Hill. We reprint them for the information of our readers. We are extremely sorry that Government have not yet declared that they have given up the idea of in-juring the feelings of 1'500'000 of Jains.) ED. S. J.

I.

To the Editor of "*English man*."

Sir,—The reply given by his Honor the Lieutenant-Governor of Bengal to the Jain deputation that met him on the Paresnath Hills in regard to the adjudication of their rights enjoyed from time immemorial in that place has come as a painful surprise to all sections of the Jain community. They are fortunate and glad that his Honor has not yet passed final orders upon the question that has considerably exercised the minds of the Jains, for the trend of the reply has created

unless His Honor's present views are an apprehension in their mind that modified to ultimate verdict which is likely to be given to this much-vexed question will be most unfavourable to them. At the outest we owe it to the Lieutenant-Governor to express our cordial appreciation of the tone and temper of his reply in which he was at some pains to indicate his solicitude for the religious scruples of the Jains. Being himself a deeply religious man. His Honor was perfectly ready to show his respect to the reli-

* This is already published. Ed-S. J.

religious feelings and sentiments that characterises a large and influential community. There is a ring of sincerity in his utterances which has created a favourable impression among the Jains, who takes this opportunity to express their fervent hope that if all the facts connected with their rights in the Parasnath Hills are laid before the Lieutenant-Governor who, we may here, and trust, still keeps an open mind and has not definitely committed himself to any view of the matter one or the other. His Honor may yet be pleased to earn the gratitude of the Jains by a just decision warrented by the gravity of the vital issue involved. The courtesy and candour with which the Lieutenant-Governor took the representative Jains into his confidence who came from various parts of the country across thousands of miles to help him in arriving at a proper decision that may be acceptable to the Jains, lead them to hope that their cherished susceptibilities will not be violated for the lack of a statesman like insight into their real depth and significance. It remains to be seen what compromise the Lieutenant-Governor decides as eminently suited to the requirements of the situation that has arisen. But we may be permitted to bring home to His Honor that no patched-up concordat is at all calculated to satisfy the Jains unless their rights in the entire Hill for purposes of worship are duly recognised. It has been made to appear that in the present discussion religious sentiment comes into open conflict with public

convenience. But it must be acknowledged that in the East, and especially in India religious sentiments must over-ride all Narrow considerations of so called physical benefits accruing to a small minority of people. The spirit must dominate over the flesh and assert its supremacy over its petty, selfish demands. If the religious feelings maintained by a large class of people come into collision with the craze of a small section of the privileged class which has not yet been put to the test, then we are justified in saying that it is the former that deserve recognition at the hands of the authorities. The beautiful Hill of Paresnath may be beautiful only to the enraptured gaze of a few who have gone mad over it. Its climate may be "equable like that of Madeira and invigorating like that of Braemar." It may lend itself to being converted into a happy pleasure ground. But all these advantages that affect the senses cannot be said to outweigh the supreme fact that is spiritual in essence that every inch of the Hill is held sacred by the Jains who are by no means a negligible quantity in the estimation of the Government who kiss the ground all over as sanctified, with feelings of deep veneration. It is idle to join issue with these feelings and scruples the gravity of which need not be mistaken, by imparting into their consideration the cannons of Western Logic and the hair splitting arguments of the Socialist for it must be remembered that religious sentiment has its roots deep down in human

nature that refuses to be trammelled by iron the limitations of Logic. Will show later on that this sentiment is based on sound reason and not on extravagant claims that it is made out to be. In the meantime, our contention is that religious feelings on which depend the peace and happiness of thousands of our fellow-brethren cannot be made by Executive orders to yield to the questionable exigencies of comfort and convenience. It has momentous value of its own which our rulers would do well not to ignore in this country for less to trample under foot for reasons of doubtful validity. It is a curious anomaly that at a time when the spirit of discontent is abroad a bombshell is suddenly thrown among a community who have hitherto been averse to all political movements. The injudicious step is likely to sharpen the edge of their feelings which they are inclined to think are outraged by the proposal. The Jains are mainly commercial in their ways of life, deeply absorbed in their business who are always content so long as there is peace in the land for the development of their trade operations, and their religious feelings are untouched which they hold dearer than all things else in the world. The Government have guaranteed absolute peace throughout the country for which the blessings of the Jains will descend on them in plentiful abundance, but in an evil moment the proposal went forth to subordinate their religious sentiments to the pressure of public benefit. Ever since the Deputy Commissioner

of Hazaribagh published the Notification embodying his scheme for the leaving of building sites on the Paresnath Hill, whose glory would thus be gone and its sanctity vanish the Jains have been filled with feelings of alarm and indignation, such as they never experienced before under British Rule, in view of the Proposed desecration of their place of worship and a sense of the gravest disquietude has taken hold of their minds. It would therefore, be not too much to say that the authorities have been extremely ill advised in launching this irreverent proposal which it most likely to have the effect of alienating the good feelings of a powerful and wealthy community. We appeal to the Lieutenant-Governor to give his best thought and consideration to the points that we have raised in the hope that our religious scruples, in spite of their apparent absurdity to Western eyes, will not be set at naught in the decision of our right in the Paresnath Hills. We await His Honor's final orders with intense anxiety and trust that they may be such as the Jains approve of. In subsequent letters we propose to discuss the legal aspects of the question that is now under the consideration of the Lieutenant Governor.

DHANU LALL AGARWALLA

II

TO THE EDITOR OF THE "*Englishman*."

SIR,—The key-note of the Lieutenant-Governor's address to the Jain deputation at Paresh Nath Hill which would appear to have had a great deal to do in colouring the conclusions to which he was being led, was the assumption that the whole Hill could not be regarded as in all places equally sacred. The statement may sound queer to all who fail to "put themselves into the skin" of an Indian religious Sect. To them it would seem as nothing better than making a too large order. But those who understand the view points of Eastern religions even if they find it hard to reconcile them to sound reason, commonly so called, will hesitate to consider the statement in similar right. "I find myself unable" says the Lieutenant-Governor "to accept the statement that the whole Hill (that is, the whole Paresh Nath range) is all equally sacred. Such a statement is at variance with the previous attitude of the Jains, it is contrary to the facts which can be seen by any one that chooses to visit the Hill; and it is if you will allow me to say most respectfully contrary to sound reason. It is contrary to the attitude hitherto assumed by the Jains; for they have not hitherto claimed that exclusive sanctity for the whole Hill, which some of their present representations indicate their desire now to secure." With due deference to the opinion emanating from such an august and high-placed authority, we beg leave to

submit that the attitude of the Jains is grievously misconstrued in this connection, without regard to the motives that impelled them to adopt silence as the better part of discretion. At the same time it must be remembered that the right vested in a community is never obscured or rendered null and void by their failure to raise a cloud of dust and controversy over it. Because the Jains were disinclined to make themselves aggressively articulate in the past, it does not follow as a matter of course, that they have thereby bound themselves down for all times altogether irrevocably to the acceptance of the harm caused to them and the violation and forfeiture of their rights. The Jains had their reasons which we propose to discuss just now for maintaining a vow of silence at the time when their rights over the entirety of the Hill were to a certain extent set at naught and ignored. But it must be distinctly understood that they had no desire to connive at the wrong or take a philosophic view of the infraction of their most valued privileges with which they cannot persuade themselves to part for all the world.

The judgment of the Honorable High Court in the Piggery cases is fairly explicit about the reasons that made the Jains averse to the loud assertion of their rights when these were partly infringed at the instance of the Government. Their silence was not dictated by a desire to submit to the extinguishment of their rights but rather it is to be attributed

to the fact that they were prompted by the noble purpose not to embarrass the Government in the matter. "It does appear" said the Honorable Judges "upon the evidence that upon the establishment of a Sanitarium by Government on the Hill, several soldiers lived there for a time and that on the establishment of the Dak-bungalow European travellers visited the Hill from time to time and the residence of Europeans necessitated the killing of animals for their food. But at the same time it also appears that the establishment of Sanitarium was opposed by some of the Jains and the reason why they did not bring a suit to put a stop to the slaughter of animals in the Sanitarium and in the dak-bungalow was, perhaps, that *they did not think it judicious to quarrel with the Government*" (The Italics are of course ours). So we have it on the authority of the highest Court in the realm that the Jains did not consent to a voluntary abdication of their rights but they

hadt he good sense to refrain from exercising them in view of the Governmental action, which they were inclined to think rightly or wrongly was required by the exigencies of State. The establishment of Sanitarium, the quatering of European Soldiers and the building of a dak-bungalow were far from being acceptable to the Jains and ran from directly counter to their cherished feelings, but they thought it prudent not to quarrel with the Government measures that they thought had not the element of permanence

in their character. On the contrary, these acts of questionable validity were looked upon as temporary makeshifts directed by reasons of State, which were not intended to form a perpetual nuisance. It is evident that the establishment of Sanitarium was, as a matter of fact, opposed by some of the Jains who keenly resent this encroachment on their rights but they did not think it worth while for reasons of expediency to carry their opposition to the bitter end. Their reticence is easily explained by attributing it to their reluctance to engage in a deadly strife with the Government and it would be doing a great injustice to construe it into an acquiescence with the invasion of their time-honored privilege.

The Lieugenant-Governor characterised the Jain belief in the sanctity of the entire Hills as "contrary to reason." His Honor "felt certain that the claim that the whole range should be declared sacred and reserved for the worship of the Jains is made under misapprehension." We beg respectfully to state that there is nothing absurd in the claim put forward by the Jains that they look upon every stone or inch of ground in the Hills as impregnate with sacred associations. The reasons are not far to seek. It would be useful to notice in this connection the findings of the then District Judge of the 24 Pargunnas, Mr. C. B. Garrett, against whose decree the appeal was preferred in the Piggery case to the High Court and which findings were also upheld by the Honor-

able Judges of High Court. The learned Judges remarked that 'the plaintiff's witnesses have told us that in their estimation every stone of Pareshnath Hill is holy and an object of adoration and that the reason for this is that although tradition tells them that twenty Tirthankars and an innumerable company of Sadhus passed away on Paresh Nath Hill the Tradition did not reveal what spot each of them died; and that they may have died anywhere on the Hill each part of it is (thus) equally an object of adoration.' There is no knowing which parts of the Hill are sanctified by the Nirvana of the Tirthankars and other devotees. It is impossible to identify with any degree of certainty the consecrated spots associated with their austerities and devotions. In default of accurate information, the Jains are not to be blamed if they regard the Hill as a whole, trodden over by their saints in the dim past, as fragrant with their sacred memories and therefore surcharged with hallowed associations. It is thus for centuries that they are jealously guarding the entire hill against the least touch of contamination. Every part of the hill irrespective of the extent of the whole is an object of equal adoration to them. In the face of these facts, the Jains may be pardoned if they stoutly opposed the desecration of their sacred place of worship, which will be an accomplished fact if the ill started proposals of the deputy Commissioner of Hazaribagh are allowed to be carried into

effect. After all, the claims of the Jains are not as preposterous as they are made out to be. They are acute and quick-witted their dealings to the highest degree and never allow themselves to be swayed by sentimental considerations. In the present case, mere sentiment has no place in their opposition but it is guided by the demands of justice, and fair play as based on facts that cannot be juggled with or explained away. D. L. A.

 11

TO THE EDITOR OF THE *'Englishman.'*

SIR,—In continuation of my previous communications on the subject of Paresh Nath Hill, I now beg to submit the following further comments and hope you will be able to find room for them in your journal.

I have advanced the contention that the Jains regard the whole of the Paresh Nath Hill, despite its great extent, as sanctified by the devotional achievements of their Tirthankaras. In their eyes, every inch of ground in the Hill, even the meanest slab of stone are instinct with sacred associations. In proof of this, it would be interesting to give some account of the rites and ceremonies observed by the Jains when they are, first, within sight of the Hill and then when they ascend it. I give below the account as proved before the District Judge of the 24-Pergunnas in 1890 in the celebrated Piggery case. The learned Judge opined from the mass of evidence before him that every part of

the Hill was equally an object of adoration to the Jains. He in his judgment says as follows :—

“ In proof of this, the practices they observe on visiting the Hill are described. When they first get a view of the Hill, they adore it and perform an act of worship. Then the night before they ascend, they perform the Arati of the Hill which is a sort of illumination in its honor. Then they commence their worship at the foot of the Hill; they ascend barefoot, the wealthy scattering milk and saffron along the road. Then they perform another Pujah at the Sita Nala half way up. They are forbidden to eat, drink or perform the offices of nature upon the Hill, and lastly as a crowning act of the pilgrimage they compass the Hill round before they quit the place.”

From this description of the religious observances performed by the Jain pilgrims when they are on a visit to the Hill, the learned District Judge had no difficulty in arriving at the natural and legitimate conclusion that the entire Hill is looked upon by them with feelings of deep veneration. Mr. Garrett was perfectly satisfied that the evidence adduced by the Jains was particularly convincing in the establishment of their point.

“ I have not the least doubt,” observed the District Judge, “ that the account which the witnesses give is substantially correct.” In the face of this strong statement, it would be highly improper to question the vali-

dity of the Jain claims based on good reason and the supreme considerations of religion in regard to the sacred character of the entire Paresh Nath Hills. The claim is neither frivolous, nor contrary to reason. It is founded on sound policy as recognised by a competent court of law. The elaborate religious ceremonies that characterize the pilgrimage of the Jains on the Hill would go to show that not simply the eastern ridges and spurs of the Hill dotted over with shrines and temples have sanctity attached to them, but all places comprised in the Hill are equally considered as invested with a sacred character. The Deputy Commissioner of Hazaribagh, as the guardian of the interests of the Rajah of Palgunge, would seem to make out that the Rajah's title to the Paresh Nath Hill contravenes the rights and privileges claimed by the Jain community. That the claim advanced by the Jains is in no respect unsubstantial or fallacious would be evident from the terms of the Ekrarnamah executed between the Rajah and the Jains on the strength of which the contention of the Jains is abundantly established. I beg to quote the following passage from the judgement of the Honorable High Court in reference to the piggery case, which proves beyond the least shadow of doubt that the claims advanced by the Jains are not invalidated by the right, title or interest of the Rajah of Palgunge.

“ It would be observed from another part of the agreement that the Rajah

bound himself to make over to the Jains any land which might be required by them without any price, and he the Rajah should not be allowed to raise any objection to the erection of any temple or Dharamsala on the Hill. Now this covenant itself indicates that the whole Hill was considered by the parties as sacred. It was apparently from this point of view that it was agreed that the Jains should be allowed to appropriate any land they pleased for the purpose of building temples."

The view put forward by the Judges of the High Court is clear and unmistakable. The Jains take their stand on this finding, which contains in a nutshell the rights of the Jains to the Hill as against the Rajah of Palgunge. The Rajah is restrained by the *Ekrar-nama* from urging any objection to the erection any temple, shrine or Dharamsala on any part of the Hill that to the Jains may seem fit and desirable. This is sufficient to establish their absolute rights of enjoyment, irrespective of the title of the owner and shows that the claim of exclusive possession on the part of the Jains in nothing irrelevant or absurd. I have sought to prove that the view taken by the High Court of the whole matter, puts the rights of the Jains in a clear light. It places them on a sure basis and puts out of court the convenient theory of limited sanctity attaching to the Paresh Nath Hills, of which much capital was made in certain quarters. The larger issue involved in the present case is not

whether the existance of human habitations remote from the shrines and places of pilgrimage obtrude on the attention and observation of the devotees in their worship and meditation, but whether any act interfering with the sacredness of the whole Hill, is not likely to infringe the rights and privileges vested in the Jain community and sanctioned not only by immemorial usage but what is more by the opinion formed of the matter by the High Court. The Judges further remarked that :

"It seems to be abundantly clear upon the evidence in the case, that if the piggery were allowed to continue, the Jains would not repair to the Hills for the purposes of pilgrimage and devotion."

What is there to show that if the sanctity of the Hill as a whole were violated by the erection of buildings, a similar contingency would not happen. The Jains are persuaded to think that any interference with the holy associations ascribed to the Hill would result in its being robbed of all causes of sanctity and adoration, and ultimately in its abandonment as a place of worship and devotion. It is because the Hill is lifted, high above the sordid and grovelling associations of mundane life, that its pre-eminence as the resort of devotees is rightly made out. But the building of residences for all sorts and conditions of people will have the effect of desecrating the Hill, interfering seriously with its inherent sanctity and lowering it

to the plane of the ordinary places frequented by men. I beseech the Government to pause before such an undesirable state of things causing pain, shame and humiliation to thoui sands and thousands of loyal subjects and giving a rude shock to their reli gious feelings and scruples, is brought about. The dictates of true statemani ship would be to conciliate the opposi tion that has arisen on this delicate matter.—Yours faithfully,

DHANNU LALL AGARWALLA.

IV

TO THE EDITOR OF THE "ENGLISHMAN."

SIR,—In continuation of my pre vious communications on the subject of Poreshnath Hill, I now beg to sub mit the following further comments, and hope you will be able to find room for them in your journal.

I have tried to establish by refer ence to the judgment in the Piggery case the great sanctity attached to the entire Poreshnath Hill. It is, indeed, deplorable that the Jains' view-point which has found favour with the Hon'ble Judges is liable to such grie vous misconstruction as has been re cently done in relation thereto. As suming that the residences will be built on sites out of the sight of the devotees and worshippers, although I shall hereafter show, as the fact is, that the proposed sites will be quite within the sight of the pilgrims and will obtrude upon their notice. The proposition does not bear a moment's examination that because the hill is vast in extent and the temples and

shrines are ensconced in the topmost part, it follows that the building of residences is safely permissible in the lower sites out of the sight of the devotees and worshippers. It seeks to compromise the stern requirements of religion by the ignoble standard of the cold and calculating wisdom of the world. The Jains take their stand not merely on religious grounds in respect of which their position is in vulnerable, but also on the best and highest reasons sanctioned by law and equity. It is curious that these consi derations are in a manner summarily thrown overboard in the excessive zeal authorities to provide for so-called public convenience for in fact the public will not as I shall hereafter shew, be benefited at all. I maintain that the leasing of sites with a view to the construction of buildings there on would secularise a place, every inch of which to the eyes of the Jains, is holy, and convert a shrine, whose anti quity is lost in the dimness of the past, into a pleasure resort of the modern fashionable type. The sa credness of the place would be serious ly impaired by its close contiguity with debased wordly associations. The killing of animals is absolutely repugnant to the feelings of the Jains. Would the Government be in a posi on to guarantee that the slaughter of animals for purposes of food or pleasure and numerous other matters most repugnant to the feelings of the Jains would be strictly interdicted from the precincts of the Hill, far less on its bosom? If all the obnoxious

practices which the Jains are abhorrent of, go on merrily in the Hill, how it will lie in the face of the Government to say that there will be not the least interference with the exercise of religious rights vested in the Jains? The point is not too subtle to escape suitable consideration. If the Government declines to ensure that the killing of animals or the use of meat and other repugnant practices by the prospective residents will be unknown in the Hill, the Jains are within their rights to hold that the act would be as much a desecration of the shrine and a hindrance to religious service as the hateful Piggery established by the late Mr. Boddam. But the permission of animal slaughter and the use of meat will not of itself constitute a valid ground for detracting from the sanctity of the Hill by the construction of human residences.

The Jains cannot persuade themselves to assent to any proposal which will have the effect of affecting even to the least degree, its sacred character. It has been said that the residences would be built on the furthest parts of the Hill so that they may not confront the temples. But (assuming that it would be done although the fact remains that even this would not be done) there is one contention to this proposal, which I beg to advance in the words of the judgement on the Piggery case. The Judges said that "it has been argued before us that in ascending the Hill for the purpose of visiting the temples that exist on the top, the pilgrims have

not to pass by the Piggery and that it is not visible except from two of the big high peaks and that therefore there can be no hindrance to the performance of their religious duties by reason of the Piggery in question." Arguments on the same basis and in the same line are employed to justify or afford a colourable pretext to the proposed action of the Government in the present circumstances. The only assurance that the Government deigns to give the Jains is that the residences will be built away from the temples although the sites proposed are quite within sight of the temples so that there is no reason for apprehension that the devotees will be in any way disturbed in their meditation by the protruding of worldly associations. But the answer to this piece of ingenious quibbling is effectively given by the Learned Judges of the High Court in their decision of the aforeside point. I give it below in their convincing words which take away the ground altogether from the feet of the apologists of the other view. The points raised by the Hon. Judges demolish the present plea like a house of cards that the further the proposed habitations are made the greater will be their validity as if proximity in space is the only objection that can with a show of reason be entertained. It will be seen that the argument is a mere make-believe, which is only destined to cover the circumstances as they now are and takes no note of the contingencies that may come about to-morrow. It

proceeds upon the assumption that the present conditions are immutable and will continue in their entirety for all time. The basis being dangerously slippery the Jains will be pardoned if they refuse to pin any faith in it.

The Judges of the High Court who adjudicated upon the Piggery case very properly asked: "Supposing that the present Road by a reason of some unforeseen cause or other becomes impassable and the only route convenient for ascending the Hill is a route by the side of the Piggery or supposing that one of the Jains were to build a temple on a site close to the Piggery could it be contended that his worship in the temple would not be hindered by the slaughter in the Piggery." Applying the query to the present circumstances I have no difficulty in answering it by a clear and emphatic negative. The parity of reasoning in both cases is complete. If by a convulsion of nature the present Road leading up to the temples and shrines overhead becomes impassable or no trace is left of it and the only route that admits of communication turns out to be the one that runs through the heart of the future colony of residences, what becomes of the vaunted argument that the pilgrims will never have any occasion to encounter the degrading sights and sounds of a world from which they badly need immunity during their pilgrimage on the Hill. Could it be said that an insurmountable obstacle would not thus be placed in their way which is likely

to hamper them in their religious exercises? The freaks of nature it is not for man to control. Nature runs riot in her upheavals. Who knows but that the present arrangements may be completely transformed, and then what safeguard can there be against the worshippers who want to be "far from the world's ignoble strife" coming in direct contact, if not collision with the sickening associations of a world revelling in fish, flesh and wine or indulging in pastimes or practices repugnant to the Jains. Is there any check to obviate such a dire possibility? The supposition that I have made is not an over-colored or far-fetched one. The Jains have good reasons to suspect that the contingency may easily take place in all human calculation and when it does, then even according to the Jainism as understood by the English Tribunal farewell to the religious rights which the Jains have enjoyed in the Hill from a remote period which does not come within the records of history. The mind shrinks from contemplating such a catastrophe. But those who want to lull the Jains into the belief that the distance of a separate world will prevent the risk of their spiritual functions being in any way interfered with, may well ponder over it. I put it to the Government is it politic to build too much on the "argument of distance" which cannot hold water under the aforesaid circumstances and must preforce give way when subjected to a close scrutiny.—Yours faithfully,

D. L. A.

V

TO THE EDITOR OF THE "*Englishman*."

SIR,— Pareshnath is pre-eminently a hill of piety. It is sacred to the Jains, occupying in their estimation the highest place of honour. The sanctity permeating the intire hill is of no ordinary importance. Jainism asserted itself at a time that is lost in the dim mystery of a hoary past. The modern antiquarian is baffled in his attempt to trace its beginnings with any degree of certainty. The mind of man is awed to contemplate its early achievements at a time when humanity was in its cradle. Jainism spread its spiritual dominion long, long before. Budha revolted from orthodox Hindiumsm. From the very earliest time, the Hill of Pareshnath by reason of its mystic solitude and enchanting beauty, appealed to the religious imagination of the saints who are canonised in the Jain Scriptures. They found it a place which of all others was peculiarly suited to their contemplation and meditation. Although it may be impossible to ascertain definitely the time when the hill came to be associated with their austerities and devotions, but its remote antiquity will be evident when it is remembered that 22 Jains preceded Sri Sri Preshnathji who was the 23rd. Thirthanker and was according to the European Scholars born about two centuries before the 24th Thirthanker said by them to be a contemporary of Budha. So at a rough calculation in accordance with the best opinions of the

eminent European Scholars the Hill was identified with the pious exercise of Sri Sri Pareshnathji (who attained Nirvan on the hill in question) not less than 700 years before Christ. The time when his predecessors flourished and contemplated and meditated on the hill may be guessed and imagined. Nineteen of them in accompaniment with thousands of Sadhus and Munis meditated and contemplated on that sacred hill and attained Nirvana. The sanctity of the hill would thus appear to be surpassingly great. Is it seriously to be contended that hill sanctified by the pious achievements of a long succession of saints through a long period in prehistoric annals has its sacredness 'cribbed, cabined and confined' "outer within a certain wealty" that may be sharply demarcaed from the rest and latter utilized for any purpose that to the authorities may seem fit?

I have endeavoured to show that Jainism claims an ancient origin and the exact period when the hill came to be reckoned as sacred by its identification with the religious exercises of the Saints is lost in the haziness of a far distant past. Sri Sri Pareshnathji was the last but one of a long line of Thirthankers. Before him, a galaxy of nineteen Thirthankers with an innumerable number of Sadhus and Munis cast radiant halo round the hill by living in that nature's beautiful retreat their earthy of unexampled piety and Saintliness. They lived meditated and contemplated there and when the time came and

any had acquired Keval Gnan or right and perfect knowledge attained Nirvana in that piecefull religion.

Under these circumstances is it an extravagant supposition to believe that the Hill in its entirety is sacred beyond all sacredness as in the nature of things by the remote historicity attaching to the early career of the saints? It would be an impossible feat to connect particular places with their memories. How can the Jains set apart a definite locality altogether for the use of health-hunters and pleasure seekers when they cannot satisfy themselves that the places comprised therein not excepting a slab of stone or mound of earth are totally unconnected by associations with the illustrious group of these Thirthankers. Nothing is farther from the truth than the gratuitous assumption that the temples and shrines exhaust all conceivable association that the saints had with a hill of such a vast size, and extent. The assumption is the corner stone of the only available argument that is employed to rebut the theory of the all enveloping sanctity of the Hill. It is an article of the Jains' creed that the Hill is not capable of being partitioned in respect of the variations of its sanctity. They cannot suffer to see the "sights and sounds of the world" flaunting under their very nose in the Hill. They take their stand on the highest considerations of religion which cannot truckle to the meaner requirements of public convenience and pleasure.

There is one other point which deserves careful thought in the examination of the sacred character which they assume in reference to the entire Hill. It is invariably the custom in this country as elsewhere to regard a particular shrine as commemorating a particular event or perpetuating the name of a single religious prophet Budhalaya or Kusinarasa consecrates the sacred memory of Sakya Muni. But the remarkable feature in the Paresnath Hill which distinguishes it from all other shrines is the fact that it is redolent of the honoured memories of not one or two but not fewer than twenty Thirthankers coming one after another with thousands of Sadhus and Munies through an age-long series of years. That is a significant characteristic of the Paresnath Hill which serves to mark it off from other holy places. Does not this peculiar circumstance tend to attach to the hill additional sanctity and importance? Is it not sufficient to invest the place with a singular charm? I beseech and most humbly pray the Government to ponder deeply over the fact that the Paresnath Hill though bearing the name of one saint, is also overloaded with the memories of those who went before him. Such being the case is it not meet and proper that its sanctity should not be restrained to one particular portion of the Hill and the remainder should not be given over to the tender mercies of the men of the world. That would be an act of desecration which might be taken as

a direct infringement of the religious rights of Jains. I hope this view of the matter will find favour with the authorities and compel them to pause before they sanction the desecration of a consecrated spot by the intrusion of worldly associations. The whole question should be approached with a statesman-like appreciation of ideas, prejudice and tradition independently of the possibility of the Hill being exploited as another fashionable health-resort.

D. L. AGARWALLA.

[TO THE EDITOR OF THE]

"Indian Mirror."

SIR,—The reply given by His Honor the Lieutenant-Governor of Bengal to the Jain deputation that met him on the Preshnath Hills in regard to the adjudication of their rights enjoyed from time immemorial in that place has come as a "painful surprise to all sections of the Jain community. They are glad, however, that fortunately His Honor has not yet passed final orders upon the question that has considerably exercised the minds of the Jains for the trend of the reply has created a widespread apprehension among them that unless His Honor's present views are considerably modified, the ultimate verdict, which is likely to be given on this much vexed question, will be most unfavorable to them. At the outset we owe it to the Lieutenant

Governor to express our cordial appreciation of the tone and temper of his reply in which he was at some pains to indicate his solicitude for the religious scruples of the Jains. Being himself a deeply religious man, His Honor was perfectly ready to show his respect to the religious feelings and sentiments that characterise a large and influential community. There is a ring of sincerity in his utterances which has created a favourable impression among the Jains who take this opportunity to express their fervent hope that if all the facts connected with their rights in the Paresnath Hills are laid before the Lieutenant-Governor who, we may hope and trust, still keeps an open mind and has not definitely committed himself to any view of the matter one way or the other, His Honor may yet be pleased to earn the gratitude of the Jains by a just decision, warranted by the gravity of the vital issues involved. The courtesy and candour with which the Lieutenant-Governor took the representative Jains into his confidence who came from various parts of the country across thousands of miles to help him in arriving at a proper decision that may be acceptable to the Jains, lead them to hope that their cherished susceptibilities will not be violated for the lack of a statesman like insight into their real depth and significance. It remains to be seen what compromise the Lieutenant-Governor decides as eminently suited to the requirements of the situation that has arisen. But we may

be permitted to bring home to His Honor that no patched up concordate is at all calculated to satisfy the Jains unless their rights in the entire Hill for purposes of worship are duly recognised. It has been made to appear that in that present discussion religious sentiment comes into open conflict with public convenience. But it must be acknowledge that in the East, and especially in India religious sentiments most override all narrow considerations of so-called physical benefits accruing to a small minority of people. The spirit must dominate over the flesh and assert its supremacy over its petty selfish demand. If the religious feelings, maintained by a large class of people, come into collision with the craze of a small section of the privileged class which has not yet been put to the test, then we are justified in saying that it is the former that deserve recognition at the hands of the authorities. The beautiful hill of Pareshnath may beautiful only to the enraptured gaze of a few who have gone mad over it. Its climate may be equable like that of Madeira land invigorating like that of Braemar. It may end itself to being converted into a happy pleasure-ground. But all these advantages that effect the sense cannot be said to outweigh the supreme fact that is spritual in essence taht every inch of the Hill is held sacred by the Jains who are by no means a negligible quantity in the estimation of the Government who kiss the ground all over as sanctified with feelings of deep veneration. It is idle to join

issue with these feelings and sruples, the gravity of which need not be mistaken, by importing into their consideration the canons of Western logic and the hair-splitting arguments of the sciologists for it must be remembered that religious sentiment as its roots deep down in human nature that of uses to be trammelled by the iron limitation of logic. We will show later on that this sentiment is based on sound reason, and not on extravagant claims that it is made out to be. In the meantime, our contention is that religious feelings on which depend the peace and happiness of thousands of our fellow-brethren cannot be made by Executive orders to yield to the questionable exigencies of comfort and contataience. It has a momentons value of its own which our rulers would do well not to ignore in this country, far less to trample under foot for reasons of doubtful validity. It is a curious anomaly at a time when the spirit of discontent is abroad a bombshell is suddenly thrown among a community who have hitherto been averse to all political movements. The injudicious step is likely to sharpen the edge of their feelings which they are inclined to think are outraged by the proposal. The Jains are mainly commercial in their ways of life, deeply absorbed in their business, who are always content so long as there is peace in the land for the development of their trade operations and their religious feeling are untouched, which they hold dearer than all thing else in the world. The Government have

guaranteed absolute peace throughout the country, for which the blessings of the Jains will descend on them in plentiful abundance, but in an evil moment the proposal went forth to subordinate their religious sentiments to the pressure of public benefit. Ever since the Deputy Commissioner of Hazaribagh published the notification, embodying his scheme for the leasing of building sites on the Paresnath Hill whose glory would thus be gone, and its sanctity vanish the Jains have been filled with feelings alarm and indignation such as they never experienced before under British rule in view of the proposed desecration of their place of worship, and a sense of the gravest disquietude has taken hold of their minds. It would, therefore, be not too much to see that the authorities have been extremely ill advised in launching this irreverent proposal which is most likely have the effect of alienating the good feelings of a powerful and wealthy community. We appeal to the Lieutenant Governor to give his best thought and consideration to the points that we have raised in the hope that our religious scruples, in spite of their apparent absurdity to Western eyes will not be set at naught in the decision of our rights in the Paresnath Hills. We await His Honor's final orders with intense anxiety, and trust that they may be such as the Jains approve of. In subsequent letters, we propose to discuss the legal aspects of the question that is now under the consideration of Lieutenant-Governor.

Yours etc.,

A REPRESENTATIVE JAIN.

AN OFFENSIVE LETTER.

TO THE EDITOR OF THE "*Englishman*."

SIR,—For some time I have noticed a considerable amount of correspondence appearing in the '*Englishman*' regarding Parisnath Hill apparently all on the Jain's side, and as I suppose they have had their say in the matter, I think it desirable that the public should know a few facts regarding this Hill Sanatorium which I can give them as I had to do with it from 1865 to 1873.

In a reprint from the Calcutta Review covering "Selections from the Records of the Government of Bengal on XXXVIII papers relating to a Sanatorium upon Mount Parisnath 1861," which is in my possession I find that the Government of Bengal for ten years had been receiving reports from their officers as to the suitability of the Hill as a Sanatorium and that in 1860 the Lieutenant-Governor accompanied by the Chief Engineer, the Superintending Engineer, the Commissioner of Chota Nagpur, and other officers ascended the Hill and lived in tents pitched on level ground to the west of highest peak. During their stay the whole of the summit of the eastern part of the Hill and the neighbouring slopes were inspected and the Lieutenant-Governor was struck with the number and excellence of the building sites on this part of the Hill.

The Government of Bengal after having obtained the sanction of the Government of India issued orders to the P. W. D. to proceed with road making and Building Work which was

commenced in 1862 and finished for Military Occupation in 1864. Now in all these official proceedings there is no allusion whatever to the Jains except the following :

Parisnath has lately been the scene of some litigation with respect to the claims on one side of the Rajah of Palgunj and on the other of a Jain Merchant of Murshidabad to the offerings of the Pilgrims.

But a question more interesting to the public is the claim set forward by the Jains to the "whole" of the Hill on the ground of a sunnud given by the Emperor Akbar granting them the mountain :—" Let no one kill an animal below, or about the mountains and the places of worship and pilgrimage." This Sunnud states they are also to have all of the mountains Girnar and Abu in Guzerat, and concludes with. " May this firman shine like the sun and moon amongst the followers of the Jain Sitambar religion as long as the sun may shine in the day with his resplendent rays, and the moon make the night delightful by the light."

"Unmoved by this flowery language, the Government has rejected their petition on the ground of the sunnud not being genuine as well as that the protection of the life of "animals" is not to be carried to an extent which will endanger the safety of human beings, as by granting the petition Paresnath would become, like Gaur, a fastness for the tiger and leopard. Exclude the Shikari and

Sportsman, and the whole country suffers. The Jains are rich, and can enclose their own ground, which is near two miles away from the barracks; the barracks were built on ground reclaimed from jungle and rescued from the tiger. The Sanitarium is on the western spur of the hill, while the Jain Buildings are on the eastern; the pilgrims are not therefore interfered with.

"The Jain system professed by these pilgrims is an offshoot of Buddhism; it is free from the polytheism and obscenities of Hinduism and its variety of castes. It has sects, however; the leading ones are the Sitambar and the Digambar: the latter profess to wear no clothes, having the atmosphere as their vesture, or "clothed in light."

The land was of course taken up from the Rani of Paulgunge as she is referred to in one of the reports. The barracks were occupied by troops up to 1863 and the health of the men was most favourably reported on by all the medical men doing duty with them. But in 1868 Parisnath was given up as a "Military Sanitarium" as it was considered too expensive and too isolated for the men who considered it a sort of penal settlement; there being no recreation ground and the men being too few, Darjiling was found to be a better and more economical location for them. The buildings on the Hill were now transferred to P. W. Department, and various applications were made Government for leasing

them which were declined.

Prior to this in 1867 I had taken a lease of some building sites from the then order of the Hill the Raja of Paulgunge, sufficient to accommodate half a dozen commodious bungalows and had commenced building, the remains of one I have no doubt still exists on the Hill. The military buildings having become vacant I saw there was no use erecting more bungalow until it was seen what the Government would do with them.

About this time a clergyman visited the Hill and he thus describes the residential temple on the Hill. "On one occasion we walked to the Jain Temple near the further extremity of the Hill, and found a Brahmin priest and two or three inferiors preparing for their worship.

"A board outside requested us not to enter the temple but we were to stand in the verandah and look through the open doors. There were five images within, sitting with legs cross and arms folded, the central one, representing Parasnath, of black marble and the others four of his fellow sages, of the same material but white and with glass eyes.

They were all nearly life-size, and the loss of one visual organ which most of them had experienced gave rather a comical expression to their otherwise placid countenances.

The mouth and nostrils of the priest's attendant were closely swathed with a folded cloth to prevent his breath from defiling the deities, and presently the worship began. In-

cense was offered to the idols, and lights burnt, and the beating of a large tom-tom and the loud clashing of cymbals mingled with the discordant chanting of the priests. We stood for a few seconds to watch, but the whole thing was unspeakably oppressive and 'Devilish' (I know no other word that fits characterizes it) and we soon turned away.

The semi-darkness the idols, the black worshippers, the incense and the unearthly din made one glad to escape to the fresh air and the glorious beauty of the scene without. It seems strange that Brahmins, while wearing their own distinctive mark should lend themselves to the service of an heretical and rival sect, and still stranger that the Jains should hire Brahmins to officiate for them, but the senior 'sacerdos' or 'hiereus' appeared very little troubled with misgivings as to his own position. His reply to our queries as to the orthodoxy of his proceedings was an eminently simple and practical version of the aphorism that a man must live."

About this time Sir W. W. Hunter was sent up to report and he gleaned certain information which induced him to recommend to Government that the buildings be handed back with the land on which they stood to the Rajah of Paulgunge and the Government acted on his recommendation.

As I had a contract for the maintenance of the Grand Trunk Road from barrakar to Burkicand the connecting road from there to Hazarigh. I took a lease of the Government buildings that had been vacated which I pro-

posed starting as an Hotel. I built a large receiving Bungalow 100 feet long by 80 feet wide, at the foot of the Hill (Nimaghat) started a Parisnath Express Horse Dak from Barakur to the foot of the Hill, furnished the buildings on the Hill in a modest way, put a staff servant with supplies in charge, advertised and waited to see what would come of it and I regret to say that the result was not very encouraging. As my contract work on the road and in Hazaribagh only permitted me to visit the Hill occasionally; I proposed getting up a Limited Company, with sufficient capital to erect some cottages for rental and to have a Manager and Staff for general supervision for affairs on the Hill, and at the foot of the Hill as also the Horse-Dak from Barakar.

I advertised the Company and then the Jains came in with the following hereunder advertisement,—and of course the Company collapsed as investors will under no circumstances put their money into a concern that has the prospect of a Law Suit behind it:—

NOTICE.

The Parisnath Company Limited, having published a prospectus, notice of which was published in the "Englishman" and "Indian Daily News" papers of the 6th June last to establish a first class Hotel, on Parishnath Hill etc., vide the said prospectus, the public are hereby informed that the Hill has belonged from time immemorial to the Jain Setambari Sect who have temples thereon dedicated to the Thakur Parishnathjee, from whom the said hill derives its name, and the members of the Jain Setambari Sect. will at all times oppose by all legal means in their power the slaughter of animals on the said Hill, or any act by which their religious feelings may be offended: they carry their veneration so far as to worship

even the stones lying on the said hill, and do not go thereon with their shoe on. Any person intending to take shares in the said Company is hereby informed of the intentions on the Jain Setambari Sect, and will take them at his own risk.

(Sd.) KHAJOORAM JOHORRY.

Agent Jain Setambari.

July 14th, 1871.

The leader of the Jain Sitambari on being tackled over this advertisement, denied all knowledge of it, denied that Khajooram Johorry was their Agent, and denied all responsibility in the matter and hinted that Khajooram probably belonged to the "airy-clad sect." I might sue him if I chose. I was not surprised at this answer as people who are capable of forging an Akbar's Sunnud don't hesitate at such trifles, as repudiating their agent's actions. On enquiry I found that suing Khajooram was useless and while considering the matter in Calcutta, I received news that my godown at Nimaghat had been burnt to the ground, all the dak carriages, some 500 venetian doors and sashes, together with a large quantity of sal sleepers stacked fifty feet away from the godowns, had been reduced to ashes and many of the horses maimed and rendered worthless. On returning to Nimaghat I found everything wrecked and to complete the catastrophe, a cyclone a few days afterwards unroofed the barrack and a portion of the large bungalow on the Hill. The repairs of these buildings the Rajah (Landlord) declined to make good, so I came to the conclusion there was nothing for it but to shake the dust of Parianath from my feet, which I did and I have never visited the place since.

A year or two after I abandoned the place the Government bought back the buildings which they had previously

presented to the Rajah for I believe some Rs. 20,000 (?) and the P. W. D. repaired and have kept in repair the large Bungalow up to the present time, but the Barrack I have heard has been dismantled altogether.

During the five years the troops occupied the Hill the usual routine of providing food for them was practised, sheep, goats, fowls etc., were killed on the hill but cattle were slaughtered at the foot of the Hill. The men roamed the hill as they pleased and the pilgrims came and went annually and there was never a complaint about the soldiers interfering or molesting them or about the killing of sheep on the Hill. Everything went on smoothly and quietly as it did also for the time that I was in possession after the Military had vacated.

I see Mr. Agarwalla on behalf of the Jains has lately been voluminously descanting in the "Englishman" on the "Sanctity" of the hill but he does not state where the sanctified boundary line begins or ends. As suggested by the Government in 1860 the Jains should be compelled to fence in each temple (some of which are only two feet high) or series of temples. It is clear the question of Sanctity was not much to the fore in the Co.'s when nondescript mendicant Brahmin etc., had to be hired to officiate in the only residential temple then on the Hill.

Had the whole facts of the case been placed before the Alipur Court and the High Court they would never have got the maimed decree (an injunction against a piggery I am told which they claim to have got.)

Prior to the meeting of the Lieutenant Governor on the Hill, I observed in the papers, members of the Jain Community held meetings in various places in India proclaiming that they were very wealthy, very influential, and very powerful, and in these criti-

cal times it is suggested that it is scarcely safe for the Government to ignore their request to have the whole Hill handed over to them and I see Mr. Agarwalla goes over the same ground in his letters to the "Englishman"; and what was the object of bringing 2,000 of this gentry to meet the Lieutenant-Governor except to emphasise their thinly veiled threat!!!

For the past 40 years they have been harrying and worrying the proprietor of the Hill, (The Paulgunge Rajah) with law suits, and now they claim some rights under an Ikrarnah, but I imagine no proprietary rights have been given away in it. However that is a question for a Court of Law to decide.

In closing this letter I may mention that the top of the Hill, affords fine pasturage for sheep, that I have grown Tobacco there superior to Manilla from Virginia seed, that I have had logs of Sal Timber there 80 feet long, four feet wide, at side base and two feet at small end. In fact they were so large that only the top and sides could be squared, the Sonthals having no appliances for turning the log over to get at the underside. There is gold on the hill in a rift or dyke on the eastern side. A specimen of ore was shown to me in which the particles of gold were quite visible to the naked eye.

Of course it is a well recognised fact that the ryots and others on the Paulgunge Estate have rescriptive rights for hunting and killing same on the hill. These rights accrued centuries before any Jain Thirtankur set foot on Parisnath Hill, but the grand hunt comes off annually in March when the grass and under wood have been burnt down and the iungle cleared. Then they assemble in thousands:—

Yours obediently.

E. L. CANTWELL.

Calcutta, Nov. 4th.

સનાતન જૈન.

મોક્ષના માર્ગે જે નથી—શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ ભુ.

સુખર્ષ, ઑગસ્ટ-નવેમ્બર, ૧૯૦૭.

અંક ૧-૪.

ચાલુ ચર્ચા.

અમારી પાસે એવો શબ્દસમૂહ નથી કે, જે દ્વારાએ અમે શિખ-શિખરણ પ્રકરણ-રણની પવિત્રતામાં કરેલ અયંકર નિરાશા. વિધન નાખનારો વિચાર, અંગાળના લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે બહાર પાડ્યો છે તેથી અમને થતું અસહ્ય દુઃખ દર્શાવી શકાય. અમારા કહેવા પહેલાં જૈન પ્રજા અયંકર નિરાશાની લાગણી-પૂર્વક ક્યારનુંય સાંભળી ચુકી છે કે, હિંદુ-સ્થાનના દરેક શહેરે શહેરથી પોકાર ઉઠાવવા છતાં જે તીર્થપહાડને આપણે પવિત્રમાં પવિત્ર ઐશ્વર્યમાં ઐશ્વર્ય અને વહાલામાં વહાલો એવો ગણીએ છીએ, જે પહાડ ઉપર આપણે ઉઘાડા પગે જઈએ છીએ, જે પહાડ ઉપર આપણે પાણી પીતાં નથી કે, થૂંક પણ થૂંકવામાં દોષ ગણીએ છીએ, તેવા પહાડ ઉપર માત્ર કેટલાક શોખીનોના મોજશોખને અર્થે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે અંગલા આંધવાનો હુકમ આપવાનો વિચાર જાહેર કર્યો છે. જે અંગલાઓમાં વસવાટ કરનાર વર્ગ મધ્ય, માંસ આદિ આપણા ધર્મ વિરુદ્ધ પદાર્થો લેનારા પણ નીકળે. આપણે થૂંક પણ મોઢામાંથી નાંખવામાં દોષ ગણીએ ત્યાં આગળ આવા જીવોને વસવાટ થાય તો પ્રાણીઓનો વધ થવાનો; અને તે તે પ્રકારના આપણા ધર્મ વિરુદ્ધના કાર્યો થવાનાં, કેમકે તેઓને તે ગ્રાહ્ય પદાર્થો છે.

અમારે કહેવું જોઈએ કે, અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થિતિ સ્થાપકતા શિથિલ અંગ્રેજી રાજ્ય કેમ કરવી એવાં દરેક પગલાં પ્રત્યે પેદા કરેલ અસહકારો તરફથી લસ્વામાં આવતાં રહ્યાં છે એવી જ વતો અભાવ. પ્રિયાદ પ્રજાના અંગ્રેસરો તરફથી કરવામાં આવે છે તે કેવળ સત્ય છે. આજકાલ અંગ્રેજી રાજ્ય

તરફ અભાવ ઉત્પન્ન કરાવનાર આરોપ દેશી વર્તમાનપત્રો ઉપર મૂકવામાં આવે છે, અને તે બહાને તેને કેદખાનામાં મોકલવામાં આવ્યા કરે છે, પણ અમે કહીએ છીએ કે, અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ અભાવ કરાવનાર દેશી પત્રવાળાઓ નથી પણ અમલદાર વર્ગ છે. પ્રજાની મરણ વિરુદ્ધ ગમે તેવું કાર્ય કરવું; અને પછી પ્રજાને અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ બીજા રાખવાની ફરજ પાડવી એ બનવાનું જ નથી. અંગાળના ભાગલા પાડી દેશમાં જે અશાંતિ પ્રકટ કરી મૂકી છે, અને જેના પરિણામે અંગ્રેજી રાજ્ય તરફ વિશ્વાસ ખોદા બેઠેલો ઉદામ પક્ષ (Extremists) ઉત્પન્ન થયો છે તે વોજ જૈનીયોના સંબંધમાં આ બનાવ બન્યો છે. જેવા અંગાલીઓને અયંકર નિરાશામાં ગરકાવ કરાવી નાંખી ઉસ્કેરી મૂક્યા છે તેથી શરૂઆત જૈનીયોના સંબંધમાં પણ વધારા લાગી છે. જૈનીયો પોતાના ધર્મની આગળ દુઃખવવામાં આવતી હોય ત્યારે પણ સહન કર્યા કરવી એવા પ્રકારનો વિચાર ધરાવનાર છે એમ માનવાનું નથી. ધર્મને માટે મરે તેટલું સહન કરવું પડે તો સહન કરવું એવા વિચાર ધરાવનારો વર્ગ મોટો છે; અને તે વર્ગ પોતાનો વિચાર બહાર પણ પાડ્યો છે; અને તેનું પરિણામ અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થિતિ-સ્થાપકતા પ્રત્યે પ્રીતિમાટે કાષ્ટ પણ અંગ્રેજી શિથિલત્વવાળું ગણવું જોઈએ.

જૈનીયોનો ઉદામ પક્ષ વિનયપૂર્વક કામ લેવાની છાંયામાં ને છાંયામાં સર્વસ્વ ખોદા એસનાર પ્રત્યે એમ કહે છે કે, પત્તમારી મુર્ખતા વાળી પદ્ધતિને લાખનેજ અમારે પણ સહન

કરવું પડે છે. સરકારી અમલદારો બાધ બાધા કર્યે સમજે તેમ નથી. તેઓ તો પોણું દેખી પેશી જવાના સિદ્ધાંતનેજ અનુસરનાર છે; તેમ યોડી બ્રાહ્મણીનું પોતર જોયું કે ત્યાં પહેલ્યાજ છે. આ રીતે ઉદામ પક્ષ વિનીતોને કહી, પોતાના રસ્તાઓ લેવા તૈયાર થાય છે. તેઓએ પોતાના રસ્તામાં મુખ્યમાં મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ એવો ઔચકોટનો રસ્તો લેવાની સૂચના પણ કયારની કરી દીધી છે; અને તેનો કેટલેક સ્થળે અમલ થવો પણ શરૂ થયો છે. જો વિનીત પક્ષથી દબાએલા રહેવાના સંજોગોમાં તે પક્ષ ન હોય તો તેઓ એટલે સુધી કરવાને તૈયાર છે કે, વૉલન્ટીયરો તરીકે શિખરજી ઉપર જઈ તેનું રક્ષણ કરવા બેસવું. તેઓ એમ કહે છે કે અમે લડવા માંગતા નથી; પણ અમારા હકમાં પગ મૂકવા માંગશે તો અમે તેમ કરવા દઇશું નહીં. અમે બંગલા બાંધવા આવશે તો બાંધવા નહીં દઇએ, બલે તેઓ અમારા સામે રીતસર પગલાં બરે.

ધર્મની લાગણી દુબાવવા પહેલાં શ્રીીશ રાજ્યની સ્થિતિ ધર્મ લાગણી ન દુબાવો: માટે અમલદાર વર્ગે નહીં તો સરકારી લોન ધણો વિચાર કરી માં પૈસા નહીં રોકીએ. કામ લેવાનું છે; રાજ્યદારી વિષયો. ને હાથ ધરનારાઓ ‘ઔચકોટ’ જેવાં પગલાં આ બરે ત્યારે તેઓને તો ચુપ કરવાનો એકજ સાદો ઉપાય અમલદારોએ શોધી કાઢ્યો છે કે, તેઓને રાજ્યની સામે શીતુરી લાગણી ઉત્કેરનાર તરીકે ગણી કામ લેવું. પણ જૈન જેવી માત્ર વ્યાપાર કરનારી કોમ તેવા રસ્તાપર જવાના વિચારમાં રહે તો પણ અમલદાર વર્ગની દષ્ટિ ખુલે નહીં એ ધણો ખેદ ઉપજાવે છે. જ્યારથી શિખરજીના સંબંધમાં પોતાની ધૃષ્ટ પ્રમાણે કામ લેવાનું સત્તાવાળાઓ જાહેર કર્યું છે ત્યારથી જૈનકોમ કે જેના

હાથમાં સરકારી લોનોનો મોટો વ્યાપાર છે તેઓ એવા વિચાર ઉપર આવવા લાગ્યા છે કે, એ સરકારી નોટો વજેરેમાં પૈસા નહીં રોકવો. જૈનોના ધર્મોદ્ધારીના લાખો રૂપીયા સરકારી નોટોમાં છે તે તેમાં નહીં રોકવાના હરાય ઉપર આવવા માટે પ્રયત્ન શરૂ થયો છે. સરકારને તેઓ એમ બતાવવા માંગે છે કે, “અમે હવે સરકારની પ્રાચીન નીતિ જોતા નથી કે તેઓ ધર્મ લાગણી નહીં દુબાવે. માટે અમે અમારા તરફનો વંધો જાહેર કરવા માટે તમારી સાથે વ્યવહાર બંધ કરી અથવા જેટલો બની શકે તેટલો આંછો કરીને Passive Resistance બતાવવા માગીએ છીએ.” વળી, તેઓ હવે એવા વિચાર ઉપર પણ આવવા લાગ્યા છે કે શા માટે જૈન એક સ્થાપી તેમાં તે એવેજ રોકી, જૈન કોમને અને દેશને લાલ થાય એમ ન કરવું?

અમેએ ઉપર બતાવ્યા તેવા અનેક રસ્તાઓ ઉદામ પક્ષ ન્યાયની અદાલતને તરફથી સુચવવામાં આશ્રય લેવો કે અને તેનો કોઈ અંશે નહીં? અમલ કરાવવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે. અમે ધર્મ લાગણીને જ્યારે દુભાવવામાં આવે ત્યારે, તેમ થતું અટકાવવા માટે દેહ ત્યાગ અર્પણ કરવા સુધીની હદે જવાની તરફેણ કરનાર છઇએ. પરંતુ હજી અમે બ્રિટિશ ન્યાયની અદાલતોનો સંપુર્ણ વિશ્વાસ ખોયો નથી; અને તેથી અમે આપણા સ્વરક્ષણ માટેના અને આપણા હાથમાંના દરેક રીતસરના ઇલાજો લેવાની સાથે એવી સૂચના કરીએ છીએ કે આ એક ગિરાશની માલેફીને સવાલ છે; અને તેથી દિવાની ન્યાયની અદાલતનો આશ્રય જરૂર લઇ એક વખત બંગલાઓ બંધાવા અટકે તેવો “મનાઇ હુકમ” (Injunction) મેળવવો. વળી આ શિવાય આપણા જે જે

હકો હોય તેનો સારામાં સારા ધારા શાસ્ત્રી-
ઓની સલાહ અનુસાર, ઉપયોગ કરવાનું એ-
કદમ શરૂ કરી દેવું. ન્યાયની અદાલતો અને
ખાસ કરી હાઇકોર્ટના ન્યાયમાં સંપૂર્ણ વિશ્વા-
સ ખોવાનાં આપણને કારણે હજી સુધી આ-
પવામાં આવ્યાં નથી.

આ રસ્તા ઉપરાંત, આપણી લાગણી
બીજા કયા રસ્તા વિશેષ બળવાનપણે બતાવવા
એ લેવા માટે બીજા કેટલાક રસ્તાઓ
ચોગ્ય છે? જે કે અત્યાર સુધી
કાર્યકારી નહીં થયેલા જૂના
જમાનાના છે, છતાં પણ લેવા ચુકવું નહીં
જોઈએ. આ રસ્તામાં મુખ્ય રસ્તો એ છે કે,
ત્રણથી ચાર લાખ સહી કરેલી અરજી નામ-
દાર શહેનસાહને, નામદાર સેક્રેટરી ઓફ રે-
ટને, અને વાઇસરોયને કરવી અને તેમાં દાદ
ચાહવી કે, આ ધર્મની લાગણી દુખાતી અટ-
કાવવાની તમારી ફરજે તમે ભુલી જશો,
તેમાં તમને અને અમને બંનેને નુકશાન છે;
અર્થાત તમારા પ્રત્યે અમારો ભાવ ઉઠી જવા-
નો. હિંદના તમામ વર્તમાન પત્રોને પણ હવે
વિનંતિ કરવી જોઈએ છે કે, આ બાબતને
હવે સાર્વજનિક બાબત ગણી જાહેર અવાજ
ઉઠાવવો જોઈએ, કેમકે આજે એક ધર્મની
લાગણી દુખાવે છે તો કાલે બીજાની દુખાવશે.
સુરતમાં મળનારી “ઇન્ડિયન નેશનલ કૌન્સિલ” ને
પણ આપણે અરજ કરવાની છે કે, આ સવાલ
જરૂર કૌન્સિલ આગળ મૂકવો. કેટલીક તરફથી
એમ કહેવામાં આવે છે કે કૌન્સિલ આ સવાલ
હાથ નહીં ધરે, કેમકે તે અમુક કોમને લગતો
છે. આમ કહેનારાઓને અમે જવાબ આપીએ
છીએ કે, મુસલમાનોના વકફનો અને હાજી-
ઓની હાડમારીના સવાલો શાકારણે કૌન્સિલ
હાથ ધર્યાં? શું મુસલમાનો કૌન્સિલથી વિમુખ
ન રહે એવી લાલચ ખાતર આમ કયું છે?
આપણે કૌન્સિલને અનુક્રમ રહીએ તેનો સવાલ

ન લેવાય, અને જે વિમુખ રહે તેનો લેવાય!
દુનિયામાં બળીઆનાજ બે ભાગ લાગે છે !

અમેએ અમારા અંગ્રેજ કોલમમાં શિખરજી
સંબંધમાં કલકત્તાના
“ઇન્ડીશમેન”માં કેટ- જાણીતા એંગ્લો-ઇન્ડ-
લાક પત્રો-એક અંગ્રેજે યન પત્ર “ઇન્ડીશમેન”
કરેલું નિંદાચુકત માં લખાયેલા પત્રો
લખાણે. અનુક્રમે પ્રકટ કરીએ

છીએ. પહેલાં પાંચ પત્રો જાણીતા દિગમ્બર
જૈન શ્રીયુત ધનુ લાલજીએ લખ્યા છે; અને
તેમાં સ્પષ્ટતા પૂર્વક બતાવ્યું છે કે, જૈનિયો
કયા કયા કારણોથી શિખરજીને પવિત્ર માને
છે. શ્રીયુત ધનુ લાલજીના પત્રો અત્યંત કાળજી
પૂર્વક લખાયેલા છે. અને તેવા જાહેર લખના-
રાઓ જૈનમાં થશે ત્યારેજ આપણી ‘તુતી’-
નો અવાજ કંઈક પણ સંભળાવવાનો અવકાશ
આવશે. છેલ્લો પત્ર કોઇ કેન્ટવેલ નામના
યુરોપીયને લખ્યો છે; અને તે પત્ર ધણેજ
જૈન ધર્મ વિરુદ્ધ લખ્યો છે. આ લેખમાં
તેઓએ આપણને ખોટી સનંદ બનાવનાર તરીકે
આપણી ધર્મ ક્રિયાને રાક્ષસી (Devilish) તરીકે
કહી ગાળો ભાંડવામાં મણા રાખી નથી. આવા
નીચતા ભરેલા લખાણો અમે દૃષ્ટિ કર્યા વગર
પસાર કરવાનું વધારે પસંદ કરીએ છીએ,
તથાપિ જ્યાં ગિરાશનો સવાલ છે, ત્યાં તેવા
લખાણો ભવિષ્યમાં પાછા પુરાવા તરીકે મૂકાય
છે, જેવી રીતે હાલમાં ત્રીસ વર્ષમાં ત્યાં આગળ
આપણી ઉપેક્ષાને લઇ ઝાક બંગલો અને બેરેક
થવા દીધેલ તેઓને પુરાવા તરીકે મૂકવા માગે
છે. આ કારણે આપણે તે લખાણ ખોટાં
છે; અને લખાણ કરનાર ઇર્ષાચુકત કાર્ય કર્યું
છે એવું બતાવવા અર્થે તેના ઉપર નુકશાનીનો
અને ‘ડિપ્રેમેશન’ના દાવા કરવાની ખાસ જરૂર છે.
અમને જણાવતાં અત્યંત સંતોષ થાય છે કે,
શેઠ વીરચંદ દીપચંદ, શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ,
આ સંબંધમાં જાગૃત છે; અને તેઓ ત્વરાથી
પગલા લેવા ધારે છે. શેઠ લાલભાઈ પોતાની

જાહેર હિંમતનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આ કીસામાં અવસ્થા બતાવશે; એવી અમારી ખાત્રી છે.

અમે આટલો ભાગ લખ્યો ત્યાં અમારા જાણુવામાં આવ્યું કે, પતાવટની યુક્તિ! પાલંગજી ના રાજ્યે સ-પતાવટ બીલકુલ તાવાળાઓ ઉપર એક ન જોઇએ. અરજી કરી છે; અને તેમાં પહેલાં એમ જણાવ્યું છે કે, શિખરજી ઉપર મારીજ માલેકી છે; પરંતુ મારે જૈન કેમની સાથે થયેલા એક ઇકરારનામાની એક શરતની રૂએ તેઓની ધર્મની લાગણી ન દુખાય તેમ વર્તવાનું છે. આવી રીતે કલા પછી છેવટના ભાગમાં ત્રીસ વર્ષ થયાં ડાક બંગલો છે, બેરેક વગેરે રહે છે, અને ત્યાં આગળ જૈન પ્રદિયે જે આશાતનાના કારણે ગણાય તે થાય છે એમ બતાવી અંતમાં માંગણી કરે છે, કે હાલમાં બંગલા બાંધવાનો ઠરાવ થયો છે તે બાબતમાં નામદાર સરકારે વચમાં પડી જૈનની સાથે પતાવટ કરાવવા મેહેરખાની કરવી. અમે આ અરજીને એક રાજકિય યુક્તિ કહીએ છીએ.

પાલંગજીના રાજ તરફથી ગયેલી આ અરજી દેખીતી રીતે જૈનના હિત અર્થે નથી; પરંતુ જૈનની વિરૂદ્ધ પોતાનું હિત ધરાવનાર એવાના હિતને અર્થે છે; અને અમે એમ સહિમત કહીએ છીએ કે, જૈનથી વિરૂદ્ધ હિત ધરાવનાર પક્ષનો આ અરજીમાં હાથ હોવાજ નોંધવો. જે પાલંગજીના રાજની માલેકી છે, તે પછી પતાવટ કે જેથી કોઇ પણ અંશે પોતાની કહેવાતી માલેકીમાં ન્યૂનતા કરનાર પરીણામો આવે તેવી માંગણી કરવાનું તેને શું પ્રયોજન? સામા પક્ષને જ્યારે એમ થયું છે કે, જૈન કોમ બહુ વિરૂદ્ધ છે ત્યારે પાલંગજીના રાજને એક હથિયાર બનાવી આ રચના કરી છે એમ લાગે છે; પરંતુ આપણે તેવી પતાવટના સ્વપ્ને પણ જવાનું છેજ નહીં. પતાવટ શાની? ધર્મની લાગણી સંપૂર્ણપણે દુખાવવા

માં પોતાની માન્યતા પ્રમાણે થોડો અંશ ઓછો કરવો તેનું નામ શું પતાવટ? આવી આવી ફેસલાવવાની રમતોથી છેતરવાનો જમાનો હવે જતો જાય છે.

હિંદમાં વિનીત (Moderates) અને ઉદામ (Extremists)

મહકમ થઈતમા- એવા જ્યારે જે પક્ષો મ લાલચોની સા- પડ્યા ત્યારે અમને એમ મે ઉભા રહેા. લાગતું કે, ઉદામ પક્ષવાળા અણસમજ વાપરે છે; પણ જેમ જેમ અમે ઉંડા ઉતરતા ગયા તેમ તેમ અમારી ખાત્રી થઈ કે, ઉદામપક્ષવાળા કરતાં વિનીત પક્ષવાળાઓની પ્રવૃત્તિ દેશોન્નતિમાં વિશેષ વિધન કરતાં છે. અમને હિંદની રાજ્યદ્રારી હિલચાલના ઇતિહાસના અમારી શક્તિ અનુસાર અભ્યાસથી આ વાતની ખાત્રી થઈ. બંગાળના ભાગલા પડ્યા, અને તેથી પ્રજામત ફેરવાયું તે પહેલાં સત્તાવાળાઓ અને એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રો કેંગ્રેસને શિતુર પ્રવત્તવનાર સમાજ તરીકે ઓળખાવતા; એટલુંજ નહીં પણ અમને બરાબર સ્મૃતિ છે કે, હિંદની તે મહાન પ્રજા સમાજ એકઠી થાય ત્યારે અત્યારે ડાહ્યા ડમરા થયેલા એંગ્લો-ઇન્ડિયન પત્રો તે મહાન સમાજને “ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ”નું નામ આપતા પણ શરમાતા. આજે તેને બદલે કોંગ્રેસ કે જેમાં વિનીત પક્ષ બળવાન છે તેના વિનીત સમાસદો બાજુમાં રાખી કામ લેવા હિંદના પ્રધાન મીં મોલી સુચના કરે છે! આ શાને લખેને થયું? કંઈ સત્તાવાળાઓ અથવા એંગ્લો ઇન્ડિયનોમાં કોઈ અપુર્વ ડહાપણ આવ્યું છે એમ નથી; પરંતુ ઉદામ પક્ષ કે જેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત બીજા નહીં માંગતાં સ્વયંજથી કામ લેવાનો છે અને જે સિદ્ધાંત પ્રજાકીય ઉન્નતિ માટે એકજ વાસ્તવિક માર્ગદર્શક છે તે ઉત્પન્ન થયો તેથી આજ કારણે વિનીત પક્ષને પડખામાં લેવાનો દેખાવ કરે છે. ઉદામ પક્ષના કલકત્તાના જાણીતા વાજિંત

પંદેમાતરમે પોતાના તારીખ ૪ થી ડીસ-
મ્પરના અંકમાં Stand to all tem-
ptations armed ” (મક્કમ થઈ તમામ
લાલચોની સામે ઉભા રહો) એ મથાળા
નીચે એક વિદ્વાતથી ભરપુર પોતાના અગ્ર
લેખમાં જે સુચનાઓ કરી છે તે અમને શિ-
ખરજીની પતાવટની વાતના પ્રસંગને માટે
અક્ષરશઃ સત્ય લાગે છે. કોઈ પણ પ્રકારની
પતાવટ ભવિષ્યમાં આપણી લાગણીને ભયંકર
દુઃખનું કારણ થઈ પડશે. આપણા હકમાં
સહેજ નરમાશ કરી, તો એક દહાડાં એવો
આવવાનો કે સર્વસ્વ જવાનું. આ કારણે કોઈ
પણ પ્રકારે આપણે પતાવટની લાલસામાં
જવાનું નથી.

જેઓ રાજ્યદારી હિલચાલથી માહિત
રહેતા હશે તેઓ જા-
દ્રાન્સવાલમાંના ભાર છુતા હોવા જોઈએ
ત માતાના પુત્રોની કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં
અડ્ડા ધીરજનું જોર લોકના અસલ
અનુકરણ કરે.

દીઓને અનેક પ્રકારની હાડમારીઓ સહન કરવી પડે છે. જ્યારે
નામદાર અંગ્રેજ સરકાર અને જોર લોકોની
વચ્ચે લડાઈ થઈ તે પહેલાં લડાઈ ઉભી કરવાનું
એક કારણ એમ જતાવવામાં આવતું કે
નામદાર અંગ્રેજ સરકારની હિંદની પ્રજાના ઉ.
પર દ્રાન્સવાલના જોર લોકો ધણા પ્રકારના હા-
ડમારીના જપતાઓ નાંખે છે; અને તેથી સર-
કારની પ્રજાને અપમાન આપે છે માટે લડાઈ
કરવાની જરૂર છે. હિંદી પ્રજાએ આવી મીઠી
મધ જેવી લાલચે લડાઈમાં પોતાના જીવના
જોખમે અને જોર લોકોની ઇતરાજ વહોરી લ-
ધને—જોર લોકોની હિંદીઓ પ્રત્યે અગાઉના
કરતાં હાજમાં અનેક ગણી ઇતરાજ વધવી જો-
ઈએ, અને તે પ્રત્યક્ષ છે, કેમકે જનરલ યોથા
કે જે અગાઉ જોર લોકોનો એક સરદાર હતો

અને જેને હમણાં અંગ્રેજ સરકારે પ્રાઇમ મીનીસ્ટર
નીમેલ છે તેની પાસે હિંદીઓ દાદ માંગવા ગયા
ત્યારે તેણે પૂર્વના પોતાના દેશ લાઇઓ જોરની
વિરુદ્ધતા પક્ષની સહાયતામાં ગયેલા તે હિંદીઓ
પ્રત્યે મનુષ્ય જાતિને સ્વાભાવિક રીતે થવી જોઈએ
એવી ઝેરની લાગણીથી ઉપેક્ષા બતાવી છે—
અંગ્રેજ લશ્કરમાં ધાયલ થયેલા જીવોની સાર-
વારનું કામ માથે લીધું. લડાઈ પૂરી થઈ રહ્યા
પછી હિંદીઓને અંગ્રેજ પ્રજા તરીકેના હકકો
આપવાની વાત તો દુર રહી, પણ ઉઘાટા જોર
લોકો કરતાં વધારે સખત જપતાઓના અંકુ-
શો મેલ્યા. હમણાં હમણાં ત્યાં આગળ હિંદી-
ઓને એવી ફરજ પાડવામાં આવે છે કે, કોઈ
પણ બાહોશમાં બાહોશ અંગ્રેજને ટક્કર મારે
તેવા વિદ્વાન ધારા શાસ્ત્રીને પણ પરમીટ ઓ-
ફીસમાં જઈ પોતાના અંગુઠાઓની છાપ આ-
પી આવવી; નહિં તો દ્રાન્સવાલમાંથી કાઢી
મુકવામાં આવશે. આવી સંખ્યાબંધ હાડમારી-
ઓ છે; પરંતુ દશ આંગળાની છાપ આપી
પરમીટ લેવાનો કાયદો જ્યારે ઘડવા માંડ્યો
ત્યારે ઠેઠ વિલાયત સુધી જઈ હિંદીઓએ ખુદ
પ્રધાન મંડળમાં અને પાર્લામેન્ટને અરજ કરી
છતાં અંતે પરિણામ અસંતોષકારક રહ્યું
છેવંટ અરજીઓને દાદ આપવામાં ન આવી
ત્યારે નિરાશ ન થતાં સ્વજળ ઉપર ઉભા રહેવાનું
અત્યંત હિંદીઓમાં જાગૃત થયું. તેઓએ ઠરાવ
કર્યો કે કેદમાં નાંખે તો કેદમાં જવું
પરંતુ અધર્મીત કાયદા સામે થવાની
ફરજ મનુષ્ય જાતિની છે માટે કાયદાને તાબે
ન થવું. ઑગરટ મહિનામાં એ અધર્મીત
કાયદાનો આશ્રય લેવાની ફરજ પાડનારા
લોકોમાં ત્યાંની સરકાર તરફથી બહાર પાડવામાં
આવ્યા હતા; છતાં પંદર હજાર હિંદીઓએ
મક્કમ ઠરાવ રાખ્યો કે કેદમાં જવું; પણ એ
કાયદાને તાબે ન થવું. આ ઉપરથી સરકારે
નવેમ્બર માસ સુધીની મુદત વધારી કે તે અ-
રસામાં જો કાયદાને શરણે થવા નહીં આવે

તો કેદમાં મોકલીશું; અને દેશપાર કરીશું. છતાં કહેતાં આનંદ થાય છે કે, ધન્ય છે તે હીંદિઓના માતૃપિતાને કે હજી સુધી તેઓએ અઘરીત કાયદાને શરણે નથી થયા. નવેમ્બર ગયો, અને ડિસેમ્બર જવા મેદાને અઘરીત કાયદો કાયદાને હેઠળે પડ્યો છે, અને તે ભારત માતાના શરવીર પુત્રો અડગ થઈ પોતાનું સર્વસ્વ ખોવાને તૈયાર થઈ પોતાનું સ્વમાન જાળવવા જાગૃત છે. જૈનીયોએ પોતાના આ હીંદિ ભાઈઓનો દાખલો લઈ અડગપણું રાખી બતાવી આપવું ઘટે છે કે, અઘરીત હુકમનો અમલ થવા દેવો તે જૈનીયો પોતાની પ્રજાશુદ્ધિને શરમ લગાડનારું ગણે છે.

સ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો અંદર અંદર પૂર્વે લડતા તેનું આજે પુર્વના ધરના કલેશાનું કેવું ભયંકર પરિ-
અત્યારે ભયંકર લામ શિખરજીના પરિણામ. સંબંધમાં આનું છે તે અત્યારે અનુ-

ભવ્ય છે. સ્વેતામ્બરોએ દિગમ્બરોના શિખરજી ઉપરના હક જયારે સ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોની વચ્ચે પાદુકાજી સંબંધી કલેશ થયો હતો ત્યારે સર્વથા ઇનકાર કર્યો—જેમ કરતાં સ્વેતામ્બરોએ એટલો વિચાર નહોતો કર્યો કે સ્વેતામ્બરો સિદ્ધગિરિને પ્રથમ પદે પવિત્ર ગણે છે, અને દિગમ્બરો શિખરજીને પ્રથમપદે પવિત્ર ગણે છે. ત્યારે દિગમ્બરોએ “મેં મરું પણ તને રાંડ કરું” એ ગ્રામ્ય કહેવતને અનુસરી, કપાયપરિણામથી એમ ન્યાયની અદાલતમાં કહ્યું કે સ્વેતામ્બરો કહે છે તેમ તે પહાડ સ્વેતામ્બરોની માલિકીનો નથી; પરંતુ પાલંગજના રાજનો છે. આ કહેવાનું પરિણામ એ આનું કે, મહાન પ્રતાપી પાદશાહ અકબરે સ્વેતામ્બરાચાર્ય હીરાવિજયજીને આપેલી સનંદ પ્રમાણેનો જૈનીયોનો માલિકીનો હક, બરાબર નથી એમ સ્વેતામ્બરના સગાભાઈ દિગમ્બરોએ પુરાવો આપ્યો. પાલંગજના રાજનો હક છે, અને જૈનીયો (લલે પછી તે સ્વેતામ્બરો હો) નો નથી એવો જૈનતા એક પુત્રને મોઢે બીજા પુત્રની વિરૂદ્ધ પુરાવો આજે બંગાળા બાંધવા ઇચ્છનાર સાહેબોને અત્યંત ઉપ-

યોગી થઈ પડ્યો છે. જે પૂર્વે આપણને એમ સમજાતું હોત કે, ભગવાનના મુદ્રાસ્થાનો સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બન્નેને સમાન આત્મોપકાર માટે ઉપયોગી છે માટે કલેશમાં શા માટે ઉતરવું જોઈએ, તો આ ટાંકણે દિગમ્બરો પણ કહેત કે એ તો જૈનાચાર્ય હીરાવિજયજીને અકબર પાદશાહના પ્રમાણથી સુપ્રત થયેલો છે; અને તેવું જે કહેવાનો અરકાર રહેવા પામ્યો હોત તો અત્યારે જે પુગવો સ્વેતામ્બરો પાસે છે તે બમણો મજબુત થાત; અત્યારે એથી ઉઘટું એ થયું છે કે, એ પુરાવાને સિથિલ કરનાર સાધન આપણાજ ભાઈ દિગમ્બરના મુખેથી આપાયું છે. આ એકજ દાખલો અમે ધારીએ છીએ કે એકબીની આવશ્યકતા આ ટાંકણે કેટલી છે તે દર્શાવવા માટે સ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો બન્ને માટે બસ છે.

રાજ્યદારી બાબતોના જેઓ અભ્યાસીઓ તેઓનો અનુભવ છે પોતાનું ધર અખંડ કે, Divide and Rule (ભાગપાંડા; જોઈએ. અને રાજ્ય કરો.)

એ સુત્ર અનુસાર હિંદમાં મુસલમાન અને હિંદુઓના સંબંધમાં કામ લેવામાં આવે છે. આ સૂત્રથી આપણે જૈનીયોએ ચેતવું રહેવાનું છે. સ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો એમ આપણે અત્યારે ગણી કામ લેવાનું નથી; પરંતુ આપણે જૈન છંદ્રએ એમ ગણી બન્નેએ સાથે મળી કામ લેવાનું છે. જેમ રાજ્યદારી પુરૂષો કહે છે કે હિંદનું હિત ઇચ્છનારાઓએ મુસલમાન કે હિંદુ એમ ગણાઈ વર્તવાનું નથી; પણ એક હિંદ ગણાઈ વર્તવાનું છે; તેમ આપણે સ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોએ પોત પોતાને જુદા ગણી કામ લેવાનું નથી; પરંતુ એક જૈની તરીકે ફરજ બજાવવાની છે. જે આમાં ભૂલ થઈ તો હમેશાને માટે સહન કરવું પડશે. મતલબ કે પોતાનું ધર અખંડ જોઈએ

કાલકાચાર્ય

(ડાક્ટર ભાઉ દાશએ અંગ્રેજીમાં વાંચેલા નિબંધ.)

૧૦-૧૦-૧૮૬૭.

કાલકાચાર્યકથા એ નામનું સંસ્કૃતમાં ૧૦ પાનાનું નાનું પુસ્તક છે, તેમાં તારીખ કે કાલ લખ્યો નથી. આમાં આપેલ કથા નીચે પ્રમાણે છે:—

ધારાવર્ષ નગરમાં વજ્રસિંહ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેની રાણીનું નામ સુરસુન્દરી હતું. તે જાનેને કાલકાસૂરી નામના એક પુત્ર (કેટલીક હસ્તલેખિત પ્રતોમાં કલિકસૂરિ લખ્યું છે) અને સરસ્વતી નામના પુત્રી હતાં.

કાલકેને જૈન ધર્મની દીક્ષા ગુણ મુન્દર સૂરિએ આપી હતી અને સરસ્વતીને કાલકે આપી હતી. તેઓ બંને માલવામાં અવન્તિ અથવા ઉજ્જયિનિમાં ગયા. સરસ્વતી અન્ય સાધ્વીઓ સાથે નગર બહાર જતી હતી ત્યારે તેને ઉજ્જયિનિના રાજા ગર્દભિલે જોયો. ગર્દભિલે તેની સુંદર કાન્તિથી મોહ પામી તેણીને પોતાના અંતરપુર એટલે જનાનામાં બલાતકારે મોકલાવી આપી. કાલકાચાર્ય રાજા પાસે જઈ પોતાની બહેન કે જેણીએ જીવન પર્યંત સ્થાયી બ્રહ્મચર્ય વ્રતની પ્રતિજ્ઞા અંગિકાર કરી હતી, તેણીને મુક્ત કરવાને રાજાને ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી. બલાતકાર અને અન્યાયથી રક્ષણ કરવાના ક્ષાત્રધર્મો કહી બતાવ્યા અને બીજા અનેક દલીલો રાજા પાસે મુકી પોતાના ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરવાને કહ્યું; છતાં રાજાએ તો પોતે અગ્ર હોવાથી કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. કાલકાચાર્યે ત્યાર પછી સંધને અરજ કરી. સંધે વચ્ચે આવી તે સાંજીને મુક્ત કરવાને રાજાને સમગ્નવવાના અ-

નેક પ્રયત્નો કર્યા પણ રાજાએ સંધને પણ દાદ આપી નહિ. અંતે કાલકાચાર્યે નિરાશ બની ઘેર લેવાનો અને રાત્રને તથા તેના પુત્રોને રાજગાદીપરથી સદંતર ઉઠાડી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે ટોંગ કરી ગાંડ બની ગયા. શરીર પર માટીનો લેપ કર્યો અને સમગ્ર ઉજ્જયિનિમાં ભટકવાનું શરૂ કર્યું.

રાજાના વૃદ્ધ પ્રધાનોએ સાધ્વીને મુક્ત કરવાનું રાજાને ઘણું કહ્યું છતાં સર્વ નિષ્ફળ ગયું. તેથી કાલકાસૂરિ સિંધુના પશ્ચિમ તટ પ્રદેશમાં ગયા. આ પ્રદેશ સાહી એ નામથી ઓળખાતો હતો. ત્યાં મોટા સાહીને ત્યાં રહ્યાં. તે સાહી ઉપર પોતાના ન્યોતિષ વિદ્યાના અદ્ભુત જ્ઞાનથી ઘણી લાગવગ મેળવી એક વખત સાહીને વિપણુ-નિરાશ થઈને બેઠો જોઈને કાલકાચાર્યે નિરાશાનું કારણ પૂછ્યું સાહીએ કહ્યું “ અમારો રાજા કે જે સાહી-ણુ-સાહી નામથી ઓળખાય છે તેણે મારું મસ્તક એકદમ મોકલી આપવાનો હુકમ મને કર્યો છે અને તેવોજ હુકમ બીજા ૯૫ રાજાઓને મોકલ્યો છે. ” કાલકાચાર્યે એવી શીખામણ આપી કે “ તમારે સર્વેએ પોતાનાં સમગ્ર સૈન્ય એકઠું કરી હિંદુક દેશ (હિંદ) પર હુમલો કરવો ? તેઓએ આ વિચાર પ્રસંદ કરી સિંધુ નદી ઉતરી સુરાષ્ટ્ર ગયા, ત્યાં ચોમાસું હોવાથી સૌ થોભી ગયા. સમગ્ર રાજાઓ હસ્ત જોડી કાલકાચાર્યને પોતાના ઝૂંમ માની પૂજ્યભાવ અને આદર આપવા હતા, ચાતુર્માસ પૂરું થયે ગુરૂએ અવન્તિદેશ (માલવા) ઉપર અગ્રાધ લઈ જવાની અને

ત્યાંના રાજ ગર્દભિલેસને હરવી સર્વ વચ્ચે તે રાજ્યના ભાગ પાડવાની તેઓને ભલામણ કરી. તેઓએ યુદ્ધ કરવાની શક્તિ કે સાધન નથી એમ જણાવ્યું. કાલકાચાર્યે આથી પોતાની અદ્ભુત જાદુ વિદ્યાથી તેમને સુવર્ણની ઇંટો પૂરી પાડી. ત્યારે રાજ્યો નોખત વગાડી લાટ (ભરચ) પહોંચ્યા. લાટના રાજ્યો નામે બાલભિત્રને અને ભાનુભિત્રને સાથે લઇ આવન્તિ દેશ (માલવા)ના પ્રદેશમાં પહોંચ્યા. આવન્તિના રાજ સામે થયો. બંને સૈન્યોએ ક્રન્ત (ભાલાં?) અને ધનુષ્યથી યુદ્ધ કર્યું આવન્તિના રાજ્યે જોયું કે પોતાનું સૈન્ય પરાજીત થયું કે તરત છાનો માનો વિશાલ-પૂરી (ઉર્જિની) માં નાસી ગયો. શત્રુ રાજ્યોએ પછી તે નગરીપર ઘેરો ઘાસ્યો. એક દિવસે યુદ્ધ બીજકુલ થયું નહિ તેથી રાજ્યોએ કાલકાચાર્ય પાસે જઈ તેનું કારણ પૂછ્યું, કાલકાચાર્યે જણાવ્યું કે “આજે અષ્ટમી હોવાથી આવન્તિનૃપ ગર્દભી વિદ્યાનો પ્રયોગ કરવાનો છે” આ બાબત તપાસ કરતાં ગર્દભી (ગર્ધડી) બગરમાં આવેલા એક ઘરમાં પ્રવેશ કરતી જણાઇ. આ ગુરને નિવેદન કર્યું. ગર્ધડી જટલીવાર ભૂંકવા લાગી તેટલી તેટલી વખત ૧૦૮ ધનુષ્યોરી મરવા લાગ્યા. આથી હસ્તઆપ્ત્ય વિદ્યામાં એકા ગુર ધનુષ્ય અને ભાથાં લઇ ગર્ધડી પાસે આગ્યા અને રાજ્યે એમ કહ્યું કે ‘જ્યારે ગર્ધડી મોટું ઉઘાડે ત્યારે તેનું મોટું શસ્ત્રો વતી પૂરી નાખવું’ આ પ્રમાણે તેઓએ કર્યું તેથી ગર્દભી પોતાના નકર અને પ્રવાહી ઉત્પન્નથી કાલકાચાર્યનું મસ્તક ભરી દઇ અદ્વ્યય થઇ તેના અદ્વ્યય થવાથી રાજ ગર્દભિલેસને કાઇ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ; સર્વ શક્તિ નષ્ટ થઇ અને સાહી રાજ્યોએ તેને કબ્જા કરી કાલકાચાર્યના પગ પાસે મૂક્યો. ગર્દભિલેસ તેમની પાસે પોતાની દૃષ્ટિ જમીનપર રાખી ઉભો રહ્યો. કાલકાચાર્યે તેને પોતાની દુષ્ટ

વર્તણૂક માટે ધણો ઠપકો આપી કહ્યું કે, સાધ્વીના ત્રત ભંગ કરવાના પાપટક્ષનું ફલ તેં આપ્યું. તારાં કુકર્મો છોડી દે અને હજી પણ સદ્ગુણ ગ્રહણ કર.” આ મુનીશ્રીની સદલાહ રાજને પસંદ પડી નહિ અને તેને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો. સરસ્વતીએ પોતાના ચરિત્રમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. ને સાહીને ઘેર કાલકાચાર્યે વાસો કર્યો હતો તે સાહીરાજ બીજા રાજનો મુખી થયો, અને તેને તે શહેર આપવામાં આવ્યું, અને બીજાઓને તે દેશના જુદા જુદા ભાગો પોતાના ભાગમાં મળ્યા. આ શક વંશ છે. (સીધીઅન જાત) કાલકાચાર્યે પશ્ચાતાપ અંગીકાર કરી સંવને આનંદ આપ્યો.

ભરચના બાલભિત્ર અને ભાનુભિત્ર કાલકાચાર્યની જનના પુત્રો (ભાણેજ) હતા અને તેઓના આમંત્રણને લઇને આચાર્ય ચાતુર્માસ ત્યાં ગયા હતા. રાજ કાલકાચાર્યના ધર્મવ્યાખ્યાનો સાંભળી પ્રસન્ન મુદ્રાથી ઉચ્ચારતો કે જિનનાયકનો ધર્મ સર્વોત્તમ છે. આથી રાજના પુરોહિત બ્રાહ્મણને માફ કરાવ્યું. અને જ્યારે જીવ અને અજીવ સંબંધી વાદવિવાદમાં આચાર્યે તેને નિરતર કર્યો ત્યારેતો તેનો કોષ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો. ગુરને જળકપટથી વખાણી રાજનું મન તેણે ફેરવી નાંખ્યું. ગુર આ સર્વ જોઇ મરાહ દેશ કે જ્યાં પ્રતાપી અને અહત સાતયાંન રાજ રાજ્ય કરતો હતો ત્યાંના પૃથ્વી પ્રતિષ્ઠાન (પંથ) માં ગયા. એક દિવસે તે રાજ્યે ક્યારે પર્યુષણ પર્વ પાળવું જોઇએ એવો પ્રશ્ન રાજ સભામાં ગુરને પૂછ્યો.

કાલકાચાર્ય—તે ભાદ્રપદ શુકલ પંચમી ને દિવસે પાળવો જોઇએ.

રાજ—તે દિવસે તો મહેન્દ્રપૂર્ણને ઉત્સવ છે તેથી રાજ્ય વિધિ પ્રમાણે તે પાળવો જોઇએ. તો પછી તે દિવસે રનાન અને પૂજા

વિધિ કેવી રીતે બની શકે? તેથી જિનનાથની પૂર્ણવિધિ (પ્રભાવના) પૌષધપાલન બીજે દિવસે એટલે છઠ્ઠપર કરવું જોઈએ.

કાલકાચાર્ય—આમ ન બને.

રાજા—તો ચતુર્થાં તેને માટે નિશ્ચિત કરવી.

રાજાની આ સૂચના ગુરૂએ જિન વીરનો તે પ્રમાણે આદેશ સાંભરી આવતાં કબૂલ કરી, જિનવીરની ભવિષ્યવાણી અનુસાર આ દિવસ સ્વીકારવો જોઈએ.

પછી કાલકાચાર્ય સૂરિઓને ત્રતશ્રષ્ટ થતા જોઈને સ્વર્ણમહીપુર (?) માં ગયા અને પોતે એકલા કોઈ ન જાણે તેમ સાગરચંદ્ર સૂરિ સાથે રહ્યા. ત્યાર પછી કાલકાચાર્યની કથા એવી છે કે શક-ઈંદ્ર તેમની પાસે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી આવેલ હતો. તેને આહુનિગોદપર બોધ આપ્યો હતો. અને તેઓ ભકિત પૂર્વક જીવન ગાળી સ્વર્ગે ગયા.

સુભ શોભગણિની ભરહૈંધર વૃત્તિમાં કાલકાચાર્યની કથા આવીજ રીતે વર્ણવી છે. કાલકાચાર્યના પિતા મગધ દેશમાં (બીરાર) આવેલા ધારાવાસપુરના વતની હતા એમ તેમાં કહ્યું છે. તદુપરાંત કાલકાચાર્યને ગણુધર સૂરિએ દીક્ષા આપી હતી. શક રાજાનું નામ ‘સાધનસિંહ’ હતું તે રાજા પાસે કચોલક (પ્યાલો) અને કુરિ (ધુરી) એ બે બીજ એક શક ખંડીઆ રાજાને પોતાની સભામાં બેઠો હતો તે વખતે મળ્યાં. આ પ્યાલાને તે રાજાએ માથે ચડાવ્યા પછી તે બહુજ દીલગીર દેખાયો તે રાજાએ કહ્યું ‘અમે ૯૬ ખંડીઆ રાજાઓ છીએ અને અમારો મુખ્ય રાજા ‘સાધનસિંહ’ છે જે ધણો બળવાન છે. જ્યારે તેને ખખર પડે છે કે અમાને રાજ કરી શકે તેવો પુત્ર થયો છે તો તે એક પ્યાલો અને ધુરી એ બે વાનાં મોકલે છે, અને તેનો અર્થ એવો છે કે અમારાં મરતકો કાપીને તે રાજાને પહોંચાડવા.”

કાલકાચાર્ય—જે મુખ્ય હોય તે આવી રીતે પોતાનું માથું મોકલાવે.

શક ખંડીઆ રાજા—ત્યારે શું કરવું?

ત્યારે કાલકાચાર્યે તે રાજાને એવું સમજાવ્યું કે તેણે તથા બીજા બધા રાજાઓ સાથે કુચ કરી ૯૬ દેશ ધરાવનારી ઉજ્જયિનિ નગરીમાં જવું.

અહીં એવું કહેલ છે કે તેમણે પહેલું થાણું સુરાષ્ટ્રમાં કર્યું. આ દેશ કુંક પર્વત (અથવા ડોંક)ની બાજુએ આવેલ છે. અહીં તેમને સુવર્ણની સગવડ કરી આપવામાં આવી; પછી તેઓ ગુજરાતની મધ્યમાંથી પસાર થઈ ઉજ્જયિનિ દેશની સરહદ ઉપર આવ્યા. ભરૂચ ના બાહ્યમિત્ર અને ભાનુમિત્ર સંબંધી અહીં કાંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી.

ઉજ્જયિનિને ઘેરી લેવામાં આવે છે ગર્દભી વિદ્યા સંબંધી જુદુંજ કહેવામાં આવ્યું છે. ગર્દભીએ કોટ ઉપર ચડી મોટેથી બોલવાનો ધરાદો કર્યો કે જેથી તે સાદ જો કોઈ સાંભળે તે સૌ મરી જાય. કાલકાચાર્યે પોતાની સાથે ૧૦૮ ધનુર્ધારી રાખ્યા. ધનુર્ધારીઓ શબ્દવેધી બાણ શત્રુઓ તરફ મારવામાં કુશળ હતા. જ્યારે કાલકાચાર્ય પોતાનું બાણ ફેંકે કે તરતજ બધાઓએ બાણ ફેંકવા, કે જેથી વિદ્યાનું મોઢું બાણોથીજ ભરાઈ જાય. આથી તે ગર્દભીએ રાજાને લાલ મારીને અથવા તેનું અપમાન કરીને ચાલી જશે, ને રાજા નિરૂપાય થશે આ સર્વ સંગો-પાંગ કર્યું. પછી કાલકાચાર્યે શકરાજાઓ વચ્ચે આખો દેશ વહેંચી આપ્યો. ઉજ્જયિનિ જેની સાથે તેઓ રહ્યા હતા તેને અથવા ત્રંથનો કર્તા લોકવાર્તાપ્રમાણે કહે છે તેમ પોતાના ભાણેજને સોંપી. છેલ્લો ભાગ ટુંકમાં આપ્યો છે. કાલકાચાર્યે પછી પ્રાયશ્ચિત કર્યું અને સાધુ થયા. અને સરસ્વતીએ સાધ્વી થઈ સ્વર્ગમાં વાસ કર્યો.

ત્રાંગ ગુજરાતી હસ્તલેખમાં, સિંધુના પશ્ચિમ પ્રદેશના શક ખંડીઆ રાગનું નામ શાકીસાહ હતું એમ કહે છે. આમાં ખાલા અને છુરીની કથા આપેલી છે.

સંવત્ વગરના પણ આશરે ૩૦૦ વર્ષ જૂના, ૧૨૧ પૃથ્વાળા એક મારવાડી હસ્તલેખમાં એમ લખ્યું છે કે ગર્દભિલ્લને પોતાની નીચે ૮૪ સામંતો હતા. બાલભિત્ર અને ભાનુભિત્ર એ એ કાલકાચાર્યની બહેન નામે ભાનુશ્રીના પુત્રો હતા. વળી તે લેખના કર્તાએ ગાથા લખી છે. તે ગાથાનો અર્થ એ થાય છે કે પ્રથમના કાલકંસુરિ રથામાળુન એ નામે યોગખાતા હતા અને તેઓ મહાવીર પછી ૩૩૫ વર્ષમાં થયા અને બીજા કાલકંસુરિએ સરસ્વતીને વીરપછી ૪૫૩ વર્ષમાં છોડવી. વિક્રમ વીર પછી ૪૭૦ વર્ષ થયો અને શાકીરાજ્ય ૧૭ વર્ષ રહ્યું, પછી વિક્રમાદિત્યે શકોને હરાવી રાજ્ય પાછું મેળવ્યું, ૧૩૫ વર્ષ પછી એક બીજો શકરાજ થયો.

બીજો મારવાડી હસ્તલેખ જિનરંગસુરિના છે તેમાં એમ લખે છે કે બાલભિત્ર રાજા હતા અને ભાનુભિત્ર તેનો મંત્રી હતા. રાજપુરોહિતનું નામ ગંગાધર હતું. કાલકાચાર્ય વિંધ એવું લખ્યું છે કે તેઓ મોગલ રાજાની જાણમાં આવ્યા હતા તે એવી રીતે કે તેમણે કુવામાં પડેલા દડાને ધનુષ્યો સાંધી બહાર કાઢ્યો હતો.

પર્યુષણશતક નામનો નાનો ગ્રંથ દીકા સહિત છે. તેમાં કાલ તેમ નામ નથી. તેમાં ૧૫૦૦ શ્લોક છે. મુક્ત મારગીમાં અને દીકા સંસ્કૃતમાં છે. તેમાં પર્યુષણ પર્વ ક્યે દિવસે પાલવું તે વિષય અચ્ચો છે તે વાદમાં કાલકાચાર્યની કથા પૂર્વે લિખિત ઘણા હસ્તલેખો પરથી લખેલી છે. વારાવર્તના રાગના નામ વજ્રસ્ત્રિહ હતું, તેની રાણીનું નામ સુરસુંદરી હતું. તેઓના પુત્રનું નામ કાલકંકુમાર હતું. કાલકંકુમારે જગતની નિઃસારતાથી કંટાળી

પામી દીક્ષા લીધી. ધીમે ધીમે મહા મુનીની પદવી ધારણ કરતા ગયા. પોતાની બહેન સરસ્વતીને છોડાવવા માટે અને ધર્મજ્ઞાનમાં ઉત્પન્ન થયેલી અરુચિને દૂર કરવા માટે તેમણે ગર્દભિલ્લને જડમુળથી નાશ કર્યો. તેમની બીજી બહેનના પુત્રોનાં નામ, બાલભિત્ર અને ભાનુભિત્ર હતાં. ભાનુભિત્રને પોતે દીક્ષા આપી તેથી બાલભિત્ર નારાજ થયો. આથી કાલકાચાર્ય પ્રતિષ્ઠાનપુર (પૈઠણ)માં ગયા ત્યાં શતવાહનની વિનંતિથી પર્યુષણ પર્વ કે જે પંચમીદિને પાળવામાં આવતું તે દેરવીને અનુર્થાપર રાખ્યું. ઇંદ્રની પણ અહીં યોગખાણ થઈ. ગર્દભિલ્લનો નાશ વીર પછી ૪૫૩ વર્ષે થયો.

આજ કર્તા કહે છે કે પ્રભાવક ચરિત્રમાં શ્રી પાદભિલ્લસુરિની કથા છે. તેમાં એમ કહેવું છે કે વીર નિર્વાણ પછી ૪૮૦ વર્ષે આર્ય ખપુતાચાર્ય થયા. વળી એ પણ ખર્ડ કે શ્રીમન્ શતવાહનને તીર્થનો (કયું તીર્થ તે પ્રભાવક વાંચ્યા વગર કહી શકાતું નથી.) છુણીદાર કર્યો અને ત્યાં પાદભિલ્લસુરિએ ધ્વજ સ્થાપ્યો. તે વખતે રાજા બાલભિત્ર—કાલકાચાર્યનો સગો—તથા ખપુતાચાર્ય હાજર હતા. બીજા ગ્રંથો જેવાં કે પર્યુષણ, કંદપચુર્ણ, નિશિથયુર્ણિ, અને થાણા તુત (થાણાગ વ્રતિ ?)—તે પ્રમાણે કાલકંસુરિ કે જેણે પર્યુષણ ચોથપર દેરવ્યું તે બાલભિત્ર અને ભાનુભિત્રના સગા થતા હતા, અને હાલના ગ્રંથો જેવા કે શ્રાધ્ધવિધિ વિનિશ્ચય વગેરેમાં પણ એમજ લખ્યું છે. આપરથી એમ જણાય છે કે ખપુતાચાર્ય, ગર્દભિલ્લ, બાલભિત્ર અને ભાનુભિત્ર વિક્રમાદિત્યની પહેલાં થયા અને સમકાલિન પણ હતા.

કંદુપસૂત્રની દરેક દીકામાં કાલકાચાર્યની ટુંકી કથા આવે છે.

મેરૂતંગાચાર્યના પ્રબધ ચિંતામણી નામના ગ્રંથમાં અને રાજશેખરના અનુવિં-

શતિ પ્રખંધમાં લખ્યું છે કે ઔદ્ધ ધર્મને જન્મરો સાધુ નામે નઃગાળુન, શતવાહન અને પાદલિપ્તાચાર્યનો સમકાલિન હતો;

...કાલકાચાર્યની આ વાર્તાઓને સમકાલિન લેખોથી પુષ્ટી મળતી નથી. છતાં તેઓ જૂની છે અને પર્યુપણુ પર્વના પાલન દિવસ માટે કટલાક સૈકા સુધી સુધી ચાલી રહેલા તકરારોએ કાલકાચાર્યે પાંચમની ચોથ કરી તે કથા જળગી રાખી છે, ત્રીજા કાલકાચાર્ય સં. ૯૯૩ માં થયા એમ લખેલું છે. અને આ ત્રણેય પર્યુપણુ

પર્વના દિવસ ફેરવવાનું માન ભોગવે છે તેથી જણાય છે કે આ સવળી કથાઓ ૧૧ મા અને ૧૨ મા સૈકા પછી લખેલા હોવી જોઈએ.

શકે અથવા શાકીના રાજની વિચિત્ર રીતે એવી હતી કે જ્યારે મોટો રાજ પ્યાલો અને છુરી કાઢ રાજને મોકલે ત્યારે તે રાજ્યે પોતાનું માયું મોકલાવવું. આ રીતે વિલક્ષણ લાગે છે પણ તે જાપાનીઓમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હુરકિરની રીત કરતાં વધારે વિલક્ષણ નથી.

વીરભક્તિ.

જર્મન ભાષામાં જિનાગમ સંખ્યે પ્રોફેસર વેબર.

(અંગ્રેજી ભાષાંતરકાર—ડૉક્ટર હબર્ટમાં વેબર રમીથ.)

(Indische Studien માંથી)

(“સનાતન જૈન” માટે ખાસ કરાયેલું ભાષાંતર).

(પુ. ૧૪. પ. ૨૧૧—૪૭૯ અને પુ. ૧૭ પ. ૧—૯૦)^૧

અર્વાચીન જૈનોના મત પ્રમાણે (૨૧૧)^૨ તેઓના સંગૃહીત ધર્મગ્રંથો પ્રથમ જિન ઋષભના^૩ કાળમાં થયા છે. આ મતનું પ્રથમ મૂળ નન્દી સૂત્રના^૪ છેલ્લા વાક્યોમાંથી મળી આવતું જણાય છે. તેમાં અણુના (અનુજ્ઞા) ઉસલ-સેણ^૫ સંખ્યા કહેલી છે. આ વાક્યોની પહેલાં

૧૨ અંગોને લાવાણુના કહી વર્ણવ્યા છે અને આની પહેલાં ૮૪૦૦૦૦૦ પંચણુ વર્ધમાન સ્વામિએ કર્યા તેમ લખે છે; ટીકાકાર^૬ ઋષભસ્વામિએ કર્યા તેમ કહે છે.

આ વાતો તિથ્યવૃદ્ધેઅ (૪૪૫ અને ૪૩૬ શ્લોકની વચ્ચે ઉમેરેલા ચાર શ્લોકમાં) ઉપર

૧ આ લેખને મુદ્રાકિત કરાવવામાં કૃપાની ગહે સ્ટ્રેસબર્ગના પ્રોફેસર યુમને આપેલી ઘણી અમૂલ્ય સહાયતા માટે લેખકે આભાર માને છે. અને આને ભાષાંતર કરતાં પણ મૂળ જર્મનમાંથી ભાષાંતર કરવામાં, અને તેની સાથે ખીજી વધારાની પોતાની નોંધ (Notes) આપવામાં દીધેલી સહાયતા માટે તેજ પડિતનો ઉપકાર માને છે. તે નોંધને છેલ્લે પ્રોફે. યુમને એ નામ અત્ર આપેલ છે.

૨ આ જે આંકડા કૌસમાં આપેલા છે તે મૂળ જર્મન લેખના પૃષ્ઠો સૂચવે છે.

૩ આને માટે જુઓ ધર્મસાગરનું કુપક્ષ કૌશિકાદિત્ય જેમાં બર્લિનની^૭ રચલ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીસના ૧૮૮૯ માં છપાયેલા કામકાજના પ. ૮ ૧૩ લીટી ૨૩ માં આ સંખ્યા આપેલ છે. અને જોકેખીએ ઇડિયન એન્ટીક્વરીના પુ. ૯ ના પ. ૧૬૧ માં (૧૮૮૦) આપેલ છે.

૪ નિશ્ચિત રીતે તે મૂળ નથી પણ પછીથી નાંખવામાં આવ્યું છે.

૫ આદિકરણુરિમતાલે (કાલે!) પવસિઆ ઉસમસેજસ.

૬ ઇન્ડીસ્કે સ્ટુડિઅન પુ. ૧૭ પ. ૧૫ ની નોટ. જુઓ બર્લિનના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્તલેખોનું કેટેલોગ ભાગ ૨. પ. ૬૭૯.

પ્રાકૃતમાં લખેલ નેમિચંદ્રના પ્રવચનસારોદ્ધારના ૩૬ મા ફકરામાં લખ્યા પ્રમાણે નિઃસંદેહ પ્રમાણે મળતી આવે છે. આમાં આપેલા શ્લોકો સામાન્ય અને અનિશ્ચિત વિગતો આપે છે અને તે ઉશ્લોકો ખાત્રીથી એટલું કહે છે કે આઃ જિણુંતરો થયા તેમાં **ઉસહજિર્ણદૌ જા સુ-વિહી** એટલે પ્રથમ ઉસહથી નવમા સુવિહ સુધીમાં ૧૨ મા દ્વિક્ષિયાઅ સીવાયના ફક્ત ૧૧ અંગો વિદ્યમાન હતા (**મુત્તુળ દ્વિક્ષિવાયં હ-વંતિ ઇક્કારસેડવ અંગાઈ**) ત્યાર પછીના સાત જિણુંતરો થયા તેમાં **સુવિહિજિના જા સંતિ** એટલે નવમા સુવિહિથી સોળમાં સંતી સુધીમાં બારે અંગો પુચ્છિન્ન હતા; પણ છેલ્લા આઃ જિણુંતરો થયા તેમાં **સંતિજિના જા વીરં** એટલે સોળમા સંતિથી ૨૪ મા વીર સુધી તેઓ પુચ્છિન્ન નહોતા.

દ્વિક્ષિયાઅ બીજી વખત નષ્ટ થયા પામ્યો (**બુચ્છિન્નો દ્વિક્ષિવાઆ તર્હિ**) આ વીગતો ખરી રીતે અનિશ્ચિત છે છતાં ૪૩૪ માં શ્લોક વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. આ શ્લોક પ્રમાણે આ ત્રણે વિગતો જિનો વચ્ચેના કાલાંતર માટે ફક્ત સત્યસ્વરૂપદર્શી છે. તેઓની ઉપ-યોગીતા નીચે પ્રમાણે છે ઉસભના કાલમાં બારે અંગો વિદ્યમાન હતા, પહેલા અને નવમા જિનો વચ્ચેના કાલમાં અગિયાર વિદ્યમાન હતા, નવમા તથા સોલમા વચ્ચેના કાલમાં બારે નષ્ટ થયા હતા અને સોલમા

અને ચોવીસમા જિનો વચ્ચેના કાલમાં બારે હતા; છતાં ૨૪ મા જિનપછીના સમયમાં બારમું અંગ નષ્ટ થયું.

આ વીગતો એટલી વાતને સ્થાપિત કરતી જણાય છે. કે બારે અંગો ઉસભના કાલથીજ વિદ્યમાન હતા. છતાં આટલું તેઓનું સ્વરૂપ મનનપૂર્વક વિચારતાં પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે આ દાવો અપૂર્ણ પાયા વાળો છે, ટીકાકાર જિણુંતરોના કાલ દરમિયાન જે પુચ્છે-અસુવિહિ અને સંતિ વચ્ચે કેટલેક દરજ્જે થયો તે સંબંધી નીચે પ્રમાણે ખાસ કરી કહે છે કે-**અર્હદ્ધર્મવાર્તાડપિ તત્ર નષ્ટા-આ પુ-રાવો નવમા અને પંદરમા તીર્થંકરોમાં દરેકનું બન્ન કેવું હતું તે વિચારતાં વિલક્ષણ માલમ પડશે.**

૧૨ મા અંગ (દ્વિક્ષિયાઅ) ના પુચ્છે-અ (૨૧૩) ૧૨ીથી મહાવીરના સમય પછી થયો તે સંબંધમાં અમારી પાસે બીજી વધારે ખબર લોકકથાનુસારે છે.

૧૪ પુર્વાણિ કહેવાય છે તે પરંપરાથી ચાલતી આવેલી હકીકત પ્રમાણે આ અંગનો એક ભાગ હતાં અને તે **મહાવીરે** પોતાના શિષ્યોને નિવેદન કર્યાં એવું કહેવાય છે (જે કે આમાના ફક્ત એકજ નામે સુધર્માએ પોતાના શિષ્ય જમ્બૂ જે છેલ્લા કેવલી હતા તેને નિવેદન કર્યાં). આ પૂર્વાણિ ફક્ત ૧૮૦ વર્ષ

૭ સંવત ૧૨૪૨ (સને ૧૧૮૬) માં રચેલી સિદ્ધસેન સૂરિની ટીકામાં આ શ્લોકો સમજાવ્યા નથી, પણ જે અસલ ગ્રંથ હાલ મારી પાસે છે તેમાં પૃ. ૨૧૬ મે વચમાં લખેલા છે ને તેની ખીજની સાથે ગણેલા છે.

૮ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે. **પુરિમંતિમ-અથ્થદ્ધ (અથ્થથ્થા!)-અંતરેસુ (ચતુર્વિંશતે-સ્તીર્થક્રતાં ત્રયીવિંશતિરે વાં તરાણિ ભવાન્તિ) તિથ્થસ્સ ન ત્થિવોચ્છેડ । મણ્ઙિલ્લપ્પસુ સત્તસુ** **इत्तियकालं तु वोच्छेड ॥૪૩૬॥** ડો. લ્યુમનના કહેવા પ્રમાણે આ વીગતોનું મૂળ ભગવતીના ૨૦-૮ માં જ્ઞેવામાં આવે છે. આની સાથે આવશ્યકતા ૩-૧૬ સરખાવો તેમાં જણાવ્યું કે **પદમસ્સ (જિણસ્સ) વાર સંગમં સેસાણ ઇક્કારસંગ સુબલમ્મો.**

સુધી વિદ્યમાન હતા એમ કહેવાય છે. આથી છ પટાચાર્યો નામે ૩૪ પ્રજન, ૪ થા. સંખ્યંભવ, પમા યશોભદ્ર, ૬ ઠા સમ્પતિવિજય, ૭ મા ભદ્રબાહુ અને ૮ મા સ્થૂલભદ્ર શ્રુત-કેવલી અથવા (નંદી સૂત્ર પ્રમાણે) ચૌદસ-પૂર્વી, એટલે ચતુર્દશ પુર્વધારી-પુર્વી ૯ એ નામની માન્ય પદવી ભોગવતા.

નીચલા સાત પાટાચાર્યો-મહાગિરિ અને સુહસ્તીથી તે ૧૦૦ સુધીના બધામાંથી દશ જાણુતા હતા કારણ કે લોકકથા એવું કહે છે કે સ્થૂલભદ્રથી છેલ્લા (૧૧-૧૪) ૧૦ ચાર પૂર્વોનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું. આના પરિણામે તેઓ દસપુત્રિ કહેવાય છે (નંદીસૂત્ર સરખાવો) અને આ દૃષ્ટિ બિંદુ પ્રમાણે પૂર્વોનું જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ઓછું થતું ગયું. અનુયોગદ્વારસૂત્ર માં આથી એક દરજ્જે ઓછો ધરાવનાર એટલે નવપુત્રિ વર્ણવેલા છે (ભગવતીસૂત્ર સરખાવો) આથી છેવટે વીરાત ૯૮૦ વર્ષે દેવ-ધ્વિંગણિના સમયમાં ફક્ત એક પુર્વ વિદ્યમાન રહ્યું. સરખાવો ૧૨ કલાટનો લેખ-સનાતન જૈન અંક જુલાઇ પાતું ૩૭૬ માં ૨૪ મા પટાચાર્ય. વળી શાન્તિચંદ્ર છટ્ટા ઉપાંગ ઉપર કહે છે તે પ્રમાણે દ્વિત્રિઅ વીરાત ૧૦૦ વર્ષે તદ્દન વ્યવસ્થિત થયું.

પરિશિષ્ટ પર્વનુતા ૯ મા વિભાગમાં ૨ લોક ૫૫ થી (૨૧૪) પૂર્વોનાં જ્ઞાનનો પ્રથમ નાશ એટલે ૧૪ પૂર્વમાંથી ૧૦ પૂર્વ કેમ થયાં તે વિષેનું હેમચંદ્ર વિસ્તારીને વર્ણન આપે છે. મારી પાસે જે હસ્તલિખિત પ્રત (બર્લિનની અથવા ફ્રાંકફર્ટ ૭૭૩) છે તે અશુદ્ધ છે અને તેમાં દુર્ભાગ્યે એક પાતું કે જેમાં ૬૯-૯૮ શ્લોકો છે તે નથી. સરખાવો જેકાબીનું કલ્પ-સૂત્ર પૃષ્ઠ ૧૧. હેમચંદ્રે પૂર્વ શ્લોકોમાં ચાલુ-કય અને બિન્દુસાર વિષે, અશોક અને શ્રીકુણાલ વિષે અને સમ્પ્રતિ વિષે પણ હકીકત આપ્યા પછી તેઓ દુષકાલને અતે ભરાયેલી પાટલિપુત્રની પરિવદ્ધ વિષે કહે છે. આ પરિવદ્ધનું મુખ્ય કામ જે બંધા પાસેથી જેટલું મળે તે મેળવી શ્રુતોનો સંગ્રહ કરવાનું હતું અને તેથી તે ૧૩ ૧૧ અંગનો સંગ્રહ કરવાને વિજયવતી ધધ. દૃષ્ટિવાદ સંખધી જોઇએ તો ભદ્રબાહુ એકજ હતા કે જેની પાસેથી તે મળી શકે. પણ તેઓ નેપાલમાર્ગસ્થ હતા અને (સંધે તેને બોલાવી લાવવા બે મુનિઓ મોકલ્યા) પણ સંધનું માન ન રાખ્યું એમ કહીને કે બે ૧૨ વર્ષનું ધ્યાન ધર્યું છે તેથી તેમાં ભંગ પાડવાનું મારાથી બની શકે તેમ

૯ સરખાવો હેમચંદ્રાચાર્ય ૩૩-૩૪ બોટલિંગક-રીન (Botlingk-Rien) માંની તીકા પૃ. ૩૯૩.

૧૦ ત્રયોદશપૂર્વિન્, દ્વાદશપૂર્વિન્, એકાદશપૂર્વિન્ લોકકથા પ્રમાણે કદી પણ વિદ્યમાન હતા નહિ. સરખાવો ઓધનિયુક્તિ પર અવચ્યુરિનો પ્રથમારંભ.

૧૧ આ લખનારનાજ (વેચરના) બર્લિનની રાયલ એકેડેમી ઓફ સાયન્સીઝના ૧૮૮૬ ના કામકાજમાં આપેલા બે નબંધા 'Uben Fragment der Bhagvati' એટલે ભગવતીસૂત્રમાંથી અમુક ભાગો પર વિવેચન.

૧૨ આ હું કલાટનો લેખ છે એ તરીકે કહું છું.

૧૩—ઇતશ્ચ તસ્મિન્દુષ્કાલે કાલરાત્રિવન્ । નિર્વાહાર્થં સાધુ સંઘસ્તીરં નીરનિધે-
ર્યથા ॥ ૫૫ ॥ અગુણ્યમાનં તુ તદા સાધુનાં વિસ્મૃતં શ્રુતં । અનભ્યાસનતો નદ્યત્યઘીતં
શ્રીમતામપિ ॥ ૫૬ ॥ સંગ્રઃ પાટલીપુત્રે (અંક) દુષ્કાલાન્તે ડિલોડમિલત્ । યદંગાધ્યયનો
દેશાત્યાસીયસ્ય તદાદદે ॥ ૫૭ ॥ તતશ્ચેડકાદશાંગાનિ શ્રીસંગોડમલયત્તદા । દ્વિષ્ટિવાદ
નિમિત્તંચ તસ્થો કિંચિદ્ વિચિન્નમ ॥ ૫૮ ॥

નથી. છતાં શ્રી સંઘે એ બીજા મુનિ મોકલ્યા અને એની ધમખી આપી કે અમારા કહેવાનો સ્વિકાર નહિ થાય તો તમને સંઘવાલ એટલે બહિષ્કાર કરવાની શિક્ષા થશે. અને ભદ્રબાહુએ વિનંતિ કરી કહી મોકલ્યાનું કે વિદ્વાન પંડિતો મારી પાસે મોકલાવશે. હું તેમને ૭ વાતનાઓ નિર્ણિત સમયે આપીશ. તેથી સંઘે સ્થુલભદ્રને મોકલ્યા (સ્ત્રો. ૬૮). સ્થુલભદ્રે (૨૧૫) ૧૦ પૂર્વો શીખી લીધા પછી ભદ્રબાહુને એટલા બધા બીજાઓ કે ભદ્રબાહુએ શીક્ષા તરીકે કહ્યું કે આછીના ૪ પૂર્વો તારા પોતાના જ્ઞાન માટે છે અને કોને કહી શીખાડશે નહિ એમ કહ્યું. (અન્યસ્ય શેષપૂર્વાણિ પ્રદેયાનિ ત્વયા ન હિ. સ્લોક ૧૦૯)

આ હકીકતથી વિરૂદ્ધ પડતી બીજી વાત એ છે કે ૪ અંગમાં અને નન્દીસૂત્રમાં સમગ્ર દૃષ્ટિવાદની તથા ૧૪ પૂર્વોની વિસ્તારપૂર્વક અનુક્રમણિકા આપેલી માત્રમ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ વળી થોડુંક ઉપલામાં અને થોડુંક બીજા કેટલાક સૂત્રમાં (મહાનિશીથ, અનુયોગદ્વાર, આચર્યક નિજ્જુકિત) દુવાલસંગ ગણિપિડંગ વારંવાર જણાવ્યો છે તેથી દ્વિચિવાચ ઉપલા સૂત્ર થયા તે વખતે પણ વિદ્યમાન હતો એમ જણાય છે અને કોઈ અપૂર્ણતા હોય તેવું જણાવ્યું નથી તે પરથી હજુ પણ હોય તેમ લાગે છે. ઉપલો ઉલ્લેખ ભદ્રબાહુ સંબંધી છે, તેઓ

લોકકથાઅનુસાર વીરાત ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગસ્થ થયા. બ્યારે એ સૂત્રોમાં કે જેમાં દુવાલસંગ ગણિપિડંગનો ઉલ્લેખ થયો છે તેમાં તારીખો આપેલી છે અને તે તારીખો ૪૦૦ વર્ષ પછીના કાલ સંબંધી છે. છેવટે આ આખી કથા અશોક વગેરેની યાંધોની પરિપદ્તું અનુકરણ જ હોય તેમ મને લાગે છે અને તેથી તે સત્ય માનવાને બહુજા ઓછી યોગ્ય છે.

જે હો તે હો પણ આ કથા ૧૧ અંગો અને પૂર્વોની વચ્ચે વિરૂદ્ધતા સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે. અને વસ્તુતઃ અંગ ૪ ઉપરના ભાગ્ય ઉપરથી તેઓ વચ્ચે રહેલો અન્યોન્ય સંબંધ આપણે નીચે પ્રમાણે કંટાળી શકીએ:—તીર્થંકર એટલે મહાવીર—અહીં ઋષભવિષે વિચાર કરવાનો નથી—પૂર્વગત સૂત્રોનો (જેમાંથી પૂર્વાણિ એ નામ ઉત્પન્ન થયું છે) લિખિતાર્થ પોતાના ગણધરે પાસે ભાખ્યો; તેથી ગણધરે પોતાની મેળે પૂર્વગત સૂત્રોના લિખિતાર્થને અંગો, આચાર વિગેરેના સ્વરૂપમાં ૧૪ લાવ્યા. બીજા મત પ્રમાણે (૨૧૬) ગણધરેએ પૂર્વગતશાસ્ત્રોને અર્હતે ભાખ્યા પછી અસલ ગ્રંથના આકારમાં મૂક્યા, અને પછી અંગો, આચાર વગેરે પર લક્ષ યલાવ્યું. ૧૫. આગળ જતાં પૂર્વ એ નામની સમજણ અને ૧ થી ૧૧ અંગો અને ૧૨ મું અંગ એ વચ્ચેના તફાવત વિષે પુનઃ બોલીશું.

૧૪—અથ કિં તં (તત્) પૂર્વગતં (?) ઉચ્યતે, યસ્માત્ તીર્થંકરાસ્તીર્થપ્રવર્તનાકાલે ગણધરાણાં સર્વસૂત્રાધારત્વેન પૂર્વગત (સૂત્રાધારત્વેન પૂર્વગ (ત)) સૂત્રાર્થમ્ બીજા વખત આપેલ સૂત્રાધારત્વેન ગત એ લેખકનું પુનઃલેખન હશે) ભાષતે તસ્માત્ પૂર્વાણીતિ મણિતાનિ ગણધરાઃ પૂનઃ શ્રુતરચનાં વિદ્યાના આચારાદિક્રમેણ રચયન્તિ સ્થાપયન્તિચ મરખાવો Wilson Sel. W. 285ed. Rost (મહાવીર ચરિત ૩ માંથી:) સૂત્રિતાની ગણધરે રંગેભ્યઃ પૂર્વમેવ યત્ ॥ પૂર્વાણીત્ય મિધિયન્તે તેનૈતાનિ ચતુર્દશ ।

૧૫ મતાંતેરેણ તુ પૂર્વગતશ્રુતાર્થ (:) પૂર્વમર્હતામાપિતો ગણધરૈરપિ પૂર્વગતશ્રુતમેવ પૂર્વરચિત્તમ્, પશ્ચાદાચાર (અંહી કદાચ) નિર્ચુવસ્યામમિહિતઃ સચ્ચેસી આચારે પદ્મો દ્યાદિ, તત્કથં ? ઉચ્યતે, તત્ર સ્થાપનામશ્ચિત્ય તથોક્તમ્. હત્વક્ષરરચનાં પ્રતીત્ય મણિતં પૂર્વાણિ કૃતાનીતિ ।

જેમ આપણે પૂર્ણ સંગત રહીને જોઈએ છીએ કે ખરેખરા સિખિતાર્થ અહીં એટલે નીચકરે (સરખાવો આવશ્યક ૨-૧૩) કહેવા છે પણ ગણધરોએ બાહ્યસ્વરૂપ આપેલું છે તેવીજ રીતે અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં આપણે જોઈએ છીએ કે આગમના ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧ અત્તાગમ (મૂળ સિદ્ધાંત) ૨ અણુતરાગમ (મૂળ કર્તા પાસેથીજ મેળવેલા સિદ્ધાંત) અને પરંપરાગમ (પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા સિદ્ધાંત.) અત્તાગમ ખીન શરતે તિ-થ્યગરોના જ સંબંધમાં છે; તેમના શિષ્યો ગણધરોના સંબંધમાં જેટલું સુત્ત (સૂત્ર) વિષયે કહેવામાં આવ્યું છે તેટલુંજ અત્તાગમ લાગુ પડે છે, અને જેટલું અર્થ (અર્થ) વિષયે કહેવામાં આવ્યું છે તેટલામાં ફક્ત અણુતરાગમ લાગુ પડે છે. ગણધરોના શિષ્યો સુત્ત વિષયે અણુતરાગમ જાણે છે અને અર્થ વિષયે ફક્ત પરંપરાગમ જાણે છે. અને તેઓની પછી ફક્ત પરંપરાગમ વિદ્યમાન હોય છે. અત્તાગમક અણુતરાગમ જેવું કંઈ રહેતું નથી. ઓધનિર્ણયકિત ની અવચૂરિના પ્રારંભમાં લખેલ પ્રમાણે (૨૧૭) દશ પૂર્વીઓનું બળ ઉપાંગો વગેરે પર સંગ્રહણીઓ રચવામાં ક્યારનું મર્યાદિત થયું હતું.^{૧૬}

આ વાત કહેવાનું અમારે ભૂલી જવું ન જોઈએ કે “આગમના કેટલાક મૂળ ગ્રંથોના જુદા જુદા રચનારાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.” આમાંના કેટલાક દશપૂર્વી કરતાં પણ ઘણા ઘણા પાછળ થયા છે. યતુર્થ ઉપાંગ પોતાના રચનાર તરીકે અજ્ઞ-સામ કહે છે. વળી તેને ૨૩ મા (એટલે વીર પછી^{૧૭} પાટાચાર્ય) તરીકે અને પૂર્વોત્તું શ્રવણ

કરી પરિપક્વ જ્ઞાન મેળવનાર અને તેથી દિ-દિવાચ સાથે એક સંગત રહેનાર તરીકે ઓળખાવે છે. જિજ્ઞાસુદતું નામ (આવશ્યક ૧૪) આના કરતાં પણ પછીના સમયને લગતું છે. છતાં પણ આપણી પાસે તેના સંબંધમાં કે વીરભદ્ર-સંભવિત રીતે પ્રથમ પચાસજાતા રચનાર-ના સંબંધમાં ખરું સ્વરૂપ દર્શાવનારી હકીકત નથી. ત્રીજા મૂલસૂત્રના અનુમાનથી જણાતા કર્તા સિજ્જભવ અને ડથી પ છે. સૂત્રના કહેવાતા કર્તા ભદ્રભાહુ દશપૂર્વધારીઓ હતા, પરંતુ ગણધરોના પ્રત્યક્ષ શિષ્યો નહતા અને તેથી તેઓ ફક્ત પરંપરાગમ ઉપર પોતાનો હક્ક રાખી શકે. છતાં પણ ઉપર કહેલા તેમના પોતાના રચેલા ગ્રંથોના વિદ્યમાન આગમમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આપણે હવે એ હસાવ ઉપર આવીએ કે, તેઓની અંદર રહેલા અંગભૂત ભાગો જે એક ખીમથી ઘણો અંતર ભેદ બતાવે છે તે વિષયે આપણે કહેવું પડશે.

આગમના મૂળ ગ્રંથનું બંધારણ જોતાં છેવટે સમાનતાના દૃષ્ટિ બિંદુથી વિવિધ પ્રકારના વિષયવાળું છે એમ માલૂમ પડશે. આને લોક-કથા પણ પુરાવો આપે છે. પાટલિપુત્રની પ-રિપદ કે જેની તારીખ હેમચંદ્ર તેનો હંચલ આપતાં (૨૧૮) અશોકના સમયમાં જ નિર્ણય કરે છે તે પરિપદ ઉપર કલા પ્રમાણે ગમે તેવા સ્વરૂપમાં ફક્ત ૧૧ અંગો મેળવી શકી હતી. તેમાંનો એક ભાગ એક સ્થળેથી તે ખીન્ને ભાગ બીજે સ્થળેથી એમ છુટા છવાયા જેટલા ભાગો મળી શક્યા તે બધા ભેગા કરી શકી, અને બારમા અંગનો અમુક ભાગ ભદ્રભાહુ પાસેથી મેળવી શકી. (ચર્વંગા વ્ય-

૧૬—દશપૂર્વધરાડપિ ઉપકારકા ઉપાંગાદિ (—વિનં) સંગ્રહણ્યુપરચ્ચનેન પ્રિજ્ઞ હેતુના)

૧૭. તે (કાલિકાચાર્ય) વીર પછી ૧૧ ગણધર ગણનાં ૨૩ મા પુરૂષ છે. સિદ્ધાંતમાં તેમને સ્યામાચાર્ય કહે છે.—ભાઉ દાઝના લેખ.

યનો દેશાચાસીચાસ્ય) આવી રીતે સંગ્રહીત કરેલા ગ્રંથોની જે સ્થિતિ વિદ્યમાનરૂપે હતી તે કાલ વ્યતીત થતાં સર્વસિદ્ધાંતો મુખ્ય પાઠથી કહેવામાં આવ્યા હતા એથી જોખમમાં આવી પડી.^{૧૮} તેને માટે લોક-કથાનુસાર આઠ સૈકા પછી વીરાત ૯૮૦ વર્ષ સુધી લિપિ દાખલ થઇ નહતી. તે વલ્લભી પરિપદમાં દેવદર્દિગણીક્ષમાશ્રમણના આધિપત્ય નીચે દાખલ થઇ. જે કે બીજા કહે છે કે આ ૧૩ વર્ષ પછી (એટલે વીરાત ૯૯૩ માં) શ્રી રુકિંડિલાચાર્યના આધિપત્ય તળે મથુરા પરિપદમાં દાખલ થઇ. આની સાથે આ પણ કહી શકાય કે ૯૮૦ વર્ષે ધ્રુવસેન નામના વલ્લભી રાજાએ એની આજ્ઞા કરી કે, કલ્પસૂત્ર જાહેર પ્રજા સન્મુખ વાંચવું જોઇએ. આમાં તે રાજાનો ખાસ ભાગ હતો એમ જણાવ્યું છે. પછી તે દેવદર્દિગણીના કે રુકિંડિલાના સમયમાં હો, પણ તેમને આ આજ્ઞાથી તેણે નિશ્ચિત રીતે ટેકા આપ્યો.

વીરાત વર્ષ ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ (૯૮૦)ના આંતરામાં વસ્તુતઃ પોતે સિદ્ધાંતોના અર્થ પ્રસાર્યા હતા. (જે કે સિદ્ધાંતોનું બાહ્ય સ્વરૂપ શિષ્યોએ કર્યું હતું, અને મહાવીરે પોતે કર્યું હતું નહિ, એમ કહેવાય છે,) તે સિદ્ધાંતો પ્રકટ મુખપાઠથી પરંપરાથી ચાલ્યા આવ્યા હોય, તો અને આ તર્કની એકમતમાં એ પણ

સત્ય પ્રદર્શિત છે કે સૂત્રના વંશરે જૂના ભાગોમાં આપણે પ્રવેશિક ભાગ (૨૧૯) નામે સુચં મે આડસં તેનં ભગવચા ઈવં અરઘ્વાયમ્ અને નાના વિભાગોના અંતનો ભાગ તિ લેમિ એ જોઇએ છીએ. તો પછી ખરી રીતે હોય તેમ વિદ્યમાન સિદ્ધાંતોમાં પ્રાચીનતાનાં આટલાં બધાં ચિન્હો આવે છે તે જોઇ આપણે ખરે આશ્ચર્ય ચકિત થઇએ. જે ૧૯૮૦ સન સુધી] માં નવીન બાઇબલ આ લિખિત સ્વરૂપમાં હતો તો, અને જે પોપ સિલ્વેસ્ટર બીજાની લિખિત નહિ પણ મોડાની કથાનુસારે તે લખાઇ હતો તો ઇસુખ્રિસ્તના ઇતિહાસનું શું જ્ઞાન થાત ?

“વાસ્તવિક રીતે આ આંતરિક સમયમાં પવિત્ર સૂત્રોનો વિકાસ કરવો પૂર્ણ રીતે છોડી દેવામાં આવ્યો નહોતો.” તેમ દાખલા તરિકે ૧૯ માં પાટાચાર્ય વજ્રસ્વામિએ તેના વિકાસ માટેજ ખાસ એકાંતવાસ શોધ્યો હતો, સરખાવો કુપદા કેશિકાત્મ ૮૧૧ (૨૧) દિગંબરોના કહેવા પ્રમાણે સરખાવો, જેકાબી કલ્પસૂત્ર પૃ. ૩૦) તેઓના પોતાના પવિત્ર ગ્રંથો પુષ્પદંતે ૨૧ વીરાત ૬૩૩-૬૮૩ માં એટલે ઉપર કહેલા સમયની પૂર્વે ૩૦૦ વર્ષ લેખખંદ કર્યા હતા. આ પવિત્ર ગ્રંથો શ્વેતાંબરોના સિદ્ધાંતોને મળતાં આવતા નથી. સરખાવો વિલસન

૧૮ પૂર્વે સર્વ સિદ્ધાંતનાં ગાઠનંચ મુલ્લપાઠે નૈવાસીત્—જેકાબી કલ્પસૂત્ર પૃ. ૧૧૭, લક્ષ્મીધરના કલ્પદ્રુમમાંથી.

૧૯ અથવા ૯૫૦ ખ્રીસ્તના જન્મથી વર્ષ ગણાય છે. જ્યારે જૈનો વીરના નિર્વાણથી ગણે છે

૨૦ સરખાવો પ્રથમ અંગ ૧-૯ માં આપેલાં વર્ણનો.

૨૧ જેકાબી એમ કહે છે કે—આખા અંગ પુષ્પદંત પછી નષ્ટ થયાં હતાં. તેણે પવિત્ર પુસ્તકોને લેખખંદ કર્યાં” આ વાંત એક બીજાથી એટલી બધી વિરુદ્ધ જાય છે કે તેની સમજ હું આપી શકું તેમ નથી. વળી વિક્રમાદિત્યના જન્મ વર્ષ સંબંધી વીરાત વર્ષ ૪૭૦ અને ૬૮૩ એ જે વાત આપે છે, તેના ઉકેલ થઇ શકે તેમ નથી. ચતુર્થ અંગના ૭૫, ૮૬ માં જણાવેલ પુષ્પદંત ૯ માં જિન (?) છે.

Sel. IV. ૧,૨૭૯ અને ૨૮૧ એડિશન રોસ્ટ આપણી પાસેના આગમમાં લિપિ એ ઘણો ઉપયોગી ઇન્દ્રિયા બળવે છે. તેથી (૨૨૦) એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સિદ્ધાંત લેખનકર્તા વખતે લિપિ લાંબા કાળથી સાહિત્ય અર્થે બહોળા પ્રમાણમાં વપરાતી હતી. ઉપલી તારીખ ઘણી વહેલી છે તે વાત ખરેખર એવા નિર્ણય પર લાવે છે કે, વીસાત વર્ષ ૯૮૦ ઇસ્વીસનના પાંચમા સૈકાના મધ્યમની અગર છટ્ટાની શરૂઆતની સમાન તારીખ છે. ૨૨ લિપિના થતા વિસ્તાર પૂર્વક ઉપયોગ માટે જૂદા પુરાવો જ્યાં, અને ૫ માં અંગોમાં, ૪ થા ઉપાંગ વગેરેમાં પવિત્ર લિપિ દર્શાવવા માટે વારંવાર વપરાતા **બંમી લિવી** એ વાક્ય આપે છે. વિશેષ, લિપિનાં મહાન ઉપયોગી ખપના ખાસ લક્ષણ માટે અંગો **દુવાલસંગ ગાળિ પિડગં** તરીકે એજ નિર્ણયપર આવે છે. ૨૩ ચતુર્થ અંગમાં આપેલ તેમજ ખીજમાં પણ વારંવાર દર્શાવેલી ૭૨ ક્ષામાં લિપિ હમેશાં પ્રથમપદ ભોગવે છે. જે સાહિત્યોથી હસ્તલેખો લખાય છે જેવાં કે પટ્ટય, પોત્યલિહિય, અનુયોગદાર સૂત્રમાં જુદાજ કહેવામાં આવ્યાં છે. ચતુર્થ અંગ અને ચતુર્થ ઉપાંગમાં ૧૮ પ્રકારની લિપિ દર્શાવેલી છે તેમાં પ્રથમ દરજ્જે ખંભી અને જવણલિયા (યવનાની) ને મૂકી છે. આની સાથે જે લલિત વિસ્તારમાં આવીજ સંખ્યામાં દર્શાવેલી છે તે દૃઢ સંખ્યા ખતાવે છે છતાં અદારે લિપિ ખંભી લિવી માટે વપરાતી દ-

ર્શાવેલી છે. ચતુર્થ અંગની ૪૬ મૌયકખરાણિ આના સંખ્યામાં દર્શાવેલી નોંધાયે.

દેવદિગણિ (અથવા રુકિલ)નો પ્રતિવેગ-સમાનકાલના બુદ્ધવાપનો પાલિ ભાષાની લિપિ ઘડી કાઢવા સંખ્યા પ્રતિવેગ—એ જે વચ્ચે વિવક્ષણ સમાનકાલતા છે એવું કહેવાથી જેકોખીએ (કલ્પસૂત્ર પૃ. ૧૬ નોટ) અમારું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. પાલિભાષા કેટલાક સૈકાની જૂની છે (જેકોખીએ નિર્ણય કરેલી વીસાત ૯૮૦, એ તારીખ કરતાં લગભગ એક સૈકા જૂની છે.) એ પરથી આપણે અનુમાન કરવું નોંધાયે કે ગમે તેમ પણ બુદ્ધવાપ પ્રમાણે પોતાના જૈન સંગાથીઓ ચાલ્યા હોવા જ નોંધાયે, અને જૈનો પ્રમાણે તે ચાલ્યા છે એમ નહિ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે, તે ખન્ને પક્ષો વચ્ચે રહેલા મોટા ભેદ સ્પષ્ટ છે. બુદ્ધવાપે પાલિ ગ્રંથોની લિપિમાં રેસ્કાર નથી કર્યો, ત્યારે જૈન સૂત્રોના લખનારે પોતાના યુગને આવશ્યક માગથી ભાષા ધારણ કરી. માર્ગધિ ભાષા કે જેમાં મૂળ જૈનસૂત્રો લખાયાં હતાં એમ ધારવું સંભવિત છે (સરખાવો પાંચમ અંગના ૨, ૧ માં વંદનવાક્ય માગહ ! અને જુઓ ભગં ૨, ૨૫૦) અને જેમાં સૂત્રોને પાટલપુત્રની પર-પદમાં ઘણીજ સંભવિત રીતે રહેલા દીધાં જૈન સૂત્રોના લખનારની ભાષાનું વલણ પાલિ કરતાં નહીં સરખાવી શકાય તેટલું નવું છે. ૨૪ અને તેથી તેનું સત્તાધારી નામ અબ્ધ-માગહા ભાષા (ઉપાંગ ૧, ૪માં તથા ખીજી) ૨૫ અ-

૨૨. વીસાત વર્ષ ૯૮૦ જે વિક્રમાદિત્ય તારીખ વીસાત ૪૭૦ સ્થાપિત કરીએ તો ઇ. સ. ૫૪૩ ને મળવું આવે છે—અગર જે જેકોખીનું અનુમાન (કલ્પસૂત્ર પૃ. ૧૫) માન્ય કરીએ તો ઇ. સ. ૫૪૩ ને મળવું આવે છે.

૨૩. સરખાવો ભગવતિ-૧-૨૮૨ નોટ.

૨૪. સરખાવો—ભગવાત ૧, ૩૯૨-૭. અને Vorlesungem uber indische Lit gesch 2, પૃ. ૩૧૬.

૨૫. સે કિં તં માસારિયા ? જેનં અધ્યમાગહાદ માસાપ માસાંતિ જત્યયણં **બંમી લિવી પવત્તર**—વળી ઉપાંગ ૧, ૫૬ પ્રમાણે (જુઓ દ્યુમનના આપપત—પૃ. ૬) મહાવીર પોતે અર્જમાગધીમાં ઉપદેશ આપ્યો છે. તેવીજ રીતે હેમચંદ્ર ૪-૨૮૭માં આપેલા ઉતારામાં આપણે એમ વાંચીએ છીએ. **પોરણ અધ્યમાગહ માસાંતિ અયં હર્વં સુત્તં સરખાવો પારકથના પોતાના ભાષાંતરમાં આ ફકર ઉપર પોતે આપેલો નોટ પૃ. ૧૬૬. હેમચંદ્ર તે રીતનું સામાન્ય નામ આપે આપે છે.**

થવા (જૈન વ્યાકરણકારો પ્રમાણે) અર્ધમાગધી ધણાં હમણાંના ચિન્હો ધરાવે છે. ખરી રીતે માગધીના ફક્ત થોડાંજ રૂપો અવશેષ તરીકે હજી સુધી રહ્યાં છે; જેમાંનું ખાસ એક પ્રથમ વિભક્તિનાં પુલ્લગ એક વચનના રૂપ ને છેડે ફેં હોય છે અને આવાં રૂપો પણ ક્રમે ક્રમે કાલ જતાં નષ્ટ થયાં છે. સામાન્ય રીતે તે ભાષાને પાલિની ધણીજ નાની ભગિની તરીકે કહી શકાય. આ વાંતનું કારણ ત્રથો લેખ્યમદ્ધ મતી વખતે, પછી વલ્લભીમાં હો કે મથુરામાં હો, પણ તે વખતે થયેલી સ્થાનિક અસર છે. છેવટે આ ધણું સહિસલામત અનુમાન છે, કે મૂળ માગધીમાં અંધિત કરેલા આ પ્રાચીન સૂત્રોને વલ્લભી અથવા મથુરાની ભાષા સાથે યોગ્ય અંશે મળતા થવું પડ્યું.

પાટલીપુત્રની પરિવેદે ધાર્યા પ્રમાણે પોતાના કાર્યને અંગોના સંગ્રહ કરવામાં મર્યાદિત કર્યું હતું; અને એવો દાવો રાખી કહેવાય છે કે દેવદિગ્ધિગણિએ લેખ્યમદ્ધ શ્રી સિદ્ધાંતિ, ^{૨૬}આગમ, આ આગમના સર્વ ત્રથો કયાં. જુઓ જેકાખી પૃ. ૧૧૫-૧૧૭. હવે આપણે કંઈ સિંચિતિ અહિં સ્વીકારીશું? તૃતીય અંગના ૪-૧ માં આપણે અંગથી પ્રત્યક્ષ રીતે જુદા અંગગાહિરિય ત્રથોને કહ્યા છે, અને આવા પ્રકારના પનન્તીહિ તરીકે ૫ થી ૭ ઉપાંગનાં ત્રણ નામો અને ૪થું નામ કે જે ત્રીજા ઉપાંગને એક ભાગ છે તે આપેલ છે. તૃતીય અંગના ૧૦ હસાત્રથો અને તે દરેકના ૧૦ અનગ્ગહયણા ગણાવ્યા છે. જેમાંના ૪ જેવાં કે અંગો ૭ થી ૧૦ અને ૫મું ચતુર્થ છેદસત્ર

આપણી પાસે છે. ૧૧ (અથવા) ૧૨ અંગો સિવાય પ્રથમ સૂત્રના ૩૬ ભાગનાં તથા ત્રણ ત્રથો કે જે હાલ વિદ્યમાન નથી તેનાં નામ ચતુર્થ અંગમાં ગણાવ્યાં છે. છેલ્લાં ત્રણ ત્રથો તેઓના અનગ્ગહયણાની સંખ્યા ગણાવતાં જણાવ્યાં છે. જે ત્રથો અંગોની માથે સુઅમ (શ્રુત) લેખાય છે તેની ખરી ગણના અંગોમાં નહિ પણ નન્દીસૂત્ર કે જે અંથ સંભવિત રીતે દેવદિગ્ધિગણિએ પોતે રચ્યો હોય એમ લાગે છે તેમાં જોવામાં આવે છે. નીચે જુઓ. આ ત્રંથમાં પવિત્ર ત્રથો-સૂત્રોના બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) અંગપવિત્ર એટલે ૧૨ અંગ અને (૨) અનંગપવિત્ર. આના વર્ગ પાડ્યા છે તે પરથી જણાય છે કે અનંગપવિત્રના ૬૦ એકવડા ત્રથો ગણાવ્યા છે. તેમાંના ૨૭, સિદ્ધાંતના વિદ્યમાન ભાગનાં સંસાલેખ (Titles) હોય અથવા આ ૬૦ ત્રથોમાંનો મોટો ભાગ હોવાથી સિદ્ધાંતમાં મળી આવતો નથી જો કે ત્રીજા અંગમાં આમાંના થોડાક વિવેનો પરિચય ખતાવેલો છે. ^{૨૭}પાક્ષિકસૂત્રમાં આ સંખ્યાનો કરેલો પુનર્લેખ પોતાના છેવટ ભાગમાં છેલ્લા જણાવેલા ત્રથોની સાથે ખીજા ^{૨૮}ચાર ત્રથો વધુ ઉમેરે છે કે જે પૂર્વે વિદ્યમાન હતા તેની સાખીતી ખીજે ઠેકાણેથી કરી શકાય છે. આ સાખીતી તદ્દન નિર્વિવાદિત છે તેમજ આશ્ચર્યજનક છે તેથી આ વાતને વધારે વિસ્તારમાં અત્ર અર્ચવાનું યોગ્ય ધારું છું.

વિહિમગ્ગપવા—સંક્ષેપમાં કહેવાતા વિધિપ્રપા એટલે જિનપ્રભસુનિની (કાસલ દેશના જિનપ્રસ, તેમજ સદેહ ત્રિપૌપથિના કર્તા) સામાયારી કે જે સંવત ૧૩૬૩ (એટલે

૨૬. આના ખીજા પર્વાય શ્રુત, સૂત્ર, અંથ, શાસ્ત્ર, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, અરોપના, છે. આ અનુયોગદ્વારમાં (પ્રાકૃતમાં) વર્ણવ્યા છે.

૨૭. આમાં પ્રસ્તુત ત્રથોને અંગગાહિર કહેવામાં આવ્યા છે.

૨૮. અથવા પાંચી આ મૂળ હસ્તલેખિત પ્રતમાં જણાવ્યા છે એમ દેખાય છે, તે પ્રતની ટીકા કેવકતા આશ્ચર્યવાળા નન્દીસૂત્રની ભાષાએ કરી છે. પાંચ નામની સમજમાં તે આશ્વત્થમાં પૃ. ૪૧૮ (વન્હિદશાઝ) પછી જુઓ પ્રો. દયુમન.

સ. ૧૩૦૭ માં) પ્રાકૃતમાં રચાયેલી છે, તેમાં ઉપરોક્ત અનંગપત્રિકા ગ્રંથોનાં તથા પાલિકસૂત્રમાં લખેલા ચાર ગ્રંથોનાં નામો સાથે ગણાવ્યાં છે. આ ચાર ગ્રંથોની સાથે ખીન્ન જે વધારે નામો ઉમેર્યાં છે. આ પ્રસંગે હવે તેમાંથી માલૂમ પડે છે કે અંગ અને ઉપાંગોની વચ્ચે અભ્યાસ કે એકવચ્ચ ગ્રંથોના જે વિકાસનો અભ્યાસ કરવાનો છે તે વિકાસની સ્થિતિ સંબંધમાં નીચેની પ્રસિદ્ધ હકીકતો મૂકી છે. આ હકીકત એક વાક્યસમૂહમાં આપી છે. કે જેમાં રચનારે સિદ્ધાંતના એકવચ્ચ ગ્રંથો શીખવાને આવશ્યક દૈનિક ધંધાને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવ્યા છે. તે વાક્યસમૂહ (Passage) નીચે પ્રમાણે છે:—

इत्थं च दक्ष^{૨૯} પરિચાયેણ તિવાસો આચારાવકપં વહિજ્ઞા વાહજ્ઞા ય, एवं चौवासो सूयगडं, पंचवासो दसा कण्वावहारं अट्टवासो ठाणसमवाण, दशवासो मंगवाइ (वाई) इक्कारसवासो खुडियाविमाणइ (નાદીની) પંચજ્ઞયણે, वारसवासो अरुणोववायाई (આદીની) (૨૨૪) પંચજ્ઞયણે; तेरसवासो उट्टणसुया (યાદીની) चौरज्ज्ञयणे चौदसाइ अट्टारसंतवासो कमेण आसी विसभावणा दिट्ठिविसभावणाचारं णभावणा महासुमिण भावणा ते यनिसंगे, एगूणं वीसवासो दिट्ठिवायं सम्पुञ्ज वीसवासो संवसुत्त जोगो त्ति. आण हकीकत ધણ પ્રત્યેન સ્વરૂપમાં (સરખાવો પ મા અંગ માટે નહિ કે ભગવાદ માટે વવાહ નામ) શાન્તિયંદ્રની છઠ્ઠા ઉપાંગપર દીક્ષનાં ૭ શ્લોક કે તેમાંના પહેલા જે ત્રીજા અંગ ઉપર કરેલી

અભયદેવની દીક્ષામાં માલૂમ પડે છે તેમાં ફરી દેખા દે છે.

तिवरिस परियगस्स,
उ आचार पकणनामं अज्झयणं ।
चौवरिसस्सय सम्मं,
सूअगडं नामांगं ति ॥ १ ॥
दसकण्णववहारा,
संवच्छरण गडिक्खियस्सेऽव ।
ठाणं समवाओचिय,
अंगेते^{३०} अट्टवास्स ॥ २ ॥
दसत्रासस्स विवाहो,
एगारस्स वासगस्सय इमीउ ।
खुडियविमाण माई,
अज्झयणा पंच नायव्वा ॥ ३ ॥
वारसवासस्स तहा,
अरुणो वायाइपंच अज्झयणा ।
तेरसवासस्स तहा,
उट्टणसुयाइया चौरो ॥ ४ ॥
चौदसवासस्स तहा,
आसी विसभावणं जिणाविति ।
पन्नरस वासगस्स य,
दिट्ठाविस भावणं तह ॥ ५ ॥
सोलससावाईसु य,
एगुतरखुट्ठिणसु जहसंखम् ।
चारणभावणमहसुविण ॥
भावणा ते अगणीसंगां^{३१} ॥ ६ ॥
एगूणवासगस्स,
दिट्ठिवाओ दुवालसंगे ।
संपन्नवीसवरिसो,
अणुवाई संवसुत्तस्स ति ॥ ७ ॥

૨૯. હરતપ્રતમાં દક્ષ છે પણ વિસર્ગ નિઃશંક અત્ર અધીગ્ય છે, દિક્ષા (દિક્ષા) એ શું શુદ્ધ પાક છે ?

અંગ પુટિલંગ અથવા એને નપુંસક. જુઓ શ્લોક ૩માં હમે અજ્ઞયણા.

તેયનિસંગ વિધિપ્રપાના ખીન્ન વાક્યસમૂહ પ્રમાણે ભગવતિમાં ગોસાલનો ગ્રંથનું બીજું નામ છે. ભગવતિમાં તેને અલે દસવાસસ્સ આપેલ છે.

આ સંખ્યા અતિશય જાણુવા યોગ્ય છે, કારણ કે સિદ્ધાંતના હમણાંનાં સૂત્રોમાંના ફક્ત નવજ જણાવેલા છે (૬ અંગો અને ૩ છેદસૂત્રો) જ્યારે ખીજા આઠ નામો કે જેનો ઉલ્લેખ જ્યારે નન્દીસૂત્રને આગળ તપાસીશું ત્યારે કરવામાં આવશે, તે હમણાં તેમાં માલુમ પડતાં નથી. હવે પ્રશ્ન (૨૨૫) એ છે કે, આપણે જે કાંચે હમણાના સિદ્ધાંતના બાકીના ભાગો તેમાં હાજુ દાખલ કરવામાં આવ્યા ન હતા અને જે કાંચે ઉપલા શ્લોકોમાં વર્ણવેલા આઠ નષ્ટ પ્રથોએ તે સિદ્ધાંતમાં જગ્યા લીધી હતી તે કાંચે આ^{૩૨} શ્લોકો રચાયા છે એમ કહેવાને આપણે વાસ્તવિક નહીં અર્થએ ? ગમે તેમ આ ગણતરી પ્રાચીન હોવા વગર ખીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ, અને જ્યારથી તે રચાઈ ત્યારથી દિદ્ધિવાઅ સ્પષ્ટ રીતે વિદ્યમાન રહ્યો હતો અને વસ્તુતઃ સર્વના દરજ્જામાં ઉત્તમોત્તમ હતો.

હવે જો આપણે નન્દીના ૬૦ અનંતગપવિકૃત સૂત્રોને તપાસવા નીકળીએ તો આપણને માલુમ પડશે કે આપણે વિશાલ સાહિત્યને તપાસવાનું રહે છે કે જેમાંથી અર્ધભાગ તો સંભવીત રીતે નષ્ટ થઈ ગયો છે. ખીજા બાજુએ ઉક્ત ૬૦ સૂત્રોમાં ઓછામાં ઓછા ૬ નામો કે જેને સિદ્ધાંતના ભાગો તરીકે ગણાવ્યા છે તે આપણી પાસેથી નષ્ટ થયા છે એટલું જ નહીં પણ તે સમૂહ—કર્ક કે જેમાં હાલ સિદ્ધાંતોના વિભાગ પાડ્યા છે તેના સઘળા સંજ્ઞા લેખોનો (Titles) અભાવ

માલુમ પડે છે. આ ૬૦ નામોને ઉક્ત વર્ગોના અમુક નિર્ણિત ક્રમની સાથે કે હાલના ક્રમથી તદ્દન જુદાજ ક્રમ સાથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ જણાવતા ગણવામાં આવ્યા નથી. આ સ્થિતિપરથી આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે, ઉક્ત ગણતરીમાં નહિ નોંધેલા સૂત્રો તેમજ હાલના પડેલા વર્ગો અથવા વર્ગનામો નન્દી રચાયું તે વખતે વિદ્યમાન હતા નહિ ?

હમણાં સમગ્ર સિદ્ધાંતમાં નીચલા ૪૫ આગમ^{૩૩} કે જેને નીચે પ્રમાણે ૬ વર્ગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે તેનો સમાવેશ થાય છે. “૧—૧૧ (કે ૧૨) અંગો (૨૨૬) જેવાં કે— “આચાર, સૂત્રકૃત (કૃત), સ્થાન, સમવાય, “ભગવતી, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસક દશાઃ, “અતંકૃદશાઃ, અનુત્તરૈપપાતિકદશાઃ, પ્રશ્નવ્યા— “કરણમ, ત્રિપાક, (દૃષ્ટિવાદ વિદ્યમાન ક્યારનો “નથી)—૨. ૧૨ ઉપાંગો, જેવાં કે ઔપ— “પપાઈતક, રાજપ્રશ્નીય, જીવાભિગમ, પ્રજા— “પના, જમ્બુદીપપ્રત્તિ, ચંદ્રપ્રત્તિ, સૂર્ય— “પ્રત્તિ, નિરયાવર્ણ (અથવા કલ્પિકા) કલ્પા— “વતંસિકા, પુષ્પિકા, પુષ્પસલિકા, વૃષ્ણિદશાઃ— “—૩. દશ પદ્મણાઃ— ચતુઃશરણુ, સંસ્તાર— “આતુરપ્રત્યાખ્યાન, ભક્તપરિણા, તણુલવૈયા— “લિ, અંદાનીજ,^{૩૪} દેવેન્દ્રસ્તવ, ગણિતીજ,^{૩૫} “મહાપ્રત્યાખ્યાન, વીરસ્તવ,—૪—છ છેદસૂત્રો “નિશીય, મહાનિશીય, વ્યવહાર, દશાશુત સ્કંધ, “બૃહકલ્પ—પંચકલ્પ—૬ એ સૂત્રો સામાન્ય “નામ વખરના— નંદી અને અનુયોગદાર

૩૨. શાન્તિચંદ્ર જૂદોજ મત ધરાવે છે. એટલે ત્રીજા શ્લોકમાં અંત પાંચમાને દશવર્ણપર્યાયસ્ય સાધોઃ ને લાગુ પાડવામાં આવ્યું છે ત્યારથી તેવીજ રીતે છઠ્ઠા અંત તથા તેની સાથે સંબંધ રાખતું ઉપાંગે તેજ પ્રમાણે તેઓની જગ્યા લીધી. પણ ૭મા વગેરે અંગો સંબંધી કેમ છે ?

૩૩. આ ધણુંકરી ૪૫ આગમો છે. જેની નકલો સંવત્ ૧૬૬૬ ૯૦ સં ૧૬૦૯ ની સમયના વ્યવહારસૂત્રની હસ્તપ્રત (ખર્લિન હસ્તલેખો અથવા fol ૧૦૩૮)ના લખનારને આશ્રય આપનારે કરી હતી. છેવટની હકીકત માટે ૧૦મો શ્લોક જુઓ.

“—૬ ચાર મુલ સૂત્રો—ઉત્તરાધ્યયન, તરીકે ગણીએ તો તે પૂરી થાય છે. હવે જો (૨૨૮) ઉપર તપાસ્યા પછી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે સિદ્ધાંતના પલ્લુ ભાગે હાલમાં અનિશ્ચિત : છે તો પછી અહીં આપણને પુરતું પુરવાર થયું છે કે જૈનોના સમગ્ર ગ્રંથો સંબંધી અયોગ્યપણું અને અનિશ્ચિતપણું છવાઇ રહ્યાં છે. ખરી રીતે એ તો દેખીતું છે કે તેઓનું પ્રાચીનતમ સાહિત્ય વસ્તુતઃ છિન્નભિન્ન થઇ ગયું છે, તેમજ અવ્યવસ્થિત છે અને તે ગ્રંથો ક્યારે રચાયા એનો કાલ નિર્ણય કરતાં તેઓ વિશાલપણે ક્ષણમાં એકઠાકૃતી જૂદા પડે છે.

અંગો અને ઉપાંગોમાં સુનિશ્ચિત, પૃથક્ અને તેઓ વચ્ચે રહેલા અંતર્સંબંધ પૂરવાર કરનાર લક્ષ્યગ્રંથો જોતાં સંગ્રહિત વર્ગો રહેલા છે. છેલ્લા સમયમાં આ વર્ગ સમાન સ્વરૂપ ધરાવનારા બીજા વર્ગોના સંબંધમાં આવ્યા.

બીજી બાજુએ એકત્વતા અને વ્યવસ્થામાં લાવનાર અમુક શક્તિ છે, એનો નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી. તે શક્તિએ ખાસ કરીને અંગો અને ઉપાંગોપર અસર કરી છે. લેખબદ્ધ થયા સંબંધી કરેલી ટીકામાંથી આ સ્પષ્ટ જણાશે. (ભગવતી ૧-૩૮૯) આ લેખા૩૬ ક્રિયા અમુક અંશે એક સિદ્ધાંતની સાથે સમાનતરતા ધરાવતા બીજા સિદ્ધાંતના ઉલ્લેખોની છે, અમુક અંશે જે કારિકાઓને સામાન્ય પ્રસ્તાવના તરીકે પ્રારંભમાં મુકવામાં આવી હતી, અથવા મધ્યમાં ઘુસાડી હતી, અથવા છેવટે દાખલ કરી હતી તેની છે. આ લેખબદ્ધ નોંધાતું ભાષાત્મક વલણ સિદ્ધાંતના વલણપરથી એકદમ પારખી શકાય. આ સમાંતર ઉલ્લેખોમાં લેખબદ્ધ કરનારના (નીચે સરખાવો) ખાત્રીથી નહિ પણ લહીઆના કરેલા ધણા છે, અને કારિકાઓમાં પણ એવી ધણી છે કે જે પછીથી ખાત્રીથી ઉમેરવામાં આવી હોય. હવે જો

આપણે યુહલરની ટીપવાળા બધા ૪૫ આગમોને જેકાબીની માન્યતા પ્રમાણે (કલપસુત્ર ૫. ૧૬) દેવર્દિગણિએ સંગ્રહિત કર્યા છે, એ સિદ્ધાંત (Problem) વિસ્તાર પૂર્વક ચર્ચાએ તો (૨૨૯) આ વાત માન્ય કરીજ નેમએ કે જે સ્થિતિમાં દેવર્દિગણિએ તેને મુક્યા હતા તે સ્થિતિમાં હાલ તેઓ નથીજ, જો કે તેમણે પોતાના સામર્થ્યથી દૃઢ પાયાપર રચ્યા હોય, અને જો કે ઘણા પ્રાચીનકાલથી ખાસ કરી જૈનોએ પોતાની હસ્તક્ષેપિત પ્રતીતિ પુનરજીવન કરવા ચીવટ લીધેલી હતી છતાં સિદ્ધાંત ગ્રંથોના બંધારણ અને સ્થિતિ બંનેને ધણાજ ઉપયોગી ફેરફારોને વશ થવું પડ્યું છે. જેકાબીએ ૫. ૧૬-૧૭ માં ટીકા કારંએ સંમત કરેલા ધણા અને જુદા પાઠો પરલક્ષ્ય ખેંચ્યું છે, અને પોતાનો દૃઢ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે દેવર્દિ ગણિએ જે સ્વરૂપમાં ગ્રંથો લખાવ્યા છે તે સ્વરૂપનું પુનરજીવન કરવું અશક્ય છે. છતાં પણ મૂળ અને હમણાના સિદ્ધાંતોમાં બીજા ભેદ વિદ્યમાન છે. મૂળ ગ્રંથોમાંથી કેટલાક વાક્યસમૂહો, અથવા ભાગો જે જૂના ટીકાકારોના સમયમાં વિદ્યમાન હતા તે નષ્ટ થયા છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ સ્પષ્ટ રીતેજણાતા ક્ષેપકો ધણા ઉમેરી દેવામાં આવ્યા છે. આવસ્થક, દશવૈકાલિક, અને પિંડનિર્યુક્તિ આ વિભાગ યુદ્ધરે પાડેલ છે (જુઓ જેકાબી કલપસુત્ર-૫ ૧૪) તે અપવાદરૂપે ૫-૬ ઉપાંગનો ક્રમ છે. જેમાંથી હું વિધિપ્રપા અને છટ્ટા ઉપાંગ પરની ટીકામાં સંમત રહી જૂદો પડ્યો છું. આવેજ વિભાગ રત્નસાગર (કલકત્તા ૧૮૮૦ ની આવૃત્તિ)માં જોવામાં આવે છે, પણ તેમાં ફેરફાર એટલો છે કે વર્ગ ૩ જ અને ૪ થાએ ૫ મા તથા ૬ ઠાની સાથે બુદ્ધ મુક્યા છે. બીજા કેટલાક નાના ફેરફારો લક્ષમાં લેવા યોગ્ય નથી. આ એક ધણી પ્રસિદ્ધ અને નોંધી લેવા જોય વાત છે કે, રાજેન્દ્રલાલ મિત્રની સંસ્કૃત હસ્ત લેખોપર નો-

ધર્મા (કલકતા ૧૮૭૪) ભાગ ૩ જાના ૬૭
માં ૫૭૬—સિદ્ધાંત ધર્મસાર કે જેમાંથી નિર્ણિ-
ત રીતે હકીકતોનું મૂળ મલી આવે છે તેના
આધારે આપણે ઉપર આપેલ છે તેનાથી
ભિન્ન ટીપ્પણ મળી આવે છે. પહેલાં એક
ધણું જુદી જાતનું વર્ગીકરણ તપાસીએ.
(૨૨૭) ખીજું—કેટલાક વધારાના નામો (૪૫
ને બદલે ૫૦) છે તેને, અને છેવટે નામોમાં
મહત્તમ પડતા ફેર તપાસીશું. અંગો અને ઉ-
પાંગોના પહેલા બે વર્ગ સરખા છે. જે કે
૧૦ મા અંગે ૧૧ મા અંગની જગ્યા લીધી
છે અને ૧૨ મું ઉપાંગ મૂકી દીધું છે અને
તેને બદલે કોઈ ખીજું નામ (કપિયસુત્ર)
નક્ષત્રી જગ્યાએ^{૩૬} દાખલ કરાયું છે. ચાર
મૂલસુત્રો ૩ જા વર્ગમાં આવે છે, અને
આમાંના બેનાં જુદાં નામો આપ્યાં છે
૨૦ વિશેષાવસ્થક, ૪ પાક્ષિક) ચોથા વર્ગનું
નામ કલપસુત્રો છે, અને તેમાં પાંચ ગ્રંથોનો
સમાવેશ થાય છે. જેવાં કે પ્રથમ મૂલસુત્ર,
પ્રથમ અને તૃતીય છેદસુત્ર(કલપસુત્ર, (ચતુર્થ
છેદસુત્રનો બીક ભાગ), અને જીતકલપસુત્ર
પાંચમાં વર્ગમાં ૭ છેદસુત્રોનો સમાવેશ થાય
છે, જેમાંના પહેલા ત્રણ ફક્ત પ્રથમ છેદસુત્ર-
સાથે કદાચ સમાનતા ધરાવે છે; તેમાંનું
ચોથું છેદસુત્ર જુદું રહેલા ચોથા મૂલસુત્રને
મળતું આવે છે. નામો નીચે પ્રમાણે છે:—
૧. મહાનિશીય વૃહદ્ધવાયના, ૨. મહાનિશીય
લઘુધવાયના ૩. મહાનિશીય (રાજેન્દ્રલાલ

મિત્રનામાં નહિ, પણ કાશિનાથ કુટેનામાં છે)
મધ્યમ વાયના, ૪ પિંડનિર્ધુક્તિ, ૫ ઔધનિ-
ર્ધુક્તિ, ૬ પર્યુપણા કલપ. છઠ્ઠા વર્ગ:—દશ-
પદ્ધત અથવા પચત્ર ગ્રંથો પણ જુદાજ ક્રમમાં
મરણ સમાધિ સૂત્ર આઠમું છે તે દશમા પદ્ધ-
તની જગ્યા લે છે. નન્દીસુત્ર અને અનુયોગ-
દ્વારસૂત્રને જુદા જુદા ૭ મા તથા ૮ મા વર્ગ
અને વિશેષે સંભવિતમાં સંભવિત રીતે મૂળ-
ગ્રંથમાં વળી પૂર્ણ ફેરફારો થયા છે. હું અ-
નુમાન કરું છું કે, આ ફેરફારોનું કારણ શ્વેતાં-
બર શાખા^{૩૭}ની પ્રાચીનતાપરનો અપૂર્વ ભાવ
કે જે અન્ય વિવિધ જૈન મત શાખા તરફ
અનિયંત્રિત રહ્યો તેની અસર લાગે છે. હાલ-
ના સિદ્ધાંત માત્ર શ્વેતાંબરેતાજ છે. સમગ્ર
દૃષ્ટિવાદના (સરખાવો નીચે) નાશનું મુખ્ય
કારણ નિઃસંશય રીતે આ વાતને લઇને છે
કે તેને આ સૌ મત મતાંતરના સિદ્ધાંતો ઉપર
પ્રત્યક્ષ રીતે સંબંધ હતો. આ દૃષ્ટિ પિંદુધી
જોઈશું તો માલૂમ પડશે કે, ખીજા અંગોના
બંધારણમાં જે કાઢી નાંખેલા, ઉભરેલા કે
સુધારેલા ભાગો છે તે આનેજ લઇને હશે.
વિવાદાત્મક ભાગોએ અનૈત્થિક, અત્યતી-
થિક, પરપાસંડ સામે અને નિન્દગ, નિહવ
સામે એવા તીક્ષ્ણ અને તીવ્ર આક્ષેપ કર્યા
છે કે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસને ઉપયોગી
અનુમાનો છેવટના કાઢવાને માટે અમે યો-
ગ્ય છીએ.

૩૫—પાંડિત કાશિનાથ કુટેએ પંચમ સરકારને કરેલ '૧૮૮૦-૮૧ માં તપાસેલ
સંસ્કૃત હરત લેખોપર રિપોર્ટમાં આ ટીપ ફરીને આપી છે તેણે તે રિપોર્ટ બે વખત એક
જાન્યુ ૨૪-૧૮૮૧ માં (પૃ. ૪-૭) અને ખીજા જુન. ૬-૧૮૮૧ (પૃ. ૬-૮)-જરા એક
સરખી રીતે આપેલ છે.

૩૬—અહીં આ કાશિનાથ કુટે રાજેન્દ્રલાલ મિત્રથી જુદા પડે છે ઉપાંગ ૧૨ માને
નક્ષત્રી જગ્યા આપે છે. અને વળી અંદપત્તિને મહાપન્નવણાની જગ્યાએ મૂકે છે મહાપન્ન-
વણા એ નન્દીમા આપેલ અતંગ પચિત્ર ગ્રંથોના ટીપમાં જણાવ્યું છે; કાશિનાથ કુટે તેને
નિરપયોગી અને અવિદ્યમાન વિશેષ કરી ગણે છે.

૩૭, આને શ્વેતક અથવા અનુષ્ટપ પણ કહેવામાં આવે છે.

આવી રીતે ઉપર (૫. ૨૨૨) આપણે જોયું તેમ ૩ જન અને ૪ થાતા અંગમાં જણાવેલા પ્રથોમાંના ખાસકરીતે તેઓના ક્ષિપિતાર્થ અને વિસ્તારના સંખ્યામાં આઠ ખીલકલ વિદ્યમાન નથી, તેવીજ રીતે નન્દીસૂત્ર વગેરેમાં જણાવેલા ૬૦ અનંગપવિટ પ્રથોમાંના ૩૦ વિષે સમજવું. વળી, નિર્ણયિત અને નિશ્ચિત અનુમાન એ થાય છે કે પ્રથમ અંગના પહેલા ભાગનું મકાપકતા પ્રકરણ તે અંગ નાશ થવું તે પહેલાં હાલ છે તેમ એક ખાસ અંગભૂત છે. તે અંગના ખીલકલ ભાગ જે મૂળ હતો તે નિરીક્ષ્યપણે ન્યાયી કાઠી ફરતંત્ર જગ્યા આપી છે અટકે સંભવિતમાં સંભવિતપણે તે પ્રથમ છેલ્લુત્તર તરીકે વિદ્યમાન છે. જે કેટલાક શ્લોકો મૂળ ઉપાગ : ૬ અને ૭ માના પ્રથમ પ્રકરણોના છેવટના ભાગમાં હતા, અને જેને ટીકાકર પણ તેજ જગ્યા આપે છે તે હાલ વિદ્યમાન નથી. ખીલકલ બાજુએ તેમાં દાખલ કરેલા ઘણાં છે. ચતુર્થ અંગ (૮૪ કલમ) રચાયું તે વખતે પાંચમાનો વિસ્તાર હજી હાલ છે તેના કરતાં અર્ધ પણ નહોત (૧૮૪૦૦૦ પદોને ૮૪૦૦૦ હતા) કેટલાક ભાગો નાંખેલા હતા તેને ચુકા કહેવામાં આવે છે (ચુકા આગળ પડતો ભાગ) તે સંખ્યા લોક કથા સ્પષ્ટપણે એવું કહે છે કે તેઓમાંના થોડાક ૫ મા અંગમાં (વિદવા વળી ૩ જન મૂલસુત્રમાં હતા. ચતુર્થ છેલ્લુત્તરના સંખ્યામાં વિવિધ પ્રકારના અંગભૂત ભાગોમાંથી એક નિશ્ચિત પ્રકારનો વિકાસ થયો હોય એવો આપણી પાસે દાખલો છે, આ ફેરફારો ઉપરાંત ગમે તો તે કાઠી નાંખેલા કે ઉમેરેલા ભાગો હોય પણ અસલ અંથના સ્પષ્ટ ફેરફારો હોય તેવાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે. ૩ જન અંગના ૧૦માં ૮-૧૦ અંગના સંખ્યામાં જણાવેલી હકીકતો આપણી પાસે છે તેના કરતાં તદ્દન જુદીજ અસલ અંથમાંથી તારવી કાઢી છે. વળી (૨૩૧) સમસ્ત ૧૨ અંગો

ના વિસ્તાર અને વિભાગના સંખ્યામાં જણાવેલી હકીકતો કે જેમાંની કેટલીક ચતુર્થ અંગમાં અને કેટલીક નન્દીમાં આ વિષયપરત્વે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચાએ આપેલી છે તે ઘણી વખત એક ખીલકલ મળતી નથી થતી; તેમજ અસલ અંથના ખરા અંધારણની સાથે સંગત થતી નથી. વિધિપ્રધાનું સ્થલનું ૨૫ આદ્યમા સંક્રાંતી સંક્રાંતમાં રચાયું છે તે પણ કદા અંગના સંખ્યામાં વિસ્તારપૂર્વક જુદી જુદી હકીકતો દર્શાવે છે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે, ૨ જન અંગના પ્રથમ ભાગનું ૧૬ મા પ્રકરણનું મધ્યાનું (હેડીંગ) એવું છે કે જે તેની અંદર રહેલા ભાવાર્થની સાથે સંગત થતું નથી. ૧૦ મા અંગ વિષે પણ તેવુંજ કહી શકાય; તેનાપરની ટીકા અસલ અંથના ભાગ કે જે પૂર્વે હતાજ નહિ તેના વિષે ઉલ્લેખ કરે છે. તેમજ આ અંગમાં ખીલકલમાં છે તેવી ભાષા પણ નથી. છેવટે ૨ જન ઉપાંગનું નામ તેના વિષે લોકકથા કહે છે તેની સાથે મળતું આવતું નથી. તેમ લોકકથન તે ઉપાંગમાંના ક્ષિપિતાર્થ સાથે વાસ્તવિક સંખ્યા દર્શાવતું નથી. આ પરત્વે કદાચ થોડા સંખ્યા દર્શાવનાર આજ નામનો ભાદ્ર અંથ છે તેની અસર કિપલા અંથની અસલ નકલ બદલવામાં સહાયભૂત થઈ છે એવું આપણે છેલ્લી ઘડીએ કહીએ. આપણે જોયું છે કે સામાન્ય રીતે તે અંથના અંગભૂત ભાગોપર ઘણાજ વિવિધ પ્રકારના ફેરફારો થયા છે અને તેવીજ દશા તે અસલ અંથની સ્થિતિ પરત્વે થઈ છે એવું આપણે ખાતરીથી ધારી લઈએ. આ અંથોની વિવિધતા શૈલિને પહેલાં-પ્રથમ-આપણે પશ્ચિમ માટે જવાબદાર ગણવાની છે. વારં-વારના પુનર્લેખ અને નિરંતર મળી આવતા એકજ જાતના રૂપો દાખલ કરવામાં ખાસ કરીને સ્થૂલતા અને જડતાથી જોઈ સાધુઓની ધોરજ રહી નથી. અસલ અંથને અંથોમાં એટલે (૩૮) ૩૨ પદો (Syllablesમાં)

વહેંચી નાંખવામાં અને તે ગાથાઓને સેંકડા કે હજારો એમ ગણવામાં લીધેલી સઘળી સંભાળો કે જે જેકોબીના કૃત્યસૂત્ર પૃ. ૨૪ પ્રમાણે દેવર્દિંગણીએ પોતે શરૂ કરી તે અસલ અંથને એકવડા શબ્દોના ઉમેરાથી કે ટુંકાકાર અને કાઠી નાખેલા ભાગોથી દૂર કરવામાં શક્તિમાન નીવડી નથી. તે છેદલા બીજા અંથમાં આપેલા સમાંતર પ્રકાર સાથે સરખાવવામાં આવતા. પૃ. ૨૨૮. આ સઘણું અને હસ્તલેખોની વારંવાર થતી નકલોથી નિપજતાં જોખમી પરિણામોએ એવી ગોટાળા ભરેલી સ્થિતિ લાવી દીધી છે કે તેનો ઉપાય હવે રહ્યો નથી. ઘણી વખત ફક્ત છેલ્લા શબ્દો જે ખરી રીતે આખા પૃષ્ઠનાં કલેવર છે તે મૂકી દેવામાં આવ્યા છે અને જે પછી નાંખવું જોઈએ તે પહેલાં નાંખ્યું છે અને તેથી ઘાટી એકજ રહી છે. મૂકી દીધેલો ભાગ આવી રીતે ફક્ત મુખપાટી જોડવાનો અથવા મુખોપદેશ કરતી વખતે રહ્યો હતો. અમુક એકજ પ્રકારનાં વર્ણનોના Allusions એટલે કહેવાતાં વનઅ, વર્ણુક નિર્વિવાદિત રીતે પુસ્તકારૂઠ થયાં તે સમય સાથે ધરાવે છે.

તેથીજ રીતે અસલ અંથો પણ સમય જતાં વિશાલ નાશને આધીન થયાં છે. વળી શબ્દોના સ્વરૂપે પણ તેટલુંજ ખમ્યું છે. વારંવાર મળી આવતા પાઠો કે જે વિષે ક્યારનું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, અને જેમાં અતિશય વિધવિધ પ્રકારનાં કારણોને લઇને ઇરાદા પૂર્વક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે તેને વિષે હું અહીં કહેવા માંગતો નથી, પણ શબ્દોના

સ્વરૂપ વિષે કહેવું છે. આ અંથોનું પ્રાકૃત આપણે ૨૨૧ પુઠ્ઠ માં કહ્યું છે તેમ પ્રારંભથી એક વિરોધને વશ થયું છે. તેનું મળ પૂર્વ હિંદના મગધમાં લઇ જવાશે અને તેથી પ્રારંભથીજ માગધી બોલીની, વિલક્ષણતા બદલે એટલું તો ખરું કે તેમાંનો ધણોખરો ભાગ તે પ્રાકૃતમાં આવી ગયો. આ વાતને પ્રાચીન શિક્ષાલેખો તેમજ છેલ્લા વૈયાકરણોની કથાઓ પુરવાર કરે છે. આ સિદ્ધાંતોને પાટલિપુત્રની પરિપદે પહેલાં તે બોલીમાં સંગ્રહ કર્યો હતો. (૨૩૩ અને લોકકથામાં વિશ્વાસ રાખીએ તો ૮૦૦ વર્ષથી મુખપાટું રહ્યા પછી પશ્ચિમ હિન્દમાં આરૂઠ કર્યો. આ લેખખંધ કરવામાં લીધેલો પ્રયત્ન પ્રાચીન વ્યાકરણના સ્વરૂપનો ભાગ અને ખાસ કરીને પહેલા રૂપના પ્રથમા પુલ્લિંગ એકવચનનું રૂપ ઓકારાંતમાં નહિ પણ ઇકારાંતમાં જાળવી રાખવો હતો અસલ અંથો કે જેને ‘સિદ્ધાંતો’ હમણાં કહેવામાં આવે છે. તેની ભાષાનો પ્રાચીન રંગ આવો હતો પણ પ્રાચીન સ્વરૂપ જાળવી રાખવાનો પ્રયત્ન બાળુ પર મૂકીએ તો પણ એવો સામાન્ય સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કરવા મૂકી શકાય કે જ્યારે સિદ્ધાંતોને લેખખંધ જે સ્થળે અને સમયે જે સ્વરૂપમાં તે સિદ્ધાંતો લખવામાં આવ્યા. આ સિદ્ધાંતો કે જે પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી સંગ્રહીત અથવા સંપાદિત કરવામાં આવ્યા એટલુંજ નહિ પણ પ્રાચીન સાહિત્યમાંની કુલ મદદ નવાં ખતાવવામાં આવ્યા છે તે સંબંધમાં પ્રાચીન સ્વરૂપ જાળવી રાખવાની ઇચ્છા ફક્ત પ્રાચીન પાઠો જાળવી રાખવા સંબંધી હતી.

શ્રીકુંદકુંદસ્વામી.

એક મહાન્ દિગમ્બરાચાર્યની જીવનિકા.

દિગમ્બરદષ્ટિએ શ્વેતામ્બર ઉત્પત્તિ.

મંગલં મગવાન્વીરો મંગલં ગૌતમો ગળી.

મંગલં કુંદકુંદાચો જૈન ધર્મોસ્તુ મંગલમ્ ॥

ભરતખંડના ઇતિહાસમાંથી ઇસવીસન પૂર્વે ત્રણ ચાર શતક પર્યંતનો કાળ અથવા તેની પછીના એ ત્રણ શતકપર્યંતનો કાળ અનુદ્ય એવા વિદ્વાન નર રૂનોથી એકદમ પરિપૂરત હોતો એવું ઇતિહાસ જ્ઞેતાઓ તરતજ સમજી શકશે, કારણ કે તે કાળે ગૌતમ-બુદ્ધ જેવા મહર્ષિ; ચાણક્ય જેવા રાજકારણના પુરુષ; ચંદ્રગુપ્ત, અશોક વિક્રમાદિત્યાદિ સરખા દયાળુ, ધાર્મિક અને શૂર રાજા હતા, અને કાલિદાસ, ભવભૂતિ અને ખાણ સરખા ઉત્તમ કવિ અને અને ગ્રંથકાર ઉત્પન્ન થઈને પોતાના ઉચ્ચત ધર્મતત્ત્વથી, રાજનીતિથી અને કવિત્વ શક્તિથી પોતાને સ્વતઃ અજરામર કરી ગયા છે; વળી વિશેષે પોતાની સંસ્કૃતિથી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ સુધ્ધાં અલંકૃત કરી ગયા છે. આ તેઓની સંસ્કૃતિની મોટાઈ કેવી રીતે વર્ણવ શકાય? પણ આ કાળમાં થઈ ગયેલા જૈન લોકોના મહાન્ મહાન્ સત્પુરુષોના ઇતિહાસમાંથી નામ નિર્દેશ પણ ન રહે તે જૈન લોકોને માટે કેટલી ખબી દુર્દેવની વાત છે! ઇસવીસન પૂર્વે પાંચસો છસો વર્ષથી તે ઇસવીસન પછી સુ-

મારે એક હજાર વર્ષ પર્યંતનો કાળ જૈનોનો ધણો મહત્વનો હતો. આમ હોવા છતાં જૈન વિષયે ઇતિહાસમાં ઘણુંજ અજ્ઞાન રહ્યું છે તે મોટી આશ્ચર્યકારક વાત છે તેમાં શંકા નથી. જો જૈનોની વ્યવસાય દષ્ટિનો વિચાર કર્યો હોય તો એટલું તો સમજશે કે આજ જે આટલા ખંધા અજ્ઞાન છે તેવું કારણ બરાબર છે. કારણ જૈન લોકોનો રાજ્યકારભારમાં સાર્વભૌમના સંબંધમાં ઘણો થોડો હાથ હતો; કિંમતુના હોનોજ નહિ એ કહેવું પણ ચાલી શકશેજ. બ્યારે સંસ્થાનિકતા સંબંધમાં જૈન લોકોનું પ્રાબલ્ય દક્ષિણમાં મૈસૂર, કર્નાટક અને ઉત્તરમાં બંગાલ, બિહાર, ગુજરાત, રાજપુતાના વગેરે પ્રાંતમાં ઘણું હતું એમ હાલના ઇતિહાસ પરથી તેમજ તત્કાલીન શિક્ષા લેખોપરથી સમજાય છે. પૂર્વેના મૈસૂરના મહારાજના ચાર પ્રતાપી વા ભાગ્યશાળી વંશજ જૈન ધર્મી હતા એવું શિક્ષા લેખોપરથી સમજાય છે. તેવીજ રીતે રાજપુતાના, ગુજરાત-કાશીયાવાડ પ્રાંતમાં જૈનોનું ઘણું પ્રાબલ્ય હતું એવું ઇતિહાસપરથી દેખાય છે. આ રાજ્યએએ સાર્વ ભૌમત્વ માટે

* આ લેખ મુળ મરાઠીમાં શ્રીયુત તાત્ય. તેમનાથ પાંગજે લખ્યો છે. ઉક્ત લેખક એક દિગંબરીય બંધુ છે. તેણે સ્વમતના અતીવ આગ્રહથી દેરાઈ નહ' શ્વેતામ્બરીય મત માટે જે લખ્યું છે તે તરફ અમે માન અને આદરભાવથી જોઈ શકતા નથી. આ સંબંધીનું વિવેચન આ અંકમાં અમારા તરફથી થયેલું વાંચક વર્ગ અન્યત્ર જોશે. તે વિષય પરવે લખાયેલ ભાગ આદરેલાં બાંધીતો ચરિત્ર વિષય વિશેષે મનનીય અને યોગ્યપ્રદ હોવાથી તેને અત્ર ગજરાતીમાં ભાષાંતર કરી ત્યાં આપવા છે—સંપાદક.

અથવા રાજ્ય માટે પ્રયત્નો ન કર્યા હોવાથી તેમના સંબંધે કદાચિત્ ઇતિહાસકારોથી અજ્ઞાત રહેવાયું હશે. એ એક કારણ. વાર, જૈન લોક જિનેશ્વરના ધર્મના અનુયાયી. જિન એટલે “જિતો રાગદ્વેષાદ્યઃ યેન સ જિન” અર્થાત્ જૈન લોક પોતાના મનને જીતીને—કામ ક્રોધાદિ મનોવિકાર રિપુઓને નિર્મળ કરનાર ત્યારે તેને (કદાચિત્) રાજ્યનો લોભ ક્યાંથી હોય? હોય તો તેઓ પોતાના સ્વતઃ રાજ્ય દયા અને ન્યાયથી પાલન કરીને વૃદ્ધા વસ્થામાં દીક્ષા લઇને પોતાના પુત્રને રાજ્ય દેતા. આનાં સારાં ઉદાહરણો ઇસવીસન પછીના હજાર વર્ષમાં સાંપડશે. ખડેલપુરના રાજા જિનસેન—જેણે મહા પુરાણ રચ્યું, તેનું, તેમજ મંદસોર, પટણા વગેરે સ્થળોના રાજાનાં આવાંજ ઉદાહરણ મળી આવશે. આ કારણથી કદાચિત્ ઇતિહાસકારોએ તેઓને અજ્ઞાત રહેવા દીધા હશે; આ બીજું કારણ. સિવાય જૈનોના અતિમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત્યા પછી જૈનના સામ્રાજ્યનું ઝરાણું કમી કમી થતું ગયું તેમજ ઇસવીસન પછી હજાર વર્ષ પછી તેઓએ સ્વરાજ્ય મેળવવાથી આશા છોડી ન્યાપારી ધંધા તુરતને માટે ગ્રહણ કર્યો તે ત્રીજું કારણ. આ ત્રણ કારણોથી ઇતિહાસમાં જૈનોનું ઘણું પ્રાગલ્ભ્ય હતું, કારણ કે ધર્મ સંબંધી ચળવળ અને સુધારણા સંબંધને લઇને જૈનોના ઉપર લેખેલો કાળ ઘણોજ મહત્વનો હતો એવું ઇતિહાસપરથી હરે છે, સિવાય જૈન સંસ્કૃત વાઙ્મય—સાહિત્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં ઉપરોક્ત કાળ ઘણોજ મહત્વનો હતો એમાં શંકા નથી, આ કારણથી તો જૈનોને ઇતિહાસમાં સ્થળ આપ્યું હત તો ઘણું સારૂ હતું !!

અસ્તુ, ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા ઇસવી સન પૂર્વે પાંચ છ શતકનો અથવા તે પછીનો સુમારે એક હજાર વર્ષના કાળમાંના જૈન ધર્મીય મહત્વ પછી અનેક વ્યક્તિઓ થઇ ગઇ. શ્રી

મહાવીર સ્વામી સરખા ધર્મનું પુનરજન જીવન કરનાર; જંબુકુમાર, જીવંધર, વગેરે સરખા પરાક્રમી રાજા; ગૌતમ (ગણધર—બુદ્ધ નહિ), ભદ્રબાહુ, કુંદકુંદાચાર્ય, ઉમાસ્વામી, સમંતભદ્ર, જિનસેન, ગુણભદ્ર, નેમિચંદ્ર, માનવુંગ વગેરે સરખા અનેક ઉત્કૃષ્ટ વાઙ્મયના કર્તા, ઉપદેશક, ધર્મજ્ઞાનિ સમયે ઉત્તેજન દેનાર અથવા નિસ્વાર્થ એવા પુરૂષો ઉત્પન્ન થઇ ગયા. આ મહાન મહાન નર રત્નોએ સંસ્કૃત વાઙ્મયનો અસંખ્ય રત્ન ભાંડાર ધર્મ ગ્રંથોના રૂપમાં સુપ્રતપણે એટલો બધો મૂક્યો છે કે તેનું પરિશીલન કરવાને આજે—અનંત પારંકિલ શબ્દ શાસ્ત્રં। સ્વલ્પં તથાયુર્બહવશ્ચ વિદ્વાઃ આ ઉકિતને અનુસરી—આટલા માનવી પ્રાણીઓનું આયુષ્ય પુરૂં થાય કે તે નહિ શંકા રહે છે.

હવે સાહજિક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે જ્ઞે જૈનોનો આટલો અમૂલ્ય સંસ્કૃત વાઙ્મય રૂપી રત્ન ભાંડાર છે તો તે આ અઘાપી સર્વના નિદર્શન માટે બહાર કેમ આવતો નથી? કાલીદાસ, ભવજીતિ, બાણ, એના ગ્રંથ લેખોની પાસે કોં જોવામાં આવે છે? આનો આ ઉત્તર બસ થશે કે યુનિવર્સિટીએ ઉપરોક્ત કર્તાનાં પુસ્તકો શિક્ષણ ક્રમમાં નીમ્યા અને તે યોગે સર્વને તેમનો રસ આપવાનો સમય મળ્યો એટલે લેખોની તે ગ્રંથ વિષયે પૂર્ણ જોગબ થઇ છે અને થાય છે. જ્ઞે યુનિવર્સિટી ન હત તો તે ગ્રંથોની આજે નીકળતી હજારો સાબો આવૃત્તિ નીકળી હત કે નહિ તે જૈનોના વાઙ્મયાત્મક ગ્રંથો સંબંધે જે થયું છે તેપરથી સમજી શકારો. આપરથી સમગ્રય છે કે જે તરેહના, જે જાતિના, જે મતના લોક હોય તે પ્રમાણે તેઓ પોતાની જાતીન, પોતાના મતને, પોતાના ધર્મને અથવા પોતાના વાઙ્મયને આગળ લાવવામાં યત્ન કર્યા કરે. આજ પર્યંત આપણા જૈન લોકોમાં પૈકી યુનિવર્સિટી મધ્યમાંથી

પણ યત્ન કરનારી વ્યક્તિ એક પણ નહોતી. વળી આપણા જૈન વાઙ્મયનું બળ આગળ કોણ લાવે છે? પોતાના બાળકોની અવનતિ અને પારકાની ઉન્નતિ કરવી એટલી નિરપ્રહતા દાખવતા જિતસ્વાય માત પિતા કયાંય પણ દ્રાહ્યે જોયા છે? આવીજ જૈન વાઙ્મયની સ્થિતિ છે! ત્યારથી તે આજ સુધી આપણે જૈન લોકોની ઉન્નતિની ખરી દિશા સમજતા નથી તેથી અથવા પ્રસ્તુત દેશ, કાલ, વર્તમાન (ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ) ને અનુસરી શું કરવું જોઈએ તે આપણા લક્ષમાં (આપણી સામાજિક પરિસ્થિતિને લઈને) આવવું નથી તેથી આપણને ખરો માર્ગ મળ્યો નથી; પણ આજ પોતાની, પોતાના સમાજની, પોતાના ધર્મની અને પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરનાર જૈનોએ શું કરવું જોઈએ, તે દિશા દર્શાવવામાં શ્રેય રહેલું છે એવું આપણા દેશ બંધુતા મનમાં હોવું જોઈએ, પણ તેઓના મનમાં આ સંબંધી ઘણો થોડોજ આભાર હોય છે. પોતાની જ રાટલીપર ઘી નાંખો એટલે “ઘી ચોપડો” એવી મોટી ખૂમો પાડી તેઓ બોલે છે, તેથી તેવીજ રીતે બીજા પણ પોતાનું માન્ય છોડી તેઓનું અનુકરણ કરે. પણ આની થોડી ઘણી પણ દાદ લાગશે! તેની સ્થિતિનું આપણે અનુકરણ કરવું જોઈએ; અને આજની નિરપ્રહિ અને દયાળુ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય હોવાથી અને તેમની રાજનીતિ અનુકરણીય હોવાથી પૂર્વના કાળમાં જૈન વિષયે રહેલા હસ્તિના પંડિતમાનો ડપિ ન ગચ્છે જિન મંદિરમ્ ॥ “સાપને જતો કરવો પણ જૈનને “મારવો” આજે એકને પોકળ તિરસ્કાર કેવળ જૈનના સંઘની શક્તિના અભાવને લઈને દિસતો હતો તેને આજ ઘણોખરો અટકાવ થયેલો છે, અને જૈનોની ખરી ઉન્નતિની આ શતકમાં શરૂઆત થઈ છે એટલે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રયત્નથી તે બીજાકુલ દેખાતોજ નથી. કેવળ દેવ બુદ્ધિથીજ જૈનોના સાહસિયને

શું પણ જૈનોને સુદાં આપણા પ્રેમાળ દેશ-બંધુ તરફથી અર્ધ ચંદ્ર મળ્યો હતો, પણ હું ખાત્રીથી કહું છું કે આપણી દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર સભાએ જે ક્રમ સ્વીકાર્યો છે, તે જો સર્વ જૈન સંસ્થા સ્વીકારશે તો પરિણામમાં સર્વમાંથી એકદમ ઉન્નતિએ પહોંચનાર પહેલા જૈનજ થશે. આથી સર્વલોકને (જપાની લોકને માટે હાલ કહેવાય છે તેમ) આશ્ચર્ય થશે! જૈન વાઙ્મયનાં ખરાં મર્મ અને મહત્વ જાણનારા પંડિતો હાલ જર્મની સુદામાં પડ્યા છે. કાલીદાસ, ભવનૂતિ સરખા કવિ શા માટે આગળ આવે છે? અને હરિચંદ્ર (ધર્મશર્મા બ્યુદ્ધ્ય કાવ્યના કર્તા), વાગ્ગદ (નેમિનિર્વાણ અને અવંકાર શાસ્ત્રના કર્તા), વીરનંદી (ચંદ્ર પ્રભ કાવ્યના કર્તા), વાલ્મિકિસિંહ (જીવધર ચમ્પૂના કર્તા ગુણભદ્ર (આત્માનુશાસનના કર્તા) આવા અનેક જૈન વિદ્વાનો અપ્રસિદ્ધ કાં રહે એ સમજવાનો સમય નજીકજ આવ્યો છે. જ્યાં નિરપ્રહતાએ ખરેખર વાસ કર્યો છે ત્યાં ક્યારેક પણ—

કાલાહિ ચો નિરાવધિર્વિપુલા ચ પૃથ્વી ॥
મવ મૂતિ. આ ઉકિતને અનુસરનાર સત્યનોજ વિજય થયા વગર રહેનાર નથી. અસ્તુ, પરસ્તુત આ સંબંધે આટલુંજ લખી હું મુખ્ય વિષય-પર વળું છું.

આ ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા કાળથી જૈનેતરોને એટલે જૈન સિવાય અન્ય લોકોને અજ્ઞાત રહેલા અનેક પુરૂષ થઈ ગયા, એ મંબુદુંજ કહી દીધું છે. તે કાળમાં જૈન ધર્મના વિદ્વાન શિરોસ્તન પદ્માચાર્યમાં આવે ભટ્ટારક શ્રીમાન ૧૦૦૮ શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય દિગંબર મુનિ—જેણે, જૈનોના એ પંથના દિગંબર અને શ્વેતામ્બરમાં પ્રથમ ઉત્પત્તિ દિગંબરોની થઈ અને પછી શ્વેતામ્બર ઉત્પન્ન થયા એ વાત તે કાલની સમાજને દર્શાવી આપી હતી અને તે કાલે સમાજની મહાન સુધારણા કરી હતી. તેઓ થઈ ગયા, તેમનું સંક્ષિપ્ત

ચરિત્ર આજ ભારતવાસી સર્વ બાંધવોની સમક્ષ સાદર રજુ કરું છું. તે ચરિત્ર લખવા પહેલાં જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણકાળથી તે શ્રી કુંદકુંદાચાર્યની ઉત્પત્તિ થઇ તે પર્યંતની થોડીશી ઐતિહાસીક માહિતી ક્રમેક્રમે આપવી ઉપયોગી થઇ પડશે એવું ધારી તે માહિતી ક્રમે આગળ દાખલ કરું છું.

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનું નામ નહિ જાણનાર એવો એક પણ મનુષ્ય જૈનોમાંથી મળવો વિરલ છે. ઇસવીસન પૂર્વે ૫૨૬ માં વર્ષમાં શ્રી મહાવીર સ્વામી તીર્થંકર મોક્ષે ગયા. તે સમયે ઐશ્વના પ્રસિદ્ધ રાજા બિંબિસાર જે જૈનપુરાણમાં શ્રેણિક રાજા એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે થઇ ગયો. એ પ્રથમ કટો ઐશ્વધર્મી હતો. તેને બે સ્ત્રિઓ હતી, એક જૈનધર્મી 'ચલનાદેવી' અને બીજી ઐશ્વધર્મ 'બુદ્ધમતી' તે સમયે જૈન અને ઐશ્વ ધર્મોને ધણું વૈપર્ય હતું તેમ ઐશ્વમતી રાણી શ્રેણિકરાજાને જૈનધર્મ વિરુદ્ધ કહેતી હતી. રાજા પણ કાંઈ અવિદ્વાન નહોતો. તેણે બુદ્ધમતી રાણીના ગુરૂની અને ચલનાદેવીના ગુરૂ દિગંબર મુનીની સ્વતઃપરીક્ષા કરી. પરીક્ષાને અંતે જે સુવર્ણ હતું તે સુવર્ણ હતું અને પીતળ તે પીતળ હતું. ઐશ્વ ગુરૂની પરીક્ષા કર્યા પછી તે કેવલ દાંભિક હતો તેમ જાણાયું. પણ જ્યારે જૈન દિગંબરમુનીની પરીક્ષા કરવાને વનમાં ગયો કે તરતજ ચલના દેવીએ કંજી હતું કે જૈનમુનિ એ શાંત પરિણામમાં હોય છે; તેથી રાજાએ ધાર્યું કે તેની સ્વતઃ કસોટીથી પરીક્ષા કરવી એ યોગ્ય છે તેથી વનમાં યોગ ધારણ કરી ધ્યાનરત થયેલા દિગંબરમુનીના ગળામાં એક પાસે પડેલા દુષ્ટ કાળા ભયંકર સાપને નાંખી દીધા; પણ આટલા ભયંકર ઉપસર્ગ મુનિને ક્યાં ક્રંતાં મુનિ ધ્યાન વિરત થયા નહિ; વળી તે રાજા આ વ્રત કહેવાને ચલનાદેવી પાસે ગયો. તેણી આ જાણી બ્યાકુલચિત્ત થઇ એકદમ દોડતી આવી, અને

મુનિને નમસ્કાર કરી પોતાના પતિએ કરેલા અપરાધ બદલ આલોચના કરવા લાગી. તેણીએ ત્યાં સર્પને જોયો, કે તરતજ તેણીના કેમળ હૃદયનું વિદારણ થયું. તે સર્પને લાખો કીડી જોઇને મુનિને થતા ત્રાસ બદલ તેણીને અત્યંત દુઃખ થયું. અને એકદમ ગળામાંથી સાપ કાઢવા તત્પર થઇ પણ તે સાપ કાઢવાથી લાખો જીવની (કીડીની) હીંસા થશે તેથી તેણીએ દૂત પાસેથી સાકર મંગાવી એક બાણુ રાખી કે તરતજ કીડીઓ સાકર ઉપર આવી સાપ પરથી ઉતરી ગઇ અને પિપિલિકા રહિત સર્પ એકલો ગળામાં રહ્યો. પછી તે સર્પ કાઢી નાંખ્યો ને મુનિએ ધ્યાન વિસર્જન કર્યું. પછી રાજા શ્રેણિકને પોતાના કૃતકર્મ બદલ પશ્ચાતાપ થયો અને જૈનધર્મની સત્યતા ભાસવા લાગી અને જૈનધર્મ ગ્રહણ કર્યો. પછી શ્રી મહાવીર સ્વામીને તેણે અસંખ્ય પ્રશ્ન પૂછી પોતાની શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. આ રાજાની હૈયાતીમાંજ તેના એક પુત્રે જિનધર્મની દીક્ષા લીધી. આ રાજા ધણો ન્યાયી હતો. સારાંશ, આ બિંબિસાર (શ્રેણિક) રાજા શ્રી મહાવીર સ્વામીનો સમકાલિન હતો. આ રાજા પછી તેના પુત્ર 'કુનિક' કે જે ગાદીપર બેઠો તે ઐશ્વ હતો. તેણે પોતાના આપને કેદમાં નાંખ્યો હતો. આ વંશમાંથી પછી ગાદીપર નંદરાજા, ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, બેઠા હતા. આ રાજાની રાજધાની પટણા (પાટલીપુત્ર) હતી.

શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયમાં જાતમ (ગણધર) થઇ ગયા. તે જાતમના સંબંધમાં ધણો વાદ રહેલો છે. કાંઈ તેને ઐશ્વધર્મના સંસ્થાપક કહેછે, કેટલાક તેને શાક્યમુનિ એ નામથી ઓળખાવે છે, પણ આની માહિતી જૈનગ્રંથોમાંથી એવી મળે છે કે તે મહાન વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમનું નામ ઇંદ્રભૂતિદિજ હતું. તેમનું અભિમાન જોઇને એક જાણુ તેમને નિચલા સ્લોકનો અર્થ પૂછ્યો હતો:—

ત્રૈકાલ્યં દ્રવ્યષટ્કં નવપદ સહિતં જીવ
વત્કાયલેક્ષ્યાઃ ।

પંચાન્યે યાસ્કિયા વ્રત સમિતિગતિ જ્ઞાન
ચારિત્રભેદાં : ॥

દત્યેતન્મોક્ષ મુલં ત્રિભુવન મહિતૈઃ પ્રોક્ત
મહાદ્વિરીશૈઃ ।

પ્રત્યેતિ શ્રદ્ધધાતિં સ્પૃશતિ ય પ્રતિમાન

યઃ સ વૈ શુદ્ધદ્રષ્ટિઃ ॥૧॥

આ શ્લોકપર પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો પણ અર્થ સમજવામાં તેનું કંઈ ચાલ્યું નહિ; ત્યારે તેણે પોતાનું માન છોડી શ્લોક વિચારવા માટે ત્યારે શુદ્ધ બતાવ એમ સામાને કહ્યું. તેથી તે માણસ તે વિદ્વાન પણ માની દ્વિજને શ્રી મહાવીર સ્વામી સમક્ષ લઈ ગયે. તે દ્વિજ વીતરાગ-મુદ્રા જેઠને ગતમાન થઈ ગયા અને જૈનધર્મની પૂર્ણ માહિતી મેળવી જૈની બન્યા. તરતજ તેઓએ શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમોશરણમાંની બાર સભામાં મુખ્ય વ્યાખ્યાતાની પદવી મેળવી. પછી તેણે તે સભામાં રાજ શ્રેણિકને તથા અનેક જીવોને તીર્થંકરની વાણીનો ધર્મોપદેશ કર્યો. મહાવીર નિર્વાણ પદ પામ્યા પછી કેટલાંક વર્ષ ભરત ખંડમાં ફરી ધર્મોપદેશ કરી ૧૨ વર્ષ પછી ગૌતમ સ્વામીએ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આ પછી સુધર્મા સ્વામીએ તેવીજ રીતે ધર્મોપદેશ કર્યો, અને જૈન ધર્મનો ધણો પ્રસાર કર્યો. આ પછી જંબૂસ્વામીએ તેજ કર્તવ્ય સ્વીકાર્યું. તેમનું શરીર અતિ સુંદર હતું. તેમણે કેટલાંક દિવસ રાજ્ય કર્યા પછી દીક્ષા લઈ ૩૮ વર્ષો ધર્મોપદેશના કામમાં ગાળ્યાં. મહાવીર સ્વામી પછી ૬૨ વર્ષમાં થઈ ગયેલા ગૌતમ, સુધર્મા અને જંબૂ સ્વામીને કેવલી કહે છે, ત્યાર પછી વિષ્ણુ કુમાર, નન્દમિત્ર અપરાજિત, ગોવર્ધન અને ભદ્રબાહુ એ પાંચ વિખ્યાત મુનિ થઈ ગયા. આને શ્રુત કેવલી કહે છે. આ પાંચ, ૧૦૦ વર્ષમાં થઈ ગયા એટલે શ્રી મહાવીર સ્વામી પછી ૧૬૨ વર્ષમાં થઈ ગયા. અર્થાત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૬૪ વર્ષમાં થઈ ગયા. ભદ્રબાહુના સમયમાં ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય થઈ ગયો, જૈન ગ્રંથમાં બે ચંદ્રગુપ્ત

નું વર્ણન છે. તે બંને સંબંધી ઉલ્લેખ ક્રમે-ક્રમે કરવામાં આવશે. આ ઉપરથી બે ચંદ્રગુપ્ત નિરાળા નિરાળા થઈ ગયા હોવા જેઠએ એવું અનુમાન નીકળે છે. પણ તે નકી કરવાને આથી બીજા પ્રમાણો જેઠએ.

જે પૂર્વે પાટલી પુત્ર (પટણા) માં માં 'નંદ' એ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને શકટ, નંદ, સંખંધુ, અને, કાચી એ નામના ચાર મંત્રી હતા. તેઓની સાથે રાજા આનંદથી રાજ્ય કરતો હતો એકદા તે રાજા પર શત્રુએ સવારી કરી. રાજાની પુષ્કળ સેના હતી તોજ આ પ્રસંગ લડવાનો છે તેથી રાજાએ 'શકટ' મંત્રીની સહલાઈ પૂછી. ત્યારે શકટ રાજાને કહ્યું કે 'હું સૈન્ય પાછું ફેરવું પણ મને જે ગમે તે કરવાની પરવાનગી' રાજાને આ વાત પસંદ પડી ને તરતજ શકટે રાજા પાસેથી નીકળી કોશાગાર-તે જુરીમાંથી વિપુલ દ્રવ્ય શત્રુઓને આપી તેનું સૈન્ય પાછું વાળ્યું પછી એક દિવસે રાજાને પોતાના કોશાગારની તપાસ કરી તો દ્રવ્ય થોડું લાગ્યું, ત્યારે રાજાએ બજનનચીને તે બાબત પૂછતાં તેણે સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. તેથી રાજાને ક્રોધ આવ્યો અને તેણે શકટને તેના છંયાં છોકરાં સાથે કેદમાં નાંખ્યાં. ત્યાં તેના કુટુંબના સર્વ માણસો દુઃખી થઈ ગતપ્રાણ થયા અને ફક્ત શકટ એકલો રહ્યો. પુનઃતે નંદ રાજાપર શત્રુએ ચડાઈ કરી ત્યારે તે રાજાએ શકટને બંધ મુક્ત કરી તેની સહલાઈ પૂછી ત્યારે શકટે રાજાને ન કરો. હું સૈન્યને પાછું મોકલાવું છું" એવું કહી સ્વતઃ પર સૈન્યના સેનાપતીને મળી નન્દ તરફથી દહેશત તેના મનમાં જગાવી અને નન્દનું સૈન્યમળ દાખવી તે સૈન્યને પાછું મોકલાવ્યું. ત્યારે રાજા પુનઃ તુષ્ટ થઈ સચિવ-પદ તેને દેવા માંડ્યું, જવાબમાં શકટ કહ્યું. જે પદવીથી મારી કુટુંબીય મંડલી મરણ પામી તે પદવીજ મારે જેઠએ નહિ પછી તે આપ સંતુષ્ટ થઈ રાજાની પાસેજ રહ્યો.

પછી તે એકદા પ્રસન્ન હતો ત્યાં રસ્તામાં એક ચાણક્ય નામના દ્વિજને દર્શી ખણીતો જોઈ તેને પૂછ્યું કે “ ઉગ્રેલા દર્શને શામાટે ખણી છે ? ત્યારે ચાણક્યે ઉત્તર આપ્યો કે “ તેનું કારણ એ છે કે મારે પગે વાગ્યું તેથી હું તેને ખણી છું કારણ કે આપણને દુઃખ દેનારને નિર્વશ કરવો તેજ ઉચિત છે.” આ વાત શકટને ગમી. જેણે આપણા કુંડુંબનો નાશ કર્યો તે નંદ રાજાનેજ નિર્વશ કરવો એવો ખેત તેણે ધડ્યો. આ કાર્ય માટે તેણે ચાણક્યને પોતાને આશ્રયે રાખ્યો. પછી શકટ અને ચાણક્ય બંનેએ પરરાજા તરફ ગમન કર્યું અને તે રાજાથી નંદનો પરમ્પર કર્યો અને ચાણક્યે કાવેશ્વર ચંદ્રગુપ્તને નંદની ગાદી પર બેસાડ્યો આ પ્રમાણે બોલેલા વચન ખરાં કર્યા અને પછી સંસારમાં કાંઈ સાર નથી એવું સમગ્ર શકટે જિનદીક્ષા લીધી. પછી શાસ્ત્ર પદ્ધતિમાં પોતાનો સર્વકાળ હેવટ સુધી ગાળ્યો. આહીં સુંધી શકટનું આ અદ્ય ચરિત્ર આ પરથી એક તો શકટ જૈની હતો એવું દેર છે. બીજું શાકટાયન વ્યાકરણ નામનો જે ગ્રંથ છે તેના કર્તા ( ) પણ આજ (શકટ) હતો એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે. આ વાત બે હજાર વર્ષ પૂર્વની છે, ત્યારે ઉપરનાં અનુમાન બહુધા ખરાજ છે એવું લાગે છે.

શકટે, ચાણક્યે આણેલા ચંદ્રગુપ્તને ગાદી પર બેસાડવાથી તે રાજ્ય ઉત્તમ રીતથી ચાલવા લાગ્યું. તે જૈનધર્મી હતો એવું જૈનગ્રંથમાંથી ઉદ્દેશ્ય મળી આવે છે. આ પ્રથમ ‘ ચંદ્રગુપ્ત ’ હોય. તેના પુત્ર અંધુસાગર તેણે પોતાના પિતા પછી રાજ્ય ચલાવી હેવટે પોતાના પુત્ર ‘ અશોક ’ને રાજ્ય સોંપી પોતે દીક્ષા લીધી આના ધર્મ સંબંધી કાંઈ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય નથી. અશોક સર્વ કળામાં નિપુણ હતો. તેણે સર્વ રાજ અને શત્રુને છતી પુષ્કળ દેશ પાછાંકાંત કર્યાં. તેણે પોતાના કુનાય નામક પુત્રને વિદ્વાન બનાવવા માટે એક ગુરુ

પાસે મોકલ્યો. તે ગુરુએ તેને નિત્ય શાસ્ત્રોદ્યન ખરાવી અંધ કર્યો. પછી અશોક જ્યારે ભૂમંજી બની આવ્યો ત્યારે પુત્રની સ્થિતિ જોઈ તેને થયો ત્યારે તેણે પોતાના પુત્રને એક સુદર રાજકન્યા સાથે લગ્ન કરાવી આપ્યું. પછી તે ઉભયને ચંદ્રગુપ્ત નામનો પુત્ર થયો. તેને રાજ્યારોહણ કરી અશોકે દીક્ષા લીધી અને ચંદ્રગુપ્ત રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ બીજો ચંદ્રગુપ્ત.

આ ચંદ્રગુપ્ત જૈની હતો તે સંબંધી પુણું આધાર છે. આના સમયમાં ભદ્રબાહુ આચાર્ય વિદ્યમાન હતા. તે રાજા જૈન ધર્મમાં ઘણો નિપુણ હતા. તે એક વેળા નિદ્રામાં હતો ત્યારે તેને નીચે આપેલા સોળ સ્વપ્ન કહી તેની પ્રસન્નતા પુછી. આ સોળ સ્વપ્નને ખરેખર ઘણાં મજેદાર અને સાંપ્રત સ્થિતિને મળતાં આવે છે તેથી તેને પ્રસન્નતાસહ અહીં નીચે લખું છું.

૧. કર્પવૃક્ષની ડાળ તૂટેલી દીઠી.

ફલ—આ પંચમ (કલિ) કાલમાં ઘણાજ થોડા લોકો જિનદીક્ષા લેશે.

૨. સુચસ્તિ થયેલો જોયો.

ફલ—પંચમ કાળમાં ભદ્રબાહુ પછી પૂણું અંગપૂર્વ જ્ઞાન ધરાવનાર રહેશે નહિ.

૩. ચંદ્ર ચાહીણી સરખો અછિદ્ર જોયો.

ફલ—જિનશાસનમાં અનેક ભેદ પડશે.

૪. ખાર ફેણવાળો સર્પ જોયો.

ફલ—ખાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડશે.

૫. દેવોનું વિમાન ઉપર પાછું જતાં જોયું.

ફલ—પંચમ કાળમાં ચારણ, મુનિ, વિદ્યાધર આ ભૂમિમાં આવશે નહિ.

૬. ઉકરડાપર કમલોત્પત્તિ.

ફલ—બહુધા વૈશ્ય લોક માત્ર જૈનધર્મ પાળશે, બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય અન્યમતી થશે.

૭. સુતોનું જંદ નાંચતું જોયું.

૬૧—આ પંચમકાળમાં મનુષ્યો ચંડી, મુંડી, ભૈરવાદિ નાના પ્રકારના કુદે-યોની સેવામાં રહી અનેક જીવોની હિંસા કરશે.

૮. આગીઆને ચમકતો જોયો.

૬૨—જનધર્મ સમ્યક્ સવિસ્તર રહેશે નહિ અને મિથ્યાત્વનો પ્રચાર થશે.

૯. સરોવર બહુધા સૂકું હતું તેમાં એક બાળુ થોડાં પાણી જોયાં.

૬૩—જે દેશો જન કટ્યાણિક થશે ત્યાં ધર્મની ક્ષીણતા થશે.

૧૦. માતાનાં પાત્રમાં કૃતરાં ખીર ખાતાં જોયાં.

૬૪—ઉત્તમ કુળમાંથી લક્ષ્મી નીચકુળમાં રહેશે.

૧૧. વાંદરો હાથીપર બેઠેલો જોયો.

૬૫—પંચમ કાળમાં નીચ લોક રાજ્ય કરશે. ક્ષત્રિય રાજ કાષ્ટ રહેશે નહિ.

૧૨. સમુદ્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન જોયું.

૬૬—પંચમ કાળમાં રાજ ક્ષત્રક અન્યાયી અને નીતિબ્રહ્મ યથ પરિવ્રાજનું હરણ કરશે.

૧૩. મહારથને નાનાં વાહનમાં બેઠેલા દીઠા.

૬૭—દુષ્ટાવસ્થામાં દીક્ષા પળાશે અને તરણપણમાં કવચિત્ કાષ્ટ દીક્ષા લેશે.

૧૪. રાજપુત ઉંદપર બેઠેલો જોયો.

૬૮—રાજ લોક ધર્મ અને દયા ન કરતાં હિંસા કરશે.

૧૫. રત્નરાશીમાં માટી મેળવેલી જોઈ

૬૯—રાજ લોક નિર્ઐશ મુનીનો દ્રોહ કરશે.

૧૬. જે કાળા હાથી લડતા જોયા.

૭૦—જ્યાં જોઈએ ત્યાં પર્જન્ય પડશે નહિ.

આ પ્રમાણે સ્વપ્નોની કલ્પવૃત્તિ જાણી રાજ ચંદ્રગુપ્તને અતિ દુઃખ થયું અને ઉદાસ થયો. ભદ્રબાહુ મુનીએ પણ હવે આર વર્ષનો દુઃકાળ પડશે એવું જાણી પોતાના શિષ્યો

સાથે દક્ષિણ દેશમાં વિહાર કરવા જવાનું ઠરાવ્યું. ચંદ્રગુપ્તે રાજની ભાવી સ્થિતિ બચપ્રદ થશે એવું જાણી ભદ્રબાહુ મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી અને તેણે તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ મુનીએ પણ પોતાના ૧૨ હજાર શિષ્યો સાથે દક્ષિણમાં જવાનું ઠરાવ્યું પણ તે સ્વતઃ અવધીજ્ઞાની (અંતર્જ્ઞાની) હોવાથી પોતાનો અંત થોડા વખતમાં જ થવાનો છે એવું જાણી પોતાના વિશાખા નામક શિષ્યને પદ્માચાર્યનો અધિકાર આપ્યો, અને તેને દક્ષિણમાં રવાના કરી પોતે પ્યાનરથ રહ્યા. ત્યારે ચંદ્રગુપ્ત પણ બાકીના શિષ્યો સાથે દક્ષિણમાં ન જતાં ગુરુ પાસેજ રહ્યાં. તે આર હજાર સાથે રામાચાર્ય અને એક જે હજાર આચાર્ય પટણામાં કેટલાક શ્રાવકોએ આ બચકર દુઃકાળમાં સંજાળ લેવી જોઈએ, એવી તેને વિનંતિ કરવાથી પાટલી પુત્રમાં રહ્યા આ વિનંતિ ભદ્રબાહુના શિષ્યોને કરી હતી પણ તેઓની વિનંતિ પર લક્ષ ન આપતાં તેઓ દક્ષિણમાં ઠેઠ ગયા. અંગ્રહામાં ઠાવેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે જેમ જેમ દુઃકાળમાં પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા લાગ્યો. તેમ તેમ રામાચાર્ય દિકની નિત્ય ક્રિયા યોજાયમાન થવા લાગી, દુઃકાળને લઈને પટણામાં રહેલા આચાર્યોની એવી ભયભીત સ્થિતિ યથા કે એક દિવસે ત્યાં એક મુનિ આહાર લેવા જતાં એ ભુખથી પીડિત મનુષ્યે તે મુનિને જોઈને તેનું ખૂત કીધું અને મુનિનું પેટ ફાડી તેમાંથી અન્ન લક્ષણ કર્યું. આ વ્રત બાકીનાઓએ રામાચાર્યને કહી; ત્યારે તેણે રાત્રીમાં આહાર લેવા જવું એવું ઠરાવ્યું, પણ પછી રાત્રીએ આહારે જતાં કુચી ભુંકવા લાગી ત્યારે તેણે આહારે જતાં એકેક લાકડી લઈ જવાનું ઠરાવ્યું. પછી એકલા એક મુનિ આહારે જતા હતા તેને એકદમ એક ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ જોયા. યતિનું રૂપ જોઈ તે સ્ત્રીનો એકાએક ગર્ભ પડી ગયો, આ સર્વ વ્રતાંત પુત્ર રામાચાર્યને નિવેદન કરતાં તેણે

વસ્ત્ર અને પાદરણ વાપરવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે આ દિગંબરમાંથી ખીણ શાખા ઉત્પન્ન થઇ. આ શાખાનું નામ શ્વેતાંબરી શાખા. આ પછી વધતાં વધતાં બસાઇય થઇ. યુગરાતમાં બહુધા શ્વેતાંબરી મતનાંજ લોક જોવામાં આવે છે. આવી શ્વેતાંબરીની ઉત્પત્તિ છે.

પછી દુષ્કાળ ઉતરી ગયા પછી દક્ષિણમાં ગયેલા વિશાખાચાર્ય આદિ દશ અગીઆર હજાર સ્થિય પાછા આવ્યા. દક્ષિણમાં જઇને તેણે તીર્થયાત્રા કરી કર્ણાટકમાં ગમન કરી પોતાની વૃક્ત્ય શૈલીથી સર્વને ધર્મોપદેશ દીધા અને જૈન ધર્મનો ઉત્તમ રીતિથી પ્રચાર કર્યો આવીને 'રામાચાર્ય' ને મળ્યા અને થયેલા દોષ તેમને દર્શાવી કૃત અપગ્રધ બદલ પ્રાયશ્ચિત લીધું, અને પૂર્વવત્ મુનિ ક્રિયા પ્રમાણે તે ચાલવા લાગ્યા. રામાચાર્યને સ્થૂલાચાર્ય અને ખીજ કેટલાક શિષ્યો હતા. તેઓ દુષ્કાળમાં પ્રચલિત થયેલી રીતવાસ્તવિક ધારી સ્વેચ્છાચારીપણે ચાલવા લાગ્યા, અને તેવોજ પોતાના શિષ્યોને ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. આ શ્વેતાંબરીનો મૂળ પાયો. સારાંશ કે, બદ્રબાહુના સમયમાં આ નવીન શ્વેતાંબરી મતની ઉત્પત્તિ દિગંબરીમાંથી થઇ, એટલેજ ઉલ્લેખ અહીં કરવો બસ છે.

વીરસંવત્ ૧૬૨ થી તે ૩૪૫ સુધીમાં વિશાખાચાર્ય, પ્રેષ્ટિલાચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય નામસેનાચાર્ય, જયસેનાચાર્ય, સિદ્ધાર્થાચાર્ય, ધૃતિસેનાચાર્ય, વિજયાચાર્ય બુદ્ધિલિંગાચાર્ય, દેવાચાર્ય અને ધર્મસેનાચાર્ય એવા અગિયાર આચાર્ય બદ્રબાહુના પદ્મર ક્રમે ક્રમે જોસતા ગયા. આ આચાર્ય ૧૧ અંગ અને દશ પૂર્વ જ્ઞાનના ધારક હતા. આ ઇસવીસન પૂર્વે ૩૬૪ વર્ષથી તે ૧૮૧ વર્ષ સુધીમાં થઇ ગયા. પછી તેઓની પછી તે પદ્મર અગીઆર અંગ પાઠી આચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય, જયપાલાચાર્ય, પાંડવાચાર્ય, ધ્રુવસેનાચાર્ય અને કંસા.

ચાર્ય એ વીરસંવત્ ૩૪૫ થી તે ૪૬૮ સુધીમાં થઇ ગયા. એટલે ૪૦ સં પૂર્વા ૧૮૧ વર્ષથી તે ૫૮ વર્ષ સુધીમાં ઉપરોક્ત પાંચ આચાર્ય થઇ ગયા. પછી એકદમ મનુષ્યોની બુદ્ધિ કમી થવા લાગવાથી પૂર્વ પાઠી જ્ઞાનનો લોપ થયો પણ ૧૧ અંગ પૈકીનું જ્ઞાન કમી કમી થવા લાગ્યું.

ત્યાર પછી તે પદ્મર:—

સુભદ્રાચાર્ય— ૧૦ અંગના ધારક ૬ વર્ષ સુધી.
યશોભદ્રાચાર્ય— ૬ " " ૮ " "
ખીજ બદ્રબાહુ—
" " " ૨૩ " "
લોહાચાર્ય— ૭ " " ૧૫ " "
અર્હદબલી આચાર્ય—
" " " ૨૮ " "
માધનંદી આચાર્ય—
" " " ૨૧ " "
ધરસેનાચાર્ય— " " " ૧૬ " "
પુષ્પદંતાચાર્ય— " " " ૩૦ " "
ભૂતબળી આચાર્ય—

" " " ૨૦ " "

આ સર્વ આચાર્ય ક્રમે ક્રમે થઇ ગયા. તે વીરસંવત્ ૪૬૮ થી તે ૬૮૩ સુધીમાં થયા; એટલે ૪૦ સં પૂર્વા ૫૮ વર્ષથી તે ૪૦ સં ૧૫૭ સુધીમાં ઉપરોક્ત આચાર્ય થઇ ગયા; એટલે લોહાચાર્યને જ્યારે પદ્મ ૧૧ સં વર્ષે જેહું ત્યારથી ઇસવીસન શરૂ થયો. તદુપરાંત ખીજ બદ્રબાહુના સમયમાં વીક્રમ સંવત્ ૪ હતો. આ સંવત્ વીક્રમ રાજના ગાદીપર જોસવાથી શરૂ થયો. આનું અંશપરથી જણાય છે.

વિક્રમનો જન્મ, જ્યારે સુભદ્રાચાર્યને પદ્મર જેઠાં જે વર્ષ થયાં ત્યારે થયો એવો ઉલ્લેખ છે. વિક્રમ રાજને બાવીસમે વર્ષે સિંહાસન મળ્યું એવું ઠરે છે. વિક્રમ સંવત્સર સમય પછી ઇસવી સન ૩૮ વર્ષથી શરૂ થયો

* નોંધ:—પૂર્વ અને અંગ સંબંધી ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે.

એવું આપરથી ઠરે છે; પણ વાસ્તવિક રીતે આજ વિક્રમ સંવત્ અને ઇસવી સન બેમાં જે અંતર દેખાય છે તે પદ છાપન વર્ષનું છે; ત્યારે વિક્રમ સંવત્ જે આજ પ્રચલિત છે તે તેના જન્મથી થયો હશે એવું દેખાય છે. કારણ કે સુભદ્રાચાર્યને પદ્મ ૪ અધિક વર્ષ, યશોભદ્રાચાર્યના આઠ વર્ષ, અધિક ખીજ ભદ્રાદેવના ૨૩ વર્ષ અને લોહાચાર્યનાં ૧૧ વર્ષ મળી (૪-૧૮-૨૩-૧૧-૫) એમ ૫૬ વર્ષ બરાબર મળી રહે છે. આ પરથી વિક્રમ જન્મથી તે આજનો પ્રચલિત સંવત્ થયો શરૂ થયો એવું દીસે છે; પણ આ સંવત્ છે એવું ઠરે છે, સારાંશ કે વીર સંવત્થી વિક્રમ વિક્રમના જન્મથી કયો છે તે બરાબર છે. તેના રાજ્યથી કિંવા અંતથી કયો હોય તે કેટલાંક વર્ષ તેમાંથી બાઢ થતાં જોડાયે, અને તેથી વીર સંવત્ તેથી પણ આગળ જાય. વીર સંવત્નો અઘાપિ યોગ્ય નિર્ણય થયો નથી. કેટલાકનો મત (આધારથી) ૨૫૫૬ વર્ષનો અને કેટલાકનો મત ૨૪૩૨ વર્ષનો પડે છે. તો આજ પુષ્કળ વિદ્વાન ગૃહસ્થો અને સન્માનનીય જૈન પત્રકારોએ ૨૪૩૨ ગ્રાહ્ય કર્યા છે તેથી હું પણ તે ગ્રહણ કરીને ચાલ્યો છું;

જૈન ઇતિહાસ—ગ્રંથકારોએ વિક્રમ સંવત્ ૪ મધ્યે થયેલા ખીજ ભદ્રાદેવને પદ્મના પહેલા અધિકારી કયાં છે એવું કારણ એવું દેખાય છે કે સંવત્ શરૂ થયો ત્યારથી આ પહેલા સ્થપાયા એટલે આમ થયું. આ પૂર્વે થઈ ગયેલા અને ઉપર વર્ણવેલા આચાર્ય કેવળ ક્રમે ક્રમે ધર્મોપદેશ કરી ગયા તે પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના પદ શિષ્યોને કિંવા સુનને સંધના નાયકને અધિકાર દિધા હશે એટલું ઠરે છે. તેના અમુક એક ઠેકાણે પદ (ગાદી) છે એવો કાંઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી. પદની સર્વ માહિતી ભદ્રાદેવથી અને થોડી 'કુંદ કુંદ' આચાર્યથી મળી આવે છે તે

પાછળ લખવામાં આવશેજ. ભદ્રાદેવનો પદ ઉજ્જયિનિમાં હતો.

પદાચાર્યનું ખીજુ માન ગુપ્તગુપ્તી આચાર્યને દીધેલ છે અર્થાત્ લોહાચાર્ય, અર્હર્જીથી આચાર્ય માધનંદી, ધરસેન, પુરુષ દેતા ચાર્ય, ભૂતબળી આ સર્વને પદ સાથે કાંઈ સંબંધ ન હોવાથી તેનો વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. ફક્ત તે એક અંગ જ્ઞાનના ધારક હતા એટલુંજ.

વીરસંવત્ ૨૬૬૨ મધ્યે અને વિક્રમ સંવત્ ૪ માં ત્રીજા ભદ્રાદેવ ગાદીપર (પદ્મ ૫૨) હતા. ૨૨ વર્ષ સુધી પદારૂઢ રહી તેણે વીર સંવત્ ૫૧૪ માં પોતાના શિષ્ય ગુપ્તગુપ્તી મુનિને પદાધિકાર આપ્યો ને પોતે ધ્યાનસ્થ થયા. ગુપ્તગુપ્તી મુનિએ નવ વર્ષ પદાધિકાર ચલાવી વીરસંવત્ ૫૨૩ માં તે પદ માધનંદી આચાર્યને આપ્યો. તે સમયે સ્વેતાંબર પદ્મની સ્થાપના થઈ. ત્યાર પછી માધનંદી આચાર્યે ૪ વર્ષ પદ ચલાવી વીરસંવત્ ૫૨૭ માં એટલે વિક્રમ સંવત્ ૪૦ માં તે ઉપર પોતાના મુખ્ય શિષ્ય જિનચંદ્રને જોસાડી પોતે ધ્યાનસ્થ થયા તે સમયે ઇસવીસન ૨ હતો. ઇસવીસન ૨ મધ્યે જિનચંદ્ર આચાર્ય પદારૂઢ થયા, તે આપણા ચરિત્ર નાયકના મુખ્ય ગુરૂ તેમનું એકંદર આયુષ્ય ૬૫ વર્ષ ૯ મહીના અને ૯ દિવસનું હતું. તેને કાલગુન શુદ્ધ ૧૪ ને દિને પોતાની વયના ૫૬ મા વર્ષે ગુરૂ માધનંદી આચાર્ય પાસેથી ગાદી મલી. તે મહા મનાનિગ્રહી હોવાથી સર્વ શિષ્ય તેમનો સંયમ જોઈને અતિશય નમતા રહેતા હતા. તેણે પોતાના સર્વ શિષ્યોને હુશીઆર કરી પોતે પોતાની અસ્ખલિત વાણીથી સર્વ પ્રાણી માત્ર ને ધર્મોપદેશ કરતા અને પોતાની ૬૫ મા વર્ષની વયે પોતાના પદશિષ્ય-કુંદકુંદ આચાર્યને સ્વતઃ પોતાના-પદ ઉપર અભિવિકત કરી પોતે વનનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. આ પદ શિષ્ય આપણા ચરિત્રના નાયક છે, તે તરફ હવે આપણે વળીએ; વાચક વર્ગ;

નાયકની બહુ વાત જ્ઞેષ્ઠ પશુ. તેના ચરિત્ર પર્યંત ઐતિહાસિક માહિતી હોવાની જરૂર હામવાધી તે અહીં લખી છે. આ નૂતન માહિતી બદલ કંટાળો ન આતાં ઉલટથી એક ધર્મની ઐતિહાસિક નવીન માહિતી મેળવીને આનંદ પ્રદર્શિત કરશે એવી પુર્ણ આશા છે. હવે મહાવીર તીર્થંકરથી અત્યાર સુધી નવલ વિશેષ થયું તેના સંક્ષિપ્ત વિચાર કરીએ. વાંચક વર્ગ! થોડી સમૂરી કરજો. આ માહિતિ આપને ઉપયુક્ત હોય તેવું જ છે.

જૈન ધર્મ અનાદિ છે. તો તેની સ્થાપના પ્રથમ તીર્થંકર વૃષભદેવ—ચૌદમાં મનુ નાભિરાયના ચિરંજીવ—એમણે કરી એવા જૈન ધર્મનો મત છે. જૈનધર્મમાં વિશેષ મહત્વની વ્યક્તિ શું તે તીર્થંકર છે. તીર્થંકર એટલે ધર્મ તીર્થના અવતરક તેને પાંચ જ્ઞાનમતી, શ્રુતિ, અવધી (અંતર્જ્ઞાન), મનપર્યાય (મન આગળ ખતું) કેવલ જ્ઞાન (ત્રેલોકમાંના સર્વ સ્થાવર, જંગમ જીવોનું, દેવાદિકોનું, સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલનું જ્ઞાન હોવું તે) તેની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. ૧૨ અંગ અને ૧૪ પૂર્વ જેટલું જ્ઞાન તેઓને છે. ૧૧ અંગનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન:—

૧ આચારાંગ—મુનિ ક્રિયા ૨૨ પરિપહ, ૨૪ પરિમહત્વું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

૨ સ્મૃત્તાંગ—દેવ, ગુરુ, શાસ્ત્ર, ધર્મનું તથા શ્રાવકોનું વિનયાત્મક શાસ્ત્ર.

૩ સ્થાનાંગ—૬ ગુરુસ્થાન અને ૧૪ ગુરુસ્થાનોનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

૪ સમવાયોગ—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ, ધર્મ અધર્મ ૭ નરક, ૧૬ સ્વર્ગનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

૫ વ્યાખ્યા પ્રાપ્તિ—જીવ, અસ્તિ, નાસ્તિ, નિત્ય, અનિત્ય અને ૬૦૦૦૦ પ્રશ્નોત્તરો.

૬ જ્ઞાતૃકથાંગ—તીર્થંકરના તથા ગણધરના પુણ્યનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

૭ ઉપાસકાધ્યયન. અર્હત દેવ, નિગ્રંથ ગુરુ, દયાધર્મનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

૮ અંતક્રાંતંગ—અંતકૃત કેવલીનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

૯ અનુત્તરાંગ—પ્રત્યેક તીર્થંકર સાથે દશ મુનિઓનું સ્વર્ગગમન થયું તેનું વર્ણન શાસ્ત્ર.

૧૦ પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ—ધર્મકથા ૪ અને ધન ધાન્ય, લાલ, હાનિનું શાસ્ત્ર.

૧૧ વિપાકસૂત્રાંગ—વેદનીય, સાતા અસાતાકર્મ વર્ણન.

૧૨ દૃષ્ટિ પ્રવાહાંગ—૧૪ પૂર્વ, ૫ પ્રાપ્તિ ૫ ચૂલિકા, ૧ સૂત્ર અને ૧ પ્રથમાનુયોગનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

પ્રત્યેક અંગની પદ સંખ્યા ૧૮ હજારથી તે ૧ અંગ સુધીની છે. બાર અંગની પદ સંખ્યા ૧૧ અંગ, ૧૩ કરોડ, ૧૨ લાખ ૩૮ હજાર ને પાંચ છે. પ્રત્યેક પદમાં પાંચ કોટી પેદાંશવિક્રમ સ્લોક છે. આ બાર અંગનું વર્ણન હવે ૧૪ પૂર્વનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન:—

૧ ઉત્પાદ પૂર્વ સર્વ વસ્તુની ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને સ્થીરપણાનું વર્ણન.

૨ અગ્રાયણી પૂર્વ સુનય, કુનય અને પૃથ્વીનું જાતિભેદાત્મક વર્ણન.

૩ વીર્યાનુવાદ પૂર્વ ૬૩ શ્લોકો પુરુષોની શક્તિ અને વૈર્યાત્મક વર્ણન.

૪ અસ્તિ નાસ્તિ પૂર્વ સંનિભાંગ (સ્વાદ્વાદ) અને શાશ્વત, વિનાશક વસ્તુનું વર્ણન.

૫ જ્ઞાન પ્રવાદ પૂર્વ મતિ આદિ જ્ઞાનની ૮ ભેદ અને મણિત વિલમ્બ ક્ષણ ઉત્પત્તિ વર્ણન.

૬ સત્ય પ્રવાદ પૂર્ણ હૃદય્યાદિ ૮ સ્થાનથી સ્વરોચિસારાત્મક વર્ણન.

૭ આત્મ પ્રસાદ પૂર્વ કર્તા, ભોક્તા, નિત્ય, અનિત્ય, જીવ સ્વભાવ અને-ગિ. ગુ. ૪૬

૮ કર્મ પ્રસાદ પૂર્વ આઠ કર્મનું વર્ણન.

૯ પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વ પાપક્રિયાનો ત્યાગ અને ૬ સંહનન (શરીર)નું વર્ણન.

૧૦ વિદ્યાનુવાદ પૂર્વ મહા વિદ્યા ૫૦૦, લઘુવિદ્યા ૭૦૦ અષ્ટાંગ નિમિત્ત જ્ઞાન વર્ણન.

૧૧ કલ્યાણવર્ધન પૂર્વ ૬૩ શ્લોકો

મંગલો તસ ૫ કંઠ્યાણિક ૧૬ ભાવનાનું વર્ણન.

૧૨ પ્રાણુનુવાદ પૂર્વ, વૈદ્યક, ગાર્ગ્ય, શ્વેતોદક, ૮ યોગ, વાયુસાનાત્મક વર્ણન,

૧૩ ક્રિયા વિશાલ પૂર્વ પુરુષોની ૭૨ કલા, સ્ત્રીના ૬૪ ગુણ, શિષ્યમે, ૮૪ નું વર્ણન ૧૪ લોકમિદુ પૂર્વ, ત્રણ લોકનું વર્ણનાત્મક શાસ્ત્ર.

ચૌદપૂર્વની પદ સંખ્યા; ૯૫,૫૦,૦૦,૦૦૫ છે આ ચૌદપૂર્વનું વર્ણન,

આટલું જ્ઞાન તીર્થ કર કેવલી, શ્રુતકેવલી અને કેવલીને હોય છે. આ જ્ઞાન શ્રી મહાવીર તીર્થ કરને હતું. સાધારણ કેવલીને પણ આ જ્ઞાન હોય છે, ફક્ત તેને પાંચ કંઠ્યાણિક હોય છે, આ નથી હોતાં. કંઠ્યાણિક એટલે ઇન્દ્રિય થનારો તીર્થ કરને. ઉત્સવ શ્રુતકેવલીને ૧૨ અંગના શાસ્ત્રો મુખ્યકૃત હોય છે. મહાવીર થી તે જમ્બુ સ્વામી પર્યંત ઉપરોક્ત જ્ઞાન હતું. ભદ્રાહુ સુધી તે કમી પ્રમાણમાં રહ્યું. ધર્મસેનાચાર્ય પર્યંત ૧૧ અંગ અને ૧૦ પૂર્વનું જ્ઞાન રહ્યું. કંસાચાર્ય સુધી પાંચ ૧૧ અંગનું જ્ઞાન રહ્યું. સુભદ્રાચાર્ય ૧૦ યશોભદ્રાચાર્ય ૯ ખીળ બાહુભદ્રાચાર્ય ૮ અંગના ધારક હતા. ભૂતખળી પર્યંત એકજ અંગનું જ્ઞાન રહ્યું. અને કુંદકુંઠાચાર્ય સુધી એક અંગના જ્ઞાન કોઈ રહ્યું નહિ; પણ આજ જેમ અંગજ્ઞાનનો અભાવ થયો છે, તેવીજ સ્થિતિ તે વખતે નહોતી. અહિં થોડી, ત્યાં થોડી એમ થોડી થોડી માહિતિ રહેલી હતી. સાગંસ, કુંદ કુંદ આચાર્યના સમયમાં તીર્થ કરના સમયનું અંગમ્ય જ્ઞાન કંઈ રહ્યું નહોતું. પણ તેનો અભાવ તે વખતે થયો નહોતો. એટલે તે સમયે સાસ્ત્રીયજ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞ થોડું પણ રહ્યું હતું ખીળ બારવર્ષમાં લય કર કુંઠાગ પડવાથી જૈન ધર્મ માં એક નવીન મત પ્રચારમાં આવ્યો હતો તે કાણ? કદાચ તે શ્વેતાંબર હોય. તે વચ્ચે વચ્ચે પોતાનો પગ લખાવે ગયો તેથી તે મતને

બહો પ્રસાર થયો હતો. સિવાય બૌદ્ધમત પણ કિંચિત હતો. અહીં બૌદ્ધમત ક્યારે સ્થાપન થયો તેનો ઉત્સેખ કરીએ તો અંગમ્ય થશે નહિ એમ ધારી નીચે લખું છું:—

મહાવીર સ્વામી પૂર્વે અશોખર બસો વર્ષ પહેલાં જૈનોના ત્રેવીશમાં સર્વ જમદ વિખ્યાત શ્રી પાર્શ્વનાથ સ્વામી યજ્ઞ ગયા હતા. તેની પછી પિહિતા શ્રવ જૈન મુનિના શિષ્ય બુદ્ધિશીર્ષિ મહાન શાસ્ત્રવેત્તા હતા. તે પંલાસ નમરીમાં સરયુ નદીને કાંઠે તપ કરીને રહેતો હતો. એક તેણે નદીમાં મૃત મચ્છી જોઈ ત્યારે તેના મનમાં યોગ્યા અહિંસા પરમો ધર્મ.” હિંસા ન કરવી એ પરમધર્મ છે પણ આ મચ્છી હીંસા કર્યા વગર મરી ગઈ છે તો તેને લક્ષણ કરવામાં હરકત શાની? અર્થાત તેમાં કંઈ દોષ નથી, કારણ કે તેમાં ડર નથી, મચ્છી નિર્જીવ છે. આવો વિચાર કરી તેણે તે ખાધી. આ તેના ગુરુએ જાણવાથી તેને પ્રાયશ્ચિત કરવાનું કહ્યું. પણ તેણે તે ક્યું નહીં અને અંગપર લાલ વસ્ત્ર ધારણ કરી બૌદ્ધ મત સ્થાપન કર્યો. આ બૌદ્ધ ધર્મનો મૂળ પામો. આજ “અહિંસા પરમો ધર્મ” છે એવું જાણો બૌદ્ધ લોક માને છે પણ વર્ષમાં કેટલાં માંછલાં, વાંદા, આદિ પ્રાણીનો નાશ થતો હશે તે જાણતી અને સીના લોકના ધતિહાસપરથી રપ્ત સમગ્રશે. આ માટે વિશેષ ઉત્સેખ વિસ્તાર પૂર્વે અહીં કરવાની જરૂર નથી. આ યોગ્યોની ઉત્પત્તિ હવે કેટલાક કહે છે કે અશોક વગેરેએ તે ધર્મ ઉત્તમ પાડ્યો એ વાત જૂદી છે, પણ મૂળ રચના એવી છે કે તે વખતે આ ધર્મ આપણા ચરિત્ર નાચકના સમયમાં એકદા ઉત્પત્તિ જોઈને મંલીર સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યો હતો, અને તે વખતે આપણા ચરિત્ર નાચકનો ઉદય થયો. તેથી બધી બાબતોપરથી આવતા હુમલાને અટકાવી શક્યા નહિ છતાં તેઓએ તે હુમલાને કોઈ પણ રીતે શ્રેષ્ઠતા અપાવી નહિ. અત્યંત ખીણ બાબત ન વળતાં અમારા થાકી ગયેલાં વંશકે

વર્ગને હવે આપણા ચરિત્ર નાયકની ઓળખાણ કરાવવાની સરઆત કરે છું.

આપણા ચરિત્ર નાયકનો જન્મ માલવ દેશમાં (માલવામાં) ખુંદી-કોટા નજીક આવેલા બારાપુર નામે સંસ્થાનમાં થયો તે વખતે તે નગરમાં કુસુદ્યંદ રાજા પોતાની કુસુદ્યંદિકા રાણી સાથે રાજ્ય કરતો હતો. અને બહુધા ધંધાધારી વ્યાપારી વસતા હતા. તેમાં એક કુંદશ્રેષ્ઠી નામે સધન અને ધાર્મિક વેપારી હતો. આ ગૃહસ્થ આપણા ચરિત્રનાયકનો તીર્થંક. તેને કુંદતલા નામની સહચારિણી હતી. તે કોણ હતો તે વાંચકવર્ગને જણાવવાનું કામ નથી. આ હિલચાલી વીર સવંત ૪૯૭ વિક્રમ સવંત ૫ માં આપણા ચરિત્ર નાયક જન્મ્યા. માતૃપિતાના નામમાં રહેલું સાદસ્ય જોધને સર્વજ્ઞ અર્જકનું નામ 'કુંદકુંદ' પાડ્યું. પોતાને પુત્ર થયો તેથી કુંદ શેઠે ત્યાંના શ્રી શાંતિનાથ સ્વામીના મંદિરમાં દેવની પૂજા કરી જન્મેલા પુત્ર વંશની યશોધ્વજ આકાશમાં ચડાવી એટલે ત્યાંના તે મંદિરપર ધ્વજ ચઢાવી શિખરપર કલશ પણ ચઢાવ્યો. અસ્તુ. આગળ જતાં આ પુત્ર ખેલતો ખેલતો સૌને આનંદદાયક થઈ પડ્યો. દિવસેદિવસે કુમાર ટૂંક પામતો ગયો. પાંચ વર્ષ પછી કેવલ બાલ્યાવસ્થા પસાર થઈ, અને બીજા ચાર વર્ષ ગયા એટલે ખેલ કરવા સિવાય ધંધા બીજાં હતાં નહિ, તેના સોબતીઓમાં પોતે હમેશાં સાથી વધારે ચડીઆતો હતો. તે પુત્ર એકદમ મોટો થવા લાગ્યો. આ જોધને પિતાને શિક્ષણ માટે કાળજી પડી. તે વખતે આજના જેવું શિક્ષણ નહોતું. શાળા, વિદ્યાલય, વિશ્વવિદ્યાલયનો તે વખતે અભાવ હતો એ સ્પષ્ટ છે. બહુ થાય તો તે વખતે એક અધ્યાપક પોતાને ઘેર વિદ્યાર્થીઓને રાખી શિક્ષણ આપતો. તે વખતે વળી આજના જેવો પ્રખર જીવનકલહ પણ નહોતો. અને લોક જીવનકલહ માટે શીખતા નહોતા. પણ આજે જેમ જ્ઞાન માટે-પાશ્ચાત્ય સ્ટેન્ડર્ડ.

બાઈ સરખા ચેલા અગમ્ય (પૂર્વાત્ય) ગુરની સેવા કરવા મંડ્યા છે. તે પ્રકારના જ્ઞાન, અધ્યાત્મ જ્ઞાન; શિખવાપર લોકનું ચિત્ત હતું- તે વખતે ભારત વર્ષ સુસંપન્ન હતો. અને સી-કંદર બાદશાહની સ્વારી સિવાય તેને બીજા એકપણ દુઃખનો પરિચય પડ્યો નહોતો. આવા સુલક્ષ વખતે શું લોકોને પેટખર મેળવવાને જ્ઞાનની જરૂર હતી? નહીં, નહીં! તેનું સમગ્ર ચિત્ત ક્ષત્રિયવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યા-અધ્યાત્મ વિદ્યામાંજ હતું. કુંદશેઠ પોતે સ્વતઃ સધન વ્યાપારી હોવાથી દ્રવ્યની આશા એવી વિશેષ ન હતી તેમજ પોતાનો પુત્ર ક્ષત્રિયવિદ્યામાં પટુત્વ મેળવે તેમ પણ લાગ્યું નહી. તે સમયે મોટા અને સર્વ માન્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રચલિત હોવાથી ત્યાં તેનું ચિત્ત વલ્ટ્યું એ કહેવાની જરૂર નથી; પણ ગુરને માટે કેની યોજના કરવી એ પ્રશ્ન હતો. પુત્રને પણ હુશીઆર અને વિદ્વાન્ થાકે એવી ઇચ્છા હતી અને તેથી તેણે પોતે પોતાના ગુરની-શિક્ષકની ગોઠવણ કરી તે નીચે પ્રમાણે:—

એક દિવસે કુંદકુંદ કુમાર પોતાના ગોડીઆ સાથે ખેલતો ખેલતો વનમાં આવ્યો, ત્યાં તેને એક નગ્ન, શાંત અને ક્ષમાવાન મુનિ દૃષ્ટિગોચર થયા. સાધારણ નિયમ એવો છે કે કોઈ આચાર્ય, મુનિ કિંવા સાધુ હોય ત્યાં જઈ નમસ્કાર કરી પૂજા કરવી જોઈએ. આ નિયમ-માન્યે તે વખતે તે મુનિની સમક્ષ પુષ્કળ પારજન-શ્રાવક આવી બેઠા હતા, અને કેટલાક તેની પૂજા કરતા હતા. આવો પ્રકાર જોધને તે કુમારની સાથે આવેલા તેના સોબતીઓએ તો તરતજ પોખારા મળ્યા, પણ કુમારના મનની અવસ્થા તે સમયે કંઈ બિનનજ થઈ અને મનમાં રુદુરી આવ્યું કે (શાસ્ત્ર, મુનિ-વર્ગ) જે મનુષ્યને તારા જેવા જન્મતની સર્વ જગ્યાએ પૂજ્ય હોય તો તે ખરેખર તારા શાંત, ગંભીર, ઉદાત્ત અને સર્વ હિતકારી સદ્ગુણોનું જ અનુકરણ કરશે. આ જગ્યામાં

સ્વાર્થ સીવાય અન્ય વસ્તુમાં નગર ન પહોં-
ચાડનારી વ્યક્તિઓ પુષ્કળ છે પણ સ્વાર્થ
સાધી પરહિત કરનારી તારા જેવા વ્યક્તિ
ખરેખર વિરલજ તેથી તનેજ આ જગમાં
ધન્યવાદ છે ! આંવા વિચાર કરી તે કુંદકુમાર
ખીજા છોકરાઓ સાથે ઘેર ન જતાં કંટલાક
તેના સોબતી કે જે તેની રાહ જોઈ
રસ્તામાં ઉભા રહ્યા હતા તેને સાથે
લઈ તે દિગંબર મુનિ પાસે આવ્યો,
અને મુનિનાં તપ, ધ્યાન અને ધ્યાન
અને દયાભાવથી બંનેનું શાંત અને ગંભીર
રૂપ જોઈને અને ત્યાં ચાલતો ધર્મોપદેશ સાં-
ભળીને તે કુંદકુંદકુમારનું ચિત્ત થંડુ ગાર થઈ
ગયું, અને તે મુનિને નમસ્કાર છોટી કર્યા
અને તે મુનિનો ધર્મોપદેશ સાંભળી તેના મ-
નમાં નાના કંપના તરંગ ઉઠવા લાગ્યા કે
ખરેખર મુનિ, આ સંસાર અસાર છે, મા
બાપ ભાઈ સર્વે માયાનું જન્મ છે, આ જી-
વને મનુષ્ય, તિર્થંચ, નરક અને દેવ ગતિમાં
એકલું ભ્રમણ કરવું પડે છે, જેમ સુખનો
ભોક્તા એકજ છે તેમ અસલ દુઃખનો ભો-
ક્તા આ જીવ છે, નરજન્મ દુર્લભ છે અને
તેમાં સદ્ધર્મ પ્રાપ્તિ દુર્ભિલિ છે તેથી કાકતા-
લીય ન્યાયવત્ મળેલો જન્મ ચાલ્યો ન જાય
માટે ઇશ્વર ચિત્તવનમાં તસ્લીન થવા જેવું
ખરું કલ્યાણ જીવને ખીજું કોઈ નથી. આ
મુનિનું કહેવું તેને તદ્દન યથાર્થ લાગ્યું. આ-
પણે જો સ્વતઃ આ વિચાર પ્રમાણે ચાલીએ
તો માઆપને દુઃખ થશે પણ વિચારને અંતે
એ આનું કે—મા બાપ કેનાં ? જીવમાં જીવ
છે ત્યાં સુધી મારું મારું સૌ ખોલે છે પણ
એકદા જીવ નીકળી ગયો એટલે સર્વ સંબંધ
અને સગપણ તૂટ્યાં. જે મૃદુ શરીરને ઉત્તમ
સ્વાદિષ્ટ પદાર્થોથી પોષણ કરીએ, ઉત્તમ
વસ્ત્રોથી સુશોભિત કરીએ તે શરીરનો આખર
ચિતાપર નાથ થવાનો ! અર્થાત આ સંસાર
કૃત્રિમાયાવી—કોઈ, માન, માયા, ભોલાનું

જન્મ છે. કોઈ, માનને જીવ્યા સિવાય ખરી
આત્મોત્તતિ નથી. હવે જે ચાપ તે બંને મામ
પણ હું આવા સંજગન અને હિતકર મુનિની
સોબત છોડનાર નથી. આવા દૃઢ-
નિશ્ચય કરીને એ તે મુનિ પાસે ગયા. તે
મુનિ કોણ હતા તે વાંચકે જાણી લીધું હશે
આ સંવત્ ૮૦ માં પદાર્થ થયેલા જિનચંદ્ર
મુનિ. કુંદકુંદકુમાર તેને નમસ્કાર કરી તેમની
પાસે જઈ બેઠો. અને તેની પાસે જ્ઞાનામૃત
પ્રાશન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આ વખતે
તેની વય ૧૨ વર્ષની હતી.

આ કુંદકુંદકુમારે આજરે જિનચંદ્ર મુનિ-
નું શિષ્યત્વ સ્વીકારી પોતે ત્યાંના સંઘની સાથે
જ્ઞાનાર્જન કરી ચાલ્યો, આ સર્વ વૃત્તાંત તેના
માતૃપિતાએ જાણ્યું; અને આશ્ચર્ય ચકિત
થયા પણ એક દૃષ્ટિથી તેઓને તે યોગ્ય લા-
ગ્યું અને વિચાર્યું કે પુત્ર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે
ગયા છે, અજ્ઞાન માટે નહિ અને તેથીજ
તેઓએ પોતાના મનનું સમાધાન સ્વતઃ કર્યું.

કુંદકુંદકુમારે પોતાના ગુરુ પાસે રહી
જૈનશાસ્ત્રનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો, અને
જિનચંદ્ર આચાર્યના સર્વ શિષ્યોમાં પોતે પ-
દ્વિશિષ્ય થયા અને આ અધિકાર તેની સંસાર
વિપયે પૂર્ણ વિરક્તિ જોઈનેજ આપવામાં આ-
વ્યો. કુંદકુંદકુમારે પોતાની ૩૩ મા વર્ષની
વયે ગુરુ જિનચંદ્ર પાસેથી દીક્ષા લીધી. જિન-
ચંદ્રાચાર્ય પોતે અવધીજ્ઞાની મુનિ હતા;
તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ જાણી પોતાના
પદ્વિશિષ્ય કુંદકુંદને પદ્ધિકાર આપ્યો, અને પોતે
ધ્યાનસ્થ રહ્યા. સમાધિસ્થ થયા. જે સમયે તેને
પદ્ધિકાર મળવાથી તે પદ્ધિચાર્ય થયા તે વ-
ખતે વીરસંત પૃથ્વી અને વિક્રમ સંવત્ ૫૪૬
હતો. આ પદ્ધિચંદ્ર પોતાના ગુરુ પાસેથી
પોષ વદ ૮ મે થયો અને હવેથી કુંદકુંદચાર્ય
પદ્ધિકારી બન્યા. અત્યાર સુધી સઘળી ઝઘી
ઉજ્જવલિનીમાં થઈ ગઈ એવો પદ્ધિચંદ્ર
પૂર્ણ ઉદ્ધેય છે. આ વખતે માત્ર નિહાળે

કેમણે સ્થાપવામાં આવી. તેનો ઉદ્દેશ્ય પછી કરીશ. જ્યારે જે પટ્ટાધિકારી થયા તે વખતે દિગંબર મુદ્રાધારી મુનિ હતા એ માત્ર પકડી રીતે લક્ષમાં લેવું જોઈએ. કુંદકુંદચાર્યની નીચે ઘણા શિષ્યોની મંડળી હતી. તેમાં મુખ્ય શિષ્યનું સ્થાન ઉમાસ્વામીને દીધું હતું, અને તે જ તેની પછી પટ્ટાધિકારી ધન્યા. અસ્તુ.

જનન્યદ્રાચાર્ય સ્વર્ગસ્થ થયા પછી તેણે ઉત્તમ રીતિથી પોતાનો અધિકાર બજાવવાની શરૂઆત કરી. પોતાના શિષ્યોને ચારે તરફ મોકલી જૈન ધર્મનો પ્રસાર કર્યો, અને ચારેકેર ધર્મોપદેશ સતત શરૂ કર્યો. ગુરૂની પછી તે સ્વતંત્ર આત્મકલ્યાણ માટે તપ કરવા લાગ્યા. આગળ જતાં આત્મ નિશ્ચયથી અનેક કલ્પીત શંકાનું સમાધાન કર્યું. તે વખતે તેને માત્ર વિશેષ શ્રમ પડ્યો કારણ કે તે સમયે અંગ અને પૂર્ણજ્ઞાનનો લોપ થયેલો હતો, સીવાય અવધી માત્રી કોઈ હતો નહિ. ચારે પોતાને ઉત્પન્ન થયેલી શંકા કોણ નિવારશે તેની મોટી પંચાત મ્મ. પણ તેના મનમાં એક યુક્તિ સ્પષ્ટ તે એક વિદેહ ક્ષેત્રમાં શ્રી મંદરસ્વામી સાધ્વત કેવલી છે ત્યાં જઈને તેના પાસેથી સ્વતંત્ર શંકાનું નિવારણ કરવું પણ આપણે માનવી છીએ. તે ક્ષેત્રમાં આપણું ગમન ક્યાંથી થઈ શકે? વિદ્યાધર કે વિમાનની સહાયતા વગર તે અમણું મુશ્કેલ અને અશક્ય. ત્યારે આ વિચારથી તે નિરૂપાય થઈને પોતાના ગુરૂએ કહેલી મુનિ ક્રિયા સિવાય બીજી કંઈ નથી તેમ જાણી તપ કરવા મંડ્ય અને પંચ મહાવ્રત ઉત્તમ રીતિથી પાલન કરવા લાગ્યા.

કોઈ એક વેળા શ્રી કુંદકુંદચાર્ય ઇસ્તાં ઇસ્તાં એકલા આશાપુરીના બહીરધાનમાં આવી તપ કરવા લાગ્યા, અને દૃઢ ધ્યાનથી પદસ્થ પિંડસ્થ, ફપસ્થ, અને રૂપાતીત એ ચાર ધ્યાનનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ધ્યાનસ્થ થયેલા

મનમાં તેણે શ્રી મંદરસ્વામીનું સમોશરણ સ્વીકાર્યું. શ્રી મંદર સ્વામીને ત્રિકરણ શુદ્ધિથી નમસ્કાર કર્યો, તેની સાથે ચમત્કાર એવો થયો કે વિદેહ ક્ષેત્રમાં રહેલા શ્રી મંદરસ્વામીએ તે આચાર્યને ત્યાં સમોશરણમાં સભામાં ગંભીર નાદમાં દિવ્ય ધ્વનિ દ્વારા ‘સધર્મવૃદ્ધિરસ્તુ’ એવો આશિર્વાદ આપ્યો. તે વેળાએ તે સભામાં વિદેહ ક્ષેત્રના ચક્રવર્તિ પદ્મરથ રાજા સમોશરણમાં બેઠેલા હતા. તેણે અહીં કોઈ નવીન આવ્યો નથી અને શ્રી મંદર સ્વામીને કોઈને ‘સધર્મવૃદ્ધિરસ્તુ,’ કહ્યું એવું મોટી નમ્રતાથી પૂછ્યું, ત્યારે ઉત્તર ત્યાંજ મળ્યો કે રાજા; આ દ્વીપની દક્ષિણે ભરત ક્ષેત્ર છે ત્યાં તુરત પંચમકાલ-ભયંકરકાલ વર્તમાન છે. તે ક્ષેત્રમાં ગારાપૂર નગરીના બાહ્યોપવનમાં રહેલા શ્રી કુંદકુંદ સ્વામીએ ધ્યાનસ્થ રહી મને નમસ્કાર કર્યો; તદુપરાંત ત્યાં પંચમકાળ હોવાથી અધર્મો, પાપાંડી, વ્યસની, હિંસક આદિ મનોવર્જિતના ઘણા લોક વસે છે. સંયમી, જનમતાનુયાયી મુનિ ઘણા થોડા છે; ક્ષત્રિંગી ઘણા છે. તે ક્ષેત્રમાં ઘણા થોડા નર છે તેથી તે કુંદકુંદ મુનિએ પાપ નષ્ટ થવા અને મનમાંથી શંકા દૂર થવી એ ઘણું દુષ્કર છે તેમ જાણી દુરથીજ ફક્ત સ્મરણ કરી મને નમસ્કાર કર્યો તેથી મેં તેને આટલોજ આશિર્વાદ આપ્યો.

જે વખતે કુંદકુંદનું ઉપહુ વ્રતાન્ત શ્રી મંદર મુનિએ પદ્મરથને કહ્યું તે વખતે તે સ્થલે શ્રી કુંદકુંદ મુનિના પૂર્વ જન્મના બે ભાષ કે જ મરીને પુણ્યજલથી તેજ ક્ષેત્રમાં જન્મ્યા હતા તે હાજર હતા અને તેઓએ ઉપહુ વ્રત જાણ્યું. તેથી તે તરતજ ત્યાંથી ઉડી અને વિમાનરૂદ થઈ ભરત ક્ષેત્રમાં આવ્યા અને શ્રી મંદરસ્વામીએ કહ્યા પ્રમાણે ગારાપૂરના બહિરધાનમાં આવ્યા અને ત્યાં કુંદકુંદ મુનિને જોઈને તેઓએ તેને સાદાંગ નમસ્કાર કર્યો. એ તે વખતે

+ નોંધ-વિદેહ ક્ષેત્ર સંબંધી ભૂગોલાત્મ વર્ણન આગળ થોડુંક કર્યું છે.

* દીપ-જૈનધર્મ પુનર્જન્મમાં સંમત છે.

ધ્યાનસ્થ હતા, તદુપરાંત તે સમય રાત્રિના હતો તેથી મુનિ બોલ્યા નહિ. ત્યારે ત્યાં પાસે રહેલા ગૃહસ્થને કહ્યું કે અમે મુનિના પૂર્વજ-ન્મના અંકુ છીએ, તેમને મળવા આવ્યા છીએ અને મુનિને વિદેહ ક્ષેત્રમાં લઇ જનાર હતા. એવું કહી તેઓ પુનઃ વિમાનારૂઢ થઇ વિદેહમાં ગયા.

પ્રાતઃકાલ થયો કે તે સર્વ વૃત્તની મુનિને ખબર પડી, ત્યારે તેણે શ્રી મંદર સ્વામીના દર્શન થયા વગર ભોજન કરવું નથી એવો નિયમ કર્યો અને પુનઃ પૂર્વવાત ધ્યાનસ્થ બેઠા પુનઃ વિદેહમાં સમોશરણમાં શ્રી મંદરસ્વામીએ તેવાજ આર્શિવાદ આપ્યા ત્યારે પુનઃ પદ્મસ્થ રાત્રિએ તોડું કારણ પૂછતાં શ્રી મંદરસ્વામીએ દિવ્ય ધ્વનિથી એવું વૃત્ત કહી દર્શાવ્યું કે મેં પરેલાં જે વૃત્ત તને કહ્યું હતું તે સાંઝળીને કુંદકુંડના જે અંકુએ મુનિપાસ ગયા; ત્યારે તે ધ્યાનસ્થ હતા. તેઓ મુનિની પાસેના એક મનુષ્યને સર્વ વૃત્ત કહી, વળી આવ્યા. આ સર્વ રીકત પ્રાતઃકાળે કુંદકુંડ મુનિને જાણવામાં આવીત્યારે વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત થયો અને મારું દર્શન કરવા વગર અન્યથા ન કરવું એવો દૃઢ નિશ્ચય તેણે કરી ધ્યાન ધર્યું અને ધ્યાનમાં મને નમસ્કાર કર્યા તેથી મેં તેને આ વખતે આશિર્વાદ આપ્યો.

આ વૃત્ત જાણી ત્યાં હાજર રહેલા કુંદકુંડ મુનિના અંકુદય તરતજ પુનઃ વિમાનારૂઢ થયા અને જ્યાં શ્રી કુંદકુંડ મુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં આવી તેમને નમસ્કાર કર્યા અને વિદેહમાં ચાલવાની વિનંતિ પ્રદર્શિત કરી. મુનિને ધણો ઉલ્લાસ થયો અને વિમાનારૂઢ થઇ નિકળ્યા. મુનિએ નિકળતી વખત પિચ્છી અને કમંડલુ સાથે લઇ લીધા. તેમાં પિચ્છી વિમાનમાં સિદ્ધગતિથી વાટમાં ક્યાંક પડી ગઇ તેનો પતો લાગ્યો નહીં ત્યારે પિચ્છી સિવાય અથો. એ દેખાય એમ જાણી વિમાન ત્યાંજ અટકાવી તેનો તપાસ કર્યો પણ તે ક્યાંય મળી નહિ.

ત્યારે પાસેના માનસ સરોવર પર તે ગયા અને ત્યાં ગીધ પક્ષીના પડેલા કોમળ પાંખની પિચ્છી કરી લીધી અને પછી તેણે વિદેહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. વાટમાં હરિશ્ચન્દ્ર નાભિગિરી, મેર વગેરે પર્વત આવ્યા તે ઉલંઘી વિદેહમાં જઇ અયોધ્યાપુરી નામની નગરીના બાહ્યોધાનમાં રહેલા પ્રદેશમાં શ્રી મંદર સ્વામીના સમોશરણ પાસે ઉતર્યા. તે નગર જોયા પછી કુંદકુંડ મુનિને તે જ દેવોએ કહ્યું કે આ સ્થલે સતત ચતુર્થકાલ એટલે સાંખ્યનોકાલ છે. અહીં કોઇપણ લેશમાત્ર દુઃખી માત્રમ પડતું નથી. આ અચલ ક્ષેત્ર છે. આવી સંદિપ્ત માહિતી આપી તે ત્રણે સમોશરણ પાસે જવા નીકળ્યા. મુનિ ઈર્ષ્યાપથ શોધિત સમોશરણ પાસે દ્રષ્ટિ કરી નમસ્કાર કરી ચાલ્યા. ત્યાં તે જ દેવોને મોટી પંચાત પડી કે આ કુંડાણે પાંચેસે ધનુષકાયાવાળા સર્વ માણસો છે, અને આતો ચાર હાથ દેહવાળો છે તો તેને ક્યાં બેસાડવો ? બીજે ક્યાંક બેસાડવાથી તેનો પતો લાગશે નહિ. આખરનો વિચાર કરી તેમણે કુંદકુંડ મુનિને મુખ્ય પીઠ પર એટલે શ્રી મંદર મુનિની એકદમ સમક્ષ લાવ્યા પછી કુંદકુંડ મુનિએ શ્રીમંદર મુનિને ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી નમસ્કાર કર્યા, અને તેનું સ્તવન કરી તેઓ ત્યાંજ એટલે પીઠ પર બેઠા.

આટલું થયા પછી ત્યાં વિદેહ ક્ષેત્રના સર્વલૌભ રાજા પદ્મસ્થ ત્યાં આવ્યા અને તેણે શ્રીમંદરસ્વામીને નમસ્કાર કરીને તે મહા પીઠ પર વામનમૂર્તિ જોઇ તે મૂર્તિને હજવેથી ચપટીમાં લઇહથેળીમાં બેસાડી, અને શ્રીમંદર સ્વામીને આ મૂર્તિ કાણ છે એ કહેવાની વિનંતિ કહી. ત્યારે શાશ્વત તીર્થેકર શ્રીમંદરસ્વામીએ પોતાની દિવ્ય ધ્વનિથી ઉત્તર આપ્યો કે, જે મુનિ વિષયે મેં કાલ કહ્યું હતું, અને જેને મેં સદ્ધર્મવૃદ્ધિધરસ્તુ એવો આશિર્વાદ આપ્યો હતો તેજ ભરત ક્ષેત્રમાં આ કાલના ધર્માધ્યક્ષ આજ છે. આના જે અંકુએ તેને અહીં લાવી મકાયા છે.

પછી સ્વતંત્ર કુંદકુંદ મુનિ ઉઠ્યા, અને તેને જે શંકા હતી તે તે ત્યાં કહી બતાવી. સ્વે-તાંબરોની ઉત્પત્તિ વિષયનું વર્ણન કહી બતાવ્યું. તેવીજ રીતે ક્યૂંટકમાં આવેલા મુદ્ધિદરી, શ્રવણ જોગગુલની, ગોમટેશ્વરની મૂર્તિ વિષયે ચતુર્થકાલની સ્થિતિ; તેમજ ગિરનાર પર્વતપર આવેલ ચંદ્ર ગુફાનું વર્ણન તેમણે જાણ્યું. સિવાય જે કાંઈ શંકા હતી તેનું મુનિએ નિવે-દન કર્યું અને સમાધાન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. ત્યાં વિદેહ ક્ષેત્રમાં કુંદકુંદ મુનિને બધા મળી ૮ આઠ દિવસ વાસ્તવ્ય થયા. સર્વ જ્ઞેષ્ઠને તેણે પોતાને સ્વતઃ સંધ્ય માની લીધા.

ત્યાં એકલા પશ્ચિમ રાજ્યે કુંદકુંદ મુ-નિને આહાર લેવાની વિનંતિ કરી. તેના ઉત્તરમાં મુનિએ કહ્યું કે અમારું ક્ષેત્ર જૂદું છે તો અમે પરક્ષેત્રમાંથી કેવી રીતે આહાર લઈ શકીએ? તેમ કરવું મુનિ ક્રિયા માટે યોગ્ય નથી. આ ઉત્તર સાંભળી રાજ્યે તેમની સ્તુતિ કરી અને ખર્જાપારાપેલાએ મુનિક્રિયા તીક્ષ્ણ છે અને તમે તે પાળી તેથી તમને ધન્યવાદ ધટે છે. તેટલી મુદતમાં મુનિએ કંઈ વિદ્યાપઠન કર્યું. આર યુગ અને અનુયોગનું સંપૂર્ણ વર્ણન જાણ્યું. પછી પૂર્ણ શંકા રહિત થયા અને ધણુંજ વિશેષ જ્ઞાન મેળવી કુંદકુંદ મુનિ પૂર્વવત શ્રી મંદર સ્વામીને નમસ્કાર કરી સર્વ ની રજા લઈ બે દેવોની સાથે વિમાનારૂઢ થયા. નિકળતી વખતે ત્યાં મુનિને તેમણે એક ધર્મ-સિદ્ધાંત પુસ્તક આપ્યું. તે લઈને તેઓ ચાલ્યા. ત્યાં વાટમાં તેઓ મેરૂપટ ઉતર્યા. જિનખિં-બનું દર્શન કરી વિજયાર્થ ઉપર જિનખિંબનું દર્શન કરવા ગયા. ત્યાંથી કૈલાસગિરી, સમ્મેદ-શિખર વગેરે ક્ષેત્રો કરતાં કરતાં ચાલ્યા. પછી પુનઃ વાટમાં સાથે લાવેલા હતા તે પુસ્તક પંડી ગયું. તે પુસ્તકમાં રાજનીતિ, મંત્ર અને અનેક વિદ્યાનો જાહેર હતો. આખરે લવણ સમુદ્રમાંથી આવતાં આ ગ્રંથ પડ્યો તે મળ્યો તો. અસ્તુ. તરતજ વિમાનારૂઢ થઈ તે દેવ-

દ્ય અને મુનિ મળી ત્રણે જણે ભરતક્ષેત્રમાં આવ્યા, અને આરાપુરના બહિરધાનમાં કુંદકુંદ મુનિને છોડી દીધા ત્યાં તે દેવોએ તેમના પર પુષ્પ વૃષ્ટિ અને પૂજા કરી માર્ગ પ્રયાણ કર્યું. વિદેહમાં જવા માટે કુંદકુંદ મુનિ નીકળ્યા ત્યારે વાટમાં તેમની પિચ્છી ગુમાની હતી અને ગીધ પંખીની પાંખમાંથી એક ભાગ લઈ પિચ્છી કરી હતી તેથી તેમનું નામ ગુપ્તપિચ્છાચાર્ય પડ્યું, અને વિદેહમાં ગયા ત્યારે તેને એલાચાર્ય કહેવા લાગ્યા.

કુંદકુંદાચાર્ય વિદેહ ક્ષેત્રમાં ગયા હતા એવો ઉલ્લેખ છે; વિદેહ ક્ષેત્રમાં જઈને તેણે ત્યાંના શાશ્વત તીર્થકર શ્રીમંદસ્વામીનાં દર્શન કર્યાં હતાં અને સ્વતઃ થયેલી શંકા શ્રી મંદર-સ્વામી પાસેથી નિવારણ કરાવી લાગ્યા હતા. વિદેહ ક્ષેત્ર સંબંધનું વર્ણન જૈન ગ્રંથમાં છે. હમણાં જે પૃથ્વી (Globe) દેખાય છે તેના કરતાં તે અધિક મોટું છે એવું જૈન શાસ્ત્રનું મત છે, અર્થાત્ ઉત્તર અને દક્ષિણે ધણેજ પ્રદેશ છે. આજ જે પૃથ્વીપર આપણે વસી કરી છે તે પૃથ્વી ભાગ છે અને રૂપીએ બે આની સરખી છે એમ માનવું જ્ઞેષ્ઠએ, હમણાં જે સમુદ્ર આપણી પૃથ્વીને વેદિત થયેલા છે તે લવણ સમુદ્ર તો થોડો ભાગ ફક્ત ખાડી રૂપેજ છે. ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ પાસે આગળનો પ્રદેશ હજારો યોજન લાંબો છે ત્યાં જવાને બુદ્ધિમતા અને કલ્પનાશક્તિમાં ઉત્તમ ઉત્સાહ અને અમેરિકા સરખા દેશો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, અને તે પ્રયત્ન સતત થશે અને ત્યાંના હવા પાણીની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ થશે તો ખાનીથી તે ખાણનો પુષ્કળ પ્રદેશ પ્રાપ્ત થશે, અને તેવુંજ જૈનધર્મનું મત છે. અસ્તુ.

વિદેહ ક્ષેત્રમાંથી શ્રી કુંદકુંદ સ્વામી આ-વ્યા પછી તેને દર્શન તેનો રાજ્ય તેના માત પિતા કુંદલતા અને કુંદશેઠ, અનેક આવક આવિકા અને હજારો લોક આવ્યા. પછી તેણે

વિદેહ ગમનનુ વ્રત સર્વને કહી ધર્મોપદેશ કર્યો. આ વ્રત જણાવી પોતાનો સંતોષ થયો. પછી તે નગરના બ્રાહ્મ પ્રદેશમાં રહી જૈનધર્મનો અને મુનિ ધર્મનો બોધ આવક તથા અન્ય લોકને આપ્યો. તેથી કેટલાક શ્રીમંતો સંસાર અસાર છે એમ જાણી તેમની પાસે દીક્ષા લીધી. આવા ગરીબ અને શ્રીમંત મળી એકંદર સાતસે ૭૦૦ લોક મુનિપદ ગ્રહણ કરીને તેના શિષ્ય બન્યા. કેટલીક શ્રવિકા થઈ. તેણે સર્વ પરિગ્રહ (વસ્ત્રાદિ) ત્યાગ કર્યો અને ફક્ત અંગ ઉપર ૧૬ હાથ સાડી, પિચ્છી, કમંડલુનો સ્વીકાર કર્યો. કેટલાક વ્રતધારી બન્યા. આ પ્રમાણે તે નગરીમાં તેણે ધર્મપ્રભાવના ઉત્તમ રીતિથી કરી. નિત્ય આશન યુક્ત તપ કરી ને પારણા કરવા લાગ્યા. આથી તેમની ચારેકોર ખ્યાતી થઈ.

પછી શ્રી કુંદકુંદ પોતાના શિષ્ય સાથે લઇને ધર્મોપદેશ કરવા માટે ફરતા ફરતા ચાલ્યા. તેણે બહુધા હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગમાં વિહાર (પ્રવાસ) કરી ધર્મોપદેશ કર્યો, અને કેટલેક ઠેકાણે પદ (ગાદી) સ્થાપિત કરી. તે તે પ્રાંતોમાં સતત ધર્મોપદેશ મળવાથી ધર્મજગતિ રહે તેવી વ્યવસ્થા કરી. જૈનમાં ચાર સંઘ છે ૧ મૂલસંઘ ૨ નંદિસંઘ ૩ સિંહસંઘ અને ૪ કાષ્ઠાસંઘ. પૈકી કુંદકુંદ આર્ય પૂર્વે થઈ ગયેલા ઋષભસેનાચાર્ય મૂલસંઘની સ્થાપના કરી. બાકીના ત્રણ સંઘ કુંદકુંદ આચાર્ય સ્થાપિત કર્યા છે એવો ઉલ્લેખ છે તેમજ ૧ ભારતી ૨ પુષ્કર અને ૩ ચંદ્રકાંતિ એમ ત્રણ ગચ્છ અને ૧ બલાતકાર ૨ દેશ અને ૩ કાલોત્ર એમ ત્રણ ગણ કુંદકુંદ સ્વામીએ સ્થાપિત કર્યા છે. બલાતકાર ગણના ચાર પદ ૧ દિલ્લી ૨ મલયાદ્રિ ? (ઉજ્જયિની ૩ હુમસ (દક્ષિણમાં) ૪ વરંગ (કર્ણાટક દેશગણના ચાર પદ ૧ દિલ્લી ૨ દ્વારસમુદ્ર (કાઠિયાવાડ) અને ખીજા બે સ્થલો અને કાલોત્ર ગણના પદ ચાર ૧ દિલ્લી ૨ યદલાપૂર ૩ કેયલ અને ૪ લખમીસર આ પ્રમાણે

પદની સ્થાપના કુંદકુંદાચાર્ય કરી આ પ્રમાણે માહીતી આધુનિક બહારકના ગ્રંથદ્વારા મળે છે. આ પ્રમાણે કુંદકુંદ મુનિએ પુષ્કળ ઠેકાણે પ્રવાસ કરી ધર્મોપદેશ દીધો તે સ્પષ્ટ દીસે છે. આનો મુખ્ય પદ ઉજ્જયિનીમાં હતા એવો પદાવલિનો અભિપ્રાય છે. બદ્રબાહુ (ખીજા) થી આવતા સર્વ પદાધિકારી ઉજ્જયિનીમાં થયા એવું પદાવલિ પરથી સમજાય છે. કુંદકુંદાચાર્ય ઘણા મોડા થયા, પણ એ આચાર્ય સર્વ બહારકોમાં અને ગ્રંથોમાં આદ્ય છે તેપરથી તેમનું મહત્વ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. આજ કોટલાપુરમાં જે પદ છે તે મૂલ સંઘમાંથી છે એવો તેમાં ઉલ્લેખ છે એટલાપરથી તેણે દિલ્લીથી તે કર્ણાટક પર્યંત દેશાટન કર્યું, અને ધર્મોપદેશ આપ્યો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ પ્રમાણે પ્રવાસ કરીને ઉજ્જયિનીમાં આવ્યા પછી શ્વેતાંબર મતનું વિશેષ જોર થયું છે એમ સમજાય છે. કેટલાક લોક એવું કહે છે કે આ શ્વેતાંબર લોક પૂર્વના આચાર્ય સ્થાપિત કરેલા છે. જિનેન્દ્રમુનિના નમ્ન સ્વરૂપ બદલાવી તેને વસ્ત્રો વગેરે પહેરાવી દાગદાગીનાં ઘાલ્યા છે અને ખોટો મત સ્થાપિત કર્યો છે; ત્યારે શક્ય હોય તો તેનો બદોબસ્ત જાહેર કરવો જોઈએ અને ખરેખર બદ્રબાહુ પછી શ્વેતાંબર લોક અને મુનિ રાજાશ્રિત હતા તેથી પોતાનું વર્તન કરવા લાગ્યા. કુંદકુંદ આચાર્ય સરખા જિનસિંહ ચોગરહમ જઈતો હોવાથી લોકના મનમાં એવી બ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ કે દિગંબર અને શ્વેતાંબર એકજ છે. આટલું તો નહિ પણ વળી શ્વેતાંબર પૂર્વનો છે અને દિગંબરની ઉત્પત્તિ શ્વેતાંબર પછી થઈ છે. આ પ્રમાણે લોકમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થવાથી ઉપર પ્રમાણે તકરાર કુંદકુંદ આચાર્ય સામે આણી. ખરેખરે કોઈએ આનો પ્રથમ નિર્ણય કરવા માટે અને પછી અસત્યનું ખંજન કરવા માટે વિનંતિ કરી, પછી શ્વેતાંબરી લોકને

શ્રી નેમિનાથ નિર્વાણના ક્ષેત્ર ગીરનાર પર્વત પર વાદ કરવાનો છે એવું જણાવી ત્યાં દિગંબર લોકને ભેગા કર્યા અને ત્યાં ભેગા થયેલા સંઘનું સંઘ પતિત્વ કુંદકુંદાશ્રીને આપી સર્વ દિગંબર મંડળી ગિરનાર પર ગયું અને શ્વેતાંબર લોક પણ પોતાપોતાના ગુરુ લઈ ત્યાં આવ્યા.

જેવી રીતે માળવામાંથી અને ખીખ ભાગમાંથી દિગંબર લોકનો સંઘ લઈ કુંદકુંદા ચાર્ય ગિરનાર પર ગયા તેવીજ રીતે ગુજરાત માંથી મહિયંદ્ર જિનચંદ્રાદિ અનેક સાધુઓ સાથે લઈ ગુજરાતમાંથી શ્વેતાંબરી લોકનો સંઘ ગિરનાર ગયા. ઉભય ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં મળ્યા. ઉભયે જુદા જુદા ઠેકાણે મુકામ નાખ્યો. સૌ પોતાપોતાના ખોટા અને ખરા વર્ણવવા લાગ્યા. પછી એક દિવસે તે પર્વતની તળેટીમાં ઉભયપક્ષની સભા ખોલાવી તે ઠેકાણે ઠાંધી વાજતે ગાજતે પ્રથમ શ્વેતાંબર જતી અને લોક આવ્યા પછી શ્રી કુંદકુંદ મુનિ પોતાના ૭૦૦ સાતસે શિષ્યોને સાથે લઈ દિગંબર સંઘ સાથે તે સ્થલે આવ્યા. પછી તરતજ વાદવિવાદ શરૂ થયો. શ્વેતાંબરોએ કહ્યું કે 'વસ્ત્ર વગર જીવને કદી મુક્તિ થતી નથી. અને દિગંબરોએ એવું કહ્યું કે 'જીવની ઉત્પતિજ પ્રથમ નગ્નાવસ્થામાં થાય છે અને જ્યારે તેનું મરણ થાય છે ત્યારે નગ્નાવસ્થામાંજ જગત છોડી જાય છે. તેની સાથે વસ્ત્ર વગરે જેવું કંઈ નથી એટલે મૂલા વસ્થા દિગંબર વૃત્તિજ—આ જીવને કાર્યકારી છે. આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વાદ ચાલ્યો. શ્વેતાંબર દિગંબરી સંઘનું કહેવું કબૂલ કરે નહિ અને દિગંબર શ્વેતાંબરી સંઘનું કહેવું સાંભળે નહિ. દિગંબરી સંઘમાં જેમ કુંદકુંદાચાર્યને અનેક સુવિદ્યા સાદ્ય હતી તેમ શ્વેતાંબરી સંઘમાં જિનચંદ્ર અને મહિયંદ્રને અનેક કુવિદ્યા આવડતી હતી. એક પોતાની વિદ્યાના બેરથી કોઈ દુર્ગમ્ય પ્રશ્ન નાંખે તો બીજા તેને તોડી નાંખે. આ પ્રમાણે વાદ એકદમ મટી ન જાય તેમ નિર્ણય પણ એકદમ થાય નહિ. ઉભયપક્ષના લોક

કંટાળ્યા. તે વખતે એક દિવસે કુંદકુંદાચાર્ય એવો નિશ્ચય કર્યો કે આજ હું ખરા નિશ્ચય પર લાવું ત્યારેજ ઉડીને સજાની બહાર જાઉં. આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તે સભામાં આવી દાખલ થયા કે તરતજ બર સભામાં તેનો ઉપહાસ થયો. એટલે થયું એમ કે એક નાનું માછલું શ્વેતાંબરી લોકે કમંડુમાં નાખી તેને ઢાંકી દઈ કુંદકુંદ મુનિને એવો પ્રશ્ન કર્યો કે આમાં શું છે? આમ જ્યારે પૂછ્યું કે તરતજ તેણે તેમાં કમલપુષ્પ છે એવો ઉત્તર આપ્યો અને તરતજ કમલ પુષ્પ સર્વને દેખાડ્યું ત્યારે શ્વેતાંબરી લોક ચાટ પડ્યા. પરંતુ આજનો પ્રસંગ યોગ્ય નથી એવું તેમણે કહ્યું. વાદ શરૂ થયો. તે વાદમાં શ્વેતાંબરોએ બીર, કલિકાદેવી ઇત્યાદિ જૈનમતવિરહિત દેવાનું આ વાહન કયું, પણ શ્રી કુંદકુંદ મુનિએ મૂલ મંત્રનું રમરણ કરી તે દેવાનું ત્યાં આગમનજ બંધ કયું. પછી વાદ કર્યો અને કહ્યું કે દિગંબરી ધર્મ પ્રથમ કે શ્વેતાંબરી પ્રથમ—એનો કોઈ પ્રબલ પુરાવો બતાવો. અગર સિધ્ધ કરી આપો. ત્યારે સર્વ શ્વેતાંબરોને લટપટ થઈ પડી અને ગતતેજ થઈ સ્તબ્ધ રહ્યા. પછી કુંદકુંદ આચાર્ય બંને સંઘને સાથે લઈ ગિરનાર ડુંગરપર ગયા, અને ત્યાં રહેલા શ્રીમન્નેમિ નાથ નિર્વાણ સ્થાનનું દર્શન કરી, વિદેહ ક્ષેત્ર વાસી શાશ્વત તીર્થંકર શ્રીમંદર સ્વામીનું રમરણ કયું અને પંચપદનું રમરણ કરી એવું જોડ્યા કે દિગંબરી ધર્મની સ્થાપના પ્રથમ કે શ્વેતાંબરી ધર્મની સ્થાપના પ્રથમ—એનો નિર્ણય થવાનો હોય તો અહીં કોઈ પણ તેવો ચમત્કાર થાઓ! ત તજ થોડી વેળાએ ત્યાં 'દિગંબરી ધર્મની સ્થાપના પ્રથમ' એવી થોડી વેળા. સુધી ગંભીર નાદથી આકાશવાણી થઈ. આ થયું કે તરતજ શ્વેતાંબરી લોક મદગમ્મિત થઈ ત્યાંથી ભાગી ગયા. પછી કુંદકુંદ મુનિને દિગંબર સંઘ ખોટા ઠાંધી પોતાના સંઘમાં લઈ ગયા. ત્યાં બંને સંઘને આનંદ થયો, પણ પક્ષનું અભિ-

મન હોવાથી શ્વેતામ્બરી પક્ષે તે બતાવ્યું નહિ તેમાં કેટલાકે દિગંબરી પક્ષ સ્વીકાર્યો પણ કેટલાકે કેવળ ગર્વને લઇને નિષેધ કર્યો. અને ગુજરાતમાં જઇને તેઓ વધીને પ્રબલ થયા. અસ્તુ. આ પ્રમાણે શ્વેતામ્બરી પક્ષનું ખંડન થયું એ જોઇને દિગંબરી સંઘે ત્યાં એક જિન-મંદિર અંધારી તેની પ્રતિષ્ઠા કુંદકુંદ આચાર્યને હાથે કરાવી પછી. તે સંઘ પોતાના ગુરુ સાથે કુંદકુંદ મુનિ સાથે પાછા બાલાપુરીમાં ગયો. ત્યાં કુંદકુંદાચાર્ય એક પટ્ટની સ્થાપના કરી તે પર એક વિદ્વાન શિષ્યની યોજના કરી, અને પોતે તત્વનું અને અનુપ્રેક્ષાનું ચિંતન કરવા કાલ પસાર કરવા લાગ્યા.

તેના સર્વ શિષ્યમાં ઉમાસ્વામી—જેણે “તત્ત્વાર્થ સૂત્ર” નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. તે મુખ્ય હતા. તેની વિદ્વત્તાના બળથી પોતાના વયના ફક્ત ૧૯ મા વર્ષે શ્રી કુંદકુંદ આચાર્ય સાથે

વાદ કર્યો પણ તેમાં તેને પરાજય થયો પછી તેણે કુંદકુંદાચાર્યનું શિષ્યત્વ સ્વિકાર્યું જેણે તેમની પાસે ૨૫ મે વર્ષે દીક્ષા લઇ અભ્યાસ કર્યો તેજ ઉમાસ્વામી ગુરુ કુંદકુંદાચાર્યની પશ્ચાત પદ્મધિકારી થયા.

કુંદકુંદાચાર્યે ઘણા અધ્યાત્મ વિષય પર ગ્રંથ લખ્યા પૈકી આજ તેમાંના અષ્ટપાદુડ, પંચાસ્તિકાય, સમયસાર છત્યાદિ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. તે કેવળ અનેકાંત સ્યાર્દાદ મતના છે.

આ પ્રમાણે આરંભ ધર્મ પ્રસાર કરીને પોતાના શિષ્ય ઉમાસ્વામીને પટ્ટપર સ્થાપી પોતે અરણ્યમાં જઈ ઘોર તપ કરવા લાગ્યા, અને વીરસંવત્ ૫૮૭ વિક્રમસંવત્ ૩૦૧ અને ઇ. સ. ૬૩માં શ્રીમાન કુંદકુંદમુનિ ધ્યાનસ્થ રહી સ્વર્ગસ્થ થયા.

આ પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે સુમારે પાંચ-સો વર્ષનો જૈનનો ઘણોજ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આટલોજ મળી આવ્યો છે.

સંક્ષિપ્ત શ્વેતામ્બર ઇતિહાસ.

સમર્થ શ્વેતામ્બર મહાત્માઓ.

આજે અમે સમર્થ શ્વેતામ્બર મહાત્માઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ અને આપીએ છીએ. બહુધા ધર્મદાસગણે શિવાય ઇન્દ્રજિત જોતમ પછીના આચાર્યો લીધા છે. જૂદા જૂદા પ્રકારના વિદ્વાનો બતાવવા અર્થે પ્રભાવક, દર્શન છત્યાદિ ભેદ પાડ્યા છે; તોપણ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઘણા આચાર્યો એવા થઇ

ગયા છે કે જેને એક કરતાં વધારે વર્ગમાં મૂકી શકાય. દાખલા તરીકે, યશો વિજયજી મહારાજ તેઓને “ન્યાય વેત્તા”માં મૂક્યા છે, છતાં પ્રભાવકમાં પણ મૂકી શકાય. બહુધા એવું ઘોરણ રાખ્યું છે કે જેનો જે વિશેષતાવાળો વિષય હોય તેમાં સમાવેશ કર્યો છે.

ચૌદ પૂર્વધારી-શ્રુત કેવલી.

૧ અપરાજિત, ૨ નંદિન, ૩ નંદિમિત્ર, ૪ ગોવર્ધન અને ૫ ભદ્રબાહુ એ પાંચ શ્રુત કેવલીઓ ગણાય છે. અને ચૌદ પૂર્વના પારંગમી તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. શ્રી ભદ્રબાહુ નામી શ્રી મહાવીર ભગવાનની પછી ૧૭૦

વર્ષે સ્વર્ગે પધાર્યા ગણાય છે. તેઓએ આ વચ્ચેકાદિક દશ સૂત્રોપર નિર્ધુક્તિઓ રચેલી છે અને કટપસૂત્ર, સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, તીર્થયાત્રા-પ્રબંધ, ભદ્રબાહુ સહિતા અને ઉપસંગ્રહસ્તોત્ર વગેરે શાસ્ત્રરચના કરી છે. શ્રી ધૈર્યભદ્ર સુ-

રિજ પોતાની પાટે ભદ્રબાહુ સ્વામીને તથા સંભુત વિનયજીને સ્થાપી દેવલોક પધાર્યા. ભદ્રબાહુ સ્વામીના સમયમાં બાર દુકાળી પડી; અને તે વખત માટે એમ કહેવાય છે કે, સિદ્ધાંતો મુખ પાઠે રાખવામાં આવતાં હતાં તે વિસર્જન થવા લાગ્યા એટલે શ્રી સંઘ પાટલી પુરમાં એકઠો થયો; અને શ્રી સિદ્ધાંતોનો જે-ટલો પાઠ મોઢે રહ્યો હતો તે એકત્ર કરી અગ્યાર અંગો તો મેળવ્યા; પણ “દૃષ્ટિ-વાદ” ન મળ્યું. એ ઉપરથી સંઘે વિચાર કર્યો કે નેપાલમાં જૈન પૂર્વધારી ભદ્રબાહુ સ્વામી છે તેમને યોગાવવા. શ્રી સંઘ તરફથી જે સાધુઓએ ભદ્રબાહુ સ્વામી પાસે જઈ વિનંતી કરી ત્યારે ભદ્રબાહુજીએ સાધુઓને ઉત્તર આપ્યો કે મેં અહીં મહાપ્રાણધ્યાનનો આરંભ કર્યો છે માટે મારાથી હાલમાં ત્યાં નહીં આવી શકાય. મહા પ્રાણ ધ્યાનનું ફળ એ છે કે કોઈ કાર્ય પ્ર-સંગે જૈન પૂર્વો એક મુર્હતવારમાં ગણી શકા-શે. મુનિઓને મળેલો આ ઉત્તર તેઓએ પાટલીપુર જઈ શ્રી સંઘને વિદિત કર્યો. આ ઉપરથી શ્રી સંઘ ફરી એકઠો થયો; અને બીજા

પ્રભાવકો.

અભયદેવસુરિ—આ આચાર્ય મહારાજને ગુજરાતના રાજા કરજી તરફથી “મહાધારી” નું ખિરક મળ્યું હતું. તેઓને સૌરાષ્ટ્રનો રાજા ખેંગાર બહુ માન આપતો હતો. તેઓની આજ્ઞાથી ભુવનપાળ રાજાએ જૈન મંદિરમાં પૂજા કરનારાઓ ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો. અજમેરના રાજા જયસિંહે પણ પોતાના રાજ્યમાં કોઈ પણ પ્રાણીનો દર માસે જે અહમી, જે ચતુર્દશી અને શુકલપંચમીને દિવસે વધ કરવાની મનાઈ તેમના ઉપદેશથી કરી હતી. શાકભાજીનો રાજા પૃથ્વીરાજ પણ તેઓનો ભક્ત હતો. તેઓએ અનેક પ્રાણીઓને

સાધુઓને એવા સંદેશા સહિત શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી પાસે મોકલ્યા કે જે માણસ સંઘની આજ્ઞા વિરોધે તેણે શું કંઈ આપવો? ભદ્ર-બાહુજી ઉત્તર આપ્યો કે શ્રી સંઘની આજ્ઞા વિરોધે તેને સંઘ બહાર કરવો. જે ઉપરથી તે મુનિઓએ કહ્યું કે તમે પાટ-લપુત્ર શ્રી સંઘની આજ્ઞા છતાં ન આવ્યા માટે આજથી શ્રી સંઘ બહાર છો. આ ઉપરથી ભદ્રબાહુજીએ શ્રી સંઘની કૃપા માગી; અને સવિનય કહેવરાવ્યું કે મારી પાસે વિદ્વાન મુ-નિઓને મોકલવા કે જેને હું હમેશાં સાત વાચનાઓ આપીશ. પાટલીપુત્રના શ્રી સંઘે સ્થૂલ ભદ્રાદિક આદિ ૫૦૦ સાધુઓને મોકલ્યા. શ્રી સ્થૂલ ભદ્ર શિષ્યાય બીજા શિષ્યો કંટાળી ચાલી ગયા; પણ શ્રી સ્થૂલભદ્રજીએ રહિને દશ પૂર્વનો અભ્યાસ કર્યો. શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી શ્રી મહાવીરના મોક્ષ પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગે પધાર્યા. ભદ્રબાહુ સ્વામી ૪૫ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાવાસમાં, ૧૭ વર્ષો સુધી વ્રતમાં અને ૧૪ વર્ષ સુધી યુગ પ્રધાન તરીકે રહી ૭૬ વર્ષે સ્વર્ગે પધાર્યા.

જૈની બનાવ્યા હતા. તેઓ હર્ષવૈરીય ગચ્છમાં થયા છે.

આચાર્ય નંદિલજી—“નમિ ઉણુ” નામનું વૈશ્ટ્યનું સ્તવ બનાવનાર આ આચાર્ય મહા-રાજનો ઇતિહાસ ચોકસપણે મળતો નથી; પણ તેઓ એક મહાન પ્રભાવક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આચાર્ય રક્ષિતજી (૨)—આ આચાર્ય મહા-રાજ વિધિપક્ષ (અચલ ગચ્છ)ના સ્થાપક છે. તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૨૨૬ માં દેવલોક સી-ધાવ્યા. તેઓએ “ઉપદેશ રહસ્ય” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

* શ્રી ભદ્રબાહુના સંબંધમાં બહુ ગુચવાડો થયેલો જોવામાં આવે છે. ક્ષુત કેવલી ભગવાન ભદ્રબાહુ અને સ્થૂલ ભદ્રજીના ગુરુ ભદ્રબાહુ એ બન્ને જૂના કે એક તે નિશ્ચિત થતું નથી. જૂની જૂની પડાવડીઓમાં અને ઇતિહાસલેખોમાં દ્વિતીય ભદ્રબાહુ કહેવામાં આવે છે તે કયા? આ અહીં આવેલું, વર્ણન કયા ભદ્રબાહુજીને લાગુ પડે છે?—સં. ૦ સં. ૦ જૈન

આર્યમહાગિરિ—શ્રી સ્થૂલભદ્રાના તેઓ શિષ્ય હતા. તેઓ જિનકર્યાના પુલના કરતા હતા. તેમને રાજપંડના સંખંધમાં પોતાના ગુરુભાઈ સુહરિત સાથે વાદ થવાથી, તેમણે પોતાનો જુદો ગરુછ સ્થાપ્યો હતો, અને તેમના વખતથી જુદા જુદા ગરુછો થવા લાગ્યા.

આર્યસુહસ્તા—તેઓ પણ સ્થૂલભદ્રાના શિષ્ય હતા. પ્રખ્યાત સંપ્રાત રાજા તેઓના અનુયાયી હતા.

ઉદાતનસૂરિ—આ આચાર્યજી વિં સં ૯૯૪ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓના વખતથી વડગરુછની સ્થાપના થઈ કહેવાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે સર્વદેવસૂરિ અથવા કેટલાક આલપ્રાય પ્રમાણે આઠ મુનિઓને તેઓએ અર્જુનલયલપર આવેલા તેલી નામના ગામના પડારામા વડના ઝાડ નીચે સૂરપદ આપ્યું હતું. જૈનમાં ચોરારી ગરુછો આ આચાર્યજીના વખતથી થવા કહેવાય છે.

કંકસૂરિ—આ આચાર્ય મહારાજ ઉકેશ ગરુછમાં થયા છે. તેઓ ૧૧૫૪ માં વિદ્યમાન હતા. હેમચંદ્રાચાર્ય તથા કુમારપાળની પ્રેરણાથી આ મુનીશ્વરે કિયાહીન ચૈત્યવાસીઓનો પરાજય કરી ગરુછ બહાર કર્યા હતા. તેઓ મહા પ્રભાવક આચાર્ય ગણાય છે. મીમાંસા, જિન ચૈત્યવંદન લાંબ, અને પંચ પ્રમાણિકા નામના ગ્રંથો તેઓએ બનાવ્યા છે.

કાલકાચાર્ય—આ આચાર્ય સંખંધ અનેક કથાઓ ચાલે છે. તેઓ વિં સં. ૧૩૪ માં પ્રભાવિક ચરિત્ર નામના ગ્રંથાનુસાર વિદ્યમાન હતા. એમ કહેવામાં આવે છે કે આ આચાર્યશીજ પર્યાપણા પર્વે પાંચમથી ખસીને ચાંચને દિવસે આવેલું છે. તેઓ મહા પ્રભાવકર્તા આચાર્ય ગણાય છે. “શ્યામાર્ય” એ તેમનું ખીજું નામ છે. અન્યત્ર આપેલું કાલકાચાર્યનું જીવનચરિત્ર જનું.

જગચંદ્રસૂરિ—વિં સં ૧૨૪૦ માં એઓ વિદ્યમાન હતા. તેઓથી તપગરુછનો પ્રારંભ ગણાય છે, કેમકે તેઓએ ધણો તપ કર્યો હતો એટલે તપા એવું ખરૂં મળ્યું હતું. કર્મ ગ્રંથોના કર્તા દેવેન્દ્રસૂરિ તેઓના શિષ્ય હતા.

જિનચંદ્રસૂરિ (૪) આ આચાર્યજી શ્રી ખરતર ગરુછમાં થયા છે. શ્રી જિનપ્રભાવસૂરિ તેઓના ગુરૂ હતા. તેઓએ ચાર રાજાઓને જૈનધર્મી કર્યા હતા. તેઓને “કલિકાલકેવલિ” નું ખરૂં મળ્યું હતું. તેઓનું ૧૩૭૬ માં સ્વર્ગ ગમન થયું હતું.

જિનહતસૂરિ (૧)—દાદાસાહેબના નામથી દરેક સ્થળે જે મહાત્માના પાદુકા પૂજાય છે તે મહાત્મા આ આચાર્ય માહારાજ હતા. તેઓ ખરતર ગરુછમાં થયા છે. તેઓ શ્રી જિન વદનસૂરિના શિષ્ય હતા. તેઓને યુગ પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેઓ મહાન પ્રભાવિક પુરૂષ તરીકે વિખ્યાત છે. તેઓ શ્રીએ સંદેહહોહાવલી આદિ ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેઓનું ૧૨૧૧ (વિં સં)માં અગ્નિગમન થયું હતું.

જિનપ્રભસૂરિ (૨)—આ આચાર્ય મહારાજ રૂદ્રપાલોંચ ગરુછમાં થયા છે. તેઓએ પટ્ટદર્શની નામનો ગ્રંથ રચીને મહુમહતુધ-લખ (૧૩૮૧ થી ૧૪૦૭ સુધી દિલ્હીમાં રાજ્યકર્તા) ને જૈનધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા બેસાડી હતી.

જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમજી—વિં સં ૫૮૫ થી ૬૪૬ સુધીમાં આ યુગપ્રધાન આચાર્ય વિદ્યમાન હતા. તેઓએ “સંક્ષિપ્ત જિત કલ્પ,” “ક્ષેત્રસમાસ” “ધ્યાનશતક” “બૃહત્સંગ્રહણિ,” “વિશેષાવસ્થક લાખ્ય” વિગેરે અનેક ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેઓનું સ્વગ્નિગમન ૧૦૪ વર્ષની વયે થયું હતું.

જિનસિંહસૂરિ(૨)—ગરુછ-ખરતર ગુરૂ-જિનરાજસૂરિ; જન્મ વિં સં ૧૬૧૫; લીલા

૧૬૨૩, સુરિપદ ૧૬૭૦, સ્વર્ગગમન ૧૬૭૪ દિલ્લીના રાજા અબુબકર તરફથી ૧૬૪૯ માં તેમને ધણું માન મળ્યું હતું, યૌદ્ધપૂરના રાજા સુરસિંહજી તથા તેના પ્રધાન કર્મચંદ્ર તેમને અત્યંત ઇચ્છતા હતા,

માનતુંગસુરિ (૧) બનારસમાં વિ. સં. ૮૦૦ ની લગભગમાં બ્રહ્મક્ષત્રીય જાતિનો ધનદેવ નામનો ઐષ્ટિ હતો. તેમને માનતુંગ નામનો પુત્ર હતો. કોઇ એક દિગંબર મુનિ પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળી તેઓએ વૈરાગ્ય પામી દિગંબરી દીક્ષા લીધી. અને તેનું નામ “મહાક્રીતિ” રાખવામાં આવ્યું. અમુક સમય બાદ તેઓએ અજીતસિંહ સુરિ પાસે શ્વેતાંબરી દીક્ષા લીધી હતી એમ શ્વેતાંબરોનું કહેવું છે. તેઓ અતિ ત્ર્યમ્બકારિક પુરુષ હતા. ત્ર્યમ્બકાર દર્શન હેતુએ તેઓએ રચેલ “ભક્તા મર રનોત્ર” અને અઢાર મંત્રાક્ષરી “ભયહર” નામનું સ્તોત્ર આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેઓએ “પરિગ્રહ પ્રમાણુ, પ્રકરણુ,” દ્વાદશવત નિરૂપણુ “નામના ત્રણે લખ્યાં છે.

મુનિમુંદસુરિ—એક હજાર અવધાનના કરનાર હોવાથી આચાર્ય મહારાજ “સહસ્રાવધાની” તરીકે પ્રખ્યાત છે. તેઓને “કાલી સુરસ્વતિતું” તેમજ મુઝફરખાન તરફથી “વાદિ ગોકુલસંઠ”ના ખિરદ મળ્યા હતા. તપગચ્છમાં થયેલ પ્રખ્યાત શ્રી સોમ સુંદર સુરિના પાંચ મુખ્ય શિષ્યોમાંના તેઓ એક હતા. જન્મ વિ. સં. ૧૪૩૬, દીક્ષા ૧૪૪૩, વાયક પદ ૧૪૬૬, સુરિપદ ૧૪૭૮, સ્વર્ગ ગમન ૧૫૧૩. તેઓએ “ઉપદેશ રતનાકર,” “અખ્યાતમ-કલ્પમહુમ” “યુર્વાવલિ” અને “શાંતિકર” આદિ અનેક ત્રણે લખ્યા છે.

વજ્ર—સ્વામી. ગોત્ર ગૌતમ. પિતા ધનગિ-

રિ માતા સુનંદા. જન્મ તુમ્બવનપ્તામ. વીર પછી ૪૯૬ વર્ષ થયા; ગૃહસ્થ તરીકે ૮ વર્ષ. વ્રતી તરીકે ૪૪ વર્ષ અને સુરિ તરીકે ૩૬ વર્ષ. વીર પછી ૫૮૪ વર્ષે ૮૮ વર્ષની ઉમરે સ્વર્ગગમન તેઓ સિંહગિરિ પાસે ૧૧ અંગ શીખ્યા ત્યાર પછી તેઓએ “દષ્ટિવાહ” અંગ દશાપુરથી (ઉજ્જયનિ) માં ભદ્રગુપ્ત પાસેથી શીખવા ગયા. ૧૦ પૂર્વ જાણનારાઓમાં તેછેલ્લા હતા. **વજ્રસ્વામિ તો દશમપૂર્વ ચતુર્થ સંહનનાદિ ષ્છલ્યુદઃ** તેઓએ જૈન ધર્મનો પ્રસાર દક્ષિણ તરફના યૌદ્ધ રાજ્યમાં કર્યો. આ વજ્રસેનથી વજ્રશાખા શરૂ થઇ. એઓને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન બાલવયમાં થયું હતું. તેઓ અનેક યોગવિદ્યાઓમાં પારંગમી હતા.

વજ્રસેન સુરિ (૧) ગોત્ર ઉત્કોસિક તેઓએ સોપારક (મુંબઈ પાસેનું સોપારા ?) શહેરમાં જન્મદત્ત અને તેની સ્ત્રી ઇશ્વરીના નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર, નિવૃત્તિ અને વિદ્યાધર, કે જેઓ તે તે નામના કુલોના સ્થાપક હતા તેઓને જૈન ધર્મમાં દીક્ષિત કર્યા. તેઓ મહાવીર સંવત ૫૮૫ માં વિદ્યમાન હતા. અને કયોગ વિદ્યાના તેઓ અનુભવી હતા.

વજ્રસેન સુરિ (૨) તપગચ્છની નાગ પુરીય શાખાના હેમ તિલકસુરિના ગુરૂ આ આચાર્ય વિ. સં. ૧૩૬૦ ની આસપાસમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ મહેશ્વર સુરિને મુનિ ચંદ્રસુરિજીની “આવરચક સપ્તતીપર” દીક્ષા રચવામાં સહાયતા આપી હતી. સીંહડમંત્રીની તેઓપર શ્રદ્ધા હોઇ તે દ્વારાએ અમ્લાઉદીન તરફથી રણુ નામના ગામમાં કેટલીક સંનદો મળી હતી.

વીરગણિ—ગામ શ્રીમાલ (યુજરાતમાં) પિતા શિવનાગ. માતા પુષ્પલતા સાતિ, વણિક; ગુરૂ. ત્રિમલગણિ જન્મ વિ. સં. ૯૩૮ દીક્ષા

૧ પ્રોફેસર પીટરસન એતાવા રિપોર્ટમાં આ સંબંધે નીચે પ્રમાણે લખે છે.:—Vajrasen to whom, at the suggestion of Sihada the Emperor Allahudin gave a valuable garment and *Pharmans* in the town of Rupa.

૯૮૦ ચોતાની પાટે ૯૯૧માં શ્રી ચંદ્રસુરિજીને બેસાડ્યા. ગુજરાતનો રાગ ચાસુડ તેનો અતિ ભક્ત હતો. તેઓ અનેક વિદ્યાના ધારક હતા.

વીરાચાર્ય—વિં સં ૧૧૬૦માં વિદ્ય માન હતા. તેઓ ચંદ્રગચ્છની પંડિત નામક શાખામાં ભાવદેવસુરિના શિષ્ય શ્રી વિજયસિંહસુરિના શિષ્ય હતા. તેનાપર સિદ્ધરાજ રાગની અતિશ્રદ્ધા હતી. તેઓએ ગોવિંદસુરિજીની સહાયતાથી વાદિસિંહ નામના એક સંખ્ય વાદી પર ધર્મ વિવાદમાં જય મેળવ્યો હતો. કમલકીર્તિ નામના દિગમ્બરાચાર્યનો રાજ સભા સમીપ પરાજય કર્યો હતો.

સંભુત વિજય—આ રિયરી આચાર્ય માદર ગોત્રમાં થયા છે. તેઓનો જન્મ વીર સંવત ૬૬ માં થયો હતો. શ્રી ભદ્રાબાહુ સ્વામીના તેઓ ગુરુભાષ હતા. ગૃહસ્થાવાસ ૪૨ વર્ષ સુધી; વ્રત ૪૦ વર્ષ સુધી; આઠ વર્ષ સુધી યુગપ્રવાન. મહાવીર સંવત ૧૫૬ માં ૯૦ વર્ષના વયે સ્વર્ગે પધાર્યા.

સર્વ દેવસુરિ—વિં સં ૯૯૪ માં વડ ગચ્છ (ગૃહ્ ગચ્છ)ની સ્થાપના આ આચાર્ય-જીએ કરી છે.

સિદ્ધસેન દિવાકર—‘સર્વશુભ’ના મિત્રથી વિભૂષિત આ આચાર્ય મહારાજનું નામ અમર કીર્તિસહ જળવાઈ રહ્યું છે. તેઓ મૂળ બ્રાહ્મણ હતા. કાત્યાયન ગોત્રના દેવર્ષિ નામના મહા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ તેઓના પિતાશ્રી. અને દેવસિકા તેઓના માતૃશ્રી તેઓએ “વૃદ્ધવાદી” આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓનું પ્રથમ નામ કુમુદચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું હતું; પરંતુ જ્યારથી ઉજ્જવળિમાં તેઓને સુરિપદ આપવામાં આવ્યું ત્યારથી સિદ્ધસેન દિવાકરના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ આચાર્ય મહારાજની અદ્ભુત શક્તિ હોઈ તેઓએ માગધી બાપામાં જૈન આગમો છે તે સંસ્કૃતમાં કરવાની ઇચ્છા કરવાથી શ્રી સંઘ સંઘ બહાર એવા હેતુથી કર્યા હતા કે, ગમે

તેમ થાય તોપણ મૂળ ભાષાનું રહસ્ય યથાર્થ ન આવે. તેઓ કેટલાક અભિપ્રાય પ્રમાણે સાત વર્ષ અને કેટલાક અભિપ્રાય પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી પ્રાયશ્ચિત માટે સંઘ બહાર રહી વિક્રમાદિત્ય રાગને પ્રતિ બોધ્યા બાદ સંઘમાં ભળ્યા હતા. “કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર,” “બીજી બીજીઓ” ઉમા સ્વાતિ મહારાજના “તત્ત્વાર્થ સૂત્ર” પર ટીકા “એકવિંશતિ સ્થાનક પ્રકરણ” અને “શાશ્વત જિનસ્તુતિ” આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેઓ મહાવીર સંવત ૫૦૦ ની લગભગમાં સ્વર્ગે પધાર્યા છે. તેઓ અનેક વિદ્યાથી વિભૂષિત હતા.

સ્કંદિલાચાર્ય—સિદ્ધસેન દિવાકરને દીક્ષા આપનાર વૃદ્ધ દાદાજીના આ આચાર્ય ગુરુ હતા. વજ્ર સ્વામીના પાછલા સમયમાં ૧૨ વર્ષનો દુકાળ પડવાથી સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ બંધ પડ્યો ત્યારે પછી જ્યારે સારાં વર્ષો થયાં ત્યારે સ્કંદિલાચાર્યે મથુરામાં સંઘ ભેગો કર્યો. અને સિદ્ધાંતોનો ઉપદેશ પુનઃ આરંભ્યો; તેઓ વજ્ર સ્વામી પછી ૨૩૯ વર્ષે થયા સ્કંદિલાચાર્ય પછી ૨૨ વર્ષે વલ્લભીનો નાશ થયાનું કહેવાય છે.

સ્થૂલભદ્ર-સમ્ભુતિ વિજયના શિષ્ય જન્મ પાટલીપુત્ર ગોત્ર. ગોત્રના પિતા શકડાલ (તપ-ગચ્છની પદ્મવલિમાં શકડાલ) કે જે નવમા નંદના મંત્રી હતા. માતા લાછવ દેવી (શ્રી હેમચંદ્રના પરિશિષ્ટમાં લક્ષ્મીવતી) તેઓ કેસ્યા નામની વૈશ્યાને જૈન ધર્મમાં લાવ્યા. તે ૧૪ પૂર્વના જાણનારમાંના હતા હતા; પણ શેરફાર નીચે પ્રમાણે કરવો જોઈએ:—

દશ પૂર્વાર્ણી વસ્તુદ્વયે ન ન્યૂનાનિ સૂત્ર તોડથે તશ્ચપપાઠ અન્યયાનિ ચત્વારી પૂર્વાર્ણી તુ સૂત્રત ઇવાર્ધીતવાન્નાર્થત્વેતિ વૃદ્ધ પ્રવાદ:

તેઓ ગૃહસ્થ તરીકે ૩૦ વર્ષ, વ્રતી તરીકે ૨૦ અને સૂરિ તરીકે ૪૯ વર્ષ રહ્યા. વીર પછી ૨૧૯ વર્ષે ૬૯ વર્ષના વયે

૨૧૯ વર્ષે સ્વર્ગે પધાર્યા.

શર્યલવાચાર્ય:—વત્સગોત્રમાં થયેલા શ્રી પ્રભવ સ્વામીજીના એઓ શિષ્ય હતા. તેઓએ યત સ્થંભ નીચે શ્રી શાંતિનાથજીની પ્રતિમા જોઇ વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી હતી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેઓ રાજગૃહી નગરીના બ્રાહ્મણ હતા. તેઓએ મુનિચારિત્રનિરૂપણ ૩૫ દશવૈકલિક સુત્ર પોતાના શિષ્ય “મનકમુનિ” માટે રચ્યું હતું. તેઓ ગૃહસ્થાવાસમાં ૨૮ વર્ષ, દીક્ષામાં ૧૧ વર્ષ, આચાર્ય પદવીમાં ૨૩ વર્ષ રહી ૬૨ વર્ષની વયે ભગવાન મહાવીર સંવત ૯૮ માં સ્વર્ગે પધાર્યા.

હેમચંદ્રાચાર્ય:—શ્રી વીરના શાસનપર ધણા પ્રકારના પરિપ્લો આવ્યા છે, અને તે તે સમયે સમયે જૈનના પ્રભાવકોએ તેને દૂર કર્યા છે. આવા જે પ્રભાવકો થયા છે તેમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મુખ્ય પદ લે છે. હાલમાં જૈનની જે સ્થિતિ છે તે આ આચાર્ય મહારાજના પ્રતાપેજ છે. “જૈન શાસન રક્ષક તરીકે તેઓએ જે અદ્ભુત જ્ઞાનપરાક્રમે કર્યા છે તે અવર્ણનીય છે. આ મહાત્માને પ્રભાવક, દર્શનશાસ્ત્રી, ન્યાયવેત્તા, સાહિત્ય શાસ્ત્રવેત્તા, વૈયાકરણી કે કોઇ પણ પ્રકારના મુખ્યમાં મુખ્ય અને સમર્થમાં સમર્થ પંડિતોમાં અગ્રપદે મુકી શકાય. તેઓનો જન્મ ધંધુકામાં મોઢ જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ ચાચ અને માતૃશ્રીનું નામ પાહિની હતું. તેઓ ૧૧૪૫ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫ ને શનિવારે જન્મ્યા હતા. તેઓનું નામ ચાંગદેવ પાડવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ માત્ર પાંચ વર્ષની વયે એટલે વિ. સં. ૧૧૫૦ માં ખંભાતમાં દીક્ષા લીધી હતી.

દર્શનશાસ્ત્રીઓ.

ઉમા સ્વાતિવાચક—આ આચાર્ય ભગવાનને વિષે શ્વેતામ્બરોની માન્યતા તેઓ શ્વેતામ્બર હતા એમ છે; જ્યારે દિગમ્બરોની

દીક્ષા સમયે તેમનું નામ ચેતમચંદ્ર મુનિ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેઓની અદ્ભુત શક્તિ જોઈ તેઓના ગુરુ દેવચંદ્ર મહારાજે તેમને ચરિપદ આપી હેમચંદ્રાચાર્ય રાખવામાં આવ્યું. કુમારપાલ રાજા તેનો અતિ આશ્રિત હતો. વાસ્તવિક રીતે હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રતાપે કુમારપાળને ગાદી મળી હતી. હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાળને જૈની બનાવી ગુજરાતમાં “અમારી પડક” વગડાવ્યો હતો. તેઓએ હજારો બ્રાહ્મણ કુટુંબીઓને જૈની બનાવ્યા હતા. તેઓને “વિકાળ સર્વજ્ઞ”નું બિરુદ મળ્યું હતું. તેઓનું “સિદ્ધ હેમ” વ્યાકરણ કે જે સિદ્ધરાજ રાજાની પ્રેરણાથી રચ્યું હતું તે આજ સુધી પ્રખ્યાત છે. તેઓએ કરેલા જૈન શાસનનો ઉદ્દોત ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. “અનેકાર્થકાપ,” “અસિધાન ચિંતામણી,” “અલંકાર ચિંતામણિ,” “ઉણાદિસૂત્ર વૃત્તિ,” “કાવ્યાનુશાસન,” “છંદોત્પત્તિશાસનવૃત્તિ,” “ટીકા સહિત દેશીય નામમાલા,” “ટીકા સહિત “દ્વાયશ્રય કાવ્ય” “સટિકંધાતુ પાઠ,” “સટિકંધાતુ પારાયણ,” “ધાતુમાલા,” “નામમાલાશેષ,” “નિર્ઘંટુ શેષ,” “સટિકં પ્રમાણ મિંમાસા,” “અલાબલ સૂત્ર ગૃહદૃષ્ટિ,” “આલભાપા વ્યાકરણ સૂત્રવૃત્તિ” “સટીક યોગ શાસ્ત્ર,” “વિબ્રમ સૂત્ર,” “સટિકં જિંગાનું શાસન,” “સટીક શબ્દાનુશાસન,” “શેષ સંગ્રહ,” “શેષ સંગ્રહસારોદ્ધાર,” “ત્રિશષ્ટિ શક્તાકા પુરૂષ ચરિત્ર,” “પરિશિષ્ટ પર્વ” વગેરે અનેક શાસ્ત્રો રચ્યા છે. તેઓએ કરેલી શ્લોકકૃતિ સાડા ત્રણ કરોડની ગણાય છે. તેઓનું સ્વર્ગ ગમન ૧૨૨૯ માં થયું.

માન્યતા તેઓ દિગમ્બર હતા એમ છે. તે ગમે તેમ હો, પણ તેઓએ રચેલ “તત્ત્વાર્થ સૂત્ર” અને સંપ્રદાયને માન્ય છે, અને બંને

સંપ્રદાયના વિદ્વાનોએ તે સૂત્ર ઉપર હજારો શ્લોકોની ટીકા લખી છે. સ્વેતામ્બર અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ વિક્રમ રાગ્નના પહેલાં થયા છે; કેમકે વિક્રમ રાગ્નના વખતમાં થયેલ સિદ્ધસેન દિવા કરે તેઓના બનાવેલ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પર ટીકા બનાવી છે; અને સિદ્ધસેન દિવાકરને લગભગ ૧૯૬૦ વર્ષ થયાં ગણાય છે. પ્રવાજકાન્વય પ્રમાણે તેઓ ઘોષનાં- ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય શ્રી શિવશ્રીના શિષ્ય હતા; જ્યારે વાચનાચાર્યાન્વય પ્રમાણે તે સુંદપાદના શિષ્ય મૂલ વાચકના શિષ્ય હતા. દિગમ્બરોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ઉમા સ્વાતિ મહારાજ સરસ્વતિ ગચ્છમાં છટ્ટા અને કુંદકુંઢાચાચ તથા લોહાચાર્યની વચ્ચેમાં થયેલા છે; અને તેઓ વિક્રમ સંવત ૧૦૧ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓનો જન્મ ન્યગ્રોધિકા ગામમાં કૈભીય ગોત્રમાં થયું કહેવાય છે. તેઓના સંસાર પિતાશ્રુતું નામ સ્વાતિ હતું અને તેથી તેઓ સ્વાતિતત્ત્વના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેઓની માતૃશ્રીનું નામ ઉમા હતું એટલે તેમનું પ્રસિદ્ધિમાં ઉમાસ્વાતિ નામ છે. તેઓએ પ્રખ્યાત તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપરાંત, પ્રશમ- રતિ, યશોધરચરિત, શ્રાવક પ્રશસ્તિ આદિ પાંચસે સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથો બનાવ્યા છે એમ જિન- પ્રભસૂરિ નામના મહાન આચાર્ય પોતાના તીર્થકલ્પ નામના ગ્રંથમાં કહે છે.

દેવેન્દ્ર સુરિ—તપગચ્છ સ્થાપક જગચ્ચન્દ્ર- સુરિ—ગુરુ વિન્સં ૧૨૭૦ થી ૧૩૨૭ વિદ્યમાન. વસ્તુપાત્ર મંત્રીની આગેવાની હેઠળ સુરિપદ તેઓને અપાયું હતું. પ્રખ્યાત “કર્મ ગ્રંથો” તેના પરની “ટીકાઓ”, “શ્રાદ્ધનિદ્યુત્યસુત્ર વૃત્તિ,” “ન્યયકર્મગ્રંથ પંચાસક સુત્રવૃત્તિ,” “સિદ્ધપંચાસિકાસુત્ર વૃત્તિ,” “ધર્મ રત્ન વૃત્તિ,” “સુદર્શન ઐષ્ટિ ચરિત્ર,” “દેવવંદન ભાષ્ય,” “ગુરુ વંદન ભાષ્ય,” “વચ્ચખાણુ ભાષ્ય,” “ઋષભાદિ વર્ધમાન સ્તુતિ,” તથા “પાદ્મિક પ્રતિક્રમણુસુત્રવૃત્તિ.” વગેરે અનેક ગ્રંથો

લખ્યા છે. તેઓની પાટે વિદ્વાનંદ સુરિ સ્થા- પનામાં આવ્યા હતા, પણ દેવેન્દ્ર સુરિના સ્વર્ગ- ગમન પછી તેઓ માત્ર ૧૩ દહાડામાંજ વિજ્ઞ- પુરમાં દેવલોક પામ્યા; એટલે ધર્મ કીર્તિ ઉપાધ્યાયશ્રુતે સુરિ પદ અપાયું. દેવેન્દ્રગણિ (નેમિચન્દ્ર સુરિ)—ગચ્છ—૧૩ જિનચન્દ્ર સુરિના શિષ્ય આપ્તદેવ, ગુરુ. ૧૧૨૯ માં તેઓએ “ઉત્તરાધ્યયન સુત્ર” પર ટીકા લખી છે.” પ્રવ- ચન સારોદ્ધાર” “આખ્યાનમણીકાવ” અને “વીરચરિત્ર” બનાવ્યાં છે. આ આચાર્ય મહા- રાજ નેમિચન્દ્ર સુરિ “સિદ્ધાંતિક શિરોમણી”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. “તિલક સુંદરીરત્નચુડ કથા” “દાનકુલક,” “શીલકુલક,” “તપકુલક,” “ઉપદેશ કુલક,” “પંચ સંગ્રહ” તથા “ભાવના કુલક,” ગ્રંથો પણ તેમણે રચ્યાં છે. દિગમ્બરમાં પણ નેમિચન્દ્રાચાર્ય નામના મહાત્મા સિદ્ધાંત ચક્રવર્તિ તરીકે યદ્ય ગયા છે.

હરિભદ્રસુરિ—ચીતોડમાં જ્યારે જિતા- રી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ત્યાં તે રાજાનો હરિભદ્ર નામનો વિદ્વાન પુરોહિત આભણુ વસતો હતો. તેને પોતાની વિદ્યાનો ગર્વ થયો હતો તે ગર્વ “ચાકિની” નામની જૈન સાધ્વીએ લાગ કર્યો હતો. તેઓએ જિન- ભદ્ર નામના આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. હંસ અને પરમહંસ નામે તેઓને બે શિષ્ય હતા. તેઓનો ઔપધ્યાયે ધાત કરાવ્યાનું કહે- વાય છે. આ આચાર્ય મહારાજે ૧૪૪૪ ગ્રંથો લખ્યા કહેવાય છે. જે અનેક પ્રકારના વિષયોવાળા છે. હરિભદ્રસુરિને એકલા દર્શન- શાસ્ત્રીમાં નહીં પણ સર્વ પ્રકારના સમર્થ વિદ્વાનોમાં મૂકી શકાય. તેઓને પ્રભાવક કહો, અથવા તો ન્યાયવેત્તા કહો કે, યોગવેત્તા કહો, કે સાહિત્યશાસ્ત્રી કહો. ગમે તે કહો તો તેઓ પ્રથમ પદે મૂકી કહી શકાય તેમ છે. “અનેકાંતજયપતાકા” “શિષ્યહિત,” નામની આવશ્યકની ટીકા, “ઉપદેશપદ” “લલિતવિસ્તરા ચૈત્યવંદનવૃત્તિ” “જંબુદ્વિ-

૫ સંગ્રહણી, ” “ જ્ઞાનપંચકનિવરણ, ”
 “ દર્શન સપ્તનિકા, ” “ દશ વૈકાલિક વૃત્તિ, ”
 “ દીક્ષાવિધિપંચાસક, ” “ ધર્મ બિંદુ, ”
 “ જ્ઞાન ચિત્રિકા, ” “ પંચાસક, ” “ મુનિપતિ
 ચરિત્ર, ” “ લગ્ન કુંડલિકા, ” “ વેદ બાણતા
 નિરાકરણ, ” “ શ્રાવક ધર્મવિધિ પંચાસક, ”
 “ સમરાદિત્ય ચરિત્ર, ” “ યોગબિંદુ પ્રકરણ વૃત્તિ, ”
 “ યોગદષ્ટિ સમુચય, પડદર્શન સમુચ્ચય ” “ પંચ-
 મુત્ર વૃત્તિ, ” “ પંચ વસ્તુક વૃત્તિ, ” “ અષ્ટક, ”
 “ પોડ શક ” વગેરે ૧૪૪૪ ગ્રંથો લખ્યા છે.

શાસ્ત્રવેતાઓ.

અભયદેવસુરિ (૧)—આ શાસ્ત્રવેતાએ
 નવ અંગોની ટીકા ઉપરાંત હરિભદ્રસુરિના પં-
 ચાસક ઉપર ટીકા બનાવી છે. તેમજ જય-
 તિહુઅણુસ્તોત્ર, નવતત્વપ્રકરણ ટીકા
 નિગોદપટ્ટત્રિશિકા, પંચનિર્ગ્રંથત્રિચાર
 સંગ્રહણી, પુદ્ગલ પટ્ટત્રિશિકા, વિશેષ-
 વશ્ય ભાષ્યપર ટીકા, પોડશક ટીકા શ-
 તારી પ્રકરણ ટીકા વગેરે શાસ્ત્ર યોજના કરી
 છે. તેઓ વિં સં ૧૧૩૫ અથવા ૧૧૩૯
 માં કપડવંજમાં દેવલોક પામ્યા.

આર્યરક્ષિતજી (૧) આ આચાર્ય મહા-
 રાજે આગમને ચાર પ્રકારના અનુયોગમાં વહેં-
 ચ્યા. અંગ, ઉપાંગ, મૂળગ્રંથ, તથા છેદસૂત્રોને
 ચરણ કરણાનુયોગમાં દાખલ કર્યા. ઉત્તરાધ્યય-
 નાદિકોને ધર્મકથાનુયોગમાં દાખલ કર્યા. સૂર્ય-
 પન્તિતિ આદિકને ગણિતાનુયોગમાં અને દષ્ટિવા-
 દને દ્રવ્યાનુયોગમાં દાખલ કર્યા.

કીર્તિવદલભગણિ—અચલ ગચ્છમાં આ
 આચાર્યજી થયા છે. તેઓ જય કીર્તિસુરિ મ-
 હારાજના શિષ્ય જય કેસરીસુરિના શિષ્ય હતા.
 અમદાવાદમાં તેઓએ ૧૫૨૫ માં દીવાળીને
 દીવસે આઠ હજાર બસોને સાઠ શ્લોક પરિમા-
 ã વાળી ઉત્તરાધ્યયન સુત્રપર ટીકા રચી છે.

પોતાના શિષ્યોના વિરહને કારણે પોતાના દરેક
 ગ્રંથની છેડે “ વિરહ ” શબ્દ મૂક્યો છે. પો-
 તાની પ્રતિષ્ઠાધક સાધ્વી “ યાકિની ”નું નામ
 પણ દરેક સ્થળે આપે છે, તેમ કરતાં તેઓ-
 એ પોતાને તે સાધ્વીજના ધર્મપુત્ર તરિકે
 ઓળખાવ્યા છે. “ ગચ્છોત્પતિપ્રકરણ ”માં કહ્યું
 છે કે આ ૧૪૪૪ ગ્રંથોના કર્તા હરિભદ્રસુરિ-
 જીનું સ્વર્ગ ગમન વિં સં ૫૩૫ માં થયું
 છે. * તેઓનો શાસન રક્ષક અથવા તો અ-
 નેક વિદ્યાધારીના વર્ગમાં સમાવેશ થઈ શકે.

ગંધહસ્તીસુરી—આચારંગાદિ સુત્રોના
 ટીકાકાર શ્રી શીલાંકાચાર્ય કહે છે કે “ મારા
 પહેલાં આ મહાન આચાર્ય શ્રી ગંધહસ્તી-
 સુરિએ આતિ ઉત્તમ આચારંગાદિકની ટીકા
 બનાવેલી છે. ”

જિનદાસગણિભદ્રતર—મહાન હરિ
 ભદ્રસુરિથી પણ આ મહાત્મા પ્રાચીન છે. તે-
 “ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ, ” “ નિશીથચૂર્ણિ, ”
 “ બૃહકલ્પ ભાષ્ય, ” તથા “ આવશ્યકાદિ ”
 ચૂર્ણિ વગેરે અનેક ગ્રંથોના તેઓ કર્તા છે.

જિનહંસસુરિ—ગચ્છ બૃહત્પરતર ગુ-
 રૂ શ્રી જિનસમુદ્રસુરિ આચારંગ સુત્રપર દીપિકા
 નામની ટીકા લખી છે.

જિનદાસમહુતર—“ નિશિથભાષ્ય ”ના
 લખનાર.

તિલકાચાર્ય—ગચ્છ-ચંદ્ર. ગુરૂ-શિવપ્રભ-
 સુરિ વિં સં ૧૨૯૬ માં “ આવશ્યક લઘુ-
 વૃત્તિ ” નામક ગ્રંથ અને “ દશવૈકાલિક સુત્ર ”
 પર ટીકા. પ્રત્યેક બુદ્ધ ચરિત્ર તથા પ્રતિકમણ
 સુત્ર લઘુવૃત્તિ રચ્યાં છે.

દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમણ—મહાવીર પછી
 ૯૮૦ અને વિક્રમ સં ૫૧૦ માં વિદ્યમાન
 લોકહિત્યચાર્ય તેમના ગુરૂ હતા એમ કેટલાકને.

* પ્રેક્ષેસર હરમન જોડાળી હરિભદ્રસુરિજીના વર્ષ સંજયે કાંઈક જુદોજ મત ધરાવે છે.

અભિપ્રાય છે; અને કેટલાકનો અભિપ્રાય દુ-
સ્સહ ગણિ શરૂ હતા. તેમણે વસ્ત્રભીપુરમાં
રહી સર્વ સિદ્ધાંતો પુસ્તકારૂ કરાવ્યાં. તેમના
વખતમાં એક પૂર્વનું જ્ઞાન.

પાર્થિવ્યંદ્ર સુરિ—“આરાંચાગાદિ” અને
સુત્રો અને ગ્રંથોપર બાલાવયોધ લખનાર આ
આચાર્ય મહારાજ વિં સં. ૧૫૮૭ માં વિ-
દ્યમાન હતા. તેઓએ વીરભદ્રસુરિના રચેલા
“ચતુઃસરણ પ્રકીર્ણ” નામક ગ્રંથ પર વાર્તિક
લખ્યું છે. પાર્થિવ્યંદ્ર ગચ્છની રચાપના એઓ
થી થઈ છે.

મલ્લયગિરિ—“વ્યવહાર સુત્ર” “પંચ
સંગ્રહ” “નંદધ્યન”, “કર્મ પ્રદક્ષિ” છટ્ટો
કર્મગ્રંથ “પ્રજ્ઞાપના સુત્ર”, “ચંદ્ર પત્રતિ.”

વાહુરિગણિ—શીલાંગાચાર્યે “સુત્રકૃતાંગ”
અને “આચારાંગ” ની ટીકા આ આચાર્ય-
જીની મદદથી લખી હતી.

શીલાંગાચાર્યે—આ વિખ્યાત જૈન ટીકાકાર
શ્રી જિનભદ્રક્ષમા શ્રમણના શિષ્ય હતા; કેટલાક
ચાર્ય તેમનું અપરનામ હતું. તેઓ કેટલાક
અભિપ્રાય પ્રમાણે શક ૭૮૪ માં અને કેટલાક
અભિપ્રાય પ્રમાણે ૭૮૮ (શક)માં વિદ્યમાન
હતા. “પ્રભાવિક ચરિત્ર”માં એમ કહેવામાં
આવ્યું છે કે તેઓએ અગાર અંગો પર ટીકા
લખી છે; તથાપિ તેઓ પ્રણીત “આચારાં-
ગ” તથા “સૂચંગાંગ” ની જે ટીકા હમણાં
જોવામાં આવે છે તેમાં તે લખે છે કે “પૂર્વે
તે સુત્રોની ટીકાઓ ગંધહસ્તિ સુરિજીએ રચી
હતી. તે અને ટીકા બનાવવામાં તેઓને વા-
હુરિગણિજીએ સહાયતા આપવાનું તેઓ લખે છે.

શાંતિસુરિ (વાદિવેતાલ) ગુજરાતમાં જ્યારે
ભીમદેવરાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ચાંદકુલના

ન્યાયવેતાઓ.

અભયદેવસુરિ—તેઓ રાજગચ્છમાં થયા
છે. તેઓશ્રી ન્યાયમાં અતિ પ્રવિણ હોવાથી
તેઓને “ન્યાયવનસિંહ”નું બિરૂદ મળ્યું છે.

ધારાપદ્રિયગચ્છના વિજયસિંહસુરિ નામે
પ્રખ્યાત જૈનમહાત્મા વસતા હતા. ઉત્તરતાલુ
નામના ગામના શ્રીમાલી વંશના ધનદેવ
નામે શ્રાવક અને ધનાશ્રી નામે શ્રા-
વિકાથી ઉત્પન્ન થયેલ ભીમ નામના પુત્રે
આ વિજયસિંહ સુરિ પાસે દીક્ષા લીધી; અને
તેઓને શાંતિસુરિ એવું નામ આપવામાં આ-
વ્યું. પ્રસિધ્ધ જૈન પંડિત ધનપાળની પ્રેરણા-
થી તેઓએ ભોજરાજના દરબારમાં જઈ બી-
જ પંડિતોપર જય મેળવ્યો હતો; અને તેથી
તેઓને “વાદિવેતાળુ” બીરૂદ મળ્યું હતું.
તેઓએ “ઉત્તરાધ્યયન સુત્ર” ઉપર મનોહર ટી-
કા લખી છે. તેઓ વિ. સં. ૧૦૮૬ માં સ્વર્ગે
પધાયો.

હરિભદ્રસુરિ—(૨) ‘કલિકાલ ગૌતમ’ના બિ-
રૂદથી પ્રસિદ્ધ આ આચાર્ય મહારાજ વિ. સં. ૧૨૨૫ થી ૧૨૬૦ સુધીમાં વિદ્યમાન હતા. તે
ઓ નાગેન્દ્રગચ્છમાં થયેલ શ્રી આનંદસુરિના
શિષ્ય હતા. “તત્ત્વ પ્રયોધાદિ” અનેક ગ્રંથો
રચ્યા છે.

મદલધારી હેમચંદ્રસુરિ—પ્રજ્ઞવાહન કુલ
ની મધ્યમ શાખાના હર્ષપુરીય ગચ્છના મલ્લ
ધારી અભયદેવ સુરેજના શિષ્ય આ આચાર્યજી
હતા. તેઓ વિં સં. ૧૨૬૪ માં વિદ્યમા-
ન હતા. “જીવ સમાસ,” “ભાવભાવના,” “ઉ-
પદેશમાલાવૃત્તિ,” “અનુયોગદ્વાર સુત્ર ટીકા,”
“મૂલાવશ્યક” પર “પાંચહજારી વૃત્તિ,” “વિશે-
પાશ્યક” પર “અઘાવીશ હજારી વૃત્તિ” વગેરે
અનેક રચના કરી છે. ગુજરાતનો રાજા સિદ્ધ-
રાજ જયસિંહ તેમનો અતિ શ્રદ્ધાળુ હોઈ વ્યા-
ખ્યાનવેળા હાજર રહેતો. શત્રુજય ઉપર અન-
શન કરી સ્વર્ગે પધાર્યા.

તેઓએ વાદમહાર્ણવ નામનો અતિ વિકટ ગ્રંથ
રચ્યો છે. તેમજ સમ્મતિસુત્રપર તત્ત્વયોધ
વિદ્યાધિની નામની ટીકા લખી છે. વિં સં.

૧૨૭૬માં પાર્શ્વનાથ ચરિત્રના બનાવનાર શ્રી મણિક્યચંદ્રસુરિ કહે છે કે તે અભયદેવસુરિથી નવમી પાટે છે.

અમરચંદ્રસુરિ. (૧)—તેઓશ્રી નાગેન્દ્ર ગચ્છમાં થયા છે. તેઓને ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ તરફથી “સિંહ શિશુક”નું ખિરદ મળ્યું હતું. તેઓએ સિધ્ધાંતાર્ણવ નામનો મહાન ગ્રંથ રચ્યો છે. તેઓના ગુરુનું નામ શાંતિસુરિ અને શિષ્યનું નામ હરિભદ્રસુરિ છે.

આનંદસુરિ—નાગેન્દ્ર ગચ્છમાં થયા છે તેમને સિદ્ધરાજ રાજાએ “વ્યાક્રશિશુકનું” ખિરદ આપ્યું છે.

આર્યખપુટાચાર્ય—ઐહોની સાથે ધર્મ સંવાદમાં જય મેળવનાર આ મહાત્મા “નિર્ગ્રંથનમિતના નામથી પ્રખ્યાત છે.

ગુણરત્નસુરિ—આ મુનિશ્વર તપગચ્છમાં થયા છે. તેઓ વિં સં ૧૪૫૬ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ હરીભદ્રાચાર્ય પ્રણીત પ્રખ્યાત પડ્ધર્શન સમુચ્ચય નામના ગ્રંથપર ઉત્ત મોત્તમ ટીકા બનાવી છે; અને ક્રીયારત્ન સમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે, પ્રસિદ્ધ આચાર્ય મહારાજ શ્રી દેવસુંદરાચાર્યના પાંચ શિષ્યોમાંના તેઓ એક હતા.

દેવસુરિ—જન્મ ૧૧૪૩ ૧૧૫૨માં દીક્ષા દીક્ષાનામ રામચંદ્ર ૧૧૭૪માં સુરિપદ મળતાં દેવસુરિજી કહેવાયા, મુનિચંદ્રસુરિજીગુરુ આ આચાર્ય મહા પ્રભાવક થયા છે. તથાપિ અમે પ્રભાવકના કરતાં આ વિભાગમાં એટલા માટે મૂકીએ છીએ કે “સ્વાદ્વાદરત્નાકર” નામનો મહાન ન્યાયગ્રંથ તેઓએ રચ્યો છે તેથી તે સંજ્ઞાથી તેઓ વિશેષ પ્રખ્યાત છે. આદહાદાન કરીને નાગપુરના રાજાની તેઓ પ્રત્યે બહુ શ્રદ્ધા હતી. તેમજ સિદ્ધરાજની પણ હતી. સિદ્ધરાજની વિદ્યમાનતાઓ કુમુદચંદ્રાચાર્ય નામના દ્વિગમ્બર આચાર્યની સાથે સંવાદ થયો હતો, અને એમાં તેઓએ જય મેળવ્યો હતો એમ શ્વેતાંમ્બર ઇતિહાસકારોનું કથન છે. આ સંવાદ વખતે હેમચંદ્રા

ચાર્ય હાજર હતા. ૧૨૨૬ના શ્રાવણ વદ ૭, ગુરુવાર પાછલા પહોરે દેવલોક પધાર્યા.

નેમિચંદ્ર—આ તર્કશાસ્ત્રના પારંગામી આચાર્ય વિં સં ૧૨ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ વૈરસ્વામિના શિષ્ય અને સાગરેન્દ્ર સુરિના ગુરુ હતા.

પદ્મ સાગર—“નય પ્રકાશ” (સટીક)ના પ્રણેતા આ મુનીશ્વર તપગચ્છમાં થયા છે. તેઓ વિં સં ૧૬૭૩માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયજીના શિષ્ય હતા.

પાર્શ્વદેવગણિ—હરિભદ્રસુરિદ્વૃત “ન્યાય પ્રવેશ” પર આ આચાર્યજીએ વિં સં ૧૧૬૯ માં “પગ્નિકા” લખી છે. તેઓએ વિં સં ૧૧૯૦ માં નેમિચંદ્રા સુરિજીના “આખ્યાન મણિક્ષેપ”ની ટીકા લખવામાં આત્મદેવસુરિજીને સહાય કરી હતી. વંળી તેઓએ “ઉવસગ્ગહર સ્તોત્ર” પર ટીકા લખી છે.

મહિષેશુસુરિ—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય દ્વૃત “અન્યયોગચ્ચવચ્છેદિકા” નામની બત્રીશી ઉપર “સ્વાદ્વાદ મંજરી” નામની અદ્ભુત ન્યાયોક્ત ટીકા લખનાર આ આચાર્ય શક ૧૨૧૪ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ નાગેન્દ્રગચ્છમાં યયેલા શ્રી ઉદય પ્રભસુરિના શિષ્ય હતા.

મહેન્દ્રસુરિ—હેમચંદ્રસુરિના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજે હેમચંદ્રસુરિદ્વૃત “અનેકાર્થ સંગ્રહ” અને “અનેકાર્થકૈશ્વકરકૌમદી” નામની ટીકા તથા યંત્રરાજ તથા આ ભવિષ્યદતાખ્યાન નામના ગ્રંથો રચ્યા છે. વિં સં ૧૨૧૪ માં વિદ્યમાન.

મણિવાદિ આચાર્ય—વિં સં ૩૧૪ માં આ આચાર્ય મહારાજ થયા છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, ભૃગુચ્છ (ભર્ય)માં, વલ્લભિપુરના રાજા શિલાદિત્યની બહેનના પુત્ર હતા. તેઓએ શ્રી જિનાનંદ આચાર્ય પાસે આઠ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા લીધાનું કહેવાય છે. કેટલાક અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓએ પોતાની માતા

મહિત આઠ વર્ષની વયે સુસ્થિત આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. “નયચક્ર” નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના તેઓ ખાસ અભ્યાસી હતા. તેઓએ ધર્મોત્તરાચાર્યે રચેલ “ન્યાય બિંદુ” ઉપર ટીકા લખવાની સાથે ચોવીસ હજાર શ્લોકનું પદ્મ ચરિત્ર (જેન રામાયણ લખ્યું છે. તેઓએ ઐશ્વરીની સાથે વિવાદમાં જ્ય મેળવ્યો હતો. એક વખત શિલાદિત્ય ઐશ્વર્ય ગુરુના ઉપદેશથી ઐશ્વર્ય થયા હતા. તેઓને મહાવાદીએ જૈન બનાવ્યો હતો. અને જૈનની કીર્તિ અમર કરી હતી.

યશોભદ્રસુરિ—“શ્યાદાદ રહસ્ય” નામના ગ્રંથના લખનાર આ આચાર્ય મહારાજ ધર્મધાપસુરિના શિષ્ય હતા.

યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય—સત્તરના સૈકાના હેમચંદ્રાચાર્ય ગણાતા આ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ શ્રી નયવિજયજી મહારાજના શિષ્ય હતા. તેઓએ “જ્ઞાનબિંદુપ્રકરણ,” “જ્ઞાનસાર,” “વૈરાગ્ય કલ્પલતા” “ન્યાય પ્રવેશિકા,” “પ્રતિમા શતક,” “નયપ્રદીપ” “અધ્યાત્મસાર,” “દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા,” “અધ્યાત્મ મત પરીક્ષા” વગેરે ૧૦૦ ગ્રંથો લખ્યા ગણાય છે. તેઓને “ન્યાય વિશારદ”નું બિરુદ મળ્યું હતું. તેઓએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિંદી,

ગુજરાતી ભાષામાં ઘણું સાહિત્ય લખ્યું છે. પોતાના ગુરુભાઈ વિનય વિજયજીએ શરૂ કરેલો “શ્રીપાલ રાસ” તેઓએ પછવાડેથી પૂર્ણ કર્યો હતો. તેઓને પ્રભાવકના ક્રમમાં પણ સહેલાઈથી મુકી શકાય.

રત્નપ્રભસુરિ—વડગચ્છમાં ઉત્પત્તિ પામેલ તેમજ દિગ્મયરોપર જય મેળવનાર શ્રી દેવસુરિના શિષ્યભટ્ટશ્વરસુરિ આ મહાન ન્યાયવેત્તાના ગુરુ થાય. તેઓએ ધર્મદાસ ગણિ (કે જેઓ ભગવાન વીરના પહેલાં થયાં છે) ની રચેલી “ઉપદેશ માલા” પર ટીકા લખી છે. અને દેવસુરિજીના લખેલા “શ્યાદાદ રત્નાકર” ઉપર અતિ કઠિન અને અદ્ભુત “રત્નાકરવતારિકા” નામની અપાર જ્ઞાન દર્શક ટીકા લખી છે.

રાજશેખર સુરિ—શ્રીધરની “ન્યાય કંઠલી” ઉપર “પંજિકા”ના લખનાર આ આચાર્ય પ્રજ્ઞ વાહન કુલના કોટિક ગણુની મધ્યમ શાખાના અને સ્થૂલભદ્રના વંશના હર્ષ પૂરીય ગચ્છના તિલકસુરિના “શિષ્ય હતા. તેઓ ૧૪૦૫ માં વિદ્યમાન હતા. વળી તેઓએ “પ્રત્યધામૃત દીર્ઘિકા” નામનો સાત હજાર શ્લોકનો રસમય ગ્રંથ લખ્યો છે.

સર્વદેવસુરિતાર્કિક:—“પ્રમાણ મંજરી” નામનો ગ્રંથ આ આચાર્યજીએ લખ્યો છે.

સામુદ્રિકશાસ્ત્રીઓ.

અભયદેવ સુરિ (૪)—વિવેકમંજરિ નામના પ્રખ્યાત ગ્રંથના કર્તા આ આચાર્ય વિ. સં. ૧૨૭૩ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ ભદ્રાહુ સ્વામીએ

યોગ

અજિત દેવસુરિ—યોગવિધિ નામના યોગ સંબંધીના ગ્રંથના કર્તા આ આચાર્ય વિ. સં. ૧૨૭૩ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓના ગુરુનું નામ ભાનુપ્રભસુરિ હતું.

દંડાચાર્ય—યોગવિધિ નામનો અતિ અદ્ભુત ગ્રંથ આ આચાર્યજીએ પણ બનાવ્યો જણાવવામાં આવે છે.

કરેલા સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પર ટીકા લખી છે. તેઓ વિ. ૦ ના ૧૨૦૦ ના સૈકામાં વિદ્યમાન હતા.

વેત્તા.

ગુણાકરસુરિ—‘યોગ રત્નમાળા’ નામના ગ્રંથના ટીકાકાર આ આચાર્ય વિ. સં. ૧૨૮૬ માં વિદ્યમાન હતા.

નાગાર્જુન—પાલીતાણાના વસાવનાર આ પંડિતરાજ “યોગરત્નમાત્રા” નામના ગ્રંથના પ્રણેતા છે. તેઓ આકાશ મિત્રી વિદ્યામાં પારંગમ હતા. પોતાના ગુરુ “પાદલિપ્તસુરિ”

નાનામથી પાદ્ધિત(પાણી તણુ) તેઓએ વસાવ્યું છે. એઓ સિદ્ધ નાગાર્જુન કહેવાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઢંકા (હાલતે ગામ કયું?)-ગામના મૂળવતની હતા. તેઓ ક્ષત્રી હોઇ તેઓનાં પિતાશ્રીનું સંગ્રામ અને માતૃશ્રીનું નામ સુવ્રતા હતું.

પદ્મ દેવસુરિ—શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર પ્રણીત “લઘ્વિપ્રપંચપ્રગોવિદ્યા” નામની અંવસૂરિ લખનાર આ આચાર્ય મહારાજે “યોગરહસ્ય” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેઓ વિ.સં ૧૨૪૦ થી ૧૨૯૨ માં વિદ્યમાન હતા. માનવુંગ સુરિ તેઓના ગુરુ હતા. તેઓનું જ્ઞાતાંત આ પ્રમાણે છે. મારવાડમાં આવેલ પાલી શહેરમાં સિદ્ધ નામના એક પોરવાડ જેની શ્રેષ્ઠિ રહેતા હતા. સિદ્ધની સ્ત્રી વીરદેવી નામની હતી. આ સિદ્ધને પૂર્ણદેવ નામનો પુત્ર હતો. વાર્ધ્વથી નામની પૂર્ણદેવને સ્ત્રી હતી. વાર્ધ્વીને જૈન પ્રતિ અતિશ્રદ્ધા હોવાના કારણે તેણે વિજય સિંહ સુરિ પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો; અને ઉપધાન વધ્યાં હતાં.

આ પૂર્ણદેવને આઠ પુત્રો હતા તેમાં સૌથી મોટાનું નામ અક્ષદેવ હતું. અક્ષદેવની સ્ત્રી પોહિની કરીને હતી. અક્ષદેવે અંદ્રાવતી નગરીમાં એક લગ્ન છતાલય બંધાવ્યું હતું; અને તેની સ્ત્રી પોહિનીએ દ્રવ્ય ખર્ચી જૈન શાસ્ત્ર લખાવ્યાં હતાં. યોહદ્ર એ બીજા પુત્રનું નામ હતું યોહદીની સ્ત્રી અંબી નામની હતી. ત્રીજા પુત્રનું નામ યુહુદેવ હતું. યુહુદેવે દીક્ષા લીધા પછી પદ્મદેવસુરી રાખવામાં આવ્યું હતું.

સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ.

અમરચંદ્રસુરિ (૫)—આ આચાર્ય મહારાજ શ્રી શ્રદ્ધાલીય ગચ્છમાં થયા છે. તેઓને કાશીના રાજા તરફથી ‘વાદસિંહ’નું ખિરદ મળ્યું હતું. તેઓએ “જયંતવિજય મહાકાવ્ય” નામનું અતિ અદ્ભુત કાવ્ય ૧૨૭૮ માં રચ્યું છે. તેઓના ગુરુશ્રીનું નામ વિજયેન્દ્રસુરિ હતું. શ્રીદેવભદ્રસુરિ તેઓના શિષ્ય હતા.

શ્રી માનદેવસુરિ—“શાંતિસ્તવ” નામના ઉપદ્રવ હરનાર પ્રખ્યાત સ્તોત્રના કર્તા શ્રી માનદેવસુરિ, સર્વદેવસુરિના શિષ્ય દેવસુરિ અને તેના શિષ્ય પ્રધોતન સુરિના શિષ્ય હતા. તેઓના સમયમાં “તક્ષશિલ” નામના ગામમાં મરકોતો ઉપદ્રવ થયો હતો. જેની શાંતિ અર્થ “શાંતિ સ્તવ” તેઓ એ રચ્યું કહેવાય છે; સંપત્તિશક્તિ નામનું નગર તેઓની જન્મભૂમિ હતી; અને જિનદત્ત તેઓના પિતાનું નામ અને ધારિણી તેઓની માતાનું નામ.

શ્રી આનંદધનજી ૧૭૦૦ ના સૈકામાં એટલે યશોવિજયજી મહારાજના સમયમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓ ઘણી ચમત્કારીક વિદ્યાઓના પારંગામી હતા. છેલ્લાં ઘણા સૈકાઓ થયાં તેઓના જેવા બીજા કોઇ અદ્ભુત દશાવાળા આત્મજ્ઞાની થયા નથી. તેઓ લૌકિક-ધર્મ વ્યવહારથી ઘણા કંટાળી ગયા હતા અને આત્મ કલ્યાણનો માર્ગ લોપ થયેલો જોઇ તેમજ મતાંતરે જોઇ એટલા બધા લોકોથી દૂર રહેતા કે જેથી લોકો તેઓને ખરા સ્વરૂપમાં તે વખતમાં જાણી શક્યા નહોતા. તેઓનું બીજું નામ લાભાનંદજી હતું. “આનંદધન યોગીશી” અને “આનંદધન બહોતેરી” એ અતિ પરિચિત ગુજરાતી ગ્રંથો તેમની કૃતિ છે.

અમરચંદ્રસુરિ-ગચ્છ-ખરતર ગુરુ ૧૩૩૧ માં સ્વર્ગગમન પ્રાપ્ત થયેલા જિનેશ્વરસુરિ (૩) “દ્વાત્રયકાવ્ય” તથા દ્વાત્રય કોષપર શ્લોકમદ્દ દીકા તેઓએ લખી છે.

અમરચંદ્રસુરિ (૨)—તેઓ વાયટીય ગચ્છમાં થયા છે. તેઓશ્રીએ પદ્માનંદાચ્યુદય મહાકાવ્ય, બાલ ભારત મહા કાવ્ય, કવિશિક્ષા વૃત્તિ નામની દીકા સાહિત કાવ્ય કલ્પલતા નામનું સાહિત્ય શાસ્ત્ર, છંદોદરનાવલિ અને કલાકલાપ આદિ અનેક મહા વિદ્વાતોએ લખેલા ગ્રંથો રચ્યા છે. તેમની કવિત્વ શક્તિ અનંત મનોહર

અને વિદ્વાનોને ચમત્કાર પમાડનારી ગણાય છે, તેમને ગુજરાતના રાજા વિસજ્જદેવ તરફથી ઘણું માન મળતું, કેમકે તેમની શીશ્વકવિત્વ શક્તિથી તે રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. આ મહાન કર્તી વિં ના ૧૩ માં જૈકામાં વિદ્યમાન હતા.

ઉદયપ્રભસુરિ—આ આચાર્ય મહારાજ નાગેશ્વરજીમાં થયા છે. તેઓ “ધર્મોચ્ચુદય મહાકાવ્ય”ના તથા આરંભસિદ્ધિ નામના મહાન ગ્રંથો લખ્યા છે. ગુજરાતના રાજા વીરધવજના પ્રયાત વરતુપાલ તેઓને બહુ માન આપતા. તેઓ ૧૨૨૦ થી ૧૨૮૭ (વિં સં) માં વિદ્યમાન હતા.

ગુણવજય—વિં સં ૧૫૬૦ માં આ આચાર્ય મહારાજ સ્થિત હતા. રઘુવંશની ટીકા, ખંડપ્રશસ્તિ, દમયંતી કથા, વૈરાગ્ય શતક ટીકા અને સિદ્ધસેન દ્વાનિશિકા નામના ગ્રંથો તેઓએ જનાવ્યા છે. તેઓના જય સોમસુરિ ગુરૂ હતા.

આરૂવચ્ચેનસુરિ—રઘુવંશ ઉપર શિષ્યકૃતિપણી ટીકાના લખનાર આ આચાર્યજી ખરતર ગચ્છમાં થયા છે.

જયશેખરસુરિ—“જૈન કુમાર સંભવ મહાકાવ્ય,” “પ્રત્યેષ ચિંતામણિ,” “ઉપદેશ ચિંતામણિ” અને “ધર્મજ્ઞ ચરિત્ર” નામના સાહિત્ય દીપક ગ્રંથોના આ આચાર્યજી પ્રણેતા છે. તેઓને ખંભાતમાં કવિ ચક્રવર્તીનું ખરૂં મળ્યું હતું. તેઓ વિં સં ૧૪૩૬ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ અચલગચ્છમાં થયા છે. શ્રી મહેન્દ્ર પ્રમસુરિના ત્રણ શિષ્યોમાંના તેઓ એક હતા.

જિનપ્રભસુરિ—રઘુખરતર ગચ્છ સ્થાપક શ્રી જિનસિંહસુરિ આ આચાર્યજીના ગુરૂ હતા. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથના તેઓ કર્તા છે. તેઓએ અયોધ્યામાં રહી સંવત ૧૩૬૫ માં બાપદરજોતપર તથા નાંદીપણ

આચાર્ય પ્રણીત અજિતરાત્રી સ્તવનાર ટીક લખી છે. “સુરિમંત્રપ્રદેશવિવરણ” “તીર્થન કટપ,” “પંચ પરમેશ્વર,” “સિદ્ધાંતોગમસ્તવ” વગેરે અનેક ચમત્કારિક ગ્રંથો રચ્યા છે. તેઓની કવિત્વ શક્તિ અદ્ભુત ગણાય છે. તેઓનો એવો નિયમ પ્રસિદ્ધ છે કે, રાજા એક નવું સ્તોત્ર રચીનેજ આદાર પાણી લેવાં. “ન્યાય કંઠેશ્વરજી”ના કર્તા રત્નશેખરસુરિએ તેમની પાસે અસ્થાપ કરી હતો. “અન્યયોગ વ્યવચ્છેદિકા” નામની હેમચંદ્રાચાર્ય કરેલી ખત્રી-શી ઉપર “સ્વાદાઃ મંજરિ” નામની ટીકા રચવામાં શ્રી મહિલપેણસુરિને આ આચાર્યજીએ સહાયતા આપી હતી.

જિનરાજસુરિ—ગચ્છ, ખરતર; ગુરૂ શ્રી જિનસિંહસુરિ; જન્મ વિં સં ૧૬૪૭ માં; દીક્ષા ૧૬૫૬ માં, સુરેપ: ૧૬૭૪ માં, અને ૧૬૯૬ માં પાટણને વિષે રચોગમન; તેઓએ નૈવધીય કાવ્ય ઉપર જિનરાજ ટીકા અને ખીલ અનેક ગ્રંથો જનાવ્યા છે. સં ૧૬૭૫ માં શેત્રુંગ્ય ઉપર તેઓએ વીતરાગ-મુદ્રાની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલ છે,

જિનેન્દ્રસુરિ—(૧)—ગચ્છ-રાજગચ્છ; શાળા-૧૧૭, ગુરૂ, કોટિકગણ માંહેલા અજય-દેવસુરિ; શિષ્ય-અજિતસેનસુરિ; વિંસં ૧૦૫૦ માં; વિદ્યમાન; મુંજરાજ તેઓ પ્રત્યે અત્યંત પ્રીતિ રાખતો. “જૈન નૈવધીય કાવ્ય” નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે.

દેવપ્રભસુરિ મહત્ત્વધારી—“પાંડવચરિત્ર મહાકાવ્ય,” અને “મૃગાવતી ચરિત્ર” એ બે અસાધારણ કાવ્યશક્તિ દર્શક ગ્રંથોના કર્તા આ આચાર્ય મુનિચંદ્રસુરિના શિષ્ય હતા.

દેવેન્દ્રસિંહસુરિ—ગચ્છ, અચલ; અજિત-સિંહ ગુરૂ; ધર્મપ્રભસુરિ શિષ્ય; “જૈન મેઘદુત” અર્થે ગ્રંથોના લખનાર મહેનુગાચાર્ય રચેલા “શતપદી ગ્રંથ”ને આધારે તેઓનો જન્મ વિં સં ૧૨૨૯, દીક્ષા ૧૩૦૬, સુરેપ: ૧૩૨૩

ગચ્છેશપદ ૧૩૨૩; અને ૧૩૭૧ માં પાલણુ-પુરમાં સ્વર્ગગમન.

દેવેન્દ્રાચાર્ય—ગચ્છ-નાગેન્દ્ર, શ્રી ધનેશ્વર-સુરિ—ગુરુ: “ચંદ્રપ્રભિચરિત્ર”ના કર્તા.

ધનન્નય મહાકવિ—શ્રી ધનન્નય નામ માળા, તથા દ્વિસંધાન મહા કાવ્ય (રાત્રવ પાંડવીય મહા કાવ્ય) નામના અદ્ભુત ગ્રંથો રચ્યા છે. રાજશેખરાસાદિ જૈન કવિરાજોએ તેઓના પાંડિત્ય માટે હરિહરાવલિ આદિ ગ્રંથોમાં સ્તુતિ કરી છે. તેઓ વિં સં ૮૮૪ માં વિદ્યમાન હતા.

ધનપાલમહાકવિ—ધારાપુર નગરીના ભોજ રાજાના વખતમાં આ મહા કવિ અને અતિચાર રહિત રહેલા ગૃદસ્થ પંડિત થયા છે. તેઓના પિતા મૂળ બ્રહ્મણ હતા. અને તેનું નામ સર્વદેવ હતું. સર્વદેવને બે પુત્રો હતા. શોભન અને ધનપાલ. જૈનાચાર્ય મહેન્દ્રસુરિના અભિપ્રાયથી સર્વદેવે પોતાના પુત્ર શોભનને જૈન દિક્ષા આપી હતી. શ્રી ધનપાળ મહા કવિએ “ઋણભવંચાશિકા” બાર હજાર શ્લોકોના પરિમાણવાળો, છંદ, રસ તથા કાવ્ય ચમત્કૃતિથી ભરપૂર “તિલકમંજરિ” ગ્રંથ રચ્યા છે. “સિદ્ધ સારસ્વત કવીશ્વર” એ નામથી તેઓ પ્રખ્યાત છે. વિં સં ૧૨૨૯ માં વિદ્યમાન.

શોભનાચાર્ય—આ આચાર્ય મહારાજ ધનપાલ કવિશ્વરનો સંસારપક્ષે ભાઈ હતા. તેઓએ ચોવીશ તીર્થંકરોની સ્તુતિરૂપ “શોભન સ્તુતિ” નામનો અદ્ભુત ચમત્કારિક કાવ્યગ્રંથ રચ્યો છે. આ શોભનસ્તુતિ ઉપર ટીકા રચી છે.

નભિસાધુ—ચારાપદ પુરીય ગચ્છના શ્રી શાલિભદ્રસુરિ છ ગુરુ; વિં સં ૧૧૨૫ માં તેઓએ રૂદ્રના રચેલા કાવ્યાલંકાર નામના સાહિત્ય ગ્રંથપર ટિપ્પન રચ્યું છે. ૧૧૨૨ માં તેઓએ “પદાવસ્થક ટીકા” લખી છે.

નયચંદ્રસુરિ—“હુમ્મીર મહા કાવ્ય, તથા ફેલા મંજરી નાટિકા આદિ અનેક ચમત્કૃતિવાળા ગ્રંથો લખ્યા છે.

નારાચંદ્રસુરિ—હર્ષપુરીય ગચ્છના મહા-ધારી દેવ પ્રભસુરિના શિષ્ય અને નરેન્દ્ર પ્રભસુરિના ગુરુ આ આચાર્ય હતા. તેઓએ સુરારિ કવિના “અનર્ધરાધવ” નાટકપર ટીકા “ન્યાય કંદલી” પર ટીકા ‘ન્યોતિપસાર’ પ્રાકૃતિ દીપિકા વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે. તેઓના ગુરૂશ્રીના બનાવેલ પાંડવચરિત્રને તથા ઉદયપ્રભસુરિએ બનાવેલ ‘ધર્માબ્યુદય મહા કાવ્યને તેઓએ શુદ્ધ કરેલ છે.

નરેન્દ્ર પ્રભસુરિ—ઉપરોક્ત આચાર્યના શિષ્ય તેઓએ અલંકાર મહોદધિ અને કાક-સ્થોકેલિ ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

પદ્મચંદ્ર—રાણપુરજીના ભવ્ય પ્રાસાદના કરનાર ધન્નાશાપોરવાડના ‘ધન્નાબ્યુદય મહા કાવ્ય’ નામના કવિત્વ ચમત્કૃતિવાળા ગ્રંથના કર્તા આ આચાર્યજીના ચંદ્ર ગચ્છમાં થયેલા જિન શાખેરસુરિ ગુરુ હતા. વિજયદેવસુરિ તેમના શિષ્ય હતા.

પદ્મસુંદરગણુ—રાયમલ્લાબ્યુદય મહા કાવ્ય, ધાતુ પાઠ, પાર્શ્વનાથકાવ્ય, જંખૂરવામી કથાનક વગેરે અનેક ગ્રંથોના પ્રણેતા આ આચાર્યજી વિં સં ૧૧૧૫ માં વિદ્યમાન હતા. દોશ્લીના અકબર ખાદશાહની સભા વિષે ધર્મ સંવાદમાં એક મહાન સાંખ્ય પંડિતનો પરજય કર્યો હતો; જેથી અકબરે તેઓને એક હાર, એક ગામ તથા સુખાસન વગેરે વસ્તુઓ ભેટ કરી હતા. તેઓ તપ ગચ્છની નાગપુરીય શાખાના પદ્મમેરૂ આચાર્યના શિષ્ય હતા.

માણકચયંદ્રસુરિ—કોટક ગણુની વગ્ગ શાખાના રાજ ગચ્છના સાગરચંદ્રસુરિના શિષ્ય આ આચાર્યજીએ ૧૨૭૬ માં દિવ બંદરમાં રહી “પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર” છે તેમજ “કાવ્ય પ્રકાશ સંકેત” અને “નલાયન” કુબેર પુરાણ ગ્રંથો પણ લખ્યા છે.

માણકચયંદ્રસુરિ—૧૮૯૧ માં અચલ ગચ્છમાં વિદ્યમાનતા ધરાવતા હતા. તેઓએ મેરૂતુંગસુરિએ રચેલ “મેઘદૂત”ની શીલરતનસુ-

રિએ કરેલી દીકાને સુધારી છે. “મલયસુંદરી ચરિત્ર” “યશોધર ચરિત્ર” અને પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર” પણ તેઓએ લખ્યા છે.

મેઘવિજય ઉપાધ્યાય—શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત “શબ્દાનુશાસન” ઉપર “ચંદ્ર પ્રભાટીકા” લખનાર આચાર્યજી વિં સં ૧૭૫૦ માં થયા છે.

મેરુતંગસુરિ (૨)—અચલ ગચ્છીય શ્રી મહેંદ્રસુરિ આ આચાર્યના ગુરુ હતા. “સુરિ મંત્રકલ્પસારોદ્ધાર,” “શતપદી સારોદ્ધાર” અને “મેઘદૂત” ઉપર તેઓએ દીકા લખી છે. જન્મ વિં સં ૧૪૦૩, દીક્ષા ૧૪૧૮, આચાર્યપદ ૧૪૨૬, ગચ્છનાયકપદ ૧૪૪૬, સ્વર્ગગમન ૧૪૭૧. જયકીર્તિસુરિ તેઓના શિષ્ય હતા.

રામચંદ્રસુરિ—કુમારપાળ રાજાને પ્રતિજ્ઞા કરનાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિખ્યાત શિષ્ય હતા. તેઓએ “નિર્ભય ભીમચાલોગ,” “રઘુ વિલાસ નાટક,” “વિહારશતક,” “દ્રવ્યાલંકાર,” રાધવાબુદ્ધયમહાકાવ્ય, “યાદવાબુદ્ધયમહાકાવ્ય,” “નલવિલાસમહાકાવ્ય” વગેરે એકસો અંથ રચ્યા છે. તેઓને “પ્રખંધ શતક કર્તુ,” નું બિરુદ આપવામાં આવે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓને એક ચક્ષુ હતી, તેઓ મહાન્ સાહિત્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

વર્ધમાનગણુ—“કુમાર વિહાર પ્રશસ્તિ કાવ્ય” નામનો સુંદર ચમત્કૃતિવાળો અંથ લખનાર આ આચાર્ય મહારાજ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય હતા.

સંઘદાસદક્ષિમાશ્રમણુ—“મહત્કલ્પ ભાષ્ય, અને “વાસુદેવ હીદી” નો પદ્ધેસો ખંડ આ આચાર્યજીએ રચેલ છે.

સિદ્ધર્ષિ (૧) પ્રખ્યાત “ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા” નામના અદ્ભુત આત્મ કલ્યાણક અંથના કર્તા આ આચાર્ય વિક્રમ સંવત્ ૫૬૨ માં સ્વર્ગે પધાર્યા છે, એટલે તેઓ તે

સંક્રમાં થયા છે. તેઓને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે, તેઓ ગુજરાતમાં આવેલ શ્રીમાલ નગરના રહીશ હતા. તેઓના પિતાશ્રીનું નામ શુભંકર, અને માતૃશ્રીનું નામ લક્ષ્મી હતા. શુભંકરને ભોજ રાજા સાથે મિત્રતાસંબંધ હતો. એટલે તે સ્થિતિ સંપન્ન હતો. સિદ્ધને દ્રવ્યાદિકની ઈચ્છાનુકૂળ સગવડ હોવાથી તે જુગારના વ્યસને ચડી ગયો હતો. આ પ્રિયાદ તેની સ્ત્રીએ પોતાની સાસુ એટલે સિદ્ધની માની પાસે કરવાથી તેણે કહ્યું કે રાત્રિએ મોડો આવે, તો બારણું ઉઘાડવું નહીં. સિદ્ધની સ્ત્રીએ આ આજ્ઞાનો અમલ કરવાથી સિદ્ધે પોતાની માને બ્રૂએ પાડવાથી તેણે જવાબ આપ્યો કે, અત્યારે જેના દાર ખુલ્લા હોય તેને ત્યાં જા. પોતાને આ જાણ્યું જો અસર કરી કે તે, રાત્રિએ પણ જેનાં દાર ખુલ્લાં છે એવા જૈન મુનિઓના નિવાસ સ્થાનરૂપ ઉપાશ્રયમાં ગયો. ત્યાં આગળ તેને સુખુદ્ધિ આવતાં ગર્ગજ્ઞપિ નામના આચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી. તેઓ એક વખત જૈનીમાંથી બૌદ્ધ ધર્મી થયા હતા; પણ પાછળથી તેઓના ગુરુ ગર્ગજ્ઞપિના સમાગમ થવાથી પુનઃ જૈન થયા હતા. ધર્મદાસ ગણુ પ્રણીત “કુપદેશમાળા” પર દીકા પણ તેઓએ લખી છે.

સુરાચાર્ય—અણહિલપુર પાટણમાં જ્યારે ભીમ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે આ આચાર્યજી થતા છે. ભીમરાજાના વખતમાં દ્રોણાચાર્ય નામના જૈન મુનિ હતા. આ દ્રોણાચાર્ય સંસાર પક્ષે ભીમરાજાના મામા થાય. આ દ્રોણાચાર્યજીના બાઈ સંત્રામસિંહના મહીપાલે નામે પુત્રે તેઓની પાસે દીક્ષા લેતાં તેઓનું નામ સુરાચાર્ય પાડવામાં આવ્યું હતું. “શબ્દશાસ્ત્ર” “પ્રમાણ શાસ્ત્ર” અને “સાહિત્ય શાસ્ત્ર”ના “તેઓ ખાસ અભ્યાસી હતા. તેઓએ ભોજરાજાના દરબારમાં ધર્મ સંવાદ કરી જય મેલવ્યો હતો. કે જે વખતે ખનપાલ નામના સમર્થ જૈન કવિ ભોજના રાજ્યમાં

હતા. સુરાચાર્યજીએ “શ્રીકૃષ્ણ દેવપ્રભુ” અને “નેમિનાથજી”ના ચરિત્રરૂપ અદ્ભુત દિસંધા-
નકાવ્ય ગ્રંથ રચેલ છે.

શીલરત્ન સુરિ—અચલગચ્છને વિષે

વૈયાકરણીઓ.

ચંદ્રકીર્તિસુરિ—આ સુતીશ્વર નાગ
પુરીય તપગચ્છમાં થયા છે. તેઓ રાજ્યરત્ન
સુરિના શિષ્ય હતા. તેમણે સારસ્વત વ્યાકરણ
પર ચંદ્રકીર્તિ નામની ટીકા રચેલી છે.

જ્યાદિત્ય—પાણિની વ્યાકરણ સુત્ર
ઉપર કાશિકા નામની જૈની ટીકા લખવામાં શ્રી
વામનાચાર્યને તેઓ સહાયક હતા.

જિનપ્રબોધ સુરિ—કાતંત્ર વ્યાકરણ
પર ટીકા લખનાર આ આચાર્યજી ખરતર
ગચ્છમાં થયા છે. તેઓનું અપર નામ પ્રબો-
ધમુર્તિ હતું. તેઓનું સ્વર્ગગમન ૧૩૪૧ માં
થયું છે. જિનેશ્વર સુરિ તેઓના શિષ્ય હતા.
ગીરનાર પર્વતપરના વિં સં ૧૩૩૩ ના એક
લેખમાં તેમનું નામ જિન પ્રબોધસુરિ છે.

બુદ્ધિ સાગર—ખરતર ગચ્છના સ્થાપક
શ્રી જિનેશ્વર સુરિ (૪) ના તેઓ શિષ્ય હતા.
તેઓએ ચૈત્યવાસીઓને બહુ નરમ પાડ્યા હતા.
તેઓએ “બુદ્ધિસાગર” નામનું આ હળર ૧. ૧.
કનું નવું વ્યાકરણ રચ્યું હતું.

જ્યોતિષિઓ ઈં.

ચંદ્રસેનસુરિ—ઉત્પાદસિદ્ધિ પ્રકરણ ના-
મના ગ્રંથ એઓએ રચ્યો છે. વિં સં ૧૨૦૭ માં વિદ્યમાન હતા. પદ્મનસુરિના તેઓ
શિષ્ય હતા.

જિનદત્તસુરિ (૨) વાયડ ગચ્છમાં આ
આચાર્ય મહારાજ થયા છે. તેઓ રસિકસુરિ-
ના શિષ્ય જીવદેવસુરિના શિષ્ય હતા. તેઓએ
“વિવેક વિલાસ,” શુકનશાસ્ત્ર વગેરે ગ્રંથો
ખનાવ્યા છે. તેઓ પરકાયપ્રવેશવિદ્યામાં
પ્રવિણ હતા. તેઓ ૧૨૭૭ માં વસ્તુપાથે કા-
દેશ સંધમાં હતા.

પ્રસિદ્ધ મેરુગંધ સુરિના શિષ્ય જયકીર્તી સુરિ
આ આચાર્યજીના ગુરુ હતા. તેઓએ વિં સં
૧૨૬૧ માં મેરુગંધ સુરિના “મેઘદૂત” કાવ્ય
ઉપર અણુવિશ્લેષપુરમાં ટીકા ખનાવી છે.

જ્ઞાનવિમલગણિ—વિં સં ૧૬૫૮
માં આ આચાર્યજી મહેશ્વર સુરિના “શબ્દ
પ્રતીભેદ” નામના ગ્રંથ પર ટીકા ખનાવી છે.

શ્રીવલ્લભ—જ્ઞાન વિમલ ગણિના શિષ્ય
હતા. તેઓએ ૧૬૬૧ માં થોદપુરમાં રહી
હૃમયદ્રાચાર્યની નામાવાલાની ટીકા પર દુર્ગ-
પદપ્રબોધ નામનું વ્યાકરણ રચ્યું છે.

દેવાનંદસુરિ—સિદ્ધસારસ્વત વ્યાકરણના
કર્તા ૧૨૬૬ માં વિદ્યમાન. “તીર્થકર” ના
કર્તા તેને વિષે કહે છે કે, ૧૨૬૬ માં દેવા-
નંદ સુરિએ પ્રતિજ્ઞા કરાવ છે.

ધર્મશાપસુરિ—(૩) “શબ્દ સિદ્ધ”
નામના વ્યાકરણના રચનાર આ આચાર્ય
કાટીકગણિની ૧૧૦ શાખાના ચંદ્ર ગચ્છના ચંદ્ર
પ્રભસુરિના શિષ્ય હતા. એઓની સિદ્ધરાજ
રાજ્યએ ઘણી પ્રશંસા કરી છે. તેઓના ગુરુ ચંદ્ર
પ્રભસુરિએ વિં સં ૧૧૪૬ માં પુનમીઆ
ગચ્છની સ્થાપના કરી છે.

દેશામહત્તર—શ્રી સુરાચાર્ય ગુરુ દુર્ગસ્વા-
મી શિષ્ય. જ્યોતિર્વિદ્યામાં પારંગામી. પ્રખ્યાત
“ઉપમિતિલવ પ્રપંચ” નામના ગ્રંથકર્તા
સિદ્ધર્ષિ મહારાજ પેતાના એ ગ્રંથમાં કહે
છે કે,

યોતિતાલિલ ભાવાર્થઃ, સદ્ગ્યાજ્ઞ પ્રબોધકઃ॥
સુરાચાર્યોઽમવદ્ધીપઃ, સાક્ષાદિ દિવાકરઃ ॥ ૧
સનિવૃત્તિક્લોદ્ધૃતો, લાટદેશવિભૂષણઃ ।
અચારપંચકોદ્યુતઃ, પ્રસિધ્ધો જગતીતલે॥૨॥
અમૂઢતહિતો ધીરસ્તતો દેલ મહત્તરઃ ।
જ્યોતિર્નિમિત્તશાસ્ત્રજ્ઞઃ પ્રસિધ્ધાદેશવિસ્તર॥૩

શ્રી સિધ્ધર્થિ વિશેષમાં જણાવે છે કે, દેવામહતરના શિષ્ય દુર્ગસ્વામીએ મારી સાથે-જ ગર્ગાયાર્ પાસે દીક્ષા તો લીધી હતી.

પાદ્મસિંહસુરિ—“ તરંગસોડા, ” “ નિ-વાણ કલિકા ” અને “ પ્રશ્નપ્રકાશક ” નામના ન્યોતિપ શાસ્ત્રના પ્રણેતા આ આચાર્યજી ના-ગાર્જુનના ગુરુ છે. તેઓ આકાશ ગમિની વિદ્યામાં પારંગતી હતા. તેમના નામથી પાલી-તાણા નાગાર્જુને વસાવ્યું હતું.

મહેન્દ્રપ્રભાસુરિ—અચલગચ્છમાં થયેલ

પ્રાકૃત—માગધી

ગુણચંદ્રગણિ—વિં સં ૧૧૩૬ માં આ મુનીશ્વર વિદ્યમાનતા ધરાવતા હતા. તેઓ વજ્ર શાળાના ચાંદ્રકુળના સુભતિવાચકના શિષ્ય હતા. તેઓએ માગધી ભાષામાં “ મ-હાવીરચરિત્ર ” રચ્યું છે. ઉદયપ્રભા સુરિને તેઓએ “ પ્રવચન સારોદાર ”ની “ વિપમપદ-વ્યાખ્યા ” નામની ટીકા લખવામાં સહાયતા આપી હતી.

ગુણવદ્ધભસુરિ—તેમનાથ પ્રભુનું કા-લખધ ચરિત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં આ આચાર્ય મહારાજે રચ્યું છે.

ચંદ્રસુરિ—(૧) શ્રી હેમચંદ્ર મલ્લધારીના

વેદકુશાસ્ત્રી.

પ્રધુમ્નસુરિ(૨)—આ આચાર્ય મહારા-જ “ વેદકુશાસ્ત્ર ”માં પ્રવીણ હતા. તેઓના ગુરુ રાજગચ્છમાં થયેલ અભયદેવસુરિ હતા. એઓએ ધર્મસંવાદમાં દિગમ્બરોપર જય મે-

ઇતિહાસકારો.

પ્રભાચંદ્રસુરિ—“ પ્રભાવિક ચરિત્ર ” નામના ઐતહાસિક ગ્રંથના લખનાર આ આ-ચાર્ય વિં સં ૧૩૩૮ માં હયાત હતા.

ખગોળ અનુભુગોળવે-તા.

મલયગિરિ—“ ચંદ્રપત્તિ, ” “ સુર્યપ્ર-ત્તિ ” સુત્રપર મહાત્મ ટીકા લખનાર આ આ આચાર્ય મહારાજ એક વિખ્યાત ટીકાકાર ગણે ગયા છે; જેઓએ ખગોળવિદ્યા સાથે સં-બંધ રાખનાર ઉપરના એ સુત્રોપર ટીકા રચી

સિંહતિલકસુરિના શિષ્ય તથા મેરુતંગસુરિના ગુરુ આ આચાર્ય મહારાજનો જન્મ વિં સં ૧૩૬૩ માં, દીક્ષા વિજયપુરમાં ૧૩૭૫ માં, આચાર્યપદ અણુહિષ્ણપુર પાટણમાં ૧૩૬૩ માં ગચ્છનાયકપદ અંગાતમાં ૧૩૯૮ માં તથા ૧૪૪૪ માં સ્વર્ગ ગમન. તેઓનો જન્મ વડ-આમમાં આમા નામના શ્રેષ્ઠ અને લીમિણી નામની શેરાણીથી થયો હતો એઓ ૧૪૦૬ માં નાણી ગામમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. તેઓ ન્યોતિજ્ઞાનમાં પારંગતી હતા.

ભાષાજ્ઞાની.

શિષ્ય વિજયસિંહસુરિના તેઓ શિષ્ય હતા. તેઓ હર્ષપુરિય ગચ્છમાં થયા છે. તેમણે સંત્રહુણીરત્ન નામક માગધી ભાષાનો ગ્રંથ ખનાવ્યો છે તેમણે ‘ આવશ્યક સુત્ર ’ પર ‘ પ્રદેશવ્યાખ્યા ટિપ્પન ’ (૧૨૨૨) માં તથા ૧૨૨૮ માં તીર્થાવિલીસુત્રપર ટીકા રચી છે.

વિમલસુરિ—પ્રાકૃત ભાષામાં “ પદા-મચરિત્ર ” (જૈન રામચરિત્ર) ના રચનાર આ આચાર્ય મહાવીર સંવત ૫૩૦ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ નાગિલ કુલના વિજયસુરિના શિષ્ય હતા.

જન્મ્યો હતા. એમણે ચૈત્યાંસી જૈન ગ્રંથો લખ્યા કહેવાય છે. સંવાદલક્ષ, ત્રિભુવન-ગિરિ આદિ અનેક રાજ્યોનો જૈની ખનાવ્યા હતા.

તેઓ ચાંદ્રકુળમાં થયેલ ચંદ્રપ્રભસુરિના શિષ્ય હતા. એઓના સંસારપક્ષી પિતાનું નામ રામચંદ્ર અને માતૃશ્રીનું નામ લક્ષ્મીબાઈ હતું.

પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. તે સાથે “ વ્યવહારસુત્ર ” “ પંચસંગ્રહ, ” “ નંદધ્ય-યન, ” “ કર્મ પ્રકૃતિ, ” છઠો “ કર્મગ્રંથ, ” “ પ્રજાપના સુત્ર ” વગેરે અનેક શાસ્ત્રોપર ટીકા રચી છે.

અંથકારો.

અજિતપ્રભસગણી—“ધર્મ રત્ન શ્રાવકાચાર” નામનો અંથ તેઓએ રચ્યો છે. તેઓની ૧૨૯૨ વિં સં. વિગ્નપુરમાં સ્થિરતા હતી.

અનંતકીર્તિ અથવા શ્રી ધર્મદાસગણી—આ મહાત્મા શ્રી મહાવીરની પણ પહેલાં થયેલા પ્રસિધ્ધ છે. તેઓએ લખેલ ‘ઉપદેશમાલા’ નામનો અંથ જગત્ વિખ્યાત છે.

અભયદેવ સુરિ—(૧) આ આચાર્ય મહારાજે વિં સં. ૧૪૫૨માં ‘તિજ્ય પહુત’ નામનું સ્તોત્ર બનાવ્યું છે.

અમરપ્રભસુરિ—માનતુંગાચાર્યે રચેલા ‘ભક્તામરસ્તોત્ર’ પર તેઓએ ટીકા લખી છે. તેઓ વિં ના ચૌદમા સૈકામાં વિદ્યમાન હતા.

આનંદસુરિ—(૨) બ્રહ્મગ્ચમાં પ્રખ્યાત અંથકર્તા થયેલા છે.

આમ્રદેવસુરિ—તેઓ ૧૧૦૦ ના સૈકામાં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ ‘આખ્યાનકર્માણુ કોશ’ ઉપર ટીકા કરી છે.

આસહ—વિં સં. ૧૨૪૮માં ‘વિવેક મંજરી’ નામનો અંથ બનાવ્યો છે કે જેના ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ ટીકાઓ લખી છે.

ઉદયધર્મસુરિ—આગમ ગ્રંથમાં આ આચાર્ય મહારાજ થયા છે. તેઓએ ‘ધર્મકદપદ્રુમ’ નામનો અંથ લખ્યો છે.

ઉદયપ્રભ સુરિ—(૨) આ આચાર્ય મહારાજે શ્રી નેમિચંદ્ર સુરિપ્રણીત ‘પ્રવચન સારોધાર’ અંથપર ‘વિપમમદ્વ્યાખ્યા’ નામની ટીકા રચી છે. રવિપ્રભસુરિ તેઓના ગુરૂ હતા.

ઉદય સાગરસુરિ—‘સ્તાત્ર પંચાશિકા’ નામનો અંથ ૧૮૦૪ માં પાલીતાણામાં આ મુનીશ્વરે રચ્યો હતો. તેઓ અચલગચ્છમાં થયા છે.

કનકકુશળ—શ્રી તપગચ્છમાં થયા છે; તેઓ શ્રી હીરવિજયસુરિના શિષ્ય હતા. અને ૧૬૫૨ માં ભાકતમરસ્તોત્ર ઉપર ટીકા લખી છે.

કુલપ્રભસુરિ—“આરાધના સિતેરી” તથા “પડાવશ્યક લઘુવૃત્તિ” નામના અંથો બનાવ્યા છે.

કુલમંડાનાચાર્ય—શ્રી સિદ્ધાંતાલાપકોદ્ધાર અને “વિચાર સંગ્રહ” નામના અંથોના કર્તા આ આચાર્ય મહારાજ ૧૪૪૫ મુધી વિદ્યમાન હતા.

ગર્ગમહર્ષિ—“પાસકોવલી” અને “કર્મવિપાક” નામના અંથોના બનાવનાર આ આચાર્ય હતા ૯૬૨ (વીં સં.) માં વિદ્યમાન હતા.

ગોવિંદગણિ—‘કર્મસ્તવ’ પર ટીકા લખનાર આ મુનિશ્વરના ગુરૂ દેવનાગરસુરિ હતા.

ચક્રેશ્વરસુરિ—‘આવશ્યક લઘુવૃત્તિ’ નામના અંથના પ્રણેતા આ આચાર્ય વિં સં. ૧૨૯૦ માં હતા. અજમેરના રાજા જયસિંહના માનીતા આચાર્ય ધર્મધોપસુરિના તેઓ શિષ્ય હતા.

ચંદ્રગણિ—વિં સં. ૧૧૩૯ માં શ્રી વીરચરિત્ર આ આચાર્યે લખ્યું છે.

ચંદ્રકર્તિગણિ—સિદ્ધાંતવિચાર નામના અંથના કર્તા આ આચાર્ય વિમલસુરિના શિષ્ય હતા. તેઓએ ધર્મધોપ આચાર્ય પાસે અભ્યાસ કર્યો હતો.

ચંદ્રમહત્તર—છટ્ટાકર્મ અંથપર આ આચાર્યે ટીકા બનાવી છે.

જયકીર્તિસુરિ—(૨) “શીલોપદેશમાળા” અંથકર્તા આ આચાર્ય જયસિંહસુરિના શિષ્ય હતા.

જયચંદ્રસુરિ—શ્રી દેવ સુદરસુરિના શિષ્ય સામ સુદરસુરિના પાંચ શિષ્યોમાંના તેઓ એક હતા ‘પ્રતિક્રમવિધિ’ એ નામનો અંથ તેઓએ ૧૫૦૬ માં લખ્યો હતો.

જયતિલકસુરિ—આ મુનીશ્વર તપગચ્છમાં થયા છે. શ્રી રત્નસુરિ તેઓના ગુરૂ હતા.

“ મલય સુંદરી ચરિત્ર ” “ સુપાસચરિત્ર ”
અથો તેઓએ બનાવ્યા છે.

જિનવલ્લભ સુરિ—ગચ્છ-પરતર; ગુરૂ શ્રી નવાંગી ટીકાકાર શ્રીઅક્ષયદેવ સુરિ; વિઘ્નમાનતા ૧૧૬૦. કેટલાક અભિપ્રાય પ્રમાણે પરતરગચ્છ ની સ્થાપના આ આચાર્યથી થઇ છે તેઓએ વીર પ્રભુના પાંચ કલ્યાણકોને બદલે છ કલ્યાણકો પ્રદર્શિત છે. ‘ પિંડ વિચુદ્ધિ પ્રકરણુ, ’ ‘ ગ-લુધર શાર્ધશતક, ’ ‘ આર્ગમિક વસ્તુ વિચાર સા-ર, ’ ‘ કર્માદિ વિચાર સાર, ’ ‘ વર્ધમાનસ્તવ ’ વગેરે અનેક અથો બનાવ્યા છે. તેઓને દેવભદ્રાચાર્ય તરફથી ૧૧૬૭ માં સુરિપદ મળ્યું. રામદેવ નામના તેઓના શિષ્યે ‘ પડસ્તિકાચુલિ ’ નામ-નો અંથ ૧૧૭૩ માં લખ્યો છે તેમાં લખ્યું છે કે, જિન વલ્લભસુરિએ પોતાનાં સઘળાં ચિત્ર કાવ્યો ચિત્રોડમાં આપેલા શ્રી વીર પ્રભુના મં-દિરમાં શિક્ષા લેખમાં કેાતરાવ્યાં હતાં, અને તે મંદિરના દ્વારની બંને બાજુએ તેમણે ધર્મ શિક્ષા, અને સંઘપદ કેાતરાવ્યાં હતાં.

જિન સુંદર સુરિ—ગચ્છ-તપગચ્છ; ગુરૂ સોમ સુંદર સુરિ. શિષ્ય-રત્ન શેખર સુરિ. વિ-ઘ્નમાનતા સં ૧૪૬૬ અંથ “ દીવાળી કલ્પ.

જિનશેખર સુરિ—પરતર ગચ્છમાં થય-લા જિન વલ્લભ સુરિ જિનશેખર સુરિના ગુરૂ હતા. શિષ્ય પદ્મચંદ્રસુરિ. તેઓએ ૧૨૦૪ માં રૂપાલીય ગચ્છ સ્થાપ્યો “ સમ્યક્સ્વસ્ત્વતિ ” “ શાલતરંગિણી, ” અને પશ્ચોત્તર રત્નમાલા વૃત્તિ ” અંથ લખ્યા છે.

જિનહર્ષગણિ—ગચ્છ-તપગચ્છ; ગુરૂ જયચંદ્ર સુરિ. સં ૧૫૦૨ વીરમ ગામમાં રહી “ વિશ્વતિસ્થાનક વિચારામૃતસંગ્રહ, ” અને “ રત્ન શેખરસ્તવપતિકથા ” નામના અથો રચ્યા છે.

જિનમંડનોપાધ્યાય—ગચ્છ તપગચ્છ; ગુરૂ સોમસુંદરસુરિ; ૧૪૬૨ (વિં સં) માં “ કુમારપાળ અર્ધે રચ્યો.

જિનભાણિકથસુરિ—દ્વર્માં પુત્ર ચરિત્ર

ના લખનાર.

જિનેશ્વર સુરિ—(૩) ગચ્છ, પરતર, ગુરૂ-જિનપતિ સુરિ; શિષ્ય-જિનપ્રગોષ સુરિ. જન્મ વિં સં ૧૨૪૫; દીક્ષા ૧૨૫૫; સુરિપદ ૧૨૫૮; સ્વર્ગગમન ૧૩૩૧; લાસન નામના શ્રાવકને બણુવા માટે શ્રી હરિભદ્ર સુરિ પ્રણીત ‘ સમરાદિત્યચરિત્ર ’ ની આ આચાર્યના હાથથી તાડપત્ર ઉપર વિંસં ૧૨૬૮ માં લખાએલી પ્રતિ હાલ પણ ખંખા-તમાં છે. “ ચંદ્રપ્રભસ્વામિચરિત્ર ” નામનો અંથ તેઓએ રચ્યો છે.

જ્ઞાનતિલકગણિ—૧૬૬૦ માં વિઘ્ન-માન. “ જૈાતમ કુલવૃત્તિ ” અંથ રચ્યો છે. પદ્મ-રાજ ગણિ ગુરૂ.

જ્ઞાનસાગર—ગચ્છ-તપગચ્છ. ગુરૂ દેવસુંદર સુરિ; જન્મ વિં સં ૧૪૦૫; દીક્ષા ૧૪૧૭; આચાર્ય પદ ૧૪૪૧; સ્વર્ગગમન ૧૪૬૦; તેઓએ ૧૪૩૯ માં “ આરક્ષક, ” “ ઓધનિયુકિત, ” તથા બીજાં સુત્રો પર ચૂલ્હિ-ઓ, “ મુનિસુતરસ્તવ, ” “ ધર્મોત્તમવર્ણન ” પાર્શ્વનાથસ્તવ આદિ અથો રચ્યા છે.

તરણુપ્રભસુરિ—ગચ્છ-પરતર; ગુરૂ જિનકુશલ સુરિ; શિષ્ય-જિનવલ્લભ સુરિ; વિં સં ૧૪૧૧ માં “ શ્રાવક પ્રતિક્રમણુ સુત્ર વિવરણુ અંથ લખ્યો છે.

દેવચંદ્ર સુરિ (૧) શ્રી હેમચંદ્ર સુરિ ગુરૂ; “ શાંતિનાથ ચરિત્ર ” અને “ સ્થાનાંગ વૃત્તિ ” રચ્યાં છે.

દેવચંદ્રગણિ—૧૬૮૮ માં વિઘ્નમાન; પોતાના શિષ્ય મુનિચંદ્રસુરિ માટે સડીક “ યમક સ્તુતિ ” લખી છે.

દેવભદ્રસુરિ (૨)—ગચ્છ-ચંદ્રગચ્છ; ભદ્રેશ્વર સુરિના શિષ્ય અજિતસિંહ સુરિના તેઓ શિષ્ય હતા. ૧૨૪૨ માં વિઘ્નમાન; તે-ઓના શિષ્ય શ્રી સિદ્ધસેન “ પ્રવચન સારો દ્વાર ” ની પોતાની કરેલી ટીકાની પ્રશસ્તિ માં

લખે છે કે, “પ્રમાણ પ્રકાશ,” અને “કેયાંસ ચરિત્ર” આદિ ગ્રંથ તેઓએ લખ્યા છે.

દેવલદ્રસુરિ—ગચ્છ ખરતર; પ્રસન્ન ચંદ્રચાર્ય યુગ; “પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર,” “સંવેગ રંગશાલા,” વીર ચરિત્ર તથા “કથારત્નકાવ્ય” વગેરે અનેક ગ્રંથો લખ્યા છે. તેઓ ૧૧૬૮ માં વિદ્યમાન.

દેવલદ્રસુરિ—(૮) પોતાના સુર ચંદ્રસુરિએ રચેલી “સંગ્રહણી” પર ટીકા લખનાર.

દેવસનગણિ—શ્રી યશોભદ્રસુરી સુર પૃથ્વીચંદ્રસુરિ શિષ્ય. “પર્યુપણ કંઈપડીપત્ર” નામના ગ્રંથના કર્તા.

દેવેન્દ્રમુનિધર—ઉદ્રપાલીયગચ્છમાં થયેલા સંઘતિવક્રસુરિ સુર. પોતાના સંસારાવસ્થાના ભાળા, અને ખેતા નામના ભાષ્યો માટે “પ્રત્નોત્તર રત્નભાળાવૃત્તિ” નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. વિ. સં. ૧૪૭૦ માં વિદ્યમાન.

દ્રોણાચાર્ય—આ નિવૃત્તિકુળમાં થયેલા આચાર્ય વિ. સં. ૧૧૨૦ માં વિદ્યમાન હતા. શ્રી અક્ષયદેવસુરિ પ્રણીત “જ્ઞાતાધર્મ કથા ટીકા” શોધવામાં તે મુખ્ય પંડિત હતા. તેઓએ “ઐશ્વર્ય નિર્ધિકિત” પર ટીકા લખી છે.

ધર્મવિજયવાચક—૧૧૪૧ માં વિદ્યમાન. “લોકનાલિકાચુત્ર” ભાષાવૃત્તિ લખી છે.

ધનેન્દ્રસુરિ(૧)—આ ગ્રંથકર્તા વજ્રસપ્તરીના રાગ શિક્ષાદિત્યના વખતમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ શિક્ષાદિત્ય અર્થે “શત્રુજય મહાત્મ્ય” રચ્યું છે.

ધનેન્દ્રસુરિ(૨)—વિશાલવલગચ્છમાં થયા છે. ૧૧૭૧ માં વિદ્યમાન. જિન વલ્લભસુરીએ રચેલ “શાર્ધશતક” નામના ગ્રંથ પર ટીકા લખી છે.

ધર્મકુમાર સાધુ—નાગેન્દ્રગચ્છમાં ૧૩૩૪ માં વિદ્યમાન, “શાલિભદ્રચરિત્ર”ના કર્તા. વિષ્ણુધર્મસુરિ સુર. તેમની વંશાવલિ. હેમપ્રભસુરિ, પછી ધર્મધોપસુરિ, પછી સોમ પ્રભસુરિ,

પછી વિષ્ણુધર્મસુરિ; અને તેમની પછી ધર્મકુમાર સાધુ.

ધર્મધોપસુરિ(૧)—કર્મગ્રંથના કર્તા શ્રી દેવેન્દ્રસુરિ સુર. સોમપ્રભસુરી શિષ્ય. ગચ્છ-તપગચ્છ. ઉચ્ચગતિના વતની જિનચંદ્ર નામના ધનાઢય શ્રાવકના **વીરધવલ** અને બા. મસિંહ નામના બે પુત્રોને દેવેન્દ્રસુરિએ ૧૩૦૨ માં દીક્ષા આપી હતી. **વીરધવલ** નામ વિ. ધનન્દ્રસુરિ અને ભિમસિંહનું નામ ધર્મકિર્તિ પાડવામાં આવ્યાં હતાં. ૧૩૨૭ માં દેવેન્દ્રસુરિ દેવલોક પ્રાપ્ત થયા ત્યારે આચાર્યપદ વિદ્યાનન્દસુરિએ આપવામાં આવ્યું; પણ તેઓ માત્ર ૧૩ દિવસમાંજ પંચતવ પામવાથી ધર્મકિર્તિ ને ધર્મધોપસુરિ નામ આપી આચાર્ય પદવી આપી. તેઓએ “સંધ્યાચાર” તથા “કાલસિત્તરી” નામના ગ્રંથો રચ્યા છે.

ધર્મધોપસુરિ(૨)—આ આચાર્ય “ઋષિમંડળ” સ્તોત્ર પર **શુભવર્ધનગણિ**એ ૧૮૦૦૦ શ્લોકની ટીકા લખી છે.

ધર્મદાસગણિ—આ મહાન સાધુ શ્રી મહાવીરની પણ પૂર્વ થયા છે. તેઓએ “ઉપદેશમાલા” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, કે જેના ઉપર સિદ્ધા સાધુ વગેરે ઘણા ગ્રંથકારોએ ટીકાઓ રચી છે.

ધર્મસાગરોપાધ્યાય—આ ગ્રંથકર્તાએ “કંઈપસુત્ર” પર “કિર્ણવલી” નામની ટીકા “કુમતિકુદાલ” આદિ અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે; અને તેઓ મહા વિદ્વાન હતા. તેઓના ગ્રંથો તીવ્રસાપાત્રળા હોવાથી આચાર્યોએ મળી અમાનનીક હરવ્યાની દંત થયા છે, પરંતુ તેઓમાં વિદ્વતા અને વાક્યાતુર્ય અપૂર્વ છે.

ધર્મસેનચણિમહાતર—“વસુદેવ હિંદી” ગ્રંથનો ખીજે અને ત્રીજે ખંડ આ મુનીશ્વરે લખ્યો છે.

નંદીપેણાચાર્ય—શ્રી અજિતશાંતિ-સ્તવ”ના લખનાર. આ ગ્રંથ પર શ્રી જિનપ્રભસુરીએ ટીકા લખી છે.

પદ્યચંદ્રસુરિ,—“ચિત્રસેન પદ્માવતી ચ-
રિત્ર”ના કર્તા ધર્મસુરિના શિષ્ય હતા; અને
પાઠકરાજ વલ્લભના ગુરુ હતા. તેઓ “કર્મ-
પ્રકૃતિ વિવરણ” પણ લખેલ છે.

પદ્મપ્રભસુરિ—દેવાનંદસુરિ જેઓ ખર-
તરગચ્છમાં થયા હતા તેઓએ આ આચાર્યજીના
ગુરુ હતા. વિં સં ૧૨૯૪ માં વિદ્યમાન તે-
ઓએ “સુનિસુવત” નામક ગ્રંથ લખ્યો છે.
તેઓ તિલકાચાર્યજીએ રચેલી “આવશ્યક
નિર્ણય” રચવામાં મદદ કરી છે. તેઓ પો-
તાની વંશાવળી આ પ્રમાણે આપે છે:—૧૪-
માનસુરિ, ૫છી જિનેશ્વરસુરિ, ૫છી અભયદેવ-
સુરિ. ૫છી પ્રસન્નચંદ્રસુરિ, ૫છી દેવમદ્રસુરિ,
૫છી દેવાનંદસુરિ અને તેના શિષ્ય આ પદ્મ-
પ્રભસુરિ હતા.

પન્નશ્રવણુભુનિ—“યોનિપ્રાભુત” ગ્રંથ-
ના રચનાર.

પરમાનંદસુરિ—અભયદેવસુરિ; ગુરુ તે-
ઓએ ગર્ગાચાર્ય પ્રણીત “કર્મ વિપાક” પર
ટીકા લખી છે. કુમારપાલના વખતમાં એટલે
વિં સં ૧૨૨૧ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ-
ની વંશાવળીનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે: ભદ્રેશ્વર
સુરિ શાંતિસુરિ, અભયદેવસુરિ; અને પરમાનં-
દસુરિ.

પાર્શ્વનાગસુરિ—૧૦૪૨ માં “આત્મા-
નુશાસન” નામનો ગ્રંથ આ આચાર્યજીએ
રચ્યો છે.

પુણ્યસાગર મહોપાધ્યાય—“અંજના
સુંદરી સંબંધ” નામના ગ્રંથના પ્રણેતા આ
આચાર્ય જિનહંસસુરિના શિષ્ય અને પદ્મરાજ-
ગણિના ગુરુ હતા.

પુણ્યપાલ—મુનિરત્નસુરિજીના રચેલ “અ-
મમત્વમિ ચરિત્રને” સુધારવામાં સં ૧૨૫૨ માં આ ગ્રંથકર્તાએ સહાયતા આ-
પી હતી.

પૃથ્વીચંદ્રસુરિ—“પરુપણ કટપટિપન”
આ મુનિશ્વરે લખ્યું છે.

પ્રદ્યુમ્નસુરિ (૨)—“મુક્ત શુદ્ધિ પ્રકરણ”
ગ્રંથના રચનાર આ આચાર્યજી ચંદ્રગચ્છમાં
થયેલ બુદ્ધિસાગરના શિષ્ય હતા; અને દેવ-
ચંદ્રના ગુરુ હતા.

પ્રદ્યુમ્નસુર (૩)—ચંદ્રગચ્છમાં થયેલ
કનક પ્રભસુરિ મહારાજના શિષ્ય આ આચાર્ય-
જી ૧૩૨૨ માં વિદ્યમાન હતા; કારણ કે તે-
ઓએ તે શાસ્ત્રમાં આસડની ‘વિવેકમંજરિ’
પર ટીકા રચવામાં બાલચંદ્રને સહાયતા આપી
હતી.

પ્રદ્યુમ્નસુરિ—“વિચારસારપ્રકરણ” ના-
મના ગ્રંથના લખનાર આ આચાર્ય દેવપ્રભ-
સુરિના શિષ્ય હતા.

પ્રસન્નચંદ્રસુરિ—શ્રી ઉમાસ્વાતિવાચકના
રચેલ “હિપ્રોગ” નામના ગ્રંથપર “પ્રસન્ન-
ચંદ્ર” નામની ટીકા લખનાર આ આચાર્ય
નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસુરિના શિષ્ય
અને સુમતિ વાચકના ગુરુ હતા.

બાલચંદ્ર—આસડની કરેલી “વિવેક-
મંજરિ” તથા “ઉપદેશ કંદલિ” પર ટીકા
લખનાર આ આચાર્ય વિં સં ૧૩૨૨ માં
વિદ્યમાન હતા.

ભક્તિચિન્ત્ય—“ચિત્રસેન પદ્માવતિ
ચરિત્ર” પર ગુજરાતી ટીકો આ ગ્રંથ કર્તાઓ
લખ્યો છે. વિં સં ૧૫૨૨ માં વિદ્યમાન હતા.

ભાવદેવ સુરિ—“પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર,”
અને “કાલિકાચાર્ય કથા”ના રચનાર આ
આચાર્યજી છે.

મલયપ્રભસુરિ—ચંદ્રગચ્છમાં થયેલ
શ્રી માનતંગસુરિના શિષ્ય આ આચાર્ય ૧૨૬૦
માં વિદ્યમાન હતા તેઓએ પોતાના ગુરુ
પ્રણીત ‘સિક્કજ્યોતિ ચરિત્ર’ પર ટીકા લખી છે.

મહેન્દ્રસિંહસુરિ—અચલ ગચ્છમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલ ધર્મધોપસુરિના શિષ્ય તથા
સિંહ પ્રભસુરિના ગુરુ આ આચાર્ય હતા. જન્મ
વિં સં ૧૨૨૮, દીક્ષા ૧૨૩૭, આચાર્ય

પદ ૧૨૬૩, ૧૩૦૯ સ્વર્ગમન. તેઓએ વિં સં ૧૨૯૪ માં “શતપદિકા” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

મહેશ્વર સુરિ—“કાલિકાચાર્ય કથા,” અને “સંયમ મંજરી” નામના ગ્રંથો આ આચાર્યે લખ્યા છે.

મહેશ્વરાચાર્ય—દેવસુરિજીના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજે મુનિચંદ્ર સુરિ કૃત “આવસ્થક સંતતી” ઉપર ટીકા લખી છે.

માનવુંગ સુરિ (૨) “સિદ્ધન્વતિ ચરિત્ર” ગ્રંથના આ લેખક આચાર્ય પુનીમીઆ ગચ્છના શ્રીમાન દેવસુરિના શિષ્ય હતા. તેઓ લગભગ ૧૨૫૦ માં વિદ્યમાન હતા. ઉપરોક્ત ગ્રંથ ઉપર તેના શિષ્ય મલયપ્રભસુરિજીએ વિં સં ૧૨૬૦ માં ટીકા લખી છે.

મુનિચંદ્રસુરિ (૨)—“આવસ્થક સંતતી” નામના ગ્રંથના લખનાર આ આચાર્ય મહારાજ વડગચ્છમાં થયેલ દેવસુરિના ગુરૂ હતા. ઉપરોક્ત ગ્રંથ પર દેવસુરિના શિષ્ય મહેશ્વરાચાર્યે ટીકા લખી છે.

મુનિચંદ્રસુરિ (૩)—તપ ગચ્છીય દેવંદ્ર ગણિ (નેમિચંદ્ર સુરિ)ના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજે “ગાથા કોષ,” “તીર્થમલા રત્ન” “રત્ન ત્રયકુટ્તક,” ગ્રંથોજનાવ્યા છે; અને હરિભદ્ર સુરી પ્રણીત “ધર્મ પિંદુ” પર ટીકા લખી છે તેઓએ ઉદયપ્રભસુરિને, નેમિચંદ્ર સુરિના પ્રવચનસારોદ્ધાર પર “વિરામપદવ્યાખ્યા” નામની ટીકા લખવામાં મદદ કરી હતી.

મુનિદેવસુરિ—“શાંતિનાથ” ચરિત્ર આ આચાર્યજીએ લખ્યું છે.

મુનિદેવાચાર્ય—“શુભાપિત રત્નકોષ” આ આચાર્યજીએ લખ્યો છે.

મુનિ રત્નસુરિ—વિં સં ૧૧૬૦ ની લગભગમાં આ આચાર્ય થયા છે. તેઓ કોટિક ગણુની વજ્રશાખાના ચંદ્રગચ્છમાં થયેલા સમુદ્રધોપસુરિના શિષ્ય અને જિનસિંહસુરિના ગુરૂ હતા. તેઓએ હવે થનારા અમરસ્વા-

મીજી નામના તીર્થંકરનું ચરિત્ર જગદેવ પ્રધાન (જેને હેમચંદ્રાચાર્યે “બાલકવિ”નું ખિરદ આપ્યું હતું)ની વિનંતિથી લખ્યું હતું.

મુનિ વિજય—“અનિકાચાર્ય પુષ્પચૂલ કથા” નામનો ગ્રંથ લખનાર આ આચાર્ય અમરવિજયના શિષ્ય હતા.

મુનિશેખરસુરિ—પદ્મપ્રભ દેવના રચેલા પાર્શ્વસ્તવપર આ ગ્રંથકર્તાએ ટીકા લખી છે.

મેરુતુંગસુરિ (૧) “મેરુતુંગ થેરાવલિ” “મહાપુરુષ ચરિત્ર” “પડદર્શનવિચાર” અને “પ્રબંધ ચિંતામણી” ગ્રંથના રચનાર આ આચાર્ય મહારાજ વિં સં ૧૩૬૨ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓ ચંદ્રપ્રભસુરિના શિષ્ય હતા.

યશોદેવસુરિ—“પાક્ષિકસુત્ર,” “પિંડવિશુદ્ધિવૃત્ત”ના લખનાર આ આચાર્યજીના ગુરૂ પુનીમીઆ ગચ્છમાં થયેલ ચંદ્રસુરિ હતા. વિં સં ૧૧૭૬ માં વિદ્યમાનતા.

યશોદેવસુરિ (૨)—“પ્રવચન સારોદ્ધાર” ગ્રંથના પ્રણેતા નેમિચંદ્ર સુરિના ગુરૂબાઇ આ મુનિશ્વરે “પ્રથમ પંચાસક ચૂલ્હિ” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

રત્નચંદ્રગણિ—“છંદઃશાસ્ત્ર” તથા તે પરની ટીકા લખનાર આ મુનીશ્વર એકરો આઠ પ્રકરણના પ્રણેતા શ્રી દેવાચાર્યજીના શિષ્ય હતા.

રત્નશેખરસુરિ (૧)—“બાલસસ્તવતિ” એ ખિરદથી ઓળખાતા આ શ્રી રત્નશેખરસુરિના તપગચ્છીય શ્રી મુનિચંદ્રસુરિ ગુરૂ થાય. જન્મ વિં સં ૧૪૫૭ (૧૪૫૨ -?) દીક્ષા ૧૪૬૩, પડિતપદ ૧૪૮૩; વાયકપદ ૧૪૯૩, સુરિપદ ૧૫૦૨, સ્વર્ગમન ૧૫૧૭ પોશ વદ છંદ. ઉપરોક્ત ખિરદ ખંખાતમાં બાંખી નામના ભદ્રે અર્પણ કર્યું હતું. “શ્રાદ્ધ પ્રતિક્રમણ વૃત્તિ” “શ્રાદ્ધવિધિ વૃત્તિ,” “આચાર પ્રદીપ” “લઘુક્ષેત્ર સમાસ” આદિ અનેક તેઓની કૃતિઓ છે.

રત્નશેખરસુરિ—તપગચ્છીય નાગપુરીય શાખાના શ્રી હેમતિલકસુરિ આ આચાર્યના ગુરુ હતા. તેઓને ફિરોઝશાહ તખ્તખ (આ બાદશાહ દીલ્હીની ગાદી ઉપર ઇ.સ. ૧૩૫૧ થી ૧૩૮૮ સુધી હતા) ધણું માન આપતો. તેઓએ “શ્રીપાલચરિત્ર” અને “ગુણસ્થાનક-મારોહણ” ગ્રંથો લખ્યા છે. તેઓ ૧૪૨૦ માં વિદ્યમાન હતા.

રત્નસિંહસુરિ—વિ.સં. ૧૨૦૦ ની લગભગમાં આ આચાર્યજી થયા છે. તેઓ તપગચ્છમાં થયેલ સિદ્ધાંતિક શ્રી મુનિચંદ્રસુરિના શિષ્ય હતા. એઓ વિનયચંદ્રસુરિના ગુરુ હતા. તેઓએ “સરીક પુગદસપદ્મત્રિશિકા,” અને “નિગોદપદ્મત્રિશિકાદિ” ગ્રંથો લખ્યા છે.

રત્નાકરસુરિ—વિ.સં. ૧૩૦૮ માં દેવપ્રભસુરિ તેઓના ગુરુ હતા. આત્મનિર્દારપ “રત્નાકર પચીસી” નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

રાજવલ્લભ પાઠક—“ચિત્રસેન પદ્માવતિ ચરિત્ર” નામનો ગ્રંથ આ આચાર્ય વિ.સં. ૧૫૨૪ માં લખ્યો છે.

લક્ષ્મી વિનયસુરિ—“દુઃક્રોધપતિ” નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

લખ્વિસાગરસુરિ—તપગચ્છીય ઉદયસાગરસુરિના આ શિષ્ય મહારાજે વિ.સં. ૧૫૫૭ માં “શ્રીપાલ કથા” નામક સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે.

ધર્મમાનસુરિ—વિ.સં. ૧૦૮૮ માં એઓ વિદ્યમાન હતા. તેઓએ તે શાલમાં આજુ ઉપરના વિમલશાહ શેઠની જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. એઓ જિનેશ્વરસુરિ તથા જુહિસાગરના ગુરુ હતા. તેઓએ “ઉપમિતિલવ પ્રપંચ નામ સમ્બુદ્ધ” અને “વાસુ પૂજ્ય ચરિત્ર” નામના સુંદર ગ્રંથો રચ્યા છે. પ્રથમ તેઓ ઐત્યવાસી જિનચંદ્રસુરિના શિષ્ય હતા; પરંતુ પાછળથી ચોરાશી ઐત્યનું ધારણ છોડી શ્રી નેમિચંદ્રસુરિના શિષ્ય શ્રી ઉદ્યાતન સુરિના શિષ્ય થયા હતા.

વામદેવસુરિ—મિચંદ્રસુરિ પ્રણીત “પંચ સંગ્રહ” પર દીપિકા નામની ટીકા આ આચાર્યજીએ લખી છે.

વિનયચંદ્રસુરિ—તપગચ્છીય દેવેન્દ્રસુરિના આ શિષ્ય મહારાજ શ્રી જગગચંદ્રસુરિએ સુરિપદ આપ્યું હતું. તેઓએ “કેશી કુમાર ચરિત્ર” લખ્યું છે. તેઓ વિ.સં. ૧૩૦૧ માં વિદ્યમાન હતા.

વિનયસિંહસુરિ—મધ્યધારી હેમચંદ્રસુરિના શિષ્ય આ આચાર્યજીએ “કલ્પસુત્ર” પર “કલ્પાવળોધિની” ટીકા લખી છે. તેઓ ૧૧૪૨ માં વિદ્યમાન હતા.

વિનયસેનસુરિ—નાગેન્દ્રગચ્છમાં “કલિકાળ ગૌતમ”ના અિરુદ્ધારક શ્રી હરિભદ્રસુરિના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજ “ધર્મોદ્દય” નાં કર્તા શ્રી ઉદયપ્રભસુરિના ગુરુ હતા. તેઓ વિ.સં. ૧૨૫૦ માં વિદ્યમાન હતા. આસડની વિવેકમંજરિ સુધારવાથી તેઓએ સહાયતા આપી હતી.

સોમચંદ્રસુરિ—તપગચ્છીય શ્રી રત્નશેખરસુરિ આ આચાર્યના ગુરુ હતા. તેઓ વિ.સં. ૧૫૦૪ માં વિદ્યમાન હતા. “કથા મહોદધિ” નામક ગ્રંથ લખ્યો છે.

સોમતિલકસુરિ—તપગચ્છીય શ્રી સોમપ્રભસુરિજી આ આચાર્યના ગુરુ થાય. જન્મ વિ.સં. ૧૩૫૫; દીક્ષા ૧૩૬૯; સુરિપદ ૧૩૭૩; સ્વર્ગગમન ૧૪૨૪; ધર્મધોષસુરિ પ્રણીત “યમકરતુતિ” પર ટીકા, “શીલતરંગિણી” “નવ્ય ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ,” “ગિત કલ્પવૃત્તિ” વગેરે અનેક ગ્રંથોની રચના કરી છે.

સોમપ્રભાચાર્ય (૧) તપગચ્છીય ધર્મધોષસુરિના શિષ્ય આ આચાર્યનો જન્મ વિ.સં. ૧૩૧૦ માં થયો હતો. દીક્ષા ૧૩૨૧ માં, સુરિ પદ ૧૩૩૨, સ્વર્ગગમન ૧૩૭૩. તેઓએ અનેક “ચિત્ર બંધસ્તવનો” રચ્યાં છે. સોમતિલક સુરિજી તેઓના શિષ્ય થાય.

સોમપ્રભાચાર્ય—તપગચ્છીય શ્રી વિનય-

સિંહસુરિના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજે “હેમકુમાર ચરિત્ર,” “સુકિત મુક્તાવલિ,” શૃંગાર વૈરાગ્ય તરિંગણી” આદિ અનેક ગ્રંથ યોજ્યા છે.

સોમસુંદરસુરિ—આ આચાર્યજીનો જન્મ વિં સં ૧૪૩૦ માં થયો હતો. તેઓ તપ ગચ્છમાં થયેલ દેવસુંદરસુરિના પાંચ મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક હતા. તેઓએ પહેલા “પયન્ના” પર ટીકા, “પ્રત્યાખ્યાન ભાષ્ય” ઉપર ટીકા, “યોગશાસ્ત્ર,” “ઉપદેશમાલા,” “પદાવશ્યક” અને નવ તત્ત્વત્તિક ગ્રંથો પર ટીકા રચ્યા છે. તેઓનું સ્વર્ગગમન વિં સં ૧૪૯૯ માં થયું હતું.

સોમધર્મગણિ—શ્રી તપગચ્છીય મહાત્મા સોમસુંદરસુરિના શિષ્ય ચારિત્રરત્નગણિના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજે “ઉપદેશ સપ્તતિકા” નામનો ગ્રંથ યોજ્યો છે.

સાંઝમુનિ—કુલ નાગેન્દ્ર. વિં સં ૧૦૨૫ માં વિદ્યમાન હતા, કારણ કે તે શાલના વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩ ને દિવસે શ્રી જંબુ ગુરના રચેલા જિન શતકપર તેઓએ ટીકા લખી છે. આ ટીકામાં તેઓએ જણાવ્યું છે કે, “મેં પાર્શ્વનાગ

નામના શ્રાવકના પુત્ર મહાનના પુત્ર દુર્ગકની પ્રેરણાથી આ ટીકા રચી છે.”

શાંતિચંદ્રગણિ—સકલચંદ્ર વાચક આ આચાર્યજીના ગુર હતા. તેઓએ વિં સં ૧૬૫૧ માં “અજિતશાંતિસ્તવ,” અને છઠા “ઉપાંગ” પર ટીકા લખી છે.

શુભશીલગણિ—તપગચ્છમાં થયેલ શ્રી મુનિસુંદરસુરિ એઓના ગુર હતા. તેઓ વિં સં ૧૫૨૧ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ “સ્નાત્ર પંચાશિકા,” “પંચાસી પ્રણેષ સંબંધ” અને “ભરહેસર વૃત્તિ” વગેરે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

શ્રીચંદ્રસુરિ—મલ્લધારી શ્રી હેમચંદ્રસુરિના શિષ્ય આ આચાર્યજી વિં સં ૧૧૨૧ માં વિદ્યમાન હતા, કેમકે તેઓ તે શાલમાં ભરચમાં પધાર્યા હતા; અને ત્યાંના ધવલશાહ નામના નગર શેઠ અને સંઘે મળી “મુનિ સુવત સ્વામી” નું રચવાની વિનંતિ કરી હતી; અને તેના પરિણામે તેઓએ આશાવલી ગામમાં આવી શ્રીમાલ કુલના નાગીલ શ્રાવકના ઉપાશ્રયમાં તે ગ્રંથ રચ્યો હતો. પાર્શ્વદેવ ગણિએ તેની પહેલી પ્રતિ લખી હતી.

આચાર્યો.

અજિતસિંહસુરિ—વિં સં ૧૨૮૩ માં તેઓનો જન્મ થયો હતો. તેઓ અચ્ચલગચ્છમાં થયા છે. શ્રી સિંહપ્રભસુરિ તેઓના ગુર હતા. દેવેન્દ્રસિંહસુરિ તેઓના શિષ્ય હતા.

અજિતસેનસુરિ—રાજગચ્છમાં વિં સં ૧૩૦૦ ની આસપાસમાં થયા છે.

અમરસાગર—તેઓશ્રી અચ્ચલ ગચ્છમાં થયા છે. તેઓશ્રીના ગુર શ્રી કંટયાણુસાગરસુરિ હતા. તેઓ ઉદયપુરમાં વિં સં ૧૬૯૪ માં જન્મ્યા હતા. ૧૭૦૫ માં દીક્ષા લીધી. ૧૭૧૪ માં ખંખાતમાં આચાર્ય પદ પામ્યા. ૧૭૧૮ માં ભુજમાં “ગચ્છેશ” ની પદવી મળી. ૧૭૬૨ માં તેઓ ધોલકામાં સ્વર્ગ ગયા.

અમલચંદ્રગણિ—વિં સં ૧૧૫૮ માં ભરચમાં વિદ્યમાન હતા,

આનંદગેર—તેઓ સોલમાં સૈકામાં વિદ્યમાન હતા,

આનંદવીરગણિ—

ઇન્દ્રદિનસુરિ—શ્રી આચાર્યસુહરતીના આ આચાર્યજી શિષ્ય હતા.

રવિપ્રભસુરિ—નમિચંદ્રસુરિ પ્રણીત “પ્રવચન સારાહાર” ગ્રંથપર “વિષમપદ વ્યાખ્યા” નામની ટીકા લખનાર ઉદયપ્રભસુરિ (૨) ના તેઓ ગુર હતા.

ઉદયરત્નગણિ—શ્રીપાલ ચરિત્રની પહેલી પ્રત મંદુમતિ (મહુવા)માં લખનાર આ આચાર્ય ૧૪૩૦ માં વિદ્યમાન હતા.

ઉદયવલ્લભ—૧૫૫૭ શાકમાં શ્રીપાલકથા નામનો ગ્રંથ લખનાર લખિષસાગર મુનિના આ મુનિશ્વર ગુરુ હતા, તેઓ તપગચ્છને વિષે થયા છે.

ઉદયવીરગણિ—તપગચ્છમાં આ મુનિશ્વર થયા છે. તેઓના ગુરુનું નામ શ્રી સંધવીર-ગણિ છે,

ઉદયસિંહમુનિ—૧૬૪૬ માં વિસાવલ (વિ-સનગર માં રહી આ આચાર્યે રત્નશેખરસુરિ વિરચિત “શ્રાધ્ધ પ્રતિક્રમણુ વૃત્તિ” નામના ગ્રંથ ની પ્રતિ તેઓએ લખી છે. તેઓ તપગચ્છમાં માં થયા છે,

કનક પ્રભસુરિ—દેવાનંદસુરિના શિષ્ય તેઓ હતા. અને વિ. સં. ૧૨૬૦ માં તેઓ વિદ્યમાન હતા.

કલ્યાણસાગરસુરિ—અચલગચ્છમાં આ આચાર્યજી થયા છે. તેઓશ્રી ધર્મમૂર્તિ મહારાજના શિષ્ય હતા. ૧૬૭૬ માં તેઓ વિદ્યમાનતા ધરાવતા હતા.

કાલકાચાર્ય (૨)—આ બીજા કાલકાચાર્ય વીર સંવત ૪૫૩ માં થયા કહેવાય છે.

કાલકાચાર્ય (૩)—કાલકાચાર્ય ૩ જા મહાવીર સંવત ૯૯૦ માં થયા કહેવાય છે. તેઓએ ભાદરવા શુદ્ધ ૪ ની સંવત્સરી સ્થાપી કહેવાય છે.

ગુણશેખર—દેવેન્દ્રસુરિના ગુરુ આ આચાર્ય મહારાજ વિ. સં. ૧૪૨૦ માં હયાત હતા.

ચંદ્રસુરિ—‘વીરગણિ’ આચાર્યના શિષ્ય દેવચંદ્રગણિ આ આચાર્ય મહારાજના ગુરુ હતા.

જયકીર્તિસુરિ (૧) એ ઓ અચલગચ્છમાં થયા છે તેઓ મેરુતુગસુરિના શિષ્ય હતા. તેઓનું સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૧૫૦૦ માં થયું હતું.

જયકેસરિસુરિ—આ આચાર્ય મહારાજ અચલગચ્છમાં થયા છે. જયકીર્તિસુરિ તેઓના

ગુરુ હતા. તેઓનું સ્વર્ગગમન ૧૫૪૨ માં થયું છે.

જયપ્રભસુરિ—પ્રવચનસારોદ્ધારની “વિષમ પદવ્યાખ્યા” નામની ટીકા લખવામાં ઉદયપ્રભસુરિને આ આચાર્યજીએ મદદ આપી હતી.

જયસિંહસુરિ—એઓશ્રી અચલગચ્છમાં થયા છે. શ્રી આચાર્યસિંહસુરિ તેઓના ગુરુ હતા. અને ધર્મદોષસુરિ તેઓના શિષ્ય હતા. તેઓ કોકણ કાંઠે આવેલા સોપારક નગરના રહેવાસી હતા. તેમના પિતાશ્રીનું નામ બાહડ અને માતું શ્રીનું નામ નાથી હતું. તેઓનું ૮૦ વર્ષની વયે ૧૨૫૯ માં સ્વર્ગગમન થયું. સિદ્ધરાજને તેઓપર ધણી આસ્થા હતી.

જયસિંહસુરિ (૨)—આ આચાર્યજી વડગચ્છમાં વિ. સં. ૧૦૦૦ માં થયા છે. શ્રીસર્વ દેવસુરિના તેઓ શિષ્ય હતા.

જયસિંહસુરિ (૩)—એઓશ્રી હર્ષપુરોય ગચ્છમાં થયા છે. મલ્લધારી અભયદેવસુરિ તેઓના ગુરુ હતા.

જિનચંદ્રસુરિ—શ્રી જિનદત્તસુરિના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજ ખરતર ગચ્છમાં થયા છે. તેઓનું સ્વર્ગગમન ૧૨૨૩ માં થયું હતું. જિનચંદ્રસુરિ (૩)—આ આચાર્ય શ્રી નેમિચંદ્રસુરિના શિષ્ય હતા.

જિનચંદ્રસુરિ (૫)—એઓ ખરતર ગચ્છમાં થયા છે. તેઓ વિ. સં. ૧૪૯૨ માં લઘુમાન હતા.

જિનભક્તિસુરિ—આ આચાર્યજી ખરતર ગચ્છમાં થયા છે. શ્રી જિન સૌખ્યસુરિ તેઓના ગુરુ હતા. તેઓનો જન્મ ૧૭૭૦ માં અને સ્વર્ગગમન ૧૮૦૪ માં થયાં હતાં.

જિનભદ્રસુરિ (૩)—આ આચાર્ય મહારાજ ખરતર ગચ્છમાં થયા છે. તેઓના ગુરુ શ્રી જિન દત્તસુરિ હતા.

જિનરત્નસુરી—ખરતર ગચ્છમાં આ આ-

છે. તેઓના ગુરૂશ્રીનું નામ જનરાજસુરિ સુરિપદ સં ૧૬૯૯ માં ૧૭૧૧ માં આગા ત્રિષે સ્વર્ગગમન. સંસારી પક્ષમાં રૂપચંદ્ર નામ હતું. તેઓની માતૃશ્રીએ તેમની સાથેજ દીક્ષા લીધી હતી.

જનસિંહસુરિ (૧) — ગચ્છપુત્રમીઆ. ગુરૂ—મુનિરત્નસુરિ મુનિરત્નસુરિએ સં ૧૨૫૨ માં લખેલ “અમમસ્તામિચરિત્ર” “નામના ગ્રંથ પર આ આચાર્ય” પ્રશસ્તિ લખી છે.

જનસૌખ્યસુરિ—ગચ્છ—ખરતર. ગુરૂ—જનચંચદ્રસુરિ શિષ્ય—જનભક્તિસુરિ. જન્મ વિં સં ૧૭૩૯, દીક્ષા ૧૭૫૧, સુરિપદ ૧૭૬૩, ૧૭૮૦ સ્વર્ગગમન. આ આચાર્ય જ્યારે સુરતમાં પ્રવેશ કર્યો હતો ત્યારે ત્યાંના રહિશ ચોપડા ગોત્રના શ્રાવક પારેખ સ્વામી દાસે અચાર હજાર રૂ. ખર્ચી મહોત્સવ કર્યો હતો.

જિનેશ્વરસુરિ—ગચ્છ—પુત્રમીયા. ગુરૂ—મુનિરત્નસુરિના ગુરૂભાષ સુરપ્રભસુરિ વિં સં ૧૨૯૨ માં વિદ્યમાન.

તીલકસુરી—ગચ્છ—હર્ષપુરીયા. ગુરૂ—રાજશેખરસુરી. શિષ્ય પદ્મદેવસુરી. વિદ્યમાન ૧૩૯૦.

દેવગુપ્તસુરી—૧૧૯૫ માં વિદ્યમાન. શ્રી હક્કસુરિના શિષ્ય સિદ્ધસુરિ ગુરૂ.

દેવચંદ્રસુરિ (૨). ૧૨૯૨ માં વિદ્યમાન પ્રદ્યુમ્નસુરિ—ગુરૂ. માનદેવ અને પૂર્ણચંદ્રસુરિ શિષ્યો.

દેવનાગસુરિ—કર્મસ્તવના ટીકાકાર. ગોવીંદ ગણિના ગુરૂ.

દેવપ્રભસુરિ (૧)—પદ્મપ્રભસુરિના શિષ્ય; અને વિચારસારપ્રકરણ ગ્રંથના લખનાર. પ્રદ્યુમ્નસુરિના ગુરૂ.

દેવપ્રભસુરિ (૩)—૧૨૯૪ માં “મુનિસુપ્રત ચરિત્ર” નામનો ગ્રંથ લખનાર પદ્મપ્રભસુરિના આ આચાર્ય ગુરૂ હતા.

દેવભદ્રસુરિ—(૧). રૂપાલીયગચ્છના

ચાર્પણ થયા સ્થાપક શ્રી અભયદેવ સુરિના આ શિષ્ય મહારાજ ૧૨૯૬ માં વિદ્યમાન હતા. તેઓના શિષ્ય પ્રભાનંદસુરિ હતા.

દેવસુંદરસુરિ—ગચ્છ—તપગચ્છ. વિદ્યમાન સં ૧૪૪૭. જન્મ વિં સં ૧૩૯૬. ૧૪૦૪ માં મહેશ્વર ગામમાં દીક્ષા. ૧૪૨૦ માં અણુહિલપુરમાં સુરિપદ જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સોમસુંદર અને સાંકુરત્ન એ તેઓના પાંચ શિષ્યો.

ધર્મધોપસુરિ (૨).—ચાંદ્રકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ “શીલભદ્રસુરિ ગુરૂ. યશોભદ્રસુરિ શિષ્ય શાર્કભરીના સપાદલક્ષારાજ આ આચાર્ય પ્રતિ ધણો ભાવ રાખતા હતા. તેઓએ “વાદિચૂડા મણિ” નું એક આપ્યું હતું.

ધર્મધોપસુરિ (૫)—નાગેન્દ્રગચ્છમાં થયેલ હેમપ્રભસુરિ ગુરૂ સોમપ્રભસુરિ શિષ્ય.

ધર્મપ્રભસુરિ—અચલગચ્છમાં થયેલ દેવેન્દ્રસિંહસુરિના શિષ્ય, આ આચાર્ય મહારાજ હતા. જન્મ વિં સં ૧૩૩૧, ૧૩૪૧ દીક્ષા, ૧૩૫૯ સુરિપદ, ૧૩૬૧ માં ગચ્છેશપદ. ૧૩૯૩ માં સ્વર્ગગમન.

ધર્મભૂતિસુરિ અચલગચ્છમાં થયેલા શિવસિંહસુરિ અને કલ્યાણસાગરસુરિના ગુરૂ અને જયકીર્તિસુરિના શિષ્ય હતા.

નન્નસુરિ—ચંદ્રગચ્છમાં થયેલ શ્રી બખ્ખભટ્ટીસુરિના શિષ્ય અને સર્વદેવસુરિજના ગુરૂ હતા. વિં સં ૯૦૦ માં વિદ્યમાન.

નયવિજયગણિ—પ્રસિધ્ધ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ યશીવિજયજીના ગુરૂ.

પદ્મચંદ્રઉપાધ્યાય—શ્રી કૃષ્ણરાજ ઋષિ-મચ્છના પ્રભાનંદસુરિના આ ઉપાધ્યાયજી ગુરૂ-ભાષ હતા. વિં સં ૧૩૯૧ માં વિદ્યમાન.

પદ્મદેવસુરિ (૨) વિં સં ૧૨૬૧ માં થયેલા નારાયણચંદ્રસુરિ આ આચાર્યજીના ગુરૂ હતા. તિલકસુરિ તેમના શિષ્ય હતા.

પદ્મમેરૂ—આનંદમેરૂસુરિજી ગુરૂ હતા.

પદ્મસુંદરસુરિ કે જેઓ ૧૬૧૫ માં વિદ્યમાન હોય “સેમમહાબુદ્ધ મહાકાવ્ય.” રચ્યું છે તેના ગુરૂ હતા.

પદ્મભગ્ન ગણિ—પુણ્યસાગરજી આ મુનીશ્વરના ગુરૂ હતા. ગૌતમ કુલકૃતિના પ્રણેતા જ્ઞાનતિલક ગણિ (૧૬૬૦ માં થયા) ના ગુરૂ હતા.

પ્રદ્યુમ્નસુરિ (૫)—યશોદેવસુરિના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજ વિં સં ૮૦૦ માં વિદ્યમાન હતા. શ્રી વર્ધમાન સુરિ આ પ્રમાણે વંશાવલી આપે છે:—ચંદ્રશાખામાં શ્રી યશોદેવસુરિ થયા; પછી આ પ્રદ્યુમ્નસુરિ, પછી માનદેવસુરિ, પછી વિમલચંદ્રસુરિ, પછી ઉદ્યોતનસુરિ, અને પછી શ્રી વર્ધમાનસુરિ.

ભરતેશ્વરસુરિ—સિદ્ધરાજના સમયમાં િગમ્બરો ઉપર વિજય મેળવનાર શ્રી દેવસુરિજીના શિષ્ય આ આચાર્ય મહારાજ હતા.

ભરતેશ્વરસુરિ—આ આચાર્ય મહારાજના ગુરૂનું નામ શાલિભદ્રસુરિજી હતું.

ભાવસાગર—શ્રી સિદ્ધાંતસાગરસુરિ ગુરૂ, શ્રી ગુણનિધાનસુરિ શિષ્ય. જન્મ વિં સં ૧૫૧૦, ૧૫૨૦ માં ખંખાતમાં દીક્ષા, ૧૫૬૦ માં આચાર્ય પદ, ૧૫૮૩ માં સ્વર્ગગમન.

મનકમુનિ—જમ્બુસ્વામીની પાટે શ્રી પ્રભવસ્વામી થયા. તેઓની પાસે શ્રી શટયંત્રવા-

ચાર્ણજી એ દીક્ષા ગ્રહી. તેઓએ જયારે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેઓની સ્ત્રીને ગર્ભ રહ્યો હતો. એ ગર્ભરૂપ જન્મ ધારણ કરનાર પુરુષ તે મનકમુનિ. જયારે તેઓનો જન્મ થયો ત્યારે તેનું નામ મનક પાડ્યું હતું. આ મનકે પોતાના પિતાશ્રી પાસે દીક્ષા બાલવયમાં લીધી હતી. દીક્ષા લીધી ત્યારે પોતાના પિતા અને ધર્મગુરૂ શ્રી શયંભવાચાર્યને પોતાના જ્ઞાન બળે જણાવ્યું કે, મનકનું આયુષ્ય માત્ર ૭ માસનું બાકી છે, અને તેથી તે સર્વ શ્રુતધર નહીં થઈ શકે. આવા કારણથી મુનિઓના ચારિત્ર અર્થે દશવૈકલિકસુત્રની યોજના યૌદ પુર્વપરથી રચ્યું. જેના રહસ્યનું શ્રવણ કર્યા બાદ છ મહીને તે સ્વર્ગવાસ પામ્યા. મુનિઆચાર માટે આજે પણ દશવૈકલિક પ્રસિદ્ધ છે.

મુનિચંદ્રસુરિ—ચૌકુકયરાગ્ન આનલને દીક્ષા આપનાર આ મુનિના ગુરૂ ચંદ્રસુરિજી હતા. દેવપ્રભસુરિ અને દેવામંદસુરિ તેના શિષ્ય હતા.

સિંહતિલકસુરિ—અચલગચ્છીય શ્રી ધર્મપ્રભસુરિના શિષ્ય આ આચાર્યજીને જન્મ વિં સં ૧૪૩૪ માં અને ૧૩૯૫ માં ખંખાતની અંદર સ્વર્ગગમન થયેલ છે. મહેન્દ્રપ્રભસુરિ તેઓના શિષ્ય હતા.

પાલી વ્યાકરણ.

અંગ્રેજીમાં કર્તા એમ. એચ. ટિલ્કે; (રંગુન બાપટીસ્ટ કોલેજના પાલી ભાષાના પ્રોફેસર)
“સનાતન જૈન” માટે ગુજરાતીમાં ખાસ ભાષાંતર કર્તા—શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ બી. એ.

પાલિ વ્યાકરણના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગમાં શબ્દોની વ્યવસ્થા એટલે તેઓના સ્વરો, તેઓની યોજના અને તેઓનાં રૂપાંતરો આપવામાં આવ્યા છે. બીજો ભાગ વાક્યોમાં શબ્દોને કેવી રીતે જોડવા તે બતાવે છે.

શબ્દોનાં મુખ્ય પ્રકાર ત્રીયે પ્રમાણે છે.

૧. નામ કે જેની અંદર સામાન્ય નામનો સમાવેશ થાય છે; વિશેષણ, સંખ્યાવાચક શબ્દો, સર્વનામ.

૨. ક્રિયાપદ.

૩. અવ્યય, જેની અંદર ક્રિયાવિશેષણોનો સમાવેશ કર્યો છે; શબ્દયોગી અવ્યય અને ઉભયાવ્યયી અવ્યય.

નામ એટલે નામ તરીકે વપરાતા શબ્દો તેઓના બે પ્રકાર, ભાવવાચક અને પુરુષપદાર્થ વાચક.

ભાવવાચક નામ ગુણ, ક્રિયા, સ્થિતિ બતાવે છે.

પુરુષ પદાર્થવાચક નામ પુરુષ અથવા પદાર્થ જણાવે છે. તેના બે પ્રકાર, વિશેષ્ય નામ કે જે વ્યક્તિરૂપે પુરુષો અને પદાર્થનાં નામ છે અને સામાન્ય નામ કે જે અમુક વર્ગના પુરુષો કે પદાર્થ જણાવે છે.

જે સામાન્ય નામ વર્ગ કે સમૂહ બતાવે છે તેને સમુહવાચક નામ કહે છે.

જે સામાન્ય નામ માપી શકાય પણ ગણી ન શકાય તેવી ચીજો બતાવે છે તેને material noun પદાર્થવાચક? નામ કહે છે.

વિશેષણ—એટલે પુરુષો કે પદાર્થ ને વર્ણવવા માટે વપરાતા શબ્દો અને તે શબ્દો જે નામની સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે નામની સાથે વપરાય છે.

સર્વનામ—એટલે નામને બદલે વપરાતા શબ્દો.

ક્રિયાપદ—ક્રિયા, અસ્તિત્વ અને સ્થિતિ બતાવનાર શબ્દો છે.

ક્રિયા વિશેષણ અને શબ્દયોગી અવ્યય વખત, જગ્યા, રીત અથવા સ્થિતિ બતાવે છે. તેઓ ધણાખરા નામ અથવા ક્રિયાપદ સાથે જોડવામાં આવે છે.

ઉભયાવ્યયી અવ્યય—જે શબ્દોને કે બે વાક્યોને જોડે છે.

કેવળપ્રયોગી અવ્યય—તે મનની લાગણી બતાવનાર ક્રકત બ્રૂમે છે. તેઓને સાધારણ રીતે વાક્યની સાથે જોડવામાં આવતા નથી.

મૂળાક્ષરોના અવાજ પ્રમાણે ભાગ.

૧. ઘોષ—અવાજ કર્યા વગર થતા.

૨. અઘોષ તુટેલા અવાજથી થતા.

વ્યંજનના ઉચ્ચાર પ્રમાણે ભાગ

૧. સ્પર્શ સ્વરની મદદ વગર નહિ બોલી શકાય તે.

૨. થડકાયા વગર બીજાની સાથે મળી જતા અક્ષરો.

૩ અનુસ્વાર—નાકમાં પ્રતિઘોષ થવાથી ઉચ્ચારાતા શબ્દો.

વ્યંજનના ઉચ્ચાર આસ પ્રમાણે ભાગ.

(૧) મહાપ્રાણ—શુદ્ધ અને દઢ આસથી ઉચ્ચારાતા.

(૨) અદ્યપ્રાણ—આવે આસ તેમને હોતો નથી.

સને ઉખાક્ષર કહેવામાં આવે છે.

હને મહાપ્રાણ કહેવામાં આવે છે.

ય અને વને અર્ધ સ્વર પણ કહેવામાં આવે છે.

૧. બરમાની અંદર પાલીભાષા બીજી ભાષા તરીકે સ્ફુલ્લ અને ફોલેજોની અંદર દાખલ થયેલી હોઇ, આ વ્યાકરણ રંગુનના કોલેજના પાલી ભાષાના પ્રોફેસર અંગ્રેજીમાં વિદ્યાર્થીઓની અનુકુળતા પ્રમાણે તૈયાર કર્યું છે. અપભ્રંશ જૈન શાસ્ત્રીની પવિત્ર ભાષા માગતી? યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો છે; અને કેવા પ્રકારનાં વ્યાકરણ અને પાઠ પુસ્તકો તૈયાર કરવા તે સંબંધીની મુશ્કેલી નડતી અનુભવવામાં આવે છે. પાલી અને આપણી શાસ્ત્રભાષાને એટલું બધું મળતાપણું છે કે તે બંને ભાષાઓને બે બહેનો વિદ્વાનો કહે છે. એટલે આ શૈલી હપર આપણા વ્યાકરણાદિ પુસ્તકો રચવાનું મુજબ તેટલા અર્થે આખા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા પાલીભાષાના આ વ્યાકરણનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવી અમે અનુક્રમે દાખલ કરીએ છીએ. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, જૈન વિદ્વાનો પાછી ગૃહસ્થ હો કે મુનિ હો, તે પોતાની શક્તિની પરીક્ષા કરાવવાની આ તક ગ્રામાવશે નહીં. સં. સં. જૈન

આમાં કંઠસ્થાની અને તાલુસ્થાની અ-
નેનાં લક્ષણ છે તેથી તેને અ અગર આ
+ ઉ અગર ઊ નો બનેલો મિશ્રસ્વર કહેવા-
માં આવે છે.

મ ને નિઃશ્વરીત કહેવામાં આવે છે. નિ-

ઝહીતના ભાગ જુદી જુદી રીતે પાડવામાં આ-
વ્યો છે. પણ તેમાં ઉત્તમ એ છે કે તે અનુના-
સિક સ્વર છે, અને તેમાં બધા વર્ગનાં લક્ષણ છે.
અનુનાસિક, અર્ધસ્વર અને ઉપાક્ષર
આદ કરતાં આકી રહેલા સ્વર વ્યંજનો સ્વર છે.

વર્ણવિભાગ.

	સ્વર.	વ્યંજન.							
		ધ્રાપ		અધ્રાપ.					
		અધ્રાપાણં.	મહાપ્રાણં.	અધ્રાપાણં.	મહાપ્રાણં.	અનુસ્વાર.	અંતઃસ્થ.	ઉચ્ચા (ધ્રાપ)	મહાપ્રાણ (અધ્રાપ).
કંઠસ્થાની	અ, આ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	.....	.....	હ
તાલુસ્થાની	ઇ, ઈ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ય	.....	.....
મૂર્ધસ્થાની	.....	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ર	.....	.....
દંતસ્થાની	.....	ત	થ	દ	ધ	ન	લ	સ	.....
આધસ્થાની.	ઉ, ઊ	પ	ફ	બ	ભ	મ	વ	.....	.....

અ-ઉચ્ચાર.

મૂળાક્ષર.

પાસિમાં મૂળાક્ષરો ૪૧ છે:-તે નીચેના ક-
મમાં લખાય છે.

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, ઓ,
અં; ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ,
ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, છુ, ત, થ, દ, ધ,
ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ,
સ, હ.

મૂળાક્ષરોના તેના મૂળસ્થાન પ્રમાણે નીચે
પ્રમાણે ભાગ પાડ્યા છે.

કંઠસ્થાની-ગળામાં બોલાતા

તાલુસ્થાની-તળવામાં બોલાતા.

મૂર્ધસ્થાની-મુખના ઉપરના ભાગમાં બોલાતા

દંતસ્થાની-દંતની મહત્તી બોલાતા.

આધસ્થાની-હોઠની મહત્તી બોલાતા.

સ્વરવિકાર.

સ્વરો વારંવાર એકબીજામાં મળી ફેર-
ફાર કરે છે. સ્વરો બાસના નકળવાથી અને
તેની સાથે સ્વરેદ્રિયોમાં મુખ્ય તાળવું અને
હોઠથી વધારે કે ઓછા ફેરફાર થવાથી ઉત્પન્ન
થાય છે. ઇદ્રિયો બધી ઉઘાડી હોય તો આ
ઉત્પન્ન થાય છે. તાળવાને ઉપાડેલી શબ્દ સાથે
વધારે અને વધારે દબાવવાથી બધારે બાળુએ
હોઠ ઓછા ઉઘાડવાથી આનો ઉચ્ચાર અનુ-
ક્રમે અ, એ, ઇ, ઈ થાય છે. તેવીજ રીતે
તાળવાને હોઠને ઉપર અગર નીચે જરા બંધ
કરવી વખતે દાખવાથી આનો ઉચ્ચાર અનુ

કમે અ, ઐ, ઊ, ઊ થાય છે. પહેલી ખતા-
વેલી રીત ‘પહોળા કરવાની’ છે અને તેથી
ઉચ્ચી રીત “પૂરું કરવાની” છે. બીજી ખતાવેલી
રીત “ટુકું કરવાની” છે. જ્યારે તેથી ઉચ્ચી રીત
“ગોળ કરવાની” છે.

સામાન્ય રીતે ઈ અને ઈ નું વલણ એ
ખોલાવાનું બહુ રહે છે; અને ઊ, ઐ થઈ
જવાનું કરે છે; કારણકે અ ને આ થઈ જ-
વાનું ઘણું સ્હેજ પડે છે. આ ફેરફારને દ્વી-
કરણ કહે છે. અને ભાષાવ્યાકરણકારો એમ
કહે છે કે તે એમ થાય છે તેનું કારણ અ
પ્રત્યય લગાડાય છે તે છે.

તાલુસ્થાની અને દંતસ્થાની એક બીજા-
માં સામાન્ય દીતે મળી જઈ ફેરફાર કરે છે.
તેના ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) આ પહોળો થતાં એ થાય છે.
ટુકો થઈ જતાં ઐ અગર ઊ થાય છે.

(૨) અ પહોળો થતાં ઐ અગર ઈ થાય
છે. તેનું દ્વિકરણ થતાં આ થાય છે, અને
ટુકો થતાં ઐ અગર ઊ થાય છે.

(૩) એ માંથી અ અગર આ થાય છે;
એ પહોળો થતાં ઈ થાય છે, અને ઐ પણ
થાય છે.

(૪) ઈ માંથી એ, અ અગર અય
થાય છે. વખતે તેને મળતો અર્ધસ્વર ય પણ
થાય છે; અને ઐ અગર ઊ થાય છે.

(૫) ઈ માંથી એ, અ અગર આ
થાય છે. તેમાંથી ઊ પણ કદાચ થાય.

(૬) ઐ એક સાથે આવેલા બે વ્યંજનો
પહેલાં ટુકો થઈ ઊ થાય છે અગર ઊ થાય
છે, અને કોઈ વખત એક વ્યંજન હોય તો
પણ તે પહેલાં ઊ થાય છે.

(૭) ઊ દ્વિ થતાં ઐ અગર અય થાય
છે. તેમાંથી ફેરફાર થતાં તેના અર્ધસ્વર વ
તેને બદલે થાય છે; કદાચ તે ઊ, ઈ અગર
અ પણ થાય.

(૮) ઊ દ્વિ થતાં ઐ અગર પાછો
ફરી આ થાય છે. કદાચ તે ઈ પણ બને છે
સ્વરો નીચે કહ્યા મુજબ દીર્ઘ થાય છે.

(૧) જો કોઈ વ્યંજન મૂકી દેવામાં
આવે છે તો તેના બદલામાં

(૨) કેટલાક શબ્દયોગી અવ્યયમાં

(૩) છંદને ખાતર.

(૪) ગદ્ય કે લખાણમાં પણ.

સ્વરો નીચે લખ્યા પ્રમાણે હસ્ત થાય છે.

(૧) સંયુક્ત વ્યંજન પહેલાં.

(૨) નિગ્ગહીત પહેલાં.

(૩) છંદને ખાતર.

[૪] લખાણ કે ગદ્યમાં પણ.

સ્વરો કેટલી વખત મૂકી દેવામાં આવે
છે. સ્વરો વારંવાર જોડાક્ષરો ન આવે તેમ
કરવા ઉમેરવામાં આવે છે.

સ્વરો સામાન્ય રીતે સાથે સાથે આવે
છે ત્યારે તેમાં ફેરફાર થાય છે. જુઓ સંધિના
નિર્ગમો.

વ્યંજનોમાં વારંવાર ફેરફાર થાય છે.
આનો હેતુ ઉચ્ચારની મંદુરતા જાળવવાનો
અગર સ્વરમાં થાય છે તે પરથી આના સંખ-
ધમાં પણ થવું જોઈએ એમ અસત્ય રીતે
ધારી આમ કરવાનો છે. ઘણા ખરા ફેરફારો
વિકલ્પે થાય છે; અને ઘણી વખત તેના બે
કે વધારે ફેરફારો માલમ પડે છે.

(૧) હા સિવાયનો મહાપ્રાણ વ્યંજન પો-
તાનું લક્ષણ મૂકી દે છે.

૨—મહાપ્રાણ વ્યંજન પોતાને બદલે
અદ્યપ્રાણ વ્યંજન મૂકે છે; અને તેવીજ રીતે
અદ્યપ્રાણ પોતાને બદલે મહાપ્રાણ મૂકે છે.

૩—ઘાય પોતાની જાતના અઘાય વ્યં-
જનમાં ફેરવાય છે, અને તેવીજ રીતે અઘાય
ઘાય વ્યંજનમાં ફેરફાર પામે છે.

૪—એક જાતનો સ્પર્શ વારંવાર બીજી
જાતના સ્પર્શમાં ફેરવાઈ જાય છે.

૫—એ સ્વરોની વચ્ચે જે વ્યંજન મૂકી દેવામાં આવ્યો હોય તો ય મૂકવામાં આવે છે. તે વ્યંજન ખીજ સ્વર અને ઉની વચમાં વ્ અને છે. અને તે વ્યંજનની અંદરે ઘણી વખત રૂ મૂકવામાં આવે છે.

૬—હૂ રૂ અને નૂ ની જગ્યા અરસ પરસ સાચ્યે છે. અને કોઈ વખત હૂ ને બદલે મૂકાય છે.

૭—ળ અને બદલે લખાય છે. ળ=૬ ળુને બદલે પણ મુકાય છે.

૮—હૂ અને રૂ એક ખીજમાટે મુકાય છે.

૯ હૂ, રૂ, અને સ્, દંતસ્થાની અનુનાસિક ને મૂર્છસ્થાની બનાવે છે, અને તે અનુનાસિક તાલુસ્થાની કદાચ તે વખતે બને છે.

૧૦—પાંચ અનુસ્વારમાંથી એકની પહેલાં કોઈ સ્વર આવ્યો હોય અગર તેની પછી કોઈ સ્વર અથવા વ્યંજન આવ્યો હોય તો તે નિઃશ્વસીત બને છે.

ઘણી વખત વ્યંજનો શબ્દના અંતમાંથી અગર આરંભમાંથી મૂકી દેવામાં આવે છે, અને શબ્દના મધ્યમાંથી ઉડાડી દેવામાં આવે છે. વારંવાર વ્યંજન શબ્દની પછી લગાડવામાં આવે છે, અથવા શબ્દની મધ્યમાં આવેલા સ્વરોની વચ્ચે ધુસાડવામાં આવે છે.

વ્યંજનો ઘણી વખત સ્વર પછી બમણા કરવામાં આવે છે, અને ખાસ કરીને જ્યારે મૂળવ્યંજન કે જે મૂકી દેવામાં આવ્યો હોય છે તેને ફરી વખત લાવવામાં આવે છે અને ત્યાં મૂકવામાં આવે છે.

એકજ વર્ગના જે વ્યંજનો સાથે આવે છે તો તેને એમને એમ સાથે રાખવામાં આવે છે, પણ જુદાજ વર્ગના વ્યંજનોને સામાન્ય રીતે સંયુક્ત રાખવામાં આવતા નથી, તેથી તેમની વચ્ચે કાં તો સ્વર ઉમેરવામાં આવે છે, અગર તેનું સામ્ય કરવામાં આવે છે.

સામ્ય સામાન્યરીતે વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તેથી પહેલાં વ્યંજન ખીજ સાથે ભેળવી દેવા-

માં આવે છે, પણ કેટલીક વખત સામ્ય પ્રતીપગામી એટલે વક હોય છે તેથી ખીજે વ્યંજન પહેલાંમાં ભેળવી દેવામાં આવે છે.

જે મૂળવ્યંજનોમાં એક અગર બંને વ્યંજનો મહાપ્રાણ હોય છે, તો દ્વિગુણિત થયેલા વ્યંજનોમાંનો ખીજે મહાપ્રાણ થશે અને પહેલાં અડપ્રાણ રહેશે પણ કેટલીક વખત મહાપ્રાણ સામ્ય કરવાથી જતો રહે છે.

સામ્યના નિયમો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) જ્યારે કોઈ સ્પર્શ વ્યંજન ખીજ સ્પર્શ વ્યંજનની પછી આવે છે તો વૃદ્ધિ પામતું સામ્ય હમેશાં બને છે.

(૨) જ્યારે કોઈ અનુનાસિક કોઈ સ્પર્શ વ્યંજનની પછી આવે તો સામાન્ય રીતે પ્રતીપગામી સામ્ય લાગુ પડે છે; તેની અંદર સ્વર પણ ઉમેરાય. વૃદ્ધિ પામતું એટલે અનુક્રમિક સામ્ય કોઈ વખતજ લાગુ પડે છે.

(૩) જ્યારે કોઈ સ્પર્શ વ્યંજન કોઈ અનુનાસિકની પછી આવે છે તો પ્રતીપગામી સામ્ય કોઈ વખતજ લાગુ હોય છે; પણ સામાન્ય રીતે તે અનુનાસિક જે વર્ગમાં તે સ્પર્શ વ્યંજન હોય છે તે વર્ગના અનુનાસિકમાં ફેરવાઈ જાય છે.

(૪) જ્યારે એક અનુનાસિક ખીજ અનુનાસિક સાથે મળે છે ત્યારે અનુક્રમિક સામ્ય લાગુ પડે છે.

(૫) જ્યારે ઉઘ્માક્ષર સ્પર્શ વ્યંજનની પહેલાં કે પછી આવે છે ત્યારે તે ઉઘ્માક્ષરનું, હમેશાં સામ્ય થાય છે; અને સામાન્ય રીતે તેનું પરિણામ મહાપ્રાણ બનવાનું હોય છે.

(૬) જ્યારે તે ઉઘ્માક્ષર કોઈ અનુનાસિક પછી આવે છે, ત્યારે તે સમૂહ એમને એમ રહે છે. તે ઉઘ્માક્ષર વખતે વર્ણવિપર્યયથી હૂ બને છે.

નોટ—વર્ણવિપર્યય એટલે સાથે આવતા જે શબ્દોનું આગળ પાછળ થઈ જવું તે.

(૭) જ્યારે યુ સ્પર્શવ્યંજનની પહેલાં અગર પછી આવે છે તો તે વર્ણસમૂહ એમને એમ રહે છે. તેની અંદર સ્વર ઉમેરાય; પણ સામાન્યરીતે યુ નું સામ્ય થાય છે; અને જો તે યુ દંતસ્થાની વ્યંજનની પછી આવે છે તો તાણુસ્થાનીમાં જવું પડે છે.

(૮) યુ અને ર સંયુક્ત થાય તો એમને એમ રહે છે. તેની વચ્ચે સ્વર ઉમેરાય; અથવા તેના પરિણામ તરિકે તેનો ર, ય, રય, અકાર હલ્ થાય.

(૯) જો યુ હની પછી આવે તો તેને એમને એમ રાખવામાં આવે અગર તેનું સામ્ય થાય.

(૧૦) યુ વ ની પછી આવે તો તેમાંથી વ, વ્યુ, વિયુ, ઞ્યુ, અગર ઞ્યુ થાય છે.

(૧૧) યુ હ પછી આવે તો બંને વર્ણુ વિપર્યયથી રહે; અથવા હુ નું સામ્ય થાય, અથવા તે બે વચ્ચે સ્વર ઉમેરાય.

૧૨. ર સ્પર્શવ્યંજન કે ઉપમાક્ષરની સાથે આવે તો તેનું સામ્ય થાય છે; કોઇ વખત તેમાંથી મહાપ્રાણુ થાય છે. જો ર દંતસ્થાની પહેલાં આવે, તો તેમાંથી મહાસ્થાની થાય. જો સ્પર્શવ્યંજન પછી ર આવે તો તે કોઇ વખત રાખવામાં આવે છે અને કોઇ વખત તે બે વચ્ચે સ્વર ઉમેરવામાં આવે છે.

(૧૩) જ્યારે ર હની પહેલાં આવે તો તે બે વચ્ચે સ્વર હમેશાં આવે તો જોઇએ. જો ર હ પછી આવે તો તે બે વચ્ચે સ્વર ઉમેરાય અગર તેનું અનુક્રમિક કે પ્રતીપગામી સામ્ય થાય.

(૧૪) ર વની સાથે આવતાં શુદ્ધના આરંભમાં તેનો વ થાય છે, અને શુદ્ધની મધ્યમાં તેનો ઞ્યુ થાય છે.

(૧૫) ર હની પહેલાં આવતાં તેનું સામ્ય થાય છે.

(૧૬) સંયુક્ત હમાં સ્વર ઉમેરી શકાય;

કોઇ વખત તેનું સામ્ય બને, તેથી હવ કાં હલ્ થાય અગર ઞ્યુ થાય.

૧૭-સંયુક્ત વ્યુનું સામાન્ય રીતે સામ્ય થાય છે. કોઇ વખતે તે એમને એમ રહે છે; હુવનો વર્ણુ વિપર્યય થાય છે.

(૧૮) અનુનાસિકાની સાથે સંયુક્ત થયેલા હુનો સામાન્ય રીતે વર્ણુ વિપર્યય થાય છે. અથવા તે બે વચ્ચે સ્વર ઉમેરાય છે. (પાલિમાં દરેક શબ્દને અંતે સ્વર અગર નિગ્ગહીત આવવાજ જોઇએ)

આ જરૂરને લઇને નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે.

(૧) કોઇ પણ અંત્ય અનુનાસિક હોય તો તેનો નિગ્ગહીત થાય છે, અને તેની પહેલાંનો સ્વર જો દીર્ઘ હોય તો હસ્વ કરવામાં આવે છે.

(૨) અંત્ય અક્ષરનો સામાન્ય રીતે ઓ થાય છે; કદાચ તે ઓ ન થતાં ઉ થાય છે, કોઇ વખત તેનો એ થાય છે; કોઇ વખત સ્ને કાઢી નાંખવામાં આવે છે; અને અ તે રાખવામાં આવે છે.

(૩) પીઠ વ્યંજનોને હમેશાં મૂકી દેવામાં આવે છે. બાકાના સ્વરોને પછી એમને એમ ફેરફાર કર્યા વગર રહેવા દેવામાં આવે છે; અગર હસ્વ હોય તો દીર્ઘ કરવામાં આવે છે; અગર દીર્ઘ હોય તો હસ્વ કરવામાં આવે છે; અગર તેમાંથી નિગ્ગહીત બને છે.

સંધિ.

જ્યારે સ્વરો મળે છે. એકને ઉડાડી દેવામાં આવે, અગર એક તેના અર્ધસ્વરના રૂપમાં પ્રી જાય; અગર બંને એમને એમ રહે; અથવા તેમાં એક વ્યંજન ઉમેરવામાં આવે.

જ્યારે એકજ સ્થાનના સ્વર મળે છે, ત્યારે તે સ્થાનનો દીર્ઘસ્વર તેના બદલામાં મૂકાય છે, પણ બે હસ્વ સ્વરો સંયુક્ત વ્યં

જનોની પહેલાં આવે તો તેમાંથી હ્રસ્વ સ્વર થાય છે.

જ્યારે જુદા સ્થાન સ્વરો મળે છે ત્યારે ઘણે ભાગે પહેલાંને ઉડાડી દેવામાં આવે છે. અને બાકીનો સ્વર જેમ હોય તેમ રહે છે અગર તો હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે.

ઉપલા નિયમને અપવાદ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આ અગર અ+ઇ અગર ઈ=એ

(૨) આ અગર અ+ઉ અગર ઊ=એ

(૩) એ+અ=ય

(૪) એ પછી આવેલો સ્વર ઉડી જાય.

(૫) એ પછી આવેલો સ્વર ઘણે ભાગે ઉડી જાય છે.

(૬) ઓનો અવ થાય. આ અવ એમને એમ રહે, અગર તેનો અ ઉડી જઇ વ્ રહે અગર તેનો ઉવ થાય.

(૭) ઈ પછી આવેલો સ્વર ક્વચિત્ ઉડી જાય છે.

(૮) ઇ કદાચ તેના અર્ધસ્વર યમાં ફેરવાઇ જાય અને તેમ થાય તો તેની પહેલાંના વ્યંજન સાથે સામ્ય કરે એટલે ભળી જાય.

[૯] ઇતિ+એવ=ઈવેવ.

(૧૦) ઈ ઘણેભાગે ઉડી જતો નથી પણ ખીજે સ્વર આવે તો તેની સાથે ઉડી જાય છે; અગર ભળી જાય છે.

(૧૧) ઉ તેના અર્ધસ્વર વ્ માં ફરી જાય અને તે વ્ તેની પહેલાંના વ્યંજન સાથે ભળે અગર ન ભળે.

(૧૨. ઉ+ઈ=ઊ) કોઇ વખત થાય છે જ્યારે એ સ્વરો મળે છે ત્યારે નીચે લખેલા વ્યંજનોમાંનો એક ઉમેરવામાં આવે છે—

ઘણેભાગે ય્ વ્ મ્ અગર ર્ અને ક્વચિત્ દ્ ન્ લ્ અગર ત્ કેટલીક વખત ઉડાડેલો વ્યંજન એ સ્વરોની વચ્ચે ફરીથી મ્ કાય છે.

જ્યારે એક સ્વર અને ખાસ કરીને હ્રસ્વ સ્વર ખીજા કોઇ સાદા સ્વર કે જેમાંથી સાથે આવેલો વ્યંજન ઉડાડી દેવામાં આવેલ હોય છે તે સ્વર સાથે મળે છે, ત્યારે ઉડાડેલો વ્યંજન ફરી વાર મુકવામાં આવે છે, અને તેનું સામ્ય કરવામાં આવે છે.

જ્યારે નિગ્ગહીત સ્વર અગર વ્યંજનને મળે છે ત્યારે તે સમૂહ એમને એમ રહે છે. નિગ્ગહીતને ઉડાડી દેવાય. નિગ્ગહીત પછી આવેલા સ્વરને ઉડાડી દેવાય અગર નીચે લખેલા ફેરફારોમાંનો એક ફેરફાર કરી શકાય.

(૧) સ્વર પહેલાં આવેલા નિગ્ગહીતનો ઘણે ભાગે મ્ થાય છે; અગર જો તે સ્વર એ હોય તો તે સમૂહ ઝઞ્ માં ફેરવાઈ જાય છે.

(૨) જો નિગ્ગહીત પછી સ્પર્શ વ્યંજન આવેલો હોયતો તે નિગ્ગહીત તે સ્પર્શ વ્યંજનનો જે વર્ગ હોય તેના અનુનાસિકમાં સામાન્યરીતે ફેરવાઈ જાય છે.

(૩) જો નિગ્ગહીત પછી ય્ આવ્યો હોય તો તે સમૂહ ઝ માં ફેરવાઈ જાય છે.

(૪) જો નિગ્ગહીત લ્ પછી આવ્યો હોય તો તે નિગ્ગહીતનો ઞ થાય છે.

સંખ્યા.

જો અક્ષરપદમાં એક હ્રસ્વ સ્વર હોય અને તેની પછી એકજ વ્યંજન આવેલ હોય તો તે અક્ષરપદ હ્રસ્વ કહેવાય છે.

જો તેમાં દીર્ઘ સ્વર હોય, અગર હ્રસ્વ સ્વરની સાથે એ વ્યંજન આવેલ હોય અગર તેને અતિ નિગ્ગહીત હોય તો તે અક્ષરપદ

દીર્ઘ કહેવાય છે. છંદની ખાતર, સ્વરની સંખ્યા બદલવાથી એક વ્યંજન કાઢી નાંખવાથી અગર ઉમેરવાથી, અગર નિગ્ગહીત કાઢી નાંખવાથી અથવા ઉમેરવાથી અક્ષરપદની સંખ્યામાં ફેરફાર કરી શકાય છે.

કેટલીક વખત છંદની ખાતર આખા અક્ષરપદો છોડી દેવામાં આવે છે. અગર ઉડાડી દેવામાં આવે છે.

અક્ષરપર ભાર.

પાલી ભાષામાં અક્ષરપર અક્ષરપર લવામાં સર્વ દીર્ઘ અક્ષરપદોપર ભાર મૂકવાનું બાર મૂકવાનું નિસંશયરીતે હતું, પરંતુ તે હજી જણાયું નથી. પુસ્તકો વાંચવામાં અગર યોગ્ય પ્રચલિત છે.

બ-રૂપાખ્યાન.

શબ્દના એટલે નામ અગર ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનના વિકાસમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ રીત છે. (૧) ધાતુ (૨) થડ (૩) શબ્દ.

રૂપાખ્યાન-એટલે ધાતુમાંથી અગર બીજા થડમાંથી થડ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તે રીત.

એક શબ્દ અગર શબ્દસમૂહને મૂલ અર્થ આપનાર એકાક્ષરપદને ધાતુ કહે છે.

નોટ-શબ્દનો સાદો અને મૂલગત ભાગ કે જેના ભાગ વ્યાકરણથી થઈ શકતા નથી; અને જે રસાયણ શાસ્ત્રના પરમાણુ સાથે સરખાવી શકાય તે ભાગને ધાતુ કહે છે. તેની અંદર મરજ અને મૂલગત આશય એ છે કે ધાતુની અંદર કંઈપણ વંશરો કે ઘટારો કોઈ પણ પ્રકારનો થઈ શકતો નથી. તે ખરીરીતે શબ્દ એટલે નામ અથવા ક્રિયાપદ નથી.

નોટ-પાલિ અને તેની ભગિની ભાષાઓ કે જે બધી વિશાલ આર્ય ભાષાના કુટુંબ માંથી જન્મ પામેલી છે તોપણ તે સર્વમાં થોડા થોડા ફેરફાર સાથે ધાતુઓ સામાન્ય રહેલ છે. આ વ્યાકરણમાં V એ નિશાની સાથે લખેલી ધાતુ પાલિ ભાષાની છે પણ પાલિની ધાતુ પછી સંસ્કૃત ધાતુ (જે કંઈ જુદી હોય) તો કૌંસમાં વારંવાર આપવામાં આવશે કે

નામના રૂપાખ્યાન.

પ્રત્યક્ષ નામ થડ સાદી કે અવ્યય સાથે સંયુક્ત થયેલી ધાતુને પ્રત્યય ઉમેરવાથી થાય છે. તે ધાતુમાં અંદરથી વિકાર થાય અગર ન થાય.

જેથી કરીને જુનું રૂપ કયું હતું તે સમજાશે અને તેથી તેમાં કેટલા ફેરફારો થાય તે પણ —અને ખાસ કરીને જ્યારે છોડી દીધેલા વ્યંજનો લખાણમાં ફરીથી મૂકવામાં આવે છે અગર ભેળી દેવામાં આવે છે તે સમજાશે.

કુટનોટ-સંસ્કૃત સમાન અર્થો કેટલીક વખત ધાતુ કરતાં અન્ય રૂપમાંથી નીકળેલા હોય છે.

શબ્દનો જે ભાગમાં તે શબ્દનો અર્થ સમાયેલો રહે છે તે ભાગને થડ કહેવામાં આવે છે. થડના બે ભાગ છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ.

પ્રત્યક્ષ થડ થોડા ફેરફાર સાથે ધાતુ માંથીજ વિકાસ પામેલું હોય છે. તે ફેરફાર ધાતુમાંજ કંઈ અંદરનો વિકાર થવાથી થાય છે, અગર કંઈ અક્ષર અગર અક્ષરો લગાડવાથી (જેને પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે) થાય છે. કોઈના સંબંધમાં અંદરનો વિકાર તેમજ બહારથી પ્રત્યયનું લગાડવું એ બંનેથી થાય છે.

કેટલીક વખત ધાતુ પોતેજ પ્રત્યક્ષ થડ તરીકે વપરાય છે.

પરોક્ષ થડ પ્રત્યક્ષ થડમાંથી કોઈ પ્રત્યય લગાડવાથી અગર ધાતુના મૂળરૂપમાં ફેરફાર સાથે અગર ફેરફાર વગર જન્મ પામે છે.

કેટલીક વખતે ધાતુને પ્રત્યય સીધા લગાડાય છે. આમાં સામ્ય થાય; કેટલીક વખતે તે પ્રત્યય સંયોજક સ્વરની મદદથી ઉમેરાય છે.

નોટ—રૂપની યોજનામાં અને રૂપાખ્યાન

કરવામાં સ્વર એટલે સંયોજક સ્વર વારંવાર થડના અગર શબ્દના જે ભાગની વચ્ચે ઉમેરવામાં આવે છે. આથી કરીને વ્યંજનનું સંયુક્ત થવું બંધ કરી શકાય છે એટલે જોડાક્ષર તેમાંથી બનતા નથી.

પ્રત્યયો કે જે મૂળ-પ્રત્યક્ષ નામના થડ બનાવવામાં કામે લાગે છે તે નીચે આપ્યા છે:-

અ, અન, અન, અલ, અસ, અસિ, આ, આન.

ઈ, ઇન, ઇન, ઇસ, ઇં (ઈંટ).

ઉ, ઉયસ.

ઉ, ઉન.

ઊ.

ક; તેની સાથે અક, ઇક, ઉક.

ત, તર, તસ, તિ, ટ, િ, તિ, તિ (ત તિ તિ), થ.

ન, નસ, નિ, નુ.

મ, મન, માન, મિ.

ય, યુ.

ર, તેની સાથે અર, ઇર, ઉર, રિ, સ.

વન, વર, વરિ, વરી, વાનિ.

સ, સસ.

પરોક્ષ-મધ્યમ નામનાં થડ, મૂળ-પરોક્ષ નામનાં થડમાંથી એક નવો પ્રત્યય સીધો છેડે લગાડવાથી અગર અંત્યાક્ષરને બદલે લગાડવાથી થાય છે. ધાતુના મુળ સ્વરૂપમાં અંદરથી વિકાર થાય અગર ન થાય.

જે પ્રત્યયો પરોક્ષ-મધ્યમ નામનાં થડ બનાવવામાં લગાડવામાં આવે છે તેની યાદી નીચે આપી છે.

અ.

આયન, આયી, આય્ય.

ઈ, ઇય.

ઉંય.

એય (એન્ય.)

ક, તેમજ અક, ઇક.

ત, તર; ર, તમ, મ, તા, ત્ય; ત્ય; તન

દિસ; રિસ.

મય, મંત, મિન.

ય

ર, લ.

વંન, વિન.

મિત્ર થડ, જે કે વચારે સાદાં થડો પછી તે પ્રત્યક્ષ-મૂળ હોય કે પરોક્ષ-મધ્યમ હોય, લગાડવાથી થાય છે. આવાં થડો નામ તરીકે અગર વિશેષણ તરીકે વાપરી શકાય. મિત્ર થડ-માનો કેટલીક વખત અવ્યય પ્રથમ ભાગ હોય છે અને તદન અવ્યયથીજ બનેલાં મિત્ર થડો ઘણાં થોડા છે.

નોટ-ધાતુમાંથી બનેલાં થડોને જે ક્રિયા-વિશેષણ અને શબ્દયોગી અવ્યય આગળ લગાડવા હોયતો તેમને વસ્તુતઃ મિત્ર થડો છે, પણ આવાં નામ થડો ફક્ત ધાતુમાંથી નીકળેલાં સાદાં થડોની પેઠેજ ગણ્યાં છે.

થડો ઉપર કલાં તેવું ખરું નામ સમાસ છે. તે સમાસ નીચેના વર્ગમાં ગોઠવવામાં આવેલ છે.

(૧) દ્વંદ્વ સમાસ—

આ સમાસમાંના પદો એકજ વિભક્તિમાં હોય છે, અને જે તે સમાસનો વિગ્રહ કરીએ તો તેઓને સામાન્ય રીતે ક એ ઉલ્લાસ-વધી અવ્યયથી જોડી શકાય છે. આ સમાસ ઘણે ભાગે બહુ વચનમાં હોય છે, અને ગતિ અને રૂપ અંત્યપદનાં લે છે. પણ તે એક વચનમાં અને સમૂહ વાચક થઈ શકે; અને તે વખતે તે નાન્યતર ગતિમાં હોય છે.

કુટ નોટ—આ સમાસને લગતાં શબ્દનું દ્વિગુણીત થવું અને પુનરુચ્ચારિત થવું એ છે અને તે ઝડપ, સામાન્યતા, અથવા વેચણી બતાવે છે.

(૨) તૃપુરિસ—

આ સમાસમાં પ્રથમ પદ અંત્યપદ ને મર્યાદિત કરે છે. જેમકે, વિભક્તિ તેના પર આધાર રાખે છે. વિભક્તિનો સંબંધ મમે તે

પ્રકારનો હોઈ શકે; અને કદાચિત પદોનો ક્રમ ઉલટો સુત્રો થાય છે. વારંવાર જે થયે સાદા શબ્દોમાં માલમ પડતા નથી તે આરી રીતે વાપરવામાં આવે છે.

(૩) ક્રમવાચ—

આ સમાસમાં પ્રથમ પદ અંત્ય પદને વિશેષણ તરીકે મર્યાદિત કરે છે.

(૪) દ્વિગુ.

આ સમાસમાં પ્રથમ પદ સંખ્યા વાચક હોઈને અંત્યપદને મર્યાદિત કરે છે. આ સમાસ સામાન્ય રીતે એક વચનમાં અને નાન્યતર જાતિમાં હોય છે.

(૫) અવ્યયી ભાવ—

આ સમાસમાં પ્રથમપદ અવ્યય હોય.

છે અને તે અવ્યય અંત્યપદ કે જે નામનું થઈ હોય છે તેની સાથે સંયુક્ત હોય છે. આ સમાસ એકવચનમાં ભાવવાચક અગર સમૂહ-વાચક થાય છે અને ઘણી વખત ક્રિયા વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

ઉપર જણાવેલા સમાસોમાંથી કોઈ જ્યારે વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, અને તે વિશેષણ તેનું વિશેષ્ય જે નામ હોય તેની જાતિ, વચન અને વિભક્તિ લેછે ત્યારે તે સમાસ બહુવ્રીહિ કહે છે. બહુવ્રીહિ સમાસનું રૂપાખ્યાન તેના અંત્યપદ પર આધાર રાખે છે પણ ઘણે ભાગે અંત્યપદના અંત્યાક્ષર પ્રમાણે તેનું રૂપાખ્યાન થાય છે.

(ચાતુ)

સમાલોચના.

અક્ષાહ્યાદ તરફ દિગમ્બર જૈનગેઝિટ.— યુવાનોના બનેલા “ધી યંગ-મેન્સ, જૈન એસોસિએશન ઓફ ઇડ્યા” ના વાજિંત્ર તરીકે અંગ્રેજી ભાષામાં ફર મહીને પ્રગટ થતું “જૈન ગેઝિટ” પત્રના નામથી કેળાવેલો સમુદાય હવે લગભગ પરિચિત છે. આ પત્રનો મૂળ ઉદ્દેશ મૂળમાં તો દિગમ્બરોના વાજિંત્ર તરીકે કામ કરવાનો હતો; પરંતુ ક્રમેક્રમે જેમ જેમ સમય બદલાતો ગયો તેમતેમ પોતાની શૈલીમાં ફેરફાર કરી હવે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરોમાં ચાલતા નાહકના મતભેદ દુર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે. અમારી સ્મૃતિ જે ભૂલ ન કરતી હોય તો અમને એમ યાદ છે, કે, જયારથી પરમ શ્રુત પ્રભાવક મંડળે સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બંનેના પ્રથો તૈયાર કરાવી અરસપરસના વિચારો જાણી શકે તેવા હેતુથી “રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા” કાઢવી શરૂ કરી તે વખતે આ લેખકને તે વખતના “જૈન ગેઝિટ” ના

સંપાદક મી. જુગમંદરલાલ જૈન, એમ. એ. (કે જેઓ હાલમાં ઈંગ્લંડમાં બેરીસ્ટરનો અભ્યાસ કરે છે) ની સાથે થયેલા પત્ર વ્યવહારે મી. જુગમંદરલાલના મન ઉપર સ્વેતામ્બર દિગમ્બરના એક્ય સંબંધીના વિચારો વિશેષપણે દઢ થયા હતા.

ત્યાર બાદ “સનાતન જૈન” નીકળ્યા પછી તેઓને પોતાના વિચારો વિશેષ સુદઢતાથી બતાવવાની સહાય મળી. હમણાં એ પત્રના સંપાદક પ્રોફેસર લખે છે, અને તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે તે ચલાવે છે. જૈનીઓમાં અંગ્રેજી વાંચનનો શોખ વધતો જાય છે ત્યારે જૈન વિષયો ચર્ચનાર આ શિવાય અંગ્રેજી ભાષામાં બીજાં એક પથુ માસિક નથી. અમે એક એક અંગ્રેજી જાણનાર જૈનને આ પત્રના ગ્રાહક થવા ભલામણ કરીએ છીએ; અને સાથે મી. લથે અને એસોસીએશનના સેક્રેટરી મી. ચેતનદાસને પોતાના નિઃસ્વાર્થ શ્રમ માટે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.

શ્રી શ્વેતામ્બર અને શ્રી દિગમ્બર સંપ્રદાયને વિષે પૂર્વ જોવા સમર્થ
મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થતા હતા એવા હાલમાં કેમ નથી થતા ?
એક ઐતિહાસિક આલોચના.

જૈન માર્ગનો વિસ્તાર હાલમાં જો કે બહુ નાનો થઈ ગયો છે; તથાપિ પૂર્વે તેણે પોતાને વિષે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સમર્થ જ્ઞાતીઓ ઉત્પન્ન કર્યા હતા તેથી તેની કીર્તિ આજપર્યંત અમરપણે રહેલી છે. જૈન દર્શનના બે મુખ્ય સંપ્રદાયો—શ્રી શ્વેતામ્બર અને શ્રી દિગમ્બર—ને વિષે હેઠ્ઠા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના શિષ્ય ગૌતમ પછી પણ અનેક મહાત્માઓ દર્શનવેતા, શાસ્ત્રવેતા, પ્રભાવક, ન્યાયવેતા, સાહિત્ય શાસ્ત્રી, વૈયાકરણી, જ્યોતિષ શાસ્ત્રી, ભૂગોળ અને ખગોળવેતા, વૈદકવેતા, યોગવેતાઆદિ રૂપે ઉત્પન્ન થયા છે. અમે ખીજી તરફ શ્રી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા જૂદા જૂદા પ્રકારના સમર્થ જ્ઞાતીઓનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપીએ છીએ અને હવે પછી પ્રસંગની અનુકૂળતાએ દિગમ્બર સંપ્રદાયને વિષે ઉત્પન્ન થયેલા મહાત્માઓનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ આપવા છઠ્ઠીએ છીએ. તેમ કરીએ તે પહેલાં અમારા વાચકવર્ગને જણાવવા રજૂ લઈએ છીએ કે, શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની પેઠે દિગમ્બર સંપ્રદાયે પણ સંખ્યાબંધ જૂદા જૂદા પ્રકારના જ્ઞાતીઓ ઉત્પન્ન કર્યા છે. બંને સંપ્રદાયના મહાત્માઓએ જૈનની પ્રતિષ્ઠા વૈદિક અને બૌદ્ધ સમયથી જમાવી હતી અને ત્યાર પછી પણ તે પ્રતિષ્ઠા, ત્યારપછીના પુરોષોએ જળવી રાખી હતી. પોતાના દર્શનની પ્રતિષ્ઠા જમાવવામાં અને જલવવામાં બંને સંપ્રદાયના પુરોષોએ જોવીય વાપર્યું હતું તેના પરિણામેજ હેઠાં ચારસો વર્ષો થયાં તેવાં પુરોષોની ઉત્પત્તિનો લગભગ અભાવ છતાં જૈનની પ્રતિષ્ઠા ખીજા દર્શનોની સરખામણીએ સફરપણે ચાલી આવી છે. જેટલાં દર્શનો

છે તેમાં જૈનદર્શનની પ્રગ્નસાથી એછી છે, છતાં તેની આંટ અત્યારે પણ ઘોડા પળ બળવાનમાં બળવાન દર્શનની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરી શકે તેવી છે. આવી આંટનું મૂળ કારણ, તે તેના સિદ્ધાંતોની સંગીનતા છે; તથાપિ ઉત્તર કારણરૂપે તે સિદ્ધાંતોનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ કરનાર પૂર્વના સમર્થ મહાત્માઓ છે.

આ વાતની સિદ્ધિ અર્થે જૈનના ઇતિહાસ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરીએ: ચરમતીર્થંકર શ્રી મહાવીરની પહેલાંના સમયના ઇતિહાસને હમણું સ્પર્શવાનું છોડી દઈને માત્ર શ્રી મહાવીર ભગવાનની પછીનાં સમયને સ્પર્શીએ છીએ. આમ કરતાં અમે ભગવાન મહાવીરને લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ થશે; તેના ચાર વિભાગ પાડીશું. ભગવાન મહાવીર પછીનો અને વિક્રમની શરૂઆત સુધીનો સમય; વિક્રમ પછી અને મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆત સુધીનો સમય; મુસલમાની રાજ્ય પછીનો અને મુસલમાની રાજ્યની પડતીની શરૂઆત સુધીનો સમય; મુસલમાની રાજ્યની પડતીની શરૂઆતથી તે આજ સુધીનો સમય આમ ચાર વિભાગ પાડી જૈનની સમુચ્ચય સ્થિતિની અને શ્વેતામ્બર તથા દિગમ્બરની પ્રત્યેક સ્થિતિની આલોચના કરીશું.

ભગવાન મહાવીર સ્વામી પછી અને વિક્રમ સંવત્તની શરૂઆત સુધીનો સમય અવલોકતાં આપણે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરની ઉત્પત્તિ સંબંધીના વાદ વિવાદવાળા ભાગને યોગગતે પડે તેમ છે; તથાપિ આપણે તેમ સંપૂર્ણપણે કરી શકીશું નહીં, કારણ કે એ ભાગજ એવો છે કે, ન્યારે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એવા બે ભેદ જૈન મર્જમાં પડ્યા છે; અને તેના ચોક્કસ સૌકો અથવા ૧૫ નજી

કરના એ કામ કેવલ અશક્ય છે, કારણ કે, અન્ને સંપ્રદાયનું કથન એક ખીખથી ધણું ભિન્નતાવાળું છે. ભગવાન મહાવીર પછી, ઇંદ્રભૂતિ ગૌતમ, શ્રી સુધર્માસ્વામી, અને ત્યાર પછી શ્રી જમ્બુસ્વામી થયા. આ વાત બન્ને સંપ્રદાયને સમ્મત છે. અપરાજિત, નંદિન (દિગમ્બર અભિપ્રાય પ્રમાણે વિષ્ણુ કુમાર) નંદિમિત્ર, ગોવર્ધન અને ભદ્રબાહુ એ પાંચ શ્રીકેવલીઓ તરીકે બન્ને સંપ્રદાયો સ્વીકારે છે. આ પછીના સમયથી બન્ને સંપ્રદાયોના મહાત્માઓ જુદા પડે છે. દિગમ્બર અભિપ્રાય પ્રમાણે અગ્યાર અંગ અને દશ પૂર્વના પાદી, વિશાખાચાર્ય, નક્ષત્રાચાર્ય, નાગસેનાચાર્ય, જયસેનાચાર્ય, સિદ્ધાર્થાચાર્ય, ઘૃતસેનાચાર્ય, ચિજ્યાચાર્ય, બુદ્ધિચિંતાચાર્ય, દેવાચાર્ય અને ધર્મસેનાચાર્ય હતા. અગ્યાર અંગના પાદીખીખ નક્ષત્રાચાર્ય, જયપાલાચાર્ય, ખંડવાચાર્ય, અને કંસાચાર્ય; દશ અંગના પાદી મુલેન્દ્રાચાર્ય, નવ અંગના પાદી, યશોભદ્રાચાર્ય એ વિક્રમસંવત પૂર્વે આચાર્ય થઇ ગયા છે. શ્વેતામ્બર અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રભવ સ્વામિ શિશ્યભવસ્વામિ, યશોભદ્રસ્વામિ, સંભૂત વિજય, ભદ્રબાહુસ્વામી (આ ભદ્રબાહુ કયા?) અને સ્થૂલભદ્ર એ છ આચાર્યો યૌદ્ધપૂર્વધર હતા. મહાવીરસ્વામિ પછી ૫૦૪ વર્ષે અને વિક્રમ સંવત્ની લગભગ સુધીમાં દશ પૂર્વધરો રહ્યા. સ્થૂલભદ્ર આર્ય મહગરિ અને આર્ય સુહસ્તિ શિષ્યોથી બે શાખા ઉત્પન્ન થઇ આર્ય સુહસ્તિ શાખામાં આર્ય સુસ્થિત, ઇન્દ્રદિન્ન, દિન્ન, અને વજ્ર થયા. ત્યાં સુધીમાં ૧ પૂર્વતું જ્ઞાન હતું. વજ્ર સ્વામી સિંહગિરિ પાસે અગ્યાર અંગ શીખ્યા હતા. આર્ય મહાગિરિશાખામાં પણ બલ્લિસ્સસુરિ, ઉમાસ્વાતિ, શ્યામાર્ય (કાલકાચાર્ય) આદિ પુરૂષો થયા છે. વળી શ્વેતામ્બરોને વિષે પાદલિપ્ત રક્ષિલાચાર્ય, વૃદ્ધવાદિ અને તેના શિષ્ય શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર, ખીખ કાલિકાચાર્ય, આર્ય-

અપુટાચાર્ય આર્યમંત્રુ, વગેરે મહાત્માઓ થયા છે.

આ રીતે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં વિક્રમ સંવત્ની શરૂઆતની લગભગમાં બન્નેમાં યૌદ્ધ પૂર્વધારી અને દશ પૂર્વધારીઓ થયા છે એટલે તે સમયના પુરૂષના જ્ઞાન બળ વિષે આલોચના કરતાં આપણને અપૂર્વ ચમત્કૃતિજન અનુભવવાની. હવે આપણે વિક્રમ સંવત્ના પ્રારંભથી તે મુસલમાની રાજ્યની શરૂઆત સુધી બન્નેના સમર્થ પુરૂષોના અસ્તિત્વની આલોચના કરીએ.

વિક્રમશકની શરૂઆતના સૈકાઓ બન્ને સંપ્રદાયોને માટે જો કે વિક્રમ સંવત્ની પહેલાંના કરતાં નિર્બળ, તથાપિ શરૂઆતના સૈકાઓ કરતાં ઉત્તમ હતા.

શ્વેતામ્બરોમાં વિક્રમના પહેલા સૈકાની શરૂઆતમાં શ્રી વજ્રસ્વામી થયા; ત્યાર પછી દશ પૂર્વ વ્યવસ્થેદ થયાં. શ્રી સુહસ્તિસુરિ આઠમા આચાર્ય અને વજ્રસ્વામિ તેરમાં તેઓની વચ્ચે ઉપર કહ્યા તે કાલિકાચાર્ય અને રક્ષિલાચાર્ય ઉપરાંત ગુણસુંદરસુરિ, રેવત મિત્રસુરિ, શ્રી ધર્મસુરિ, ભદ્રપુટાચાર્ય એ યુગપ્રધાનો થઇ ગયા. શ્રી વજ્રસ્વામીની પાટે યૌદ્ધમા વજ્રસેનસુરિ સ્થિર થયા. આ બે મહાત્માઓની વચ્ચેમાં શ્રી આર્ય રક્ષિતસુરિ, દુર્ભિલિકા પુન્નસુરિ એ બે યુગપ્રધાનો થયા. ત્યાર બાદ વજ્રસેન ચંદ્રસુરિ થયા. સાંમતભદ્રસુરિ, વૃદ્ધદેવસુરિ, શ્રી પ્રજ્ઞાતનસુરિ માનદેવ, શ્રી માનતુંગસુરિ (ભક્તામર સ્તોત્રના પ્રણેતા-દિગમ્બરો તેઓને પોતાના આચાર્ય કહે છે) વીર, જયદેવસુરિ, દેવાનંદસુરિ, વિક્રમસુરિ, નરસિંહસુરિ સમુદ્રસુરિ, નાગહસ્તિ, રેવતિમિત્ર, બ્રહ્મદ્રીપ નાગાર્જુન, ભુતદિન, કાલકસુરિ એ છ યુગપ્રધાન અને શ્રી દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણ આદિ પુરૂષો થયા. જે વખતે વિં સં ૫૧૦ લગભગ હતો. દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણની વ-

ખતે એક પૂર્વજ્ઞાન શ્વેતામ્બર દૃષ્ટિએ હતું.

દિગમ્બરોમાં વિક્રમશકની પછી આઠ અંગના પાઠી ખીજ ભદ્રાહ્યાયાર્ય સાત અંગના પાઠી લોહાયાયાર્ય, એક અંગના પાઠી અર્ધલિ, માધવનન્દિ, ધરસેન, પુષ્પદંત, ભુતવલિ. ભુતવલિ પછી અંગજ્ઞાનનો વિચ્છેદ થયાનું દિગમ્બરો માને છે. ભુતવલિ પછી વિં સં ૨૬ માં ગુપ્તગુપ્તિ, વિં સં ૩૬ માં માધવનન્દિ, વિં સં ૪૦ માં જિનચંદ્ર, અને વિં સં ૪૯ માં જગત્ વિખ્યાત “સમયસાર નાટક” અને ખીજ અનેક શાસ્ત્રોના રચયિતા કુન્દકુન્દાચાર્ય થયા. કુન્દકુન્દાચાર્ય પછી તેઓના શિષ્ય, “તત્ત્વાર્થસુત્રના” પ્રણેતા ઉમાસ્વાતિ વિં સં ૧૦૧ માં થયાનું દિગમ્બરો માને છે. (ઉમાસ્વાતિના વર્ષ વિષે શ્વેતામ્બરોનો અભિપ્રાય ભિન્નતાવાળો છે. પ્રસંગવશાત્ એઓનું ચારિત્ર આપવા ઇચ્છા છે) ઉમાસ્વાતિ પછી અનેક સમર્થ મહાત્માઓ દિગમ્બરોમાં થયા છે: જેવા કે, સમન્ત ભદ્રસ્વામિ, પૂજ્યપાદસ્વામિ.

વિં ના પાંચમાં સૈકા પછી લગભગ વિં ના દશમાં સૈકા અને તેની આસપાસ એટલે કે મુસલમાની સમયની શરૂઆત સુધીના પ્રખ્યાત મહાત્માઓમાં શ્વેતામ્બરોમાં શ્રી હુરિભદ્રસુરિ, જિનભદ્રગણિકામાત્રમણ, વનવાસી ગચ્છરથાપક શ્રી સર્વદેવસુરિ (વિં સં ૯૯૪) છે. દિગમ્બરોમાં શ્રીમદ્ભદ્ર અક્ષંક શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તિ, ગુણદ્રાચાર્ય, શ્રી વિદ્યાનન્દી, શ્રી અભયનન્દિસુરિ “યશસ્તિલક્યપુ”ના કર્તાસોમદેવ અને આપણે પહેલા સમયના આ વિભાગને અંતે ૯૬૦ માં કુન્દકુન્દાચાર્યના “સમયસાર” ઉપર આત્મખ્યાતિ ટીકા લખનાર અમૃતચંદ્રસુરિ છે.

શ્રી હુરિભદ્રસુરિ, જિનભદ્રમાત્રમણ આદિ શ્વેતામ્બર અને શ્રી અક્ષંક દેવ, શ્રી નેમીચંદ્ર સિદ્ધાંત ચક્રવર્તિ આદિ દિગમ્બર મહા-

ત્માઓના અદ્ભુત સામર્થ્ય ૧૪૫ આપણી પામર બુદ્ધિને અભિપ્રાય બાંધવા માટે અનેક સાધનો મોજુદ છે.

વિં સં ૯૬૦ માં થયેલા દિગમ્બરોના ચાર્ય અમૃતચંદ્રસુરિ અને ૯૯૪ માં થયેલ સર્વ દેવસુરિ શ્વેતામ્બરાચાર્ય એ એક હજારના સંવત્ પહેલાંના સમર્થ મહાત્માઓ ગણી, આપણે હવે મુસલમાની સમયની શરૂઆતમાં દાખલ થઈશું મુસલમાનોની ચકામચકાઈ ૪૦ સં ૧૦૨૪ માં પ્રથમ મહમદ ગઝનવીથી શરૂ થઈ. આ સમય પછી બંને સંપ્રદાયોના મહાત્માઓની ઉત્પત્તિ સંબંધ કેવી રીતે રહી તે હવે આપણે જોઈએ. આપણે તેમ કરીએ તે પહેલાં ૪૦ સં ૧૦૦૦ ની પહેલાંના ઇતિહાસે આપણને જે ઉપર કહ્યું તે ત્રિચારીયું તો સ્પષ્ટ થશે કે ભગવાન મહાવીરના પછીથી તે વિં સં ની શરૂઆત સુધીમાં અને વિં સં ની શરૂઆતથી તે મુસલમાની સમયની શરૂઆત સુધીમાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બંને સંપ્રદાયે એકબીજાની રપહા કરવામાં ન્યૂનતા ન પામે તેવા જ્ઞાનવીર ધરાવનાર પુરૂષો ઉત્પન્ન કર્યા છે. મુસલમાની સમયની શરૂઆત પછીથી આ રીતિ બદલાઈ ગઈ છે. દિગમ્બરોમાં જો કે કેટલાક સમર્થ મહાત્માઓ આપણે ઉપર પહેલા સમયના ભાગમાંના ત્રીજા ભાગમાં ઉત્પન્ન થયાં છે તથાપિ મુખ્યપણે ત્રીજા ભાગથી એટલે કે મુસલમાની સમયની શરૂઆત પછીથી દિગમ્બરોની આ સંબંધે અવનતિ થતી શરૂ થઈ છે: અને શ્વેતામ્બરોની ઉત્પત્તિ આ સંબંધે થઈ છે. મુસલમાની સમય ૪૦ સં ૧૦૨૪ થી તે ૪૦ સં ૧૭૦૦ ના સૈકા સુધી મુસલમાની રાજસત્તાના સંબંધમાં શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ હતો. આવા મુસલમાની પ્રબળ રાજઅમલના વખતમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના જે સમર્થ મહાત્માઓ શ્વેતામ્બરોમાં ઉત્પન્ન થયા છે તેવા ખીજ કોઈ પણ સમયમાં થયા નથી. એમ કહીએ કે, મુસલમાની

રાજ અમલને માટે જેવો સંતુકુળ સમય આ હોતો તેવો ખીજે કોઈ નહીં હોતો; તો જેમ ઇતિહાસ ખોટું નહીં ગણે, તેમજ જે એમ કહીએ કે, શ્વેતામ્બરોને માટે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના સમર્થ મહાત્માઓ ઉત્પન્ન કરવાને માટે જેવો સમય આ સંતુકુળ હતો, તો તે વાતને પણ ઇતિહાસ ખોટું કહી શકે તેમ છે નહીં.

૪૦ સં ૧૦૨૪ પછીના સમય પર આવતાં જેમ શકાય છે કે, ત્યારથી શ્વેતામ્બરોની સત્તા વધવાની અને દિગમ્બરોની ઘટવાની શરૂઆત થઈ; જે કે હજી એ શરૂઆતના ભાગમાં શ્વેતામ્બરો પ્રત્યે દિગમ્બરો વાદ વિવાદમાં ઉતરવા માટે જાગૃત હતા. અજીત દેવસુરિ, કે જેઓ ૪૦ સં ૧૧૫૦ ની લગભગમાં હતા તેઓની સાથે શ્રી કુમ્ભચંદ્ર નામના દિગમ્બર આચાર્ય શ્રી સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ ધર્મસભામાં સંવાદમાં ઉતર્યા હતા. દિગમ્બરોના સામર્થ્યનું ખરેખર ઘટયું શાસનરક્ષક શ્વેતામ્બરાચાર્ય ભગવાન હેમચંદ્રસુરિના સમયથી થાય છે; જે કે હેમચંદ્રસુરિએ દિગમ્બરોની સાથે સ્પર્ધા કર્યાનું ઇતિહાસ કંઈ પણ કહેતો નથી; તથાપિ આ સમય તે દિગમ્બરોની પ્રતિકુળતાની શરૂઆતનો જણાય છે*.

અમેએ ખીજી તરફ “સંક્ષિપ્ત શ્વેતામ્બર ઇતિહાસ” આપ્યો છે તે ઉપરથી જણાશે કે, મુસલમાની રાજ્યઅમલના બળવાનમાં બળવાન ભાગમાં શ્વેતામ્બરોએ જે સમર્થ મહાત્માઓ ભિન્ન દિશામાં ઉત્પન્ન કર્યા છે તેવા

દિગમ્બરોમાં થયાનું ઇતિહાસ પ્રમાણ આખી શકતો નથી. અલાઉદ્દીન, અબ્દુલમકર, મહમદ તુઘલખ, અકબર, જહાંગીર, શાહજહાન, આદિ પાદશાહોને જૈન ધર્મનાં અતિશયો દર્શાવી જૈન શાસનની વિખ્યાતિ કરનાર પુરોષો શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયે આ સમયમાંજ ઉત્પન્ન કર્યા છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાળ, રાખેંગાર, ભુવનપાળ, પૃથ્વીરાજ, સુરસિંહજી આદિ હિંદુ રાજાઓને જૈન ધર્મ પ્રતિ પ્રીતિ લગાડનાર સમર્થ પુરોષો પણ શ્વેતામ્બરે આજ સમયમાં ઉત્પન્ન કર્યા છે. ન્યાયવેતાઓ, સાહિત્ય શાસ્ત્રીઓ, આદિ અનેક પ્રકારના મહાન વિદ્વાનો પણ આજ સમયમાં શ્વેતામ્બરમાં થયા છે. બ્રાહ્મણો સાથે વાદવિવાદમાં જય મેળવનાર પુરોષો પણ આજ સમયને આભારી છે,

દિગમ્બર તરફ વળતાં જણાય છે કે, તેઓમાં અનુક્રમે સાહિત્ય અને શાસ્ત્ર જ્ઞાન સંબંધમાં કેટલાક વિદ્વાનો થયા છે; તથાપિ જૈનધર્મનો પ્રભાવ કરનારા પુરોષો જેવા શ્વેતામ્બરોમાં થયા છે તેવા થયેલા ઇતિહાસથી જણાતા નથી; એટલુંજ નહીં, પણ ઇતિહાસને સાક્ષી રાખી અમે એમ કહીએ કે, આ સમયથી દક્ષિણ આદિ પ્રદેશોમાં દિગમ્બર બળને નિર્બળતા પામવાની શરૂઆત થઈ અને અનુક્રમે બહુ પામર થઈ ગયું. તો તે સામે વિરોધ ઉઠાવવો એ કામ સરળ નહીં થાય,

મુસલમાની અમલની પ્રબળતાની અવનતિ ૪૦ સં ૧૭૦૦ ની લગભગથી શરૂ થાય છે.

૧૦ ના દશમાં સૈકાથી લઈએ તો, દિગમ્બરોમાં તે કે ખીજ કેટલાક આચાર્યો થયા છે, તથાપિ અનુક્રમ પ્રમાણે સર્વત ૧૦૨૧ માં ભરૂચીયંદ્રજી, ૧૦૩૫ માં ગુણનન્દિજી, ૧૦૪૬ માં ગુણચંદ્રજી, ૧૦૬૪ માં લોકચંદ્રજી, ૧૦૮૨ માં ભાવચંદ્રજી થયા છે ૧૧૧૩ માં મહીચંદ્રજી, ૧૧૪૦ માં માધવચંદ્રજી, ૧૧૧૪ માં વૃષભચંદ્રજી, ૧૧૪૫ માં શિવનન્દિજી, ૧૧૫૫ માં વસુચંદ્રજી, ૧૧૫૬ માં શિખનન્દીજી, ૧૧૬૦ માં ભાવનન્દિજી, ૧૧૬૮ માં દેવનન્દિજી ૧૧૭૦ માં વિદ્યાચંદ્રજી, ૧૧૮૬ માં સુરચંદ્રજી, ૧૧૯૪ માં માધવનન્દિજી, ૧૧૯૯ માં જ્ઞાનપ્રીતિજી અને ગંગાપ્રીતિજી, આદિ થયા છે. અમે તરતમાં દિગમ્બરનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપીશું. ૨૦ સં ૨૦ જૈન.

એક આશ્ચર્યપૂર્વક સંપ્રદાયે નોંધી રાખવા યોગ્ય બનાવ એ બન્ને છે કે, દિગમ્બરો તે જો કે, શાસનપ્રભાવકશક્તિ મુસલમાની અમલની શરૂઆતથી મંદવીર પામવા લાગી હતી, પરંતુ મુસલમાની અમલના પ્રારંભથી શ્વેતાંબરશાસનપ્રભાવકશક્તિ, મુસલમાન રાજ અમલની સાથે સ્વાભાવિકપણે (મુસલમાનોની સીધી સહાયતાથી નહીં) વર્ધમાનતા પામતી ગઈ હતી તે, મુસલમાની રાજ અમલની પડતીના પ્રારંભથી, મંદ થવા લાગી હતી. વિક્રમન: સોળ અને સત્તરના સૈકા એ હિંદુસ્થાનના અમલના સંબંધમાં (સંધિ) Crisis વાળા ગણાય છે; અને એજ પ્રમાણે જૈનના બંને સંપ્રદાયોના સંબંધમાં પણ ગણી શકાય તેમ છે. મુસલમાની રાજ અમલની પડતીની સાથે હિંદુસ્થાનમાં અનેક પ્રકારના રાજ ફેરફારો થયા હતા, તેમ જૈનના બન્ને સંપ્રદાયોમાં પણ ધણા ફેરફારો થયા છે. શ્વેતાંબરોમાં મંદ સ્થિતિની શરૂઆત આ સમયથીજ થઈ છે.

આપણા આજના મૂળ વિષય ઉપર આવવા માટે પ્રથમ એ વિચારવું જરૂરનું છે કે, આ લેખમાં પાડેલા મહાવીર ભગવાન પછીના સમયના ચાર વિભાગોમાં મહાત્મા પુરૂષોત્તમ ઉત્પત્તિના સંબંધમાં ફેરફાર કેમ થયો. પહેલા જોવો બીજો વિભાગ નથી; બીજા જોવો ત્રીજો નથી; અને ત્રીજા જોવો ચોથો નથી; તેનાં કારણો શું? અમારા ઇતિહાસના ગરીબ અભ્યાસ પ્રમાણે અમને એમ લાગે છે કે, ભગવાન મહાવીરની પછી અને વિક્રમ શૈકાની શરૂઆત પહેલાના સમયમાં પ્રથમ વર્ગમાં મૂકનારા મહાત્માઓ બન્ને સંપ્રદાયોમાં ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, પ્રત્યક્ષ પ્રભુ વીરના શાસન ઉદ્ઘાતનો તાજે પરિચય હતો, એટલે તેઓના જ્ઞાનનો વિસ્તાર વિશેષ બળવાનપણે રહ્યો. વિં ના સંવત પછીથી તે મુસલમાની અમલની શરૂઆત સુધીમાં બીજા વર્ગમાં મૂકનારા પુરૂષો શ્વેતાંબર અને દિગ

મ્બર બન્નેમાં થયા તેનાં મુખ્ય કારણો એમ લાગે છે કે, કાંઈક ભગવાન વીરના ઉપદેશનો થોડા દૂરનો પરિચય, અને કાંઈક તેનો ધક્કો, અને તેની સાથે શ્વેતાંબરો અને દિગમ્બરોની વચ્ચે તીવ્ર સ્પર્ધા. એ તો નિઃસંશય નિયમ છે કે સ્પર્ધા હંમેશાં બન્ને પક્ષકારોને બહુ તીવ્ર બનાવે છે. આજ રીતે આ બન્ને શ્વેતાંબર અને દિગમ્બર પક્ષકારોની વચ્ચે થયું છે. મુસલમાનો રાજઅમલની શરૂઆતથી તે તેની પડતીની શરૂઆત પહેલાંનો સમય શ્વેતાંબરો માટે ઉપર કહ્યું છે તેમ અતિ સાનુકૂળ હતો કારણકે તેણે જૂદા જૂદા પ્રકારના જ્ઞાન સંબંધમાં અનેક સમર્થ પુરૂષો ઉત્પન્ન કર્યા છે. જો કે જૂદા જૂદા વિષયના જ્ઞાન ધરાવનારા પુરૂષો થયા છે, તો પણ એમ ન કહી શકાય કે તે પુરૂષો પહેલા વિભાગના અને બીજા વિભાગના વર્ગમાં મૂકી શકાય, કારણકે પહેલા વર્ગમાં યૌદ્ધ પૂર્વધારીઓ છે, અને બીજા વર્ગમાં દશ પૂર્વધારી અને છેવટે એક પૂર્વધારી પણ થયા છે; પરંતુ સહી સલામતી સાથે એમ કહી શકાય કે શાસનનું રક્ષણ કંવા માટે જોવા પુરૂષો જોઈએ તેવાજ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયે આ સમયમાં ઉત્પન્ન કર્યા છે. દિગમ્બરો માટે લગભગ તેથી વિરૂદ્ધ બન્યું છે; કેમકે ધણી નાની સંખ્યામાં જૂદી જૂદી દિશામાં વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કર્યા શિવાય તેણે શાસનનો પ્રભાવ કરનારા પુરૂષો બહુ મોટી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન કર્યા નથી.

મુસલમાની રાજ્યની ચઢતીના સમયમાં એટલે આપણે મહાવીર સ્વામીની પછીના સમયના પાડેલા ત્રીજા ભાગમાં શ્વેતાંબર અને દિગમ્બરની સ્થિતિ એક બીજાથી વિરૂદ્ધ કેમ રહી તેના કારણો શોધવા માટે, શ્વેતાંબર અને દિગમ્બર બન્ને દશાના મૂળ સિદ્ધાંતોપર જવું પડશે. અમારા વાંચનારાઓ જાણે છે કે અમારી માનીનતા એવા પ્રકારની છે કે, શ્વેતાંબર દશા લોકકલ્યાણના માટે અતિ ઉપ-

કારી છે; કેમકે વજ્ર િ સંકેત સ્વેતામ્બર મુનિ-
ઓ રહી શક્તા હોવાથી લોક પરિચયમાં આવી
ઉપદેશ કાર્ય કરી શકે છે; જ્યારે દિગમ્બર
દશા—અન્ન દશા—લોકપરિચયમાં રહી શકાય
તેવી નહીં હોવાથી લોકકલ્યાણ માટે જરૂર-
રતું ઉપદેશકાર્ય દિગમ્બર મુનિઓ કરી શકે
નહીં. અમારી આ માનીનતાનો પ્રયોગ આ
સ્થળે બરાબર લાગુ પડે છે; કારણકે વિક્રમ
પછીના સમયથી દિગમ્બર દશાએ વર્તવાનું
ધીમે ધીમે દુષ્કરતા વાળું થતું જઈ, મુસ-
લમાની સમયમાં લગભગ દુષ્કર થઈ પડે તેવા
સંજોગો ઉત્પન્ન થયા હતા. એથી ઉલટું સ્વે-
તામ્બરોને પોતાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું સહેલું
થયું હતું. લોકકલ્યાણના માર્ગ માટે કેવા
પ્રકારના સાધનોની જરૂર છે તે જાણવાનું
સ્વેતામ્બરોથી બની શક્યું. હેમચંદ્રાચાર્ય, વજ્ર-
જૈન મુનિ, હીરવિજયજી, સેનવિજયજી આદિ
પુરૂષોએ લોકસમૂહને પોતા તરફ ખેંચવા
મટે જોઈતી અનેક પ્રકારની વિદ્યાઓ ગ્રહી.
સાહિત્ય, કવ્ય, વ્યાકરણ જ્યોતિષ, વગેરે, જે
જે વિષયો લોકરચિના જોયા તે તરફ પોતાનું
વીર્ય સ્પર્ધ્યું. એટલુંજ નહીં પણ રાજપરિ-
ચય, જે કોઈ રીતે જૈન દષ્ટિએ અસ્વીકાર
કરવા યોગ્ય છતાં વિશેષ હિતનું કારણ જોઈ
અંતીમ દષ્ટિ રાજ્ય આદિ હોય છે એમ રાખી
હેમચંદ્રાચાર્યોદિ કેટલાક મહાત્માઓએ કયો.
દિગમ્બર પુરૂષોએ સાહિત્ય, વ્યાકરણ વગેરે
દિશામાં કોઈ રીતે સ્વેતામ્બરો કરતાં ઓછું
વીર્ય વાપર્યું નથી એટલુંજ નહીં પણ કેટલીક
ખાખતમાં વધારે પરિભાણમાં વાપર્યું છે છતાં
લોક કલ્યાણ માર્ગ માટે પોતાનું વાપરી શક્યા
નથી. તે દશાજ વપરાવી શકે નહીં.

વિક્રમનો સત્તરમો સૈકા, અમે ઉપર કહ્યું
તેમ એક Crisis (સંધી)નો હતો. દીવાના
પ્રકાશમાંથી જેમ અંધકાર થવાનો સમય હોય
અર્થાત જ્યારે દીવો વિરામ પામવાનો હોય ત્યારે
અશુક ક્ષણ સુધી, જેમ સામાન્ય પ્રકાશને બદલે

ધણો વિશેષ પ્રકાશ આપે છે તેમ જૈનતા આ
બંને મુખ્ય સંપ્રદાયો દીવાના અંધકાર રૂપ
મંદસ્થિતિને ગીહવાના આ સમયે બહુ પ્રકાશ-
માનપણે મહાત્માઓની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં
ગતિ પામ્યા હતા. સત્તરમા સૈકામાં, અમે
ઉપર કહી ગયા કે, મંદસ્થિતિમાં પ્રવેશ થવાની
પહેલાં થોડોજ સમય પહેલાં સ્વેતામ્બરોમાં
શ્રીયશોવિજયજી, શ્રી આનંદધનજી આદિ
એકસો ખાતન પુરૂષો થયા, અને દિગમ્બરોમાં
બનારસીદાસજી, હેમરાજજી વગેરે-મોટી સં-
ખ્યામાં પુરૂષો થયા. વિક્રમનો સત્તરમો સૈકા
છોડ્યો અને જેમ દીવાની જ્યોતિ વિરામ
પામવા પહેલાં અતિ પ્રકાશમાન થઈ અંધકાર
છવાઈ રહે છે તેમ બંને સંપ્રદાયોમાં કેટલાક
સમર્થ પુરૂષો ઉત્પન્ન થઈ લગભગ તેવા
પુરૂષો ન થવાના હેતુઓ ઉત્પન્ન થયા.

વિક્રમના સત્તરમા સૈકા પછીનો રાજ-
અમલ કેવલ અવ્યવસ્થા પામતો ગયો, અને
ઇતિદાસકારોના કહેવા પ્રમાણે અંધાધુની
(anarchy) ચાલવા લાગી. રાજ અંધાધુની
દરેક પ્રકારની વર્ધમાનતા (Progress) ને
માટે મહાવિવંદન થાય છે, અને તે રીતે
હિંદુસ્થાનના ધર્મો સંબંધમાં પણ થયું, અને
તેને લઇને જૈનના સંબંધમાં પણ તેવુંજ
બન્યું. આ એક મોટામાં મોટું કારણ જૈનના
બંને મુખ્ય વિભાગોની મંદ સ્થિતિ ઉત્પન્ન
થવાનું હતું. બંને સંપ્રદાયોની મંદસ્થિતિ
આવવામાં આ એક મુખ્ય કારણ હતું, તેની
સાથે પ્રત્યેક સંપ્રદાયને પોતપોતાના અંગત
કારણો પણ મંદસ્થિતિમાં આવવાના હતા.
બંનેના અંગત કારણો નકી કરવા માટે સ્વે-
તામ્બર અને દિગમ્બર દશામાં રહેલ વિશેષતા
અને ન્યુનતા સંબંધના અમારા જુના અભિ-
પ્રાય પર જવું પડશે. અમે હમેશાં એમ બાર
મૂકીને કહીએ છીએ કે, સ્વેતામ્બર દશા
ત્વરિત આત્મ કલ્યાણના માર્ગ કરતાં જેમાં
પરોક્ષ આત્મ કલ્યાણ સમાવેલું છે એવા લોક

કલ્યાણુના માર્ગ માટે વધારે ઉપકારક છે, પરંતુ આત્મ કલ્યાણુના માર્ગ માટે તો દિગ્-મ્બર દશા શ્વેતામ્બર દશા કરતાં વિશેષ ઉપકારક છે. પોતાના બળ ઘટવાના અંગત કારણો શ્વેતામ્બરો ઐતિહાસિક દષ્ટિ તપાસશે, તો તેને અમારા આ રાંક અભિપ્રાયને અનુસરતું જણાશે. ચારિત્ર મર્યાદાના બંધારણમાં, દિગ્-મ્બરો કરતાં શ્વેતામ્બરોએ કાંઈક ટીકાશ રાખી—જે કે તે ટીકાશ સહજ હાનિ થતાં વિશેષ હિત થતું હોય તો સહજ હાનિ સહન કરતી એ “અર્થ શાસ્ત્ર”ના નિયમાનુસાર એકાંત ઉત્તમોત્તમ હેતુ પૂર્વક રાખવામાં આવી હતી, અને તે ઉત્તમોત્તમ હેતુ હરિભદ્રાચાર્ય, હેમચંદ્રાચાર્ય, હીરસેન વગેરે શાસનનો અદ્ભુત પ્રકાશ કરનાર મહાત્માઓ ઉત્પન્ન કર્યાંથી સચવાયો હતો—તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, નિર્બલ વીર્યના ધણીઓએ તે ટીકાશનો એવો લાભ લીધો કે શાસનને પુનઃ બંધારણમાં મુકવાની જરૂર સત્યવિજયગણિને પડી. જે કાંઈક ટીકાશ રહી હતી તો તે ટીકાશ રાખવાનો હેતુ દષ્ટિમાં ન રાખી તેનો અન્યથા ઉપયોગ તે સમયે જેના હાથમાં શાસન હતું એવા યતિવર્ગે કર્યો. જૈન ઇતિહાસનો જેને કાંઈક પણ પરિચય હશે તે જાણતા હશે કે, જૈન શાસનનો કાર્યભાર પ્રથમ યતિવર્ગના હાથમાં હતો. આ યતિવર્ગ મૂળ તો કટ્ટિન ચારિત્રનો ધરનાર હતો. શાસનનો પ્રભાવ તીવ્ર પ્રકાશમાન રાખવા રૂપ વિશેષ કારણે ભગવાન હેમચંદ્રાદિ મહાત્માઓએ રાજપ્રસંગ રાખ્યો; જ્યોતિષાદિ વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કર્યો; વગેરેનું પરિણામ આવ્યું કે, એવા પુરૂષોના રાજ પ્રસંગાદિ રાખવામાં વિશેષ હિત કરવાના હેતુઓ ધ્યાનમાં ન રાખી પાછળથી યતિવર્ગ શિશ્યલાચાર પામ્યો. આ શિશ્યલાચાર જન ચારિત્રને કલંકરૂપ જેમ્મ શ્રી સત્યવિજયગણિએ ક્રિયાઉદ્ધાર કર્યો; અને યતિવર્ગનું જોર નરમ પાડ્યું.

બલે, વિશેષ બળવાન કારણે, દિગ્મ્બર

ચારિત્ર કાર્યાદિ કરતાં શ્વેતામ્બર ચારિત્ર મર્યાદામાં ટીકાશ રાખી હતી તોપણ તે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને પોતાની મંદ સ્થિતિએ આવવાનું તે એક કારણ થયું છે; અને આ કારણને અમે ‘અંગત’ કારણ કહીએ છીએ. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં ૮૪ ગચ્છો ઉત્પન્ન થયા કહેવાય છે. તેની ઉત્પત્તિનું મુખ્ય કારણ જેવામાં આવે, તો ચાલતા ગચ્છમાં ચારિત્ર શિથિલતા જેમ્મ બીજી અથવા નવો ગચ્છ સ્થાપવાની જરૂર તેવા નવા ગચ્છો સ્થાપનારને વરતુતઃ લાગી છે. કેાઇ પણ એમ કહેવાની હિમ્મત કરે એમ નથી કે, શ્વેતામ્બરમાં આટલી મોટી સંખ્યામાં ગચ્છો ઉત્પન્ન થયા છે તે સિદ્ધાંત સંબંધી મતભેદને લઇને થયા છે, એથી ઉલટું દરેકને ઇતિહાસ કબુલ કરાવે તેમ છે કે, જુના ચાલતા આવતા ગચ્છમાં ચારિત્ર શિથિલતા એ દરેક નવા ગચ્છની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. જેમ દિગ્મ્બર ટીકાશ નથી રાખી તેમ શ્વેતામ્બરે રાખી ન હેત તો ચારિત્ર શિથિલતાને જન્મજ ન થાતઃ અમારું કહેવું આ ઠેકાણે એકાંતિક લેવાનું નથી. અમે પ્રથમ શ્વેતામ્બરની વૃત્તિની વિશેષતા એ બતાવી કે તેના વિના લોક કલ્યાણુનો અને પરોક્ષપણે આત્મકલ્યાણુનો માર્ગ રહી શકે નહીં; અને ન્યુનતા એ બતાવી કે તેણે વિશેષ ઉપકારના હેતુએ રાખેલ ટીકાશ ચારિત્ર શિથિલતાનું કારણ થયું. દિગ્મ્બર દશાની વિશેષતા એ બતાવી કે આત્મકલ્યાણુ માટે ચારિત્ર તો એવુંજ વિકટ જેમ્મ; ન્યારે તેની ન્યુનતા એ બતાવી કે દિગ્મ્બર દશા, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને પ્રતિષ્ઠા હોઇ તેનો એકાંત આગ્રહ રાખતાં, લોક કલ્યાણુનો માર્ગ તે સાચવી શકે નહીં. તાત્પર્ય કે જેમ પુર્વે જિનકલ્પ અને સ્થિવિરકલ્પ હતા તેમ આ દિગ્મ્બર અને શ્વેતામ્બર દશા પ્રત્યેક ઉપકારની હેતુઓ ગણી બન્નેનાં ઉપકારક મુલ્ય સ્વીકારવાં જેમ્મ; નહીં કે શ્વેતામ્બરોએ એકાંત શ્વેતા-

મ્બર દશામાંજ આગ્રહ રાખવો; અથવા નહીં કે દિગમ્બરોએ દિગમ્બર દશામાં એકાંત આગ્રહ રાખવો જોઈએ. બન્ને દશા અનેકાંતદષ્ટિએ અવલોકી વેદવી ઉપકારક ગણવી જોઈએ. આ અનેકાંતિકદષ્ટિ, બંને સંપ્રદાયની દષ્ટિ સન્મુખ ન રહેવાથી, દિગમ્બર દશાએ રહેવાને પ્રતિકુળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ વગેરે મુસલમાની સમયની શરૂઆતની સાથે ઉત્પન્ન થયાં તેથી દિગમ્બર દશાના ધારક સમર્થ પુરૂષો દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં અસ્ત થયા તે સમયથી શરૂ થયા; અને શ્વેતામ્બર દશાએ ઉત્કટ ચારિત્ર કટિનતામાં કાંઈક બ્રહ્માશરૂપ હોવાથી ક્રમે ક્રમે તેમાં ચારિત્ર શિથિલત્વ દાખલ થયું; અને પરિણામ એ આવ્યું કે, શાસન જેના હાથમાં હતું એવા યતિવર્ગ તે ચારિત્રશિથિલત્વને આધીન થતાં, ચારિત્રની અવનતિ ન થવા દેવા અર્થે ક્રિયા ઉદ્ધાર કરનાર પુરૂષ શ્રી સત્યગુણસુરિએ જ્ઞાનવિપય કરતાં ક્રિયાવિપય ઉપર આત્મ શ્રમ લઈ ભાર દેવો પડ્યો; અને તેમ તેઓએ અનુકંપા શુદ્ધિએ કર્યું તોજ આપણે, અત્યારે મૂળ કરતાં કેટલેક દરજ્જે શિથિલત્વ પામેલ છતાં બીજા દર્શનેની સરખામણીમાં ચારિત્ર ધરાવીએ છીએ. ક્રિયાઉદ્ધાર કરનાર પુરૂષ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ક્રિયામાર્ગ ઉપર આ રીતે વિશેષ ભાર મુકયા વિના કોઈ રીતે ચાલે તેવું નહીં હોવાના સંજોગો હોવાથીજ તે મહા ઉપકારક પુરૂષ તેમ કયું હતું; પરંતુ પાણું જ્ઞાનમાર્ગ ઉપર ઓછું ધ્યાન અપાયાથી વિક્રમના સત્તરમા સૈકાથી કે જે સૈકામાં સત્યગુણસુરિએ ક્રિયા ઉદ્ધાર કર્યો, જૂદા જૂદા પ્રકારના પુર્વના સૈકાઓની પેઠે થવા ન પામ્યા સત્તરમાં સૈકા પછીનું જે સાહિત્ય નજરે પડે છે તે જોતાં જ્ઞાનમાર્ગ બહુ પ્રકાશમાન નહોતો એ તત્ક્ષણ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે થોડાક અપવાદ શિવાય ગુજરાતી આદિ દેશભાષામાં રાસ કથાઓ. ચરિત્રો ઢાળો એ શિવાય સત્તરમાં સૈકાની પુર્વેની રચના

જેવી બીજી સમર્થ રચના થયેલી જોવામાં આવતી નથી, અને આવી સમર્થ સાહિત્ય રચનાનો અભાવ તે તેવી રચના કરનાર પુરૂષોનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે. તે સિદ્ધ કરે, અથવા ન કરે પણ યશોવિજયજી, આનંદધનજી દેવચંદ્રજી આદિ મહાત્માઓ થયા તે પછી કોઈ પ્રસિદ્ધ મહાત્માઓ થયાનું આપણે જાણતા નથી.

દિગમ્બરની સ્થિતિ મુસલમાની સમયની શરૂઆતથીજ મંદતાને પામવા લાગી હતી એવું આપણે ઉપર જોયું; અને તે મંદતાનો ક્રમ એમને એમ અત્યાર સુધી ચાલ્યો આવ્યો છે. અપવાદ એટલો કે, ઉપર કહ્યું તેમ સોળમા સત્તરમા સૈકામાં કેટલાક ગ્રહસ્થો સમર્થ પડિતો તરિકે ઉત્પન્ન થયા હતા. પ્રસિદ્ધ પડિતોના દિગમ્બરોના દત્તિકાસમાં નામો આપી શકારો. લગભગ આજ સમયે શ્વેતાંબરોમાં કેટલાક સમર્થ મુનિ મહાત્માઓ થયા હતા, એતો આપણે ઉપર જોયું. શ્વેતાંબર અને દિગમ્બર દશાની વિશેષતા અને ન્યુનતા સંબંધમાં આપણે ઉપર વિવેચન કરી ગયા ત્યાં આગળ એક મુદ્દો કહેવો રહી ગયો હતો; અને તે મુદ્દો એ છે કે, દિગમ્બર વૃત્તિએ વર્તમાન સમય જેવા સમયમાં વર્તી શકવાનું મુશ્કેલ અને તેથી તેવા પુરૂષોનો અભાવ થતાં ગ્રહસ્થોમાં પડિતો ઉત્પન્ન કરવાનું તત્વ તે દશામાં અન્યકતપણે કેમ જાણે ન રહ્યું હોય, આવા પ્રકારના તત્વનું અન્યકત અસ્તિત્વ હોવાની અમે કદપના એટલા માટે કરી કે, જીવનો કાંઈક એવો સ્વભાવ લાગે છે કે જ્યારે નિરાધારપણું જોવામાં આવે છે ત્યારે નાના બચ્ચાને પણ પોતાનું નીચું ગમે તેની મુશ્કેલીમાં ફોરવવાનું ચિત્ત રહે છે તેમ દિગમ્બરોમાં પણ જ્યારે સાધુઓનો આધાર ન રહ્યો, ત્યારે નિરાધારપણું જોઈ ગ્રહસ્થોમાં પાંડિત્ય લાવવા સંબંધેનો પ્રયત્ન થયો. શ્વેતાંબરોમાં આથી ઉલટુંજ છે, કેમકે તેમાં તેવા તત્વના હોવાપણાનું કારણ નથી. શ્વેતાંબરોને સાધુરૂપ આધાર હોવાથી

તેઓની સ્થિતિ નિરાધાર ન હોઇ પોતાનું સ્વતંત્ર વીર્ય ફેરવવાનું ચિત્ત થતું નથી. આ કંઈ અનુમાન નથી; પણ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. શ્વેતાંબરોમાં એક ધનપાળ શિવાય ક્યા ગ્રહસ્થ પડિતો થયા છે કે જેણે જૈન જ્ઞાન-પાંડિત્ય-દર્શાવી શ્વેતાંબરોની યીર્તિ શ્રાવકસમુદાયને નામે અમર કરી છે? જ્યારે દિગંબરોમાં અનેક ગ્રહસ્થો સમર્થ પડિતો થયા છે. આ અમારું કથન વિચારવાનોને યોગ્ય લાગવાની અમને પૂર્ણ આશા છે.

સત્તરસોં (વિં સં) પછી ખાસ શાસન પ્રભાવક પુરૂષો શ્વેતાંબરોમાં થયા નથી. જેમ ગાઠ અંધકારવાળા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં એક નાનો સરખો દીવો મુકવામાં આવે તેમ થયેલી પાંડિત્ય રહિત અંધકારસ્થ સ્થિતિમાં કોઇ કોઇ પુરૂષ સામાન્ય શાસનરક્ષક તરીકે ઉત્પન્ન થતા. દિગંબરોમાં પણ ટોડરમલછ આદિ કોઇ કોઇ ગૃહસ્થ પડિતો થયા છે.

સામાન્ય રીતે બંને સંપ્રદાયને વિષે પાંડિત્યરહિત અંધકારમય સ્થિતિ ચાલી આવી છે. અમારું આ કહેવું સત્તરમા સૈકા પછી થયેલી શાસ્ત્રરચના કેવા પ્રકારના સમૂદાય માટે તૈયાર કરવામાં આવી હશે તેની સમાલોચના કરવાથી સિદ્ધ જણાશે. દેશભાષામાં આ જમાનામાં તો જૈને માત્ર બહેમો કહેવામાં આવે તેવા પ્રકારના વિષયોથી ભરપૂર કથાઓ, કાલો, રાસ વગેરે રચાયા જણાય છે. અમારું આ સ્થળે એમ કહેવું નથી કે તે રાસ વગેરેના રચનારાઓ તેથી ઉત્તમ પ્રકારના જ્ઞાનસંહિત નહોતા, પરંતુ અમારું એવું કહેવું છે કે, જૈન-સમૂદાયનું જ્ઞાનવાતાવરણ તે વખતે એવું નિર્જળ થઇ ગયું હતું કે લોકસમૂદાય તેથી વિશેષ પાંડિત્યથી ભરપૂર શાસ્ત્રજ્ઞાનનો પાત્ર થઇ શકે તેવી સ્થિતિમાં નહોતો, એટલે તે સમયે છુટાછવાયા થયેલા પુરૂષોએ, સમૂદાય જેવી વસ્તુનો પાત્ર હતો તેવી વસ્તુ બનાવી.

શ્વેતાંબરોમાં મંત્ર જત્રાદિ વ્યાવહારિક

વિષયો પ્રત્યે યતિવર્ગે પોતાનું લક્ષ આપ્યું તે કારણે જૈનસિદ્ધાંતે પ્રશ્નેલ ચારિત્રમાં શિથિલત્વ આવી ગયું; અને પોતાનું શિથિલત્વ છુપાવવા માટે જે જ્ઞાનનું અંતીમ ફળ-વીતરાગચારિત્ર છે તેવા જ્ઞાનના બોધ સન્મુખ સમૂદાયને ન થવા દીધો. આ શ્વેતાંબરોમાંથી જ્ઞાનનો લોપ થયાનું એક કારણ છે. બીજું કારણ એ છે કે, ચારિત્રમાં અત્યંત શિથિલત્વ યતિ વર્ગે દાખલ કરેલું જોઇ ક્રિયાઉદ્ધાર કરનાર પુરૂષને ક્રિયા-ચારિત્ર-વિષય ઉપર ખાસ ભાર મુકવો પડ્યો, કેમકે જો તેઓ ખાસ ભાર ન મુકત તો જૈનચારિત્રનું નામ નિશ્ચય પણ યતિ વર્ગદ્વાર રહેવા પામત નહીં. તેઓને ચારિત્ર-વિષય ઉપર ભાર મુકવો પડ્યો એટલે તેઓને સમૂદાયને, જૈન સાધુઓની અને જૈન શ્રાવકોની ક્રિયા કેવી જોઇએ એ પ્રકારનો બોધ શિક્ષણ-આપવું પડ્યું; અને ક્રિયા સંબંધીનું શિક્ષણ આપતાં જ્ઞાન-તત્વાર્થજ્ઞાન-પ્રત્યે સ્વાભાવિક રીતે ઓછું લક્ષ અપાયું. ત્રીજું અને મુખ્ય કારણ રાજઅવ્યવસ્થા એટલે દેશમાં અંધાધુનીનું છે.

દિગંબરોમાં પણ યતિવર્ગના જેવો ભટ્ટારકોનો વર્ગ છે. આ ભટ્ટારકોમાં પહેલાં તો વાદી-ચંદ્ર, વાદિભસિંહસુરિ, શુભચંદ્ર આદિ સમર્થ ભટ્ટારકો થયા છે, પરંતુ પછવાડેથી તો યતિ-વર્ગથી કોઇ રીતે ન ઉતરે તેવો શિથિલાચાર તેઓએ ગ્રહ્યો છે. શ્વેતાંબરોમાં તો ક્રિયાઉદ્ધારક સાધુપુરૂષો પણ થયા; અને યતિવર્ગ પ્રત્યેથી સમૂદાયની શ્રદ્ધા દુર કરાવી, અને તેટલાં પરિમાણમાં વિશેષ જ્ઞાન અંધકાર વધતાં અટકાવ્યું; પણ દિગંબરોમાં તો સાધુ પુરૂષોનો અભાવ એટલે તે દિશામાં કામ કરનાર માત્ર ગૃહસ્થ પડિતો રહ્યા. આ જે ગૃહસ્થ પડિતો થયા તેમાં સદાસુખદાસછ, ટોડરમલછ આદિ સમર્થ પુરૂષો થયા છે; તથાપિ કાંઇક ધર્મગુરુભક્તિમાં એવું તત્વ રહ્યું છે કે ગુરુર્વર્ગ ગમે તેવો શિથિલ થયો હોય અને ગૃહસ્થો ગમે તેવા

પરિત હોય તોપણ ગૃહસ્થ કરતાં પેલા શિથિલ ધર્મગુરુ તરફ વધારે ભાવ રહે છે. આ પ્રમાણે દિગમ્બરોમાં થયું. ધીમે ધીમે દિગમ્બરોની અંદર અધિકાર એવો થયો કે કેટલીક તે સંપ્રદાયને અનુસરનારી જ્ઞાતિઓ પોતે દિગમ્બર સંપ્રદાયને અનુસરે છે કે નહીં. તેનું પણ જ્ઞાન ધરાવતી બંધ થઇ. આ વાતનો અનુભવ કરવો હોય તો ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં 'હુમડ' કરીને એક જ્ઞાતિ છે. તે જ્ઞાતિમાં કેટલાક દિગમ્બર સંપ્રદાયને અનુસરનારા છે, પરંતુ તેઓને પૂછવાથી તેઓ તે સંપ્રદાયનું નામ પણ પુરું જાણતા નથી. તેઓ પોતાને 'હુમડ' તરીકેજ ઓળખે છે. મતલબ કે, દિગમ્બરોમાં પણ જ્ઞાનનો અધિકાર કંઈ સ્વેતામ્યરો કરતાં ઓછો નથી થયો. રાજ્યની અંધાધુનીની અસર આ સંપ્રદાય પ્રત્યે પણ સ્વાભાવિક રીતે થવી જોઈએ એ તો ઉપર કહેવાઈ ગયું.

જ્યારે રાજ્યઅંધાધુની ચાલે છે, અને જ્યારે જ્ઞાનસ્થિતિ નિર્મળપણને પામે છે ત્યારે શાસનહિતસ્વીઓ, શાસનનું જેટલું અને તેટલું રક્ષણ કેમ થાય એ ઉપાય શોધે છે. શાસ્ત્રકારોએ માર્ગ (સમ્યગ્દર્શન) પામવાના બે ઉપાયો બતાવ્યા છે:- ૧. તત્વાર્થપરીક્ષા, અને ૨. શ્રદ્ધા. તત્વાર્થપરીક્ષા એને કહેવામાં આવે છે કે, જ્ઞાનની જાતે પરીક્ષા કરી વસ્તુનું પ્રકરણ કરવું તે; જ્યારે શ્રદ્ધા એને કહેવામાં આવે છે કે, પૂર્વે થયેલા જ્ઞાની પુરૂષો અને તેમના વચનાદિ પ્રત્યે આસ્થા રાખી વસ્તુનું સત્યત્વ સ્વીકારવું તે. તત્વાર્થપરીક્ષાપ્રધાની પુરૂષો પરિમાણમાં શ્રદ્ધાપ્રધાની કરતાં હમેશાં ઓછા હોય છે. તો પણ શાંતકાળમાં તત્વાર્થ પરીક્ષા પ્રધાનીની સારી સંખ્યામાં ઉત્પત્તિ થાય છે; જ્યારે અંધાધુનીના સમયમાં તત્વાર્થપરીક્ષાપ્રધાની વિરલજ ઉત્પન્ન થાય

છે. જ્યારે અંધાધુની ચાલતી હોય છે ત્યારે મનુષ્યોનાં મન બહુ અશાંત થઇ જાય છે; અને તે વખતે તો માત્ર તેઓ પોતાના જન માલનું રક્ષણ કેમ થાય એ ઉપરજ લક્ષ આપે છે. આવી વખતે તત્વાર્થના-ધર્મતત્વોના-અભ્યાસની તેઓ તરફથી આશા રાખી શકાય નહીં; એક તરફથી મનની અશાંતિ, અને બીજી તરફથી તે દ્વારાજે ધર્મતત્વોના અભ્યાસનું બંધ થયું એ, ધર્મપ્રેમ ઓછો કરનાર કારણો થાય છે. આવા સમયે જે વિચારવાન પુરૂષો વિદ્યમાન હોય છે તેઓ ધર્મપ્રેમ નષ્ટ ન થઇ જાય તેટલા માટે સર્વથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ એવો જે પૂર્વ પુરૂષો અને તેના વચનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવાનો રસ્તો તેના પ્રયોગ ચાલુ કરે છે. જે પ્રયોગ વડે લોકોમાંથી ધર્મમાર્ગ ચાલ્યો ન જતાં, કાયમ રહે છે.

જ્યારથી મુસલમાની રાજ્યની પડતીની શરૂઆત થઇ, અને અંધાધુનીનો સમય ચાલવા લાગ્યો, ત્યારથી જૈનમાં લખાયેલું સાહિત્ય જોવામાં આવશે તો શ્રદ્ધાનો પ્રયોગ કેવા સમયમાં કરવામાં આવે છે તે સંબંધી અમે ઉપર જે વિવેચન કર્યું છે તે સત્ય છે એમ પ્રતીત થશે. સતરના સૈકાથી જે જે સાહિત્ય લખાયેલું છે તેમાં શ્રદ્ધાના તત્વને અત્ર પદ અપાયું જેવામાં આવે છે. આ અત્ર પદ આપવાનો હેતુ અમે ઉપર કહ્યું તેમ ધર્મમાર્ગ નષ્ટતા તરફ જતો અટકાવવા માટેનોજ હતો.

અમે થોડાંક મહિના અગાઉ એક મુખ્ય લેખમાં શ્રદ્ધા અને ભકિતના તત્વોની વિશેષતા પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું હતું કે, આ બે તત્વો તત્વાર્થ પરીક્ષાના કરતાં પણ સામાન્ય સમૂહાચના હિત માટે અત્યંત ઉપકારક છે; અને એ બે તત્વો પર જ્યારે અમે ભાર મૂક્યો ત્યારે કહ્યું હતું કે, એ શ્રદ્ધા અને ભકિતના તત્વો ચૈતન્યવાળાં અને નહીં કે જડત્વ પામી ગયેલા હોવાં જોઈએ. શાંત સમયમાં તત્વાર્થ પરી-

ક્ષાની વિદ્યમાનતા હોય છે એટલે તે સમયમાં સામાન્ય સમૂહાયમાં પ્રવૃત્ત શ્રદ્ધાનું તત્ત્વ તત્ત્વાર્થપરીક્ષાના પરિચય વાળું હોય છે; અને તત્ત્વાર્થપરીક્ષાના પરિચય અથવા સંસર્ગ વડે જે શ્રદ્ધાનું અસ્તિત્વ હોય છે તે, ચૈતન્ય સહિત હોય છે; જ્યારે અંધાધુનીના સમયમાં તત્ત્વાર્થપરિચય ન હોવાને લીધે જે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તે ઓધશ્રદ્ધા હોય છે. **ઓધશ્રદ્ધા.** અને તત્ત્વાર્થસંસર્ગિત શ્રદ્ધામાં ફેર એ છે કે, તત્ત્વાર્થ સંસર્ગિતમાં સ્વયં (સ્વતંત્ર) વિચાર કરવાનો અવકાશ કોઈ અંશે હોય છે; જ્યારે ઓધશ્રદ્ધામાં તેવો અવકાશ રહેતો નથી.

અંધાધુનીએ ઉત્પન્ન કરેલી છતાં તે સમયને અત્યંત ઉપકારક એવી આ ઓધશ્રદ્ધા જે લાંબા કાળ સુધી તત્ત્વાર્થનો પરિચય પામ્યા વિના રહે તો તેનું અંતિમ પરિણામ એ આવે છે કે, સમૂહાયમાં વિચારપ્રેરણાની શક્તિનો નાશ થતાં જડત્વ જન્મે છે, અર્થાત્ ઓધશ્રદ્ધામાં સ્વયં વિચાર કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી એટલે કાળે કરી તે શ્રદ્ધા જડત્વ પામી જતાં સમાજમાં ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે ચાલવાનો પ્રકૃતિ અંધાય છે; અને ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે ચાલવાની પ્રકૃતિ જ્યારે સમાજમાં અંધાય છે ત્યારે તેમાંથી જૂઠા જૂઠા પ્રકારના સમર્થ શક્તિના ધારક પુરૂષો ઉત્પન્ન થવાની ક્યાંથી આશા રાખી શકાય ?

સત્તરમાં સૈકા પછી અંધાધુનીના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી લાંબા કાળે જડત્વ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળી આ ઓધશ્રદ્ધાને જે એવાંજ બળવાન સહાયક કારણો મળ્યાં; એક તો, સ્વેતાંબરોમાં યતિઓએ અને દિગંબરોમાં બહારકેએ સમાજને જ્યોતિષાદિ વ્યાવહારિક વિદ્યાઓના ભ્રમણમાં નાંખી દેવાથી તત્ત્વજ્ઞાન પ્રતિ સમાજમાં ઉત્પન્ન થયેલ ઉપેક્ષા તે; અને બીજું, ક્રિયામાર્ગમાં શિથિલત્વ દાખલ થવાથી ક્રિયા ઉદ્ધાર કરનાર પુરૂષને જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં

ક્રિયામાર્ગ ઉપર વિશેષ ભાર મુકવામાં સમાયેલા ઉપકાર જોવાની પડેલી ફરજને લગ્નને સમાજમાં જ્ઞાનમાર્ગ કોઈ પ્રકારે ઉપેક્ષા પામેલા રહ્યો તે, એક તો ઓધશ્રદ્ધા પામેલ મૂળથી લાંબા કાળે સ્વયંવિચારબુદ્ધિને ક્ષતિ કરવાનો સ્વભાવ ધરાવનારી અને તેને આવા બે બળવાન સહાયક કારણો મળ્યાં, તો પછી તેનું (ઓધશ્રદ્ધાનું) બળ, પોતાના સ્વભાવ સ્ફુરાવવામાં કેવું તીવ્ર થાય એ કહેવાની જરૂર નથી. સત્તરમાં સૈકા પછી ઓધશ્રદ્ધાને આ ઉપર કહ્યું તે બે સહાયક કારણો મળવાથી સમાજ ઉપર તે (ઓધ શ્રદ્ધા) પોતાના સ્વભાવની એવી બળવાન અસર કરી શકી કે, અત્યાર સુધી તેના ફળ ભોગવવાં પડે છે; મતલબ કહેવાનો એ છે કે, આ ત્રણે કારણો એકઠાં થવાથી જૈન-સમાજમાં સ્વયં વિચારશક્તિ અથવા પ્રેરણાબુદ્ધિ સત્તરમાં સૈકા પછીથી આવરણ પામવા લાગી અને તેમ થતાં થતાં તે અત્યારે પોતાની પત્તા-કાષ્ઠાએ પહોંચી છે; અને જ્યારે સમાજમાં સ્વયં વિચાર કરવાની પ્રકૃતિજ લગભગ આ વરણ પામી ગઈ હોય ત્યારે પછી તેમાંથી વિદ્વાનો પણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ? આવા સંજોગોમાં મુકાયાથી જેની વિચાર કરવાની પ્રકૃતિ આવરણ પામી ગઈ છે એવી સમાજમાં કવચિત્ કોઈ સ્વયંવિચાર કરનાર નીકળે તો તે પોતાનું બળ ઉપયોગમાં કવચિત્તજ લઈ શકે છે, કારણકે તે, જડત્વવાળી શ્રદ્ધા પામેલી સમાજ પોતાના વિચારોથી તે સ્વયંવિચાર કરવાની પ્રકૃતિ ધરાવનાર જીવોના વિચાર કોઈ આકાર ભેદે જૂઠા પડતા જોઈ, તેને સહન નહીં કરી શકવાથી સામા થાય છે, અને જ્યારે સમાજ સામી થાય છે ત્યારે, જેનામાં સ્વયં વિચાર કરવાની શક્તિ જન્મ પામી છે છતાં જોયો જડત્વ પામેલી શ્રદ્ધાના વાતાવરણમાં ઉછરેલા છે, એવા જીવો ટક્કર એવી શક્તિ નથી. આવા સંજોગોમાં પૂર્વે જેવા સમર્થ શક્તિના પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા હતા તેવા થવા ન પામે એ કેવળ સ્પષ્ટ છે.

શ્રી ધર્મસાગરોપાધ્યાય નામના પૂર્વના એક સમર્થ ઉપાધ્યાયજીના
લેખો ત્રીજા લાખના હોઈ તેને તે સમયના આચાર્ય મહાશયોએ
અમાનતીક હરાવ્યાનો બનેલો પ્રસંગ, - કેવા પ્રકારની
વિવેચનશૈલી લાભ કરી શકે છે ?

દ્વિગમ્યરોમાં પરમ પૂજ્ય અને સમર્થ મહાત્મા શ્રીમાન કુંદકુંદાચાર્યનું જીવનચરિત્ર આ અંકમાં બીજા ભાગ પર પ્રકટ થયેલું જેવામાં આવશે. આ અદ્ભુત અતિશયના મહાત્માનું જીવનચરિત્ર સતત અભ્યાસવાની સૂચના આપવાનો વાસ્તવિક રીતે અમારે અત્ર પ્રસંગ લેવો જોઈએ તેને બદલે અમારે તે જીવનચરિત્રને વિષે કેટલાક સૈકાઓ થયાં ચાલતી આવેલી કષાયમૂલક શૈલીનું અનુકરણ થયું છે તે વિષે ટીકા લખવાનો નહીં ઇચ્છવા યોગ્ય પ્રસંગ લેવો પડે છે તેથી ખેદ થાય છે. આ જીવનચરિત્રને વિષે શ્વેતામ્બરઉત્પત્તિ સંબંધી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ચરિત્રના યોગક દ્વિગમ્ય ગૃહસ્થ છે; અને તેથી તેઓ સ્વાભાવિક રીતે શ્રી કુંદકુંદ મુનિનું સામર્થ્ય દર્શાવે એ સ્પષ્ટ છે, અને તેથી તે માટે કોઈ અન્યથા ટીકા પણ નકરે, એ પણ દેખીતું છે; અને તેમાં અમે અમારી શૈલીના પ્રતિબંધને તો નજ કરીએ એ વાત કહેવા કરતાં કટખી શકાય તેવું છે. માહાત્મ્ય ગાવું, અથવા સામર્થ્ય પ્રકાશવું એ સંબંધીનો સ્વાભાવિક હક છોડી દઈ, શ્વેતામ્બરો પ્રત્યે, જે સમયમાં જે પ્રકારની વિચારદર્શક પૃથા નિરૂપ-યોગી છે તે સમયમાં, તે પ્રકારની શૈલીનું અનુકરણ થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી.

જેઓને કેટલાક છેલા સૈકાઓની ચર્ચા-પદ્ધતિના ઇતિહાસનો અભ્યાસ છે તેઓને માહિતિ હોવી જોઈએ કે, જૈનપ્રાચીનની મંદતાના કેટલાક સૈકાઓ થયા, જ્ઞાનપગ સમાજમાંથી ઓછું થવાથી, સામાન્ય સમૂહાયને શ્રદ્ધાજીઓ રાખવા માટે વિશેષ ગહન તત્વા-

ઓધની જરૂર નહોતી, પરંતુ કથાના આકારે શ્રદ્ધા બેસાડનાર ઉપદેશની જરૂર હતી એટલે તેને અનુસરી જૂદા જૂદા પ્રતિસ્પર્ધા કરનારા સંપ્રદાયોએ તેવા ઉપદેશની શૈલી ગ્રહણ કરેલી. જે વખતે એ શૈલીનું ગ્રહણ થયું ત્યારે, ભવિષ્યના રક્ષણ કરતાં તે વખતમાં સ્થિત જૈન સમૂહાયની શ્રદ્ધા સ્થિર કેમ રાખવી એ વિષે વધારે કાળજી રાખેલી એટલે અત્યારના સમયના ઉપકારનો ખ્યાલ ઓછો થાય અથવા થવો જોઈએ એ દેખીતું છે; અને આ કારણથી અત્યારે આપણને તે શૈલીનો ઉપકાર તે વખતે કેવા સંજોગોમાં હતો તેનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ. તે વખતના લોકકલ્યાણ માટે જે પ્રકારે કામ લેવાયું હોય તે પ્રકારે ભલે લેવાયું, છતાં આપણે અત્યારે તો વર્તમાન સ્થિતિને અનુકૂળ પ્રકાર ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે. કુંદકુંદ મુનિના આ જન્મ-ચરિત્ર યોગકનો અમે વ્યક્ત દોષ કાઢતા નથી; કેમકે તેઓએ જો કે ઇતિહાસિક ચરિત્ર લખવાનો પોતાનો અભિપ્રાય દૃષ્ટિમાં રાખ્યો છે, તથાપિ તેઓથી અનુસારો તો કથાનુયોગ છે. વ્યક્ત દોષ, તેટલા માટે, કથાનુયોગને અનુકૂળ બીનાને ઐતિહાસિક બીના તરીકે ચલાવવાની તજવીજ ઉપર, અને તેની સાથે કથાનુયોગમાં પણ મધુર શૈલીને બદલે કષાયમૂલક શૈલીનો ઉપયોગ થયો છે તેના ઉપર આપણે અત્યારનો જમાનો તો મૂકી શકીએ, કેમકે આપણે તે સમયના સંજોગોનો વિચાર કરવા કરતાં આપણને તે શૈલી અત્યારે હાનિરૂપ છે, એટલે તેના ઉપર દોષઆરોપણ કરવામાં વધારે સ્વાર્થ ધરાવીએ છીએ.

કેવા પ્રકારની બાપા શૈલી અને વસ્તુ સ્થિતિમાં શ્વેતામ્બરોને દ્વિગમ્યરોએ પૂર્વે

ચીતર્યા છે; અને દિગંબરોને શ્વેતાંબરોએ ચીતર્યા છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આપવા અર્થે નીચે પ્રમાણે લઘ્યે છીએ:

પ્રથમ આજે જે ચરિત્રની નોંધ લઘ્યે છીએ તેમાંથી શ્વેતાંબરોની ઉત્પત્તિ દર્શાવતાં દિગંબરોએ કેવી રીતે વિચાર શૈલી ચલાવી છે તે ભાગ લઘ્યે છીએ:

“ આ પ્રમાણે સ્વપ્નેની ફલશ્રુતિ જાણી રાજા ચંદ્રગુપ્તને અતિ દુઃખ થયું અને ઉદાસ થયો. ભદ્રબાહુ મુનીએ પણ હવે બાર વર્ષનો દુષ્કાળ પડશે એવું જાણી પોતાના શિષ્યો સાથે દક્ષિણ દેશમાં વિહાર કરવા જવાનું ઠરાવ્યું. ચંદ્રગુપ્તે રાજની આવી સ્થિતિ લયપ્રદ થશે એવું જાણી ભદ્રબાહુ મુનિ પાસે દીક્ષા લીધી, અને તેમનું શિષ્યત્વ સ્વીકારી તેમની સાથે રહેવા લાગ્યો. ભદ્રબાહુ મુનીએ પણ પોતાના ૧૨ હજાર શિષ્યો સાથે દક્ષિણમાં જવાનું ઠરાવ્યું; પણ તે સ્વતઃ અવધીજ્ઞાની (અંતર્જ્ઞાની) હોવાથી પોતાનો અંત થોડા વખતમાં જ થવાનો છે એવું જાણી પોતાના વિશાખા નામક શિષ્યને પટ્ટાચાર્યનો અધિકાર આપ્યો, અને તેને દક્ષિણમાં રવાના કરી પોતે પ્યાનરથ રહ્યા. ત્યારે ચંદ્રગુપ્ત પણ બાકીના શિષ્યો સાથે દક્ષિણમાં ન જતાં ગુરૂ પાસે જ રહ્યા. તે બાર હજાર શિષ્ય સાથે રામાચાર્ય અને એક બે હજાર આચાર્ય પટણામાં, કેટલાક શ્રાવકોએ આ લયંકર દુષ્કાળમાં સંભાળ લેવી જોઈએ, એવી તેને વિનંતિ કરવાથી, રહ્યા. આ વિનંતિ ભદ્રબાહુના શિષ્યોને કરી હતી પણ તેઓની વિનંતિપર લક્ષ ન આપતાં તેઓ દક્ષિણમાં ઠેક ગયા. ખગાલામાં ઠરાવેલા અવિધ્ય પ્રમાણે જેમ જેમ દુષ્કાળ પોતાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ રામાચાર્ય દિકની નિત્ય ક્રિયા ડોલાયમાન થવા લાગી. દુષ્કાળને લઈને પટણામાં રહેલા આચાર્યોની એવી લયભીત સ્થિતિ થઈ કે એક દિવસે ત્યાં

એક મુનિ આહાર લેવા જતાં એ ભુખથી પીડિત મનુષ્યે તે મુનિને જોઈને તેનું ખૂન કીધું, અને મુનિનું પેટ ફાડી તેમાંથી અન્નભક્ષણ કર્યું. આ વાત બાકીનાઓએ રામાચાર્યને કહી ત્યારે તેણે રાત્રીમાં આહાર લેવા જવું એવું ઠરાવ્યું, પણ પછી રાત્રીએ આહારે જતાં કુતરી ભુંકવા લાગી ત્યારે તેણે આહારે જતાં એકેક લાકડી લઈ જવાનું ઠરાવ્યું. પછી એકદા એક મુનિ આહારે જતા કુતરા તેને એકદમ એક ગર્ભવાળી સ્ત્રીએ જોયા. યતિનું ૩૫ જોઈ તે સ્ત્રીનો એકાએક ગર્ભ પડી ગયો. આ સર્વ વૃત્તાંત પુનઃ રામાચાર્યને નિવેદન કરતાં તેણે વસ્ત્ર અને પાંદરણ વાપરવાનું ઠરાવ્યું. આ પ્રમાણે આ દિગંબરમાંથી બીજી શાખા ઉત્પન્ન થઈ. આ શાખાનું નામ શ્વેતાંબરી શાખા. આ શાખા પછી વધતાં વધતાં બલાદય થઈ. ગુજરાતમાં બહુધા શ્વેતાંબરી મતનાંજ લોક જોવામાં આવે છે. આવી શ્વેતાંબરીની ઉત્પત્તિ છે. ”

દિગંબરોએ શ્વેતાંબરોની ઉત્પત્તિ વિષે જે હકીકત દર્શાવી છે તે હકીકત કેવળ કલ્પિત લાગે તેવું છે કે નહીં? અને લાગે તેવું જો છે, તો તેવી હકીકત જ્યારે ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ તરીકે ચલાવવાની છે તો પછી તે કથાનુયોગ આશ્રિત હકીકત જે બાબા શૈલીમાં મૂકવામાં આવી છે તેનું કંઈ ફળ છે કે નહીં? તે વિચારતાં પ્રત્યેક વિચિત્રશુ બુદ્ધિને તો સહેજ પણ ઉત્તમ ફળ છે એમ લાગવું ન જોઈએ.

જેમ દિગંબરોએ શ્વેતાંબર પ્રત્યે આવી સંભવિત રીતે દેખાતી કલ્પિત હકીકત મૂકી છે તેમ શ્વેતાંબરોએ દિગંબરો પ્રત્યે મૂકી નથી, એવું નથી. નીચેની લીટીએ અમે શ્વેતાંબરોના “ જૈન ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ ” ઉપરથી લઘ્યે છીએ, તે તેની મેળે ગોલશે.

“હવે તેમનો (રાસિકસુરિનો) બીજો ભાઈ મહીપાલ બ્રમણ કરતો થકો અનુક્રમે રાજગ્રહી નગરીમાં નિવાસ કરી રહેલા જૈનસંપ્રદાયના

દિગંબરમતના શ્રુતકીર્તિ નામના આચાર્ય પાસે જન્મ ચડ્યો. તે આચાર્યે તેને પ્રતિયોધીને પોતાના મતની દીક્ષા આપી તેનું નામ સુવર્ણકીર્તિ રાખ્યું. છેવટે શ્રુતકીર્તિ આચાર્યે તેમને યોગ્ય જાણી પોતાની પાટે સ્થાપીને નરસિંહે આપેલી અપ્રતિયક્ષા નામની વિદ્યા તથા ધરકાયપ્રવેશ નામની વિદ્યા આપી. હવે તેમની માતા શીલવતી પોતાનો સ્વામી પરલોક ગયા બાદ પોતાના તે પુત્ર મહીપાલને (સુવર્ણકીર્તિને) મળવા માટે રાજગ્રહીમાં ગઈ. ત્યાં દિગંબરી મતના શ્રાવકોએ ગુરુમાતાનો ધણો આદરસત્કાર કર્યો. પછી માતાએ પુત્રને પૂછ્યું કે, હે પુત્ર ! શ્રી વીતરાગ પ્રભુનો માર્ગ તો વિસંવાદરહિત છે, ત્યારે શ્વેતાંબર અને દિગંબર મતમાં કેમ મિનનતા જોવામાં આવે છે ? કેમકે, શ્વેતાંબરી તો નિષ્પરિગ્રહી જોવામાં આવે છે, અને તમો દિગંબરીઓ પરિગ્રહ કેમ રાખો છો ? માટે આપણા નગરમાં આવી તમો બંને ભાઈઓ શાસ્ત્રપૂર્વક મને નિર્ણય કરી આપો કે, કયો ધર્મ અંગીકાર કરવાથી મને પરમ મોક્ષ મળે ? પછી તે સુવર્ણકીર્તિ મુનિ માતાના ઉપરોધથી વાયટ નગરમાં પધાર્યા તથા પોતાના ભાઈ રસિદ્વસુરિને મળ્યા. પછી તેમની માતાએ એક ઉત્તમ ભોજનમાં ઠંડાં તથા દગ્ધ ભોજનો તૈયાર કરી રાખ્યાં, તથા બીજા સામાન્ય ભોજનમાં ઉજીર તથા ઉત્તમ ભોજનો તૈયાર કરી રાખ્યાં. તેમ કરી તેણીએ બંને પુત્રોને આહાર માટે નિમંત્રણ કર્યાંથી પ્રથમ સુવર્ણકીર્તિ તે ભોજન લેવા માટે આવ્યો, અને તેણે ઉત્તમ ભોજનપર મોહિત થઈ તેમાંની વસ્તુઓ લીધી, પણ પછી તે વસ્તુઓને ઠંડી તથા દગ્ધ થયેલી જોઈને તેણે મુખ મરડ્યું. એટલામાં બીજા પુત્ર રસિદ્વસુરિ પણ એક સાધુને સાથે લઈને ત્યાં પધાર્યા, ત્યારે માતાએ તેમને ભોજન લેવા માટે બંને ભોજનો દેખાડ્યાં. તે જોઈ તે બંને સાધુઓએ વિચાર્યું કે, આ ભોજન તો આધાર્મિક છે,

માટે આપણને સાધુઓને લેવું લાયક નથી એમ વિચારી તેઓ તે ભોજન લીધા વિનાજ પાછા વળ્યા. તે જોઈ માતાએ પોતાના દિગંબર પુત્રને કહ્યું કે, હે પુત્ર ! તે તારા ભાઈનો આચાર જોયો ? માટે હવે જેમ તને યોગ્ય લાગે તેમ તું કર ? તે સાંભળી માતાના વચનોથી પ્રતિયોધ પામીને સુવર્ણકીર્તિ ફરીને શ્રીરસિદ્વસુરિ પાસે શ્વેતાંબર દીક્ષા લેઈને સિદ્ધાંતોના રહસ્યના પારંગામી થઈ ગીતાર્થપણને પ્રાપ્ત થયા. ”

બંને સંપ્રદાયોએ અરસપરસ પોતાની વિશેષતા અને સામાની ન્યુનતા કેમ દેખાવ્ય તે માટેજ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિગંબરોએ આપણે ઉપર પહેલો જે ફકરો ટાંક્યો છે તેમાં શ્વેતાંબરોનું સ્થિતિત્વ બતાવવા જે દષ્ટાંતો મુક્યા છે તે જેમ આપણને યોગ્ય લાગે તેમ નથી; તેવીજ રીતે શ્વેતાંબરોએ આ બીજા ફકરામાં દિગંબરોની ચારિત્રઅશુદ્ધિ અને પરિગ્રહ બતાવવાં યત્ન કર્યો છે તે જોઈને તે સંપ્રદાયના મુનિઓના ચારિત્રમાર્ગની માહિતિ છે તેને બીલકુલ યોગ્ય નહીં લાગે;

આ બંને ફકરાઓ જે સાહિત્યના આધારે લેવામાં આવ્યા છે તે સાહિત્ય ઐતિહાસિક હોઈ તેની ભાષાશૈલી જો કે અત્યારના જમનાને તો અનુકૂલ ન લાગે છતાં તે એવા પ્રકારની કથાયુક્ત નથી કે જેવી કથાયુક્ત ભાષા એક બીજાના “ઉપદેશ” અને “વાદ-વિવાદ”ના અંશોમાં જોઈ શકીએ છીએ. કથા-મિશ્રિત ઇતિહાસ અંશોમાં જેવી કથાયમૂલક ભાષા આ ફકરાઓમાં વાપરવામાં આવી છે તે કરતાં વિશેષ કથાયમૂલક વાપરી શકાય નહીં કારણ કે જે “ઉપદેશ અંશો” અને “વાદ-વિવાદ”ના અંશોમાં જે પ્રકારનો ભાષા પ્રયોગ થયો છે તેવા પ્રકારનો પ્રયોગ ઇતિહાસ અંશોમાં કરવામાં આવે તો એક તો કથાનુયોગનું મિશ્રણ તેમાં હોવાથી સમાજને જોઈએ તેવી પ્રતિતિ

ન થાય અને ખીજું જે ભાષાપ્રયોગ તીવ્ર કરે તો સમાજને તેવા સાહિત્ય ઉપર પ્રીતિ ન થાય. ઇતિહાસના સાહિત્ય માટે આ કરતાં વધારે કપાયમૂલક ભાષા વાપરી શકાય નહીં કહેવાનો મતલબ એવો છે કે ઇતિહાસની રચના એવા પ્રકારની હોવી જોઈએ કે, જેમાં ખરી હકીકતો (facts) શિવાય ખીજું કંઈ પણ આવી શકે નહીં, અને જે આવી ન શકે તો કપાયમૂલક ભાષા વાપરવાની પણ જરૂર ન રહે, છતાં જ્યારે આવી કટિપત અને કપાય ઉત્પન્ન કરે તેવી હકીકતો અને ભાષાપ્રયોગ કરવામાં ઉપકાર અનુપકાર જોવાની કાળજી નથી રહી તો એ ઉપદેશ ત્રથો અને વાદવિવાદના ત્રથોમાં કાળજીનો પ્રકાર કેવો રહ્યો હશે તે કહેવા કરતાં કટખી શકાય તેવું છે.

અમે અગાઉ આપણી વાદવિવાદ કરવાની પદ્ધતિ સભ્યતા અને વસ્તુસ્થિતિના તત્વોવાળી હોવાથી ઉપકારનું કારણ થાય છે એ જેનો સાર હતો એવો એક લેખ લખ્યો હતો, ત્યારે તેમાં શ્વેતાશ્વરો અને દ્વિગમ્યશ્વરોએ અને પાછા પ્રત્યેકના ગચ્છોએ એક ખીજી પ્રત્યે કેવા પ્રકારના ભાષાપ્રયોગ કરેલા છે તેના ઉદાહરણો ટાંકી ખતાવ્યા હતા, અને સંપ્રદાયોના અને પાછા તેના ઉપસંપ્રદાયોના સાહિત્યમાંથી એવા અનેક દાખલા ખતાવી શકાશે કે જેમાં સભ્યતાના તત્વને ભૂલી જઈ માત્ર કપાયમૂલક તત્વ ભાષાપ્રયોગમાં ઉપયોગમાં લીધામાં આવેલ છે.

કંઈક વિચારશુદ્ધિની રચનાજ એવા પ્રકારની છે કે, જ્યારે હદ ઓળંગી જવામાં આવે છે ત્યારે કોઈ પણ સમયમાં સ્વાભાવિક રીતે, તે પ્રત્યે અવાજ ઉઠાવવાનું બને છે. અત્યારનો જમાનોજ કંઈ કપાયયુક્ત અથવા તીવ્ર ભાષાના પ્રયોગ સામે અવાજ ઉઠાવવાની કેવલ નૂતન પ્રેરણાશુદ્ધિ સહિત થયો છે એમ નથી. પૂર્વે પણ તેમજ બન્યાના અનેક દાખલાઓ છે. એક દાખલો શ્વેતાશ્વર ઇતિહાસજ બહુ રઝુટ રીતે પુરો પાડે છે. શ્રી ધર્મસાગરો

પાઠ્યાય નામના એક સમર્થ વિદ્વાન મુનીશ્વર શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયના તપગચ્છમાં થયા છે. તેઓએ પરમ પવિત્ર “કલ્પસૂત્ર” ઉપર “કિરણાવલિ” નામની ટીકા લખી છે; તેમજ “કુમતિ કુદાલ” વગેરે અનેક ત્રથો રચ્યા છે. આ ઉપાધ્યાયજીની ભાષાશૈલી તીવ્ર હોવાથી તેઓના ત્રથો આત્યાર્થોએ મળી અમાનનિક ઠરાવ્યા હતા. ઇતિહાસ એવી સાક્ષી આપે છે કે, આ ઉપાધ્યાયજી મહારાજની વિદ્વતા અને વાક્યાનુય અપૂર્વ હતાં એમ કહેવું નિર્વિવાદ છે. આવા એક મહાવિદ્વાન અને અસાધારણ શક્તિના ધારક પુરૂષે જે તીવ્ર ભાષાપ્રયોગ કર્યો હતો તેને તે સમય કે જે સમયે તેવી ભાષાશૈલી અત્યારના કરતાં બહુ પરિમાણમાં વપરાતી હતી તેના વિદ્વાનોએ અમાન્ય ઠરાવ્યો હતો, તો પછી અત્યારનો સમય કે જે એવી ભાષાશૈલીથી તદ્દન પ્રતિરૂઢ છે તેઓને તેના કેમ પ્રત્યે અપ્રીતિ ઉપજ્યા વિના રહે ?

આપણામાં આ તીવ્ર ભાષાશૈલી હમણાં યુધી ઘણા રોકાઓ થયાં વારસારૂપે ચાલી આવ્યા કરી છે. માત્ર સહજ કાંઈક વલણ બદલ્યું હોય તો અંગ્રેજ કેળવણીના સમય પછીથી બદલ્યું છે. મૂર્તિપૂજક જૈનિયોએ મૂર્તિનો સ્વીકાર નહીં કરનાર એવા સ્થાનકવાસીઓ પ્રત્યે “પાપીઆ” (પાપી) વગેરે અનેક તીવ્ર શબ્દોનો અને સ્થાનકવાસીઓએ મૂર્તિપૂજક જૈનિયો પ્રત્યે “હિંસા માર્ગી” એવા અનેક તીવ્ર અને કટુ શબ્દોનો ઉપયોગ વારંવાર કરેલો છે. આનું પરિણામ શું ? બંને પક્ષો પરસ્પર પોતાની પ્રકૃતિમાં વિશેષ દૃઢ થતા ગયા અને પોતાના આગ્રહમાં વિશેષ સંજ્ઞાડતા પકડતા ગયા. અમને તો એમ લાગે છે કે, જેઓ પોતાના ગણાતા સામા પક્ષને પોતાના વિચારો સમજાવવાની અથવા ગ્રહણ કરવાની શુદ્ધિ રાખતા હોય તેઓએ પહેલામાં પહેલાં સભ્ય ભાષી થવું; ખીજું, જેનો વિચારશુદ્ધિ અસ્વીકાર ન કરી શકે તેવી વસ્તુ સ્થિતિ ખતાવવી, આમ

થાય તોજ પોતાના હાથે બરાબર રજુ કરી સંભળાવી શકાય છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજ ધર્મસાગરોપાધ્યાયના સંબંધમાં પૂર્વના આચાર્ય મહાશયોએ લીધેલો માર્ગ જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધને પાત્ર થયો છે તેજ પૂર્વના સમયમાં પણ તીવ્ર ભાષા સામે અભાવ હતો એ દર્શાવવા માટે બસ છે. આપણા જૈનલેખકો કે જોએ અંગ્રેજી કેલગ્રાફીના સંસ્કારો પામેલા છે તેઓમાં આવો તીવ્ર ભાષાપ્રયોગ કવચિતજ જોવામાં આવે છે, પરંતુ જૂના સંસ્કારો

સહિતના કેટલાક લેખકો હજી પૂર્વની શૈલી વિસ્મરણ કરવામાં એવ નથી જોઈ શકતા તે દિલગીરીની વાત છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, પ્રમાણિક અને ન્યાયસર કપાયરહિત, શાંત ચર્યાપદ્ધતિ કે લેખન પદ્ધતિ ગ્રહવામાંજ એવ સમાયેલું છે એવું વિચાર વાતાવરણ આપણા સમુદાયના મન ઉપર તત્કારાએ પ્રવર્તે.

કુંદકુંદાચાર્યના જીવનચરિત્રલેખ કે જે આ દષ્ટિ રાખી પરિશ્રમ લીધો હોત, તો તેવા ; અસાધારણ મહાત્માની શક્તિને વિશેષ ખ્યાલ વાચક વર્ગને આપી શકત.

સર્વજ્ઞ પુત્ર શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે જિનાગમ માગધી ભાષામાંથી સંસ્કૃતમાં ફેરવવા માટે કરેલ વિચારથી શ્રી સંઘબહાર થયાનો ખતાવ શું ખતાવે છે?—યુનિવર્સિટી માટે માગધી સાહિત્ય કેવા પ્રકારે યોજાવું જોઈએ ?

શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના નામ જોટું બીજું કોઈકજ આચાર્યતું નામ પરિચિત હશે. તેઓ લગભગ વિક્રમ સંવતની રાજ્યાતમાં વિદ્યમાન હતા એવું ઇતિહાસ કહે છે. અન્યત્ર આપેલ “સંક્ષિપ્ત શ્વેતામ્બર ઇતિહાસ” પરથી તેઓતું ટુંક ચરિત્ર જોવામાં આવશે; અને તે ઉપરથી વિશેષ એ જણાશે કે, તેઓ એક અસાધારણ મહાત્મા હોઈ તેઓને “સર્વજ્ઞ પુત્ર” એવું ખગવાન જ્ઞાનસત્તા-સુચક ખિન્દ મળ્યું હતું. આ શ્રી સિદ્ધસેનજી સંસ્કૃત ભાષાના મહાન અભ્યાસી હોઈ તેઓના મનને એકવેળા એવી ઇચ્છા થઈ કે, જિનાગમ માગધી ભાષામાંથી ફેરવી સંસ્કૃત ભાષામાં કરવાં. શ્રી ચતુર્વિધ સંધને તેઓની આ ઇચ્છા જાણવામાં આવતાં તેઓને સંઘ બહાર કર્યા, કેટલાક જૈનઇતિહાસકારોના કહેવા પ્રમાણે તેઓને સાત વર્ષ સુધી અને કેટલાકના કહેવા પ્રમાણે બાર વર્ષ સુધી આ કારણે સંઘ બહાર રહેવું પડ્યું, અને ન્યારે તેઓ

એ વિક્રમાદિત્ય રાજ્યને જોની ખતાવ્યો ત્યારે પાછા સંઘમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા અદ્ભુત શક્તિઓના ધણીને માગધી જેવી પ્રાકૃત ગણાતી ભાષામાંથી સંસ્કૃત જેવી ગહન ભાષામાં જિનાગમ ફેરવવાની ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક ગણાવું જોઈએ, કેમકે સંસ્કૃત ભાષાતું માહાત્મ્ય જગત જીવેની દૃષ્ટિમાં વિશેષ છે; છતાં તેઓને શ્રી સંઘની બહાર મૂકવામાં આવે, વળી વર્ષો સુધી દાખલ કરવામાં ન આવે, અને તે ઇચ્છાતું પ્રાયશ્ચિત પણ વિક્રમાદિત્ય જેવા વિદ્વાન રાજ્યને જોની ખતાવવા જેવું કાર્ય કરવા ૩૫ આપવામાં આવે એ દંડ આપણી દૃષ્ટિને તો અત્યંત સખત લાગે તેવું છે. આવો સખત દંડ કરવામાં આવે તે આપણી દૃષ્ટિને તો એમ પણ લાગે કે, એક અન્યાય ૩૫ હતો, કારણ કે માગધી કરતાં સંસ્કૃત ભાષા ગહન અને વિદ્વાનોમાં વિશેષ પ્રશંસનીય છે, છતાં દંડ કરવામાં આવે, તો તેમાં તુલના શક્તિને સદ્ઉપયોગ થયો ન

ગણુવો જોઈએ, આમ આપણી દૃષ્ટિને જો કે લાગે, તથાપિ આપણી દૃષ્ટિને આપણે વિશ્વાસનીય એકદમ ગણી લેવાનું સાહસ કરવા પડેલાં આપણા મનને જો એક પ્રશ્ન એમ કરવામાં આવે કે, જે ચતુર્વિધ સંધને ભગવાન તીર્થંકર નમસ્કાર કરે છે તેની પુલનાશકિત વિશેષ બળવાન ગણવી કે આપણી? તો આપણને એમ તત્કાળ લાગવું જોઈએ કે, આપણી પુલનાશકિતએ ભુલ કરી હોવી જોઈએ. શ્રી સંધ જે નિર્ણય કરે તે સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછીજ કરે એમ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ, કારણ કે શ્રી સંધ એજ શાસનરક્ષક છે.

ત્યારે પ્રશ્ન એ થશે કે, સંધે સિદ્ધસેનજીને તેઓની ઇચ્છા તો જગતને અને ખાસ કરી વિદ્વાનોને ચમત્કૃતિ લાગે તેવા પ્રકારે આગમ ગ્રંથવાની હતી છતાં શા માટે તેઓને તે ઇચ્છા કરવા માટે શ્રી સંધ તરફથી સંધ બહાર મૂકવામાં આવ્યા?

જેઓને ઉત્તમ ભાષાજ્ઞાનની કૃપા છે તેઓનો અનુભવ છે કે, જે વિચાર મૂળ જે ભાષામાં કહેવાયા હોય અથવા લખાયા હોય તે વિચાર ઉત્તમમાં ઉત્તમ અનુવાદક બીજી ભાષામાં યથાર્થ લાવવામાં સર્વોંશે સફળ થવાના અપવાદરૂપ જ દાખલા બને છે; મતલબ કે, દરેક ભાષામાં કોઈ એવા પ્રકારનો સ્વભાવ રહ્યો છે કે, પર્યાયાંતર એક ભાષાનું સર્વોંશે બીજી ભાષામાં આવવું મુશ્કેલ. માગધી ભાષામાં ભગવાને આગમોપદેશ કર્યો હતો; અને તેનું ગ્રંથન તે વર્તમાન ગ્રંથારૂઢ આગમો છે. જે કે સિદ્ધસેન દિવાકરજી મહા જ્ઞાનસામર્થ્યના ધણી હતા; છતાં શ્રી સંધને એમ લાગેલું હોવું જોઈએ કે, શ્રી પ્રભુએ આગમોપદેશ માગધી ભાષામાં કરેલો તેનો આશય કદાચ કોઈ સ્થળે અન્યથા થઈ જાય તો અન્યથા પ્રશ્નજ્ઞદોષ આવી જવાનો સંભવ. આ હેતુ-દ્વિધિ-સિદ્ધસેનજીની ઇચ્છા પરિણામકાર પામતાં

કદાચ છદ્મસ્થાપણાને લખને સંપૂર્ણપણે ન અનુસરાય તેટલા માટે કદાચ શ્રી સંધે તેઓને ઉપર્યુક્ત દંડ ફરમાવ્યો હોય. અમે અનુમાનીએ છીએ તે હેતુએ શ્રી સંધે સિદ્ધસેનજીના સંબંધમાં પગલાં ભર્યા હો અથવા કોઈ બીજા ઉદ્દેશપૂર્વક ભર્યા હો; તે ગમે તે હો; પરંતુ આટલી વાત તો ઇતિહાસ કહે છે કે, માગધી ભાષામાંથી સંસ્કૃતમાં આગમ કરવાની તેઓની ઇચ્છાના કારણે સિદ્ધસેન દિવાકર માટે શ્રી સંધે આ પ્રમાણે ફરમાન કર્યું હતું. શ્રી સંધના આ પગલાથી એટલું તો નિર્વિવાદિત રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, માગધી ભાષાને શ્રી સંધે વિશેષ પવિત્ર ગણી હતી.

જે ભાષાની પવિત્રતા માટે આવા સમર્થ આચાર્યના સંબંધમાં કામ લેવાયું હતું તે ભાષા આજે લગભગ ક્ષીણતાના સર્વોંશ પૂર્ણ કરવાની અણી ઉપર છે. અમને જોઈને હર્ષ થાય છે કે, છેલ્લાં ત્રણેક વર્ષ થયાં આ ભાષાના પુનરુદ્ધાર માટે પ્રયત્ન થવાના ચિન્હો જણાવા લાગ્યા છે. આ ભાષાનો પુનરુદ્ધાર કેમ કરવો એ એક ખાસ અગત્યનો સવાલ છે. અમે અત્યારના દેશ કાળની સ્થિતિની માપણી કરીએ છીએ ત્યારે એમ લાગે છે કે, આ ભાષાનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો એકજ રસ્તો છે, અને તે એ છે કે, સંસ્કૃતાદિ અનેક ભાષાઓને સ્ફુલેાથી માંડી કોલેજ પર્વતના શિક્ષણ માટે બીજી ભાષા (Second language) તરીકે તમામ યુનિવર્સિટીઓએ દાખલ કરી છે તેમ આ ભાષાને પણ દાખલ કરવી જોઈએ. અમારા સમજવા પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રાચીનતા પામેલી ભાષા (Classical language) ને બીજી ભાષા તરીકે સ્વીકારવાને યુનિવર્સિટીની ના હોયજ નહીં. યુનિવર્સિટીમાં જે ભાષા દાખલ કરાવવાની હોય તે ભાષામાં સારું સાહિત્ય હોય, અને તેની સાથે તે ભાષા શીખવવાના અનુક્રમિક સાધનો હોય તો પછી યુનિવર્સિટીઓ ખુશીથી સ્વીકાર કરે એવું અમારું મા-

નવું છે. માગધી ભાષામાં સારા પ્રકારના સાહિત્યનું અસ્તિત્વ છે એટલે સાહિત્ય સારા હોવાનો, નહીં હોવાનો સવાલજ નથી રહેતો. જે સવાલ રહે છે તે એજ કે, ભાષા શીખવા માટે અનુક્રમિક સાધનો જોઈએ. અમારી તપાસના પરિણામમાં અમને એમ જણાયું છે કે, આવા અનુક્રમિક સાધનોની અને ખાસ કરીને અંગ્રેજી કેળવણીની સાથેના શિક્ષણ માટે માગધી ભાષામાં અનુક્રમિક સાધનોની ગેરહાજરી છે.

આ ગેરહાજરી દૂર કેમ થાય એ પ્રશ્ન હવે ઉભો થાય છે. અમને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે, મીં અમરચંદ તલકચંદે આ દિશામાં કામ કરવું શરૂ કર્યું છે. તેઓએ સ્વદેશી અને વિદ્વાનોની સાથે આ સંબંધી પત્ર વ્યવહાર ચક્રાવેલી શરૂ કર્યો છે; એટલુંજ નહીં, પણ જાણીતા જર્મન પ્રોફેસર જેકોબીની પાસે માગધી ભાષાનું વ્યાકરણ અને માગધી ભાષાની પાઠાવલિઓ તૈયાર કરાવવા માટે પ્રયત્ન પણ શરૂ કર્યો છે. પ્રોફેસર જેકોબીએ માગધીની સાથે અંગ્રેજીમાં સમજૂત આપી એક વ્યાકરણનો નમૂનો કરીને પણ મોકલાવ્યો છે. અમોને આ નમૂનો દેખાડવામાં આવ્યો છે; અને જે શૈલીએ પ્રોફેસર જેકોબીએ આ વ્યાકરણ રચવું શરૂ કર્યું છે તે શૈલી જો કે સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓને માટે ઉપયોગી જોવામાં આવે છે, પરંતુ જેઓને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન નથી અને માગધી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંગે છે તે આ વ્યાકરણનો ઉપયોગ લઈ શકે તેમ જણાવતું નથી.

કેટલાકનું એમ ધારવું છે કે, સંસ્કૃતના અભ્યાસ વિના માગધી ભાષાનો અભ્યાસ થઈ શકે નહીં—માગધી ભાષા શીખી શકાય નહીં. પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી પણ આમ ધારે છે કે નહીં તે અમે જાણતા નથી; પરંતુ આટલું તો અમારા મનને હમેશાં લાગ્યા કરે છે કે કોઈ પણ ભાષા એવી

પૃથ્વી પર ન હોવી જોઈએ કે, જે ખીણ ભાષાની મદદ વડેજ શીખી શકાય; અર્થાત્ સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓજ માગધી શીખી શકે એમ હોય નહીં. આવી પરંતત્વતા જે ભાષાને હોય તે ભાષાજ ન ગણાવી જોઈએ.

અમોને જણાવવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, આપણા ગુજરાત સાર અને ખીણ “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ”ના પ્રમુખ મીં કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ પણ અમારા અભિપ્રાયને મળતા છે, તેઓ જણાવે છે કે, સંસ્કૃતના અભ્યાસ વિના માગધીનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એમ હું ધારતો નથી. સ્વતંત્ર માગધી ભાષાના વ્યાકરણ અને પાઠાવલિઓ તૈયાર થઈ શકવી જોઈએ.

આ રીતે આ વિષયમાં અભિપ્રાય ભેદ છે. મીં અમરચંદ તરફથી આ સંબંધી પ્રોફેસર હર્મન જેકોબીની સાથે આગળ પત્ર વ્યવહાર ચાલે છે, અને તેનું શું પરિણામ આવે છે તે આપણે તરતમાં જોઈ શકીશું એવી આશા છે. દરમિયાનમાં અમે આ સંબંધમાં એક સહાયક સાધન દર્શાવવા રજા લઈએ છીએ. જેઓ સાહિત્યપ્રેમીઓ છે તેઓ જાણતા હોવા જોઈએ કે, પાલી ભાષા અને માગધી ભાષા બન્ને લગભગ એક બીજાને મળતી છે. તેઓ બન્ને સગી બહેનો કહેવાય છે. પાલી ભાષા બ્રહ્મદેશ (બરમા)માં અને કલકત્તા યુનિવર્સિટિમાં ખીણ ભાષા તરીકે સૂલોમાંના ચોથા ધોરણથી શીખવવામાં આવે છે; અને તે હેતુએ પાલી ભાષાના વ્યાકરણ પાઠાવલિઓ અને ડોપ (Dictionary) વગેરે સાધનો અંગ્રેજી ભાષાની અંદર તૈયાર કર્યાં છે. આવા સાધનો જે ભાષામાં તૈયાર થયા છે, અને જે ભાષા માગધીની સગી બહેન ગણાય છે તેના શિક્ષણક્રમનું અનુકરણ કરી માગધી ભાષા માટે સાધનો તૈયાર થઈ શકે એમ અમે માનીએ છીએ, થોડા વખત ઉપર આ

લેખકનું વ્યવહાર પ્રસંગે રંગુન જવું થયું હતું; ત્યાં આગળ કરેલી તજવીજના પરિણામે પાલી ભાષાનું સરળ વ્યાકરણ અને પાલી ભાષાની ગ્રંથમાલા મળ્યાં હતાં. આપણામાં માગધી ભાષાનાં આવાં સાધનો અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરનાર વિદ્વાનો નથી; તેમ રંગુનમાં તૈયાર કરી આપે તેવા પણ જણાતાં નથી; છતાં અમે એક તપાસ કરવાની ખાતર આજના અંકથી પાલી ભાષાના વ્યાકરણનું ભાષાંતર કરાવી આપીએ છીએ કે, કોઇ જોઈ વિદ્વાન કે મુનિઓ બહાર આવી આ કામ કરવાનું ખીડું ઝડપે છે કે નહિં ?

અત્યંત શોચનીય છે કે, આપણામાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો તો નથીજ; અને હોય તો પણ તેઓને માગધી ભાષાવાનું એટલું વિશેષ કારણ નહીં. મુનિઓ કે જેઓ સુત્રોના અભ્યાસીઓ હોઈ શકે છે તેઓમાં પણ એવા કોઇ પણ હિમ્મત ધરી એમ કહેતા નથી કે અમે આવાં સાધનો તૈયાર કરીશું. પોતાની શાસ્ત્ર-ભાષા દ્વારાએ જ્ઞાનનો જે પ્રચાર થઈ શકે તેવો પ્રચાર ખીજાં કોઇ સાધનો વડે ન થઈ શકે એ દેખીતું છે, છતાં આપણા મુનિઓ તેવાં કામ કેમ જાણે કોઇ ખીજા દુનિયાના માણસોએ આવી કરવાનાં હોય એમ ધારી વગર ચિંતાએ વિચરે છે. અમારે પ્રથમ અવિનય થાય તે માટે લાભ માંગી પછી કહેવું જોઈએ કે, અમે જોઈએ તે પણ વંદનીય ગણીએ છીએ, તો પછી જેનાં ચારિત્ર-ક્રિયા અમે ગૃહસ્થના કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે ચઢે તેવા છે તેને વંદનીય ગણીએ તે દેખીતું છે; એટલે આવા અમારા ગૃહસ્થોના કરતાં જેઓએ ત્યાગાદિ ચારિત્ર સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં છે એવાં મુનિઓનો અવિનય કરવામાં અમારું લેશ માત્ર પણ ચિત્ત હોયજ નહીં, કેમકે તે અમને મહા ભવજ્રમણનું કારણ છે; એમ અમે અતઃકરણપૂર્વક માનીએ છીએ, પરંતુ તેઓની કર્તવ્ય બુદ્ધિમાં શિથિલતા આવી ગઈ છે તે જોઈ અમારું ચિત્ત બળે છે, એટલે કહેવાની હિમ્મત કરીએ છીએ કે, આવકોની સાથેનો મુનિઓનો વ્યવહાર “આપ લે, (Give and Take) નો અર્થશાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત (અમે આ વિષય ઉપર હવે પછી લખાણથી વિવેચન કરવાના છીએ) અનુસાર

યથાયોગ્યપણે સચવાતો નથી. મતલબ કે મુનિઓને શ્રાવક સમૂદાય માટે જેટલું કરવાની ફરજ છે તેટલું તો શું પણ તેનો રૂક ભાગ પણ અદા થતો નથી. અન્યત્ર આપેલ શ્વેતાશ્વર સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પરથી જણાશે કે, કેટલા વૈયાકરણીઓ, સાહિત્ય શાસ્ત્રીઓ, ગ્રંથકારો પૂર્વે જોઈ મુનિઓમાં થયા છે; અત્યારે એવા એક પણ તરફ આંગળી ખતાવી શકીએ એવું છે કે? આથી ખીજા વિષેષ દુઃખ દાયક સ્થિતિ કઈ? ક્રિશ્ચિઅન ધર્મગ્રંથો પોતાના ધર્મ પ્રચાર માટે શું શું ઉપાયો લે છે તે પ્રત્યે આ સ્થળે જરા ધ્યાન ખેંચી આ વિષય પૂર્ણ કરીએ; રંગુનની અંદર “એપીસ્ટ કોલેજ” નામની મીશનરી કોલેજ છે; તેની અંદર જેમ મુખ્યત્વે સેંટ એલિયસ કોલેજ અને વીલસન કોલેજ નો હેતુ ક્રિશ્ચિઅન ધર્મનો યોગ આપવાનો છે, તેમ ક્રિશ્ચિઅન ધર્મનો યોગ આપવાનો છે એ કોલેજના અધિકારીઓને એમ લાગ્યું કે, બરમાના લોકને ધર્મનો યોગ પાલીભાષા દ્વારા આપવાથી અસર કરી શકે તેમ છે; માટે તે ભાષાના અભ્યાસી થઈ તેઓને ક્રિશ્ચિઅન ધર્મનો યોગ આપવો. આ ધારણાએ તે કોલેજના મીશનરી પ્રોફેસરોએ ખાસ પાલી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. અને તે એટલી હદ સુધી કે પોતે સ્વતંત્રપણે પાલી ભાષાના વ્યાકરણાદિ સાધનો અંગ્રેજી ભાષામાં તૈયાર કરી શકવાની સ્થિતિમાં મુકાઈ તેવાં સાધનો તૈયાર કર્યાં.

આવાં આવાં મનોબળની ચમત્કૃતિ બતાવનારાં અને શાસનને ઉપયોગી કાર્ય આપણા એક પણ ધર્મગુરૂ વર્તમાનમાં કરી દેખાડે છે કે? તેઓ તો પોતાના નાના નાના વાગ્ધોના રક્ષણમાં અને પોતાની કાયમકાંક્ષાની પ્રજ્ઞામાં નિમગ્ન થઈ વિચરે છે. ક્યારે આ મંદતા જશે તે હે વીર પ્રભુ! અમે ક્યારે જાણી શકીશું?

કેટલાક વિદ્વાનોનું કહેવું એમ છે કે જોઈ શાસ્ત્રોની ભાષા પ્રાકૃત છે, કેટલાકનું કહેવું વળી એમ છે કે તે અર્ધ માગધી છે, અને કેટલાકનો અભિપ્રાય તે માગધી હોવા સંબંધીનો છે. અમે જોઈ સમાજમાં “માગધી” નામ વિશેષ અપાતું હોવાથી અહીં તેજ નામ આપ્યું છે.

જૈન સાહિત્યચર્યા.

અમને જણાવતાં અન્યંત હર્ષ થાય છે કે, જૈન તત્વજ્ઞાનનો યુનિવર્સિટિઓમાં ચમત્કાર અન્ય વિદ્યા-દાખલ થયેલું જૈન નોની દૃષ્ટિમાં આવ-સાહિત્ય. વાના કારણે ઉત્પન્ન થવાના સાધનો જન્મ

પામવાં લાગ્યા છે. યુનિવર્સિટીઓમાં જૈન સાહિત્યને દાખલ કરવાની શરૂઆત મદ્રાસે સર્વથી પહેલી કરી હતી; ત્યારબાદ કલકત્તા અને મુંબઈ યુનિવર્સિટીઓએ, આપણા યુવ-કોના પ્રયાસથી, અનુકરણ કર્યું છે. મુંબઈના સંબંધમાં કોલ્હાપુરવાળા પ્રોફેસર લડોનો પ્રથમ પ્રયત્ન આ સંબંધમાં હતો. તેઓએ પોતે અને પોતાના “મહારાષ્ટ્રીય દિગમ્બર જૈન સભા” નામના મંડળદ્વારાએ યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્ય દાખલ કરાવવા માટે યુનિવર્સિટીના સત્તાવાળાઓને આ સંબંધમાં ઉપેક્ષિત રહેતાં અટકી, લક્ષ આપવા વિનંતિ કરી હતી. તે વખતે તો પ્રોફેસર પાંચે જેવા વિદ્વાન ગૃહસ્થના “આધિપત્ય નીચે પ્રગટ થતાં દૈનિક પત્ર “ઈંદુ પ્રકાશ” જેવાએ સમદૃષ્ટિ યોગ્ય દષ્ટિ પ્રતિફલ ટીકાઓ લખી હતી. આથી નિરાશ ન થતાં મીંડોએ પોતાનો પ્રયત્ન જરૂરી રાખ્યો; અને તે પ્રયત્નમાં શ્વેતામ્બર ગ્રેજ્યુ-એટોનાં બનેલા મંડળે સહાયતા આપી. આનું શુભ પરિણામ હમણાં પાંચ જૈનગ્રંથો દાખલ થવામાં આવ્યું છે. આ પાંચ ગ્રંથોમાં ખીંડો એં ની પરીક્ષા માટે જિનદત્તસુરિ પ્રણીત “વિવેક વિલાસ,” અને મહિલવેણુસુરિ પ્રણીત “સ્વાદ્વાદમંજરી” ઐચ્છિક વિષયો માટે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. એમં એં ની પરીક્ષા માટે શ્રી કુંદકુદાચાર્ય (જેનું ચરિત્ર અન્યત્ર જોવામાં આવશે) પ્રણીત “પ્રવચનસાર,” શ્રી

ઉમાસ્વાતિકૃત “તત્વાર્થસુત્ર” ઉપર શ્રી પૂજ્ય-પાદ સ્વામિ વિરચિત “સર્વાર્થસિદ્ધિ ટીકા,” અને શ્રી વિદ્યાનંદિન વિરચિત “અષ્ટસહસ્રી.”

આ જે પાંચ ગ્રંથોની પસંદગી કરવામાં આવી છે તે અતિશય “વિવેકવિલાસ.” ઉત્તમ છે. “વિવેક વિલાસ” ગ્રંથના કર્તા, શ્વેતામ્બરો માને છે કે અમારા છે અને દિગમ્બરો માને છે કે અમારા છે; અર્થાત્ તે ગ્રંથ બન્નેને માન્ય છે. આ ગ્રંથમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ પ્રકારના વિષયોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર છપાયેલું છે; તથાપિ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસીઓને અનુકૂલ ગણી શકાય નહીં. પાંચ દશ જૂની પ્રતો મેળવી એક શુદ્ધ પ્રત ટિપ્પણ સહિત તૈયાર કરાવવું જોઈએ. અમારા સાંભળવા પ્રમાણે દિગમ્બરોમાં આ ગ્રંથનું હિંદુસ્થાની ભાષામાં અનુવાદ થયું છે; પરંતુ છપાયેલું નથી.

“સ્વાદ્વાદ મંજરિ” એ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત “અન્યયોગ વ્યવ-” “સ્વાદ્વાદ મંજરિ.” ચોદિકા” નામની બ-ત્રીશી ઉપર શક ૧૨૧૪

માં નાગેન્દ્ર ગચ્છમાં થયેલ મહિલવેણુસુરિની રચેલી ટીકા છે. આ ટીકા એટલી બધી કીર્તિ પામેલી છે કે, તે સંબંધી અત્રે વિશેષ લખવાની જરૂર નથી. અમે સાંભળ્યું છે કે, આ ટીકા યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા માટે મહુમ્ પ્રોફેસર પીટરસન ધણા ઉત્સુક હતા; અને તેથી તેઓએ ધણું કરી પ્રોફેસર મણીલાલ નલુભાઇની સહાયતા વડે તે ગ્રંથ અંગ્રેજી નોટ્સ સાથે તૈયાર કરી તેની જર્મનીમાં

૫૦૦ પ્રતો છપાવા ઓર્ડર મોકલ્યો હતો. છાપનારે ૫૦૦ ને બદલે ૫૦ પ્રતો લુલમાં છાપી નાંખી; અને તેથી એ ૫૦ પ્રતો દરેક પ્રતની રૂ. ૫૦ ની કીમતે વેચાઈ હતી. વળી અમે એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે, નામદાર ગાયકવાડ સરકારને જ્યારે પ્રાચીન પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાની જિજ્ઞાસા જાગી હતી ત્યારે તેઓની આજ્ઞાથી આજ ટીકાનું ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરાવવાનું નકી થયું હતું. આ અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં થયું છે કે નહીં તે વિષેની તજવીજ વડોદરાના દેશી કેળવણીના અધિકારીને પુછી કરી શકાશે. પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે, પણ આ ટીકાનું અનુવાદ કરવાનું શરૂ કર્યું છે એમ સાંભળીએ છીએ. “પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડલ” તરફથી પણ તેનું “શ્રી રાયચંદ્ર જૈનશાસ્ત્રમાલા” માટે હિંદિ ભાષામાં અનુવાદ છપાય છે. જમનગરવાળા શ્રાવક હીરાલાલ હંસરાજે પણ ગુજરાતીમાં તેનું ભાષાંતર તૈયાર કર્યું છે. આ બધાં સાધનો એકઠાં કરી યુનિવર્સિટીના અભ્યાસીઓને અનુકૂળ સદ્વિષય તૈયાર કરાવવું જોઈએ. આ જો કે શ્વેતામ્બર ગ્રંથ છે, તથાપિ તે ન્યાય સંબંધનો હોય બનને સંપ્રદાયને અનુકૂળ છે, કેમકે દિગમ્બરો તરફથી છપાયેલા “ન્યાય ટીપિકા” નામના ગ્રંથમાં દિગમ્બરોએ જૈનના ન્યાય ગ્રંથોનું લિસ્ટ આપ્યું છે તેમાં તેની ગણતરી કરવામાં આવી છે.

કાવ્યમાં રૂપાંતર કર્યું છે. તેનું ગદ્યકીર્તિ ભાષાંતર શ્રી હેમરાજજી નામના પંડિતે કર્યું છે. આ ગ્રંથ છપાયા નથી; પણ છપાવવા માટે વર્તમાન હીંદિ ભાષામાં તૈયાર કરવાનું કામ “પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડલ” તરફથી પંડિત નાથુરામજી પ્રેમીને સુપ્રત થયું છે.

“સર્વાર્થ સિદ્ધિ” એનું મૂળ તો શ્રી ઉમાસ્વાતિ વિરચિત “સર્વાર્થ સિદ્ધિ.” “તત્ત્વાર્થ સૂત્ર” છે. તેના ઉપર દિગમ્બરાચાર્ય શ્રી મત્પૂજ્યપાદ સ્વામિએ આ “સર્વાર્થ સિદ્ધિ” નામની ટીકા લખી છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર સંખ્યાબંધ ટીકાઓ લખાઈ છે તેમાં આ ટીકા પહેલી પંક્તિમાંની એક ગણાય છે. આ સંસ્કૃત ટીકા છપાઈ ચૂકી છે; આ સર્વાર્થ સિદ્ધિની હીંદિમાં ૧૦૦૦૦ શ્લોકની ટીકા પંડિત જયચંદ્રજીએ લખી છે. આ ટીકા સર્વ દિગમ્બર ભંડારોમાં મળે છે. આ અનુવાદ છપાયું નથી. “રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા” માટે આ હિંદિ અનુવાદ વર્તમાન શૈલીએ લખાવવાનું કામ આ લેખકે શરૂ કરાવ્યું હતું. તે શા કારણે બંધ રાખવામાં આવ્યું છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી. આ સર્વાર્થ સિદ્ધિનું સંશોધન કરવાનું કામ માથે લેવા પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી ખુશી છે, એમ અમારા જાણવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પણ બનને સંપ્રદાયોને થોડાક સૂત્રો શિવાય માન્ય છે.

ત્રીજો ગ્રંથ “પ્રવચનસાર” એ મહાત્મ દિગમ્બર આચાર્ય કુંદકુંદા “પ્રવચન સાર,” ચાર્ચે મૂળ પ્રાકૃત ભાષામાં ગાથાબંધ લખ્યો છે. તેના ઉપર પ્રખ્યાત અમૃતચંદ્રસુરિએ અને જિનચંદ્રજીએ જૂદી જૂદી સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. વૃંદાવનદાસજી નામના એક મહાન દિગમ્બર કવિએ તેનું ઉત્તમોત્તમ હીંદિ

છેલ્લો ગ્રંથ દિગમ્બરી છે; અને તેનું નામ અષ્ટ સહ- “અષ્ટ સહસ્ત્રી.” સ્ત્રી છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્ર ઉપર એમ કહેવામાં આવે છે કે. દિગમ્બરાચાર્ય ભગવત સમન્તભદ્રસ્વામિએ ૮૪૦૦૦ શ્લોક સંખ્યાનું “ગન્ધહરિત મહાભાષ્ય” નામનું ભાષ્ય રચ્યું છે. આ ભાષ્યના પ્રારંભમાં સમની ભદ્રસ્વામીએ

જે ૧૧૫ શ્લોકમાં મંગલાચરણ કયું છે તેને “દેવાગમ સ્તોત્ર” અથવા “આપ્ત મીમાંસા” કહેવામાં આવે છે. “આપ્ત મીમાંસા” ઉપર શ્રીમદ્ભટ્ટ કલકે “અષ્ટશતિ” અને શ્રીમદ્ વિદ્યાનન્દિએ “અષ્ટસહસ્રી” એ બે ભાષ્ય” બનાવ્યા છે; જે જોધને મોટા મોટા નૈયાયિક વિદ્વાનોને વિસ્મિત થયું પડે છે. “ગન્ધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય” ની પ્રત ૧૦૦ વર્ષ અગાઉ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી તેના અનેક પુરાવા છે; પરંતુ હાલમાં તે જોવામાં આવતી નથી. આ ગ્રંથ મુળ સંસ્કૃતમાં છે; અને તે છપાયો નથી.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ અર્થે ભરવામાં આવતી પરિપદ્ધતિ બી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-જૈન હિસ્સો, શ્રીયુત કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી; અને એકદરે પરિપદ્ધતિનું કાર્ય ભવિષ્યમાં વિશેષ સંગીન કાર્ય બનવી શકે તેવાં ચિન્હો બતાવનાર થયું હતું. પરિપદ્ધતિને ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ કરવાનો હોવાથી તે દિશામાં તે પ્રયત્ન કરે છે, તથાપિ તે પ્રયત્નના પ્રકાર વિષે હજી મતભેદ છે. પરિપદ્ધતિ હજી જન્મ પામી છે તેટલામાં તેના તરફથી જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તે દેખીતું છે કે, સર્વાનુકૂળ હોઈ શકે નહીં; પરંતુ એટલું તો એકસ છે કે, તેના કરવૈયાઓ વિદ્વાનો હોવાથી તે ધીમે ધીમે સંગીનતા બતાવી શકશે. આ “સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ” સંબંધે ગુજરાતી પ્રજા તરીકે અમે જોઈએ અભિમાન લાગ્યું તેના કરતાં પણ વિશેષ એક જોની તરીકે લેવાનો અમને પ્રસંગ મળ્યો છે; તે જોઈ આનંદ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાના જન્મકાળથી જ જોની મહાત્માઓએ તેની ખીલવણી માટે જે ભાગ બજાવ્યો છે તે બીજા બધાં કરતાં વધી જાય તેમ છે. શ્રીયુત કેશવલાલ ભાઈએ પોતાના અતિ વિદ્વતા બરેલા પ્રમુખ તરીકેના

ભાષણમાં ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણીના સંબંધમાં જૈન એ સર્વથી પહેલું પદ લે તેમ છે તે બતાવ્યું હતું. તેઓએ ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગો પાડ્યા હતા. ઇસવી સનના દશમા અગિયારમા શતકથી ત્રીદશમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો; અને તે પછીના શતકોનો ત્રીજો. આ ત્રણ યુગોમાં જૈનિયોએ કેવા પ્રકારે ફાળો આપ્યાનું કેશવલાલભાઈ સિદ્ધ કરે છે તે જોઈએ:

કેશવલાલ ભાઈએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ગુજરાતી ભાષાનો ગુજરાતીનો આરંભ આરંભ કયારથી થયો જૈનિયોથી. તે સંબંધી ચર્ચા કરી હતી. આ ચર્ચા જે શબ્દમાં તેઓએ કરી હતી તે તેઓનાજ શબ્દોમાં અમે ઉતારી લઈએ છીએ; જે ઉપરથી વાચક વર્ગ જોઈ શકશે કે તેઓએ જૈનિયોને ગુજરાતી ભાષાના આરંભ કર્તા તરીકે સિદ્ધ કર્યા છે. તેઓના શબ્દો આ પ્રમાણે છે!

“પરિપદ્ધતિ જે સાહિત્યના વિકાસ માટે ઉદ્યુક્ત છે, તે ગૂજરાતી આરંભ કયારથી? સાહિત્યનો આરંભ પાંચસે વર્ષ ઉપર થયો એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે. સર્વે ભાષામાં કાવ્ય સાહિત્યજ પહેલ વહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતાજ લખાયલી બહુધા મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષામાં આદિ કવિતું માન નરસિંહ મહેતાને સર્વાનુમતે અપાય છે. વિશેષમાં એમ પણ માનવું છે કે એ રસિક નાગર કવિના સમય પહેલાનું સાહિત્ય તે પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ સાહિત્ય, ગૂજરાતી સાહિત્ય નહિ. આ રીતે એ ભક્તરાજનું નામ કવિઓની કાલાનુપૂર્વક દર્શાવવામાં નહિ પણ ભાષાઓની મર્યાદા બાંધવામાં પણ

કામે લગાડાય છે. અત્યાર સુધીમાં જે જૂજ શોધખોળ થઇ છે તેમાં નરસિંહ મહેતાની પુર્વે થયેલા કોઇ સમર્થ કવિનું નામ મળી આવ્યું નથી, કે જે એમને આદિ કવિના સ્થાનથી ઉચલાવી પાડે. પરંતુ ભાષાની બાબતમાં તો કહેવું જોઇએ કે, ઇસવીસનના પંદરમાં શતકની મર્યાદા જે બંધાયેલી છે તે ચારસે પાંચસે વર્ષ અથવા કદાચ તેથી પણ જોએક સદી વધારે પાછી હાંચવી પડશે. કોઇ કહેશે કે તમે તો ભીમદેવ અને સિદ્ધરાજના સમયની વાતો કરો છો; પણ હેમાચાર્યજ તે સમયની ભાષાને એમની અષ્ટાધ્યાયીમાં અપ-ભ્રંશ નામ આપે છે. એ કહેવું ખરું છે; પણ અપભ્રંશ નામથી ભૂલાવો ખાવાનો નથી. જે નામથીજ દોરાઇયે, તો અપ્પાની વાણીને ગુજરાતી નહિ, અપભ્રંશો નહિ, પણ પ્રાકૃત કહેવી પડશે; કેમકે વેદાંતી કવિ પોતેજ તેને પ્રાકૃત નામ આપે છે. ભાંડયુને પદ્મનાભ પણ કાદંબરી અને કાન્હડાદે પ્રમંથ પાકૃતમાં લખ્યાનું જણાવે છે. એ કાવ્યોની ભાષા મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી કે પૈશાચી છે નહિ, પણ ગૂજરાતીજ છે. કેવળ નામ ઉપર આધાર રહેતો હોય, તો નરસિંહ મહે. તાને ગૂજરાતીના આદિ કવિ કહી શકાશે નહિ; કેમકે તેમના પોતાનાજ શબ્દોમાં કહિયે, તો

તેમનું સુરતસંગ્રામ કાવ્ય 'અપભ્રંશ ગિરા' માં એટલે કે અપભ્રંશમાં છે. જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ નામે ઓળખાવ્યા છતાં ગૂજરાતીજ છે, તેવી રીતે હેમાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયી નો અપભ્રંશ તે ગૂજરાતીજ છે. જેટલે દરજ્જે વૈદિક ભાષા જે સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત નામથી ઓળખાય છે, તે લૌકિક સંસ્કૃતથી ભાષા શાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે, તેટલે દરજ્જે અથવા તેથી પણ વિશેષ આ અપભ્રંશ જે પ્રાકૃત નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે મહારાષ્ટ્રી આદિ પ્રાકૃતથી ભિન્ન છે. પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ કસેવર સંસ્કૃત વ્યાકરણનાં મૂળતત્વોનું બંધાયેલું છે. જે Synthetical stage એટલે સમસ્ત દશામાં સંસ્કૃત છે તેજ દશામાં નિર્દિષ્ટ પ્રાકૃત છે. સંસ્કૃતનાજ રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો ધસાયેલ; પ્રાકૃતમાં કાયમ રહ્યા છે. અપભ્રંશમાં એ પ્રત્યયો છોકાછોક ધસાઈ જઇ તેમની જગા નવા પ્રત્યયોથી પુરવામાં આવે છે. નામનું પ્રથમના એક વચનનું પ્રાકૃત રૂપ અને ક્રિયાપદનું વર્તમાન કાળનું અંગ એ અપભ્રંશમાં મૂળ બને છે ને તેના ઉપર સમગ્ર રૂપાખ્યાનની ધમારત બંધાય છે. એ રીતે જેને Analytical stage એટલે વ્યસ્ત દશા કહે છે તેમાં અપભ્રંશ ભાષાને પ્રવેશ કરતી આપણે જોઇએ છિયે.

બારમા અગિયારમા શતકનું ગુજરાતી કેવા પ્રકારનું હતું તે બતાવતાં કેશવલાલભાઈ

પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની
શ્રી હેમાચાર્ય.

અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતીના વ્યાકરણ આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાણિની તરીકે આચાર્ય ભગવાન હેમાચાર્યને ઓળખાવે છે તેઓ તેમ કરતાં, બારમા અગિયારમા શતકની ભાષા કેવી

હતી તે બતાવવા અર્થે હેમાચાર્ય પ્રણીત “ અષ્ટાધ્યાયી ” માંથી નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણો આપે છે કે, ”

વાયસુ ઉદ્ઘાવન્તિ મદ્ પિડ દિદ્ધુ સહસત્તિ ।
મદ્દા વલયા મહિહિ ગય મદ્દા ફુદ્દ તડત્તિ

।हेअडा फुट्टि तडत्ति करि काल कखेवें काइं ।
 दे कखउं हय विहि कहिं ठवइ पइ विणु दुक्खस याइं ॥
 साहु वि लोउ तडप्फडइ वडुत्तणह तणेण ।
 वडुप्पणु पुणु पाविअइ हत्थि मोकलडेण ॥
 जइ न सु आवइ दुइ घर काइं अहो मुहु तुञ्जु ॥
 वयणु जु खण्डइ तउ सहिए सो पिउ होइन मुञ्जु ।
 जइ स सणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह ।
 विहिवि पयारेहिं गइअधण किं गज्जइ खल मेह ॥
 बप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
 तुह जलि महु पुणु वल्लहइ विहुंवि न पूरिअ आस ॥
 हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणी धुडुइक्क मेहु ।
 वासारात्ति पवासु अहं विसमा संकडु एहु ॥
 तं तेत्तिउ जलु सायर हो सो तेवडु वित्थारु ।
 तिसहे निवारणु पलुविनवि पर धुधुअइ असारु ॥
 जं दिट्ठउ सोमग्गहणु असइहिं हासउ निसडु ।
 पिअमाणु स विच्छोह गरु गिलि गिलि राहु मयडु ।
 अन्ने ते दीहर णअण अन्नु तं मुअजु अलु ॥
 अन्नु सु घणथणहारु तं अन्नु जि मुहकमलु ।
 अन्नु जि केस कलाउ सु अन्नु जि प्राउविहि ।
 जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुणलावण्णनिहि ॥
 पिअसंगमि कउ निह्डी पिअहों परो कखहो केम्भ ।
 मइं बिन्निवि विन्नासिआ निह् न एम्भ न तेम्भ ॥
 जाइज्जाइ तहिं देसडइ लब्भइ पिअहो पमाणु ।
 जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥
 जइ पवसन्ते सहु न गय न मुअ विओए तस्सु ।
 लज्जि ज्जइ संदेसडा दिन्तिहिं सुहय जणस्सु ॥
 खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्णेहिं ।
 एम्भइ होइ सुहच्छडी पिएं दिट्ठे नयणेहि ॥
 सिरि जरखण्डी लोअडी गलि मणियडा नवीस ।
 तोवि गोट्टडा कराविआ मुद्धए उट्ट वईस ॥
 अब्भा लगा डुङ्गरिहिं पहिउ रडन्तउ जाइ ।
 जो एहा गिरि गिलणमणु सो किं धणहें धणोंइ ॥
 सिरि चडिआ तोडन्ति फल पुणु डालइं मोडन्ति ।
 तोवि महद्दम सउणादुं अवराहिउ न करन्ति ॥

તેરમા શતકની ગુજરાતી ભાષા બતાવવા અર્થે પણ સાહિત્યસભાના પ્રમુખ સાહેબને જોતાયાર્ય બહુ જોડું પડ્યું છે. આ જોતાયાર્ય તે મેરુગાચાર્ય અને તેરમા પ્રખ્યાત શ્રી મેરુગાચાર્ય છે. પ્રમુખ સાહેબે તે સમયમાં શતકનું ગુજરાતી નાચેના શબ્દો આ ઉચ્ચાર્યા હતા.

મુઝ્જુ મળઈ મુળાલ વહ જુઝગુ ગયડ મ ઝૂરે ।
જઈ સકર સય યજ્ઞડ થિય તોઈ સુ મિટ્ટી ચૂરે ॥
જા મતિ પચ્છઈ સંપજઈ સા મતિ પહિલી હોઈ ।
મુઝ્જુ મળઈ મુળાલવઈ વિઘન ન વેઢઈ કોઈ ॥
જ્ઞાલો તુટિવિ કિંન મુઅડ કિં ન હુડ છારહ પુઝ્જ ।
ધરિ ધાર નચ્ચાવી યઈ જિમ મઝ્ઝડ સ્તિમ મુઝ્જ ॥
સાયરુ લઈ લઙ્ક ગઢ ગઢ વઈ રાવળ રાડ ।
ભગ કરવઈ સવિ ભજિ ગય મુઝ મ કરડ વિસાડ ॥
તઈ ગદુઅઃ ગિરનાર કાહુ મણિ મચ્છર ધરિડ ।
મારિતાં ચેંગાર વક્રુ વિ સિહરુ ન ઢાલિડ ॥
જેસડ માંડિ મ વાહ વલિ વલિ વિસૂડ ભાવિ યદ્ ।
નઈ જિમ નવા પ્રવાહ નવધળ વિળુ આવઈ નહિ ॥
વાટી તડ વઢવાળ વીસારતાં ન વીસરઈ ।
સોનાસમા પરાળ મોગાવહ તહં મોગાવઈ ॥
અઈઆ રાવળુ જાઈડ દહમુહુ ઇક્કસરીડ ।
જળણી પીહલી ચિતવઈ કવળુ પિયા વિહ ચીરુ ॥
પહુ જમ્મુ ગયુ નગડ મહસિરી ચગ્ગુ ન મગ્ગુ ।
તિક્કલાં તુરાં ન માણિઆં ગોરીગલઈ ન લગ્ગુ ॥
કસુ કરુ પુત્તકલત્તધી કસુ કરુ કરસળ વાડિ ।
આઈવુ જાઈવુ એકલા હથ્થ વિન્નિવિ જ્ઞાડિ ॥

મધ્યયુગનું ધર્મમંદ મુલોજ્જવક સાહિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરતાં પ્રમુખ સાહેબે અને જૈન સાક્ષરો. જૈન સંખ્યાના આ શબ્દો કહ્યા હતા; “જૈન યતિ નેમવિજય ધર્મ અને આચારના ઉપદેશ અર્થે અદ્ભુત કથનનો ઉપયોગ કરે છે. એ લેખોની કૃતાર્થતા જમાનાની જરૂરિયાતો પુરી પાડવાની સાથે સાહિત્ય વૃક્ષનાં મૂળ સજીવન રાખવામાં સમાપ્ત થાય છે.”

આ પરિવર્તની એક વેળાએ જ જૈન ગ્રંથોએ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં. સાહિત્ય સંબંધનારો. અધમાં શ્રીયુત મનમુખ લાલ કિરત્યંદ મેહતાનું હતું; અને પ્રાચીનતા દર્શક મી. અમરયાદ

પી. પરમારનું હતું. ભાષ મનમુખલાલે પોતાના વિષય તરીકે “ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન સાહિત્યનો ફાળો” એ વિષય હાથ ધર્યો હતો. ભાષ મનમુખલાલનું ભાષણ ધણી વિક્રતા ભરેલું હતું; અને તેથી સાહિત્ય શોખીનોમાં રસ ઉપજાવનાર થઈ પડ્યું હતું. તેઓએ આજ પર્યંતના ગુજરાતી જૈન ગ્રંથોની જે ટીપ રજુ કરી હતી તે એક ઉત્તમ શ્રમ દર્શાવનાર હતી. મી. પરમારનું વ્યાખ્યાન ઐતિહાસિક હકીકત દર્શાવનાર હતું. અમે આ બંને ભાષ્યોએ જૈનના પ્રતિનિધિ તરીકે બખવેલી સેવા માટે ચાનંદ પામતાં જણાવીએ છીએ કે, બનતાં સુધી જોગવાઈ મળે બંને ભાષ્યોના વ્યાખ્યાનોને આ પત્રમાં સ્થળ આપવામાં ગર્વ ગણીશું.

મુદયસ્વીકાર.

:૧૬૦૭ જીલાઈ સુધી.

૧૦૯ રા. રા. હાકરશી મકનજી	૨૮૮ રા. રા. નારણલાલ ઓચડાસ
૩ „ ડાહ્યાભાઈ ખેતશી	૨૯૬ „ નીમચંદ અમરચંદ
૫૨ „ ડાહ્યાભાઈ યાલાભાઈ	૩૦૩ „ નરશી ખેતશી
૯૨ „ ડાહ્યાભાઈ માવજી	૩૦૬ „ નેણુશી માણુશી
૧૬૦ „ ડાહ્યાભાઈ કુલચંદ	૪૮૭ „ નેમચંદ દેવચંદ જૈન શાળા
૧૬૧ „ ડાહ્યાભાઈ ડોસાચંદ	૪૩૭ „ નાનચંદ મુલચંદ
૪ „ તપાગચંદ જૈન શાળા	૨૪ „ પરશોતમ પ્રેમચંદ
૧૦ „ ત્રીભોવનદાસ મંગળજી	૭૩ „ પરમાણુદ જગજીવન
૫૬ „ ત્રીભોવનદાસ ગોકળ	૮૫ „ પ્રણવાલ મુલચંદ
૬૪ „ ત્રીભોવનદાસ પીતાંબર	૧૦૦ „ પ્રસાદકર લીલાધર
૮૪ „ ત્રીભોવનદાસ પ્રાગજી	૧૦૧ „ પ્રજારામ વણારસી
૧૬૩ „ તારાચંદ મુલજી	૧૮૪ „ પરશોતમ મોહનલાલ
૮૯ „ દામોદર વખતચંદ	૨૪૬ „ પદમશી હાકરશી
૬૦ „ દામોદર જગજીવનદાસ	૫૧૨ „ પ્રતાપચંદ કુલચંદ
૩૩૦ „ દેવચંદ હીરાચંદ	૧૭૬ „ કુલચંદ નારણભાઈ
૪૬૬ „ દેવચંદ મુલચંદ	૫૭ „ યાલાભાઈ મકનજી
૪૬૭ „ દસસુખ હરગોવિંદ	૫૯ „ યેચર કાલીદાસ
૨૩ „ ધનજી પરશોતમ દેશાઈ	૧૮૩ „ યાલાભાઈ મગનલાલ
૧૦૨ „ ધીરજલાલ કાનજી	૨૪૯ „ યાલચંદ હીરાચંદ
૧૮૫ „ ધરમચંદ કેવળદાસ	૨૯૯ „ યાલચંદ સકારામ
૫ „ નયુભાઈ કીરપારામ	૩૧૨ „ યેચરદાસ નયુભાઈ
૬ „ નાથાભાઈ દેવચંદ	૩૨૨ „ યુધ કાનજી મહેતા
૧૦ „ નાગરદાસ છગનલાલ	૫૨૧ „ યાલાભાઈ મંગાચંદ
૪૬ „ નીમચંદ હીરાચંદ	૫૨૨ „ યાપુલાલ ન્યાલચંદ
૬૭ „ નૌતમલાલ ભગવાનજી	૫૨૩ „ યાપુલાલ વજેરામ
૭૫ „ નરભેરામ દુરમચંદ	૫૨૪ રાય સાહેબ યાજુ અદ્રદાસજી મોકીમ
૯૬ „ નયુભાઈ ગુલામચંદ	૫૨૫ „ યાલાજી નેમાજી
૧૦૩ „ નરભેરામ રૂઝાથ	૫૨૬ „ યનાજી જીતમલજી
૧૪૧ „ નયુભાઈ નાનચંદ	૭૪ „ મૂરાભાઈ કશળચંદ
૧૫૬ „ નગીનભાઈ ધરમચંદ	૧૦૭ „ ભાઈચંદ ઝવેરચંદ મોદી
૧૬૪ „ નગીનદાસ છોટાલાલ	૧૭૦ „ ભગવાન મોરાર
૧૮૮ રા. આ. નગીનચંદ ઝવેરચંદ ઝવેરી	૨૮૫ „ મોગીલાલ શાકળચંદ
૧૬૬ „ ન્યાલચંદ લખમીચંદ	૧૨ „ ઓચડ હાકરશી
૧૬૭ „ નંદલાલ લલુભાઈ	૭૧ „ અમેચંદ કાલીદાસ

૯૫	„	અમરચંદ લખમીચંદ	૩૧૧	„	ચુનીલાલ છગનલાલ
૧૦૫	„	અમૃતલાલ તલકશી મહેતા	૩૧૭	„	ચંદમલજી નહાર
૧૧૭	„	અમૃતલાલ વર્ધમાન મોદી	૪૫૭	„	ચત્રભૂજ ખેતશી
૧૨૪	„	અમીચંદ નથુ	૨૭	„	છોટાલાલ વેલશી
૩૧૦	„	એ. ડી. ધરમશી	૩૬	„	છગનલાલ એચરદાસ
૩૪	„	ઉમેચંદ નાનચંદ	૪૬૪	„	છોટાલાલ હીરાચંદ
૧૬૫	„	ઉકાભાઈ પીતાંબર	૧	„	બદવજી મીડાભાઈ
૧૭૨	„	ઉજમશી ઝવેર	૧૪	„	જગજીવન લખમીચંદ
૨૧૧	„	ઉત્તમચંદ પોંડીદાસ	૨૮	„	જેચંદ માણેકચંદ લવજી
૩૦૦	„	ઉમેદ ગુલામચંદ	૬૨	„	જગજીવન નીમચંદ
૧૧૩	„	ઉજમશી વીરજી	૧૦૪	„	જગજીવન હેમરાજ
૬૫	„	કુંવરજી આણુજી	૧૧૫	„	બદવજી વાજજી વકીલ
૬૯	„	કાલીદાસ બુલાભાઈ	૧૬૦	„	જેસંગભાઈ ઉજમશી
૧૪૬	„	કાલીદાસ પીતાંબરશાહ	૧૬૧	„	હવરાજ વેલાભાઈ
૨૫૩	„	કાલીદાસ જયકરજી	૧૬૭	„	જૈનોદય બુદ્ધિસાગર સમાજ
૩૧૮	„	કેશવલાલ મોનીજી	૧૮૬	„	ઝવેરી જયચંદ દયાચંદ
૩૨૩	„	કેશવચંદ બલમચંદ	૨૧૫	„	જયવંત હરખચંદ
૪૮૭	„	કરચંદ જીવજી શેઠ	૨૯૫	„	જૈન લાઇબ્રેરી
૫૬૭	„	કેશવજી આણુજી મહેતા	૩૨૫	„	જમનાલાલ કોઠારી
૧૯	„	ખીમચંદ લાલચંદ ડોસાભાઈ	૩૫૩	„	જવાહીરલાલ જૈની
૨૫	„	ખીમચંદ લખમીચંદ	૪૭૬	„	જોઠાભાઈ ગુલામચંદ
૧૮૮	„	ખીમચંદ જગજીવનદાસ	૪૮૨	„	જગજીવનદાસ પુલચંદ
૪૫૧	„	ખુમચંદ ખુલાસચંદ	૪૮૪	„	જશરાજ હીરાચંદ
૮	„	ગુલામચંદ નારણજી	૪૮૫	„	જેસંગભાઈ પોચાભાઈ
૪૦	„	ગુલામચંદ નાનચંદ	૪૮૬	„	હવરાજ ખીમચંદ
૫૦	„	ગીરજનશંકર ડોરચંદ મંધાણી	૨૯૩	„	ઝવેરચંદ ભગવાનદાસ
૧૨૨	„	ગોકળદાસ શીવરામ	૩૦૫	„	ટોકરશી લાલજી
૧૨૮	„	ગોરધર હેમચંદ	૨૯૫	„	ભાઉદેવીચંદ ગર્ફર
૨૯૧	„	ગુજરાતી સ્કુલ કર્મીડી	૪૦૫	„	ભાઈચંદ પુલચંદ
૪૫૪	„	ગોરધનદાસ એચરદાસ	૫૩૩	„	ભાણુજી રામજી
૧૮	„	ચત્રભૂજ ગુલામચંદ પીતાંબર	૫૩૪	„	બીમજી ખેંગાર
૭૯	„	ચતુરદાસ વેલાભાઈ	૫૩૬	„	બીમજી લહેરાભાઈ
૧૪૬	„	ચુનીલાલ વીરચંદ નાળીએરીવાળા	૨	„	મુલચંદભાઈ કરસનજી
૧૫૨	„	ચતુરભાઈ પરજોતમ	૧૫	„	મોહનલાલ હવજીલાલ
૧૬૯	„	ચતુર મોતી	૨૬	„	મનસુખભાઈ દેવશી
૨૮૬	„	ચુનીલાલ અણુશાહ (૨૮૯)	૩૫	„	મણીલાલ છગનલાલ
૨૯૨	„	ચુનીલાલ બુલકીદાસ			

૪૭	„	મણીશંકર અમુલખ	૫૬૫	„	રાજપાળ રાધવજી
૬૬	„	મુલચંદ જાદવ	૫૬૮	„	રૂપસાગરજી પ્રતાપસાગરજી
૬૮	„	મણીશંકર જેતશી	૫૭૦	„	રાયચંદભાઈ વનમાળીદાસ
૮૦	„	મનમોહનદાસ કપુરચંદ	૭	„	લાલાભાઈ જેવંત
૮૧	„	મુલચંદ ત્રીભોવન	૭૮	„	લખમીચંદ માણુકચંદ
૮૨	„	મુલચંદ હરખચંદ	૮૩	„	લખમીચંદ કાનજી
૯૪	„	મુલજીભાઈ કપુરચંદ	૧૬૨	„	લાલભાઈ દલપતભાઈ
૧૦૨	„	મોહનભાઈ પોપટભાઈ	૨૦૭	„	લવજી મોતીચંદ
૩૮	„	મોહનલાલ મોતીરેસ્તેદાસ	૨૯૮	„	લાધુ માણુસી
૧૭	„	મણીલાલ જમનાદાસ	૩૦૨	„	લખમીચંદ જગનલાલ
૭૫	„	મોહનલાલ લઘુભાઈ	૩૩૨	„	લાલચંદ પાનાચંદ
૧૮૨	„	મોતીચંદ જઠાભાઈ	૫૭૫	„	લખમીચંદ ડોસાભાઈ
૨૦૧	„	માણુકચંદ પાનાચંદ	૩૯	„	વાડીલાલ ઓધડભાઈ
૨૦૩	„	મેઘજીભાઈ દેવચંદ	૪૫	„	વણારસી તળસીભાઈ
૨૪૩	„	માણુકચંદ હીરાચંદ	૪૯	„	વીરપાળ જાદવજી ભરવાડા
૨૫૦	„	મોતીચંદ ગીરધર	૭૬	„	વીરચંદ તારાચંદ વાડીઆ
	„	મુલજી માણુસી	૯૯	„	વનેચંદ લખમીચંદ દોશી
	„	માણુકલાલ કોમર	૧૧૪	„	વખતચંદ કેશવજી
	„	મોહનલાલ મુલચંદ	૧૫૪	„	વાડીલાલ મોતીચંદ
	„	માધવદાસ અમથાલાલ	૧૫૯	„	વેસશીભાઈ વીરચંદ
	„	મુલચંદ દેવચંદ	૧૬૮	„	વાડીલાલ આશારામ
૧૭	„	મણીલાલ નયુઆઈ દોશી			પહેંચ.
૧૫૩	„	મનસુખ ડાહ્યાભાઈ	૪૬૮	„	વર્ધમાન લક્ષમીચંદ
૫૫૪	„	મણીલાલ જગનલાલ	૪૬૯	„	વીરચંદ કૃષ્નાજી
૪૮	„	રેવાશંકર માનચંદ	૪૭૨	„	વીરચંદ કેવળભાઈ
૫૪	„	રાયચંદ રતનશી ગાંધી	૧૩	„	શાન્તીલાલ હીમજી
૬૩	„	રામજી હંસરાજ	૧૭	„	શીવલાલ મોરારજી
૭૭	„	રતનશી કાનજી	૪૧	„	શીવલાલ ભૂરાભાઈ
૮૭	„	રાધવજી કેશવજી	૫૫	„	સુખલાલ રતનશી
૧૩૬	„	રણુછોડદાસ ધારશીભાઈ	૭૨	„	શીવલાલ પ્રાગજી
૨૦૬	„	રાધવજી મજપાલ	૧૪૭	„	સુખલાલ જગનલાલ સંઘવી
૧૪	„	રેવાશંકર વાઘજી દોશી	૧૫૩	„	સોમચંદ મહાસુખભાઈ
૩૦૮	„	રાજરામ વસનજીની કંપની	૧૫૮	„	સોમચંદ હીરાચંદ
૧૦૭	„	રાયચંદ પ્રેમચંદ	૧૮૬	„	શંકરલાલ મુલચંદ
૫૬૩	„	રણુછોડલાલ જગનલાલ	૨૦૮	„	શાકરચંદ મોતીચંદ
૫૬૪	„	રામજીભાઈ લાલચંદ	૪૨૦	„	શીવજી દેવશી

૪૨૫	,,	શોભાગમલ ગુલાબચંદ	૨૪૬	,,	પદમશીભાઇ કાકરશી
૪૩૦	,,	શીવલાલ ધનજીભાઇ	૧૭૦	,,	ભગવાન મોરાર
૬	,,	હેમજી લખુભાઇ સંઘવી	૧૮૨	,,	મોતીચંદ જેઠાભાઇ
૩૧	,,	હરખચંદ ઝવેરચંદ	૨૪૩	,,	માણિકચંદ હીરાચંદ
૭૦	,,	હેમતરામ જગજીવન	૫૬૫	,,	મંગળચંદ કેવળચંદ
૬૩	,,	હકમચંદ ખુશાલચંદ	૫૯૬	,,	રેવેન્ડ મુક્ત તીર્થ
૬૭	,,	હરખજી નયુભાઇ	૬૦૩	,,	મણીલાલ એમ. શાહ
૧૦૬	,,	હેમચંદ ધારશી	૬૧૭	,,	માણિકચંદ પોપટ
૧૧૦	,,	હેમચંદ બેચર	૬૨૭	,,	વીરજી ડાહ્યાભાઇ
૧૫૫	,,	હીરાભાઇ નરોત્તમદાસ	૯૩	,,	હકમચંદ ખુશાલચંદ
૨૬૦	,,	હરશી દેવરાજ	૬૦૬	,,	હેમચંદ મલુકચંદ
૩૮૬	,,	હીરાચંદ ગુલાબચંદ	૬૨૯	,,	હીરાચંદ તારાચંદ
૫૭૬	,,	હાકેમચંદ ટી. દોશી	૨૧૪	,,	રેવાશંકર વાઘજી
૫૮૦	,,	હરીદાસ જગજીવન	૬૦૮	,,	મુનિશ્રી રતવિજયજી
૫૯૦	,,	મણીલાલ તલકચંદ	૬૨૬	,,	કચ્છી વીસા એસવાળ સાહેબ
૫૯૧	,,	નાથાલાલ મગનલાલ			જનિકરી લાઇબ્રેરી
૬૩૦	,,	છોટાલાલ મુનીલાલ	૬૩૦	,,	છોટાલાલ મુનીલાલ
૬૧૨	,,	રતનજી વીરજી	૫૭૯	,,	ટમચંદ ટી. દોશી
૩૧ જુલાઈ ૧૯૦૮ સુધીના લવાજમની પહેાંચ.			૧૪૬	,,	મુનીલાલ વીરચંદ
૧૫૧	,,	ઉજમશી ઝવેરચંદ	૧૪૭	,,	સુખલાલ જગનલાલ
૯૭	,,	કેશવજી આણંદજી	૨૮૫	,,	બોગીલાલ શાકળચંદ
૧૬૯	,,	ચતુર મોતી ભાવસાર	૫૦૧	,,	મગનલાલ લજુભાઇ
૧૪	,,	જગજીવન લખમીચંદ વોરા	૩૧૦	,,	એ. ડી. ધરમશી
૩૦૩	,,	નરશી ખેતશી	૬૨૩	,,	દલસુખ નરસીદાસ

બાકીના જે ગ્રાહકોનું લવાજમ આવી ગયું છે તેની પહેાંચ હવે પછી આપીયું.

અંગ્રેજી ભણેલા જૈન યુવાનો માટે.

એક મહાત્માની પ્રેરણાથી એક શ્રીમંત જૈન ગૃહસ્થ કેટલાક જૈન યુવાનોને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસમાં આગળ વધારવા ઇચ્છા રાખે છે. એ જૈન યુવાનોએ મેટ્રીકની પરિક્ષા સંસ્કૃત ભાષા સાથે પસાર કરી હોવી જોઈએ અથવા લગભગ તેટલો અભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ. તેઓને સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે અમુક પાંડિત કે મહાત્મા પાસે રાખી અભ્યાસ કરાવવામાં આવશે અને તેઓને માસીક રૂ. ૧૫ ની રકોલરશીપ આપવામાં આવશે. તથા વરસ અભ્યાસ કરાવવા બાદ તેઓને આશરે રૂ. ૨૫ના માસીક પગારથી નોકરીએ તથા તેઓ આગાધ થાય એવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. આ કામમાં જોડાવા ઇચ્છા રાખનારાઓએ નીચેના શીર્ષનામે લખવું.

સા. મા. ધડીયાળી

જવેરી અગર સટાગલી મુંબઈ

THE SANATANA JAINA.

A MAGAZINE OF
JAINA PHILOSOPHY, ART, LITERATURE, HISTORY &c.

CONDUCTED BY
MANSOOKHLAL R. MEHTA.

સનાતન જૈન.

ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ દ્રષ્ટિનો એહ,
એક તત્ત્વના મૂળમાં વ્યાખ્યા માનો તેહ.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ ભુ. અંક ૫-૭ ડીસેમ્બર ૧૯૦૭-ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૮.

પૃષ્ઠાંક.
133.

Nirvana

મુખ્ય લેખો:—

- ૧ અર્થ શાસ્ત્રીય 'આપ લે 'ના સૂત્રાનુસાર જૈન ઉપદેશક વર્ગનો આવક વર્ગની સાથેનો વ્યવહાર પૂર્વે યથા યોગ્યપણે નહીં પ્રવર્તવાથી નીપજેલી સ્થિતિ-એક ગંભીર ચેતવણી ... ૧૪૧
- ૨ ગૃહસ્થવિગે સિદ્ધપદ નહીં સ્વીકારનાર એવા દિગમ્બરોમાં જે પરિમાણમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થાય છે તે પરિમાણમાં તે ક્ષિત્રે તે પદ સ્વિકારનાર એવા મ્નેતાંબરોમાં ઉત્પન્ન કેમ થતા નથી શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના વિચારો પ્રતિ પ્રમોદ. ૧૪૬

આહુ ચર્ચા:—

- ૧ સુરતમાં જૈન પરિષદ, ૨. આવનગર કોન્ફરન્સ, ૩. પ્રમુખ પસંદગી પ્રેક્ટીકલ કાર્ય, ૪ સંગીનતા કરતાં બાહ્યતાપર વિશેષ લક્ષ, ૫ ચર્ચાવાતા વિષયો, ૬. નુતન વિષયો, ૭. માગધી ભાષાનો ઉદ્ધાર, ૮. સામાજિક વિષયો, ૯. આવનગર-વોલન્ટીઅરો, ૧૦. રતનામ સ્થાનકવાસી કોન્ફરન્સ ... ૧૬૫

જૈનોનું આવશ્યક સૂત્ર	...	...	...	૧૭૨
પાલી વ્યાકરણ	...	...	...	૧૭૩
જૈન સાહિત્યનો ગુજરાતીમાં ક્ષણો	...	...	...	૧૮૨
તપાગચ્છની પટ્ટાવરિ	...	...	...	૨૧૫
જર્મની ભાષામાં જિનાગમ સંબંધે વેચર	...	...	...	૨૨૪

મુખ્ય.

સંપાદક—મનમુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા.

ઉપસંપાદક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ. બી. એ.

મેનેજર—નથુભાઈ જશરાજ મહેતા.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦

જોનોદય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-કોટ કસ્ટમ હાઉસ.

सनातनजैन ग्रंथमाला.

प्रथमगुच्छक—इसमें १ बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रम् २ रत्नकरंडश्रावकाचार ३ पुरुषार्थ-सिद्धउपाय ४ आत्मानुशासनम् ५ तत्त्वार्माधिगममोक्षशास्त्रम् ६ तत्त्वार्थसार (तत्त्वार्थ-सूत्रकारिका) ७ आलापपद्धतिः ८ नाटकसमयसारकलशाः (अध्यात्मतरंगिणी) ९ परीक्षामुखन्यायसूत्राणि १० आत्मपरिक्षा ११ आत्ममीमांसा वसुनं दिसैद्धांतिकवृत्ति-संहिता १२ युक्तयनुशासनम् १३ नयविवरणम् १४ समाशोधितकम् सटिप्पणं इसप्रकार १५ संस्कृत ग्रंथ संग्रह करके जपाये है. (मूल्य १) डां. म. ॥

अध्यात्मकल्पद्रुम.

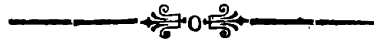
यह ग्रंथ श्वेतांबर जैनाचार्य मुनि सुंदरसूरिविरचित धनविजयगणिविरचित विषम-पदाधिरोहिणी टिप्पणिसहित है. सांसारिक विषयोंसे विरक्त कराकर अध्यात्मरसमें मग्न करानेके लिये उपदेश देनेको यह एक अपूर्व सुंदर ग्रंथ है. इसका अहोरात्र श्रवण पठन मनन करनेसे चित्तको अतिशय शान्तिसुखकी प्राप्ति होती है. कविवरने-इसे समताधिकार, स्त्रीममत्वमोचनाधिकार, अपत्यममत्वमोचनाधिकार, धनममत्वमो-चनाधिकार, देहममत्वमोचनाधिकार, विषयप्रमादत्यागाधिकार कषायत्यागाधिकार, शास्त्रगुणाधिकार, चित्तदमनाधिकार, वैराग्योपदेशाधिकार, धर्मशुद्धयधिकार, गुरु-देवतत्त्वाधिकार, यतिशिक्षोपदेशाधिकार, मिथ्यात्वादिनिरोधोपदेशाधिकार, शुभवृत्ति शिक्षोपदेशाधिकार, साम्यसर्वस्वाधिकार इसप्रकार १६ अधिकारोंमें विभक्त २७२ अतिशय मनोहर पद्योंमें यह ग्रंथ पूर्ण किया है. संशोधक महाशयने परिशिष्टमें इस ग्रंथांतर्गत जिनधर्मसंबंधी गूढ़विषयोंको सविस्तर वर्णन और विलक्षणरीतिसे दर्पणवत् प्रगटकरदिया है जिस्से यह ग्रंथ सर्व साधारणके पढ़ने योग्य सरल होगया है जो संस्कृतज्ञ विद्वान जिनधर्म सम्बंधी समीचीन उपदेशों और विलक्षण उपदेश शैलीसे अपरिचित हैं और संसारयातनासे पीड़ित हैं उनको एक एक प्रति प्रइस ग्रंथकी अवश्य ही ग्रहणकर अपने आकुलितचित्तको शान्ति प्रदान करें.

मूल्य ॥) डां. म. -)

तुकाराम जावजी.

निर्णयसागर प्रेसके मालिक. कालबांदवीरोड,—मुंबई.

THE SANATANA JAINA.

I do not expect you to execute this improvement or to surrender that prejudice in my time but at any rate it shall not be my fault in the improvement remains unknown or rejected. There shall be one man at least, who has surrendered the prejudice, and who does not hide that fact."

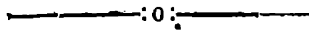
Mr. John Morley.

VOL. IV. BOMBAY, DEC.-JAN.-FEB.:1908. No. V-VI-VII.

NIRVANA.

(BY JAGAT PRASAD M. A., B. Sc.,)

PERHAPS the commonest feature of all religions is belief in a future state of bliss, promised to its adherents far surpassing everything attainable in this world. The conception of this blissful state varies from religion to religion, according to the surroundings of the founder, and more or less represents, in an idealised form, what most delightest the people, among whom the religion sprung up, here on earth. At one time, the savage tribes of Northern Europe, whose life-long business was to fight during the day, and drink in the evening conceived of a heaven where the heroes fought

splendidly with terrible weapons, and had plenty of wine to drink when they retired for the night's rest. The Hebrews, who realised the calm happiness springing from domestic virtues and holiness hoped to meet in heaven all whom they loved on earth, and lived in eternal bliss and purity. The sensitive and passionate Arabs, glowing with poetic fire, would only be satisfied with a heaven where cool breezes blow through shady groves, and refreshing springs bound and sparkle, and beautiful hours attend on the residents. And the Indian sage, more impressed by the sorrows, than by the

pleasures of life, and preferring even here to spend his life in intellectual and moral culture in the calm solitude of forests away from the busy haunts of men, claimed amalgamation or equality with the deity as his highest reward.

We propose to examine the theory of happiness as promulgated by the Jain saints. It is hardly necessary to say that in its broad outlines this resembles the theories of the other systems of Hindu philosophy, and to a certain extent easily follows from the common metaphysical ideas which Jainism shares with those systems. That the soul is immortal, that in its essential state it is perfect, and becomes imperfect by its association with Karmas or deeds, that the Karmas good or bad, must produce their effect before the soul is liberated from them, and that the soul is therefore compelled to wander about in the Sansara or world, assuming various shapes of men, animals, so even plants according to its Karma, that the world is full of endless misery, which can not be extinguished objectively; these are ideas met with in all the principal Hindu systems and are in fact ingrained in the Hindu mind. And these ideas form the basis of the Jain theory also.

Jainism therefore starts from the assumption that there is suffering in the world, and sets to itself the problem how to conquer that suffering. Two sorts of remedies would suggest themselves, viz., a change in the external surroundings which bring about the suffering, or in the mind, which is sub-

ject to it. The first is not looked upon as an effective remedy. It can only be attended with partial and temporary success. Our sufferings may arise from the wrongful acts of others, and though law and public opinion are some checks on those acts, they can not stamp out injustice and wickedness, that may be oppressing us. We may feel some wants, and be unable to satisfy them. And if one of our desires is fulfilled, ten others may spring up. We may receive hatred in return for love, and ungratefulness in return for kindness, in short we cannot obtain perfect control on things, outside our own mind. "Ah ! *vanitas vanitatum* ! which of us is happy in this world ? which of us has his desire ? or, having it, is satisfied ?" So exclaims Chatteraj at the end of a well-known work of his, and such is the feeling which Jainism seeks to impress on mankind.

If this is so, any remedy for overcoming suffering should be applied to the mind. This as regards our own-selves. As regards the outer world, we should not by any act of ours add to the amount of suffering in it and in the earlier stages of spiritual advancement should even do what lies in our power to increase the material happiness of our fellow-doings, in fact, of all living beings. We should not in any way injure the feelings of any human being; we should not give pain to the lowest animal. This is our primary duty ; this is *ahimsa*.

Having therefore realised how difficult it is to secure happiness in this world without some bitterness ; how

insecure must be that happiness, when attained inasmuch as very source of worldly happiness is also a possible, if not actual source of distress, and last of all, how insignificant this life itself is, how like a drop in the great ocean of eternity, that we should set our heart on making it happy, having realised all this, it behoves us to strive after that spiritual happiness here or elsewhere, and which being perfect is also eternal. If there must be wrong in the world, let us raise ourselves above them; let us fortify our minds so as not to feel them. If our desires cannot be fulfilled, let us overcome them. Let us in short so train our minds, our souls, as to be altogether independent of worldly joys or sorrows, pleasures or pains.

"I have no control on thee, but I am master of my own heart; I will tear it from my bosom, and throw it away." This is the remedy thought of by a poet for the pangs of despised love, and Jainism suggests a similar remedy for the woes of the world in general.

So much for the prevention of actual suffering. The positive happiness of the soul is to consist in calm meditation, and the subtle enjoyment springing from self-control, internal enlightenment and a sense of mastery (subjective) over the external world. The leading idea of Jainism is that happiness, in order to be perfect and eternal must be self-contained. It must be simply and purely a state of the soul, altogether imperturbable by the external world. The process of attain-

ing that state may go on through ages. It consists in purging the soul of all the sources of pain and disquiet, and of its association with everything outside itself. All the feelings and passions are to be conquered, all cravings to be stopped. Only one craving is indulged in, that for universal knowledge. Even this is not aimed at directly, but follows as a concomitant of the general purifying process. The difficulty of the task is recognised and a graduated course of training the soul is laid down. The effects of this training the soul can carry from one birth to another, and thus work out its complete salvation. Once the soul has attained perfection, it is relieved of the necessity of being re-born, its activity ceases, and therefore it cannot change any more. The perfect happiness, which the Jain constantly strives after, he attains here on earth, and it is simply continued in after life without the body, which has already ceased to serve any purpose.

It must be admitted that this train of thought can by no means be claimed as the sole monopoly of Jainism. It is shared by the greatest thinkers of all ages and countries, and is only revised to suit their metaphysical doctrines. Not to mention the Hindu systems, the greatest Greek philosophers from Plato downwards idealised poverty, and regarded true happiness as consisting in controlling the grosser elements of human nature, and developing its nobler side. Parallel thoughts may also be traced in medieval and modern European philosophers. Even

the Mahomedan world has one sect, the *suphies* who in their own way approach these thoughts, and declare the highest happiness as consisting in forgetting one's individuality, looking on the material world as naught, and meditating on one's self as part of the divine essence. Jainism pushes these thoughts to their utmost logical conclusions, and builds up a system in which no room is left for the weakness of human nature, except in so far that the difficulty of the task is recognised and the process is made gradual.

It has been pointed out that apart from its metaphysical bearing, Nirvana is nothing more nor less than the training of a certain type of character, which alone, according to Jainism, is consistent with perfect happiness, in this life or hereafter. Once attained, this character is retained for ever, bringing, besides perfect happiness, perfect knowledge and power as its necessary consequence and condition. The soul becomes independent of everything outside itself, including the body in which it is clothed, and then continues unchanged, as all elements of change have already been eliminated. It is noteworthy that Jainism does not recognise any essential difference between perfect happiness in this world and the next; in fact the soul attains perfect happiness in this life, and the future life is simply an endless continuation of that.

Let us now see how the Jain Shastras give expression to these ideas in their own technical language.

The path to Nirvana is said to be threefold, consisting in right faith, right knowledge, and right conduct. Prominent place is here given to faith, reasoned faith however, and not blind: This faith is to be based on a preliminary inquiry into religious truths on general principles. This will stimulate a desire for further knowledge, and the two will act and react on conduct. The three stages are not meant to be mutually exclusive; they overlap each other. Increased knowledge will make faith more firm, and *vice versa*. But in the evolution of the soul, faith will be perfected first, then knowledge and then conduct.

Faith is the first step on the path to Nirvan, and it is also the most important. Once this step is taken, the others will be taken, sooner or later, as a matter of course, and the salvation of the soul becomes assured.

Right faith, like many other technical terms in the Jain system, is defined from two points of view, which may be called the theoretical and the practical. From the first point of view, right faith is belief in the true principles of the soul's salvation. Seven Tattwas they are called. These are soul, matter, ingress of Karmas into the Soul, their sticking to the soul, Stoppage of the ingress, dispersion of the Karmas sticking to the Soul, and Moksha or Nirvana, that is, final deliverance. Salvation depends on understanding these seven principles in their true nature.

From the other point of view, that is, the point of view of the source from

which this knowledge is to come, right faith may be defined as faith in a true god, a true teacher, and a true Shashtra. It may be remarked here that Jainism does not believe in God as the Creator of the Universe or in a Single Universal Soul. It maintains that such a conception of God must necessarily be imperfect. The God or rather Gods of Jainism are those perfect souls that have attained salvation, and thus acquired divine attributes. All these souls, however, acquire the same attributes, and in their purified state, there is nothing to distinguish them from one another, except their past history. In prayers, these souls are often collectively invoked simply by the enumeration of their attributes, and for this reason some maintain Jainism really believes in one God, conceived as the collection of some attributes. Some of these souls, just before discarding the body, reveal the true religion. They are omniscient, free from love or hatred, and dispassionate revealers of truths. They are the *arhats* of Jainism. Similarly, the attributes of a true teacher and a true Shashtra are examined on general principles, and it is maintained that only Jain teachers and Shastras satisfy all the conditions required.

Of the Seven Tattwas enumerated above, the third, namely ingress of karmas into the soul or *Asrava*, is the most important for our purposes. It indicates how the soul is defiled, and so implies how the process can be stopped.

It also suggests how the soul may be purified.

The details of this Tattwa enumerate the various passions and emotions to which the soul is subject,—anger, pride, avarice, sorrow, fear, love, hatred, disgust, &c. All desires are to be overcome, all emotions suppressed, all passions conquered, all the springs of action, so to say, good, bad and indifferent, have to be stopped, the ideal aimed at being one of inaction. * Good feelings and good deeds secure a happy state for the soul in re-birth, both tend to bind the soul to some sort of body; and in order to be free from this bondage, both have to be finally got rid of.

Such is in brief the first glimpse of truth which the soul catches on its onward path. The *Samyagadrishti*, as the man of right faith is termed, sees the way to final deliverance; he sees the difficulties also; he feels his own weakness, but the problem is solved for him, and the rest is only a question of time. He is bound to reach the goal. As yet he has set no check to his actions or feelings. He may indulge in passion, he may be guilty of objectionable deeds, but he knows the consequences. Gradually he overcomes his weakness and acquires self-restraint and finally achieves his purpose.

---

* Rather that of 'Wise passiveness' in which the soul is absorbedly active in self—contemplation.

Editor, J. G.

Although the *samyakdrishti* does not take any vows, although his sole claim to being called a religious man is his faith, yet from the very nature of that faith, he will in practice also acquire certain attributes of a truly religious man. Having realised how the worldly soul is defiled by passion he will not be subject to the evil passions in their extreme intensity. Having as his aim freedom from the world, he will not expect worldly prosperity as the result of any religious practices. Attributing to his own Karmas whatever of good or evil befalls him, he will have good will even towards men who might ordinarily have been considered as the origin of his misery. Seeing how full of defects he himself is, and he is unable to restrain himself from sin, he will not scoff at the defects of others, and will have pity even for the worst sinners. He will proclaim the true religion by all lawful means for the good of mankind.

His attitude towards the holy men of his own religion will be that of affectionate reverence. He will not have any disgust at their bodily appearance, and will tend them during illness, when necessary. He will not unnecessarily publish any defects in them that he may know of. If at any time he finds them on the point of yielding to any temptations, he will

try to keep them firm by means of precept.

As regards other religions, he will be tolerant. He will not worship their Gods, or give countenance, by any action of his own, to practices enjoined by them. But he will not bear any ill-will towards their adherents, and will abstain from wounding their feelings by word or deed. "Everybody considers his own religion as the true religion" he will say to himself, "I have no right to interfere in the business of other people, and speak ill of their beliefs. I can only preach my own and let them judge for themselves what it is worth for."

Such are the attributes of the man of right faith, detailed in Jain Sastras as the seven *angas* of Samyakta. Such is the man who has reached the first stage on the Path to Nirvana.

The second stage is that of *knowledge*. The ultimate source of all true knowledge is the perfect soul, which just before its final deliverance from the body disseminates this knowledge for the good of mankind. The Sastras are based on the utterances of this soul. In the beginning, a man has to be dependent on these and the verbal instructions of his Guru or spiritual master. And for selecting the proper Sastras and the proper Guru, he has to depend on his own reason. But as he makes progress in the purification of his soul, he acquires occult powers

of getting knowledge of things, past, present and future. And when the process of purification is complete, the soul stands, face to face with truth on the threshold of Nirvana. Perfect knowledge is in fact a property of the pure soul.

The third stage is that of *right conduct*. The principle on which the rules of conduct are based has already been indicated. Jainism aims at extinguishing all passions, all emotions, all desires. It also enjoins scrupulous regard for animal life in all its forms, inasmuch as man is not supposed to have any right to add to the misery of any living being by any act of his own. He is not even allowed to sacrifice life in a lower form for the sake of benefiting life in a higher form.

Some of the primary vows prescribed by Jainism for laymen correspondent to the ordinary commandments of other religions. What are considered as sins more or less universally, claim attention first as they originate in, and give rise to, the worst passions that agitate the human breast, and disturb the peace of the soul. "I shall not steal; I shall not commit adultery; I shall not gamble; I shall not kill; I shall not take flesh, I shall not drink;" these are some of the vows for a layman of the lowest grade or rank. The vows are peculiar to Jainism :—I shall have faith in the true God, the true Guru and the true

religion; I shall daily visit the temple; I shall not eat honey, figs &c. The last vow prohibits the use of certain edibles, which cannot be procured without the destruction of a large number of insects.

The additional vows, prescribed for the higher classes of laymen have a more direct reference to the object in view. Along with the vows mentioned above, are given vows like the following:— "I shall fix the directions in which I might go; I shall fix the maximum amount of property that I might possess; I shall keep certain fasts; &c." Altogether eleven classes of laymen are mentioned, and as we ascend from lower to the higher, the circle of bodily wants gradually becomes narrower, till the climax is reached in the state of a Muni or Sadhu, a devoted who has retired from the world. The Muni has given indulgence of every sort; he has given up clothing; he just eats enough to keep body and soul together, lest the soul should escape from the body in a state not perfectly pure, and be involved in future re-birth. He is under no necessity of taking part in the religious ceremonies, incumbent on laymen. Even the Sastras or Sacred books, and guidance from a spiritual master are required only up to a certain stage; after that, true knowledge will come to him as the result of meditation to which he has trained himself. Along with self-denial, he also practises

self-mortification, as his object is to make himself insensible to bodily pain as well as pleasure.

In this way the Muni leads his life, till he overpowers all desires, passions, and emotions, and trains his soul to perfect independence for the body. The soul is freed from all Karmas and in its pure state acquires the divine attributes of *omnipotence* and *omniscience*. No further change is possible in this soul, as there is no motive to any sort of action afterwards. This is the state of perpetual bliss to which a Jain aspires, this is Nirvana.

The Western mind finds it difficult to conceive how a state without any emotion whatever can be called a happy state. So essential is emotion considered for the very conception of happiness that the early European scholars mistook the Jain and the Buddhistic Nirvana for annihilation, which word they used to express the

idea. Nor is it considered a true ideal of humanity to make the human soul unfeeling like marble. Yet an emotionless life was the ideal of ancient sages, both in the East and the West. And heartless as the Jain philosophy would appear to be, it certainly sprang from feeling, nay sensitive hearts. The death of a dear relation or friend, the faithlessness of a beloved wife, the sight of misery around them, the sudden vanishing of an absorbing pleasure, the sense of injustice and cruelty attempted for their benefit by their wordly well-wishers,—such are the occasions that prove to be the turning-point in the lives of saints as sketched in Jain Sastras. It is shocks like these that turn their minds away from the world, and make them seek the highest happiness in secluded meditation.

The above appeared in the *Jain Gazette*, Allahabad, for the months of October 1904 and March 1905.

સનાતન જૈન.

મોક્ષના માર્ગ જે નથી—શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ જી.

અંખ, ડીસેમ્બર-ફેબ્રુઆરી. ૧૯૦૮.

અંક ૫-૮.

અર્થશાસ્ત્રીય “આપ લે”ના સૂત્રાનુસાર જૈન ઉપદેશક વર્ગનો આવક વર્ગની સાથેનો વ્યવહાર પૂર્વે યથાયોગ્યપણે નહીં પ્રવર્તવાથી નીચળેલી સ્થિતિ.—એક ગંભીર ચેતવણી.

અર્થશાસ્ત્ર (economy)નો એક મુખ્યમાં મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, જગત જીવોમાં એક બીજાની સાથે એક એવો વ્યવહાર ચાલે છે કે, જેને એક પ્રકારનો કરાર કહી શકાય. આ કરાર “આપ લે” (Give and Take)ના સત્ર ઉપર ચોળાયેલો છે. એક પ્રાણી બીજા પ્રાણી પાસેથી કાંઈ વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત ઇચ્છા કરે, તો તે ઇચ્છા ત્યારે જ ફળ આપી શકે છે કે, જ્યારે ઇચ્છા કરનાર પ્રાણી બીજા પાસેથી જે કાંઈ લેવા ઇચ્છે છે તેટલું આપવાની યોગવાદ કરે. જો જેટલું લેવાની ઇચ્છા છે તેટલું આપવાની યોગવાદ ન કરે, તો તે જે લેવાની ઇચ્છા કરે છે તે મળે નહીં. પ્રત્યેક પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જે પ્રાણીઓ વચ્ચે આ પ્રકારનો વ્યાપાર ચાલે છે. જે વ્યક્તિઓ મૂઝી પછી જે સમૂહને લાભ એ તોપણ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતને અનુસરી જાને સમૂહને ચાલવું પડે છે; અને જો ન ચાલે તો કરાર ચાલી શકતો નથી; અને પરિણામે નિષ્ફળતા પામે છે. આ પ્રકારના કરારમાં કેટલાક તાત્કાલિક હોય છે; અને કેટલાક દીર્ઘકાળી હોય છે. જે સમૂહોની વચ્ચેનો કરાર અને જે વ્યક્તિ વ

ચ્ચેનો કરાર એક જ સિદ્ધાંત ઉપર ચોળાયેલો છે; એટલે જેમ ચોક્કસ વ્યક્તિઓની વચ્ચે ચોક્કસ સમયનો કરાર હોય છે તેમ જે સમૂહોની વચ્ચે પણ સમયનો કરાર હોય છે. કેટલાક કરારમાં જે પક્ષકારમાં એક પક્ષકાર અવ્યક્ત લાભ અથવા પરોક્ષલાભે વિષમાન હોય છે; અને એક વ્યક્તિલાભે અથવા પ્રત્યક્ષ લાભે વિષમાન હોય છે. કેટલાકમાં જાને પક્ષા વિષમાન છતાં એક પક્ષકાર બીજા પક્ષકારની સાથે અવ્યક્ત વ્યાપાર કરનાર હોય છે. આ સદ્ગુણ છતાં એટલે કે વ્યાપાર-પરસ્પર વ્યક્ત હોય; અથવા વ્યક્તને અવ્યક્ત હોય; અથવા અવ્યક્ત-વ્યક્ત હોય, છતાં તે વ્યવહારનો જે કરાર તે બરાબર ન સચવાય એટલે કે બંનેનાં “આપ લે”ના પક્ષાં સમાન ન હોય તો તે વ્યવહાર ન ચાલતાં કરાર નિષ્ફળ જાય છે.

આ “અર્થશાસ્ત્રીય “આપ લે”ના સિદ્ધાંતને અનુસરી જો જોઈએ તો સંસારી જીવોને વિષેજ અંદર અંદર આ સૂત્ર અનુસરાય છે જેમ નથી; પણ સંસારી જીવોના સમૂહની સાથે અસંસારી સમૂહનો વ્યવહાર પણ આ સૂત્ર અનુસાર ચાલે છે; તે એટલે સુધી કે, અ

હતાવસ્થા પામેલા અહંતોથી માંડી પંચ પરમેષ્ઠિમાં આવતાં પાંચ પદના ધારક પુરૂષો સુધીમાં તે સૂત્રનો અમલ પ્રવર્તમાન રહે છે. આમ હોવાથી, નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયેલા વીતરાગ જિન પરમાત્માની સાથેનો પણ આપણો વ્યવહાર ચાલે છે, અને તેને લઇને આપણી અને તેઓ સાહેબની વચ્ચે એક પ્રકારનો કરાર ચાલે છે. તેઓને જે કરાર અનુસરવો પડે છે તે અવ્યક્ત અથવા પરોક્ષપણે અનુસરવો પડે છે. જ્યારે આપણે વ્યક્ત અથવા પ્રત્યક્ષપણે અનુસરવો પડે છે. અમારા આ વિચારો વાંચી ધણા આશ્ચર્યચકિત થઇ જશે, અને પ્રશ્ન પૂછશે કે, જેઓ સિદ્ધ થયા છે તેઓને તો કાંઈપણ પ્રકારનું કરવાપણું નહીં રહેતાં કૃતકૃત્ય થયા છે, છતાં તેઓની અને આપણી વચ્ચે વ્યવહાર કેમ ચાલી શકે? આમ આશ્ચર્યચકિત થવું કેવળ સંભવિત છે, તથાપિ તેનું સમાધાન ત્વરાપૂર્વક થઇ શકે તેવું છે. આપણે પ્રભુશ્રીની પ્રાર્થના કરીએ છીએ; આ પ્રાર્થના કરવાનો આપણો હેતુ તેઓના ગુણોનું આપણે વિષે અનુસરણ થાય તે છે; અર્થાત આપણી ઇચ્છા તેઓ પાસેથી તેઓના ગુણોનું અનુસરણ લેવાની છે; આ જે અનુસરણ લેવાની ઇચ્છા તે એક પક્ષકાર તરફનો લેવાનો કરાર છે. હવે પ્રભુશ્રી તો કૃતકૃત્ય થયા છે; અને નિરંજન, નિરાકાર છે એટલે તેઓને મન વચન અને કાયા કે આત્માએ કાંઈ પણ કરવાપણું નથી; એટલે તેઓને આપવાનો કે લેવાનો વ્યવહારજ રહ્યો નથી; છતાં પણ આપણે તેઓની પાસેથી લેવાની ઇચ્છા કરી છે, એટલે આપણે જેટલું લેવાનું છે તેટલું પ્રભુ પ્રત્યે આપીએ ત્યારે જેટલું લેવાનું છે તેટલું તેઓશ્રી તરફથી મળે; મતલબ કે પ્રભુની પ્રાર્થના, ગુણકીર્તન જેવાં પરિણામે કરીએ તેવાં પરિણામે પરિણામે; એટલે પ્રભુ પ્રાર્થનાનું ફળ લેવારૂપ જે ઇચ્છા તે પ્રભુ પ્રાર્થના કરનારનો લેવાનો

કરાર છે, અને પ્રભુ પ્રાર્થનાનું ફળ થવા રૂપ જે ક્રિયા તે પ્રભુ તરફનો આપવાનો કરાર છે. પ્રભુ તરફનો કરાર તેઓને પ્રત્યક્ષપણે કે વ્યક્તપણે સંબંધ ધરાવતો નથી. માત્ર આપણા તરફનો કરાર પ્રત્યક્ષ કે વ્યક્ત છે. વળી, આપણે તીર્થંકર મહારાજ તો સિદ્ધ સ્થાને બિરાજમાન છે; છતાં તેઓને તીર્થના કર્તા તરીકે સ્વીકારીએ છીએ; ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તેઓને તો હવે કાંઈ કરવાપણું રહ્યું નથી. એટલે તેઓ તરફથી હવે તીર્થના કર્તા તરીકેનો ધર્મ-ફરજ-શી રીતે અદા થાય છે કે આપણે તેવો સ્વીકાર કરવો? આ પ્રશ્નનું સમાધાન બહુ સરળ છે. ભગવાન તીર્થંકરે આપવાનું સૂત્ર પોતાના તીર્થંકરદેહે સંપૂર્ણપણે અનુસર્યું હતું, એટલે કે તેઓએ તીર્થંકર તરીકેનું કર્તવ્ય તીર્થપ્રવર્તના કરી પૂર્ણવ્યું હતું; કે જે તીર્થપ્રવર્તનાનો અતિશય હવે જ્યાંસુધી તીર્થ પ્રવૃત્તિ વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સુધી ચાલુ રહેવાનો, અને જ્યાંસુધી તેઓના તીર્થનો પ્રતાપ પ્રકાશમાન રહેશે ત્યાંસુધી જગત જીવો તેનો આશ્રય લેશે એટલે આશ્રય લેનાર જીવો લેવાનો વ્યવહાર કરનાર પક્ષ થયો. તીર્થંકર મહારાજે આપવાનું (Give) નું સૂત્ર પોતાના તીર્થંકર દેહથી શરૂ કર્યું; અને જગત જીવોનો જે સમૂહ તેનો પરંપરાએ આશ્રય લે છે તેણે લેવાનું (Take) નું સૂત્ર પણ ત્યારથી અનુસર્યું શરૂ કર્યું; આથી ઉત્પદ્યું આશ્રય લેનાર પક્ષ તીર્થંકરની જે સેવા ભક્તિ કરે છે તે આપવાની ક્રિયા થઇ. અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સિદ્ધ ભગવાન કે તીર્થંકર ભગવાન પોતે વ્યક્ત પક્ષકાર નથી; પરંતુ તેઓના ગુણો, કે જેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્દેશથી આપણે તેઓને સેવીએ છીએ તે એક પક્ષકાર છે, અને બીજા પક્ષકાર તરીકે આપણે છીએ કે જે તે ગુણો લેવાની ઇચ્છા રાખી સેવનાર છીએ.

પંચ પરમેષ્ઠિને વિષે સમાવેશ પામતા અહંત (તીર્થંકર) અને સિદ્ધ પદના ધારક પુરૂ-

ધોનો તો આપણી સાથેનો અવ્યક્ત વ્યવહાર છે; પરંતુ ત્યારપછીના ત્રણ પદના ધારક પુરુષોનો વ્યવહાર વ્યક્તાવ્યક્ત આપણી સાથે છે. પંચ પરમેષ્ઠિને વિષે બાકી રહેલા ત્રણ પદમાં આચાર્ય મહારાજ, ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અને સાધુ મહારાજ છે. જ્યારથી મુનિત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે એ ત્રણે પદના ધારક પુરુષોના મન વચન અને કાયાનો વ્યાપાર આશ્રવ લાવે અટકી જઈ સંવર ભાવ અને નિર્જરાસાવને પાળવા લાગે છે, એટલે તેવા પુરુષોને વસ્તુતઃ તો વ્યક્ત વ્યવહાર આપણી સાથે ન રહે, તથાપિ જ્યાં સુધી તેઓને મન વચન અને કાયાના યોગની સ્થિતિએ વર્તના કરવી પડે છે ત્યાં સુધી કોઈ પ્રકારે આપણી સાથે વ્યવહાર કરવો રહ્યો છે એટલે અમે આપણી સાથેના તેઓના વ્યવહારને વ્યક્તાવ્યક્ત કહીએ છીએ. આ પુરુષોનો આ વ્યક્તાવ્યક્ત વ્યવહાર કષ્ટ શરતો ઉપર યોજાયેલો છે એ હવે આપણે નિરખીએ:

આચાર્ય મહારાજને આપણે એટલે શ્રાવક સમુદાય તેઓના આચાર્ય તરીકેના ગુણોને કારણે વંદનીય અનુકરણીય અને પૂજનીય ગણીએ છીએ. ઉપાધ્યાય અને સાધુ મહારાજને માટે પણ તેમજ છે. આચાર્યાદિ મહારાજોના જે ગુણો તેનો આશ્રય લેવારૂપ આપણા શ્રાવકસમુદાયની જે ઇચ્છા તે આપણી લેવાની સૂત્રની ક્રિયા છે; જ્યારે તે ગુણોનો આપણામાં આવિર્ભાવ થવા રૂપ ક્રિયા તે આચાર્યાદિ મહારાજોના આપણને “આપવાના” સૂત્રનું કાર્ય છે; અર્થાત તેઓના ગુણોથી આપણને જે લાભ થાય તે તેઓની આપવાના સૂત્રની ક્રિયા છે. અહીં તેઓ ઇચ્છા રહિતપણે આપવાની ક્રિયા કરનાર છે; જ્યારે આપણે ઇચ્છા સહિત લેવાની ક્રિયા કરનાર છીએ. આપણે તેઓમાં પૂજ્ય બુદ્ધિ આરોપી તેઓ પ્રત્યે ઇચ્છા સહિતપણાએ વંદના વર્તન

કરીએ તેનો તેઓ તરફથી ઇચ્છા રહિતપણાએ સ્વીકાર તે તેઓ તરફથી “લેવાના” સૂત્રનું અનુસકરણ છે; જ્યારે આપણે તે વંદનનો જે લાભ લઈએ છીએ તે તેઓ તરફથી આપણને “આપવાના” સૂત્રની ક્રિયા છે. આ સ્થળે તેઓ માત્ર ઇચ્છા રહિતપણે આપે છે, અને લે છે: જ્યારે આપણે ઇચ્છા સહિત લઈએ છીએ; અને આપીએ છીએ, એટલો ફેર છે. ઇચ્છા રહિતપણે “આપું લેવું” તે તેઓનો આપણી સાથે પરોક્ષ અથવા અવ્યક્ત કરાર છે; જ્યારે આપણે તેઓની પાસેથી ઇચ્છા સહિત “આપ લે” કરીએ છીએ તે પ્રત્યક્ષ અથવા વ્યક્ત કરાર છે. વ્યક્તાવ્યક્ત અથવા પ્રત્યક્ષાપ્રત્યક્ષ વ્યવહાર અથવા કરાર એ છે કે આ ત્રણે ક્રાંતિના પુરુષો આપણા સાથે દ્રવ્યથી વ્યવહાર કરવારૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

તે વીગતમાં ઉતરીએ: આચાર્યથી માંડી સાધુ મહારાજ પર્યંતના ઉપદેશક મહાશયોનું સ્વરૂપ જે પ્રકારે શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે તે પ્રકારે પ્રથમ અહીં બતાવીશું; એવા હેતુથી કે તેઓશ્રીના જે ગુણો શાસ્ત્રકારોએ કહ્યા છે તે ગુણોનું તેઓને વિષે અસ્તિત્વ હોવા માટે આપણે શ્રાવક સમુદાય તેઓને પૂજ્ય, વંદનીય, ગણિયે છીએ અને તે વંદનાનો તેઓ સ્વીકાર-ઇચ્છારહિતપણે કે ઇચ્છાસહિતપણે એ ખાસ વાત લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે કરે છે. ત્યાં આગળ Give and Take (આપ લે)નું સૂત્ર યથાર્થ અનુસરાય છે કે નહિ તે જોઈ શકીએ. જે ગુણો શાસ્ત્રકારોએ આચાર્યાદિથી માંડી સાધુરાજ પર્યંતના કહ્યા છે તે ગુણો તેઓમાં હોય તો આપણે તેઓને પૂજ્ય-બુદ્ધિ પૂર્વક વંદન કરીએ, અને તેનો તેઓ સ્વીકાર કરે તો ત્યાં આગળ “આપ લે”ના સિદ્ધાંત યથાયોગ્યપણે સચવાય છે, કારણ કે જે પૂજ્યબુદ્ધિ વંદનાદિ આપણે આપીએ છીએ અને જેનો તેઓ સ્વીકાર કરે છે તે બદલ આપણને તેઓના ગુણોની ઉત્તમ પ્રકા-

રની અક્ષર આપણે લઈએ છીએ. તમે જે ગુણો આપણે હમણાં જોઈશું તે ગુણો જ્યાં જ્યાં ન હોય ત્યાં ત્યાં આપણી પૂજ્ય બુદ્ધિ અને વંદનાદિના સ્વીકાર થતો હોય તો આપણી સાથે તેઓનો કરાર સમાન પદલામાં નથી એમ ગણી શકાય.

જૈન સિદ્ધાંતકારોએ હમેશાં એ દૃષ્ટિ રિતર કરી છે. એક નિશ્ચયનય દૃષ્ટિ “અને બીજી “વ્યવહારનય દૃષ્ટિ” આ બંને દૃષ્ટિએ આચાર્યોદિના ગુણો શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિ દેવે કહ્યા છે તે અહીં મૂકીએ છીએ:

દંસણાણ પઠાણે વોરિય ચારિત્ત વરત વાચારો અત્પં પરંચ જુજ્ઞહ સો આચરિઓ મુણાજ્ઞાઓ॥
અર્થાત

દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, વિચાર, ચારિત્રાચાર અને તપશ્ચરણાચાર એ પાંચ આચારોમાં જે પોતે પણ તત્પર રહે છે, અને શિષ્યોને પણ લગાડે છે, એવા મુનિ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્ બ્રહ્મદેવાચાર્ય આ ગુણો રૂપરૂ કરતાં કહે છે કે “આધારભૂત સમ્યગ્દર્શ. “નાચાર અને સમ્યગ્જ્ઞાનાચાર જેમાં પ્રધાન “છે એવા વીર્યાચાર, ચારિત્રાચાર અને “તપશ્ચરણાચાર એમાં પોતાના આત્માને “અને બીજા શિષ્યજનોને લગાડે છે તે પૂ. “વૈકત (ઉપલા શ્લોકમાં કહેલ) લક્ષણવાળા આ. “ચાર્ય તપોધન ધ્યાન કરવા યોગ્ય થાય છે. “ભૂતાર્ય (નિશ્ચય) નયના વિષયભૂત, ભાવકર્મ, “દ્રવ્યકર્મનો કર્મ આદિ જે સમસ્ત પર પદાર્થ “જેનાથી બિન્ન છે એવા શુદ્ધ સમયસાર અને “પરમ ચૈતન્યના વિદ્યાસરૂપ લક્ષણોના ધારક “એવો જે આત્મા છે તે ઉપાદેય (ગ્રંથક “રવા યોગ્ય) છે એવા પ્રકારની રચિ હોવારૂપ “જે સમ્યગ્દર્શન તે સમ્યગ્દર્શનમાં જે આચ. “રણ અર્થાત પ્રતિબંધ કરવું તેને નિશ્ચયદર્શ. “નાચાર કહેવામાં આવે છે; એ શુદ્ધ આત્માને “ઉપાધિ રહિત સ્વસ્ત્રવેદન (પોતાને જાણવું) રૂપ

“ભેદ જ્ઞાનદ્વારા મિથ્યાત્વ, રાગાદિ પરભાવોથી “બિન્ન જાણવો તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે; એમાં જે આ. “ચરણ (પરિણમન) કરવું અર્થાત લાગવું તે “નિશ્ચયાચાર છે; એ શુદ્ધ આત્મામાં રાગાદિ “વિકલ્પોરૂપ ઉપાધિથી રહિત જે સ્વભાવથી ઉ. “તપનન થયેલ સુખ છે તેના આસ્વાદથી નિ. “શ્રદ્ધા ચિત્તવું કરવું તેને વીતરાગ ચારિત્ર કહે. “જામાં આવે છે. તેમાં જે આચરણ કરવું તેને “નિશ્ચય ચારિત્રાચાર કહેવામાં આવેલ છે. સ. “મસ્ત પદ્મોમાં હૃદય રોકવાથી અન્યથા, “અવમૈદર્ય આદિ ચાર પ્રકારના તપ કરવારૂપ “બહિરંગ સહકારી કારણથી જે નિઃ સ્વરૂપ. “માં પ્રતપન અર્થાત વિન્યન છે તે નિશ્ચય “તપશ્ચરણ છે; તેમાં જે આચરણ અર્થાત પરિ. “ણમન તેને નિશ્ચય તપશ્ચરણાચાર કહેવામાં “આવે છે. આ પૂર્વોક્ત દર્શનાજ્ઞાન, ચારિત્ર “અને તપશ્ચરણરૂપ ભેદોથી ચાર પ્રકારના જે “નિશ્ચય આચાર છે તેની રક્ષા માટે પોતાની “જે શક્તિને નહીં છીપાવવી તે નિશ્ચય વીર્યાચાર “છે. આ કહેલ લક્ષણોના ધારક જે નિશ્ચયનયથી “પાંચ પ્રકારના આચાર છે તેમાં અને છત્રીશ “ગુણો સહિત બહિરંગ સહકારી કારણો રૂપ “વ્યવહાર નયથી પાંચ પ્રકારના આચાર છે “તેનો ઉપદેશ દેવાવાળા તથા શિષ્યોપર અતુ. “ગ્રહ રાખવામાં ચતુર ધર્માચાર્ય તેને હું “સદા વંદુ છું. અર્થાત પોતે પંચાચારને સેવે “છે, અને બીજાને સધાવે છે તે આચાર્ય “કહેવાય છે.”

ઉપદેશકનો બીજો પ્રકાર ઉપાધ્યાય મહા-રાજનો છે. નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિ દેવ ઉપાધ્યાયજીની વ્યાખ્યા આ રીતે કરે છે:—

જો રચણત્તય જુસો ણિચ્ચ ધમ્મોવદેસણે
ગિરદો ।

સો ઉવજ્ઞાઓ અપ્પા જદિવર વસહો
ગમ્મોત્તસ્સ ॥

અર્થાત

જે સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ રતનત્રય સહિત છે; નિરન્તર ધર્મનો ઉપદેશ

દેવામાં તત્પર છે. તે આત્મા મુનીશ્વરોમાં પ્રધાન ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠી કહેવાય છે તે માટે તેઓને તે અર્થે હું નમસ્કાર કરું છું.

શ્રીમદ્ બ્રહ્મદેવજી આ વ્યાખ્યાનો વિસ્તાર કરતાં કહે છે કે “જે બાહ્ય તથા આભ્યન્તર રૂપ સ્તંત્રયના અનુબંધનથી યુક્ત છે. અર્થાત્ નિશ્ચય વ્યવહાર સ્વરૂપ સ્તંત્રયના “સાધનમાં લાગેલ છે, જીવ અજીવાદિ છ દ્રવ્ય, “પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદા-ર્થોમાં નિજશુદ્ધ આત્મ દ્રવ્ય, નિજશુદ્ધ “જીવાસ્તિકાય, નિજશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ અને “નિજશુદ્ધ આત્મ પદાર્થજી ઉપાદેય છે; અન્ય “સર્વ ત્યાગવા યોગ્ય છે; આ વિષયનો તથા “આજ રીતે ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશ ધર્મોનો જે “નિરન્તર ઉપદેશ દે છે તે નિત્ય ધર્મોપદેશ “દેવામાં તત્પર કહેવાય છે; આ કારણથી “નિત્ય ધર્મોપદેશ દેવામાં તત્પર એવા જે “આત્મા છે તે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીત-વાથી નિજશુદ્ધ આત્મામાં પ્રયત્ન કરવામાં “તત્પર એવા યતિવરો (મુનિવરો) ના “મધ્યમાં વૃષભ અર્થાત્ પ્રધાન ઉપાધ્યાય “પરમેષ્ઠી છે. તે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીઓને મારા “દ્રવ્ય તથા ભાવરૂપ નમસ્કાર હો.”

સાધુ મહારાજ એ ઉપદેશકનો ત્રીજો પ્રકાર છે. નેમિચન્દ્રજી તેઓનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

અર્થાત્

દંસળળાણ સમગ્ગં મમ્મં મોક્ષવસ્સ જોહુ
ચરિત્તં ।

સાધયદિ ણિચ્ચસુદ્ધં સાહસ મુણિ ણમો
તસ્સ ॥

અર્થાત્

જે દર્શન અને જ્ઞાનથી પૂર્ણ, મોક્ષના માર્ગ જૂત, અને સદાશુદ્ધ એવા ચારિત્રને પ્રકટ રૂપી સાધે છે તે મુનિ સાધુ પરમેષ્ઠી છે; તે માટે તેઓને મારા નમસ્કાર હો.

બ્રહ્મદેવજી આ વાતનું સમર્થન કરતાં આ પ્રમાણે કહે છે; “દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર

“અને તપ એનો જે ઉદ્યોતન, ઉદ્યોગ, નિર્વ-
“હણ, સાધન અને નિસ્તરણ છે તેને સાધુ-
“ધોએ આરાધના કહી છે. આ બહિરંગ દર્શન
“જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ બેદોથી ચાર પ્રકારની
“આરાધના તથા સમ્ય, ઝદર્શન સમ્ય જ્ઞાન,
“સમ્યકચારિત્ર અને સતત એ નિશ્ચય નયથી
“આભ્યન્તર ચાર આરાધનાના બળથી અર્થો:
“ત બાહ્ય તથા આભ્યન્તર મોક્ષ માર્ગદારા
“જે વીતરાગ ચારિત્રના અવિનાશૂત નિજશુદ્ધ
“આત્માને સાધે છે તે સાધુ પરમેષ્ઠી છે;
“અને તે અર્થે તેઓને મારા સ્વભાવથી ઉ-
“ત્પન્ન શુદ્ધ એવા સદાનન્દની અનુભૂતિ લક્ષ-
“ણુ ભાવ નમસ્કાર તથા દ્રવ્ય નમસ્કાર હો.”

આપણે ઉપર કહી ગયા કે આચાર્યથી સાધુ પર્યંત પ્રત્યે આપણે સેવકભાવે વર્તવાનું છે; તેઓ અને આપણી વચ્ચે સેવ્ય સેવક ભાવનો સંબંધ વર્તે છે. તેઓ આપણા સેવક ભાવ પ્રત્યે ઉદાસીન અર્થાત્ ઇચ્છારહિત-પણે વર્તવા યોગ્ય છે. આપણી અને તેઓની વચ્ચે જો સેવ્ય સેવક સંબંધ વર્તે છે, તો આપણી અને તેઓની વચ્ચે “આપ લે” ના સૂત્રનું બંને પગલાં સમાન અનુસરણ થવું જોઈએ. તેઓ આપણી સેવાની ઇચ્છારહિત હોવા જોઈએ એ કારણે આપણી સાથે તેઓનો વ્યક્ત કરાર નથી, કેમકે ઇચ્છા હોય ત્યાંજ વ્યક્ત કરાર સંભવે છે. તેઓના ઉપર બતાવેલાં સ્વરૂપમાં વર્ણવેલ ગુણોને માટે આપણે તેઓ પ્રત્યે સેવકશુદ્ધિ રાખીએ છીએ, અર્થાત્ આપણે તેઓના ગુણોનું અવલંબન લેવા માગીએ છીએ એટલે આપણો કરાર વાસ્તવિક રીતે તેઓના ગુણોની સાથે રહેવો જોઈએ. તથાપિ ગુણોને જ્યાં સુધી પુરૂષ વિશેષ વિદ્યમાન છે. ત્યાં સુધી અવ્યક્ત પક્ષ-કાર ગણવા જોઈએ, અને જે પુરૂષના તે ગુણો છે તેને વ્યક્ત પક્ષકાર ગણવા જોઈએ. અર્થાત્ પુરૂષ અને ગુણ બંને જૂદા પડી શકે નહીં

એટલે આપણે તે ગુણોના ધારક પુરૂષ આચાર્યદિને આપણી સાથે વ્યક્તાન્યક્ત કરાર કરનાર પક્ષકાર ગણીશું, જ્યારે આપણે સેવક વર્ગ તેઓની સાથે કરાર કરનાર વ્યક્ત પક્ષકાર ગણાઈએ.

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ પરમેષ્ઠીના ઉપર કહેલા ગુણો જો તેઓને વિષે અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય, તો તેઓ આપણને ત્રણે કાળ વંદનીય છે, અને આપણે તેઓની સેવા કરવા અથવા સેવક તરીકે વર્તવા બંધાએલા છીએ. જો બંને પક્ષકારો-જેને આપણે વંદનીય ગણી સેવા કરીએ તે આચાર્યોદિ પુરૂષો, અને આપણે કે જેની સેવા ઇચ્છા-રહિતપણે ઉઠાસીને ભાવે આચાર્યોદિ પુરૂષો સ્વીકારવા ધર્મોક્તિએ નિર્માણ થયા છે તેની વચ્ચે જો “આપ લે”ના સૂત્રનો યથાન્યાય સમતોલ-અમલ થાય તોજ બંને વચ્ચેનો ધર્મ વ્યવહાર નભી શકે; અને નહીં તો નિષ્ક્રમજ જવો જોઈએ.

પૂર્વે બંને પક્ષકારોની વચ્ચે આ “આપ લે”ના સૂત્રનું સમતોલ અનુકરણ નહીં થવાથી તેઓની વચ્ચેના ધર્મવ્યવહારને ખલલ પહોંચેલી તેના પુરાવા જૈન ઇતિહાસ બહુ દૃઢ રીતે પુરા પાડે છે. અત્યારે શ્વેતામ્બર ઉપદેશક વર્ગ સંવેગી આકારે માનનીય છે તેમ પૂર્વે યતિના આકારે માનનીય હતો. તે સમયકે જ્યારે યતિ વર્ગ માનનીય હતો ત્યારે, સેવક ભાવે તેઓ પ્રત્યે વર્તનાર શ્રાવક સમૂહાય, અને સેવા સ્વીકારનાર એવા ઉપદેશક વર્ગ-આચાર્યથી માંડી સાધુ પર્યંત-વચ્ચે “આપ લે”ના સૂત્રનું સમતોલ અનુસરણ નહીં થવાથી બંને વચ્ચેનો ધર્મવ્યવહાર પડી ભાંગેલો; અર્થાત્ યતિ વર્ગમાં આચાર્યોદિથી માંડી સાધુ પુરૂષ પર્યંતના જે ગુણો ઉપર કહી ગયા તે ગુણોનું અલ્પત જોમ જોમ થવા લાગ્યું તેમ તેમ સેવક તરીકે વર્તનાર એવા શ્રાવક સમૂહાયની શ્રદ્ધા તેઓ પ્રત્યેથી ઓછી થવા લાગી. શ્રાવક

સમૂહાયની સેવા સ્વીકારવાને યોગ્ય એવો યતિ-વર્ગ જ્યારે ચારિત્ર શિથિલતા અને મંત્ર જંત્રાદિમાં રોકાઈ પોતાના આવશ્યક ગુણોથી વિમુખતા સંપૂર્ણપણે પામ્યો ત્યારે શ્રાવક સમૂહાય પણ તેના તરફથી સંપૂર્ણપણે આસ્તારહિત થયો. જ્યારે તે યતિવર્ગ નિંદાપાત્ર-ધર્માચારથી વિમુખ-રીતે વર્તવા લાગ્યો ત્યારે શ્રાવક વર્ગ તેના તરફ તિરસ્કાર દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યો.

દિગમ્બરમાં શ્વેતામ્બરની પેઠે પણ આવોજ મજબુત પુરાવો ભટ્ટારકો સંબંધીનો છે. આચાર્યોદિ પરમેષ્ઠીના જે ગુણો ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે તે કરતાં કેટલેક અંશે ન્યૂનતાવાળા ગુણો ભટ્ટારકોમાં હોવાનું બંધારણ છે. એક વખત એવો હતો કે દિગમ્બર શાસન ભટ્ટારકોથી કીર્તિવંત થયેલું હતું. જે વખત આવા પ્રકારનો હતો તે વખતે ભટ્ટારકો અને શ્રાવકોની વચ્ચે “આપ લેનું” સૂત્ર યથા યોગ્ય પણે સચવાતું હતું; અર્થાત્ જ્યારે ભટ્ટારકો પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર કરતા હતા ત્યારે શ્રાવક સમૂહાય પણ તેઓની સેવના યથાયોગ્ય પણે કરતો હતો. શ્વેતામ્બરોના યતિવર્ગની પેઠે જ્યારે આ ભટ્ટારક વર્ગ પોતાના આવશ્યક ગુણોથી વિમુખ થયો ત્યારે તેના તરફ દિગમ્બર શ્રાવક વર્ગની શ્રદ્ધા, જેમ શ્વેતામ્બર શ્રાવક વર્ગની યતિઓ પ્રત્યેથી દૂર થયેલી તેમ દૂર થઈ, અને આજે યતિ વર્ગ પ્રત્યે જેમ શ્વેતામ્બર શ્રાવક વર્ગની ઉપેક્ષા અથવા તિરસ્કાર બુદ્ધિ થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ દિગમ્બર શ્રાવકોની ભટ્ટારકો પ્રત્યે જોવામાં આવે છે.

અમે આ બે ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપ્યાં છે. અને તે દ્વારાએ “આ પલે”ના સિદ્ધાંતનું અનુસરણ યથાયોગ્યપણે ન સાચવવાથી જે પરિણામ આવે છે તે દર્શાવ્યું છે તેનો હેતુ એટલો છે કે વર્તમાનમાં જૈન મુનિઓ અને શ્રાવક સમૂહાયની વચ્ચે “આપ લે”નો

નિયમ સમતોલ ચાલે છે કે નહીં? અને ન ચાલતો હોય તો ભવિષ્યમાં તે બંને પક્ષકારોની વચ્ચે વ્યવહાર કેવો થયો સંભવનીય છે તેનો વિચાર કરવાનું ક્ષેત્ર શાસનહિતવિચારકોને સુજે.

આ તો કોઈથી પણ ઇનકાર કરી શકાય એવી વાત નથી કે, જૈનતા દરેક ગમ્મક કે પંથમાં એવી ફર્યાદ ચાલુ થઈ છે કે, જૈન ઉપદેશક વર્ગની સ્થિતિસુધારણાની જરૂર છે. કેટલાક જહાલ વિચાર—ધરાવનારાઓ તો તે સુધારણા પ્રત્યે એટલો બધો ભાર મૂકે છે કે, તેઓ મોસમ અને કમોસમ ઉપદેશક વર્ગ પ્રત્યે સખત આક્ષેપો કરે છે; મવાલ—મધ્યમ વિચાર ધરાવનારાઓ કંઈક સંમતતાપૂર્વક આ સંબંધે વિચારો દર્શાવે છે. શાસનને લોક દષ્ટિમાં અવનત દશામાં ન બનાવવા ઇચ્છતા, પરંતુ સાધુ દશા સુધારણાના ઇચ્છક વિચારવાના તે સંબંધે પ્રસંગપ્રાપ્તિએ ગંભીર ભાવે વિચાર ચલાવે છે. ભકતો ઢાંક પીછોડી કરી મનમાં દાઝે છે. આમ અનુક્રમે સ્થિતિ છે એ વાંતની તો કોઈથી પણ ના પાડી શકાય તેમ નથી. સાધુ સુધારણાની આ રીતે જહાલ કે મવાલ અથવા વિચારશીલ કે ભકત ગમે તે હોય, પણ જરૂર સ્વીકારે છે એમાં તો ના પાડી શકાય તેવું છેજ નહીં. જો એમ છે તો પછી બ્યાજખી રીતે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે જોઈએ કે, જ્યાં સુધારણાનો અવકાશ છે ત્યાં મૂળ સ્થિતિમાં યથાર્થતાનો ભંગ થયો છે કે નહીં? અર્થાત સાધુ દશાની જે સ્વરૂપતા શાસ્ત્રકારોએ કહી છે તેમાં યથાર્થતા સચવતી ઓછી થઈ છે કે નહીં? જ્યાં સાધુદશાસુધારણાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવે છે, અથવા ઇનકાર કરવામાં નથી આવતી તે એમ બતાવે છે કે, સાધુ દશાની નિર્ણીત કરેલ સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો છે, મતલબ કે જેઓ સાધુ સુધારણાની તરફેણ કરે છે તે સાધુ દશાની વર્તમાન સ્થિતિ સં-

પૂર્ણ અને અખંડ દશામાં માનતા નથી એમ કહેવું એમાં તેઓને અન્યાય આપવા જેવું કાંઈ ગણી નહીં શકારી. જ્યારે સંપૂર્ણ અને અખંડ દશા માને નહીં ત્યારે તેઓ પ્રત્યે જે અખંડ અને સંપૂર્ણ સેવક ભાવ રહે એમ પણ મનાય નહીં, અને જ્યાં સંપૂર્ણ અને અખંડ ભાવની ગેર હાજરી છે ત્યાં એમ કહેવું કે “આપ લે”નું સૂત્ર બરાબર અનુસરાય છે, તો તે સત્યથી દૂર ગયા એમ સ્વીકારવું જોઈએ. આ સ્થળે બંને પક્ષકારોએ “આપ લે”ના સૂત્રનું યથાર્થ સેવન ન કર્યું હોઈનેજ આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગણાય. જે ગુણો માટે અથવા જે ત્યાગી ઉપદેશક વર્ગનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકારોએ નિર્ણીત કર્યું છે—જે પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ ઉપર વર્ણવતાં અમે કહી ગયા તેમાં જેટલે જેટલે અંશે ન્યૂનતા તેટલે તેટલે અંશે શ્રાવક સમૂહની સેવકચ્છિતામાં ન્યૂનતા ઉત્પન્ન થવીજ જોઈએ એમ “આપ લે”ના સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરે છે. આ વાત જો વર્તમાન ત્યાગી જૈન ઉપદેશકો ધ્યાનમાં રાખી કામ નહીં લે, તો ભવિષ્યમાં, ભૂતકાળમાં જેમ યતિવર્ગ પ્રત્યેથી શ્રદ્ધામાં ન્યૂનપણું થઈ ગયું હતું તે પ્રમાણે થયા વિના રહેવું સંભવનીય નથી. અમારાં આ વચનો અત્યારે તો કદાચ કડવાં પણ લાગશે, તથાપિ ભવિષ્યમાં એ વચનો સાચાં હતાં એમ જણાયા વિના રહેશે નહીં એવી અમને ખાત્રી છે, કારણ કે અમને અર્થશાસ્ત્રીય “આપ લે” ના સૂત્રમાં એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે, તે દ્વારાએ બધા-યેલા અભિપ્રાયને અમે ખાત્રી રૂપેજ માનીએ છીએ. અત્યારે વિનીત, ઉદ્દામ કે ભકત ગમે તે વર્ગના જૈન અનુયાયીઓ સર્વ કોઈ સાધુ સુધારણાની જૈનમાં જરૂર છે એવો વિચાર ધરાવે છે તેજ એમ બતાવે છે કે, આપણને આપણે જેની સેવના કરીએ છીએ એવા ત્યાગી ઉપદેશકો તરફથી આપણી સાથે “આપ લે”નું સૂત્ર અખંડપણે સચવાતું ન હોવું જોઈએ.

એટલે જેટલું મહત્ત્વ જોઈએ તેટલું મળતું નથી.

જેઓએ દરેક ધર્મના ધર્મગુરુઓ અને ઉપદેશ લેનાર વર્ગ વચ્ચે ભૂતકાળમાં “આપ લે”ના સૂત્રના ભંગ થવાથી થયેલ ખેંચતાણના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેને માલમ હશે કે, દરેક ધર્મમાં એવા અનેક પ્રસંગો બન્યા છે કે, ઉપદેશ લેનાર વર્ગને બ્યારે બ્યારે પોતાને “આપ લે”નું સૂત્ર ઉપદેશવર્ગ તરફથી અખંડપણે સચવાતું નથી એવું ભાન થયેલું ત્યારે ત્યારે પરસ્પર સંવ્યસેવકભાવ ઓછો થઈ ગયેલો. તે એટલે સુધી કે, ઉપદેશ લેનાર જે સમુદાયના પૂર્વજોની જે ઉપદેશ લેનાર સમુદાય પ્રત્યે ઇશ્વર તૃપ્ત શ્રદ્ધા હતી એ દૂર થયેલી; એટલુંજ નહીં પણ તે પ્રત્યે તિરસ્કાર થયેલો. બીજા ધર્મના દાખલાઓ ટાંકવાનું નહીં કરતાં માત્ર જૈનનોજ દાખલો ટાંકવાનું કરીએ. ચૈત્યવાસીઓ પ્રત્યે શ્રદ્ધા દૂર થઈ કેવો તિરસ્કાર થયેલો તે નવાંગી ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય મહાકવિ શ્રી જિનવલ્લભસૂરિ પ્રણીત “સંધ પટ્ટક” ઉપરથી નીચલા શબ્દો લઈએ છીએ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે:—

“એ લિંગધારીઓ તો સર્વ પ્રકારે જિન માર્ગના વૈરી છે એટલે લગભગ તમા માર્ગના વૈરી છે. તેઓ ઉલટા જૈન દર્શનનો ઉપહાસ કરાવનારા છે. જૈન દર્શનને સન્મુખ થયેલા છે. તેમનું વિમુખ્તપણું કરવું ઇત્યાદિ દોષે કરી જિનશાસનના હાનિ કરવાના કારણિક છે માટે વસ્તુતાએ એ લિંગધારીઓ જિન મતના ઉચ્છેદક છે; કારણ કે તે લિંગધારીઓના અપરાધે કરી ચંદ્રમાના કિરણ જેવું ઉજળું જિન શાસન તેને વિષે લોક ઉપહાસ કરે તથા જૈન માર્ગથી વિપરીતપણું પામે ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ દોષ પ્રગટ થાય છે. આ કારણથી સિદ્ધાંતને વિષે એવા પુરવો અનંતસંસારી કલા છે, કારણ કે અતિશય-મહા પાપી છે તેથી.”

અંધકાર વળી કહે છે કે,

“જેટલી દુષ્ટ વસ્તુ જગતમાં છે તેટલી વસ્તુવડે તે દુષ્ટ માર્ગને પામેલા એટલે ઉન્માર્ગ ચાલનારા એવા લિંગધારીઓનું મન કર છે. જે અતિશય કર વસ્તુવડે તે લિંગધારીઓનું મન ન નિપજાયું હોત, તો તેમના મનની અતિશય ફરતા ક્યાંથી હોત, કારણ કે, બીજા સાધારણ લોકના મનને જે વસ્તુ સામગ્રીથી બનેલી છે તે વસ્તુ સામગ્રીથી તેના મન બન્યાં હોત તો આ પ્રકારની જે અતિશય કરતા તે ન હોત: કારણ કે જેવું કારણ તેવું કાર્ય હોય છે. કારણના ચુલ્ક કાર્યમાં આવે છે, કેમકે વડના બીજથી લીબડાનો અંદર નીપજતો નથી. જે સમસ્ત કાલકૂટ ઝેરના આકરા દળીઆથી નવપક્ષવને તત્કાળ નાશ કરે એવું જે વિષ, તેવું લિંગધારીઓનું મન બનેલું છે; અર્થાત કાલકૂટ ઝેરથી પણ અતિશય કર એવું લિંગધારીઓનું મન છે.”

સમસ્ત કાળકૂટ ઝેરથી પણ લિંગધારીના મનની ફરતા નથી બતાવતી એમ ધારી અંધકાર કહે છે કે,

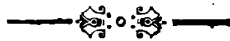
“સમસ્ત પાપના સમૂહવડે, સમસ્ત મહા ઝેરી સર્પના સમૂહ વડે, સમસ્ત કપ્પ, સમસ્ત મનની પીડા અને સમસ્ત રોગ તથા પાપગ્રહ એ સર્વે દુષ્ટ સમગ્રીવડે એ લિંગધારીઓનું સારા માર્ગને હણનારું મન નીપજાયું છે.”

લિંગધારીઓના વચન પણ સાંભળવા યોગ્ય નથી એમ બતાવતાં આચાર્ય મહારાજ કહે છે કે,

“એ લિંગધારીઓ નિશ્ચયે જિનમાર્ગ પ્રત્યે દુષ્ટ છે. એ લિંગધારીઓના ઉન્માર્ગ પ્રતિપાદન કરનારાં વચન પોતાને કાને જે સાંભળે છે તે પુરષ કાનવાળો કેમ કહેવાય ? વળી હૃદય સહિત પણ કેમ કહેવાય ? જે હૃદય શૂન્ય હોય તેને હૃદય સહિત પણ કેમ કહીએ ?”

એક સમયે જેના પ્રત્યે ધર્મ તત્ત્વ બુદ્ધિ હતી એના અનુયાયીઓએ ચૈત્યવાસી યથાશ્રવક સમૂહની સાથે “આપ લે” નાં સૂત્રનું યથા-ત્થ પાલન ન કર્યું તેના પરિણામે ચૈત્યવાસીઓ પ્રત્યે શ્રાવક સમૂહ કેવા તિરસ્કારભાવે વર્તતો થયો હતો એ પ્રદર્શિત કરવા માટે ઉપલા ઉત્તરોએ બસ થશે. પ્રીતિ આપવા જેટલુંજ લેવાની બુદ્ધિ રહે ત્યારે થાય છે. આપવાને બદલે લેવાની બુદ્ધિજ રહે છે ત્યારે પ્રીતિ રહેતી નથી; અને જ્યારે લેવું ઉત્તમ અને આપવું અધમ એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. ચૈત્યવાસીઓએ શ્રાવક સમૂહ પાસેથી તેઓની

સંપૂર્ણ સેવા લેવાનીજ એકાંત બુદ્ધિ ગ્રાપી અને પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાન ચારિત્રદિ દ્વારાએ આપવા યોગ્ય અનુકરણીય જીવન ન આપ્યું તેના પરિણામે તેના તરફ ભાવ ન રહ્યો. અનુકરણીય જીવન આપવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ અધમ જીવન આપવાનું કર્યું એટલે કે અધમ જીવન સેવવાથી સમાજમાં અધમતા દાખલ કરવા રૂપ પોતે “આપવાની ક્રિયા” કહે છે એ વાતની દરકાર ન કરી ત્યારે તેના પ્રત્યે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. કહેવાનો મતલબ એજ છે કે, ગ્રાણી માત્રમાં આ “આપણે”નો અવ્યહાર આલે છે, અને જે પરિમાણમાં અપાય તે પરિમાણમાંજ લેવાય છે.

ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધપદ નહીં સ્વીકારનાર એવા દિગમ્બરોમાં જે પરિમાણમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થાય છે તે પરિમાણમાં તે લિંગે તે પદ સ્વીકારનાર એવા શ્વેતામ્બરોમાં ઉત્પન્ન કેમ થતા નથી?—શ્રીમાન રાજચંદ્રના વિચારો પ્રતિ પ્રમેદ.

અમોએ અમારા છેલા અંકમાં શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સંપ્રદાયોમાં પૂર્વે જેવા વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થતા હતા તેવા હાલમાં કેમ થતા નથી એ સંબંધી એક ઐતિહાસિક આલોચના લખી હતી. અમોએ તે લેખમાં બહુધા ત્યાગી મહાત્માઓ ઉત્પન્ન કેમ થતાં નથી એ સંબંધી ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ વિવેચન કર્યું હતું. મમે તો બહુ શ્રુત હોય કે અલ્પ શ્રુત જેની હોય તે જાણતા હોવા ભેદએ કે, આત્મપદની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ જૂઠા જૂઠા લિંગે થવાનું જૈન શાસ્ત્રકારોએ નિરૂપણ કર્યું છે. આ નિરૂપણ કરવામાં પણ શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો જૂઠા પડે છે. શ્વેતામ્બરોએ એમ નિરૂપણ કર્યું છે કે, ગૃહસ્થલિંગે પણ સિદ્ધ થવાય. આ વાતની દિગમ્બરો ના પાડી એમ કહે છે કે મુનિ લિંગ સિદ્ધ થવાય. શ્વેતામ્બરોએ ગૃહસ્થલિંગને પણ સિદ્ધપદનું પાત્ર

બનાવ્યું છે છતાં, સિદ્ધપદનું પાત્ર ગૃહસ્થ લિંગ બનાવ્યું નથી એવા દિગમ્બરોમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો પૂર્વે ધણા થયા છે, અને વર્તમાનમાં પણ તે સંપ્રદાયમાં શ્વેતામ્બર કરતાં વિશેષ ગૃહસ્થ વિદ્વાનો જન્મવાનો સંભવ છે. જ્યારે ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધિપદ સ્વીકારતા એવા શ્વેતામ્બરોમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો દિગમ્બરોના પરિમાણમાં ઉત્પન્ન નથી થતા એ આશ્ચર્ય સાથે વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન થાય છે. અમારા છેલા અંકના ઉક્ત લેખમાં ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ જે વિવેચન કર્યું હતું તેમાં શ્વેતામ્બરો કરતાં દિગમ્બરોમાં વિશેષ ગૃહસ્થ વિદ્વાનો થયા છે અને થવાનો સંભવ છે એમ બતાવ્યું હતું; અને એમ બતાવવામાં અમે તે સંપ્રદાયમાં એવાં ક્યાં તન્ત્રો રહેલાં છે તે સંબંધી થોડીક ચર્ચા કરી હતી,

આવા પ્રકારની ચર્ચા કરતાં અમે એમ જણાવ્યું હતું કે, દિગમ્બર સંપ્રદાયે એકાંત દિગમ્બર મુનિ દશાનોજ સ્વીકાર કર્યો, અને તે સ્વીકારાનુસાર વર્તી શકાય નહીં એવાં દેશ કાળાદિનો યોગ થતાં, દિગમ્બર મુનિઓની ઉત્પત્તિ થઈ નહીં. જ્યારે, આ રીતે, મુનિયોગ બહુ અલ્પ થઈ જતાં ગૃહસ્થ સમૂહાયને પોતાના સ્વધર્મ રક્ષણાર્થે સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબનનો નિયમ, સ્વાભાવિક રીતે શોધવો પડ્યો; અને સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબન તત્ત્વો એવાં છે કે, જે પોતાના બળ ઉપર ઉભા રહેવાનું શીખવે છે એટલે ગૃહસ્થ સમૂહાયે પોતાના બળ ઉપર ઉભા રહેવાનું કરવાથી શાસન હિતાર્થે જે પ્રયત્નો મુનિવર્ગને વિશેષે કરવાં જોઈએ તે પોતે કરતાં શીખ્યા; અને તેમ થવાથી તે સંપ્રદાયમાં ધણી મોટી સંખ્યામાં ગૃહસ્થ વિદ્વાન્ને થયા છે. આથી ઉલટું, સ્વેતામ્બર આશ્રમમાં દેશકાળાદિ પ્રમાણે મુનિદશાનું રક્ષણ થઈ શકે એવાં તત્ત્વ રહેલાં હોવાથી, તેમાં મુનિઓની મોટી સંખ્યા ઉત્પન્ન થતી રહી મુનિઓ દ્વારા જ્ઞાનજ્ઞાન થતું હોવાથી કાળે કરી, ગૃહસ્થ સમૂહાયે તેઓનાજ અવલંબને ચાલવાનું કરી દીધું; કેમકે જીવની કાંઈક એવી કૃતિ પડી જાય છે કે, જ્યારે બીજાઓનું અવલંબન મળતું રહે છે ત્યારે સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબન ઉપર ઉભું રહેવાનું જીવે જાય છે. મુનિ વર્ગનું અવલંબન ચાલુ રહેવાથી પોતાના આશ્રય અને પોતાના અવલંબન વડે ચાલવાનું આ રીતે સ્વેતામ્બર ગૃહસ્થ સમૂહામાંથી ધીમે ધીમે ઓછું થઈ ગયું; અને હવે સ્થિતિ એવી લગભગ આવી ચૂકી છે કે, લગભગ મુનિઓના અવલંબનના આશ્રીત થઈ ગયા છીએ. મુનિઓના અવલંબનને આશ્રીત થઈ જતાં, દિગમ્બરોના ગૃહસ્થો, વિદ્વાન્દિ પોતાને વિષે સંપ્રાપ્ત કરવાને ઉત્સુક રહેતા તેવા સ્વેતામ્બરોમાં ન રહ્યા અને પરિણામ એ જાણ્યું કે સ્વેતામ્બરોમાં, દિગમ્બરો કરતાં ઘણાજ નાના પરિમાણમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો થયા છે.

આ પ્રકારનો સાર જેમાં રહ્યો હતો તેવા પ્રકારની ચર્ચા અમે છેલ્લાં અંકમાં કરી હતી. આ બાબતમાં અમે આજે વિસ્તારથી વિચાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. “સ્વાશ્રય” અને “સ્વાવલંબન”ની ગેરહાજરીએજ સ્વેતામ્બરોમાં દિગમ્બરોના જેટલા ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કર્યા નથી એમ મુખ્યતાએ અમે માનીએ છીએ છતાં તે ઉપરાંત કેટલાક ખીમ કારણો પણ રહ્યાં છે. તેના “સ્વાશ્રય” અને “સ્વાવલંબન” ના કારણોના વિસ્તાર સાથે અહીં વિચાર કરીશું.

અમે હવે પછી “દિગમ્બર ગૃહસ્થ વિદ્વાનો અને તેઓની કૃતિ” એ મથાળાને એક વિષય પ્રકટ કરીશું તે ઉપરથી જણાશે કે દિગમ્બરોમાં ધણી મોટી સંખ્યામાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો થયા છે. આથી ઉલટું અમે સ્વેતામ્બર ઇતિહાસ લખને જોઈએ છીએ તો તેમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો કાંઈ છુટાછવાયા થયેલા જણાય છે. જો સ્વેતામ્બરોના ગૃહસ્થ વિદ્વાન તરીકે, કાંઈએ કીર્તિ અમર કરી હોય તો તે માત્ર ધનંજય મહાકવિ, તથા ધનપાળ મહાકવિએ જ કરી છે. શ્રીમાન રાજશેખરજીએ તે ધનંજય મહાકવિની નીચે પ્રમાણે પ્રશંસા કર્યાનું ઇતિહાસ જણાવે છે.

હિસંધાને નિપુણતા, સત્તાંબકે ધનંજયઃ ।
યયા જાતં ફલં તસ્ય, સત્તાં ચક્રેધનંજયઃ ॥
પ્રમાણ તકલં કસ્ય, પૂજ્યપાદસ્ય લક્ષણમ્ ।
ધિસદાનકવેઃ કાવ્યં રત્નત્રય મકંદમ્ ॥ ૩

ધર્મ નામના બ્રાહ્મણ મહા કવિએ ધર્મપાળ કવિની પ્રશંસા પણ ઉત્તમ રીતે આ પ્રમાણે કરી છે:—

સચ્ચાહ કવિરેકોડસિ, ધનપાલો ધિયોમિધિઃ ॥
इति प्रतीतं मच्चित्तं बुधो नास्ति तु निश्चितम् ॥
આ જે સાહિત્ય વિદ્વાનો ઉપરાંત છુટા

છવાયા જૂદા જૂદા પ્રકારના વિષયસાગી ગૃહ-સ્થ વિદ્વાનો સ્વેતામ્બરોમાં પણ થયા છે તથાપિ જે પરિમાણમાં દિગમ્બરોમાં થયા છે તે પરિમાણમાં તો સ્વેતામ્બરોમાં થયા નથી એ નિઃસંશય ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે.

અમે આ લેખ પ્રારંભે કહી ચૂક્યા કે અમારી અલ્પમતિ પ્રમાણે સ્વેતામ્બરોમાં દિગમ્બરોના પરિમાણમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઓછા ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં કારણો તે સંપ્રદાયના બંધારણના નિયમો ઉપર આધાર રાખે છે. સ્વેતામ્બરોએ દેશકાળાદિથી સાચવી શકાય એવું સાધુ ચારિત્ર નિરૂપણ કર્યું તેને પરિણામે સ્વેતામ્બરોમાં જૈનનો વિજયપતાકા ફેરવનાર સંખ્યાબંધ ત્યાગી મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થયા; કે જે સંબંધ અમે અમારા છેલ્લાં અંકમાં વિસ્તારથી બોલી ગયા છીએ. આથી ઉલટું દિગમ્બરોએ દેશકાળાદિથી સાચવી શકાય તેને સાધુ ચારિત્ર ન ગણતાં ઉત્કટ ચારિત્ર મર્યાદા નિરૂપણ કરી એટલે તેમાંથી સાધુ મહાત્માઓ ઓછા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા; અને અત્યારે તો લગભગ ઉત્પત્તિજ બંધ થઈ જણાય છે. સ્વેતામ્બરોમાં સાધુ મહાશયોની ઉત્પત્તિ મોટી સંખ્યામાં ઉત્પન્ન થતાં ગૃહસ્થ વર્ગને એક અપેક્ષાએ મહાન્ લાભ એ થયો કે તેઓની કલ્યાણકારી વાણી અને શાંત ચારિત્રદ્વારાએ ગૃહસ્થ વર્ગ ધર્મ ચૂસ્ત રહ્યો. બીજી અપેક્ષાએ જોઈએ, તો એ પરમ વીતરાગાનુયાયી મુનિઓના આલંબને, ગૃહસ્થ વર્ગ પરાશ્રય અને પરાલંબન ઉપર આધાર રાખતો થયો. જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, જૈનમાં ચતુર્વિધ સંઘ કહેા છે તે સંઘના, સાધુ, સાધ્વી, આવક અને શ્રાવિકાંરૂપ ચાર સમાન (અલબત્ત, પોતપોતાના ધર્મ કર્તવ્ય પ્રમાણે) પાયા હોવા જોઈએ તેમાં આવક અને શ્રાવિકાંરૂપ પાયાએ તો પોતાને વિશે નિર્બંધા ઉત્પન્ન કરી કહેવાનો મતલબ

કે, જેમ સાધુએ પોતાની સાધુ (સાધ્વી અંતર્ગત થાય છે) તરીકેની સંપૂર્ણ ફરજ બજવી ચતુર્વિધ સંઘના એક મજબુત પાયા તરીકે વર્તવાનું છે. તેમજ આવક (શ્રાવિક અંતર્ગત સમજવી) પોતાની આવક તરીકે ફરજ અખંડપણે બજવી ચતુર્વિધ સંઘના એક મજબુત પાયા તરીકે વર્તવાનું છે. તે સાધુ-પરમેષ્ઠીજીદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ પરાલંબનના તત્વના અનુસરણને લઈને વર્તી ન શકાયું; અને છેવટે ક્રમે ક્રમે પરાલંબનના કારણે પોતાની મેળે જ્ઞાન પરિચય કરવાનું ઓછું થઈ જતાં અજ્ઞાન દશા પામતો ગયો. આમ થતાં પછી તેમાંથી વિદ્વાનો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય !

દિગમ્બરોમાં ઉત્કટ ચારિત્ર મર્યાદા એજ સાધુ ચારિત્ર એવો નિયમ અખંડપણે સેવવાના અભિપ્રાયે ક્રમે ક્રમે સાધુઓની ઉત્પત્તિ લગભગ બંધ જેવી કરી દીધી છે. દિગમ્બરોમાં સાધુ ઉત્પત્તિ લગભગ બંધ જેવી થતાં ગૃહસ્થ વર્ગને એક અપેક્ષાએ, સાધુજીની કલ્યાણકારી વાણી અને શાંત ચારિત્રદ્વારા સ્વેતામ્બરોને જે લાભનો પ્રવાહ મળ્યા કર્યો તે (દિગમ્બરોને) ન મળતાં સ્વેતામ્બરો જેનો ધર્મ ચુસ્તતા તેમાં રહી ન શકી; કેમકે જો સ્વેતામ્બરો જેવી ધર્મ ચુસ્તતા અખંડપણે રહી હોત તો દિગમ્બર જૈનાનુયાયીઓ લિંગાયત આદિ સંપ્રદાયને અનુસરત નહીં. આ અપેક્ષાએ સાધુજીના અભાવે દિગમ્બર સંપ્રદાયને ધણી હાનિ થઈ છે. હવે બીજી અપેક્ષા લઈએ તો સાધુજીનો અભાવ થતાં આવક સમૂદાય પોતાના આશ્રય અને પોતાનાજ અવલંબન ઉપર ઉભા રહેવાનું શીખ્યો અને તેજ સ્વાલંબન અને સ્વાશ્રયના પ્રતાપે દિગમ્બર સંપ્રદાયમાં અનેક સમર્થ ગૃહસ્થ મહાત્માઓ ઉત્પન્ન થયા.

એક એવો નિયમ પ્રવર્તે છે કે, જેની ન ચાલી શકે તેવી જરૂરીયાત અસ્તિત્વ ધરા-

વતી હોય અને તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે. છતાં પણ તે બીજા આકારે સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું નથી, અને જો સ્વીકારવામાં ન આવે તો તેનું કૃણ-ધાતક આવે છે. દિગંબર દશા ઉપર દૃઢ રહેતી વખતે દિગંબરોએ તે વખતની બલિષ્ઠની ન ચાલી શકે તેવી જરૂરીયાતનો વિચાર ન કર્યો કે, લોક ધર્મ માર્ગના રક્ષણ માટે શ્વેતામ્બર જેવી મુનિ દશાની પણ આવશ્યકતા છે. આ વિચાર ન કરવાના કારણે શ્વેતામ્બર દશા જેવી લોક ધર્મ માર્ગની રક્ષક દશા પ્રત્યે દિગંબરોની પ્રથમ તો ઉપેક્ષા રહી; પરંતુ ક્રમે ક્રમે એ જરૂરીયાત તેણે આકાર ફેરે સ્વીકાર્યા વિના ચાલ્યું નહીં. દિગંબરોમાં એક ગૃહસ્થાચાર્ય નામનું પદ છે. જે પદ ધારી મહાશયો પ્રતિ શ્રાવક સમુદાય નમસ્કારાદિ ભાવે વર્તે છે. બહુધા આ ગૃહસ્થાચાર્યો શ્વેતામ્બર કરતાં કંઈક વિશેષ આકરી પ્રતિમાઓ (પડીમાઓ) ધારી હોય છે; અને તે ધર્મ પ્રભાવ અર્થે ન ચાલી શકે એવી આરંભ ક્રિયાઓ કરાવે છે. શ્વેતામ્બર મુનિ કરતાં કેટલેક અંશે ન્યુનતાવાળું ચારિત્ર આ ગૃહસ્થાચાર્યોનું હોય છે. આવા પ્રકારના ગૃહસ્થાચાર્ય પદનું તત્ત્વ દિગંબરોને સ્વીકારવું પડ્યું; એટલે કે આકાર ફેરે શ્વેતામ્બરના વિચારને અનુકૂળ લોક ધર્મ રક્ષણ માટે એવું આ ગૃહસ્થાચાર્યનું પદ તેને કમુલવું પડ્યું. ગમે તો દિગંબરોએ આકાર ફેરે શ્વેતામ્બરોના અભિપ્રાયનુકૂળ દેશકાળાદિની જરૂરીયાત માટે આ ગૃહસ્થાચાર્યનું પદ સ્વીકાર્યું; અથવા તો એવા પદની રચના તેઓએ દેશકાળાદિની હાજત ઉપરથી ન કરતાં સ્વતંત્રપણે કરી હોય પણ આટલું તો ખરું છે કે, દિગંબર મુનિના અભાવે, અને લોક માર્ગના હિતાર્થે આવા પદની યોજના કરવાથી ગૃહસ્થ વર્ગ પોતાના આશ્રય અને અવલંબન ઉપર ઉભા રહેવાનું શીખ્યો; અને તેનેજ

પરિણામે દિગંબરોમાં અનેક મહાન ગૃહસ્થાચાર્યો, પંડિતો, વગેરે ગૃહસ્થ સમુદાયમાં ઉત્પન્ન થયા છે.

શ્વેતામ્બરોમાં મુનિના આશ્રય અને અવલંબન રૂપ બળવાન સહાયતાના કારણે સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબન ઉપર આધાર રાખનાર શ્રાવક સમુદાય ઉત્પન્ન ન થયો. જેનું પરિણામ તે સંપ્રદાયમાં જ્ઞાન માર્ગ શ્રાવક સમુદાયને વિષે નિર્બળ થઈ જતાં માન ઉપજાવે તેવી સંખ્યામાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન ન થવારૂપ આવ્યું. એક તરફથી આ રીતે ગૃહસ્થ વિદ્વાનોની ઉત્પત્તિ થવાનું અંધ થયું; અને બીજી તરફથી એ થયું કે, પરાવલંબની અને જ્ઞાન ભરપૂર નહીં એવા શ્રાવક સમુદાયમાં પરાશ્રય અને પરાવલંબને માત્ર શ્રદ્ધા ગુણજ ઉત્પન્ન કર્યો. શ્રદ્ધાનો એવો સ્વભાવ છે કે તે જેના પ્રત્યે સ્થિર કરવામાં આવે છે તે વર્ગ જ્ઞાનમયી હોય તો પરમેશ્વરકર કૃણ અપાવે છે; એટલે શ્રદ્ધા ગુણની પ્રસંશાજ કરવી યોગ્ય છે, પરંતુ શ્રદ્ધા યોગ્ય પાત્ર પ્રત્યે સ્થિર કરવામાં આવે છે કે અયોગ્ય પાત્ર પ્રત્યે તે નષ્ટી કરવા માટે તે તત્વસંસર્ગિત હોવી જોઈએ. મનવચ કે શ્રદ્ધા એવા પ્રકારની જોઈએ કે, જેમાં તત્ત્વોના અંશો રહેલા હોય; જો તત્ત્વોના અંશો તેમાં ન હોય તો તે જડત્વવાળી શ્રદ્ધા કહેવાય છે. જો કે સર્વથા અનાસ્થા હોય તેના કરતાં જડત્વવાળી શ્રદ્ધા હોય તે પણ ઉપકારક છે, છતાં જડત્વવાળી શ્રદ્ધાના પરિણામે જ્ઞાનનો અંધકાર થઈ જાય છે; અને જ્ઞાનનો અંધકાર થતાં શ્રદ્ધા રાખનાર વર્ગ પ્રત્યે, જેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા રાખવામાં આવે છે તે વર્ગ, સત્તા ધારી અંધ જાય છે. આપણે સર્વ કોઈ જાણીએ છીએ કે કેટલાક ભક્તિ (લોક દષ્ટિની ભક્તિ) માર્ગી પથોના અનુયાયીઓમાં જડત્વવાળી શ્રદ્ધાના તત્વને લઈને તે ભક્તિ માર્ગના ગુરુ

ઓની સત્તા અનુયાયીઓ ઉપર રાજકર્તા કર્તા પણ વધારે એવી એક ઇશ્વરી સત્તા પ્રવર્તે છે. આવી ઇશ્વરી સત્તાની પ્રગતિના કારણે અંધ શ્રદ્ધાવાન અનુયાયીઓ, પોતે જેને અનુસરે છે એવા ગુરુ વર્ગના વિચારમાં સર્વસ્વ માની લાંછ, દિવસને રાત્રી કહેવી હોય અથવા રાત્રીને દિવસ કહેવો હોય તો પણ કહે છે. આવી અંધ શ્રદ્ધા શ્વેતાશ્વરોમાં ચૈત્યવાસીઓના બળ સમયથી પેદા થયેલી તેના સામે ગમે તેવા પ્રકારનું શૈયી ખતાવવા છતાં તે અત્યાર સુધી આપણામાં યોગે વધને અંશે વારસા રૂપે ચાલી આવે છે. અને જ્યાં આવી શ્રદ્ધાની હાજરી હોય ત્યાં પછી શ્રદ્ધા રાખનાર એવા ગૃહસ્થ વર્ગમાંથી વિદ્વાનો ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ?

એ તો દુઃખ લાગે, અથવા ન સહન થાય, પણ આપણે નિદાળીએ છીએ કે મોટે ભાગે સાધુ વર્ગમાંથી પણ જ્ઞાનસંપત્તિ બહુજ ન્યુન થઈ ગઈ છે. ન્યુન થવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે, કેમકે શ્રાવક સમૂહાયમાંથીજ સાધુની ઉત્પત્તિ છે. અને શ્રાવક સમૂહાય જે જ્ઞાનમાં નિર્બળ હોય તો પછી સાધુઓની ઉત્પત્તિ પણ તેને અનુસરી થવી જોઈએ. અમે આ બાબતમાં અહીં વિસ્તારથી વિવેચન ન કરતાં આ વાતની સિદ્ધિ અમે ગયા વર્ગના અંકમાં “શ્રી દિગમ્બર સંપ્રદાયની પેઠું શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયમાં સાધુઓનો વિશેષ લોપ થવા સંભવ છે કે ?” એ મથાળાના અમારા એક મુખ્ય લેખમાં કરી છે તે વાચકને વિચારવા વિનવીએ છીએ. જેમ જ્ઞાનસંપત્તિ સાધુઓને વિષે નિર્બળ થઈ છે એ સ્પષ્ટ છે તેમ આ પણ સ્પષ્ટ છે કે, જ્ઞાન સંપત્તિ ઉપર ચારિત્ર ઓળખ અને ચારિત્ર પાલનનો આધાર રહે છે. જે જ્ઞાન સંપત્તિ હોય તોજ ચારિત્ર કેવા પ્રકારનું જોઈએ તેની ઓળખાણ થાય છે, અને તેની ઓળખાણ થયે તથા-

પ્રકારે ચારિત્ર પાલન થાય છે. જે જ્ઞાનસંપત્તિ નિર્બળ હોય તો ચારિત્ર પણ એને અનુકૂળ ઓળખાય અને પળાય છે. ચારિત્રસંપત્તિ જે કે જ્ઞાનસંપત્તિના પરિમાણમાંજ હોય છે, છતાં પણ આટલો ગર્વ લીધા વિના ચાલતું નથી કે, જિનેશ્વરોએ એવી અદ્વિતીય ચારિત્ર યોજના કરી છે કે, અત્યારે ગમે તેવી ચારિત્ર ને વિષે શિથિલતા આવી ગઈ હોય તોપણ “ભાંગ્યું તોય ભર્યું” એ કહેણી અનુસાર દિગમ્બરોએ દેશકાળાદિને ઓળખ્યા વિના જેની ઉપેક્ષા કરી એવી લોક ધર્મને માટે પરમ આવશ્યકતા શ્વેતાંશ્વર દશા ચારિત્ર અત્યારે ખીજ દાંડ પણ દર્શન કરતાં એક છે. અમે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અમારી પામર સમજણને એમ લાગે છે કે, નિર્બળ ગૃહસ્થ સમૂહાય નિર્બળ સાધુ સમૂહાય ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે તેમાંથી (ગૃહસ્થ સમૂહાયમાંથી) તેને (સાધુ સમૂહાયને) પેદા થવું પડે છે. તેમ અમને એમ પણ લાગે છે કે, જેવો સાધુ વર્ગ જ્ઞાનસંપત્તિમાં હોય છે તેના પરિમાણમાંજ શ્રાવક સમૂહાય પણ જ્ઞાનાદિસંપત્તિમાં સ્થિતિ ધરાવે છે. એક મુખ્ય નિયમ તરીકે અર્થાત્ કિત્સર્ગભાવે જોઈએ, તો શ્રાવક સમૂહાય સાધુ મહારાજ કરતાં જ્ઞાનસંપત્તિમાં ઓછું સામર્થ્ય ધરાવનાર હોય છે, અને હોવો જોઈએ, કેમકે સાધુસમૂહ વક્તા તરીકે છે, અને શ્રાવકસમૂહ શ્રોતા તરીકે છે. અને હમેશાં વક્તા કરતાં શ્રોતા ઉતરતી પંક્તિમાંજ જોઈએ; જે સાધુ મહારાજની જ્ઞાનસંપત્તિની સ્થિતિ પૂર્વના સમય કરતાં બહુધા વિશેષ નિર્બળતા પામી હોય, તો શ્રાવક સમૂહાયની તે પરિમાણમાં ઘણીજ વિશેષ નિર્બળતા પામવી જોઈએ, એમ કહેવામાં આવે છે કે, આ ઘટત-પહોરો (ઘટતી જતી સ્થિતિનો સમય) છે એટલે દિવસે દિવસે સાધુજી અને તેની પાછળ શ્રાવક વર્ગ પણ જ્ઞાન સંપત્તિમાં ઘટતો રહેવો જોઈએ, અને જે ઘટવાના પ્રવાહમાં રહેતો

હોય તો પછી તે (શ્રાવક સમૂહ)માંથી ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થવાની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય ?

જ્ઞાનસંપત્તિ હોય તો કોઇ પ્રકારનો વિચારભેદ થતાં તેનું સરળતા અને તત્ત્વપૂર્વક સમાધાન કરી શકાય છે; પરંતુ જ્ઞાનાભાવે જે કોઇપણ પ્રકારનો સહેજસાજ વિચાર ભેદ થાય તો તે દૂર નથી થઇ શકતો પરંતુ તે પ્રથમ આગ્રહરૂપ અને પછી કદાચક્રરૂપ ગ્રહણ કરે છે. આ ન્યાયે જ્ઞાનસંપત્તિ આપણામાંથી ન્યૂન થઇ જતાં આપણામાં નાની નાની અનેક બાબતોમાં દૂરાગ્રહો અને મમત્વ બંધાય ગયા છે. અને પછી જે જે પ્રકારના મમત્વને અનુસરનાર વર્ગ હોય છે તે તે પ્રકારના વાડાઓ બંધાય જાય છે. પરમ વીતરાગ એવા જિનેશ્વરોએ તો એક શુદ્ધ “જૈન” માર્ગ સ્થાપ્યો હતો, તેણે કાંઈ અનેક ગચ્છો ભેદો કે સંપ્રદાયો સ્થાપ્યા નહોતા; છતાં જૈનમાં નામ લેતાં થાકી જવાય એટલા ગચ્છો અને તેના બચ્ચારૂપ વાડાઓ થયા છે, અને તે દરેક ગચ્છ અને વાડાને અનુસરનાર સૌ પોતપોતાના અભિપ્રાયને સત્ય ગણી બીજાને અસત્ય કહે છે. આવી રીતે રિથિતિ ધરાવતા વાડાઓનું સ્પર્શ કરવામાં સાધુ મહાશયો તરફથી બીજી બધી બાબતો કરતાં પોતાનું વિશેષ વીર્ય ઉપયોગમાં લેવાય છે અને સાધુ મહારાજનું વીર્ય જે રસ્તે વપરાય તે રસ્તે તેને અનુસરનાર એવા શ્રાવક સમૂહનું પણ વપરાય એ સ્વાભાવિક છે; જે તેમ થાય તો શ્રાવક સમૂહના વીર્યને વિદ્વાદિ પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ ક્યાંથી રહે ? આ કારણે પણ શ્રાવક સમૂહમાં સારા પરિશ્રમી વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થવામાં કાંઈ નાનું-મનું નથી એમ વિચારવાનો સ્વીકાર્યા વિના રહેવા ન જોઇએ.

આ ઉપરાંત એક કારણ એ પણ છે કે ગૃહસ્થ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાની અભિલાષા કરતાં

સાધુ શિષ્યો ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા સાધુ વર્ગ ને વિશેષ રહે છે. એ ખરું છે કે, ગૃહસ્થ કરતાં ત્યાગ દશા અનેક અનેક ગુણી આત્માને ઉપકારક છે, એટલે પરત્તાના કલ્યાણ કરવાની શુદ્ધિવાળા સાધુ મહારાજને સાધુ બનાવવાની કાળજી રાખે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ઘણી વખત જેમ ગૃહસ્થ દશામાં પુત્રાદિ સંતતિની અભિલાષા રહે છે તેમ કેટલાક સાધુઓને શિષ્યરૂપી સંતતિ વધારવાની જિજ્ઞાસા રહેતી સંભળાય છે. તે જિજ્ઞાસા તપાસને પાત્ર છે. જેઓ અંતરંગથી સંસાર પ્રત્યેથી ઉદારીન થયા છે તેવા જીવોને ગૃહસ્થ દશામાંથી સાધુ જેવી ચઢતી દશાએ લઇ જવા એ મહા ઉપકારનું કાર્ય છે, પરંતુ જેઓ માત્ર દેખાદેખીએ અથવા ઉદર ભરણાદિ હેતુએ સાધુત્વ સ્વીકારવાને તૈયાર થતા હોય તેને સાધુત્વ અંગીકાર કરાવવું એ કોઇ પ્રસંગે જેમ લાભનું કારણ થઇ પડે છે, તેમ કોઇ વખત ધર્મની નિંદા થવાનું પણ કારણ થાય છે, દેખાદેખીએ અથવા ઉદર ભરણાદિની અગવડતાએ ત્યાગી થયેલા જીવોમાંથી પણ કેટલાક તેઓના પૂર્વના શુભ ઉદ્યમે કારણે મહા પ્રતાપી સાધુ તરીકે નીકળી આવે છે. જ્યારે બીજી તરફ એવા પણ દાખલા બનતા સાંભળીએ છીએ કે, ઇંદ્રિયાદિ શાંત ન થવાના કારણે ચારિત્રમાં પડવાઇ થઇ ધર્મને લાંછન લગાડે છે. આ બાબતની બારીક તપાસ કરી જોવામાં આવે કે, ક્યાં જીવો શિક્ષા લેવાને પાત્ર છે, અને ક્યાંને ગૃહસ્થ દશામાં રહેવા દઇ વિદ્વાન બનાવવા કોચ છે ? તો તે વિશેષ ઉપકારનું કારણ થતાં સ્વેતાંબરોમાં પણ ગૃહસ્થ વિદ્વાનો થવાનો સંભવ રાખી શકાય. આમ થતું ન હોવાના કારણે સ્વેતાંબરોમાં ગૃહસ્થ વિદ્વાનો નથી થતા એમ કહેવું એ શું નિર્જોખમ નથી ?

આ ઉપરાંત બીજાં બહાં કારણો છે, પણ તે તો ત્યારેજ જાણી શકાય કે જ્યારે આ

વિષયનું સુદમ અને સ્થિર અવલોકન કરવામાં આવે; પરંતુ રોજના પરિચિત એક બે કારણો કરી અમે વિષય પૂરો કરીશું, સાધુ ઉત્તમ દશા ઢંકાઇ જાય એ સ્વાભાવિક નિયમ છે.

આપણે જેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ રાખીએ છીએ એવા સાધુ મુનિરાજે આપણે ગૃહસ્થો ગૃહસ્થભિંગે પણ સિદ્ધ થવાને પાત્ર છીએ એવો જે કે પોતાના ઉપદેશ આકારે કહે છતાં તેવા પ્રકારની અસર તેઓને હાડોહાડ હોય એવું દૃષ્ટિ ગોચર નથી થતું. અને જે તેવા પ્રકારની અસર ન હોય તો પછી ગૃહસ્થોને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન કસાવનાર કોણ રહ્યું? અને એક તરફથી જેઓ પોતાના સ્વરૂપને જૂલી ગયા છે, અને બીજી તરફથી તેઓની શક્તિનું જ્ઞાન કસાવનાર કોઈ ન હોય ત્યારે પછી તે વર્ષમાં વિદ્વાને કૃત્તવ્ય કરવાનું ક્યાંથી બની શકે? અસાધારણ મહાત્મા પુરુષો આપણને આપણું સ્વરૂપજ્ઞાન કરાવતા હતા, એટલુંજ નહીં પણ આપણે એટલે ગૃહસ્થને વિષે કોઈ વિદ્વાન પુરુષ હોય તો તેની સ્તુતિ કરવી એટલુંજ નહીં, પણ તેનું અનુકરણ કરવાનું પણ ચૂકતા નહીં. આ કર્મકાળ સર્વવ્યાપી ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યના સંબંધમાં એવું બન્યું હતું કે, એક વખત તેઓ વીતરાગ મંદિરમાં પધારેલા ત્યાં જિન સ્તુતિ કરતાં ધનપાળ કવિએ કરેલું પદ તેઓ બોલેલા ત્યારે કોઈ મુમુક્ષુએ પ્રશ્ન કર્યો કે, હું ભગવાન ! આપ તો કવિ ધનપાળ કરતાં વિશેષ શક્તિના ધણી છો, એટલે આપ આપનું રચેલું પદ કેમ બોલતા નથી? અને ધનપાળ જીવું બોલે છે? આના જવાબમાં મહારાજ સાહેબે કહ્યું કે, મારા પદ કરતાં ધનપાળજીના પદમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ રહેલી છે. આવા વિચારના ન્યાયે ગૃહસ્થ સમુદાયને હિતેજન આપનારી વૃત્તિ ધરાવનારા સાધુ પુરુષો કૃત્તવ્ય થશે ત્યારે શ્રાવકોમાં વિદ્વાનો થવાનું નિમિત્ત હોય થશે.

અત્યારે તો આપું હિતેજન તો દુર રહ્યું, પણ જે શ્રાવક વર્ગમાંથી કોઈ પણ જગત વિચાર દર્શક નીકળેતો તેઓને ધણું સહન પડે તેવી સ્થિતિ આપણી સમાજ ધરાવે છે.

અમારા વાંચનારાઓ જણતા હોવા જોઈએ કે શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર જૈન સમાજમાં હાલમાં જોવામાં આવતી નવીન જગતિના અંદરો ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રથમ હતા. આજથી લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં, જૈન સમાજમાં અનેક નાની નાની ખામતોના કલહ ચાલતા હતા. સ્થાનક વાસી અને તપગચ્છની વચ્ચે મુખ વસ્ત્રિકા (મુમતિ), પ્રતિમા અને એક બીજાની ક્રિયાઓના સંબંધમાં અનેક ઝગડાઓ ચાલતા હતા; અને એ ઝગડાઓને અંગે પરસ્પર ગાળો દેવા જેવી રીતનું વર્તન પ્રવર્તતું હતું. અમને સ્મૃતિ બરાબર પ્રવાહમાં લઇ જતી હોય, તો અમને યાદ છે કે, એક સ્થાનકવાસી ગ્રંથમાં અભયદેવસુરિ જેવા મહાત્માનું નામ ‘અભયદેવ’ કહેવાનાં આહ્વાયથી અભયદેવ જેવા ખેદકારક રૂપાન્તર માં વાપર્યું છે. આજ રીતે તપગચ્છ તરફમાં “હુંક મત ખંડન નાટક” લખ્યું છે તે વાંચતાં માત્ર દુઃખજ થાય તેમ છે. આ સમય તે સ્થાનકવાસી અને તપગચ્છની વચ્ચે “સમકિતસાર” અને સમકિત શલ્યોદ્ધાર”ની તકરારનો છે. આ સમયે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રનું વર્ષ અઢાર ઓગણીશ વર્ષનું હતું. જે સમયે આવી કલહ ક્રિયા થયા કરતી તે વખતે તેઓએ જૈનમાં આવા મતભેદોથી થતી હાનિના સંબંધ પોતે લખેલા “મોક્ષમાલા” નામના ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે વિચારો દર્શાવ્યા હતા:—

“આ કાળ દશ આશ્ચર્યથી યુક્ત હોવાથી એ શ્રી ધર્મતીર્થ પ્રત્યે અનેક વિપતિઓ અમલી ગઇ છે, આવે છે અને પ્રવચન પ્રમાણે આવશે પણ ખરી જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ જાણી પડી ગયા છે, પરસ્પર નિંદાગ્રંથોથી જંગળ માંડી બેઠા છે. મધ્યસ્થ પુરુષો

વિવેક વિચારે મતમતાંતરમાં નહીં પડતાં જિન ક્ષિક્ષાનાં મૂળ તત્ત્વપર આવે છે; ઉત્તમ શીલ-વાન મુનિયોપર ભાવિક રહે છે અને સત્ય એકાગ્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે. અંગ્રેજોના શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈન પ્રજા માત્ર વીસ લાખની લગભગ છે. એ પ્રજા તે ગ્રમણોપાસકની છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવ તત્ત્વને પઠન રૂપે એ હજાર પુરુષો પણ માંડ ગણુતા હશે. મનન અને વિચારપૂર્વક ગણુનારા તો આગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો ખણુ નહીં હશે. જ્યારે આવી પતીત સ્થિતિ તત્ત્વ જ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે. ત્યારેજ મતમતાંતર વધી પડવા છે. "એક લોકીક કથન છે, કે "સો સાણે એક મત" તેમ અનેક તત્ત્વ વિચારક પુરુષોના મતમાં બહુધા ભિન્નતા આવતી નથી. તેઓના નીચેના શબ્દો આત્મમાર્ગધ્યક્ષક હોવાને તેઓની નિરાગ્રહતા બતાવવા માટે યોગ્ય થવા જોઈએ. આ વિચારો તેઓએ પોતાની એકવીશ વર્ષની વયે એટલે સંવત ૧૯૪૫ માં દર્શાવ્યા હતા:—

"મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સધળા સત્પુરુષો એકજ માર્ગેથી પામ્યા છે. વર્તમાન કાળે પણ તેથીજ ખમે છે; ભવિષ્ય કાળે પણ તેથીજ પામશે. તે માર્ગમાં મત ભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્નતતા નથી, ભેદભેદ નથી; માન્યમાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે. તે સમાધિ માર્ગ છે; તથા તે સ્થિર માર્ગ છે; અને સ્વાભાવિક શાંતિ સ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. માર્ગના મર્ચને પામ્યા વિના કોઈ ભૂત કાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાન કાળે પામે તેમ નથી અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં. શ્રી જિને સહજ ક્રિયાઓ અને સહજ ઉપદેશો એ

એકજ માર્ગ આપવા માટે કલાં છે; ને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો સફળ છે, અને એ માર્ગને ભુલી જઈ તે ક્રિયાઓ અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો સા નિષ્ફળ છે. શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્યા તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે; જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે એશ્વિમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પમાશે ત્યારે, પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિયસુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે, યોગ્ય સામગ્રી નહીં મેળવવાથી ભગ્ય પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યા છે તથા અટકશે, અને અટક્યા હતા. કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ, એકાગ્ર ભાવથી સમ્યક્ યોગે એજ માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે. વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વ પ્રાપ્તિ પુરુષ-નિર્ગ્રંથ આત્મા જ્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અપરિ-ઉદય આપરે ત્યારેજ, તે પ્રાપ્ત થશે-ત્યારેજ તેની વાટ મળશે, ત્યારે તે મત ભેદાદિ જશે, મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી; વિચારીને જોણે મતભેદ ટાળ્યો, તેઓ તે વૃત્તિને પામ્યા." વળી, તેઓને સમ્યક્દર્શન શ્રાવિત અને તેના અનુસરનાર આચાર્યોની કૃપા દ્વારાએ પ્રાપ્ત થયેલું તે તેઓના નીચેના શબ્દોથી જણાશે:— /

"હે સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુ ભૂત સમ્યક્ દર્શન તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો. "આ અનાદિ અનંત સંસારમાં અનંત અનંત હોવા તારા આશ્રય વિના અનંત અનંત ભાવે દુઃખને અનુભવે છે તારા પરમાનુગ્રહથી સ્વરૂપમાં રૂચિ થઈ પરમ વીતરાગ સ્વભાવ પ્રત્યે પરમ નિશ્ચય આવ્યો. કૃત કૃત્ય થવાનો માર્ગ ગ્રહણ થયો.

"હે જિન વીતરાગ ! તમને અત્યંત ભ-

કિતી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

“હે કુંદકુંદાચાર્ય ! તમારા વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકાર ભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિ શ્રેય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.” ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે. અને પામશે.”

આ તેઓના જીવનના પ્રારંભના અને મધ્યના શબ્દો છે. તેઓના તેત્રીશ વર્ષની વયે દેહોત્સર્ગ થયાં પહેલાં માત્ર દશ દહાડે નીચેનાં શબ્દો કહ્યા હતા. જે તેઓની શ્રીજિનપ્રત્યેની રંગેરંગ સંતત શ્રદ્ધા દર્શાવવા માટે બસ થશે. ઇચ્છે છે જે જોગી જન, અનંત સુખ સ્વરૂપ; મૂળ શુદ્ધ તે આત્મ પદ, સયોગી જિનસ્વરૂપ. આત્મ સ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર; જિન પદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર, જિનપદ નિજપદ એકતા, જિન ભાવ નહીં કંઈ; લક્ષ થવાને તેઓને, કલા શાસ્ત્ર સુખદાઇ. જિન પ્રવચન દુર્ગમતા, થાકે અતિમતિ માન; અવલંબન શ્રી સદ્ગુરુ, સુગમ અને સુખપ્રાણ.

ઉપાસના જિનચરણની,

અતિશય ભક્તિ સાહુત.

મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટિત. ગુણપ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્યુષ યોગ; પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ. પ્રવચન સમુદ્ર બિંદુમાં, ઉલટી આવે એમ; પૂર્વ જ્ઞાનની લખિધતું ઉદાહરણ પણ તેમ. વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ; પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ; મંદ વિષયને સરજતા, સહ આજ્ઞાસુવિચાર; કૃષ્ણ-કૌમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભુમિકાધાર. રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ; જગત્ ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહા ભાગ્ય; નહીં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહીં દોભ; મહાપાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ

રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ; જગત્ ઇષ્ટ નહીં આત્મથી, મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય; નહીં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણ યોગ નહીં દોભ; મહા પાત્ર તે માર્ગના, પરમ યોગ જિત્તલોભ. આવ્યે બહુ સમદેશમાં, છાયા ગયે સમાધ, આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ ગાઇ. ઉપજે મોહ વિકલપથી, સમસ્ત આ સંસાર; અંતર્યુષ અવલોકતાં, વિલય થતાં નહીં વાર,

સુખધામ અનંત સુસંત ચહિ,
દિનરાત્ર રહે તદ્ધ્યાન મહિ;
પ્રશાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમ પદ તે વરતે જય તે.

જેઓના આત્મામાં પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી શ્રી જિનજ વલ્લા હતા. તેઓને એવા આકારમાં મૂકવામાં આવે કે, તેઓ પોતા પ્રત્યે પચીશમાં તીર્થ કર તરીકે, સમૂદાયની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવતા હતા; એ તેઓને અન્યાય આપવા સમાન છે કે નહીં તે વિચારવાને પોતાની પરીક્ષા શુદ્ધિ-નિર્ણય કરવાનું સુપ્રત કરવું તેજ યોગ્ય છે.

વળી, શ્રીમાન પોતાને વિષે “કેવલજ્ઞાન” સ્થાપતા હતા એવી વાતનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે; આ વાતનો પ્રચાર કરવામાં પણ તેઓને ન્યાય મળે છે કે કેમ તે તેઓના દેહોત્સર્ગ પહેલાં એક વર્ષે લખાએલા નીચેના શબ્દોથી જોઇ શકાશે.

“અમારા ચિત્તને વિષે, ક્ષવારૂંકાર એમ આવ્યા કરે છે. અને એમ પરિણામ સ્થિર રહ્યા કરે છે કે. જેવો આત્મ કલ્યાણનો નિર્ધાર શ્રી વર્ધમાન સ્વામીએ, કે શ્રી કલ્પભાદિએ કર્યો છે તેવો નિર્ધાર ખીળ સંપ્રદાયને વિષે નથી. વેદાંતાદિ દર્શનોનો લક્ષ આત્મ જ્ઞાન લાણી અને સંપૂર્ણ મોક્ષ પ્રત્યે જનતા જેવામાં આવે છે, પણ તેનો યથા યોગ્ય નિર્ધાર સંપૂર્ણપણે તેમાં જેવામાં આવતો નથી; અંશે જણાય છે; અને કંઈ કંઈ

તે પણ પર્યાય ફર દેખાય છે. જો કે વેદાંતને વિષે ઠામઠામ આત્મચર્યાજ વિવેચી છે; તથાપિ તે ચર્યા સ્પષ્ટપણે અવિરહ છે, એમ હજી સુધી લાગી શકતું નથી; એમ પણ બને કે, વખતે વિચારના કાંઈ ઉદયભેદથી વેદાંતનો આશય ખીજે સ્વરૂપે સમજવામાં આવતો હોય, અને તેથી વિરોધ ભાસતો હોય, એવી આશંકા પણ ફરી ફરી ચિત્તમાં કરવામાં આવી છે; વિશેષ વિશેષ આત્મવીર્ય પરિણુભાવીને તેને અવિરોધ જોવા માટે વિચાર કર્યા કરેલ છે; તથાપિ એમ જ જણાય છે કે, વેદાંત જે પ્રકારે આત્મસ્વરૂપ કહે છે તે પ્રકારે સર્વથા વેદાંત અવિરોધપણું પામી શકતું નથી; કેમકે તે કહે છે તેજ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ નથી; કાંઈ તેમાં મોટો ભેદ જોવામાં આવે છે. અને તે તે પ્રકારે સાંખ્યાદિ દર્શનને વિષે પણ ભેદ જોવામાં આવે છે. એક માત્ર શ્રી જિને કહ્યું છે તે આત્મસ્વરૂપ વિશેષ વિશેષ અવિરોધી જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે વેદવામાં આવે છે. સંપૂર્ણપણે અવિરોધી જિનતું કહેલું આત્મસ્વરૂપ હોવા યોગ્ય છે એમ ભાસે છે. સંપૂર્ણપણે અવિરોધજ છે એમ કહેવામાં નથી આવતું તેનો હેતુ માત્ર એટલો છે કે, સંપૂર્ણપણે આત્માવસ્થા પ્રકટી નથી જોઈ જે અવસ્થા અપ્રમટ છે તે અવસ્થાનું અનુમાન વર્તમાન કરીએ છીએ, જેથી તે અનુમાનપર ભાર ન દેવા યોગ્યગણી વિશેષ વિશેષ અવિરોધી છે એમ જ જણાયું છે. સંપૂર્ણ અવિરોધી હોવા યોગ્ય છે એમ લાગે છે. સંપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ કાંઈ પણ પુરૂષને વિષે પ્રગટવું જોઈએ એવો આત્માને વિષે નિશ્ચય પ્રતીતિ ભાવ આવે છે; અને તે કેવા પુરૂષને વિષે પ્રગટવું જોઈએ એમ વિચાર કરતાં જિન જોવા પુરૂષને પ્રગટ થવું જોઈએ એમ સ્પષ્ટ

લાગે છે. કાંઈને પણ આ સૃષ્ટિમંડળને વિષે આત્મસ્વરૂપ સંપૂર્ણ પ્રગટવા યોગ્ય હોય તો શ્રી વર્હમાનસ્વામીને વિષે પ્રથમ પ્રગટવા યોગ્ય લાગે છે, અથવા તે જ્ઞાના પુરૂષને વિષે સૌથી પ્રથમ સંપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ (આ લેખ અહીંથી અપૂર્ણ છે.)

શ્રીમાનતા દેહોત્સર્ગ પહેલાં એક મહીના અગાઉ લખાએલા તેઓના નીચેના વિચારો આ વાતના સમર્થન માટે મૂકીએ છીએ.

“ધણી ત્વરાથી પ્રભાસ પૂરો કરવાનો હતો ત્યાં વચ્ચે સહરાનું રજી સંપ્રાપ્ત થયું માથે ધણો ઘોળેરજા હતો તે આત્મવીર્ય કરી જેમ અલ્પકાલે વેદી લેવાય તેમ પ્રવટના કરતાં પગે નિકાચિત ઉદયમાન થાક ગ્રહણ કર્યો. જે સ્વરૂપ છે તે અન્યથા થતું નથી; એજ અદ્ભુત આશ્ચર્ય છે.”

આવી સ્પષ્ટ રીતે જે પોતાની જ્ઞા દર્શાવે છે તેઓનું ખીજા આકારમાં ચિત્ર દોરવામાં આવે, તો તેઓને કેટલો મંબીર અન્યાય થાય છે તે શુભ ભાવનાવાન પુરૂષોએ વિચારવું. અમે સાવધ છીએ કે, કેટલાક ઉત્તમ સાધુ સુનિરાજે તરશી પણ આવી પ્રચારવામાં આવતી વાતને વાતપ્રચારમાં સત્યાસત્ય જોવાની નહીં મળેલી તકને કારણે પણ, દોરાવું પડે છે. જો કે તેમાં પણ કેટલાક શ્રીમાનતા દેશ કાળાદિતું યરાગર અવલોકન નહીં કરનાર એવા જોઈએ તે કરતાં વિશેષ ઉત્સાહી પ્રશ્નસંકાનો પણ કેટલોક દોષ છે; કારણ કે જે સ્થિતિ શ્રીમાન પોતે માનતા નહીં તેવી સ્થિતિ, તેઓની દર્શાવવાનું તેઓ કરે, ખાળજોને તેથી અતિશયોક્તિરૂપ લાગે એ દેખીતું છે.

શ્રીમાન રાજચંદ્રના સંબંધમાં એક એવી વાત પણ પ્રવર્તાવવામાં આવે છે કે તેઓનો પંથ ચાલે છે. અમે આ વાતની સર્વથા ના પાડીએ છીએ; જો કે એટલું ખરું છે કે, તેઓના જીવનમાં એક મુખ્યમાં મુખ્ય જિ-

ગાથા એ હતી કે, સ્વેતામ્બર દિગમ્બર આદિ ભાવો દેશકાળાદિ કારણોથી ઉત્પન્ન થયા છે એટલે તે ભાવોનું અનેકાંત દષ્ટિએ જન સમૂહને બાન કરાવી જૈન ધર્મનો પુનઃ દિગ્વિભવ કરવો; તથાપિ તે જિજ્ઞાસા ત્યારેજ કિંમતમાં મૂકવી કે ન્યારે પોતાને ત્યાગાદિ આવશ્યક કારણો પ્રાપ્ત થાય અને તેની સાથે આત્મ જગૃતિ પણ આ કાળમાં જટલી પ્રાપ્ત કરી શકાય તેટલી પ્રાપ્ત થાય એવો તેઓનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. આની સાથે એવા મહાન કાર્યને માટે કેવું પરાક્રમ જોઈએ તે વિષે પણ પોતે સંપૂર્ણ જગૃત હતા. તેઓ વ્યવસાય મુક્ત થવાની કેવી પરમવૃત્તિ ધરાવનાર હતા તે તેઓની ખ્યાનગી નોંધપોથી (ડાયરીમાં)થી નીચેના વાક્યો લઘુ ટાંકીએ છીએ તે પરથી જણાશે:—

“હે જીવ ! અસારભૂત લાગતા એવા આ વ્યવસાયથી હવે નિવૃત્ત થા; નિવૃત્ત !

“તે વ્યવસાય કરવાને વિષે ગમે તેટલો જળવાન પ્રારબ્ધાદય દેખાતો હોય, તોપણ તેથી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત !

“જે કે શ્રી સર્વજ્ઞે એમ કહ્યું છે કે, ચૈદમે ગુણગણે વર્તેતો એવો જીવ પણ પ્રારબ્ધ વૈદ્યા વિના મુક્ત થઈ શકે નહીં તોપણ તું તે ઉદ્યમેના આશ્રયરૂપ હોવાથી નિજ દોષ જાણી તેને અત્યંત તીવ્રપણે વિચારી તેથી નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત !

“કેવળ માત્ર પ્રારબ્ધ હોય, અને અન્ય કર્મદશા વર્તેતી ન હોય તો તે પ્રારબ્ધ સહેજે નિવૃત્ત થવા દેવાનું અને છે, એમ પરમ પુરુષે સ્વીકાર્યું છે, પણ તે પ્રારબ્ધ ન્યારે કહી શકાય કે ન્યારે પ્રાણ્તાંત પર્વત નિષ્કામેદ દષ્ટિ ન થાય, અને તેને સર્વ પ્રસંગમાં એમ અને છે એવું ન્યાં સુધી કેવળ નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી એમ એ કે, તેને વિષે ત્યાં જુદી ભજવી છે; આ વાત વિચારી હે જીવ ! હવે તું અલ્પકાળમાં નિવૃત્ત થા, નિવૃત્ત !

“હે જીવ ! હવે તું સંગ નિવૃત્તિ કાળની પ્રતિષ્ઠા કર, પ્રતિષ્ઠા કર !

“કેવળ સંગ નિવૃત્તિરૂપ પ્રતિષ્ઠાનો વિશેષ અવકાશ જેવામાં આવે, તો અસંગસંગ નિવૃત્તિરૂપ એવો આ અવસાય તેને ત્યામ !

“જે જ્ઞાન દશામાં ત્યાગાત્યાગ કંઈ અભવે નહીં તે જ્ઞાન દશાની સિદ્ધિ છે જેને વિષે એવોનું સર્વ સંગ ત્યાગ દશા અલ્પકાળ વેદીશ, તો સંપૂર્ણ જગત્પ્રસંગમાં વર્તે તો પણ તને બાધરૂપ ન થાય; એ પ્રકાર વર્તે છયે પણ નિવૃત્તિજ પ્રશસ્ત સર્વજ્ઞે કહી છે, કેમકે ઋષિ-ભાદિ સર્વ પરમ પુરુષે છેવટે એમજ કહ્યું છે”

જૈન દર્શનનો પુનઃ દિગ્વિભવ કરવાની પોતાની પરમજિજ્ઞાસા શ્રીમાનની હતી, છતાં તેઓ તેવું મહાન કાર્ય કરવાને કેવું પરાક્રમ જોઈએ તે વિષે કેટલા જગૃત હતા તે તેઓની નીચેની વિચાર પ્રવૃત્તિથી જોઈ શકાય છે:—

“જેનાથી માર્ગ પ્રવર્ત્યા છે, એવા મોટા પુરૂષના વિચાર, બળ, નિર્ભયતાદિ ગુણો પણ મોટા હતા.

“એક રૂઝા પ્રાપ્ત કરવામાં જે પરાક્રમ ધટે છે તે કરતાં અપૂર્વ અભિપ્રાય સહિત ધર્મ સંતતિ પ્રવર્તીવવામાં વિશેષ પરાક્રમ ધટે છે.

“તથા રૂપશક્તિ થોડા વખત પૂર્વે અત્ર (પોતામાં) જણાતી હતી. હાલ તેમાં વિકળતા જેવામાં આવે છે તેનો હેતુ શો હોવો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે.

“દર્શનની રીતે આ કાળમાં ધર્મ પ્રવર્તે એથી જીવોનું કલ્યાણ છે કે સંપ્રદાયની રીતે પ્રવર્તે તો જીવોનું કલ્યાણ છે તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

“સંપ્રદાયની રીતે ધણું જીવોને તે માર્ગ અહણુ થવા યોગ્ય થાય; દર્શનની રીતે વીરજી જીવોને અહણુ થાય.

“જે જિનને અભિમતે નિરૂપણ કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવે, તો તે સંપ્રદાયના પ્રકારે નિરૂપણથવો વિશેષ અસંભવિત છે, કેમકે તેની રચનાનું સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ થવું કઠણ છે.

“ દર્શનની અપેક્ષાએ કોઇક જીવને ઉપ-
કારી થાય એટલો વિરોધ આવે છે.

“ જે કોઇ મોટા પુરુષ થયા છે તેઓ
પ્રથમથી સ્વસ્વરૂપ (નિજશક્તિ) સમજી શકતા
હતા, અને ભાષી મહાકાર્યનાં બીજને અવ્યક્ત
પણે વાળ્યા રહેતા હતા; અથવા સ્વાચરણ અવિ-
રોધ જેવું રાખતા હતા.

“ અત્રે તે પ્રકાર વિશેષ વિરોધમાં પડ્યો
હોય એમ દેખાય છે.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે પોતાના અંગિત લેખમાં
નીચેના પ્રશ્નો ઉર્લ્લવાળ્યા છે તેથી પોતે કંઈ
દશા દ્વારા ઉત્પત્તિ કરી શકે એ સંબંધીનું
તેઓની વિચાર ધટના ચાલતી હતી તે જણાશે:—

“ અવિરતિ, દેશવિરતિ, સર્વાવિરતિ, એમાંના
કયા આશ્રમવાળા પુરુષથી વિશેષ ઉત્પત્તિ
બધ શકવાનો સંભવ રહે છે ? સર્વ
વિરતિ કેટલાં કારણોમાં પ્રતિબંધને લીધે
પ્રવર્તી શકે નહીં ? દેશવિરતિ અને અવિ-
રતિની તથા રૂપ પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ, અને વળી
જૈન માર્ગમાં પણ એ રીતનો સમાવેશ એણે
છે, આ વિકલ્પ અમને શા માટે ઉઠે છે ?
અને તે સમાવી દેવાનું ચિત્ત છે તે સમાવી
દેખી ? ”

આ ઉપરથી જણાશે કે તેવા જૈન દર્શ-
નનો પુનઃ દિગ્વિન્ય કરવાની તેઓની અભિ-
લાષા આવશ્યક સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત કર્યાબાદ
અમલમાં મૂકવાની હતી, તથાપિ હાલમાં તેઓનો
પંથ કોઇ ચાલે છે તે કહેવું યોગ્ય નથી. હા,
એટલી વાત ખરી છે કે જે મનુષ્યો તેઓના
પરિચયમાં આવેલા, તેઓમાંના કેટલાક એવા
છે કે, શ્રી જૈન દર્શનની અંદર પડેલા મન્થ
મતો એ દેશકાળાદિને લઇને થયેલા છે એવું
માની સર્વદેશીય દષ્ટિએ જૈન દર્શનની સેવના
કરે છે. તેઓમાંના કેટલાકનો લક્ષ આત્મ
કલ્યાણ કરવા બધી હોવાથી તેઓ બહુ લોક
પરિચય નહીં સેવતા હોય. તેઓ જો કે, આત્મ-
કલ્યાણ અર્થે આ પ્રમાણે કરતા નહીં હોય,

પરંતુ તે જૈનસમુદાયને, યેશક શંકામાં નાંખ-
નાર સાધન છે કે, કદાચ તેઓનો સંગ્રહાય-
નવીન હોય. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, શ્રીમા-
નના પરિચયમાં આવેલા મનુષ્યો આ વાત લક્ષમાં
લેશે કે પોતાનું ચિત્ત ધર્મના કદાચહોથી વિમુખ
હોય તે શુદ્ધ ભાવે સમાજનો પરિચય સેવી સ્પષ્ટ
પણે દર્શાવશે કે જેથી તેઓ જના પ્રત્યે માહા-
ત્મ્ય બુદ્ધિ રાખે છે, તે બીજા આકારમાં
સમાજદ્વારા ન મૂકાય; અને ઉલટું સમાજને
તમારો વિચારો દુરાગ્રહ રહિત હોઈ અનુકરણીય
છે એમ લાગે.

શ્રીમાનના સંબંધમાં એકાદ વિશેષ પ્રસંગ
અહીં લઇ મૂળ વિષય ઉપર આગળ ચાલીશું.
એમ વાતનો પ્રચાર કરવામાં આવે છે કે તેઓ
નિશ્ચય માર્ગને મુખ્યતા આપતા હતા. નીચે-
ના તેઓના શબ્દોથી જણાશે કે, તેઓ “નિ-
શ્ચય” અને “વ્યવહાર” બન્ને સમાન પક્ષમાં
મૂકતા હતા.

નિશ્ચય વાણી સાંભળી, સાધન તબક્કાં નોખ;
નિશ્ચય રાખી લક્ષમાં, સાધન કરવા સૌખ-
નય નિશ્ચય એકાંતથી. આમા નથી કહેલ;
એકાંતે વ્યવહાર નહીં, બન્ને સાથ રહેલ.

વળી મતાર્થના લક્ષણો ખતાવતાં મતા
ર્થોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કરે છે.

અથવા નિશ્ચય નય ગ્રહે, માત્ર શબ્દની મંય;
લોપે સદ્વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય

બનતાં સુધી અમે શ્રીમાનના અંગિત
સંબંધમાં કંઈ પણ ન બોલવાનું ઇચ્છીએ
છીએ. કેમકે અમારો તેઓની સાથે એક સાં-
સારિક ભાઇ તરીકેનો સંબંધ હતો. છતાં
આજે પ્રસંગવશાત્ આટલું વિસ્તારથી વ્યા-
ખ્યા છીએ તે એવી દૃષ્ટિથી કે પશ્ચિમ ભણીના
દેશોમાં વિદ્વાનોના અંગિત અભિપ્રાયો દર્શાવ-
વાનું કાર્ય બનતાં સુધી તેના વિશેષ સંગ્રહા
લાંચો કે વિશેષ પરિચયીઓ એવા હેતુથી માથે
લે છે કે તેઓ પોતાના પરિચયથી ખરી હકી

કત થું છે તે દર્શાવી શકે. પ્રોફેસર મેક્સમુલર-
નું જીવન ચરિત્ર તેઓની પત્નિએ લખ્યું છે.
મહંમ મી૦ બ્રેડલોનું ચરિત્ર પણ લખ્યું કરી
તેઓની પુત્રીએ લખ્યું છે. આવા સેંકડો ઉદાહ-
રણો ત્યાંથી મળે છે. આપણે ત્યાં એવું ધારણ
નથી તેનું કારણ માત્ર એ છે કે, આપણું
વિચાર વાતાવરણ ઉદાર નથી. આપણે ત્યાં
તો લખ્યું કરી એવા લખનારાઓ પણ પ્રીતી
ભાવના કારણે વસ્તુ સ્થિતિને કાંઈક રંગ પણ
આપે; અને ન આપે તો પણ સમાજ પોતાના
વિચાર વાતાવરણના કારણે તે અતિશયોકિત
રૂપ માની લેવાનું સાહસ પણ કરી લે.

અમે સંપૂર્ણપણે સાવધ છીએ કે દરેક
દરેક દેશમાં અને દરેક દરેક સમાજમાં ન્યારે
વિચારવાતાવરણમાં ઉદારતાનું તત્ત્વ, દેશ
કાળાદિ સંજોગોને લઈને ચાલ્યું ગયું હોય છે
ત્યારે તે સમાજના જે મૂળ તત્ત્વોપર પારમાર્થિક
કે વ્યવહારિક શ્રદ્ધાઓનું બંધારણ થયું હોય
છે તેજ મૂળતત્ત્વોપર પોતાની શ્રદ્ધાનું બંધા-
રણ કરી, ધ્રુવ, ક્ષેત્રાકાળભાવને અનુકૂળ માત્ર
આકાર પર્યાયમાં કંઈક જાગૃતિ બતાવવામાં
આવે તો એકદમ સહન કરી શકતી નથી.
મતલબ કે, ન્યારે સમાજનું વિચારવાતા
વરણ રૂઢતા પામી ગયું હોય છે ત્યારે કાંઈ
પણ મૂળ તત્ત્વોપર રચાયેલી, પણ માત્ર
આકાર ફેર હોય એવી જાગૃતિ દર્શાવે તો
લણી વખતે સમાજ તે રૂઢતાના કારણે સહન
કરી શકતી નથી. આ પ્રમાણે અને, તો તેમાં
કાંઈ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. સંકુ-
ચિત વાતાવરણમાં ન્યારે સમાજ હોય છે
ત્યારે મમે તેવા પ્રત્યક્ષ સત્યનો પણ તેઓ
અસહકાર કરે છે; એટલુંજ નહીં પણ તે સામે
એવો મજબુત વિરોધ બતાવે છે કે, જેના
પરિણામમાં લણું વિદ્વાનોને પોતાના દેહના
ભોજ આપવા પડ્યા છે. પ્રખ્યાત પાશ્ચાત્ય
તત્ત્વજ્ઞ સોક્રેટીસે ન્યારે આત્માનું અમરત્વ

સ્વીકાર્યું ત્યારે લોકોએ તેની સામે થઇ
તેઓના દેહના ભોગની ઇચ્છા કરી. આજ
રીતે પૃથ્વી ગોળ છે એવું સિદ્ધ કરનાર ગેલે-
લીઓએ ન્યારે પોતાનો સિદ્ધાંત દર્શાવ્યો.
ત્યારે તેને શૂળીએ ચઢાવી દેવામાં આવ્યો.
માર્ટીન લ્યુથર નામના પ્રેટેસ્ટન્ટ મતના
સ્થાપક ન્યારે ક્રિશ્ચિઅન ધર્મગુરુઓના વર્તન
અને જીવનની સામે થયા ત્યારે તેઓએ
ખમેલી શિક્ષા સર્વત્ર પ્રગટ છે.

ન્યારે પશ્ચિમભણીનું વાતાવરણ સંકુચિત-
પણાથી રહિત થયું, અને ઉદારતામય થયું ત્યારે
તેઓજ સોક્રેટીસ, ગેલેલીઓ, માર્ટીન લ્યુથર
ના પ્રયે પુન્યભાવ રાખવા લાગ્યા. હાલમાં
પશ્ચિમ ભણીનું વિચાર વાતાવરણ ઉદારતાના
શિખરે ચઢેલું હોવાનું પ્રમાણ વાનરમાંથી મનુષ્ય
ઉત્પત્ત થયાનો નિયમ પ્રતિપાદન કરનાર ડાર્વીન
ના ઉદાહરણપરથી મલે છે. વાનરમાંથી મનુ-
ષ્ય થવાની વાત દેખીતી રીતે કલ્પનાસમ્મત
છે, છતાં તે વાતમાં કંટાળું સત્ય હોવા યોગ્ય
છે તેની શોધ થઇ શકે તેટલા માટે પશ્ચિમ-
ના ઉદાર વિચારવાતાવરણમાં રહેનારે તે સા-
તિપૂર્વક સાંભળી; એટલુંજ નહીં પણ તેની
યોગ્યતા અયોગ્યતા સાખીત કરવા માટે ભગી-
રથ પ્રયત્નો આદર્યા હતા કાળે કરી જો કે
ડાર્વીનની શોધ માન્ય થઇ નહી; પણ એવી
વિચાર ઉદારતા દાખવવાના કારણેજ પશ્ચિમ
માં અત્યારે મહાન શોધકો, અને સુધારકો ઉ-
ત્પત્ત થાય છે.

કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, વિચાર ઉદાર-
તાનો જ્યારે સમાજમાં લોપ અથવા ન્યુનતા
થયેલ હોય છે ત્યારે લોક સમૂહને તેની રૂઢ
વિચાર પ્રગતિ જાગૃત વિચાર સહન થવા દેતી
નથી; અને એજ સમાજ જ્યારે વિચાર ઉદાર-
તાના ધરમાં આવે છે ત્યારે ગેલેલીઓની પેઠે
પછવાડેથી પૂજે છે આ ઉપરથી અમે કહેવા
એમ માંગીએ છીએ કે, જ્યારે માત્ર શુદ્ધ

ક્રિયાઓ-હેતુ ધ્યાનમાં લીધા વિનાની ક્રિયાઓ-માં જૈનસમાજની પ્રવૃત્તિ હતી ત્યારે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આત્મજ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા કરવાનું ભૂલી જવામાં આવે છે એમ પ્રરૂપું એટલે કે વિચારવાતાવરણના સંકુચિતપણાના આવશ્યક પરિણામ તરીકે એક વિચારના પ્રવાહમાં ધણા સમય થયાં ચાલ્યા આવતા સમાજને એક વ્યાપ્તાત જેવું લાગ્યું અને તેથી શ્રીમાન આત્મજ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયાઓ કરવાનું પ્રરૂપે છે તેને બદલે તેઓ નિશ્ચય માર્ગનું અવલંબન લે છે એવા વિચારોને આધીન થયા. વળી, બપો હજાર વર્ષ થયાં સ્વેતામ્બરોને દિગમ્બરો વચ્ચે વિરોધ ચાલ્યા આવતો કે સ્વેતામ્બરો શિથિ-લાચારી-નામ માત્ર જૈન છે એમ માનતા અને દિગમ્બરોને સ્વેતામ્બરો 'નિન્દવ' (નિવેષક-જૈન માર્ગના) તરીકે માનતા. આવા બપો હજાર વર્ષના જેના સંજ્ઞા સંસ્કારો થઈ ગયેલા હતા, અને જેનું વિચારવાતાવરણ છુટું નહીં હતું એવા સમાજ પ્રત્યે એમ કહેવામાં આવે કે તમે પરસ્પર નકામો વૈરવિરોધ કરો છો, તમે આત્માથી સ્વેતામ્બર નથી અને દિગમ્બરો નથી; એ બંને દશા આત્માનું સ્વરૂપ પામવા માટે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અનુસરી પ્રરૂપી છે, તો ગમે તેવું તેમાં સત્ય હોય છતાં તે બંને સમાજો એકદમ એ વાતનો સ્વીકાર તો કયાંથી કરે? પરંતુ તેઓના વિચારો ને સંજ્ઞાઓમાં ઉછરેલા છે તે સંજ્ઞાઓને લઈને તેઓ આવી વાત કરનાર પ્રત્યે 'નવીન પંથ' સ્થાપનાર તરીકે ભુલે તો કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આ પ્રમાણે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના સંબંધમાં બન્યું છે.

આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે આવા વિચારો દર્શાવ્યા ત્યારે સ્વભાવિક રીતે થયું જોઈએ તેમ, સમાજને તેઓના વિચારો સંકુચિત વિચારવાતાવરણને લઈને

એક વ્યાપ્તાતરૂપ લાગતા. હવે ન્યારે વિચાર વાતાવરણ છુટું થવા લાગ્યું છે ત્યારે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રની તેની તે વાત સમાજમાં એની મેળે થવા લાગી છે. સ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો જૂદા નથી; બંને દેશાદેશ કાળાદિને લઈને છે એવું લોકોમાં હવે સમજાવા લાગ્યું છે; અને તે લાગવાના કારણેજ સુરત ખાતે “ સર્વ જૈન પરિષદ ” મળી છે. આજથી વીસ વર્ષ પહેલાં જૈનના તમામ ફિરકાઓ એકઠા થઈ પોતે એક છે એવી કલ્પના કરવાનો પણ અવકાશ નહોતો. તે આજે પ્રત્યક્ષ ક્રિયામાં જણાય છે. આનું કારણ માત્ર છૂટા વિચારવાતાવરણનું છે. ન્યારે છુટું વિચારવાતાવરણ નહોતું ત્યારે એજ પશ્ચિમબાણીની પ્રજાએ, અત્યારે સિદ્ધ ગણવામાં આવતો પૃથ્વી ગોળ છે એવું દર્શાવનાર સિદ્ધાંત પ્રરૂપનારને શૂળીએ ચઢાવ્યો અને એજ વિચાર વાતાવરણ છુટું થયું ત્યારે ડાર્વીન જેવાની માત્ર કલ્પના પણ ઉત્સાહ પૂર્વક તેજ પ્રજાએ વધાવી લઈ શોધખોળને પાત્ર બનાવી.

વિચાર વાતાવરણ છુટું થાય છે કે તરત સમાજના વ્યક્તિઓને અન્યોન્ય એક બીજાના વીચારોમાં પ્રમેદ ઉત્પન્ન થાય છે. અમારી પાસે ધણા વિચારવાનો ફિરિયાદ કરે છે કે, આપણી જૈન સમાજ પોતાને વિરોધ જૈન દર્શનનો પુનઃ દિગ્વિજય કરવાની મહાન અભિલાષા ધરાવવા માટે શ્રીમાન્ પ્રત્યે પ્રમેદ ધરાવતી ક્યારે થશે? શ્રીમાન તેવી અભિલાષા ક્રિયામાં મુકવાને શકત હતા, અથવા યોગ્ય હતા એ સવાલ બાજુ ઉપર રાખી, એવી એક મહાન અભિલાષા રાખનાર પુરૂષ પોતાના સમાજમાં ઉત્પન્ન થયા છે એમ જોઈને પશુ તેઓ પ્રત્યે પ્રમેદભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં કેમ આગળ નથી! અમે આવી ફિરિયાદ કરનારાઓને એમ કહી શાંત કરીએ છીએ કે જ્યારે સમાજ અલગતા આવેલા સંસ્કારોથી વિમુક્ત થાય છે ત્યારે

એની મેળે છૂટું વિચારવાતાવરણ થતાં પ્રમેદ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જો સ્વેતાંમ્બર અને દિ-
ગ્ધર દેશનું અસ્તિત્વ દેશકાળને લઇને છે
અને તેટલા માટે અગોચર વિરોધી દૃષ્ટિથી
જેવું મૂકી દઇ સમાન દૃષ્ટિથી જેવાનું શ્રીમાન
રાજચંદ્રનું સાથી પહેલું કહેવું હોય અને
અત્યારે હવે તે કહેવાનો અમલ પણ થવો
શરૂ થયો હોય તો અમે સમજીએ છીએ કે,
તે શ્રીમાન પ્રત્યે પ્રમેદ ભાવ લાવવારૂપ છે.
કહેવાનો હેતુ એવો છે કે શ્રીમાનના વિચારોને
ધણી સમયથી ચાલતા આવેલા સંસ્કારો સહિ
તના સમાજ તરફથી પ્રથમ કોઇ પ્રકારે ન્યાય
ન મળ્યો હોય અથવા અમે ઉપર કહ્યું તેમ
જંભીર અન્યાય મળ્યો હોય તો અમે તેમાં સમાજ-
ના ચોક્કસ વ્યક્તિઓનો દોષ દેખતા નથી. વિચાર
વાતાવરણના સંકુચિતપણા પ્રત્યેજ તે દોષ
મૂકી શકાય. અમને આ સ્થળે એમ પણ સ્વી
કાર્યા વિના ચાલતું નથી કે, શ્રીમાન રાજચં-
દ્રને તો વિશેષ ભાગ્યશાળી માનવા જોઇએ કે,
તેઓને ધણુંજ થોડું સહન કરવું પડ્યું છે.
તેઓના કથન પછી સમાજમાં આટલી તરા-
એ તે કથનનો અમલ થવો શરૂ
થયો છે એ કાંઇ એછા સંતોષનું કારણ નથી.
જે રીતે હારવીન પ્રત્યે પશ્ચિમની પ્રજાએ
કામ લીધું હતું.

શ્રીમાન રાજચંદ્રના ઉદ્ઘાટનપરથી અમે
એમ બતાવવા માગ્યું છે કે, જૈનમાં ગૃહસ્થ
વિદ્વાનો ઉત્પન્ન નથી થતા તેનું એક કારણ
આપણું સંકુચિત વિચારવાતાવરણ પણ છે.

હવે આ વિષય પુરે કરતાં આજના વિ-
ચારોને બીજા આકારમાં લઈ જવામાં ન આ-
વે તેટલા માટે કેટલીક સુચનાઓ આપવી
યોગ્ય ધારીએ છીએ.

શરૂઆતમાં અમે ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ થવા
નો સિદ્ધાંત અભિપ્રાય બતાવ્યો તેથી એકાંત
અને માની લેવાનું નથી કે, ગૃહસ્થલિંગે બધા

સિદ્ધપદ પામી શકે માટે ત્યાગદશાની આવશ્ય-
કતા નથી. ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ થનારા પુરૂષો
વિદેહી મહાત્મા તો વિરલજ હોય છે. સં-
સાર તાપથી છુટવાને માટે પ્રસિદ્ધ વાટ, ત્યા-
ગનીજ છે. ગૃહસ્થલિંગેતો સિદ્ધ થવું એ અ-
પવાદ માર્ગજ છે. અમે આ વિષયમાં ગૃહ-
સ્થલિંગે સિદ્ધપદની બાબત ઉપર ભાર એટલા
માટે વારંવાર આપ્યો છે કે, આપણા ગૃહ-
સ્થ સમૂહને વિદ્વાતને અંગે પોતાનું સ્વરૂપ
બૂલી ગયા જેવું કહ્યું છે. બીજું અમે સ્વા-
શ્રય અને સ્વાવલંબન ઉપર ભાર મૂક્યો છે
તેનો અર્થ 'સ્વછંદ' અને નિજમતિ કલ્પના
લેવાનો હતો. જો યાત્રી પુરૂષના અવલંબન
વિના જીવ સ્વછંદ અને નિજમતિએ ચાલશે
તો કોઇ દહાડો પણ આત્મહિત થવાનું નથી.
શ્રીમાન રાજચંદ્રે આ સંબંધમાં પોતાના
“આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર” નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:-
રોકે જીવ સ્વછંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ:
પામ્યા એમ અનંત છે; ભાખ્યું જિન નિર્દોષ.

અર્થ:-જીવ અનાદિ કાળથી પોતાના
ડહાપણે અને પોતાની ઈચ્છાએ ચાલ્યો છે,
એવું નામ 'સ્વછંદ' છે. જો તે સ્વછંદને રોકે,
તો જરૂર તે મોક્ષને પામે, અને એ રીતે જૂ-
તકાળે અનંત જીવ મોક્ષ પામ્યા છે એમ રા-
ગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એમાંનો એક દોષ જોને
વિષે નથી એવા દોષ રહિત વીતરાગે કહ્યું છે.

અર્થાત્ અમે 'સ્વાશ્રય' અને 'સ્વાવલંબન'
નાં તત્ત્વો પોતામાં કાયરતાપણું આવી ગયું
છે તે દૂર કરી સૌર્યપૂર્વક આગળ વધવા માટે
સમાજ સન્મુખ મૂક્યા છે. તેને સ્વછંદ અમે
નિજમતિ કલ્પનાના અન્યથા અર્થમાં લઇ
જવાના નથી.

વળી, અમે 'સ્વાશ્રય' અને 'સ્વાવલંબન'
પ્રત્યે ઉભા રહેવાનું કહીએ છીએ તેનો અર્થ
'ગુર'ના અવલંબનની અનાવશ્યકતા બતા-
વીએ છીએ અને “આપ ગુરૂ ને આપ
એલા” બનવાનું કહીએ છીએ એમ કરવાનો

નથી. અમે એમ માનનાર છીએ કે, 'ગુરૂ'ના અવલંબનની એટલી બધી આવશ્યકતા છે કે, જો તેઓના આશ્રય અને અવલંબન વિના આત્મ ધર્મ પ્રકાશ કરવાનું કાર્ય કરવાનું કોઈ ઇચ્છે, તો તેનું ફળ ઘણું ખર્ચ સંસારપરિભ્રમણતા વધારવામાંજ આવે શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે જે કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર; એવો લક્ષ થયા વિના, ઉગે ન આત્મ વિચાર. સદ્ગુરૂના ઉપદેશ વણુ, સમગ્ગય ન જિનરૂપ; સમગ્ગયા વણુ ઉપકારશી ? સમગ્ગયે જિન સ્વરૂપ.

અર્થાત્ કહેવાનો આશય એવો છે કે, જિન પદ અને આપણું એટલે નિજપદ એક સરખું છે; માત્ર શ્રી જિન તે સ્વરૂપને પામ્યા છે; અને આપણે પામવાનું છે. એવું જે શ્રી જિનનું પદ અથવા સ્વરૂપ તે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂથીજ ઓળખાય છે. આપણે શ્રી જિનના સ્વરૂપ જેવુંજ આપણું સ્વરૂપ પામવા માટે જેઓ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે એટલે જેઓ આપણને પ્રત્યક્ષ નથી, પણ પરોક્ષ છે એવા જિનેશ્વરનું અવલંબન લઈ તેઓનો ઉપકાર માનીએ છીએ, છતાં તે પરોક્ષ જિનનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ, તેઓના પરોક્ષપણા દ્વારાએ સમજવું કઠણ હોઈ, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂની આવશ્યકતા ખાસ કરીને રહે છે. શ્રી અર્હત અને શ્રી સિદ્ધ બંને સમાન સામર્થ્યના ધારક છે, છતાં શ્રી સિદ્ધ ઉપદેશ આપી શકતા નહીં હોવાના કારણે તેઓ પરોક્ષ ગણાય છે, અને અર્હતદ્વારા ઉપદેશકાર્ય થઈ શકે છે માટે તેઓને શ્રી નવકાર મંત્રમાં પ્રથમ પદ આપ્યું છે. આ સ્થળે કહેવાનો આશય એવો નથી કે, પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ષ જિન કરતાં હિસરથ હોય એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂની વિશેષતા છે, પરંતુ કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, શ્રી જિનના પરોક્ષપણાદ્વારાએ આપણને તેઓથી ઉપકાર થઈ શકે તે કરતાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂદ્વારા વિશેષ ઉપકાર થઈ શકે; આ ઉપકાર તે એજ કે, શ્રી જિનનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ શ્રી જિન પ્રત્યક્ષ હોય અને જે

ઉપકાર કરી શકે, તેવા ઉપકાર તેઓના પરોક્ષપણાથી ન થઈ શકે તેવો ઉપકાર અર્થાત્ જિનની દશાનું વસ્તુતઃ જ્ઞાન તે પરોક્ષ જિન કરતાં પ્રત્યક્ષ વસ્તુ પામેલા એવા સદ્ગુરૂજ કરાવી શકે. દષ્ટાંત તરીકે સ્વસ્વરૂપ પામવા માટે શ્રી જિને અદાર દુષણથી રહિત થવાનો ઉપદેશ કર્યો છે અને હજી પરોક્ષપણે ઉપદેશ કરે છે. હવે આપણે અત્યારે તે દુષણમાંના કોઈને આધીન થતા હોઈએ, તો પરોક્ષ જિન આવીને આપણને રોકી ન શકે, પરંતુ જો વિદ્યમાન ગુરુ હોય તો તેઓ રોકી શકે. આ સ્થળે શ્રી પરોક્ષ જિન કરતાં સદ્ગુરૂના ગુણો વિશેષ છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી. પરંતુ કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, આપણુ જીવોને દોષ કરતાં અટકાવવામાં જેવા પ્રત્યક્ષ ગુરૂઓ ઉપયોગી થઈ શકે છે તેવા શ્રી જિન પરોક્ષપણે ખીરાજી ન થઈ શકે. એશક તેઓની પ્રત્યક્ષ વિદ્યમાનતા અનંત ગુણો ઉપકાર કરી શકે.

આ રીતે પરોક્ષ જિન દ્વારા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ જેટલો આત્માને ઉપકાર ન થાય તો પછી આપણે સ્વતઃ પોતાની મેળે ગુરૂના આશ્રય અને અવલંબન વિના પોતાનું કલ્યાણ કેમ કરી શકીએ ? અમારો કહેવાનો હેતુ આ ઉપરથી સમજીશ કે સ્વાશ્રય અને સ્વાવલંબનનો ઉપદેશ કરતાં અમે ગુરૂની કાંઈ અંશે પણ અનાવશ્યકતા કહેતા નથી. ઉલટી તેની ખાસ આવશ્યકતા ગણીએ છીએ કેમકે નિર્ઐશ્ય ચારિત્ર એજ જીવને ખરી પ્રતીતિનું કારણ થાય છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે પણ કહ્યું છે કે,

તપોપ ધ્યાને રહિ રૂપ થાય,
એ સાધીને એજ રહીશું હાય;
મહાન ત્યાં મંગળ પંકિત પામે,
આવે પછી તે બુધનાં પ્રણામે.
નિઐશ્યજ્ઞાતા ગુરુ સિદ્ધ દાતા;
કાંતો સ્વયં શુક પ્રપૂર્ણ ખ્યાતા;
ત્રિયોગ ત્યાં કેવળ મંદ પામે,
સ્વરૂપ સિધ્ધ વિચરી વિરામે.

ચાલુ ચર્ચા.

ડીઝેમ્બર મહિનામાં સુરતખાતે “ઈડીયન નેશનલ કોંગ્રેસ”માં પડેલા ભંગાણુ પછી સર્વ જૈન પરિષદનું સુરતમાં અધિવેશન “સર્વ જૈન પરિષદ” મળ્યું હતું; અલાહાબા

દ તરફના દિગમ્બર યુવાનોના મુખ્ય ભાગે બ- નેલા” જૈન યંગમેન્સ એસોસિએશનની પ્રેરણા થી આ પરિષદ ભરાયું હતું. જેમાં જૈનના વ- ત્તમાનમાં મુખ્યપણે પ્રવર્તતા, દિગમ્બર, મંદી ર માર્ગી શ્વેતામ્બર અને સ્થાનકવાસી શ્વેતા મ્બરોએ ભાગ લીધો હતો. ધારવા કરતાં ધણુ વધારે ઉત્સાહથી આ પરિષદનું કાર્ય ત્રણે શિર કાચોના ઉત્સાહીઓએ પાર ઉતાર્યું હતું. ત્રણે ફિરકાઓ એકત્ર થવાની વાત હાલ તરત તો અમને કેવળ અસંભવિત લાગે છે; પરંતુ આટલું તો ચોક્કસ પરિણામ આવવાનું કે અ ત્યાર સુધીમાં અંદર અંદર જે કલહો ચાલતા તે આવા પ્રકારની હીલચાલોથી દુર થવાના; તેમજ ન્યાં ન્યાં સામાન્ય લાલ જોવામાં આ વશે ત્યાં એકત્રપણું થવાનું. એટલે આવા પરિષ દો ખાસ કરી ઉપકારક છે. અમે આટલું લ ખીએ છીએ ત્યાં અમને એક વાત સ્મૃતિમાં આવતાં તે અહીં ટાંક્યા વિના રહી શકતા નથી. આ વાત તે કાળ વીર્યની છે. કાળ શું અદ- ભુત કામ કરે છે? શ્રીમાન રાજચંદ્રે ન્યારે એમ જાહેર કર્યું કે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરો દિ દશાઓ કાળ ભેદે છે, અને તેથી પરસ્પર મિથ્યાત્વીએ માનવા એ યોગ્ય નથી; ત્યારે સંપ્રદાય મોહથી પરાનંદીતા પામેલો વર્ગ તેઓ પ્રત્યે વિમુખ દૃષ્ટિએ વર્તવા લાગ્યો હતો. હવે એજ વાત લોકોને સમજાવે છે; અને તેનું વ્ય પહોરે અનુકરણ કરવા લાગ્યા છે. મહાત્મા પાશ્વ

ત્ય તત્વવેત્તા બર્કનું કથન દુનિયા પચાસ વર્ષ પચાત છે એ આ પ્રસંગ સિદ્ધ કરે છે. એક વખત જે વાત વિરુદ્ધ અભિપ્રાયવાળી સમુદાય ગણુતો તેજ વાત હવે અનુકરણીય ગણુવામાં આવે છે. અમે માનીએ છીએ કે ભગવાન તી થીંકરોએ કહેલ કાળ વીર્યનુંજ આ કારણ છે. જૈનના જૂદા જૂદા શિર કાચોમાં અપ્રીતિની લાગણી દુર કરી પ્રીતિની લાગણી ઉત્પન્ન કર- વાના ઉદ્દેશથી ન્યારે આ “સનાતન જૈન” પત્ર કાઢવામાં આવ્યું ત્યારે અમારા તરફ સંપ્રદાયિક મોહને આધીન નહીં એવા પણ જેઓ સા હસથી ડરનાર એવા અમારા અગિંત મિત્રોએ પણ અમારું સાહસ એમ કહી હસી કાઢ્યું હતું કે, તમે અસંભવિતને સંભવિત બનાવવાં ધારો છો. એક ખાસ રનેહીએ તો અમને એ ટલે સુધી લખ્યું હતું કે, “Fools rush where angels fear to tread” (અર્થા ત ન્યાં દેવો પગ મૂકતાં ડરે છે ત્યાં મૂર્ખોએ દોડે છે.) મતલબ કે અમે જૈનના જૂદા જૂદા ફિરકાઓને વિષે એકયનું કાર્ય કરવા નું ધારવું તે માત્ર મૂર્ખાઓ સાહસ કરે તેના જેવું સાહસ છે. અમે આવા નિરસાહી વચ્ચેના થી નિરસાહ ન પામતાં અમારું મિશન આગળ વધારવા બનવું કરીએ છીએ અને આ કારણે અમને ખીજા કોઇ પણ કરતાં આ “સર્વ જૈન પરિષદના” મળવા માટે વિશેષ આનંદ થાય છે. અમને બહુ બહુ આનંદ થાય છે, કારણ કે અમે ઉપર કહ્યા નિરસાહી પ્રહારો પછી થોડાજ વખતમાં આવું એકત્ર સમાજ મળવું જોઈ શક્યા છીએ.

શ્રી ૨વેતાંબર કોન્દરન્સની છઠી બેઠક ભાવ-
નગર ખાતે મળવાનું નકી
ભાવનગર કોન્દ થયું છે. અને તેને અંગે
રન્સ. થનારો ખર્ચ ત્યાંના એક
ગૃહસ્થ મીંહડીસંગ વોરા-
એ આપવાનું કબૂલ કર્યું છે. અમે ભાવનગર
અને તેના શ્રી સંધને આ માટે ધન્યવાદ આ-
પીએ છીએ. ભાવનગરે કાઠિયાવાડના પ્રતિનિ-
ધિ રૂપે જે આ કાર્ય માથે ઉપાડ્યું છે તે આખા
કાઠિયાવાડને માટે માન ઉત્પન્ન કરનાર છે. અમે
ધન્યછીએ છીએ કે, જે ઉત્સાહથી તેઓએ
આ કાર્ય માથે લીધું છે તેજ ઉત્સાહપૂર્વક
કાર્યની પૂર્ણાહતિ પમાડશે. એકજ ગૃહસ્થ
આવો મોટો ખર્ચ આપવાનું કબૂલ કરે તે
તે ગૃહસ્થની ઉદારતા દર્શાવનાર હોય આપણે
તેને માટે તેઓની જે કાંઈ સ્તુતિ કરીએ તે-
ટલી ઓછીજ છે; એટલે અમે તે વાત દૃષ્ટિ
સન્ન્યુપ રહેવા દઈ, નિયમની ખાતર એક ગૃ-
હસ્થે ખર્ચ ઉપાડવો એ લાભકારક છે કે ન-
હીં તે વિષે કાંઈક બોલવા ધારીએ છીએ.
અમારી મતિ પ્રમાણે અમને એમ લાગે છે
કે આ નિયમ કોન્દરન્સની સ્થિતિને માટે
ઉપકારક નથી. તેના કારણે એક કરતાં વધારે
છે. પ્રથમ તો એકજ ગૃહસ્થ ઉપર બોલે ના
ખવાની પદ્ધતિ, ભવિષ્યમાં તે ગૃહસ્થથી ઉદા-
રતા સંકોચાવનાર નિમિત્ત તૈયાર કરે છે. બીજું
ન્યાં આગળ સંપૂર્ણ સમૃદ્ધાચનો અવાજ ધણો
સંકોચાઈ જાય છે, કેમકે ધણું કરી તેવી ઉ-
દારતા દાખવનાર ગૃહસ્થની ઇચ્છાને આધીન
રહી, કાર્ય કરવાનું રહે છે. અને ન્યાં એક-
જ ગૃહસ્થની ઇચ્છાને વિશેષે આધીન રહી કામ
લેવાનું હોય છે ત્યાં આગળ વિદ્વાનો કે અનુ-
ભવીઓને કેટલીક વખત અન્યાય પણ મળ
વાનું થાય છે. અમારું આ કથન ખુદ ભાવનગર
કોન્દરન્સની જૂદી જૂદી વ્યવસ્થાપક સંસ્થા-
ઓના બંધારણ માટે ઉભી થયેલી તકરાર

સિદ્ધ કરે છે. અમારી જાતમાહીતિ પ્રમાણે
ભાવનગર ખાતે નિમાયેલી જુદી જુદી કમિટી-
ઓના બંધારણ કરતી વેળા કેટલાક કોન્દરન્સ
લાવનાર યુવાનોને ગંભીર પ્રકારનો અન્યાય થ-
યો છે. વિદ્વાનોની યોગ્યતા કરતાં સ્થિતિ સં-
પન્નતા અને વગસગની યોગ્યતા વધારે ગણાઈ
છે. અમારો પોતાનો અનુભવ છે કે, ભાવન-
ગર ખાતે કોન્દરન્સ લાવવાની વિરૂધ્ધ એક ભા-
ગ હતો; જ્યારે બીજો ભાગ લાવવાની
ઇચ્છાવાળો હતો, જે વર્ગ વિરૂદ્ધતા ધરાવનાર
હતો તેનાથી ડરતો રહેતો હતો. આવી
સ્થિતિમાં, અતિ અતિશ્રમ ઉઠાવી, જે યુવાનોએ,
ડરનાર વર્ગની પછવાડે લાગી, કોન્દરન્સને
આમંત્રણ અપાવવાની નૈતિક હિમ્મત ઉત્પન્ન
કરાવી હતી તેજ યુવાનોની આ બંધારણ ક-
રતાં ખીલકુલ અવગણનાજ કરવામાં આવી
જે. અમારી જાણ પ્રમાણે જો કે, આવી
સ્થિતિ થઈ છે તેમાં ખર્ચ ઉપાડનાર ગૃહસ્થનો
અંગત દોષ ખીલકુલ નથી; પરંતુ અમે મા-
નીએ છીએ તે પ્રમાણે જે સમૃદ્ધાચે વિશેષ
મતે કામ કરવાનું છે તે ચોક્કસ વ્યક્તિઓના
અભિપ્રાય અનુસાર કરવામાં આવે તેની સ્થિ-
તિનો દોષ છે. આ પ્રકારે, જે યુવાનોના ઉ-
ત્સાહને ઉત્તેજન આપવાનું હતું તેને ગંભીર
પ્રકારે અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. તે ધણુંજ
દીલગીરી ભર્યું છે.

ભાવનગર ખાતેની બેઠકનું પ્રમુખસ્થાન
શેઠ મનસુખભાઈ
પ્રમુખની પસંદગી ભણુભાઈને આપ.
પ્રેક્ટીકલ કાર્ય. વાનું નકી થયું
છે. કોન્દરન્સની ઉ-

ત્પત્તિથી એમ સાધારણ લોક કથન હતું કે
મનસુખભાઈ શેઠ, કોન્દરન્સની તરફેણમાં નથી;
અને તરફેણમાં નહીં હોનાનું કારણ કોન્દરન્સ-
ના દરેક બેઠકને અંગે લગભગ બે લાખ રૂ-

જેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે તેટલું તેનું વ્યવહાર ફળ નથી એમ તેઓની માનીનતા હતી. શેઠ મનસુખભાઈ જેવા વ્યવહાર કુશળ માણસને સ્વાભાવિક રીતે, આની વિચારણા થવીજ નેહાયે; અમે જેઓ એમ ટકોર કરે છે કે, મનસુખભાઈ કોન્ફરન્સની વિરૂદ્ધ હતા છતાં તેઓએ પ્રમુખ પદ કેમ સ્વીકાર્યું તેઓની ટકોરમાં નહીં નેહાયે; કેમકે અમે એમ માનીએ છીએ કે, જે શેઠ મનસુખભાઈએ કંઈ પણ વ્યવહાર ફળ આપનારી યોજના તૈયાર કરી હશે, અથવા દૃષ્ટિમાં રાખી હશે ત્યારેજ તેઓએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હશે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, શેઠ મનસુખભાઈ સંબંધમાં અમે રાખેલી આ આશા ફળરૂપ થયા વિના નહીં રહે.

અત્યાર સુધીની કોન્ફરન્સની હિલચાલ ઉપ-
રથી નેહા શકાય છે કે,

સંગીનતા કરતાં બા- કોન્ફરન્સ દ્વારાએ શું
હબલ્યતા પ્રતિ શું સંગીન કાર્ય કરી
વિશેષ લક્ષ. શકાય એ બાબતનો
વિચાર કરવામાં જે

વીર્ય વપરાય છે તેના કરતાં કોન્ફરન્સની બાહ્ય-
બલ્યતા બનાવવામાં વિશેષ વીર્ય વપ-
રાય છે. એકસ હદે, બલ્યતાની
અગત્ય અમે સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ એકલી
બલ્યતાજ ઉપર વિશેષ વીર્ય વપરાય તે
અમને અનુકૂળ નથી. ભાવનગર કોન્ફરન્સના
વ્યવસ્થાપકોનો આમાં દોષ નથી. કોન્ફરન્સ
ભરાવાનું શરૂ થયું ત્યારથી આ પ્રકૃતિ બં-
ધાઈ ગઈ છે, એટલે તેને ભાવનગરે પણ
અનુસરવું પડે છે, કેમકે લોકદૃષ્ટિમાં બીજા
સ્થળો જેવી બલ્યતા ન દર્શાવાય તો ભાવન-
ગરની વિશેષતા ન લાગે એવા વિચારે, તે
પ્રકૃતિ ભાવનગરને અનુસરાવે છે; એટલે

તેઓનાં કરવૈયાઓની પાસે બીજા સંગીન
વિચાર કરવાનો અવકાશ રહેતો નથી. આમ
થવાથી કેટલુંક નુકસાન થાય છે તેનો અમે
એકજ દાખલો આપીશું. ભાવનગર કોન્ફરન્સ-
ના મુખ્ય સેક્રેટરી બાઈ કુંવરજી આણંદજીનું
મુંબઈ આવવું થયું હતું. તે વખતે અમે
તેઓને એવી સુચના કરી હતી કે, જૈનની
પ્રાચીન શોધખોળ અને સાહિત્ય સંબંધમાં
વહુ કાર્ય કરવાનું છે; અને તેટલા માટે જે
ભાવનગર ખાતેથી એવી શરૂઆત કરવામાં
આવે કે, દરેક બેઠક વેળાએ “જૈન સાહિત્ય
પરિષદ” ભરવું, કે જેની અંદર વિદ્વાનો એકત્ર
થઈ જૈન સાહિત્ય અને જૈન પ્રાચીન શોધ
ખોળ સંબંધી વિચારો ચલાવે. બાઈ કુંવરજી
આણંદજીને આ વિચાર, સ્વભાવિક રીતે અ-

નુકૂળ આવવો નેહાયે તે પ્રમાણે, આવ્યો;
તથાપિ તેઓના ઉપર બાહ્ય બલ્યતા દર્શાવ-
નાર કાર્યનો બોલો, એટલો બધો કે “એ
વિચાર તે માત્ર વિચાર રૂપેજ રહ્યો. જે,
તેઓની પાસે સંગીન વિચાર કરવા માટેનો
અવકાશ ફાળવે હોત, તો તે વિચાર, અવશ્ય
અમલમાં મૂકાત. આ કારણની સાથે એમ
પણ છે કે, વિદ્વાનોની કદર બહુ ઓછી આ-
પણમાં છે. ભાવનગર ખાતે સ્થાપવામાં આવેલી
કોન્ફરન્સ કમીટીમાં બાઈ જીવરાજ ઓ-
ધવજીને થયેલી નિમણૂકને માટે જે વિરોધ
થયો તે વિરોધ દૂર કરવાનો ઉત્તમ રસ્તો એ
હતો કે, તેઓને આવું “ સાહિત્ય પરિષદ ”
યોજવાનું કાર્ય સોંપીું હોત આથી આથી
બેવડો લાભ થાત. એકતો વિરોધ દૂર થાત,
અને બીજું યોગ્ય કાર્ય યોજને સોંપાત. તથા
પિ બાહ્ય બલ્યતાના વિચાર આડે મુખ્ય
કરવૈયાઓને બીજો અવકાશ ન હોય ત્યાં આવું
થાય ક્યાંથી ?

મેસર્સ જગજીવન અમરચંદ વોરા, જીવરા
જ ઓધવજી શાહ,
કોન્ફરન્સમાં અધ્યક્ષ અને ગુલાબચંદ આ-
નંદ વિષયો. 'જીવજી શાહની સહી

સાથે એક પત્ર જાહેર
પુરૂષો તરફ “કોન્ફરન્સ કમીટી” તરફથી
લખાયો છે. આ પત્ર અમારા પ્રતિ પશુ અંગે
હોય, તેઓએ કોન્ફરન્સમાં કયા કયા સવાલો
અર્થાત્ એમ છે તે વિષે અમારો અંગિત
અભિપ્રાય પૂછ્યો છે. જે ખાતે તેઓનો ઉપ-
કાર માનતાં અમે અમારી શક્ત્યાનુસાર થોડાક
વિચારે દર્શાવીએ છીએ; અમારી સુચનાઓ
કરવા પૂર્વે એટલું જણાવવાની જરૂર નેહએ
છીએ કે, જૂઠા જૂઠા સ્થળેથી જે જે વિચારો
જણાવવામાં આવે, અને તે ઉપરથી “ડાક્ટ
રેએલ્યુશન” તૈયાર કરવાનો હોય, તે પહેલાં
જે બની શકે, તો વિદ્વાન ગૃહસ્થો અને વિ-
દ્વાન-મુનિરાજોની ખાનગી સભા ભરી તેમાં
તે સવાલો વિષે વિશેષ વિચાર કરી “ડાક્ટ
રેએલ્યુશન” તૈયાર કરવો. વળી, ઘણા વિષયો
હાય ધરવા કરતાં થોડા પશુ જેમાં કોઇપણ
ક્રિયા કરી શકાય તેવા વિષયો લેવા એ વધારે
ઉપકારક છે. અત્યાર સુધીની બેઠકો વેળાએ
જે પારમાર્થિક વ્યાવહારિક અને સામાજિક વિ-
ષયો હાય ધરવામાં આવ્યા છે, તે કરતાં હવે
એક પગલું પશુ નવું ભરવું નેહએ છે.

અમે પ્રથમ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક કે-
લવણીને અંગે કરવામાં
નુતન વિષયો કયાં છે? આવતી આજ સુધી-
માં જૂદી જૂદી સુચ-
નાઓમાં કેટલું તત્ત્વ સમાયેલું છે, અને ધા-
ર્મિક કેળવણી કેવા પ્રકારે અને કઇ રીતે
આપી શકાય એ સંબંધી તપાસ કરવા માટે
સંપૂર્ણ, સ્વતંત્ર, અને વિદ્વાન ગૃહસ્થોનું એક

કમીશન નીમવા સુચના કરીશું અમને લાગે
છે કે, ધાર્મિક કેળવણી સંબંધી આજસુધીમાં
કરવામાં આવેલી સુચનાઓ માત્ર કલ્પનાની
રમત બરાબર છે. કેટલાક એવી સુચના કરે
છે કે, જૈન કોલેજ કરી તેની અંદર ધાર્મિક
શિક્ષણ આપવું; કેટલાક કહે છે કે, બનારસ
પાઠશાલા જેવી પાઠશાળાઓ સ્થાપિ તેમાં સં-
સ્કૃત બણાવી વિદ્વાનો કરવા, કેટલાક કહે છે
કે, પહેલીથી તે સાતમી પર્વત પાઠવલિઓ
કરવી. અમારા વિચાર પ્રમાણે આ વિચાર ર-
મત શિવાય કંઈ નથી. જેઓ જૈન કોલેજ
સ્થાપવાની સુચના કરે છે તેઓને અમે પૂછી-
એ છીએ કે તમે જૈન કોલેજ કરી ધર્મ
શિક્ષા શું અને કેવા પ્રકારે આપવાના છો ?
શું મીશનરી કોલેજોની અંદર ‘બાઇબલ’નું
શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે પ્રકારના ધા-
ર્મિક શિક્ષણ આપવા માટે તમે લાખો રૂપિયા
ખર્ચાવવામાં લાભ જુવો છો ? તેઓએ જા-
ણવું નેહએ કે, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, અને
બાઇબલના જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવું એ બંને
આકાશ પાતાળ જેટલા તફાવતવાલી વાત છે.
પાઠશાલાઓમાં સંસ્કૃત જ્ઞાન મેળવનારાઓ
શું હિંચી કેળવણી પામેલાઓને ધર્મ શિક્ષણ
આપવાને શક્તિવાન થાય એમ સમજે છો ?
પાઠવલિઓ તૈયાર કરી તમે સરકારી શાળા
કે કોલેજોને વિશે તે દાખલ કરાવી શકો તેમ
છો ? પાઠવલિઓ તૈયાર કરી શકે તેવા વિદ્વા-
નો કયાં છે ? કદાચ તૈયાર થાય, એમ ઘડી
બર માનીએ, તોપણ શું અભ્યાસ કરનારાઓને
ચોક્કસ વ્યક્તિઓના વિચારના ગુલામ બના-
વવામાં શાસનની ઉન્નતિ સમજે છો ? અમે
એમ માનીએ છીએ કે, કમવાર ધર્મ શિક્ષણ
આપવાનો વિચાર માંડી યુનિવર્સિટીની છેવટની
પરીક્ષાઓ પસાર કરવામાં આવે ત્યાં સુધી
સંસ્કૃત અને માતૃબી ભાષામાંનો અભ્યાસ
વિદ્યાર્થીઓ કરી શકે તેવા પ્રકારનાં સાધનો

વધારવાની જરૂર છે. જેમ જૈન વિદ્યાર્થીઓ તે ભાષાઓ પોતાની ખીજ ભાષા તરીકે લેતા થાય તેમ કરવાની ખાસ જરૂર છે. જો આ ભાષાઓનું જ્ઞાન તેઓમાં ઉંચા પ્રકારનું ધ્યાન કરવામાં આવ્યું તો જેની રીતે, વેદાનુયાયી સંપ્રદાયોઓમાં ઉંચી કેળવણી લેનારાઓમાં પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન પોતાને વિષે ઉત્પન્ન કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેવી રીતે જૈન વિદ્યાર્થીઓમાં ઉત્પન્ન થતા, પોતાના સાહિત્યનો શોખ વધશે. જેથી ક્રમે કરી તેઓ પોતાના ધર્મતત્ત્વો જોનાર તરીકે નીકળશે. જેઓ હમણાં ધર્મ પ્રતિભા કહેવાતો કેલવણી પામેલાનો અભાવ દૂર કરવાનું મિથ્યા કહે છે તેઓને આ વાત અનુકુળ નહીં લાગે; પણ જેઓને પ્રત્યેક વિષયમાં ઉંડા ઉત્તરવાની ટેવ છે તેઓને યોગ્ય લાગ્યા વિના નહીં રહે. આજ સ્ત્રોત માત્ર છે એમ અમારો આગ્રહ નથી. અમારી પણ એક વિચારણા છે. આ કારણથી ક્યાં ક્યાં સાધનો ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક યુગપદ કેલવણી માટે યોગ્ય છે તેની તપાસ કરવા માટે એક કમિશન નીમવાની સૂચના કોન્ફરન્સ સમીપ લાવવા કોરસપોન્ડન્સ કમિટીના ઉત્સાહી સેક્રેટરીઓને અમે વિનવીએ છીએ.

કોન્ફરન્સના ચીફ સેક્રેટરીઓ અને કોરસપોન્ડન્સ કમિટીના મામખી ભાષાનો સેક્રેટરીઓને અમે ખાસ પુનરુદ્ધાર. આગ્રહ કરીએ છીએ કે, જૈન શાસ્ત્રભાષાના પુનરુદ્ધારનો સવાલ આ વેળાએ અવશ્ય કોન્ફરન્સ સનમુખ ચર્ચાવો જોઈએ. આ ભાષામાં આપણા પવિત્ર આગમો ગુંથાવા છે; અને જે રહસ્ય તે ભાષામાં આગમનું સમાયેલું છે તે ગમે તેથી બળવાન રીતે ખીજ ભાષામાં અનુવાદમાં મૂકવામાં આવે, તો પણ

આવી શકે નહીં. શ્રી સિદ્ધસેન દિવા કરે, માગધી ભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં આગળ ફેરવવા કરેલા વિચાર માટે તેઓને શ્રી સંઘ બહાર કરવામાં આવ્યા હતા તેજ તે ભાષાનું ગારવ બતાવવા માટે બસ છે. હાલમાં કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી અગ્રેજ ચોથા ધોરણથી માંડી કોલેજ પર્થત આ ભાષા ખીજ ભાષા તરીકે લેવાય તેના સાધના ઉર્મા કરવાની તજવીજ ચાલે છે તેઓને જો આ વિષય હાથ ધરવામાં આવશે તો ધણું ઉત્તેજન મળશે. નાશ પામવાની અણિ ઉપર આ ભાષા આપી મૂકી છે તેને અટકાવવાની ફરજ કોન્ફરન્સ કરતાં ખીજ ક્યાં મંડળનું ગણવું? અમે આશ્ચર્ય રાખીએ છીએ કે, હવે આ વિષય તરફ ઉપેક્ષા નહીં કરવામાં આવે.

જૈનશાસ્ત્ર સંગ્રહસ્થાન લંડનની અંદર “બ્રીટીશ મ્યુઝીઅમ” છે. જેની અંદર દુનિયાની તમામ ભાષાના ધણાખરા પુસ્તકોને એકત્રીત કરવામાં આવ્યા છે. જે ભાષાઓની સાથે પોતાના કાંઈ સીધા સંબંધ નથી એવી ભાષાઓના પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાની જે પ્રગ્નમાં બુદ્ધિ છે તે પ્રગ્નનો વિદ્યા તરફ કેટલો પ્રમોદ છે તે સહજે કલ્પી શકાય તેવું છે; અને એજ પ્રમોદ આપણાપર મુડીબર માણસો વડે રાજ ચલાવે છે એમ કહીએ તો ખોટું શું? આપણામાં તો ખુદ આપણા પોતાના સાહિત્ય સંબંધમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ છે. હિંદુસ્થાનમાં એક પણ એવું ખાતું છે કે જ્યાં આપણે જૈનના તમામ ગ્રંથો જોઈ શકીએ? પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી અને ખીજ વિદ્વાનો વારંવાર સૂચના કરે છે કે, એક એવું તો ખાતું જૈનિયોએ પોતાનું સ્થાપવું જોઈએ કે, જ્યાં આગળ જૈનના તમામ ગ્રંથોનો સંગ્રહ મલી શકે. આ સૂચના કોન્ફરન્સે ઉપાડી લેવી ઘટે છે. પ્રાચીન ભંડારોમાં અને મંદિર ભંડારોમાં તથા ખાનખી ગૃહસ્થો પાસે પ્રાચીન ગ્રંથો છે.

તેના વંસ્થાપકોને સમજાવી તેઓની સંપૂર્ણ માલેફી રહી શકે તેવા કરાર કરી એ ગ્રંથો મેળવી મુખ્ય જોવા સ્થળમાં એક આવું સગ્રંહસ્થાન તૃણે ઉભું કરવા તજવીજ કરવાની જરૂર છે. પ્રાચીન ભંડારોના વ્યવસ્થાપકો ગ્રંથો આપવાની સામે છે એ વાત અમે જાણીએ છીએ; પરંતુ તેનો પણ રસ્તો થઈ શકે છે. સાધુ મહારાજો અને વિદ્વાન તથા લાગવગવાળા ગ્રંથોની કમિટી નીમી તેઓની હસ્તક અમુક ૫૦૦ સોપાન; જે દ્વારાએ તેઓ ગ્રંથો એકત્ર કરવામાં જૈનધર્મને સમાયેલા લાભ વિશેના ઉપદેશનું કાર્ય વર્તમાન પત્રો ચોપાન્યાઓ અને હસ્ત પત્રો તેમજ જાહેર વ્યાખ્યાનોના મારફતે કરી શકે. મુનિઓ આ બાબતમાં કાં વિશેષ કાળજી રાખતાં નથી ?

સાહિત્ય વિષય મુદ્દા હવે અમે કોન્ફરન્સ સમીપ ચર્ચાના સામાજિક વિષયોના સામાજિક પ્રશ્નો પ્રત્યે પુત્રી વિક્રય આવીશું. અમે એમ કમિશન. ધણી વખત થયાં માનીએ છીએ કે કોન્ફરન્સ આગળ વિષયો લાવવામાં આવે છે તે વિષયો પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. આ બતાવવા એકજ દાખલો બસ થશે. પુત્રી વિક્રયને આજ સુધી એક રીવાજ ગણવામાં આવે છે; અમે 'રીવાજ' કહેનારાઓને 'રીવાજ' શબ્દની વ્યાખ્યા પ્રથમ કોષમાં જોવા માટે આગ્રહ કરીશું. રીવાજ એ મુખ્યપણે સમાજના મુખ્ય ભાગે સ્વીકારેલા વિચારને લાગુ પડે છે. નહીં કે અપવાદ રૂપ માણસો સ્થિતિ ના દુઃખે કરતાં કાર્યને લાગુ પડે છે. અમે એમ સ્પષ્ટતા પૂર્વક કહીએ છીએ કે, જોએ કન્યા વિક્રયને એક રીવાજ ગણે છે તેઓ કન્યા વિક્રયને ટાળવાના ઉપાયો શોધવાને પણ યોગ્ય માનતા નથી. કેમકે જોએ આર્થિક સ્થિતિ છે કે રૂઢ રીવાજ છે તેનો ભેદ સમજી

શક્તિ નથી તેઓ તે દાલી કેમ શકે ? અમે એમ કહીએ છીએ કે પુત્રી વિક્રય એ ખીલકુલ રીવાજ નથી; પરંતુ દેશની નિર્ધનતાને લઈને ઉત્પન્ન થયેલી દુઃખદ સ્થિતિ છે. ગમે તેવા દુષ્ટમાં દુષ્ટ પિતા હોય; અને તે પુત્રીના વિક્રય કરતો હોય તો પણ તે તેને સારું કામ નથી ગણતો; કે માનતો. તે લોકોમાં પોતાની આ દુઃખદસ્થિતિ માટે શરમાય છે; પરંતુ પોતાની નિરૂપાયતાએ તેનો અમલ કરે છે, કોઈ અપવાદરૂપ સખત હૃદયના માણસોએ આ કાર્ય ધંધારૂપ કરી નાખ્યું હોય તે શિવાયના ખીજાઓ જે પુત્રીના વિક્રય કરે છે તે પોતાને માટે લોકોમાં કેવું હીણું બોલાય છે, પોતે દીકરીને ખાડામાં નાંખે છે, વગેરે બાબતથી કેટલેક દરજ્જે જાગૃત હોય છે. અમને નવાઈ લાગે છે કે, જૈન જેવી પ્રજામાં કન્યાવિક્રય શા માટે રહેવો જોઈએ; અને તેને માટે આટલી જુમો શા માટે જોઈએ. જૈનના તમામ શ્રિકાઓની મળી ૧૩ લાખ માણસની વસ્તી આખા હિંદમાં છે તેમાંથી નવ આની ભાગ દીગમ્યરોનો મનાય છે; અને સાત આની ભાગ શ્વેતામ્યરોનો મનાય છે, છતાં આપણે સલામતીની ખાતર બન્નેની અર્ધી અર્ધી વસ્તી માનીએ, તો શ્વેતામ્યરના લગભગ સાડા છ લાખની ગણાય. શ્વેતામ્યરમાં પાછા મુખ્ય બે ભાગ સ્થાનકવાસી; અને મંદીર માર્ગી મતલબ કે બન્નેના લગભગ ત્રણ લાખ માણસ હવે ત્રણ ત્રણ લાખમાંથી ઘેરાયો અને છો. લગભગ એક લાખ પુરૂષો વધારેમાં વધારે રહેવા જોઈએ. જૈનમાં સરાસરી સેંકડે પાંચ માણસો પણ પુત્રીના વિક્રયદ્વારાએ પેસો નહીં લેતા હોય એટલે એક લાખે પાંચ હજાર માણસો વિક્રય કરનાર કહેવાય. શું જૈન જેવી માતખર પ્રજાને માટે પોતાના પાંચ પાંચ હજાર માણસોને કામ ધંધે લગાડવાનું કામ બારે પડતું છે કે ? શેઠ

મનસુખભાઈ જેવા ધારે, તેં એકલા પોતેજ પોતાની મીલમાજ એટલા માણસો ને ઉઘોગે લગાડી દુઃખદ સ્થિતિથી દુર કરી શકે તેમ છે. કન્યાવિક્રય કરનારાઓને ગાળો ભાંડવામાં આવે અથવા તિરસ્કાર ખતાવવામાં આવે કે, ન્યાતના પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે, પરંતુ કન્યાવિક્રય તો ત્યારેજ અટકી શકશે કે, જ્યારે તેઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાની મેહેનત લેવામાં આવે. પુત્રી વિક્રય ક્યાં ક્યાં થાય છે? શા કારણોથી થાય છે? કઈ રીતે અટકી શકે એવી બાબતોની ખાસ ઉંડાણમાં ઉતરી તપાસ કરનાર કમિશન જૈન કોન્ફરન્સ નીમવાની ખાસ જરૂર છે. ભાવનગર અને રતલામ કોન્ફરન્સો આ જાતની શરૂઆત કરી, ખીલ કોમેને માટે દાખલો ખેસાડશે. શેઠ મનસુખભાઈ પ્રેક્ટીકલ કાર્યના હિમાયતિ હોઈ તેઓ અનુભવીઓનું આવું એક કમિશન નીમાવી પોતાની પ્રેક્ટીકલ કાર્યની ધ્વજા અમલમાં મુકશે એવી અમે ઉમેદ રાખીશું.

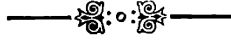
અમે ભાવનગર કોન્ફરન્સની ચર્ચાને બાળું એ મુકાંએ ને પ. ભાવનગર વૉલન્ટીયરો. હેલાં એક નાની બાબત ઉપર બોલવાનું રહી જાય છે તે બોલીએ. દશ દશ હજાર રૂ. જેવી મોટી રકમ ધામધુમ કરવાના કામમાં વાપરવાને એક ગૃહસ્થ તૈયાર થાય; અને બિચારા માત્ર ઉત્સાહ અને ધર્મ પ્રીતિના કારણે કેલીગેટની સેવા કરવા તત્પર થનારા ગરીબ યુવાનોને વૉલન્ટીયરના કપડાં તૈયાર કરવાનો ખર્ચ, માથે નાંખવાનો વિચાર રાખવામાં આવે એ આપણી કદર બુજવાની શક્તિને નીચું જોવાડનારી ખીના છે. પાંચસે સાતસે રૂ. ના ખર્ચનો લોભ એ એક નવાઈ જેવું લાગે છે !

સ્થાનકવાસી ભાઈઓની કોન્ફરન્સની ખીલ એક રતલામ ખાતે રતલામ સ્થાનકવાસી મળવાની છે. અમે કોન્ફરન્સ. ઉપર જેજે સુચનાઓ મંદીર માર્ગી

ભાઈઓની કોન્ફરન્સ જોગ કરી તે સધલી સુચનાઓ મુખ્યપણે સ્થાનકવાસી કોન્ફરન્સને માટે પણ છે. એ કોન્ફરન્સને અંગે એકજ સુચના કરવાની વિશેષમાં છે. તે સુચના તેઓએ સ્થાપવા ધારેલ “ત્રેનીંગ કોલેજ” ને માટે છે. એમ જણાવવામાં આવે છે કે, ધાર્મિક શિક્ષણ આપવા માટે શિક્ષા ગુરૂઓ ઉત્પન્ન કરવા માટે આવી એક સંસ્થાની જરૂર છે. અમને એમ લાગે છે કે, આવી સુચના પણ એક ખીલ કલ્પના રમત પેઠે એક રમત છે. જેઓએ દેશની સ્થિતિની સાથે આગળ વધવામાં લાભ છે એવો દેશ સ્થિતિના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો હશે તેઓ જાણતા હોવા જોઈએ કે વ્યવહાર શિક્ષણ સાર્વજનિક શાળાઓ અને કોલેજો દ્વારાએજ લેવાયાર્થી દરેક કોમ પોતે આગળ વધી શકે છે, અને તેથી અંતર્ગત દેશને પણ ફાયદો થાય છે. આમ હોવાથી જે શિક્ષા ગુરૂઓ તૈયાર કરવાનું ધારવામાં આવે છે. તે શિક્ષા ગુરૂઓ તોજ ઉપયોગી થઈ શકે કે, જો સાર્વજનિક શિક્ષણ મૂકી દઈ સાંપ્રદાયિક શાળાઓ સ્થાપી તેમાં એકમાર્ગી સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ આપવામાં આવે. આવા સાંપ્રદાયિક શિક્ષણથી પ્રજાની મુળ વિચાર કરવાની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે; અને દેશની ખીલ પ્રજાઓથી અતડાપણું સેવવાનું થાય છે. અમે આ વિષયમાં ઘણું બોલવા ઇચ્છીએ છીએ, પરંતુ ખીજ પ્રસંગે તેમ કરીશું. અત્યારે એટલુંજ કહીશું કે, કોઈ પણ વિચાર બાંધવા પહેલાં સર્વદેશીય અનુભવીઓની પરીક્ષામાંથી પસાર કરાવ્યા પહેલાં એવું સાહસ કરવું તે રાષ્ટ્રીય સ્થિતિને ગંભીર હાનિ કરવા બરોબર છે. અમે રતલામ અને ભાવનગર કોન્ફરન્સોની સંપૂર્ણ દ્રષ્ટિ ઇચ્છીએ છીએ.

જૈનોનું આવશ્યક સૂત્ર.

કેટલીક પ્રાચીન પ્રાર્થનાઓ અને વિધિ નીચેના આધારે રચાયેલા
અથવા સમૂહ.

(ત્રાફેસર ઈ. હ્યુમન્ને ૯૦ સં ૧૮૮૯ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સ્વીડનના રાજ્યના અધ્યક્ષપણા નીચે
મળેલી ઓરીએન્ટલિસ્ટોની આઠમી ઇન્ટર નેશનલ કોંગ્રેસમાં વાંચેલા નિબંધનો હુંક સાર.)

સૂત્રની સાહિત્યનો આખો સમૂહ આધાર રાખે છે તેની સંખ્યા છ છે. તેઓને 'આવશ્યક-સૂત્રો' કહે છે. 'આવશ્ય' એટલે આવશ્યક-જરૂરી અર્થાત જૈન ધર્મ પાળનાર (સાધુ યા શ્રાવક)ને અવશ્ય કર્તવ્ય છે. આ સૂત્રો (૧) કે જેનો મ્હોટો ભાગ ગદ્યમાં આપવામાં આવેલો છે તેના પર છંદ બદલ નિર્યુક્તિ (૨) કરેલી છે. અને આ નિર્યુક્તિ પર વળી એક વિશાલ ગદ્ય અંથ કરેલો છે તેને ચૂર્ણિ (૩) કહેવામાં આવે છે. આ સાહિત્યના વિકાસને માટે ચોથો અંથ નામે 'લાખ્ય' (૪) લખવામાં આવ્યું છે. આ લાખ્ય નિર્યુક્તિની પેઠે આખાં છંદમાં લખવામાં આવ્યું છે. અને પાંચમા અંથમાં ચૂર્ણિનું સંસ્કૃતમાં અવતરણ કરેલું છે. આ અવતરણ હરિભદ્ર સુરિ કે જેનું મરણ ઇસ્વીસન ૯૦૬ માં થયું છે તેણે પોતાની આવશ્યક ટીકા (૫) માં કરેલ છે. આવી રીતે મૂળ અથોના કમ ચાલ્યો આવ્યો છે, પણ એકદરે દરેકમાં કંઈ નવાં તરવોનો સમાવેશ કરેલા નથી.

એક રીતે દર્શિપાત કરતાં માલુમ પડે છે કે ઉક્ત સાહિત્યના વિકાસના જે પાંચ ક્રમો ઉપર બતાવેલા છે તે દરેકને સ્વયંક (Typical) છે કારણ કે જૈન સાહિત્યની ખીંછ શાખાઓના-એટલે સૂત્રોના સંબંધ પણ તેવાજ ક્રમો દર્શાવેલા માલુમ પડે છે, પરંતુ આ આવશ્યક સૂત્ર સંબંધી જે કંઈ વિલક્ષણ છે તે નીચેના હેડીંગ નીચે કહેવામાં આવે છે.

૧ સૂત્રો-આવશ્યકનાં સૂત્રો. આ સૂત્રો માંથી એક સિવાય બીજા બધાં નષ્ટ થયાં છે અને તેથી નષ્ટ થયેલાં સૂત્રોનું ચૂર્ણિ અને ટીકામાંથી ફરીવાર બંધારણ કરવાની જરૂર રહે છે. તેમ છતાં આની છેલ્લી પ્રત મોજૂદ રહી શકી છે,

૨ નિર્યુક્તિ-આ બે મુખ્ય અથોના (ભદ્રપાદ અને સિદ્ધસેનનાં) સંશ્લિષ્ટથી યોજાય છે અને પછી ક્રમે ક્રમે તેમાં ગણા ઉમેરા થયા છે.

નિર્યુક્તિમાં સમાવેલી હકીકતો કેટલેક અંશે વધિ સંબંધી, કેટલેક અંશે ઐતિહાસિક અથવા દંતકથાવિષયક અને ગૂઢવિચાર દર્શક છે. આમાં આપેલી વાર્તાની સંખ્યા કેટલાક થતક પર થાય છે. તેમાંથી ખાસ કરીને જાણુવા યોગ્ય રસિક વાતો નીચે લખેલી છે.

૧ રાણી વાસવદત્તા અને પ્રધાન જોગન્ધરાણુ ની વાર્તા, ૨ વાંદરા અને પક્ષીની વાર્તા (આ વાત પંચતંત્ર અને હિતોપદેશમાં પણ માલુમ પડે છે,) ૩ સુલોમો રાજ્યે આપેલો ન્યાય, ૪ એક હજાર અને એક રાત્રીની કલપત વાત ૫ કેટલેક સાંપેલા નાણાના સિકકા પર બોધક કથા આ છેલ્લી વાત હજુસુધી બાકાત લેના ન્યુ ટેરેમેન્ટમાંથી મળી આવે છે; વળી આ આવશ્યક નિર્યુક્તિ સિવાયના જૈનનાં અન્ય અંથ નામે છટ્ટાઅંગમાં પણ મળી આવે છે. તે છટ્ટા અંગ ઇસ્વી સન પૂર્વે બીજા અથવા પહેલા સંક્રમાં રચાયેલું હોય એમ ભાગે છે.

પાલી વ્યાકરણ.^૧

(૨)

અંગ્રેજીમાં કર્તા એમ. એચ. ટિલ્કે; (રંગુન બાપ્ટીસ્ટ કોલેજના પાલી ભાષાના પ્રોફેસર)
“સનાતન જૈન” માર્ટિનજીમાં ખાસ ભાષાંતર કર્તા-મીઠો મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ, બી. એ.

ક્રિયાપદોની યોજના.

ક્રિયાપદનાં મૂળ થડ ધાતુમાં કેટલાક રૂપાન્તર કરવાથી અને જુદા પ્રત્યયો ધાતુને લગાડવાથી મૂળ ધાતુમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ મૂળ ક્રિયાપદના થડો રૂપાખ્યાન કરતી વખતે મહુ સંબંધી વિચાર કરતાં લઘુ તો વધારે સહેલું થઈ પડશે.

ક્રિયાપદનાં ઉત્તર (Secondary) થડો ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનમાંથી થાય છે. આ થડોનો મુખ્ય આધાર પ્રત્યક્ષ ધાતુપર હોવા કરતાં ગણનાં થડોપર સામાન્ય રીતે રહે છે. આ પાંચ પ્રકારનાં છે,

(૧) શક્યભેદાત્મક—ધાતુને શક્ય ભેદનો અર્થ આપનાર.

(૨) પ્રેરકભેદાત્મક—ધાતુને પ્રેરક ભેદનો અર્થ આપનાર.

(૩) આશિષાર્થક—ધાતુને આશિષાર્થ આપનાર.

(૪) અતિશયદર્શક અગર અવિરામ દર્શક—ધાતુને અતિશય એટલે ઉત્કર્ષનો અર્થ

આપે છે, અગર ફરીથી ક્રિયા થયાં કરતી હોય તેવો અર્થ આપે છે.

(૫) નામ ધાતુક—આ નામમાંથી ઉપજવાય છે, અને જે નામમાંથી તેને પ્રયોજવામાં આવે છે તે નામને લગતી ક્રિયા કરવાનું, તેની માફક ચાલવાનું, તેની પેઠે હોવાનું, થવાનું, કરાવવાનું, કરવાનું, તેનો કબજો હોવાનું, તેના જેવું થવા ઇચ્છવાનું વગેરે બતાવે છે.

ગણનું શક્ય ભેદાત્મક થડ નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે ધાતુને -ય લગાડવાથી થાય છે.

(૧) જ્યારે ધાતુને છેડે સ્વર હોય છે, ત્યારે તેને-ય પુરતજ લગાડવામાં આવે છે અને તેથી ધાતુના સ્વરમાં ફેરફાર થાય છે.

(૨) જ્યારે ધાતુને છેડે એકવડો વ્યંજન હોય છે, ત્યારે સંધિના નિયમિત નિયમો પ્રમાણે -ય પુરતજ લગાડવામાં આવે છે.

(૩) જ્યારે ધાતુને છેડે સંયુક્ત વ્યંજન હોય છે અથવા એકવડો વ્યંજન કે જેને એક-

૧. બરમાની અંદર પાલી ભાષા બીજી ભાષા તરીકે રફેલો અને કૉલેજોની અંદર દાખલ થયેલી હોઈ, આ વ્યાકરણ રંગુનના કૉલેજના પાલી ભાષાના પ્રોફેસરે અંગ્રેજીમાં ત્રિધ્વિએની અનુક્રમતા પ્રમાણે તૈયાર કર્યું છે. આપણા જૈન શાસ્ત્રોની પવિત્ર ભાષા માગધી પૈનિવર્તિટીમાં દાખલ કરાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો છે; અને કેવા પ્રકારનાં વ્યાકરણ અને પાઠપુસ્તકો તઈમાર કરવા તે સંબંધી ની મુશ્કેલી નડતી અનુભવવામાં આવે છે. પાલી અને આપણી શાસ્ત્રભાષાને એટલું બધું મળતાપણું છે કે, તે બંને ભાષાઓને બે બહેનો વિદ્વાનો કહે છે. એટલે આ શૈલી ઉપર આપણા વ્યાકરણાદિ પુસ્તકો રચવાનું મુજબ તેટલા અર્થ આપ્યા અંગ્રેજી ભાષામાં લખાએલા પાલીભાષાના આ વ્યાકરણનું જુજરાતી ભાષાંતર દરાવી અમે અનુક્રમે દાખલ કરીએ છીએ. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, જૈન વિદ્વાનો પછી જુહારથ હો કે મુનિ હો, તે પોતાની શક્તિની પરિક્ષા કરાવવાની આ તક ગુમાવશે નહીં, એ'ં એ'ં જૈ'ં.

ક્રમ જેવડો કરી શકાતો નથી (સામાન્ય રીતે ૨ અગર હ), ત્યારે-ય સંયોજક સ્વર-ઈની સાથે ઉમેરાય છે.

કેટલીક વખત વર્તમાન કાળના થડને-ઈય લગાડાય છે.

ગણના પ્રેરકભેદાત્મક થડ ધાતુનું દ્વીકરણ કરવા થી અને ધાતુને-અય, -આપય પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે. આ પ્રત્યયો ટુંકા થઈને અનુક્રમે-ઇ-આપિ વ્યંજનાન્ત પહેલાં થઇ જાય છે, પરંતુ સ્વ-રાન્ત પહેલાં છેલ્લો અ છોડી દઇને એમને એમ રહે છે. મણુનાં આશિષાર્થક થડ ધાતુને બમણી કરવાથી અને-સ પ્રત્યય સંયોજક સ્વર ઈની સાથે અગર તે વિના લગાડવાથી થાય છે. આવી રીતે ધાતુને બમણી કરવામાં વ્યંજનના દ્વિગુણીત થવાના નિયમો કે જે નીચેના પાઠશાસ્ત્રમાં આપ્યા છે તે પ્રમાણે વ્યંજન ચાલે છે પણ સ્વર સામાન્યરીતે અ, આ, ઇ અગર અર, (ઋ) ને બદલે ઇ થઈને રહે છે અને ઊ અગર ઉ ને બદલે ઉ થઈને રહે છે. કેટલીક વખતે ધાતુ દ્વિગુણીત થતી વખતે બમણી થવાને બદલે એકપદી રહે છે જે એકપદ -સ પ્રત્યયની સાથે સંધિમાં જોડાતા બીજા વિવક્ષણ ૩૫ ઉત્પન્ન કરે છે.

નોટ-દ્વિગુણીત થવામાં પ્રત્યય લગાડેલું પદ હોય છે. અને તે પદ નીચેના નિયમોને અનુસરી થાય છે.

(૧) જે ધાતુની શરૂઆતમાં સ્વર હોય છે, તેને ધાતુનું દ્વિગુણીત થતી વખતે એટલે વ્યા કરણ બાધાએ ધાતુનો અભ્યાસ થતી વખતે તે જ સ્વર ધાતુની સાથે સંધિના નિયમિત નિયમો પ્રમાણે લખી જાય છે.

(૨) જ્યારે ધાતુ વ્યંજનથી શરૂ થતી હોય તો તે ધાતુના અભ્યાસનો પ્રથમ અક્ષર તેજ વ્યંજન રહે છે. અપવાદ નીચે પ્રમાણે:—

(અ) મહા પ્રાણ વ્યંજન હોય તો તેને બદલે અલ્પ પ્રાણ વ્યંજન મૂકવામાં આવે છે.

(આ) કંઠસ્થાની વ્યંજન હોય તો તેના

ક્રમ પ્રમાણે મળતો તાલુસ્થાની વ્યંજન મૂકવામાં આવે છે.

(ઇ) હુ હોય તો તેને બદલે જ મૂકવામાં આવે છે. ધાતુના અભ્યાસનો સ્વર તેજ ધાતુનો મૂળ સ્વરજ રહે છે અપવાદ નીચે પ્રમાણે:—

(અ) દીર્ઘસ્વર ટુંકા કરવામાં આવે છે.

(આ) ખ, ચ્ અગર સ્ પછી આવતા અ ને બદલે ઈ મૂકાય છે.

(ઇ) ઉ ને બદલે કેટલીક વખત અ મૂકાય છે.

ગણના અતિશયદર્શક થડ ધાતુના વિ-લક્ષણ અભ્યાસથી થાય છે, તેમાં ય પ્રથમ ઉમેરાય છે અગર ઉમેરાતો નથી.

આ અભ્યાસમાં ધાતુનો પ્રથમ વ્યંજન અભ્યાસના નિયમિત પ્રમાણે શરીવાર મૂકી જેવડો કરવામાં આવે છે. (ઉપર નિયમ બતાવ્યા છે) સ્વરનું દ્વીકરણ કરવામાં આવે છે, વ્યંજનને માટે ધાતુને છેડેથી બીધલ સ્થાન્ય રીતે ર્, લ્-ર્ અગર અનુનાસિક વ્યંજનને સ્વરના અભ્યાસ અને ધાતુની વચ્ચે વિકલ્પે ભેળવી શકાય છે: ઇ અગર ઈ ધાતુની શરૂઆતમાં સંયુક્ત વ્યંજન હોય તો તેમ અને સાદો વ્યંજન હોય તેમ અભ્યાસના અંત્ય વ્યંજન અને તે ધાતુની વચ્ચે વિકલ્પે ભેળવી શકાય.

ગણના નામ ધાતુક થડ નામના થડને અ, અય, આય, ઈય, અગર ઈય પ્રત્યયોમાંથી એક લગાડવાથી થાય છે.

ક્રિયાપદના સામાસિક થડ ધાતુની પહેલાં ક્રિયાવિશેષણ અને શબ્દયોગીઅવ્યય લગાડવાથી થાય છે.

ઉપરોક્ત અવ્યયો ધાતુની પહેલાં લગાડતી વખતે એકીકરણ અને સંધિના નિયમિત નિયમો લાગુ પડે છે (આ નિયમો પહેલાં અપાઇ ગયા છે.)

ક—રૂપાખ્યાન.

ન્યારે કાષ્ટ શબ્દનો વાક્યના ખીજ શબ્દો સાથે સંબંધ દર્શાવવામાં આવે છે ત્યારે તે શબ્દમાં જે ફેરફાર થાય છે તેને રૂપાખ્યાન કહે છે.

૧—નામોનું રૂપાખ્યાન.

નામોનું રૂપાખ્યાન કરવા નામના મૂળ-થડને જાતિ, વચન અને વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડવાથી થાય છે.

નોટ—સર્વ નામ પશુ પુરૂષના પ્રકાર જણાવે છે. જાતિ એ છે:—

(૧) નરજાતિ—તે નર બતાવે છે.

(૨) નારિજાતિ—તે નારિ બતાવે છે.

જે નામોને કાષ્ટ જાતિ નથી હોતી તેને નાન્યતર જાતિ અગર નપુંસક જાતિમાં ગણવામાં આવે છે.

વચન એ છે.

(૧) એક વચન—ન્યારે નામ એકની સંખ્યા બતાવે છે.

(૨) બહુવચન—ન્યારે નામ એક કરતાં વધારે સંખ્યા બતાવે છે, પુરૂષ ત્રણ છે.

(૧) પહેલો પુરૂષ—બોલનારના સંબંધમાં વપરાય છે.

(૨) બીજો પુરૂષ—જેને કહેવામાં આવે છે તેને માટે વપરાય છે.

(૩) ત્રીજો પુરૂષ—જેને વિષે બોલવામાં આવે છે તેને માટે વપરાય છે.

વિભક્તિઓ આઠ છે.

(૧) પહેલી વિભક્તિ—કર્તાને માટે વપરાય છે.

(૨) બીજી વિભક્તિ—કર્મવાચક છે.

(૩) ત્રીજી વિભક્તિ ગુજરાતીમાં વડે, એ વગેરેથી જણાતાં સંબંધ જણાવાય છે. આ સાધન વાચક છે.

(૪) ચોથી વિભક્તિ—ગુજરાતીમાં કાળે, માટે સારૂ વગેરેથી જણાવાતો સંબંધ જણાવે છે.

(૫) પાંચમી વિભક્તિ—ગુજરાતીમાં સાધા-રણુ રીતેથી, યકી વગેરેથી જણાવાતો સંબંધ જણાવે છે.

(૬) છઠ્ઠી વિભક્તિ—નો, ની, નું, વગેરેથી જે સંબંધ ગુજરાતીમાં જણાવી શકાય છે તે દર્શાવે છે.

(૭) સાતમી વિભક્તિ—ગુજરાતીમાં માં, થી જણાવાતો સંબંધ દર્શાવે છે.

(૮) સંયોધન—બોલાવવામાં વપરાય છે.

નોટ—ફક્ત ઉપર જે સંબંધ જણાવ્યા છે તે ધણા સામાન્ય રીતે જેવા વપરાય છે તેવા જણાવ્યા છે. ખીજ સંબંધો ધીમે ધીમે શીખતાં જણી શકાશે.

પદ્ધતિ પ્રમાણે, એવું ફક્ત એકજ રૂપ છે કે જેમાં નીચે લખેલ નિયમિત વિભક્તિના પ્રત્યયો સંધિ, અને અક્ષરમિશ્રણના નિયમાનુસાર નામનાં થડને લગાડાય છે.

એકવચન

બહુવચન

પહેલી વિં-સ્	...	...	...	...	[યો
છઠી વિ-સ્સ	...	...	...	...	નમ્
ચોથી વિં-સ્સ-અય...	...	...	...	...	નમ્
બીજી વિં-અમ્	...	...	...	...	યો
ત્રીજી વિં-આ	...	...	...	...	હિ
પાંચમી વિં-સ્મા	...	...	...	...	હિ
સાતમી વિં સ્મિમ્	...	...	...	...	સ્
સંયોધન—(મૂળથડ એમને (મૂળ થડ અથવા એમ રહે છે અથવા પહેલી વિં પેઠે)					
પહેલી વિંનું રૂપ)					

નોટ—ખરી રીતે ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય અય છે પરંતુ સામાન્ય રીતે તેને બદલે છઠીનો સ્સ પ્રત્યય વપરાય છે.

વસ્તુતઃ વિભક્તિઓના પ્રત્યયોમાં અને નામનાં થડો કે જેને તે લગાડવામાં આવે છે તેમાં ધણા ફેરફારો થાય છે.

તેથી રૂપો જુદા જુદા જેમ સમવડતા મળે તેમ થાય છે; આમાંના દરેકમાં એવા

પ્રત્યયોના સમૂહ છે કે જે ખાસ કરીને વાપ-
રવામાં આવે છે. આ પ્રત્યયો મૂળ પ્રત્યયો કે
જે ઉપર જણાવેલા છે તેમાં કેટલોક ફેરફાર
થતાં અગર થડને લગાડાય છે ત્યારે ફેરફાર
થતાં બનેલા છે. રૂપ કરતી વખતે, આ ખાસ
પ્રત્યયો નામનું થડ કે જે દરેક રૂપમાં એક
સરખું ચાલ્યું આવે છે તે થડને લગાડવામાં
આવે છે.

અ સ્વરોનું રૂપાખ્યાન.

સ્વરાન્ત નામોના નિયમિત રૂપો ત્રણ
પ્રકારનાં છે.

(૧) પહેલું રૂપ-આમાં જે થડ છે તેને
છેડે અ અગર આ હોય છે.

(૨) બીજું રૂપ-આની અંદર થડો ધકા-
ધકારાંત કે ધકારાંત હોય છે

(૩) ત્રીજું રૂપ-આમાં થડો ઉકારાંત કે
ઉકારાંત હોય છે.

નીચે ખાસ પ્રત્યયો લખેલા છે તે મૂળ
નામોને જોડવામાં આવે છે અને તેથી તે
પહેલી જગતનાં રૂપ થાય છે.

નરજાતિ નારિજાતિ નાન્યતરજાતિ
એકવચન

* પહેલી વિન્-એ...	આ	...	--અમ્
છટ્ટી વિન્-અરસ--આય	...	...	--અરસ
ચોથી વિન્-અરસ			
--આય	આય	અરસ	આય
બીજી વિન્-અમ્	--અમ્	--અમ્	
ત્રીજી વિન્-એન	--આય	--એન	
પાંચમી વિન્-આ	--આય	--આ	
--અરમા		--અરમા	
--અંહા		--અંહા	
--અતો		--અતો	
સાતમી વિન્-એ	--આય	--એ	
--અરિમમ્	--અયમ્	--અરિમમ્	

--અહિ	--અહિ
સંયોધન--અ	--અ
--આ	આ
	એ

બહુવચન

પહેલી વિન્-આ	--આ	--આ
	--આયો	--આનિ
છટ્ટી વિન્-આનમ્	--આનમ્	--આનમ્
ચોથી વિન્-આનમ્	--આનમ્	--આનમ્
બીજી વિન્-એ	--આ	--એ
	--આયો	--આનિ
ત્રીજી વિન્-એહિ	--આહિ	--એહિ
	--એહિ	--એહિ
પાંચમી વિન્-એહિ	--આહિ	--એહિ
	--એહિ	--એહિ
સાતમી-- એસ	--આસ	--એસ
સંયોધન-- આ	--આ	--આ
	આયો	--આનિ

નોંધ--ભિવાળાં રૂપો ધણેભાગે કાવ્ય સંજ્ઞા
ધક છે. નરજાતિ બહુ વચનમાં પહેલી વિભક્તિનું
ધણું પ્રાચીન રૂપ--અમે એ પ્રત્યયથી થાય છે.

નર જાતિનું નામ ધરમે તેના રૂપ.

આનું થડ અકારાંત છે.

	એકવચન	બહુવચન
પહેલી વિન્	ધરમે	ધરમા
છટ્ટી વિન્	ધરમરસ	ધરમાનમ્
ચોથી વિન્	ધરમરસ	ધરમાનમ્
	ધરમાય	
બીજી વિન્	ધરમમ્	ધરમે
ત્રીજી વિન્	ધરમેન	ધરમેહિ
		ધરમેહિ
પાંચમી વિન્	ધરમા	ધરમેહિ
	ધરમરમા	ધરમેહિ
	ધરમંહા	
	ધરમનો	

* વિભક્તિનો ક્રમ જેવો મૂળમાં છે તેવો જ અમે સઘણે કાવ્યમ રાખ્યો છે. -ભા. ૬૦

સાતમી વિં	ધમ્મે	ધમ્મેસુ	૨૦૪૭
	ધમ્મરિમ્		
	ધમ્મહિ		
સંખોધન	ધમ્મ	ધમ્મા	૨૦૪૮
	ધમ્મા		

નારિજાતિના નામનું રૂપાખ્યાન.
થડ અમ્મા (આકારાંત)

એકવચન	બહુવચન	૨૦૪૯	૨૦૫૦
પહેલી વિં	અમ્મા	અમ્મા	૨૦૫૧

છટી વિં	અમ્માય	અમ્માનમ્	૨૦૫૨
ચોથી વિં	અમ્માય	અમ્માનમ્	૨૦૫૩
બીજી વિં	અમ્મમ્	અમ્મા	૨૦૫૪

ત્રીજી વિં	અમ્માય	અમ્માહિ	૨૦૫૫
		અમ્માભિ	૨૦૫૬
પાંચમી વિં	અમ્માય	અમ્માહિ	૨૦૫૭
		અમ્માભિ	૨૦૫૮

સાતમી વિં	અમ્માય	અમ્માસુ	૨૦૫૯
	અમ્માયમ્		
સંખોધન	અમ્મ	અમ્મા	૨૦૬૦
	અમ્મા	અમ્માયો.	૨૦૬૧
	અમ્મે		

નાન્યત્રજાતિના નામ રજ્જમનું
રૂપાખ્યાન
થડ અકારાંત છે.

એકવચન	બહુવચન	૨૦૬૨	૨૦૬૩
પહેલી વિં	રજ્જમ્	રજ્જમ	૨૦૬૪
		રજ્જનિ	૨૦૬૫
		રજ્જનિ	૨૦૬૬

છટી વિં	રજ્જસ	રજ્જનમ્	૨૦૬૭
ચોથી વિં	રજ્જસ	રજ્જનમ્	૨૦૬૮
	રજ્જમ	રજ્જનમ્	૨૦૬૯
બીજી વિં		રજ્જે	૨૦૭૦

	રજ્જમ્	રજ્જનિ	૨૦૭૧
ત્રીજી વિં	રજ્જેન	રજ્જેહિ	૨૦૭૨

પાંચમી વિં	રજ્જ	૨૦૭૩
	રજ્જરમા	૨૦૭૪
	રજ્જંદા	૨૦૭૫
	રજ્જતો	૨૦૭૬

સાતમી વિં	રજ્જે	૨૦૭૭
	રજ્જરિમ્	૨૦૭૮
	રજ્જંહિ	૨૦૭૯
સંખોધન	રજ્જ	૨૦૮૦

વિશેષણના રૂપાખ્યાન

બાલો (થડ અકારાંત અને આકારાંત છે)	નારિ જાતિ	નાન્યત્રજાતિ
	નારિ જાતિ	નાન્યત્રજાતિ

પહેલી વિં	બાલો	બાલા	બાલમ્
છટી વિં	બાલસ	બાલાય	બાલસ
ચોથી વિં	બાલસ	બાલાય	બાલસ
	બાલાય		બાલાય

બીજી વિં	બાલમ્	બાલમ્	બાલમ્
ત્રીજી વિં	બાલેન	બાલાય	બાલેન
પાંચમી વિં	બાલા	બાલાય	બાલા
	બાલરમા		બાલરમા
	બાલંદા		બાલંદા
	બાલતો		બાલતો

સાતમી વિં	બાલે	બાલાય	બાલે
	બાલરિમ્	બાલયમ્	બાલરિમ્
	બાલંહિ		બાલંહિ

સંખોધન, બાલ	બાલ	બાલ
બાલા	બાલા	બાલે

પહેલી વિં	બાલા	બાલા	બાલા
	બાલાયો		બાલાનિ
છટી વિં	બાલાનમ્	બાલાનમ્	બાલાનમ્
ચોથી વિં	બાલાનમ્	બાલાનમ્	બાલાનમ્
બીજી વિં	બાલે	બાલા	બાલે

	બાલાયો	બાલાનિ	
ત્રીજી વિં	બાલેહિ	બાલેહિ	

પાંચમી વિં આલેહિ	આલેહિ	આલેહિ	બીજી વિં-ઈ-ઈ	-ઈ	-ઈ
આલેહિ	આલેહિ	આલેહિ	ઈ-યો	ઈનો	-ઈયો
આલેહિ	આલેહિ	આલેહિ	ત્રીજી વિં-ઈહિ	-અયો-ઈહિ	-ઈહિ
સાતમી વિં આલેસુ	આલેસુ	આલેસુ	-ઈહિ	-ઈહિ	-ઈહિ
સંબોધન આલા	આલા	આલા	પાંચમી વિં ઇહિ	-ઈહિ	-ઈહિ
	આલાયો	આલાની	ઈહિ	ઈહિ	ઈહિ

નોટ-અ-આ- અને અમ્ એ જ્યારે વિશેષજ્ઞને છેડે આવે ત્યારે તે વિશે. પશ્ચોના રૂપ તદ્દન નિયમિત થાય છે. નર અને નાન્યતર જાતિનાં થડો અકારાંત હોય છે અને નારિજાતિનાં આકારાંત હોય છે. પહેલા રૂપનાં જે જે પ્રત્યયો છે તે બધાને લગાડે વાંચી નિયમિત રીતે તેઓનાં રૂપ થાય છે.

બીજા રૂપનાં આજ પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છે.
નરજાતિ નારિજાતિ નાન્યતર જાતિ
એકવચન

પહેલી વિં-ઈ-	-ઈ-ઈ	ઈ-ઈ
		-ઈમ્
છટી વિં-ઈસ્સ	-ઈયા	-ઈસ્સ
-ઈનો		-ઈનો
ચોથી વિં-ઈસ્સ	-ઈયા	-ઈસ્સ
-ઈનો		-ઈનો
બીજી વિં ઇમ્-ઈમ્	-ઈમ્	-ઈમ્
-ઈનમ્		
ત્રીજી વિં-ઈના	-ઈયા	-ઈના
પાંચમી વિં-ઈના	-ઈયા	-ઈના
-ઈસ્મા		-ઈસ્મા
-ઈહા		-ઈહા
સાતમી-ઈસ્મમ્	-ઈયા	-ઈસ્મમ્
-ઈહિ	-ઈયમ્	-ઈહિ
સંબોધન-ઈ-ઈ	-ઈ-ઈ	-ઈ

બહુવચન

પહેલી વિં-ઈ-ઈ	-ઈ	-ઈ
-ઈયો-ઈનો	-યો	-ઈનિ
-અયો		
છટી વિં-ઈનમ્	-ઈનમ્	-ઈનમ્
ચોથી વિં-ઈનમ્	-ઈનમ્	-ઈનમ્

સાતમી વિં ઇમ્ ઇમ્ ઇમ્
સંબોધન-ઈ-ઈ -ઈ -ઈ
-ઈયો-ઈનો ઇયો ઇનિ
-અયો

ઉપર આપ્યા છે તે પ્રત્યયોમાં જ્યાં એક વિભક્તિમાં બે ઢારમાં સાથે પ્રત્યયો આપેલ છે તેમાંની પહેલી ઢાર હ્રસ્વ ઇકારાંત થડોને લાગુ પડે છે. બીજી દીર્ઘ ઇકારાંત થડોને લાગુ પડે છે. જ્યાં એકજ ઢારમાં પ્રત્યયો છે તે બંને એટલે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઇકારાંત થડોને લાગુ પડે છે.

નોટ-કેટલાક વિરલ રૂપો છે જેવા કે નરં એકવં ત્રીં વિં-એનથી થાય છે નરં એકવં પાંચં વિં-ઈતોથી થાય છે. નરં એકવં સાં વિં એ અને આથી થાય છે. નરં એકવં સંબોં અથી થાય છે. નારિં એકવં બીં વિં-ઈયમથી થાય છે. નારિં એકવં પાં વિં ઇતોથી થાય છે. નારિં બહુવં છં વિં ઇમાનમથી થાય છે.

નોટ-જ્યારે નારિજાતિના પ્રત્યયો દંત-સ્થાનિ સ્પર્શવ્યંજન પછી આવે છે ત્યારે તેમાં ય પહેલાંના ઈ ઉચ્ચારી દેવાય અને તે ય નિયમિત સંધિના નિયમો પ્રમાણે બીજા સાથે જાળી જાય.

નર જાતિના નામનું રૂપાખ્યાન.

અગ્નિ થડ ઇકારાંત છે.

એકવચન	બહુવચન
પહેલી વિં અગ્નિ	અગ્નિ
	અગ્નિયો
	અગ્નયો
છં વિં અગ્નિસ્સ	અગ્નીનમ્

અગિનો	અગિનમ્	એકવચન	બહુવચન
ચોં વિં અગિરસ	અગિયો	૫૦ વિં જતિ	જતી
અગિનો	અગિયો		જતિયો
ખીં વિં અગિમ્	અગિયો		જત્યો
	અગિયો	૭૦ વિં જતિયા	જકકો
ત્રીં વિં અગિના	અગિયો	જતિયા	જતીનમ્
	અગિયો	જકકો	જતીનમ્
પાં વિં અગિરમા	અગિયો	ચોં વિં જતિયા	જતીનમ્
અગિંહા	અગિયો	જતિયા	જતીનમ્
સાં વિં અગિરિમમ્	અગિયો	જકકો	જતીનમ્
અગિંહિ	અગિયો	ખીં વિં જતિમ્	જતી
સંપ્રોધન અગિ	અગિયો		જતિયો
	અગિયો		જત્યો
	અગિયો	ત્રીં વિં જતિયા	જકકો
		જતિયા	જતીહિ
		જકકો	જતીભિ

નર જતિના નામનું રૂપાખ્યાન.

સેનાનિ, થડ ઇકારાંત

એકવચન	બહુવચન	પાં વિં	જતિયા	જતીહિ
૫૦ વિં સેનાની	સેનાની	જતિયા	જતીભિ	
	સેનાનિનો	જકકો		
૭૦ વિં સેનાનિરસ	સેનાનિનમ્	સાં વિં જતિય	જતીસુ	
	સેનાનિનો	જતિયા		
ચોં વિં સેનાનિરસ	સેનાનીનમ્	જકકો		
	સેનાનિનો	જતિયમ્		
ખીં વિં સેનાનિમ્	સેનાની	જતિયમ્		
	સેનાનિનો	જકકમ્		
ત્રીં વિં સેનાનિના	સેનાનીહિ	સંપ્રોધન જતિ	જતી	
	સેનાનીભિ		જતિયો	
પાં વિં સેનાનિરમા	સેનાનીહિ		જત્યો	
	સેનાનીભિ		જકકો.	
સાં વિં સેનાનિરિમમ્	સેનાનીસુ			
સેનાનિંહિ				
સંપ્રોધન સેનાની	સેનાની			
	સેનાનિનો			

નારિજતિ નામનું રૂપ-

નદી થડ ઇકારાંત

નારિ જતિના નામનું રૂપાખ્યાન.

જતિ, થડ ઇકારાંત.

એકવચન	બહુવચન
૫૦ વિં નદી	નદી
	નદિયા
	નદી

	નજને	ત્રીં વિં અકિખના	અકખીહિ
છં વિં નદિયા	નદીનમ્		અકખીભિ
નદ્યા		પાં. વિં અકિખના	અકખીહિ
નજન	નદીનમ્	અકિખરમા	અકખીભિ
ચોં વિં નદિયા	નદીનમ્	અકિખંહા	
નદ્યા		સાં વિં અકિખરિમમ્	અકખીસુ
નજન	નદીનમ્	અકિખંહિ	
ખીં વિં નદિમ્	નદી	સંં અકિખ	અકખી
	નદિયો		અકખીનિ
	નજને		
ત્રીં વિં નદિયા	નદીહિ	નોટ-જેને છેડે ઇન છે એવાં થડોનાં	
નદ્યા	નદીભિ	ખરી રીતે જોતાં વ્યંજનાંત રૂપાખ્યાન પ્રમાણે	
નજન		રૂપ થવાં જોઈએ, છતાં નરજાતિમાં ઈકારાંત	
પાંં વિં નદિયા	નદીહિ	થડોની પેઠે અને નપુંસક જાતિમાં હુસ્વ ઇ-	
નદ્યા	નદીભિ	કારાંત થડોની પેઠે તેમનાં રૂપ થાય છે. સા-	
નજન		તમી વિં ના એકવચનમાં ઇનિ પ્રત્યય લગા-	
સાં વિં નદિયા	નદીસુ	ડવાથી એક વધારે રૂપ થાય છે. આના સંખ-	
નદ્યા		ધમાં ખીજાં રૂપો નીચે પ્રમાણે વિરલ મલી	
નજન		આવે છે:—	
નદિયમ્		એકવં નરજાતિની પહેલી વિં ઇ લગા-	
નદમ્		ડવાથી થાય છે બહુવચમાં ઇયો લગાડવાથી	
નજનમ્		થાય છે. અને ખીજી વિભક્તિના બહુવચનમાં	
સંં નદી	નદી	નરજાતિના નામેનું રૂપ ઇયે લગાડવાથી થાય છે.	
	નદિયો	નરજાતિના નામેનું રૂપાખ્યાન.	
	નદ્યા	દણ્ડી મુળથડ ઇન અન્તવાળું છે.	
	નજને	એકવચન બહુવચન	
નપુંસક નામનાં રૂપ.		પં વિં દણ્ડી	દણ્ડ
અકિખ	થડ ઈકારાંત.		દણ્ડીનેા
એકવચન	બહુવચન	છં વિં દણ્ડિરસ	દણ્ડીનમ્
પં વિં અકિખ	અકખી	દણ્ડીનેા	
અકિખ	અકખીનિ	ચોં વિં દણ્ડિરસ	દણ્ડીનમ્
છં વિં અકિખરસ	અકખીનમ્	દણ્ડીનેા	
અકિખનેા		ખીં વિં દણ્ડિમ્	દણ્ડી
ચોં વિં અકિખરસ	અકખીનમ્	દણ્ડિનમ્	દણ્ડીનેા
અકિખનેા		ત્રીં વિં દણ્ડિના	દણ્ડીહિ
ખીં વિં અકિખમ	અકખી		દણ્ડીભિ
	અખીકનિ	પાંં વિં દણ્ડિના	દણ્ડીભિ

સાં	વિં	દણ્ડરમા	દણ્ડીદિ	બીં	વિં	હરિમ્	હરિનિમ્	હરિમ્
		દણ્ડીહા	દણ્ડીભિ	ત્રીં	વિં	હરિને	હરિનિયા	હરિના
		દણ્ડનિ	દણ્ડીસુ	પાં	વિં	હરિના	હરિનિયા	હરિના
		દણ્ડ રિમમ્				હરિરમા		હરિરમા
		દણ્ડહિ				હરિંહા		હરિંહા
સંગ્રાં		દણ્ડી	દણ્ડી	સાં	વિં	હરિરિમમ્	હરિનિયા	હરિરિમમ્
			દણ્ડિનો			હરિંહિ	હરિનિયમ્	હરિંહિ

નપુ'સક નામનું રૂપાખ્યાન.

અત્થિ થડ ઇન અંતવાળું.

એકવચન બહુવચન

પં	વિં	અત્થિ	અત્થી
		અત્થિમ્	અત્થીનિ
છં	વિં	અત્થિરસ	અત્થીનમ્
		અત્થિને	
ચોં	વિં	અત્થિરસ	અત્થીનમ્
		અત્થિને	
બીં	વિં	અત્થિમ્	અત્થી
			અત્થીનિ
ત્રીં	વિં	અત્થિના	અત્થીહિ
			અત્થીભિ
પાં	વિં	અત્થિના	અત્થીહિ
		અત્થિરમા	અત્થીભિ
		અત્થિંહા	
સાં	વિં	અત્થિનિ	અત્થીસુ
		અત્થિરિમમ્	
		અત્થિંહિ	અત્થી
સંગ્રાં		અત્થિ	અત્થીનિ

વિશેષણનાં વ્યાખ્યાન.

હરિ થડ ઇકારાંત.
નરજાતિ નારિજાતિ નપુ'સક જાતિ

એકવચન

પં	વિં	હરિ	હરિની	હરિ
છં	વિં	હરિરસ	હરિનિયા	હરિરસ
		હરિને		હરિને
ચોં	વિં	હરિરસ	હરિનિયા	હરિરસ
		હરિને		હરિને

બહુવચન

પં	વિં	હરિ	હરિની	હરિ
		હરિયો	હરિનિયો	હરિનિ
		હરયો		
છં	વિં	હરીનમ્	હરિનીનમ્	હરીનમ્
ચોં	વિં	હરીનમ્	હરિનીનમ્	હરીનમ્
બીં	વિં	હરી	હરિની	હરી
		હરિયો	હરિનિયો	હરીનિ
		હરયો		
ત્રીં	વિં	હરીહિ	હરિનીહિ	હરીહિ
		હરીભિ	હરિનીભિ	હરીભિ
પાં	વિં	હરીહિ	હરિનીહિ	હરીહિ
		હરીભિ	હરિનીભિ	હરીભિ
સાં	વિં	હરીસુ	હરિનીસુ	હરીસુ
સંગ્રાં		હરી	હરિની	હરી
		હરિયો	હરિનિયો	હરીનિ
		હરયો		

વિશેષણનાં રૂપાખ્યાન.

વાદિ મૂળથડ ઇન અંત વાળું છે

નરજાતિ નારિજાતિ નપુ'સકજાતિ

એકવચન

પં	વિં	વાદિ	વાદિની	વાદિ
છં	વિં	વાદિરસ	વાદિનિયા	વાદિરસ
		વાદિને		વાદિને
ચોં	વિં	વાદિરસ	વાદિનિયા	વાદિરસ
		વાદિને		વાદિને
બીં	વિં	વાદિમ્	વાદિનિમ્	વાદિમ્
		વાદિનમ્		
ત્રીં	વિં	વાદિના	વાદિનિયા	વાદિના

પાં	વિં	વાદિના	વાદિનિયા	વાદિના	છં	વિં	વાદીનમ્	વાદિનીનમ્	વાદીનમ્
		વાદિરમા			ચોં	વિં	વાદીનમ્	વાદિનીનમ્	વાદીનમ્
		વાદિંહા			ખીં	વિં	વાદી	વાદિની	વાદી
સાં	વિં	વાદિનિ	વાદિનિયા	વાદિનિ			વાદિનો	વાનિનિયો	વાદીનિ
		વાદિરિમમ્	વાદિનિયમ્	વાદિરિમમ્	ત્રીં	વિં	વાદીહી	વાદિનીહી	વાદીહી
		વાદિંહિ		વાદિંહિ			વાદીભિ	વાદિનીભિ	વાદીભિ
સંખોં	વાદી	વાદિની	વાદિ	પાં	વિં	વાદીહિ	વાદિનીહિ	વાદીહિ	
						વાદીભિ	વાદિનીભિ	વાદીભિ	
પં	વિં	વાદીવાદિની	વાદિની	વાદી	સાં	વિં	વાદીસુ	વાદિનીસુ	વાદીસુ
		વાદિનો	વાદિનિયો	વાદીનિ	સંખોં	વાદી	વાદી	વાદિની	વાદી

બહુપચન

જૈન સાહિત્યનો ગુજરાતીમાં ફાળો.

મી. મનસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતાએ ગુજરાતી ખીજ સાહિત્ય
પરિષદ સન્મુખ આપેલું ભાષણ.

મંગલ.

ॐ ब्राह्मी भारत्यै नमः

ગયો તે દુઃખના દિન,

સુખના આવ્યારે,

ટળ્યાં વિષમતાને વેર,

રસિક ચિત્ત ભાવ્યારે.

જૈન વેદ અને અન્ય પંથ,

હરખે મલ્યા રે;

ગરવી ગિરા ગુજરાત,

કાળે ભળિયા રે.

રે ! ગરવી ગુજરાત,

સુણુ તુજ કાળે રે,

ઉલટ ભેર આ સમાજ,

મળ્યો આજે રે.

તુજ સાહિત્ય સેવા સુપેર,

એ કરતાં હીસે રે;

અમ સહકર્મીનાં મન,

દેખી એ હીસે રે.

(મ. કી. મહેતા.)

માન્યવર પ્રમુખ સાહેબ,

અન્ય પ્રિય સાક્ષર બંધુઓ,

અને પ્રિય બહેનો;

જૈન સાહિત્યે યુજરાતી સાહિત્યની શી સેવા બજાવી છે, તે આપ સમક્ષ નિવેદન કરવા હું ઉભો થયો છું:

બંધુઓ ! પ્રભુકૃપાએ, આપણામાં કાંઈક જાગૃતિ આપી છે. આપણે ઐક્યતાનું મહત્વ, તેનો મર્મ સમજતાં શીખ્યા પ્રસ્તાવના. છીએ, આપણે અત્યારે Transitional period (સંક્રા

તિના કાળ) માંથી પસાર થઈએ છીએ, તેવે વખતે હસ્તિના તાઙ્યમાનોઽપિ ન પ્રાવિશેત્ જિનમંદિરે એ પૂર્વનું બ્રાહ્મણ અને જૈન ધર્મનું વૈરવિરોધ બતાવનાર વાક્ય અર્થશ્ચ: દૂર થતું દેખીએ છીએ, અનુભવીએ છીએ, બધા અસ્પર્શ ભાવે ભેટીએ છીએ, મળીએ છીએ, હળીએ છીએ, એ શું ચોછો આનંદ છે? પ્રભુ આપણું ઐક્ય સાધ્યા! ઐક્યમાં આપણી કૃતાર્થતા છે. જૈન સાહિત્ય યુજરાતિ સાહિત્યસાથે ઐક્યજન સાધે છે, જે આપને આ ગળ પ્રતીત થશે.

બંધુઓ, હું મારો વિષય શરૂ કરું તે પ્રથમ, આપણા સાક્ષરો જૈન સાહિત્ય અંગે શું કહે છે, તે જણાવીશ. ગઇ કાલેજ આપણા નામવર વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબે જૈન ગ્રંથકારોએ યુજરાતી સાહિત્યને જખરો આધાર આપ્યાનું પોતાના વિદ્વતા ભર્યા ભાષણમાં જણાવેલું આપને યાદ છે.

મહુર્મ શ્રીયુત્ત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી કહે

છે કે, “(શતક ૧૪ મું)

સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત્ત યુજરાતમાં તેજસિદ્ધાંત એક ગોવર્ધનરામ ગ્રંથ વિનાના સર્વ ગ્રંથો અને જૈન માત્ર જૈન સાધુઓના રચે સાહિત્ય. લા છે. એ ગ્રંથો પણ મોટા ભાગે ધર્મસાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતમાં પણ છે. એ સાધુઓએ

તેમના ગચ્છનો અથવા પામી અટ્ટરો સાહિત્ય વૃક્ષ ઉગવા દીધા છે. ઇત્યાદિ.”

“યુજરાતી સાહિત્યનું” મૂળ પ્રથમ રોપાયું, તે વેળા દીક્ષીના બાદશાહો, યુજરાતના સુબાઓ, અને અન્ય નાના મોટા સરદારોના વિચાર આ યુગના આરંભથી ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યો. અને તેનો ફોલ ઝાલાવાડ, જુનાગઢ, ગોંડળ, વીગેરે કાઠીઆવાડના ગામોમાં અને બાકીના યુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં જૈન ગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત યુજરાતી સાહિત્યના એકલા આધાર ભૂત હતા. તે પછીના પચીસેક વર્ષમાં.....પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ એવા આધારભૂત હતા.”

“જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી શક્યા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો? એઓ ક્યાં ભરાઇ બેઠા હતા?”

“જૈન ગ્રંથકારોની ભાષા તેમના અસંગ જીવનના બળે શુદ્ધ અને સરળરૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન ભીલ આદિ અનાર્યજાતિઓ, અને રાજકર્તા મુસલમાનવર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી, બ્રાહ્મણ, વાણીઆઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણ ધાવી, બંધાઇ, એ પણ તેમના (બ્રાહ્મણાદિ સંસારીઓના) આ બ્રમણના ખતિહાસથી સમજશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની ઉભયની યુજરાતીભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી.”

“(શતક ૧૫ મું ઉત્તરાર્ધ). પાટણ નગરમાં જૈન સાધુઓ પ્રથમની પેઠે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં સાહિત્યને રચવા લાગ્યા હતા. અને રાજકીયસ્થાન મટી, એ પણ તે કાળે તીર્થ નહીં તો તીર્થ જેવુંજ આ સાધુઓએ કરેલું જણાય છે.” ૨૫૦ ગો. ત્રિ. ૦

આપણા આજના વિદ્વાન પ્રમુખ સાહેબ જણાવે છે કે નરસિંહ મહેતાના યુગ પહેલાના

યુગમાં ગુજરાતી સાહિત્યને મહોટો આધાર જૈન સાહિત્યનો, — જૈન સાહિત્યકારોનો હતો.

શુ. સાહિત્યની પ્રથમ પરિપક્વતા ૧૦૦ રા. ૭૦૦
હરગોવિંદદાસ કાંટાવા.
૧૧. કાંટાવાળા અને જાએ જણાવેલું કે
જૈન સાહિત્ય. “જૈન લોકોના ધણા
રાસા અને કવિતાઓ
અથપિ પ્રગટ થયાં નથી... જૈન લોકોના રાસા
ગુજરાતીનાં અધારણ તથા શુદ્ધતા ઉપર
સારો પ્રકાશ પાડે એમ છે... જૈન લોકોનું
પ્રાકૃત અને પડિમાત્રામાં લખાણ એ જુની
ગુજરાતીનું અનુમાન કરવાને કારણભૂત થાય
છે, કત્યાદિ.”

આપણા નૂતન સાહિત્યકારો રૂપી અવાં
ચીન વડવાઈઓ, ભલે
પ્રાચીન સાહિત્યની નવી ભૂમિઓમાં પ્રવે-
શ કરે. પણ તેમનું
મહત્વતા. મૂળ પોષણ તો
આપણા પ્રાચીન સાહિત્યરૂપી વૃક્ષોમાંથીજ
સાત ધારા રૂપે, આલ્યું આવશે, તેજ તે
આપણા લોકના જીવનમાં ભળી શકશે. નવા
સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત જુલવા જેવી
નથી, અને તેમાંના કેટલાકના લેખને સામાન્ય
વાંચનારાઓ, ગમે તો દોષદ્રષ્ટિથી જુએ છે,
અને ગમે તો જોતાજ નથી, સાહિત્ય રોગનું
કારણ એક એ લાગે છે કે આ નવા સાહિત્ય-
કારો, આપણા પ્રાચીન રસોનું સેવન, યથેષ્ટ
કરતા નથી. અને એ સેવન ચિનાના પાક
લોકોને પચતા નથી.

આપણા જુના વર્ગના વડીલોમાં ભકિતરસ
જોતજોત વહે છે. દેવ
જૈન સાહિત્ય અને રહસ્ય અને ભકિતરસ
ભરપૂર છે. એ આદિ
કવિઓનાં સાહિત્યમાં
તત્ત્વ, કથા, રસ, રહસ્ય, જ્ઞાન, એ ક્રમે વા
લોભવિલોભ સ્વરૂપે પણ ઠેર ઠેર દેખાઈ આવે

છે. જૈન ભક્તો સાધુઓના સ્તવનો આદિમાં
આ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

ગૃહસ્થો, જૈન સાહિત્યને અગે વિદ્વાન
પુરોહિત શું મત છે,
પ્રવેશ. એ કથા પછી હવે
હું જૈન ગુજરાતી

સહિત્ય સમુદ્ધતા થોડાં નામ, તવારીખ,
કર્તાનાં નામ સાથે આપીશ અને બનશે ત્યાં
કુંકમાં એઓનો વિષય શું છે તે પણ
જણાવીશ. હું દૃઢ છું કે આ બધા ગ્રંથો-
નો સાર—સમુદ્યય આપને નિવેદન કરી શકું,
પણ ગ્રંથોનો સમુદાય મહોટો, અને વખત
ટુંકો, એટલે એ ન બની શકે એવી વાત
છે. “Life is short & art is long,”
વાર તેમ છતાં, થોડા ગ્રંથોનો ઉપલક્ષ સાર
આપતાં આપને જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સા-
હિત્યને આપેલી મદદનો ખ્યાલ આપી શકશે.

શ્રી કુમારપાળ પ્રબંધ. આ એક
ઐતિહાસિક વિષયનો

૧ કુમારપાળ ગ્રંથ છે. શ્રી કુમાર-
પ્રબંધ. પાળ રાજનું એમાં
સવિસ્તર જીવન ચરિત્ર

છે. કર્તા શ્રી જિનમંડનગણિ પંદરમી સદીમાં
થયેલા વિદ્વાન જૈન આચાર્ય છે. આનું ભાષા-
તર ૨૦ મગનલાલ ચુનીલાલ વેદે કરેલું છે.
આમાંથી ગુજરદેશના ઇતિહાસનો ધણો
લાગ આપણને સમજાય એમ છે એમાં અ-
ણહીલપુર વસાવ્યું, ત્યારથી કુમારપાળના રા-
જ્યના અંત સુધી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવામાં
અગ્રેસર ગણાતા નામાંકિત છત્રીશ ક્ષત્રિય
કુલો પૈકી, ચાવડાદિ કુલોની, સંક્ષિપ્ત માહિતી
આપેલી છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને બંગા-
ળામાં આવેલા મહોત્સવપુર (મહોત્તરપુર)ના
રાજ મદનવર્મા સાથે મેલાપ થવાનું આ
પ્રબંધમાં જોવામાં આવે છે. જે બીના
(General Cunningham) જનરલ

કનીંગહામના હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ભૂગોળ-
માંની હકીકત (Archeological Reports) ને પુષ્ટિ આપે છે. વળી જુદા જુદા દેશના
રાજાઓની સાથે, યુદ્ધ કરી, દેશ સર કરવા,
વિદ્યા કળા કૌશલ્યાદિને ઉત્તેજન આપવું, નીતિ-
અને દયા ધર્મને પ્રકાશ કરી હિંસાદિ
દુષ્ટ કાર્યો બંધ પાડવાં. શ્રી સોમેશ્વરને શ્રી
શત્રુજ્યાદિ તીર્થોના જીર્ણોદ્ધાર કરવા, અને
શ્રાવકોનાં બાર વ્રત લેવાં, ઇત્યાદિ નાના પ્રકારના
વિષયોનું મનોરમ વિવેચન આ ગ્રંથમાં
આપેલું છે; એટલુંજ નહિ પણ તે કાળમાં
વિદ્યા-કળા કેટલી ઉન્નત સ્થિતિને પામેલી
હતી, અને રાજ્ય વેત્તવાદિ દેશ સ્થિતિ કેવા
પ્રકારની હતી, ઇત્યાદિ બાબતોનું આ ગ્રંથમાં
ઉપરથી સહજ જ્ઞાન થાય છે. વધારે શું? પણ
તે સમયની રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક
સ્થિતિનું આ ગ્રંથમાં, એક ઉત્તમ ચિત્ર છે.
અને તે વાંચતાં આપણે જાણે તેજ ભાગ્ય-
શાળી સમયમાં છીએ કે શું, એવો ભાસ
થવા જાય છે. આ ગ્રંથના ચોવીસ વિભાગ
છે; અને બધા ભાગ ઇતિહાસના પરમ સાધન-
રૂપ છે. વર્તમાન શેક્ષીએ ઇતિહાસ ચરિત્ર લખ-
વાનો પૂર્વે આ દેશમાં પ્રચાર ન હતો, છતાં
પ્રસિદ્ધ પુરોહિતોનાં ચરિત્રો કાવ્ય રૂપે લખવાં,
તેમના પ્રખ્યાત યોજના, અથવા એમના નામ
રચવા, એ રીતને થોડે ઝાંઝે અંશે. કાંઈ અવ-
લખ્યા હોય તો તે જૈન સાધુઓના હતા.
અને સાહિત્યનું મુખ્ય અંગ જે ઇતિહાસ
તેનું રક્ષણ કરવાનો દાવો કરનારામાં એની
ગણના થતી યોગ્ય છે. તેઓએ સંગ્રહી, રચી
રાખેલા લેખો હાલમાં આપણને આપણા દેશનો
ઇતિહાસ રચવામાં આધારભૂત થયેલા છે. મી. ડી.
પ્રાન્સે રાસમાળા રચી ઇતિહાસ પ્રતિ જે પ્રકાશ
પાડ્યો છે તે એ રાસ આદિને લખને. આમ
જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યને મોટો અવ-
દાન આપ્યો આથી પ્રતીત થાય એમ છે.
Prof Tawney લખે છે કે “The

testimony of Jain Sadhus is often confirmed by inscriptions and other evidence of a trustworthy kind.” જૈન સાધુઓની શાખ શિલા લેખો અને ખીખ વિશ્વાસ રાખવા લાયક પુરાવાથી પુરવાર થાય છે. સાહિત્યનાં અંગ શબ્દ, પાંડિત્ય, સંગીત, નાદ એ આદિના થોડા નમુનારૂપ લખવા પ્રખ્યાતમાંથી આપણે ટાંકીએ તો પ્રસ્તુત ગણાશે.

એક દિવસ કુમારપાળ રાજ સભામાં બેઠેલો હતો. તેવામાં એક પંડિત શબ્દ પાંડિત્ય. બોલ્યો કે “પર્જન્યની પેઠે રાજ સર્વ ભૂતોનો આધાર છે. પર્જન્ય વગર કદાચિત રહેવાય” એ સાંભળી કુમારપાળ બોલ્યો, “અહો! રાજને મેધની ઉપમ્યા!” આ વાક્યમાં રાજ એ સર્વ વ્યાકરણ શાસ્ત્રથી અશુદ્ધ એવો ‘ઉપમ્યા’ પ્રયોગ વાપર્યો, તેથી સભાસદો માંહોમાંહે ચર્ચા કરવા મંડ્યા. તે જોઈ કપર્દી મંત્રીએ નીચું ધાલ્યું. રાજ એ તેમ કરવાનું કાગળ પુછ્યું, એટલે મંત્રીએ કહ્યું કે “મહારાજ! આપે શબ્દશાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ ‘ઉપમ્યા’ શબ્દ વાપર્યો ત્યારે અમારે નીચું ધાલવુંજ યુક્ત છે. કહ્યું છે કે, રાજ વગરની પૃથ્વી સારી પણ અત્ર રાજ ન જોઈએ. કેમકે, તેવા રાજથી પ્રતિપક્ષી રાજઓમાં અપકીર્તિ ફેલાય છે. આપે વાપર્યો એ અર્થમાં ઉપમાન, ઓપમ અને ઉપમા ઇત્યાદિ શબ્દો શુદ્ધ છે.” મંત્રીની એવી પ્રેરણાથી પચાસ વર્ષની ઉંમરે રાજ એ શબ્દચતુષ્પતિસાર શ્રી પ્રભુપાદ (શ્રી હેમાચાર્ય) ની સેવા કરી અને તેમના પ્રસાદથી સિદ્ધ થયેલા સારસ્વતમંત્રનું આરાધન તથા સારસ્વતચુર્ણના સેવનાદિ વડે કરી પ્રસન્ન થયેલી સરસ્વતીના પ્રસાદથી એક વર્ષમાં વ્યાકરણની ત્રણ વૃત્તિ અને પંચ કાવ્ય વિગેરે શાસ્ત્રો શીખી વિચાર ચતુર્ભુજ (વિચારમાં બ્રહ્મા) નું બિરૂદ ઉપાર્જન કર્યું.

કોઈક અવસરને સપાદલક્ષના વિષે રાગને એલચી કુમારપાળની સભામાં આવ્યો. તેને રાગએ પુછ્યું કે, “ તમારા સ્વામી કુશળ છે ? ” તે મિથ્યાભિમાનથી બોલ્યો કે, “ વિશ્વ (સર્વને) લાતિ (આપે) એવા વિશ્વલ રાગના વિનયમાં સંદેહ શો ? ”

એ સાંભળી રાગની પ્રેરણાથી કપર્દીમંત્રી બોલ્યો. “ શ્વલ શીઘ્ર ગમ નાર્થે ધાતુ ઉપરથી વિઃશ્વ (પક્ષીની પેઠે) શ્વલતિ નાથ પામે તે વિશ્વલ કહેવાય. ” આ પ્રકારનો અર્થ સાંભળી તે એલચીએ જઈ સંપાદલક્ષીય રાગને વિનંતી કરી કે, “ મહારાજ ! તમારા નામમાં તો ગુર્જર મંત્રીએ દૂષણ કાઢ્યું છે. ” તે ઉપરથી તે રાગએ પંડિતના મુખથી ‘વિગ્રહરાજ’ એવું નામ ધારણ કયું અને પાછો બીજે વર્ષે તે એલચીને પાઠણ મોકલ્યો. તે આવી કુમારપાળ રાગને ફરી ધારણ કરેલું નામ કહેવા લાગ્યો. તેની પણ કપર્દીમંત્રીએ આવી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરી. વ્યગ્રા (નાસિકા રહિત) હરાજૌ (શિવ અને વિશ્વ). એ પ્રકારે નામ ખંડનના ભયથી પછી સંપાદલક્ષીય રાગએ કવિખંધવ એવું નામ ધારણ કર્યું. આવી રીતે સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની લીલાથી અત્યંત શોભાય માન કુમારપાળ રાગ પૃથ્વીનેનિષ્કંટક કરી સમૃદ્ધિવાળા રાગ્યવું પાલન કરવા લાગ્યો. આ વખતના રાગએ કેવા વિદ્યાવિનેયી હતા, ગુર્જરાષ્ટ્ર કેટલી સુનારાની હદે ચડેલ હોતો એ આથી સુપ્રતીત થાય છે.

કોઈક સમયે રાગ સભામાં બિરાજેલો હતો, તેમાં એક પરદે-સંગીત વિચાર. શી ગંધર્વે આવી તાર-બંધાર કરી કહ્યું કે, “ હે રાગન ! મને લૂંટી લીધો છે. રાગએ પૂછ્યું કે, “ કોણે ? ” ત્યારે તે બોલ્યો કે, “ જેના ગાનામાં સોનાની સાંકળી છે, જે મારી અવુઝ ગીત કળાની સમાનતા કરતો

નાશી ગયો છે, તે મૃગે ” તેના એ જવાબ ઉપરથી રાગએ ધાર્યું કે, “ આ કોઈ કળાના કૌતુકવાળો પરદેશી ગંધર્વ પોતાની ગીત કળા બતાવવાને આવેલો છે, ” પછી ગીતકળામાં ધુરંધર સોલલાક નામના પોતાના ગંધર્વને બોલાવ્યો. તેણે તત્કાળ અટવીમાં બટકીને ઉત્તમ ગીતકળાથી મુર્ચિત તે મૃગને નગરમાં થઈ રાજ સભામાં રાગ સમક્ષ લાવી રજુ કર્યો. રાગએ તેની એ અદ્ભુત કળા બદલ ભારે ધનામ આપી પૂછ્યું, “ ગીતાકળાનો અવધિ કયારે આવ્યો કહેવાય ? ” સોલલાકે કહ્યું કે, “ સુકાં લાકડાંને લીલાં પાંદડાં લાવે ત્યારે. ” રાગએ તે પ્રમાણે કરવાનો આદેશ કર્યો. સોલલાકે આણુ પર્વતપર થતા વિરહ નામના વૃક્ષની સૂકી ડાળીનો કટકો મંગાવી કાચી માટીનો કયારો કરાવી રોપ્યો અને શુદ્ધ મલહાર રાગ ગાઈ નવીન પાંદડાં આણી સર્વસભાસદોને તથા રાગને સંતોષ પમાડ્યો. રાગએ તેને બાર ગામ ધનામ આપ્યાં અને બોલ્યો કે, “ નાદનો મહિમા મોટો છે. ” યતઃ

“સુલ્હિનિ સુલ્હિનિષેકો દુઃલ્હિતાનાં ચિનોદઃ
શ્રવણહૃદયહારી મન્મથસ્યાગ્રદૂતઃ ।
નવનવરસકર્તા વલ્લભો નાયિકાનાં
જયતિ જગતિ નાદઃ પંચમસ્તૂપવેદઃ ॥ ”

“ સુખીના સુખમાં વૃદ્ધિ કરનાર, દુઃખીઆને હર્ષ પમાડનાર, કર્ણ અને હૃદયનો હરનાર, કામદેવનો અગ્રદૂત, વિવિધ પ્રકારના રસનો કર્તા અને નાયિકાઓને પ્રિય એવા પાંચમો ઉપવેદ “ નાદ ” જગતમાં જન્મવંતો વર્તે છે. ”

પછી સભામાં પધારેલા શ્રી હેમાચાર્યને રાગએ નાદવું સ્વરૂપ પૂછ્યું. સૂરિ બોલ્યા, “ ગીત સત્તરવરમય છે. તે સ્વર ત્રણ પ્રકારના છે. સચેતન કૃત, અચેતનકૃત, અને ઉભયકૃત તેમાં સચેતનકૃત મુખ્ય છે. પંજ, ત્રયમ, ગં-

ધાર, મધ્યમ, પંચમ, અને વતનિષાદ એ સાત સ્વરો છે. પડ્મ કંઠમાંથી, ઋષભ હૃદયમાંથી, ગંધાર નાસિકામાંથી, મધ્યમ નાભિમાંથી, પંચમ છતી મસ્તક અને કંઠમાંથી, ધૈવત કપાળમાંથી અને નિષાદ સર્વ સંધિમાંથી નીકળે છે. એ પ્રમાણે સાતે સ્વરોની ઉત્પત્તિ શરીર થકી કહેલી છે. પ્રાકૃત ગ્રંથકારો લખે છે કે, મેર પડ્મ, કુકડો ઋષભ, હંસ ગંધાર, પાડી મધ્યમ, (વસંત રતુમાં) કોયલ પંચમ, સારસ ધૈવત, અને કોય નિષાદ સ્વરમાં બોલે છે. પડ્મ અગ્ર જિહ્વાથી, ઋષભ છાતીથી, ગંધાર ગળાથી, મધ્યમ મધ્યજિહ્વાથી, પંચમ નાસિકાથી, ધૈવત દંતોષ્ટથી અને નિષાદ મસ્તકથી બોલાય છે. હવે અચેતનકૃત સ્વરો વિશે કહું છું. મૃદંગમાંથી પડ્મ, ગામુખીમાંથી ઋષભ, શંખમાંથી ગંધાર, ઝવરીમાંથી મધ્યમ, ચતુશ્રલુપદસ્થાનમાંથી પંચમ, આડંબરમાંથી ધૈવત અને મહાભેરીમાંથી નિષાદ સ્વર નીકળે છે. ગીત નાદાત્મક છે, વાદ્ય પણ નાદના પ્રગટપણથી વખણાય છે અને નૃત્ય એ બેને અનુસરીને ચાલે છે. માટે ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણે નાદને આધીન છે, ચક્રવર્તિના નવ નિધિઓમાં શંખ નામનો જે નવમો નિધિ છે તેમાંજ નાટક સહિત વાદ્ય અને ગીત પ્રકટ થાય છે. લોકોત્તર જૈનમતમાં ત્રણ પ્રકારના સ્વરોની ઉત્પત્તિ એ રીતે વર્ણવેલી છે. લોકમાં તો સંગીતાદિની ઉત્પત્તિ મહાદેવ થકી માનેલી છે. નાતિશાસ્ત્રમાં લખે છે કે સુડાદિ બંધનાક્રમની રીતિમાં નિપુણ, રાગતાલમાં વિચક્ષણ અને શૃંગારાદિ રસ તથા ગીતમાં વિરોધ જાણનાર જે ભૂપ હોય તેજ સજ્જાને આભુષણ બૃત થાય.”

સૂરિના મુખથી એ પ્રમાણે નાદનું અનાહત નાદરચરૂપ સ્વરૂપ સાંભળી પ્રસન્ન થએલા રાજાએ ફરીને અનાહત નાદનું સ્વરૂપ પૂછ્યું, ત્યારે સૂરિ એ કહ્યું કે, “ જે બ્રહ્મસ્થાન અને બ્રહ્મગ્રંથિ

કહેવાય છે તેના મધ્ય ભાગમાં પ્રાણ રહે છે; પ્રાણ અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને અગ્નિ તથા વાયુના સંયોગથી અનાહત નાદ પેદા થાય છે. તે નાદ નિશ્ચ બિંદુનો ભેદ કરનાર કહેવાય છે; જેવો ધંટનાદ છેવટના ભાગમાં ધીમે પડતાં મધુર લાગે છે તેવો અનાહતનાદ પણ મધુર જાણવો. તે નાદ સર્વ દેહમાં વ્યાપક છે, અને નાસિકાગ્રમાં રહેલો છે. તે સર્વ જુતોને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે પણ યોગજ્યામાં આવતો નથી. જ્યાં સુધી યોગીનું મન અનાહત નાદમાં લીન નથી થયું ત્યાં સુધી તેની ઇન્દ્રિયોના વિષય અને કોષાદિક કષાયોની સ્થિતિ છે. એ વિષે યોગીનું વાક્ય છે કે, “ પુરૂષના મસ્તકરૂપી તુબ્બડ અને શરીરમાંની કુંડળણી નાડી નામની વેણુમાંથી જે અનાહત નાદ નીકળે તેનું યોગી પુરૂષો ધ્યાન ધરે છે.” ગાયનના વિષયમાં પણ સૂરિનું એવું અદ્ભુત જ્ઞાન જોઇ રાજા તેમને સર્વ કળાના પારગામી માનવા લાગ્યો. આમ શબ્દ પાંડિત્ય, સંગીત, નાદ, અનાહત નાદ આદિ અંગે જૈન સાહિત્યમાં ઘણું વર્ણવેલ છે, તેના નમુના રૂપે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથી આ લીધું છે.

નાટ્ય કળાની ઉત્પત્તિ માટે જૈન નાટ્યની ઉત્પત્તિ ગ્રંથોમાં એમ જોવામાં આવે છે, કે શ્રી રૂપભંડવના પુત્ર ભરત રાજાને આપના મહેલમાં કેવળજ્ઞાન થયું, તેનું નાટક આપાદભૂતિએ એવું તાદશ્ય તત્ત્વમયપણે બજવું કે, આપાદભૂતિ આદિ બધાં નાટકપાત્રો ભરતઆદિની દશ પામ્યાં, અર્થાત બધાં સંયમવાન થઇ કેવલ્ય પામ્યાં. અસલ નાયકની તાદશ્ય પ્રતિકૃતિ રૂપ, અસલ વસ્તુનું તાદશ્ય પ્રતિકૃતિ રૂપ, અસલ વસ્તુનું તાદશ્ય પ્રતિકૃતિ રૂપ એમાં દ્રષ્યવ્યુ. આવા તાદશ્ય નાટકરૂપે આપાદભૂતિથી થવાનું જણાય હેતુ સાતસે ભવરૂપી મોટું નાટક છે, એમ પરવર્ષ ઉપધનાર કદિપતપાત્રો રૂપ ઉચ્ચપ્રતિનામાં છે,

નાટકોમાં “ સમયસાર. ” “ ઉપમિતિભવપ્રપં-
ચ, ” “ પ્રયોધ ચિંતામણી, ” “ મોહવિવેક, ”
આદિ અનુપમ નાટકો છે.

બીજા ગ્રંથ આપણે બુદ્ધિસાગર લખ્યો.

એ પણ ઇતિહાસ પરત્વે

૨. બુદ્ધિસાગર. કાંઈક નવું અજવાળું નાંખે

છે, પણ એના ગર્ભમાંથી

આપણને વિશેષ કાંઈ જુદું શીખવાનું મળે છે. એ ગ્રંથ માળવાના હાકેમના દેઝર, સોની સંત્રામસિંહે, શુધ્ધ સરળ સંસ્કૃતમાં વિક્રમ સંવત ૧૫૨૦ માં લખેલ છે. તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર મહંમદ પ્રોફેસર મણિભાઈએ કરેલ છે. ગ્રંથનું નામ, “ બુદ્ધિસાગર ” એટલે બુદ્ધિના સાગર એવું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પ્રસિદ્ધ પુરુષાર્થને અનુસરી તેણે ધર્મ, નય (રાજપ્રકરણ), વ્યવહાર, અને પ્રકીર્ણ (પરચુરણ) એવા ચાર ભાગ બાંધ્યા છે. ગ્રંથનો ઉદ્દેશ એવો છે કે, ટુંકામાં પણ જ્ઞાનને બરાબર અનુસરીને સર્વ બાબત ઉપર (ધર્મ, અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, પરિશ્રદ્ધિ, કામ્ય) ગૃહસ્થ, બ્રહ્મચારી, યતિ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, ગુરુ-ઉપાસક, માતાપિતા, રાજરાણી, મંત્રી, અધિકારી, પ્રજાસેવક, સર્વોપદેશ, વાહન-અથ-હાથીપરીક્ષા, હાથી લક્ષણ, સ્ત્રી, સામુદ્રિક, ક્ષેત્ર, નિમિત્ત, શકુન, જ્યોતિષ, રત્નપરીક્ષા, હોયોગ, રાજયોગ, લય, વૈરાગ્ય, મોક્ષ, ક્ષત્યાદિ થોડી થોડી સમજુત આપવી કે જેથી વાંચનાર સારો સભ્ય ગ્રહસ્થ થાય. અને અત્યંત પરમપુરુષાર્થ-મોક્ષ પામવા યોગ્ય થાય. સંત્રામસિંહ જૈન ધર્મી છે, તથાપિ તેણે ધર્મ “ હે રાજા ” નામની પાંચીને પસંદ પડવા યોગ્ય છે. ખસ પૂછ્યું કે, “ જોના ” ની ખુબી એ છે. તેઓના લેખો મારી અત્યંત જનક હોય છે. જેને ચારિત્ર કહે

છે, તે અંધાવા મનુષ્યનું હૃદય અતિ વિસ્તાર-વાળું અને શુદ્ધ થવું જોઈએ, તેને સત્યનિષ્ઠા, અને પ્રમાણીક બુદ્ધિ, તથા વિસ્તીર્ણ પ્રેમભાવ જોટલાનું પરિશીલન જોઈએ. તે પછી વ્યવહાર યોગ્ય આચાર વિચાર કળા જાણવા જોઈએ. અને સર્વને દીપાવનાર એવા ધર્મ માર્ગમાં તેની શ્રદ્ધા મૂળથી દ્રઢ જોઈએ. આવી સર્વ વાતનું જ્ઞાન સહજમાં, ટુંકામાં, અને શુદ્ધ રીતે થાય, તે માટે પ્રાચીન સમયમાં આવા ટુંકા ટુંકા ગ્રંથો બાળકોના હાથમાં મુકવામાં આવતા કે જેથી તેમને ઉપદેશ મળવા ઉપરાંત તેમાંના સરળ કાવ્ય, સહજ તેમને મોટે રહી નિરંતર યાદ આવી, તે ઉપદેશને વિસરવા પણ ન દે.

આમ આ ગ્રંથથી બહુ જાણવાનું છે. ઉપરાંત માળવામાં આવેલા મહંડપદ્મર્ગ (માંડવ-ગઢ) માં આ સંત્રામ સોની રહેતો. અને તે ખીલજીવંશના રાજા મહમુદનો ભંડારી હતો તેવી માહિતિ આપણને મળે છે. આ સંત્રામ-સોનીએ ૩૬૦૦૦) મહોર ખર્ચા શ્રી ભગવ-તીસ્ર ન લખાવેલ એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. આ ગ્રંથ વિક્રમ સંવત ૧૫૨૦ એટલે ઇ. સ. ૧૪૬૪ માં લખાયો છે, તો તે વખતે મુસ-લમાની હાકેમ માળવામાં કાણુ હતો તે જાણવાનું સહેજ આપણને બની આવે છે. આમ ગુજરાતી સાહિત્યને આ જૈન સાહિત્યગ્રંથ સમૃદ્ધ રીતે પોષે છે.

ત્રીજો ગ્રંથ પ્રખ-ધ ચિંતામણિ લખ્યો.

એ સં. ૧૩૬૧ માં

૬ પ્રખ-ધ ચિંતામણિ. શ્રી મેશ્વરંગ સુરિએ લખેલો છે. એનું

ગુજરાતી ભાષાંતર મહંમદ શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે કરેલું છે. આ ગ્રંથ પણ બીજી બાબતોના જ્ઞાન સાથે ઐતિહાસિક જ્ઞાન સાર આપે છે. એના પાંચ પ્રકાશ છે, અને તેમાં જુદા જુદા રાજા, શેઠ, મંત્રીઓના પ્રખ-ધ છે. વિક્રમ

પ્રમંથ, શાલિવાહન પ્રમંથ, વનરાજ પ્રમંથ, મુજભોજ પ્રમંથ ભોજભીમ પ્રમંથ, સિદ્ધરાજ પ્રમંથ, કુમારપાળ પ્રમંથ, આમ અનેક પ્રમંથો છે. ભર્તૃહરિ, વિક્રમ, જગદેવ, બાહડ, વાગ્મટ સિદ્ધાદિત્ય, આદિ અનેક ઐતિહાસિક પાત્રોનું જ્ઞાન એમાંથી થાય તેમ છે.

વિમળ મંત્રી રાસ. વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ.

(૪) વિમળ મંત્રી કુમારપાળ રાસ.

દ્વાત્રય મહાકાવ્ય.

આદિના રાસ. કુમારપાળ ચરિત્ર.

મહીપાળ ચરિત્ર.

એ વિગેરે ગુજરાતનો ઇતિહાસ યોજવામાં મહાન આધારભૂત છે. વિમળમંત્રીનો રાસ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં સં. ૧૫૬૮ માં પાટણમાં શ્રી લાવણ્યસમયે રચેલો છે. તે દોહરા-ચોપાઇમાં છે. શ્રીમાળીની ઉત્પત્તિ, પછી તેનું નામ બિન્નમાળ કેમ પડયું, અઢાર વર્ષ, ચોરાશી ન્યાત એ વિગેરેની માહિતી આમાંથી મળે છે. કવિનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે:—

લોક ધણુ તે લંપટ થયા.

ધરી આચાર હતા તે ગયા:

પુત્ર પિતા ન કરે વિસાસ^૨

ધણી થઇ બધ^૩ સધ^૩ ધરદાસ.

આમ કલીનું મહાત્મ્ય તથા પ્રાચીન ગુજરાતીનું ભાન આપણને આથી થાય છે. અપભ્રંશીય પ્રાકૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતીના ધણા દાખલા આપણા સુર પ્રમુખ સાહેબે આપણને ગઇ કાલે સંભળાવ્યા છે, અને તે મોટે ભાગે જૈન સાહિત્યના છે.

આથી તેમ બીજા રાસોથી આપણને આ બધી તેમ ઐતિહાસિક બાબત જાણવાનું બહુ મળી આવે છે.

ચંદ્રરાજનો રાસ—આ રાસ પંડિત મોહ-

નવિજયજીએ થીલ,

(૫) ચંદ્ર રાજનો રાસ. અલ્પચર્ય, સતીપણા

આદિના પ્રભાવ ઉપર

વિસ્તારથી પ્રાચીનક ગુજરાતીમાં લખેલ છે. મૂળ

સંસ્કૃત ઉપરથી લીધેલ છે. કાવ્ય ધણું ઉત્તમ છે. ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને ખાસ વાંચવા, વિચારવા જેવું છે. દુહા, ચોપાઇ, અને વિધિવિધ દેશીઓ રચેલી છે. રત્ન, સત્ત, તખ્ત, પેશ-કશી, સુલતાન, ગુન્હા, બક્ષીસ, વફાલ પ્રત્યાદિ ઉર્દુ શબ્દો પંજુ મિશ્ર થયા છે. આનો સાર લખાણના બધી નથી અપાતો પરંતુ એ ગ્રંથ પણ ગુજરાતી સાહિત્યને બહુ ઉપકારક છે દ્વાત્રય મહાકાવ્ય—આના કરતાં સુપ્રસિદ્ધ

જૈન વિદ્વાન આ-

દ્વાત્રય—એક અદ્ભુત ચાર્ય શ્રીમદ્ હેમ-

ખેવાત્મક મહાકાવ્ય. ચંદ્રાચાર્ય છે આ

ગ્રંથનું નામ દ્વાત્રય

એટલે બેનો આત્રય અર્થાત એમાં એક અર્થ લેતાં વ્યાકરણ અને બીજો અર્થ લેતાં ઐતિહાસિકચરિત્ર રહેલ હોવાથી એને દ્વાત્રય નામ આપ્યું છે. આમાં વીસ સર્ગ છે, અને ચૌલુક્ય (સિલકી વંશ)નો ઇતિહાસ બહુ વિસ્તારથી આપેલો છે. આનું ભાષાંતર મહુમ પ્રોફેસર મણીભાઈએ કરેલું છે. તેઓ આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના અનુસંધાનમાં સામાન્યપણે લખે છે કે:—

“મધ્ય પ્રાચીન સમયમાં જૈન લોકોએ કેટલાંક કાવ્ય, પ્રમંથ, રાસાદિથી

ઐતિહાસિક બાબતો નોંધી રાખી છે અને તે ધણી ઉપયોગી છે. હેમચંદ્રાચાર્યે જે ઇતિહાસ દ્વાત્રયમાં આપ્યો છે તે એટલો બધો અગત્યને છે કે તેના આધારે શર્માસે પોતાની રાસમાળાનો ભાગ લખેલો છે..... જૈન ગ્રંથો ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા છે તે બધાનું નિશ્ચય પૂર્વક ભાષાંતર થવાની પુરેપુરી આવશ્યકતા છે. છત્યાદિ.”

ઇતિહાસ સંબંધે દ્વાત્રયનો જે ઉપયોગ

છે તેવોજ તેનો ઉપ-

સાતસો વરસપરની યોગ આપણને તે

રાજનીતિપર પડતું સમયની એટલે આ-

અજવાણું. જથી લગભગ સાતસે

કરતાં વધારે વર્ષ ઉપ-

રની રીતભાત વિશેની હકીકતની બાબતમાં છે,

તે સમયની રાજનીતિ ઉપર વિચાર કરીએ તો પાછલા સમયમાં રજપૂતો એ જે પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે, તેનો અંશ એ સમયના રાજ-ઓમાં ન હતો એમ નથી. મૂળરાજે ગ્રાહરિપું સાથે ધર્મના કારણે કરેલું યુદ્ધ તેને ધન્ય-વાદ અપાવે તેવું છે. નાસતા પડેલા, શસ્ત્ર-વિનાશી, કે અસહાય, શત્રુને પ્રહાર કરવો એ જોઈતું હિણુ ગણાતું. તેટલુંજ શત્રુને ક્રોધ કરી તેની પાસે અમુક આંકડો માંગવો એ પણ મેન્દ્રછાત્રાર કહેવાઈ નિંધ ગણાતું (૨—૮૫). રાજ પ્રજા વચ્ચે સંબંધ ધણો રહેતો અને રાજ પ્રત્યેક કાર્ય સત્વર પોતાને નિવેદન થાય તે માટે જુદા જુદા પ્રમાણિક મંત્રીઓ રાખતો. મુખ્ય મંત્રીનું કામ બ્રાહ્મણો પણ કરતા એમ લાગે છે, તેમ યુદ્ધમાં પણ તેઓ તરવાર બાંધી આગળ ન થતા એમ નથી. રાજ્યો નિરંતર મંત્ર શક્તિ, ઉત્સાહ-શક્તિ, ને બળશક્તિ એ સાચવતા, લડાઈના આ યુદ્ધમાં ગદા, છરા, શક્તિ, સાંગ, ભાલા, તીર, તરવાર એ આદિ વપરાતાં. રાત્રીચર્યા માટે રાજ એકલા ફરી બધી સંભાળ રાખતા, તથા વિવિધ દેશમાં પણ જુદા જુદા ચારો રાખી બધી બાતમાં મેળવ્યા કરતા. સૈન્યનું યુદ્ધ થાય તે કરતાં મુખ્ય યોદ્ધાઓજ દ્વંદ્વ યુદ્ધ કરી ધણી વાર નીવેડો લાવતા. નવીન રીતિ પ્રમાણે દુર રહી સેનાનેજ નિયોજવી એવી પણ રીતી નહોતી, શસ્ત્રોની જાતિમાં ટીકાકારે એક ઠેકાણે છત્રીશ ગણાવી છે. એ છત્રીશનાં નામ

છત્રીશ શાસ્ત્ર આપીએ છીએ પણ તે વિના એક શતધ્વી (સોને શંકારનાર) એવું અસ્ત્ર પણ વારેવારે લખવામાં આવે છે. ચક્ર, ધનુ, વજ્ર, ખડ્ગ, ક્ષુરિકા, તોમર, કુંત, ત્રિશુલ, શક્તિ, પરશુ, મક્ષિકા, બદલી, લિંદ્રીપાલ, મુષ્ટી, લુંડી, શંક્ર, પાશ, પદ્મિશ, ચળિટ, કણ્થ, કંપન, હલ, મુશલ, ગુલીકા, કર્તરી, કરપત્ર, તરવાર, કુદાચ,

કુરકોટ, કોફણી, ડાહ, ડંથુસ, મુદ્ગર, ગદાધન, કરવાલિકા, યુદ્ધ રચનામાં બધા કરતાં વ્યૂહ રચના ઉપર વધારે લક્ષ અપાતું ને એક ઠેકાણે નાવાકારવ્યૂહ રચનાની વાત લખેલી પણ છે. રાજ્યો પોતાના પગારદાર લશ્કર ઉપરાંત ખીજા ખંડીઆ રાજના લશ્કરની સહાય હંમેશ લઈ શકતા, અને તે ઉપરાંત મૌલ, ભૂતક, એણી, અરિ, સુલક, આટ-વિક એ છ પ્રકારનું બળ પણ રાખતા. એક નવાઈ જેવી રીતિ ગ્રંથમાં આવેલી છે કે “અશ્વશાળામાં વાંદરા રાખતા,” જે વાત રતનાવલી આદિ નાટકોમાં પણ જણાય છે. એ ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે ઘોડાને અક્ષિરોગ ન થાય; માટે એમ કરતા. આજના સમયમાં જ્યાં અશ્વશાળાઓ હોય ત્યાં એ વાત અજબાવવા જેવી છે. એવીજ વિલક્ષણ એક ખીજી વાત છે કે કંકપક્ષીની કુખમાં ધાલી પાયેલા ઘોડાની તરવાર બહુ ઉત્તમ થાય છે, ને આજના હાથમાં તેવી હતી. રાજના બાગકોને શસ્ત્ર વિદ્યાનો અભ્યાસ, કુરતી વગેરે શીખવવામાં આવતું. તેમાં ધનુર્વિદ્યા અભ્યાસવા સાર એક લાકડાનું વાંકું કાંગડા જેવું આકર્ષ બનાવતા, ને તેને દોરી બાંધી એક ભરેલા ઘટને તે વળગાડતા. પછી પેલા આકર્ષને એવું તાણવું કે પેલો ઘટ વામહસ્ત આગળ આવે, એને ઘટગ્રહ ધનુર્વિદ્યા કહેતા. ને એમ જે આ-

કર્ષ તણાય તેને પૂર્ણકર્ષ કહેતા. ક્ષત્રીઓજ શસ્ત્ર ધરતા અને ખીજા શસ્ત્ર નધરતા એમ જણાતું નથી; બ્રાહ્મણોને દ્વાત્રયમાં આપણે મંત્રી અને સેનાપતિથી તે છેક પાળા સુધી અને કેવળ શાસ્ત્રોપજ્ઞવી હોઈ બ્રાહ્મણોનાં ખાસ ગામોનું રક્ષણ કરનાર કાંડ પૃથ એવા પારિભાષિક નામનાળાં પર્વત દેખીએ છીએ. તે સમયે રાજ ધણા માં ધણા પઠાંશ કર લેતા એમ લાગે છે, ને કાંઈ હામે

સ્તૂપેશાલુ એટલે ગાયના યુથે યુથે ચાર માસા (૧ શાલુ) કે દષ્ટિમાષ, કે યુથપથુ જીવે) ૬-૧૩ એવા વેરે અને આમ વ પથુ કર લેવાતા. ગામ-હીવટ;જન વ્યવહાર, લગ્ન રીવાજ. એવા વહીવટ લાગે છે કે મહેસુલનો ભાગ

ગામડાના ખેડૂત પટેલીઆને આપતા ને તે લોક રાજને પહોંચાડતા. પાકમાં મુખ્ય પાક ડાંગરનો જણાય છે. લસકરી કીલા પથુ રાખવામાં આવતા. રાજ્યો ધર્મનિષ્ઠ અને વિદ્વાનોના સત્કાર કરવાવાળા હતા. જનવ્યવહાર તરફ જાણી, તે આજ જે રીતિ ચાલે છે તેમાં અને તે સમયમાં ઝાઝો ફેરફાર નથી. તે સમયની મુખ્યવાતતો એમ જણાય છે કે ઝાઝી નાતો તે વખતમાં હતી નહી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એ ચાર વર્ણ હતા, આર્ય શબ્દ વાણીયા વૈશ્ય માટે વાપરેલો દેખાય છે; ને નાગર શબ્દ નગરના વસનાર એવા અર્થમાં વારેવારે આવે છે લગ્નના દિવ્ય વ્યવહારમાં રાજ્યોમાં કવચિત સ્વયં-વરની રીતિ જણાય છે. બાકી પરણવાની રીતિ તો હાલના જેવીજ છે. સંપુટ લંગા-વવા પોંખવું, અણુવર લગ્નવા, “આવ્યો આવ્યો-ચોટડાને ચોર, લાખેણી લાડી લઈ ગયોરે” એ મતલબનાં ગીત ગાવાં, ઘોળ ગાવાં અને માટી લાવવામાં શકુન માનવાથી પ્રસ્તુતારંભે તે લાવવી, એ આદિ બધા રિવાજ હાલની જેવાજ છે. કહીંક મામાની પુત્રીને પરણવાનો ચાલ હશે એમ લાગે છે. કેમકે ગ્રાહરપુ તેમ પરણેલો હતો એવું લખ્યું છે. કુમારપાળે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, જરી, એ બધાને માટે સ્પષ્ટ શિક્ષાઓ ઠસવી છે. કાશી અને ચેદી સ્થલના લોકને તો શ્રી હેમાચાર્ય દાંભિક તથા ખોટા વિનયવાળા સ્પષ્ટ રિતે વર્ણવી કાશીકીવૃત્તિ અને ચૈદિ-કીલકિત એમ લખેલું છે. સોગન ખાવાની

રીતિમાં હેમાચાર્ય એક એવી તે સમયની રીતિ બતાવી છે કે કોઈ દેવ મૂર્તિને નવ-રાવી તેનું પાણી પીજવું ને સોગન ખાવા વિધાની વૃદ્ધિ સારી સમજાય છે, ને લોકોની નિષ્ઠા ધર્મ ઉપર પથુ સારી હશે એમ લાગે છે.

ધર્મ સંબંધે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે તે સમયે વૈદિક તેમ ધર્મ સ્થિતિ. જૈન બંને ધર્મ પળાતા. વિષ્ણુ, શિવશક્તિને તેની સાથેજ જન એમ સર્વની પૂજા થતી. બ્રહ્મ-જ્ઞાન તે સર્વમાં મુખ્ય પદવી ભોગવવું. તે સમયમાં ઝાઝા પંથકે ઝાઝી ધર્મ સંબંધી તાણાતાણુ જણાતી નથી. માત્ર જૈન ધર્મ અને વૈદિક માર્ગે એ વચ્ચે વાંધા જણાય છે; તેમાં પથુ કોઈ રાજ્યે એકજ ધર્મમાં આ-સકત થઈ જઈ બીજા ધર્મ વાળાને પીડયા હોય એવો રાજ થયો નથી. કુમારપાલે હિંસામાત્ર અટકાવી દીધી ને જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

બધા રાજ્યો સામાન્ય ધર્મને ઉત્તેજન આપતા એમ લાગે કુમારપાળની દયા છે. નેલોકો પથુ તે-જ રીતે વર્તતા સમ-જાય છે. કુમારપાળે ન્યારથી અમારી ઘોષણા કરાવી ત્યારથી યજ્ઞયાગમાં માંસબલિ અપાતો બંધ થઈ ગયો, ને યજ્ઞ તથા ડાંગર હોમ-વાનો ચાલ શરૂ થયો. લોકોને જીવ ઉપર અત્યંત દયા વધી, અને માંસ ભોજન એટલું બધું નિષિધ્ધ થઈ ગયું કે આખાં હિં-દુસ્તાનમાં એક કે બીજો પ્રકારે થાકું ધણું પથુ માંસ કહેવાતા હિંદુઓ વાપરે છે, છતાં ગુજરાતમાં તો તેનો ગંધ આવે તો પથુ નાહી નાખે એવી લોકોની વૃત્તિ તે સમયથી બંધાયેલી તે અઘાપિ છે. દ્વાત્રયમાં એક બે બીજા પથુ અગત્યની વાત કહેલી છે. સોમ

હતા જેના સ્વરૂપ વિષે આપણને બહુ થોડી ખબર છે, તેના વિષે લખ્યું છે કે, તે ચંદ્રના ઉદય સાથે એક એક પત્રે કરીને વધે છે. ને ચંદ્રના અસ્ત સાથે એક એક પત્રે કરીને ક્ષીણ થાય છે. એમ પંચવર્ણુ જે શબ્દ વેદમાં વારંવાર આવે છે અને નિષાદ સહિત ચાર જેનો ખુલાસો સાયણાચાર્યાદિ કરે છે તે શબ્દ ટીકાકારે રથકાર સહિત ચાર એમ સમજાવેલ છે.

ફટલીક પ્રાચીન હકીકત ઉપર પણ શ્રી

હેમચંદ્રાચાર્યના લખા-
આર્ય વર્તનની ભુ-
ગોળ સંબંધી પડતું
અનવાળું.

ભુમાંથી અનવાળું પ-
ડે છે. તે લખે છે કે
કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્ર
વચ્ચે કંઈક આઠજ થો-

જન છેડું છે, અને શંખોદ્ધાર બેટ આગળ શીરડી જેવું મિષ્ટ જળ છે ને સૌરાષ્ટ્રના કીનારા આગળ સૈકાત્તર નામે પર્વત છે. કચ્છના રાજાને જર્તાધિજ કહેલો છે, તેથી કદાપિ કચ્છનું ખીજનું નામ જર્ત્ત એમ પણ હોય. સૌરાષ્ટ્રમાં ભદ્રા નામે નદી આપી છે, જે ભાદર હશે એમ ધારી શકાય અને ગુજરાતના રાજ્યની દક્ષિણ સીમા રૂપે શ્વેતવતીથી દક્ષિણનો અને નર્મદા અને ભરૂચ આગળના પ્રદેશને એણે લાટ એવું નામ આપ્યું છે, તથા તેનું મુખ્ય શહેર બ્રહ્મકચ્છ (ભરૂચ) જણાવ્યું છે. અવતિ એટલે ઉજ્જયિનીને એણે માળવાનું મુખ્ય શહેર લખ્યું છે, અને ત્યાં આગળ પારા અને સિંધુ આ નદીના સંગમની વાત લેવ બૂતિના માલતિમાધવમાં પણ છે, તેનો ઇસારો કરેલો છે. આપુર્વતનું અર્ધુદાયલ એવું નામ તેણે આપેલું છે તેનો પ્રસિદ્ધ છે. પણ ત્યાં આગળની ખનાસ નદિનું નામ એણે વણાસા એવું આપેલું જણવા જોગ છે. સિંધુ દેસ અને ચેદિ દેશ તે સિંધુ અને પંજાબનો કોઇ ભાગ તથા માળવાની ઉત્તરે અને હાલ બુદ્ધલખંડ છે તેટલામાં હોય એવો એના

વર્ણન ઉપરથી સંભવ ધારી શકાય છે. પાંચાળ દેશનું મુખ્ય શહેર એણે કાંપિલ્ય એવું આપ્યું છે, ને ચેદિરાજને એણે એકસ્થલે કલચુરિપતિ કલો છે, એટલે કલચુરિ એવું ચેદિ દેશનું નામ હોય, કે એ નામનું ચેદિદેશમાં મુખ્ય શહેર હોય એમ માની શકાય છે. વામનસ્થળી તે વંથળી, અને દેવપત્તન એટલે હાલનું પ્રભાસપાટણ તે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં આપેલાં છે. દધિસ્થળી હાલનું દેથળી, સરસ્વતી કિનારે આવેલા મંડુકેશ્વરની પાસે બતાવ્યું છે, પણ મંડુકેશ્વર શહેરનો નિશ્ચય થઇ શકતો નથી.

આપણે ભરતના નાટ્ય સૂત્ર જાણીએ

છીએ પણ શ્રીહેમચં-
નાટક સુત્ર પુરાણ; દ્રાચાર્યે સલાલિ, કુ-
સીકકા-તોલ. શાશ્વ, અને કાંપિલેયનાં
પણ ગણાવ્યાં છે, તેમ પુરાણોમાં કૌશિક અને કાશ્મપનાં પુરાણ ઉમેર્યાં છે, તથા પરાશર્યનું બિશુસૂત્ર પણ બતાવ્યું છે. ગુજરાત શબ્દનું મૂળ શું હશે એ વિષે વિદ્વાનોમાં થોડા વખતપર તકરાર થઇ હતી, ને ઉ હસ્વ કરવું કે દીર્ઘ કરવું તે માટે બહુ વિવેચન ચાલ્યું હતું પણ તેનો એકદમ નિકાલ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે કરી આપ્યો છે, કેમકે તે મૂળ સંસ્કૃતમાં જ ગુર્જર એમ લખે છે. દ્વિતાર એ શબ્દ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે વાપર્યો છે તે ઉપરથી એ અનુમાનને કાંઇક ટેકો મળે છે કે ગુજરાતમાં મુસલમાનો આવેલા. ર્ષિઓ એ શબ્દ પણ આવે છે તેને રુચ્યક એમ લખે છે એટલે તે ઉપરથી ર્ષીઆનું અનુમાન બાંધી શકાય છે. ફટલાક પ્રાચીન માપ વિષે પણ ટીકાકારે સારો ખુલાસો કર્યો છે. વિસ્તૃત ૧૬ માસા સોનાનો નાનો સિકકો. આચિત: કપાસના દશ ભાર. કંબલ: ઉનના સોપલા. પલ: બે રૂપિયાભાર. પણ અને કાર્યાપણ એ બેનો અર્થ એકજ બતાવી તે એક પ્રકારના સિકાનાં નામ છે એમ લખ્યું છે. કાંકણી

(જેને ખાંખણી કહીએ છીએ) નીચ કપદકં (કાઠી) નિષ્ક: ૧૦૮ સુવર્ણ (પલ: લગભગ ૨૧૬) રૂપીઆ. ચીન, ખસ, તેજ એ આદિ નામ કેટલાંજ આયાંવત બહારના મ્લે-ચ્છનાં ધારે છે, તથા હુણુ એ શબ્દ પણ ધણાક લોક મલેચ્છને માટે વાપરે છે, પરંતુ મન્વાદિએ આપેલી સાક્ષીમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પણ સાક્ષી ઉમેરાય છે કે બધાં કાષ્ઠ ક્ષત્રિય જાતિનાં નામ છે. ને તે જાતો તેના સમયમાં પણ હતી.

દ્વાશ્રય શબ્દનો અર્થ બે આશ્રય એટલે આધાર એટલેજ થાય છે. ને વ્યાકરણ તથા ઇતિહાસ બે આધાર જેને રચવામાં લીધેલા તેવો ગ્રંથ તે દ્વાશ્રય. એમાં પોતે રચેલી અષ્ટાધ્યાયીનાં સૂત્રનાં યાદગાર ઉદાહરણ છે ને ગુજરાતના ઇતિહાસનો અર્થ તેમાંથી નીકળતો ચાલે છે. આમ ઇતિહાસ ઉપરાંત તે સમયની એટલે આજથી લગભગ સાતસો કરતાં વધારે વર્ષ ઉપરની રીતભાત વિષેની હકીકત પર સારું અજવાળું પડે છે; જન વ્યવહાર, ધર્મ, આચાર એ વીચેરેની પણ સારી માહિતી મળે છે. વિગતે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યને જગરો આધાર આપેલો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કાશ્મીરના ઇતિહાસના “ રાજતરંગિણી ” સિવાય બીજા ગ્રંથો જોવામાં નથી આવતા. ત્યારે તેજ ભાષામાં ગુજરાતના ઇતિહાસને અંગે મ્લેષાત્મક ઉત્તમ કાવ્ય ચાતુરીથી એક જૈન આચાર્ય ગ્રંથ લખી સાહિત્યની સેવા બજાવે એ જૈનો તેમજ અન્ય સાહિત્યના ઉપાસકોને ગૌરવ આણુવા જેવું છે. અમારા શિક્ષાગુરુ મરહુમ પ્રા. પીટરસન વખતો વખત કહેતા કે આટલા બધા સંસ્કૃત વિદ્વાનોમાં મને મેરવુંગ અને હેમચંદ્ર બહુ પ્રમાણિક લાગે છે.

હવે આપણે શ્રી “ પરદર્શન સમુચ્ચય ” લખ્યે. આ ન્યાય વિ. વર્ણવેલ સમુચ્ચય પાંચ મહાન ગ્રંથ શ્રી પરદર્શન સમુચ્ચય વસ્તુ ન્યાયધર્મ હરિભદ્રસૂત્રિએ ધ. સ. તત્વ. છઠા સૈકામાં રચેલો છે

તેના માત્ર સત્વાસી મ્લોક પ્રાય: અનુષ્ટુભ છે; શ્રી ગુણ રત્નસૂત્રિએ ૭૦૦૦ મ્લોકપુર એની રમણિક ટીકા પૂરી છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર મહુમ પ્રો. મણીભાઈએ કર્યું છે આ ગ્રંથ ઐતિહાસિક નથી, પણ આમાંથી તત્ત્વ પર્યેષકને તત્ત્વનું, ન્યાયપિપાસુને ન્યાયનું અચ્છી રીતે જ્ઞાન થાય છે. જૈન દર્શનમાં અને બીજા દર્શનમાં શું ફેર છે, જૈન બીજાથી શેમાં જુદું પડે છે, બીજાનો કેવા પ્રકારે નિરાસ કરવા યોગ્ય છે એ બધાંનું આમાંથી સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે.

આમાં જૌદ^૧, નૈયાયિક^૨, શાંખ્ય^૩, જૈન^૪, વૈશેષિક^૨, જૈમિ-

છ દર્શન નીચ^૫ અને ચાર્વાક^૬ (વૈશેષિક અને નૈયાયિક એકમાં ગણતાં) છ દર્શન આપેલાં છે. કાંઈક સમય પૂર્વે ધણા વિદ્વાનેને ભ્રમ હતો અને હજી કેટકને છે કે જૈન મત બુદ્ધના મતનું રૂપાંતર છે અથવા એમાંથી નીકળેલો છે અથવા બુદ્ધ જૈનમાંથી નીકળેલો છે, પણ આ વાર્તા કાષ્ઠ રીતે સિદ્ધ થતી નથી. જૈન અને જૌદમાં તત્ત્વત: સિદ્ધાંત પરવે કેટલો બધો જગરો ભેદ છે એ આ ગ્રંથ વાંચી તેની પર્યાલોચના કરનારને સહજ સમજાય એમ છે. સર્વ દર્શનોમાં સ્વાદ્વાદ રહેલો છે. સર્વ દર્શનવાળા અજાણતાં પણ સ્વાદ્વાદને સ્વીકારે છે, છતાં તે તેનું ખંડન કરે છે એ બતાવી, સ્વાદ્વાદ બધામાં પરમ છે એ બતાવવારૂપ આ ગ્રંથનો વિષય છે. પ્રો. મણીભાઈ કહે છે કે “ તે રીતે શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિએ યથાર્થ કરી બતાવ્યું ” પણ છે,

આમ જૈન તત્ત્વ અને તેને બીજા દર્શન સાથે સંબંધ, તથાતેથી તે શામાં જુદું પડે

છે, એ આ અંધથી સારી રીતે સમજાય છે, આમ આ તથા ખીજા જૈન અંધો ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા રૂપે વર્તે છે એમ કહેવા યોગ્ય છે.

આ અંગે પ્રસંગોપાત કહેવાનું યોગ્ય લાગે છે કે પાશ્વિ-જૈનો અને જૈનસાહિત્ય માત્ર વિદ્વાનો તો સંખ્યાથી વિદ્વાનોની સં-કદાય જૈનને યથાર્થ મજદૂર અને તેનાં ન સમજી તે પ્રતિ કારણો અને તેનું આક્ષેપ કરે, એ નીરાકરણ. ઠીકજ છે, પણ મહુમ પ્રો. મણીભાઈ,

રા. સા. મહીપતરામ, રા. નવલરામ, એવા વિદ્વાનો પણ અણસમજમાં ખેંચાઈ જાય એ ખેદસ્પદ છે. પ્રોફેસર મણીભાઈ જ્યાં જ્યાં ઐતિહાસિક વાતો આવે ત્યાં ત્યાં એકની એક વાત જૈન અંધકારોએ કહી હોય અને તેજ વાત પાશ્વિમાત્ર્ય વિદ્વાનોએ કંઈ ફેરફાર રૂપે કહી હોય, તો તે પાશ્વિમાત્ર્ય વિદ્વાનનેજ વજન આપશે; જૈનને નહીં. આવું કારણ શું? જે કે પાશ્વિમાત્ર્ય વિદ્વાનોએ પોતાની વાતનો આધાર દંતકથાઓ તથા ભાટચારણોના મુખેથી લીધેલો હોય છે. જૈન અંધકારોને વાત ખોટી કહેવાનું શું કારણ હશે એ સમજી નથી શકાવું. શ્રી ષડ્ધર્મ સમુચ્ચયમાં હરિભદ્રસૂરિ-એ વેદાંત સંખ્યા કાંઈ નહીં લખેલ હોવાથી, પ્રો. મણીભાઈ એ-મણીભાઈ અને ષડ્ધર્મ કદમ ખેંચાઈ જઈ ન સમુચ્ચય; વેદાંત ને કહે છે કે હરિભદ્રસૂરિ જેવા કુશા-અને હરિભદ્રસૂરિ. ત્ર લુહિના ધણી

જે કેવળ નિષ્પક્ષપાતવૃત્તિથી ચાલવા માંગે છે, તેને જો વેદાંતનું જ્ઞાન હોત તો પોતાનો વિચાર અવશ્ય ફેરવત. મણીભાઈએ તો નિર્ધાર કરી લીધો કે હરિભદ્રસૂરિને વેદાંતનું જ્ઞાન નહોતું, પણ એ અહીં એક દેશીયવાત હતી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ “ધર્મ સંગ્રહણી” નામનો અંધ રચ્યો છે, તે જો પ્રો. મણીભાઈના અવલોકન તળે આવ્યો હોત તો તેમના મનનું શ્વેત્ય નીકળી જત; હરિભદ્રસૂરિને વેદાંતની ખબર હતી કે નહીં, તેની ખબર પડત; અને કદાચ પોતે પણ પોતાનો વિચાર ફેરવત. એક દેશીય વાત લઈ સર્વ દેશીય નિર્ધાર પ્રગટ કરવો અયોગ્ય છે. જૈનનાં આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા જ્ઞાનાદિનાં સ્વરૂપ-અર્થ પ્રસ્તાવનામાં લખ્યાં છે તે પણ લુલ્લ ભરેલાં છે.

મહુમ રા. રા. નવલરામે પણ સિદ્ધરાજના નાટકમાં શ્રી હેમચંદ્રા

રા. નવલરામ અને ચાર્વને એક ખડુ હલકું શ્રી હેમાચાર્ય. પાત્ર વર્ણવેલ છે.

વાસ્તવિક એમ ન હતું, એ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિથી પ્રતીત થાય એમ છે. પણ મી. નવલરામના વાંચવામાં એ જૈનીય અંધો નહોતા આવ્યા. મહુમ રા. રા. મહીપતરામે “વનરાજ ચાવડા” માં તથા જૈનો અને રા. સા. “સધરાજેસં” માં મહીપતરામ. પણ જૈનને ઉતારી

પાડેલ છે. તેનું કારણ એક તો તેઓના જોવામાં જૈન સાહિત્ય નહીં આવેલું અથવા ખડુ ઝાણું આવેલું એ, તેમજ જૈનની અમુક વ્યક્તિ ના વિવેક વિનાના આચારને સર્વ દેશીય રૂપ આપી દેવાની લુલ્લ ઉપરાંત તેઓએ પોતે મહુમ શતાવધાની શ્રીમદ્ રા. ન્યયદ્રે સં. ૧૯૪૫ માં અમદાવાદમાં અવધાન કર્યાં તે વખતે તેમની સમીપે કરેલો એકરાર કે, ભાઈ, અમને તો જૈનની કાંઈ ખબર નહોતી, નથી; અમે તો નાનપણમાં પાદરીઓ પાસે ભણેલા; તેમણે અમને જૈન અને હીંદુ ધર્મ એ વીગેરે વિરુદ્ધ સજડ સંસ્કાર પાડેલા, તેથી મેં આ લુલ્લ અજ્ઞાનયોગે કરી છે. હવે ફરી આવૃત્તિમાં સુધારીશું. એ સુધારો થઈ નવી

આવૃત્તિ બહાર પડ્યાં પહેલાં તો રા. સા. મહીપતરામ દેહ છોડી ચાલી ગયા. પણ મને રા. સા. મહીપતરામની સરળતાને અંગે બહુ માન ઉપજે છે. પોતાની થયેલી ભુલ, તેમજ તેનું કારણ કબુલ કરી બતાવી આપ્યું ! એમના સુપુત્ર આપણી સમીપે બિરાજેલા આ શ્રીયુત્તરમણીભાઈએ એ સુધારો કરવાનું કબુલ કરી જોનારે આભારી ક્યાં છે.

બહુઓ ! આ બધાનું કારણ આપને એ લાગતી કે, જૈન સાહિત્ય બહોળું જૈનસાહિત્ય પ્રતિ છતાં જૈનએ તેટલું પ્રસિદ્ધિ પામ્યું નથી. પ્રસિદ્ધિ પામેલા લોક લાગણી નહિ પ્રતિ પણ હજી લોક વચ્ચે બહુ થયું નથી. Imperial હોવાનાં કારણે. Gazetteer of India ની છેલ્લી આવૃત્તિમાં Jainism જૈનીઝમ અંગે લખેલું છે કે:—

It is only in recent years that the vast and intricate literature of Jainism has been partially explored, and there is still much to be done in the way of translation and investigation before the History of the Order can be written. This ignorance of the real nature of its teachings is perhaps one cause of the contempt which the order has excited among some Western Scholars."

(Imperial Gazetteer 1907, Edition Vol. I.)

જૈન ધર્મ સંબંધી સાહિત્ય વિશાળ, તેમજ ગહન છે, અને તેની શોધ બહુ થોડી થયેલી છે. અને તે પણ થોડુંક થયાં એટલે તે ધર્મ સંબંધી ઇતિહાસ યોજવા પૂર્વે અપાંતર અને શોધખોળરૂપે હજી બાકી કરવા.

તું છે. એ સાહિત્ય એકતો વિશાળ રહ્યું, બીજું ગહન રહ્યું અને એ અંગે જોઈતી શોધ ખોળો અધુરી એથી એનાં તરવાનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ તું છે એ સંબંધી અજ્ઞાનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે, અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની શુભ લાગણી જૈન છતી શક્યું ન હોય, તેમાં આ અજ્ઞાનતા કદાચ એક કારણ ગણી શકાય.

બહુઓ ! આ ટીકા આપણા આ મૂલકના ગુજર વિદ્વાનોને અત્રે પણ લાગુ પડી શકે.

વળી કાવ્યદોહન આદિમાં જૈન કવિઓએ કરેલાં કાવ્યોના નમુના જતી કે સાધુ? જરૂર આપતાં કર્તાને ગોરજી રીઆત સુધારો. કે જતી કહેલા છે. e. g. "વિનય વિજય

ગોરજી હતા." પણ તેઓ ગોરજી કે વર્તમાનમાં ખોટો ખ્યાલ કરાવનારા જતી નહોતા; તેઓ ખરા યતિ હતા. ધરમાર ત્યાગી સ્વપર હિતને માટે ઉદ્ધુક્ત થયેલા, પ્રાયઃ નિષ્પૃહ વૃત્તિવાળા, અત્મહિત સાધનારા સાધુ હતા. જૈન સંન્યાસી હતા. તેઓને લોકોમાં ખોટી છાપ વિપરિત સંસ્કાર પાડનાર જતી કે ગોરજીનું નામ આપવું એ યોગ્ય નથી. આ નામ વાચકું થઈ ગયું છે. આ પણ ઉપલા કારણે થયેલું છે; પણ એ સુધરશે.

શ્રી રામચંદ્રનો વિક્રમ ચરિત્ર નામનો

અંથ દર્શિકામાં સંવત્ વિક્રમ ચરિત્ર. ૧૪૯૦ માં લખાયેલો જૈન ઐતિહાસિક અંથ

છે. એની પ્રસ્તાવનામાં મરહુમ પ્રો. મણિભાઈ લખે છે કે "જૈનોએ ઇતિહાસને કામ લાગે એવી કેટલીક વાતોને તેમના અનેક અથોમાં સંગ્રહ કર્યો છે. અને ગુજરાતના ઇતિહાસ પરવે તેમના જેવા અથોમાંથી કેટલીક અમૂલ્ય સહાય મળે છે, એ વાત ઉપકાર સાથે સ્વીકારવા જેવી છે." વળી આગળ લખે છે કે "આ પુસ્તકમાંની વાર્તાઓની કલ્પના વાર્તા વાંચવાનો શોખ રાખનારાને પ્રોત્સાહ સાથે

સમય ગાળવાના એક સાધન રૂપે નિરૂપણોગી થશે એમ હું માનતો નથી”

વળી આગળ લખે છે કે.

“એકંદર એક વાત તો સર્વત્ર નિર્વિવાદ જણાય છે કે રામ કે યુધિષ્ઠિર સર્વ જૈન ધર્માનુયાયી હતા. એવી રીતે આ વિક્રમ ચરિત્રમાં વિક્રમ પણ જૈન હોવાનું લખેલ છે.”

આ ગ્રંથ સામળભટ્ટની ત્રીશ પુતળીની વાર્તાને મળતો આવે છે પણ આમાંના વિષય અને એ વિષય સર્વથા ભિન્ન છે. સામળભટ્ટ પછવાડે થયા છે, તેમજ શ્રી ગુણવિજય ગણિએ “સિંહાસન દ્વાનિશિકા” નામે સંસ્કૃત કાવ્ય આ ગ્રંથ પૂર્વે ધણા વખતે લખેલ છે.”

આ બધા ગ્રંથોનું પ્રાચીન ગુજરાતી વર્તમાન ગુજરાતીની સાથે Shakes-
વર્તમાન ગુજરાતી. peare's Eng-
શો સંબંધ? lish, અને Fa-
rie Queen નું

English, Modern English (અર્વાચીન ઇંગ્લેશ) ની સાથે જે સંબંધ ધરાવે છે તેવો સંબંધ ધરાવે છે. જૈન સાહિત્યને ગુજરાતી-સાહિત્યથી દૂર રાખવામાં મરહુમ નવલરામ આદિ તરફથી એવી ટીકા કરવામાં આવી હતી કે જૈન સાહિત્યમાં માગધી પ્રાકૃત શબ્દો જેવા કે નગરને બદલે “નયર” સાગરને બદલે “સાયર” એમ આવે છે. પણ આ એવું માનવું ભૂલ ભરેલું હતું. તેઓએ તો જોવું જોઈતું હતું કે એ ગુજરાતી ભાષા છે કે નહિ કદાચિત્ ભિન્ન ભિન્ન નવા શબ્દો આવેતો તે તો ગુજરાતીનું ગૌરવ વધારવા Enriching Gujarati) રૂપ હતું. ફારસી શબ્દો દાખલ થાય, ઇંગ્લેશ રૂઢ થાય એનો વાંધો, નહિ,

પણ કોઈ પ્રાકૃત-માગધી શબ્દ આવે એનો વાંધો એ ખેદકારક ભૂલ હતી. અને ગુજરાતી ભાષાને જૈને હજી કાંઈના મનમાં પોષણ આપ્યું. એ વાંધો હોય તો ભૂલ છે. ઉલટું

જૈન સાહિત્યનો, માગધી, પ્રાકૃતનો, હેમચંદ્રાચાર્યની દેશી નામ માળા તથા તેઓના અપભ્રંશીય પ્રાકૃત આદિનો ઉપકાર માનવાનો છે કે એથી ગુજરાતી ભાષાને પોષણ મળ્યું. આપણા મુરખી પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે ગઈ કાલેજ આપણને આ સવિસ્તર જણાવેલું છે. આમ જૈન સાહિત્ય તો ગુજરાતી સાહિત્યને સર્વથા ઉપકાર રૂપજ થયું છે, અને મરહુમ શ્રીયુત્ત ગોવર્ધનરામે જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો એમાં એઓ ઉંડા ઉતર્યા, તેથી જૈન સાહિત્યને ન્યાય આપવા રૂપ શબ્દો પ્રથમ પરિપક્વા પ્રમુખ સ્થાનેથી તેઓએ ઉઠાવ્યા. તેઓને હજી એ સાહિત્યમાં ઉંડા ઉતરવાનો જોઈતો અવકાશ મળ્યો હતો, તો અમને આશ્વા છે કે એઓ જૈન સાહિત્યને બહુ વિશેષ ન્યાય આપત. જૈનોમાં તો દેશ ભાષાને પુષ્ટ કરવાનોજ પ્રચલિત માર્ગ છે.

કેમકે તેઓના ઉપદેશક વર્ગ જાણે છે, કે ઉપદેશ તો જે ભાષામાં જૈનોની દેશ ભાષાને લોક સમુદાય નિષ્ણાત પોષવાની શૈલી-રૂઢિ. હોય તેમાંજ ઘટે નહિ. તો “લેસ આગળ ભાગવત” અથવા. casting pearls to swine. જેવું થાય. જૈનોના શાસ્ત્રો મુખ્ય ભાગે પ્રાકૃત માગધીમાં છે, તેવું એક કારણ એ ભાષાનાં પવિત્રતા, ગૌરવ તથા પરંપર આભાસ ગણવા સાથે એમાંથી ખીજે ધ્વનિ એક નીકળે છે, તે આ જૈનોના શ્લોકથી સમજાશે:—
“ બાલ સ્ત્રી મૂઢ મૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાં
ક્ષિણાં । અનુગ્રહાર્થે, તત્ત્વજ્ઞેઃ સિદ્ધાંતઃ પ્રાકૃતઃ

સ્મૃતિના અર્થાત-બાળ, સ્ત્રી, મુઠ, મૂર્ખ એવા ચારિત્રની ઇચ્છા રાખતા જીવોને અર્થે તેઓ પર કૃપા કરી તત્ત્વજ્ઞ પુરુષોએ સિદ્ધાંત પ્રાકૃતમાં લખ્યા. આમાંથી તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે સંસ્કૃત જાણનારાજ સંસ્કૃતમાં સમજે. બાળ, સ્ત્રી, મુઠ, આદિની તો પ્રાકૃત ભાષા હોય, તો અનુગ્રહ તો ખરો તે તેઓના પર ઘટે. તેપરથી એમ ધ્વનિત થાય છે કે બાળ મુઠ સ્ત્રી આદિની ભાષામાં ઉપદેશ આદિ લખાય તો કલ્યાણકારી. આમ જૈનોએ,—પરમાર્થ પરોપકાર દ્રષ્ટિવાળા જૈનોએ,—પોતાના સદુપદેશ, તત્ત્વો, અગ્ર જીવોને સમજાય તે હેતુએ રાસ, કાવ્ય, ચરિત્ર, ઢાળ, પુનઃ, સ્તવન આદિરૂપે ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન દેશ ભાષામાં, લખવાનું શરૂ કર્યું, અને ગુજરાતીના ઉપાસકોએ એનો એટલેશાન માનવો જોઈએ. આમ જૈન સાહિત્યે ગુજરાતીને સારો ફાળો આપ્યો છે.

(૯) વર્તમાન શૈલીએ મરહુમ શ્રી રાજ-

ચંદ્રની કૃતિ હું આ-

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પને ગણાવીશ તેઓની વર્તમાન શૈલી. આત્મસિદ્ધિમાંથી સ

રલ ભાષા સરલ કાવ્ય,

અર્થનું ગાંભિર્ય ઉપરાંત અદ્ભુત તાત્ત્વિક યોષ મળશે. મોક્ષ માર્ગ જીવ કેમ પામે? જીવને દુઃખનું કારણ શું છે? આત્મા છે, તે નિત્ય છે, તે કર્તા છે, તે ભોક્તા છે, તેનો મોક્ષ છે, મોક્ષનો ઉપાય છે. એ આદિ સરલ પણે ચર શિષ્યના સંવાદરૂપે તેઓએ એનું બતાવી આપ્યું છે કે સહૃદય તત્ત્વજ્ઞાસુને આનંદ આનંદ થાય. તત્ત્વજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુ, આત્માર્થી, તામર્થીનાં લક્ષણો એ બધું પણ સમ્યક્ પ્રકારે બતાવ્યું છે. વસ્તુ નિશ્ચિત કેમ

છે, જીવને મૂળ રોગ શું છે, તે કેમ દળે, એ પણ સારી રીતે બતાવ્યું છે. એજ કર્તાનો “શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર” નામનો બીજો મહાન ગ્રંથ છે. તેમાં જીવ જીવ ઉપદેશ પત્રો આત્મિકાર્મિયે સ્વાનુભવ વિચાર, તત્ત્વ, પ્રશ્નોત્તર સિદ્ધાંત યોષ, ઉપદેશ યોષ, વૈરાગ્ય આદિ તાત્ત્વિક વિચારોથી ભરેલો છે. Pepy's Diaries અને Kamla's letters ની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવું રૂપ શરૂ કરનાર એ ગ્રંથ છે. હાથ—નોંધ અને પત્રો સંગ્રહી જનહિતાથે પ્રગટ કરી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવા રૂપ સેવા કરવાની એ મહાન ગ્રંથે પહેલ કરી છે, એમ કહેવું ખોટું નથી. આમ સાહિત્યના અનેક જીવ જીવ અંગો ઇતિહાસ, ન્યાય, તત્ત્વ, ધર્મ, દેવગુર, તપ, ઈન્દ્રિય નિગ્રહ, યોગ, જ્ઞેતિપ્ત વ્યવહાર, નિશ્ચય, કપાય, ભવ, અલંકાર, વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, છંદ, લિંગ, શબ્દ, આદિ જીવ જીવ કે મિશ્ર એવાં અને એટલાં બધાં જૈન સાહિત્યોમાં રાસ, ચરિત્ર, પ્રબંધ, કાવ્ય આદિ દ્વારા પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે કે તે આપણને આનંદનું કારણ છે.

બધુંએ? હવે હું એ રાસ આદિ કોણે ક્યારે ક્યાં ક્યાં શા સંખ્યાં ધી ક્યાં તેની શતકવાર ટીપ આ પીશ. પ્રથમ ત્રણ શતકમાં ના તો કેટલાક સંસ્કૃત છે; બાકીનાં ગુજરાતી છે. આ ટીપ આપીશ, તે પણ કાંઈ સંપૂર્ણ નથી. એ સિવાય અનેક બીજા છપાયેલા, હસ્ત લેખો, અણુ શોધાયેલા ગ્રંથો છે. આ ટીપમાં મોટો ભાગ ગુજરાતીનો અને ગ્રંથોનો બહુ મોટો ભાગ છપાએલો છે. બાકીનો ભાગ અને જેની ટીપ નથી આપેલી તેવા ગ્રંથો જીવ જીવ ભંડારોમાં છે, પણ હવે લોકો જાગૃત થયા છે એટલે એ ભંડારોના ઉદ્ધાર બવાર્તા પુસ્તકો બનશે, તથાગુ.

અગ્યારમો સતક.

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૦૮૮	વાસુ પૂજ્ય ચરિત્ર	શ્રી વર્ધમાનસુરિ
"	પુણ્યાદય ચરિત્ર	"
"	શ્રાદ્ધ-દીનકરી	"
"	ઉપમિતિભવ પ્રપંચ સમુચ્ચય	"
તેરમું શતક.		
૧૨૮૦	ત્રિપષ્ટિશલાકા પુરૂષ ચરિત્ર	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય
આસપાસ	(તીર્થંકર ^{૨૪} ચક્રવર્તિ ^{૧૨} વાસુદેવ ^૯ બ- ળદેવ ^૯ પ્રતિવાસુદેવ ^૯ એના ઐતિહાસિક ચરિત્રો) ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે.	
સદર	પરિશિષ્ટ પર્વ	"
"	(શ્રી મહાવીર પદ્મીથી હેમચંદ્રાચાર્ય સુધીના ઐતિહાસિક ચરિત્રો)	"
"	દ્વાશ્રય મહાકાવ્ય.	"
"	(ઐતિહાસિક, અનુવાદક, પ્રો. મણિભાઈ) રામચરિત્ર અથવા જૈનીય રામાયણ (રામ, રાવણ, આદિ, જૈન હતા. એ આદિ ખતાવનાર ઐતિહાસિક મહાન્ ગ્રંથ) ગુજ- રાતી ભાષાંતર થયેલ છે.	"
"	દેશી નામમાળા	"
"	(પ્રાકૃત તથા ગુર્જર ભાષાનો એક મહાન અવલંબ રૂપ)	
૧૨૯૪	શ્રી મુનિસુત્રતચરિત્ર	શ્રી પદ્મપ્રભસુરિ.
૧૩૦૦	વિક્રમચરિત્ર	શ્રી રામચંદ્ર
"	(અનુવાદક પ્રો..મણિભાઈ) ઐતિહાસિક. ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે	
૧૩૦૦	પાંડવચરિત્ર	શ્રી દેવપ્રભસુરિ.
"	(પાંડવો જૈન હતા એ આદિ ખતાવનાર. નળ, દમયંતીના ચરિત્ર નિરૂપક એક અદ્ભુત મહાન્ ઐતિહાસિક ગ્રંથ) ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે.	
"	મૃગાવતીચરિત્ર	"
"	કુમાર વિહાર	શ્રી વર્ધમાનગણિ
"	(ઐતિહાસિક.)	

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૨૫૦	૧ મુલસાચરિત્ર ૨ મલ્લયસુંદરીચરિત્ર	શ્રી જ્યોતિલકસુરિ.
ચૌદસું શતક.		
૧૩૩૪	શાલિભદ્ર ચરિત્ર (દાન ધર્મ ઉપર સુપાત્રદાન મહાત્મ્ય.	શ્રી ધર્મકુમાર મુનિ.
"	પ્રભાવકચરિત્ર (વિતરાગ શાસનનો વિગ્રા આદિથી પ્રભાવ વર્તાવી, તે પ્રતિ ધણા જીવોને આકર્ષનારા શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધસેન દીવાકર આદિના અદ્ભુત ચરિત્રો)	શ્રી પ્રભાચંદ્ર સુરિ
"	ક્ષેત્ર સંગ્રહિણી વૃત્તિ (શ્રી નાનહરિ ભદ્ર સુરિકૃત જંબુદ્વિપ સંગ્રહિણીપર ભૂગોળ ખગોળઆદિનું સ્વરૂપ)	શ્રી પ્રભાનંદ સુરિ
૧૩૪૩	સમાધિશતક (અનુવાદક મણિભાઈ.)	શ્રી પ્રભાચંદ્ર સુરિ
૧૩૪૩	૫૬ દર્શની (છ દર્શનોનું સ્વરૂપ)	શ્રી જિનપ્રભ સુરિ.
૧૩૬૧ (૯૧ ?)*	પ્રબંધ ચિંતામણિ	શ્રી મેરુતંગ સુરિ
કાગળ શુદ્ધ ૫ રવીવાર		
૧૩૬૨	મહાપુરૂષ ચરિત્ર	શ્રી મેરુતંગ સુરિ
૧૩૬૫	એણિક ચરિત્ર	શ્રી જિનપ્રભ સુરિ
૧૩૬૬	કુમારપાળ પ્રતિબોધ ચરિત્ર	શ્રી સોમ તિલક સુરિ
૧૩૬૮	શીલ તરંગિણી	"
૧૩૭૨	શ્રીપાલ ચરિત્ર (આત્માના ગુણ. નવપદ મહાત્મ્ય)	શ્રી રત્નશેખર સુરિ
૧૩૭૩	પ્રત્નોત્તાર માળા	શ્રી વિમલચંદ્ર સુરિ
૧૩૭૩	શિલોપદેશ માળા	શ્રી જયકર્તિ સુરિ
પંદરસું શતક		
૧૪૦૫-૬	શ્રી ઓધનિર્ચુકિત ચુણિ	શ્રી જ્ઞાનસાગર ગણિ.
૧૪૧૩	શ્રી મદન રેખા (મયજુરેહા) (કડી ગામમાં. શીંગ-આદિ બકેત) ગુજરાતી.	શ્રી સાધુ હરમુનિ.

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૪૧૫	શ્રી ધર્મિભલ ચરિત્ર	શ્રી જીનાદ્ય સુરિ
૧૪૩૬	(તપ ઉપર)	શ્રી જય શેખર સુરિ
"	શ્રી કુમાર સંભવ	"
	(જૈનીય ભરત બાહુ બળતું ચરિત્ર)	
૧૪૬૦	શ્રી અધ્યાત્મકદંપદુમ	શ્રી મુનિસુદર સુરિ
	(અધ્યાત્મ-વૈરાગ્ય)	(સહસ્રાવધાની)
"	શ્રી ઉપદેશ રત્નાકર	"
	(ઉપદેશ)	(૧૪૩૬-૧૫૦૩)
૧૪૫૨	શ્રી કુમારપાળ પ્રમંથ	શ્રી જિન મંડોપાધ્યાય
	(ઐતિહાસિક અનુવાદક વૈદ્ય મગનલાલ સુનીલાલ)	
૧૪૬૪	શ્રી ધનાશાસીભદ્ર ચરિત્ર	શ્રી જિનકાર્તિક સુરિ
	(સુપાત્રે દાન)	
"	શ્રીપાળ ગોપાળ ચરિત્ર	"
	(વિધિવિધ સદ્બોધ.)	
"	શ્રી ચંપક શ્રિષ્ઠિ કથાનક	"
"	શ્રી દાન કદંપ દુમ	"
૧૫૦૦-ની(આસપાસ)	શ્રી જગદુ ચરિત્ર	શ્રી સર્વાનંદ સુરિ.
	(મી. ખખ્ખર અનુવાદક ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે. ઐતિહાસિક.)	
૧૫૦૦ (આસપાસ)	શ્રી કુમારપાળ ચરિત્ર	શ્રી ચારિત્ર સુંદર.
	(ઐતિહાસિક અનુવાદક પ્રો. મણિભાઈ)	
"	શ્રી મહીપાળ ચરિત્ર	"
	(ગુજરાતના ઇતિહાસપર અભોધ પ્રકાશક)	
"	પ્રલુપ્ત ચરિત્ર	શ્રી સોમકીર્તિ
	(હરિવંશ આદિનાં તથા શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર શ્યામ પ્રલુપ્તનાં અદ્ભુત ઐતિહાસિક વૃતાંતો)	
	ગુજરાતી ભાષાંતર થયું છે	
"	સુકૃત સંકીર્તન	અરિસિંહ અને અમરસિંહ.
	(ચતુષ્પાળ, તેજપાળનાં પુણ્યનાં કામોનાં યથોચિત્ત ઐતિહાસિક વૃત્ત. ગુજરાતી ભાષાંતર થયેલું છે) પ્રો. મણિભાઈ.	

સોળમું શતક.

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૫૦૨	ચંદ્રશેખર ચરિત્ર (વિરમગામમાં)	શ્રી જિન હર્ષ
૧૫૨૨	ચિત્રસેન પદ્માવતી ગુજરાતી	શ્રી *ભક્તિ વિજય
૧૫૨૪	ભક્તામર ટીકા રૂપયોગી, ઐતિહાસિક, ઉપોદ્ધાતવાળી. બાણ, મયૂર, માનતુંગ, આદિનાં વર્ણનરૂપ)	શ્રી ગુણાકર સુરિ
૧૫૨૧	શ્રી ભરતેશ્વર બાહુબળી (ઐતિહાસિક)	શ્રી શુભ શીલગણિ
૧૫૫૭	શ્રી પાળ કથા	શ્રી લક્ષ્મિસાગર
૧૫૬૮ પાટણ	શ્રી ત્રિભળમંત્રીરાસ ઐતિહાસિક	શ્રી લાવણ્યસમય
૧૫૮૬	શ્રી ચંદ્રરાજનો રાસ શીલ મહાત્મ્યોપરિ	શ્રી મોહન વિજય
૧૫૯૦	૧ દમયંતી ચરિત્ર ૨ રઘુવંશ ટીકા ૩ સિંહાસન બત્રીશી	શ્રી ગુણવિજય
૧૫૯૭	શ્રી આચારંગાદિ સુત્રાની (આજીવનરૂપ ગુજરાતી ટીકા)	

સતરમું શતક.

૧૬૧૦	શ્રી કુમરનાથ રાસ ઐતિહાસિક ગુજરાતી	આવક રૂપભદ્રાસ ખંભાવતના રહેવાસી
૧૬૧૫		શ્રી પદ્મમેરૂ આચાર્ય
૧૬૨૦	રાયમહાલબુદ્ધ ઐતિહાસિક	શ્રી પદ્મ સુંદર ગણિ
૧૬૩૮	શ્રી શાહીભદ્રનો રાસ	શ્રી ભતિ સાગર સુરિ
આશ્વિન વદ ૬	દાન સુપાત્ર દાન ઉપર, ગુજરાતી.	

* મરહુમ પ્રો. મણિલાલભાઈ 'ચરિત્રપાત્ર' નામ આપે છે પણ 'ખર' નામ 'ભક્તિ વિજય' છે ચરિત્ર પાત્ર એ લાક્ષણિક નામ હશે.

+ આ મોહન વિજય ચંદ્રરાજના રસના કર્તા મારા પારના મુજબ અદારમાં સૈકામાં થયા છે. કદાચ તે ખીળ હોય.

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૬૬૦	ગૌતમ કુલક (અનેક વિષયો અંગે સદ્બોધક અદ્ભુત કથાઓ ઐતિહાસિક વૃતાંતો યુક્ત)	શ્રી જ્ઞાનતિલક
”	એજન વૃત્તિ	શ્રી પદ્મરાજ
૧૬૬૪ બાદપદ શુદ્ધ ૫	ઉપદેશ રાસ ગુજરાતી	આવક હીરાચંદ
૧૬૭૩	નય પ્રકાશ	શ્રી પુણ્ય સાગર
૧૬૮૦	હંસરાજ વત્સરાજ રાસ	શ્રી જીનોદય સરિ
વિજયા દશમી રવિવાર	શીળ બ્રહ્મચર્ય મહાત્મ્ય ગુજરાતી	
૧૬૮૨	હિત શિક્ષાનો રાસ	આવક રૂપભદ્રાસ
વૈશાક શુદ્ધ ૫ ગુરવાર	ગૃહસ્થ યોગ્ય દિનચર્યા રાત્રિચર્યા વર્ષચર્યા જન્મચર્યા આદિ આચાર અંગે હિતો- પદેશ. ગુજરાતી.	અખાતના આવક.
૧૬૮૫		સકલચંદ્રજી
૧૬૮૬	૧ કરકંડુ નમિરાજર્ણિઆદિ પ્રત્યેક પુદ્ગલો રાસ (વૈરાગ્ય. આદિ ગુજરાતી).	શ્રી સંમય સુદરગણિ
	૨ નળ દમયંતીના રાસ (શીલ. ગુજરાતી)	શ્રી સમય સુદરગણિ
	૩ ગૌતમ પૃચ્છા (કર્મ આદિ વિવિધ સ્તવન)	શ્રી સમય સુદર ગણિ
	૪ રાજનોવદતેસૌખ્ય એના આઠલાખ અર્થરૂપ અષ્ટલક્ષી	શ્રી સમય સુદર ગણિ
૧૬૮૭	આનંદધનજી ચોવીશી અદ્ભુત સિદ્ધાંતબોધ, તત્ત્વ, વૈરાગ્ય, આચાર, કર્મ, દેવ ગુરુ, ધર્મ, ભક્તિ, પ્રેમ, શ્રમ, દમ, અધ્યાત્મ આદિ ગુજ રાતી સ્તવનો.)	શ્રીમાન આનંદધનજી અપરનામ લાભવિજયજી
૧૬૮૭	પદો એજન	”
૧૬૮૮	પ્રેમલા સચ્છી રાસ ચંદ્રરાજની જેમ ગુજરાતી	કવિ દર્શવિજય
૧૬૯૭	શ્રી હરિચંદ્ર રાજનો રાસ	શ્રી કનક કુજળ
સોગ્રા (મારવાડ)	(સત્યશીલ મહાત્મ્ય ગુજરાતી)	
૧૭૦૦	શ્રી શીળવતીના રાસ શીળ આદીના મહાત્મ્ય રૂપ ગુજરાતી Bombay Uni versity) માં M. A. માટે માન્ય કરેલો.)	શ્રી નેમિ વિજય

અદારમો સૈકો.

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૭૧૬	શ્રી ઉપમિતિભવ પ્રપંચ સ્તવન	શ્રી વિનયવિજયજી.
સુરત. ચાતુર્માસ	સંસાર રૂપક ગુણ	
૧૭૧૬	જગદુપ્રબંધ રાસ	શ્રી કેશકુજી
આવણી સ્નાતકપુર	ઐતિહાસિક. ગુજરાતી	
૧૭૧૭	શ્રી કુસુમશ્રીરાસ	શ્રી ગંગાવિજય
૧૭૧૮ માગસર	વ્યાપારીરાસ	જીનદાસ આવક
શુદ્ધ ૬ શુક્ર	(ખરો વ્યાપાર શું ? ગુજરાતી થયેલું છે.	
૧૭૧૮	શ્રી નંદિષેણ રાસ	શ્રી જ્ઞાનસાગર
	(કર્મશીળ ઉપર ગુન)	
૧૭૧૮ આસો શુદ્ધ	શ્રી એલાકુમાર	શ્રી જ્ઞાનસાગર.
૨ બુધ * શેષપુર	(શીલાપરિગ્રહ વૈરાગ્ય ભક્તિ) ગુજરાતી થયું છે.	
૧૭૨૧ ચૈત્ર શુદ્ધ ૨	શ્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ	શ્રી મેરવિજય
વિજયપુર	ધર્મકૃત્યનાં યશોગાન ઐતિહાસિક	
૧૭૨૪ આવણી વદ	રતનચુડ વ્યવહારીઓ રાસ	શ્રી કનકનિધાન
૧૦ શુક્ર	(દાનપ્રભાવ ઉત્પાતિકી વૈનયિકી આદિ બુદ્ધિ વર્ણનસમેત ગુન)	
૧૭૨૭ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩	૧ શ્રી આર્દ્ર કુમાર	શ્રી જ્ઞાનસાગર
સોમ લઘુવી મેડીમાં)	(ઐતિહાસીક તથા કર્મ શીળ તપ પ્રભાવ)	
"	૨ ધનાચરિત્ર	શ્રી જ્ઞાનસાગર
"	સુપાત્રદાન વિરક્તિ ગુણ)	
"	૩ શ્રી ધનાશાળીભદ્ર રાસ	શ્રી જીનવિજય
	શ્રી જીનકિર્તિસુરિકૃત સંસ્કૃત ચરિત્રનો અનુવાદ ગુન દાન શીલાદિ ધર્મ મહાત્મ્ય	
૧૭૨૮ પાટણ	૧ કર્મવિપાક રાસ	શ્રી વીરજી મુનિ
	કર્મ બંધ કેમ પડે, ૫૭ કેવાં થાય તેથી નિવર્તવા ઉપદેશરૂપ) ગુજરાતી	
"	૨ જાંબુ પૃચ્છા	શ્રી વીરજીમુનિ
	એજન	
૧૭૨૯ ફાગણ શુદ્ધ	આનંદ મંદિર અને શ્રી ચંદ કેવળીનોરાસ	શ્રી જ્ઞાનવિમળસુરિ
૧૫ પાટણ	(તપશ્ચર્યા પ્રભાવ)	

* અમદાવાદ પાસેનું "સસપર" (?)

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૭૩૨	દ્વાદશાનુપ્રેક્ષા અથવા બાર ભાવના (અનિત્યાદિ ભાવના વૈરાગ્યોપદેશક. ગુ.)	શ્રી યસ સોમ
૧૭૩૭ માગશ્વર વદ ૧ શુક્ર ચંદ્રપુર	સનતકુમારનો રાસ (૩૫. મદ લાગ કર્મ, ગુ.)	શ્રી જ્ઞાન સાગર
૧૭૩૮	શ્રી શ્રીપાળ રાસ (ધર્મ. શીળ. ચેતન સ્પુરતિ આદિ મહાત્મ્ય૩૫)	{ શ્રી વિનય વિજયજી શ્રી યશોવિજયજી
૧૭૩૯ (ખંભાત)	શ્રી જંબુ સ્વામીનો રાસ (શીળ, ધર્મ, પ્રભાવ)	શ્રી યશોવિજયજી
૧૭૪૧ માગશ્વર શુદ્ધ ૧૦ મુલતાન	મોહુ વિવેક રાસ (ભવ પ્રપંચનું અદ્ભુત નાટક ભાવિકાળના સ્વરૂપપ્રતિ દ્રષ્ટિપાત)	શ્રી ધર્મ મંદિર ગણિ
૧૭૪૨ વિજ્યાદશમી	શ્રી કુમારપાળ રાસ (ઐતિહાસિક ગુ.]	શ્રી જીન હર્ષ
૧૭૪૫ આશી સુદ ૫ પાટણ	શ્રી ઉત્તામ ચરિત્ર કુમાર રાસ (પુણ્ય મહાત્મ્ય સ્વાશ્રય વૃત્તિ આત્મ બોધ)	શ્રી જીનેહર્ષ
૧૭૪૬ પદ્માવતીગામ મારવાડમાં	કાન્હડ કઠિયારો રાસ (કર્મ સાકર્મ અસતકર્મની વિચિત્રતા) ગુજરાતી	શ્રી માન સાગર ગણિ
૧૭૪૮ વૈશાક શુદ્ધ ૩	વિશા સ્થાનક રાસ ધર્મ પામવાનાં દ્વાર આદિનાં વર્ણન શ્રી ચંદ્રપ્રભુ ચિત્ત માહી ધારો અભિનંદન મન ભાવો, કુયુજિનેશ્વર સ્વામી કૃપાથી અશુભ કર્મ સહુ જાવો. માધવ કૃષ્ણોત્તર જીન પહેલો પારણ દિવસ વધાવો ૧૭૪૮ અક્ષયત્રીજ)	શ્રી જીન હર્ષ
૧૭૪૯	મંગળ કળશ કુમાર રાસ (પુણ્ય મહાત્મ્ય ગુ.)	શ્રી દીપ્તિ વિજય
૧૭૫૪ વૈશાક વદ ૧૩ * સમીગામમાં	નર્મદા સુંદરી રાસ (શીળ મહાત્મ્ય)	શ્રી મોહન વિજય
૧૭૫૫ પાટણ	શ્રી શેત્રુંજય રાસ (શ્રી રૂપભદ્રેવજીનું ચરિત્ર તથા શેત્રુંજનું મહાત્મ્ય)	શ્રી જીન હર્ષ

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૭૫૯ અશ્વાઠ વદ ૧ પાટણ	રાત્રિ ભોજન પરિહાર રાસ	શ્રી જીન હર્ષ
૧૭૬૦ માગશર શુદ્ધ ૮ પાટણ	માનતુંગ માનવતી રાસ (સત્યાદિ ધર્મ ગુ.)	+ શ્રી મોહન વિજય
„ માગશર શુદ્ધ ૫ ગુર	રતનપાળ વ્યવહારીયો રાસ (દાન વિચાર ધર્મ)	„
૧૭૬૧ ફાગણ શુદ્ધ ૫ મરૌદ	અભય કુમાર રાસ (ઐતિહાસિક તથા બુદ્ધિશાળીના ગુણો ઉપાતિતી બુદ્ધિ) (Presence of mind ઇ ગુ.)	શ્રી લક્ષ્મી વિજય
„	કુંડક મતોઉત્પતિ (ઐતિહાસિક)	„
૧૭૬૭ આસો વદ ૬ સોમ ઉનાવા ગામે	લીલાવતી સુમંતિ વિલાસ (શીળાદિ ઉપર)	શ્રી ઉદય રાન
૧૭૬૮ માગશર શુદ્ધ ૧૧ રવિ	ધર્મ બુદ્ધિ મંત્રી અને પાપ બુદ્ધિ રાજ (ધર્મ વિષય) ગુજરાતી	„
૧૭૬૯ પોષ વદ ૧૩ ઉનાવા	ભુવન ભાનુ કેવળી (ભવ પ્રપંચ કર્મ કેવા પ્રકારે જીવને નચાવે છે. જીવ કેવા પ્રકારે જાણી જોઈ મોહમાં ફસે છે. પોતે કર્તા ભોક્તા હતા પોતે બંધાય પોતે પોતાની મેળેપુરુષાર્થે જીવે છે ઇ. અદ્ભુતનિરૂપણ)	„
„	શ્રી શેત્રુંજય તિર્થ માળા ઉદ્ધાર રાસ (શેત્રુંજનો મહિમા)	„
૧૭૭૨	અશોક ચંદ્ર (તપ મહાત્મ્ય)	શ્રી જ્ઞાન વિમળ સુરિ
૧૭૭૫ પાટણ (આતુરમાસ)	મહાબળ મલયસુંદરી (નમુનારૂપ ગુજરાતી પદલાલિત્ય ઝડ ઝમક અર્થગૌરવ પ્રેમાનંદનો સ્પર્શક શીળ વિષયક) e. g. “ ભાલ ભાડું ભાગ્યે ભયુ રે. ” ઇ. ૦	શ્રી કાંતી વિજય

+ આ મોહન વિજયે ચંદરાજનો રાસ લખ્યો છે કે ખીજ મોહન વિજયે એ નકકી થઈ શકતું નથી. શ્રી ચંદરાજનો રાસ સં. ૧૫૮૬ માં પ્રો. મણિભાઈ પ્રમાણે લખાયેલ છે.

સંવત	વિષય	કર્તા
૧૭૮૩	ચંદરાજનો રાસ (શીળ વિષયક)	શ્રી મોહન વિજય
૧૭૮૫ વૈશાખ સુદ ૭ રાજનગર	શ્રી શાન્તીનાથજી રાસ (દયાધર્મનો અદ્ભુત ચિતાર સવિસ્તર ધર્મશ્રુતિ ગુ.)	શ્રી રામ વિજય
૧૮૦૦	આત્મ પ્રબોધ	શ્રી જીન લાલ

ઓગણીસમું શતક.

૧૮૦૭ માગશર સુદ ૫ રવિવાર.	પૃથ્વીચંદ્ર ગુણસાર (મહાન વિસ્તાર પૂર્વક વિધવિધ યોધ જ્ઞાન તત્ત્વની વાતો)	શ્રી લખિંધ વિજય.
૧૮૧૦ મહા સુદ ૨ શુક્ર વાચ્ય બંદર.	હરિબળ મારછી (અહિંસા ધર્મઉપર)	
૧૮૨૦ દીવાળી રામનપુર.	નેમનાથ રાસ (મહાન ગ્રંથ રઘુવંશવર્ણન ઐતિહાસિક)	પંડિત પદ્મવિજયજી.
૧૮૨૨ વૈશાખ સુદ ૫ ગુરુ વિગ્નપુર.	ધર્મપરીક્ષાનો રાસ જુદા જુદા ધર્મોમાં બહેમયુક્ત ગપ લાગે એવી પૂર્વાપર વિરોધ શું શું વાતો છે તેના ઉલ્લેખ અને નિરાકરણ મનનીય) ગુજરાતી	પંડિત નેમવિજય.
૧૮૩૯ કાર્તિક વદ ૫ રવિ	નેમરાસો નેમચરિત્ર યદુવંશવર્ણન આદિ.	પંડિત અમી વિજય.
૧૮૪૨ વસંતપંચમી વિશમનગર.	સમરાદિત્ય કેવળી રાસ (ક્રોધ નિરાસ ભવપ્રપંચ.)	પંડિત ઘન વિજયજી
૧૮૪૪ વસંતપંચમી બુધવાર	ગૌતમ કુલક ઐતિહાસિક વાતો આદિ વિવિધ પ્રકારના તત્ત્વ, જ્ઞાન, યોધ, ધર્મની કથા સાથે પ્રશ્નોત્તર ગુ.)	"
૧૦૫૫ જેઠ અંબર	એલાકુમાર રાસ.	પં. ખુબચંદજી.
૧૮૫૮ પોષ સુદ	જયાનંદ કેવળી	પં. પદ્મવિજયજી.

× વાચ્ય એ રાધનપુર પાસેનું વાવ નામે ઓળખાતું ગામ છે. તે બંદર હતું પણ ૧૮૧૯ ના ધરતીકંપથી સમુદ્ર આગ્રા ખસી ગયાની ઐતિહાસિક ખીના કચ્છના "રાજસ્થાન" થી પ્રતીત થાય છે.

૧૧ લીંબડી .	(સવિસ્તર મહાન ગ્રંથ)	
૧૮૬૦ ભાદ્રપદ સુઃ	તેજસાર રાસ	પં. રામચંદ્ર.
૫ નૌતમપુર	(તપ, મહાત્મ્ય)	
સંવત	વિષય	કર્તા
૧૮૬૨ વૈશાખ શુદ્ધ	સ્થૂલિભદ્રની શીયળવેલ	પં. શુભ વિન્યજી
૬ ગુરૂ રાજનગર		
૧૮૯૬ શ્રાવણ શુદ્ધ ૩	ધર્મિભલકુમાર રાસ	પં. વિરવિન્યજી
રાજનગર	(તપ-મહાત્મ્ય)	

(ચાલુશતક વીરાસુ)

૧૯૦૨ વિન્યા દશમી	ચંદ્રશેખર	પં. વિરવિન્યજી
૧૯૪૪	જૈનતત્વાદર્શ	શ્રીમદ્ આત્મારામજી
	(તત્વોના સાર આદર્શ જુદાં જુદાં દર્શનોનો નિયોગ ઐતિહાસિક તાત્વિક ધર્મ યોધ રૂપ મહાન ગ્રંથ.)	
	૧ મોક્ષમાળા	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
	(સંસ્કાર પામેલી વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં જૈન તત્વો, યોધ, ઉપદેશ આદિ ગવેશક રૂપે નિરૂપનાર	
	૨ ભાવના યોધ	
	૩ આત્મસિદ્ધિ	
	(આત્માના નાસ્તિત્વથી માંડી તેનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી તેના મોક્ષ અને મોક્ષના સાધનો નિરૂપણ કરનાર નાનો પણ ચમત્કારી કાવ્ય લેખ.)	
૧૯૬૦	જૈન તત્વ નિરૂપ્ય પ્રાસાદ	શ્રીમદ્ આત્મારામજી
૧૯૬૧	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
	(જુદા ઉપદેશપત્રો તત્ત્વગવેષણા આત્મિક કાર્મિકો સ્વાનુભવ, વિચાર, પ્રશ્નોત્તર, સિદ્ધાંત યોધ, ઉપદેશ યોધ, ચરિત્ર, ભક્તિ, વૈરાગ્ય આદિ તાત્વિક વિચારથી ભરપૂર એક મહાન ગ્રંથ.)	
૧૯૬૨	કાવ્ય માળા	
	જુદાં જુદાં કાવ્યને	

સંવત

વિષય

કર્તા

(બ) કોઈનાં શતક તથા કોઈના કર્તાનાં

નામનહિ જાણાયલાં પુસ્તકો

અંદન મલયાગિરિરાસ

પં. જ્ઞામહર્ષ

(શીળ મહાત્મ્ય સત્ય પરીક્ષા)

જેવકી પદ્મપુત્ર રાસ

પં. પરમાનંદ

શ્રી કૃષ્ણ આદિ છપુત્રોનો છતીવ્રત

ધનાશાહી ભદ્રરાસ

શ્રીજીન વિજય

(સુપાતદાન)

પ્રદેશી રાગનો રાસ

શ્રી જ્ઞાન અંદ

(આત્માનું અસ્તિત્વ નહિ માનનાર રાગ

તે આત્માના હોવા તથા તેના ગુણાદિની

પ્રતીતિ કરાવી તેને મોક્ષ માર્ગ બતાવના-

રા તત્વમુખ નાનો ગ્રંથ)

શુભુ ધર્મ રાસ

અષ્ટ પ્રકારી, પૂજા ઉપર

રાવણુ રાસ

(અહિંસા ધર્મ મહાત્મ્ય તથા ભક્તિ મહા-

ત્મ્ય તથા અજ્ઞાનનાં માર્ગો વિપાક)

આપાહ ભુતિરાસ

શાસિભદ્ર રાસ

ભરત બાહુબળી રાસ

હોલા મારૂ રાસ

માનવતી રાસ

કુર્મા પુત્ર ચરિત્ર

શ્રી જીન માણિક્ય

ક્ષેત્ર સમાસ રાસ

શ્રી કુમાર વિહાર ચરિત્ર.

(સંસ્કૃત અદ્ભુત)

પાર્થનાથ ચરિત્ર

વિવેક વિલાસ ભાષાંતર

યશોધર

મલય સુંદરી

પૃથ્વીચંદ્ર

હમીરકાવ્ય

રંભા મંજરી નાટક

રૂપિ મંદળ

શ્રી વર્દમાન ગણિ, શ્રીમદ્

હેમચંદ્રચાર્યના શિષ્ય.

શ્રી માણિક્ય અંદ

શ્રી જીન દત્તસુરી.

ચરિત્ર. શ્રી માણિક્યસુંદર

શ્રીનંદ અંદ

શ્રી ધર્મ ઘોષ સુરિ

૧૩૦૦

આશપાસ

•

•

•

•

•

•

•

•

૧૪૯૧

ચરિત્ર

સંવત	વિષય	કર્તા
•	કાલિક સુરિચરિત્ર	
•	પાર્થ ચરિત્ર	શ્રી ભાવદેવ
•	મુનિપતિ ચરિત્ર	શ્રી હરિભદ્ર સુરિ. (૧૪૪૪ અંથના કરતાં નહિ)
•	બુદ્ધસાગર (ધર્મ વ્યવહાર રાજ્ય આદિ અનેક વિષયો દુકામાં નિરૂપનાર નાનો પણ મહત્વ વાળો ગ્રંથ. અનુવાદક પ્રો. મણિભાઈ)	સંગ્રામસિંહસોની
૧૬૨૦	જંબુક થાનક પાર્શ્વનાથ કાવ્ય	શ્રી પદ્મ સુંદર (બાદશાહ અકબરના વારે તેને પ્રતિ બોધનાર)
+ ૪૭૦	શ્રી શત્રુઞ્જય મહાત્મ્ય	શ્રી ધનેશ્વર સુરિ
+ ૧૫૫૪	ઐતિહાસિક સોમ સૌભાગ્ય કાવ્ય	(સિલાદિત્યના વારે) શ્રી પ્રતિષ્ઠા સોમ.
+ ૧૫૨૧	અદ્ભુત ગુરૂ ભકિત.	
•	રૂપિમંડળ	શ્રી શુભ શીલગણિ.
•	સમરા વિત્ત કાવ્ય	શ્રી પ્રમુખન સુરિ
•	વર્ધમાન દેશના	શ્રી રાજ કીર્તિ
•	(ઉપાશક દર્શાંગ સાર તથા કથાનક)	
•	ઉપદેશ પ્રાંસાદ	શ્રી વિજય લક્ષ્મી સુરિ.
•	ગુણવર્મા રાસ	•
•	સન્નકિત કાંમુદી	•
•	શ્રી ત્રિવિક્રમ ચરિત્ર	શ્રી ચારિત્રપત્રશિષ્ય જયંતિ લેક.

છઠો સૈકો

•	શ્રીશત્રુઞ્જય મહાત્મ્ય (ભાવનગર જૈન પ્ર. સ.)	શ્રી ધનેશ્વર સુરિ.
•	શ્રી વિક્રમ લોલાવતી.	•

+ સંગ્રામ સોનીએ આખક દ્રવ્ય ખરચી જૈનોના પંચમ અંગે શ્રી વિવાહ પ્રેરિત કે ભગવતી સુત્રની પ્રતિ લખાવી પુત્રની હતી. પ્રો. મણિભાઈનો “ સાર સંગ્રહ ” માં સંગ્રહ કરેલો સંક્ષેપ.

વિષય

કતાં

વિષય

પ્રો. મણિલાલનાં ભાષાંતરો

૧ પડદર્શન સમુચય

શ્રી હરિભદ્ર સુરિ

છ દર્શનનાં વિવરણ

૨ યોગ બિંદુ

"

અધ્યાત્મ યોગ, આત્મા

પતિબદ્ધ

૩ વિક્રમ ચરિત્ર

શ્રી રામચંદ્ર સુરિ

વિધવિધ કથાનકો

૪ બુદ્ધિસાગર

સંગ્રામ સોની.

રાજગ્રંથ ધર્મ વ્યવહાર,

ન્યોતિપાદિ.

૫ દ્વાત્રય

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

ઇતિહાસ વ્યાકરણ.

૬ ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ

"

ચોવીશ તિર્થંકરોનામહીના

૭ કુમારપાળ ચરિત્ર

શ્રી ચારિત્ર વર્ધન

ઇતિહાસ.

૮ અનેકાંત વાદ પ્રવેશ

ન્યાય,

ઇત્યાદિ અનેક

તે સિવાય બીજાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પૈકી

૧ શ્રી કુમારપાળ પ્રબંધ, શ્રી જીન મંડનગણિ, ઇતિહાસી અગાઉ જણાવ્યા શિવાયનાં

તત્વબોધ

ક જેને તત્વજ્ઞાન ભક્તિ, વૈરાગ્ય ન્યાય ધર્મ, ચરિત્ર, ઇતિહાસ, વ્યાકરણ, ન્યોતિપ, વૈદ્યકયોગ, આપિને લગતાં ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ થતાં ભાષાંતર થયેલાં, સુદ્રિત થયેલાં થોડાં પુસ્તકોની નોંધ.

૧ શ્રીપદ દર્શન સમુચય.

હરિભદ્ર સુરિ

ન્યાય

ટીકા શ્રીગણુ રત્ન સુરિ

"

૨ શ્રી સ્યાદવાદ મંજરી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

ટીકા શ્રી મલ્લિખેણાચાર્ય

૩ શ્રીનયચક્ર

પં. દેવચંદ્ર

ન્યાય.

૪ અનેકાંત વાદ પ્રવેશ

"

૫ ધર્મ બિંદુ

શ્રી હરિભદ્રસુરિ

ભા. પં. મુનીસુંદર સુરિ

ધર્મ-વ્યવહાર

૬ શ્રી શ્રાધ વિધિ

પં. રત્ન શેખરસુરિ

ધર્મ-વ્યવહાર

૭ શ્રી કર્મ ગ્રંથ (છ)

શ્રી દેવેન્દ્રસુરિ.

કર્મ સ્વરૂપ જૈનેનાં પરમ

પ્રકરણ રત્નકર સીરીઝ

તાત્વિક અદ્ભુત ગ્રંથ

૮ શ્રી ક્ષેત્ર સમાસ

(પ્રકરણ રત્નાકર સીરીઝ)

"

૯ શ્રી સંગ્રહણી (પ્રકરણ રત્નાકર સીરીઝ)

"

૧૦ ઉપમિતિભવપ્રપંચ

શ્રી સિદ્ધિપિં સુરિ

ભવ નાટક વૈરાગ્ય બોધ

(પ્રકરણ રત્નાકર સુરિ)

૧૧ સાડા ત્રણસો ગાથાનું સ્તવન	શ્રી યશોવિજયજી	તિર્થંકરના વિરહ રૂપ આ કાલે ભારતની ધર્મ સ્થિતિ વિધવિધ બોધ
૧૨ સવાસો ગાથાનું સ્તવન	”	”
૧૩ અધ્યાત્મ પત પરીક્ષા	”	દ્વિગંબર, શ્વેતાંબરોનું મત ભેદનું કારણ.
૧૪ અધ્યાત્મ સાર	”	અધ્યાત્મ યોગ જ્ઞાન ધ્યાન
૧૫ હુંડીનું સ્તવન	”	શિક્ષા.
૧૬ જ્ઞાન સાર	”	તત્વાવ બોધ વૈરાગ્યઆદિ
૧૭ અષ્ટક	શ્રી હરિભદ્ર સુત્રિ	”
૧૮ આગમ સાર	શ્રી દેવચંદ્રજી	(સિદ્ધાંત સાર)
૧૯ પ્રવચન સારોદાર	શ્રી નેમિચંદ્ર સુત્રિ	” વિસ્તાર
૨૦ સિદ્ધર પ્રકરણ.		ધર્મ, વ્યવહાર, સદ્ગુણ, બોધ
૨૧ કર્પૂર પ્રકરણ		”
૨૨ શ્રી આચારંગાદિ બધા સુત્રોનાં ટપ્પા (સીલક)		
૨૩ કંઠપસુત સુખબોધિકા શ્રી વિનયવિજયજી—ચરિત્રો (જ્ઞાનુયોગ.)		
૨૪ લોક પ્રકાશ	”	દર્શનાદિ.
૨૫ ચોવીશીઓ ચોવીશ. નીચે પ્રમાણે:—		
તિર્થંકર ભગવાનનાં સ્તવનો ભક્તિ કર્તા.	૧૬ શ્રી હંસરતનજી	
૧ શ્રી આનંદ ધનજી ૧૭૦૦	૧૭ શ્રી લક્ષ્મીવિમળ	
૨ શ્રી યશો વિજયજી ૧૭૫૦	૧૮ શ્રી પ્રમોદસાગર	
૩ શ્રી વિનય વિજયજી ૧૭૫૦	૧૯ શ્રી વિનિતવિજય	
૪ શ્રી મોહનવિજયજી ૧૭૫૦	૨૦ શ્રી ચતુરવિજય	
૫ શ્રી કાંતિવિજયજી	૨૧ શ્રી રામવિજય (૨)	
૬ શ્રી રામવિજયજી	૨૨ શ્રી અમૃતવિજયજી	
૭ શ્રી ન્યાયસાગરજી	૨૩ શ્રી હરખચંદ્રજી	
૮ શ્રી માનવિજયજી	૨૪ શ્રી ગુણવિલાસ	
૯ શ્રી જીનવિજયજી	૨૫ શ્રી ભાવિવલાસ	
૧૦ શ્રી પદ્મવિજયજી ૧૮૫૦	૨૬ શ્રી આનંદવર્ધન	
૧૧ શ્રી જ્ઞાનવિમળસુત્રિ	૨૭ શ્રી ઉદયરત્ન ૧૭૫૦	
૧૨ શ્રી વિજયલક્ષ્મીસુત્રી	૨૮ શ્રી જીનરાજ	
૧૩ શ્રી ભાણુવિજય	૨૯ શ્રી આત્મારામજી ૧૮૫૦	
૧૪ શ્રી દેવચંદ્રજી	૩૦ શ્રી જીનવિજય (૨)	
૧૫ શ્રી નયવિજયજી	૩૧ શ્રી શીવચંદ્રજી દર્શનાદિ.	

૨૬ વિશિષ્ટો વિશ વિહરમાનનાં સ્તવનો સ્તવનો

- ૧ જયજશવિજયજ
- ૨ વિનયવિજયજ
- ૩ કાંતિવિજયજ
- ૪ ન્યાયસાગરજ
- ૫ દેવચંદ્રજ
- ૬ જનરાજ
- ૭ જનવિજય (૨)
- ૮ વીશુધવિમળ
- ૯ જ્ઞાનવિમળ

૧૦ નીતિવિજયજ ઇત્યાદિ

૨૭ સ્નાત્ર જનપુજના મહોત્સવ ભક્તિ.

- ૧ દેવચંદ્રજ
- ૨ વીરવિજયજ
- ૩ મેધવિજયજ આદિ.

(૨૮) પૂજ.

- ૧ શ્રી આત્મારામજ સતરભેદી
- ૨ શ્રી સકળચંદ્રજ એકવિસ પ્રકારી
- ૩ શ્રી. યશોવિજયજ નવપદ પૂજ
- ૪ શ્રી કુંવરવિજયજ અષ્ટપ્રકારી
- ૫ શ્રી રૂપવિજયજ પંચકલ્યાણક પાંચ જ્ઞાન પીસ્તાળીશ આગમ શેતુજય મહાત્મ્ય નવાણું પ્રકારી આદિ.
- ૬ શ્રી ગંભીરવિજયજ નવપદ પૂજ
- ૭ શ્રી પદ્મવિજયજ અષ્ટપ્રકારી આદિ.
- ૮ શ્રી:વીરવિજયજ કર્મ વિદારણ ચોચક પ્રકારી બાર જ્ઞાની પંચકલ્યાણક પીસ્તાળીશ આગમ અષ્ટપ્રકારી નવાણું પ્રકારી ઇત્યાદિ.

- ૨૯ સ્વાધ્યાય આત્મબોધરૂપ સર્વને હિતકારી. શ્રી યશોવિજયજ-અદાર પાપસ્થાનક આદિ. શ્રી ઉદયરત્નજ-શીળન્દ્રી નવચાકો આદિ. શ્રી દાનવિજય-અદાર નાત્રાં આદિ શ્રી યશોવિજયજ-યોગ દ્રષ્ટિ સમુચ્ચયની શ્રી વિનયવિજયજ-પુણ્યપ્રકાશ-મૂલ્ય મહો-

ત્સવ આરાધના ઇત્યાદિ.

૩૦ પદ શ્રી વિનયવિલાસ અધ્યાત્મ વૈરાગ્ય. —વિનય વિજયજ

શ્રી આનંદધન ખહોતેરી

શ્રી આનંદ ધનજ

શ્રી ચિદાનંદ ખહોતેરી

શ્રી ચિદાનંદન ઉર્ફે કર્પૂરચંદ્રજ

શ્રી. જશ વિલાસ

યશો વિજયજ

શ્રી જ્ઞાન વિલાસ

ઇત્યાદિ.

૩૧ શ્રી સ્વરોહય શ્રી ચિદાનંદજ અધ્યાત્મ યોગ

૩૨ શ્રી પુદ્ગલગીતા ” વૈરાગ્ય.

૩૩ શ્રી યોગશાસ્ત્ર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મ અધ્યાત્મ ઇત્યાદિ અનેક છે.

૩૪ શ્રી ભદ્રબાહુ સંહિતા શ્રી ભદ્રબાહુ જ્યોતિષ

૩૫ શ્રી યોગ ચિંતામણિ વૈદ્યક

૩૬ શ્રી લક્ષ્મ હૈમીપ્રક્રિયા શ્રી વિનયવિજય વ્યાકરણ

૩૭ ઇત્યાદિ અનેક

આમ મેં લગભગ ૨૨૫ ગ્રંથોની નોંધ આપેલી છે તેમાં મોટો ભાગ ગુજરાતી પદ્યમાં રાસાનો છે. બાકીનો ભાગ ન્યાય, તત્ત્વ જ્ઞાન, કાવ્ય, ચરિત્રો, રાસો, ગ્રામ ચારિત્રાત્મક ઐતિહાસિક ધર્મનાં મહાત્મ્ય રૂપ છે. સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત બીજાં પુસ્તકો તો અનેક થવા જાય છે. તેની નોંધ આપવાનો આ વિષય નથી તેમ એટલો અવકાશ પણ નથી. વિષય વિસ્તારને પામે છે. આ બધાં ગુજરાતી સાહિત્યને સિધી રીતે પોષણ આપે છે. વિદ્વાનોનું વલણ એ ગ્રંથો બણી હજી નથી થયું અથવા આજુ થયું છે એ એટલું જ છે. ખુદ જોનો પોતે તે પ્રત્યે અજ્ઞાન યોગે અનાદર ભાવ દાખવી રહ્યા છે તો બીજાને માટે અફસોસ કેમ થતે? પણ હવે જ્ઞાન પ્રકાશના સાહિત્ય ભાનુનો અરણોદય ક્ષિતિજમાં દેખાય

છે. અને જૈન તેમજ ઇતર વિદ્વાનો નિદ્રામાંથી જાગૃત, સાહિત્યના જુદા જુદા વિષયો પરત્વે આ ગ્રંથોના નામ આપ્યાં છે.

કોશ અને અલંકારના અંગે પણ અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં વિદ્યમાન જૈનીય ગ્રંથો છે. શ્રીવાગભટ્ટ અલંકાર અલંકારત્વં એક માનનીય પુ-કોશ અને અલંકાર. સ્તક છે. કોશ માટે તો શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

ખાસ લખેલ છે. શબ્દાનુ શાસન, લિંગાનુ શાસન, અને કાર્યમાળા, અભિધાન ચિંતામણિ, એ એઓના સુપ્રસિદ્ધ છે, ગુજરાતી સાહિત્યને એ બધાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યોએ મ્હોટો ટેકો આપ્યો છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે. આમ જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી સાહિત્યની ધણી સેવા બજાવી છે.

પણ ધર્મના મતભેદને લઇને અને વર્તમાન જૈનોના પોતાના જૈનો પ્રમાદિત્યનો. પ્રમાદને લઇ એ સાહિત્ય જન સમુહનું જૈનથી ઇતર વર્ગનું ધ્યાન નથી ખેંચી શક્યું. તે પ્રતિ દિલસોજી નથી ખેંચી શક્યું પણ હવે સંક્રાંતિનો કાળ આવ્યો છે, જૈનો જાગ્યા છે અને બીજા વિદ્વાનોએ પણ જૈનના કથન પ્રતિ પોતાનાં કંઈ ધર્મો છે.

તો જૈન બંધુઓ હવે તે શ્રવણેને સંભળાવો ગુર્જર સાહિત્યના ઉપાસકો ! જૈન સાહિત્યમાં અને ઇતર સાહિત્યમાં, ધર્મ, ભાષા આદિ પરત્વે કંઈ કંઈ ભેદ છે. અને એથી કંઈ વધુ મહત્ત્વ જાણ્યે-અજાણ્યે કોઈનાં અંતરમાં વર્તતો હોય તો તે દૂર થવા સ્વ શ્રી ગોવર્ધન રામનાં રૂપાંતર કહેલા કરવામાં આ થોડાં વા ક્યો આપણને સાધનભૂત થશે એમ ધારણું, તાલ ભંગનો વખત જઇ સમજાવવો

વખત આવે એજ એકય સાધો અને ઇષ્ટ છે. સાયર અને મૂળ મુદ્દો જુઓ. સાગર, અહુણ્ડા, હમણાં, અધુના, હમણાં, એ અક્ષર પુરૂના સમયને જતો કરવો ઇષ્ટ છે. એ અક્ષરોને જુદી જુદી પદ્ધતિએ અનુસર

નારા જુદા જુદા સાક્ષરોએ અર્થ ભંગ થતો ન હોય તો સમજાવ દષ્ટિ રાખી વ્યવહરવું ઉચિત છે. અક્ષરની હારજીતમાં પોતાની હાર જીત માત્રી લઇ કલેશ પામવો યોગ્ય નથી. વાદી, પ્રતિવાદીરૂપ અસીલોની ખાતર તેમના તરફથી સામસામાં લડતાં છતાં હૃદયમાં અન્યો અન્ય હસી પ્રીતિ કરતા ડાહ્યા વધીલોતું વર્તન અનુસરવા યોગ્ય છે.

સાહિત્યમાં ગુજરાતી જૈન સાહિત્યે આપેલા પ્રાણો અંગે યથોચિત સંજ્ઞાનો ? ઉપયોગ યથાવકાશ કહેવાયું જૈન સાહિત્ય અતિ વિશાળ છતાં તેના વર્તમાન ઉપાસકોની

ન્યુનતાને લેઇ એ પ્રાયઃ અપ્રસિદ્ધ રહ્યું છે; ધણું થોડું શોધાયું છે. અને જે થોડું શોધાયું છે, તેમાંથી પણ થોડું મુદ્રાંકિત થયું છે; મુદ્રાંકિત થયેલ ભાગ પણ મુદ્રણની એવી શૈલી-પદ્ધતિને અવલંબી રહ્યો છે, કે જૈન સિવાય અન્ય ને બહુ રચિરૂપ ન થાય. પણ બંધુઓ આ સાહિત્ય પરિષદે જૈન સાહિત્યના ઉપાસકોમાં જો કે એના ઉપાસકો નથી, બહુ વિરલ છે, ગણ્યા ગાંઠ્યા છે, તે ગણ્યા ગાંઠ્યા ઉપાસકોમાં નવું તાજું લોહી ઉમેર્યું છે અને એ ઉજી લોહીના પ્રભાવે જૈન મુનિઓએ દેશ ભાષામાં અર્પેલી પ્રસાદી સાહિત્ય સુખડી ખુદ ભવિષ્ય પર નંખાતી દાંડજૈનો તેમજ અન્ય વિદ્વાનોને અભિરૂચી થાય એવી રીતે ખુદત કાવ્ય દોહન આદિની પદ્ધતિએ દર્શન દેશ એવી આપણે આ શા રાખશું પ્રભુ કૃપાતો ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં એ અંગે કંઈ અભિખિન્નત અવનવો ફેર ફાર આપ જોઇ શકશે એ પુર્વના ઉપકારી સંત સાધુઓએ રચેલ રાસપદ કાવ્ય ચરિત્ર ઇતિહાસ કથાનક ઓકા પુત્ર પ્રબંધ વિશેષ સ્ફુટપણે આપ સમીયે પ્રકાશ પામશે અને એ પુર્નિત ગ્રંથોના અંતર આત્મા તેનું હાર્દ રહસ્ય પામી તેનું સુરસ પાન કરવા આપણે બા અશાળી થઇશું અસ્તુ.

બંધુઓ જૈન સાહિત્યપર જોઈએ તેટલો પ્રકાશ નહિ પડેલ હોવાથી મરહુમ મહીપ તરામ નવલરામ આદિ જૈનને વિપરીત રૂપે પ્રકાશવામાં લુલ ખાઈ ગયા હતા.

એઓએ જાણી જોઈને એમ કયું હતું એમ આપણાથી નહિ કહી શકાય. હમણાનીજ નવી ગુજરાતી વાંચનમાળાઓમાં જૈન અંગે કવ-

ચિત્ કવચિત્ મતભેદ ગુજરાતી વાંચનમાં રૂપ પ્રકાશ પામ્યું છે જામાં જૈન અંગે લુ તેમાં પણ તેના પ્રકા-

લ દોષકોનો? શંકે જાણીજોઈ એમ કયું છે એમ આપ-

ણાથી નહિ કહી શકાય. તેઓએ જે થોડું જાણેલ જોઈએલ તે ઉપરથી સાર દોહન કરી કિંચિત્ લખ્યું. જૈન અંગે પોતામાં જે ખ્યાલ દાખલ થયેલ તે મુજબ તેઓ દોરાયા. પણ એમ દોરાવું તેઓને યોગ્ય ન હતું. એમ દોરાવા પૂર્વે એકતો પોતે જૈન નથી એ તેમ જ જોના આધારે પોતે લખે છે તે આધારજ અપૂર્ણ છે. એ તેઓએ જોવું જોઈવું હતું આ કદાચ ન થયું તો કાંઈ નહિ પણ વાત એટલેથીજ નથી અટકતી. પોતાનાંજ લખાણમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે, એમાં તો આધારરૂપ, અંથોની અપૂર્ણ શોધ આદિ દોષ ન હત તો એકજ એક વાત એક પાઠમાં કોઈ રૂપે લખાઈ હોય તેજ વાત ફરી બીજા પાઠમાં અન્યરૂપે લખાય એમ તો થવું નહિ જોઈવું હતું. આને અમે ઉપયોગ જાગૃતિની ખામી કહીએ છીએ વાર બંધુઓ! પણ એ બધી ફરિયાદોનો અંત હવે આવી પરિષદના પરિણામે આવવો સંભવે છે. જૈન સાહિત્ય સમ્યક્ પ્રકારે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે; અને વર્તતી

કંઈ કંઈ મત-ભેદ અભાવ દૃષ્ટિ દૂર થશે; આપણે બધા એકજ પરિશદનો વિજય રાજ્યની શિતળ છા- અને ચા તળે નિવસીએ છીએ. ભાવિ એકયના અ એ એકજ આપણો કુરા આર્થદેશ આ હિંદ છે. એકજ આપણું રાષ્ટ્ર

આ ગુર્જર રાષ્ટ્ર છે; એકજ આપણી આ ગુર્જર ભાષા છે; એકજ આપણો આર્થ આચાર છે. એકજ આપણો આપણે સર્વથા એ ધર્મ આર્થધર્મ છે. કજ છીએ અસત્યથી દૂર પાપથી દૂર અનીતિથી દૂર હિં- સાથી દૂર એ આર્થ. એવા આપણે આયો છીએ. આમ ભિન્ન ભિન્ન અનેક રૂપે આપણું એકય સંધાય છે અને તે એકયમાં આપણું ગૌરવ છે, તે એકય આપણી પૂર્ણતાથી છે અને એક- યતા સંધાવામાં આ તથા આવી પરિષદો કારગત-હથિઆર રૂપ થશે એમ સંભાવના પૂર્વક કહું છું. ગુર્જરવાણીમાં વર્તતા ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યોનો અરસપરસ મેળાપ કરાવનાર આ પરિષદ છે અને એ રૂપે એ ઉક્ત એકયની સાધક છે. એવા એકય-સંપ-તાલબંધુ મેળવાવી આપનાર આ પરિષદ જયવંતી વર્તો.

બંધુઓ! આપનો મેં વખત લીધો છે તે અર્થે ક્ષમા ચાહું પુનઃમળશું છું. આપે મને શ્રવણ કરવામાં રંજ ઉઠા-

વી છે તે અર્થે આપનો ઉપકાર માતું છું. વળી ફરી ત્રીજી પરિષદે આપણે મળશું એમ ઇચ્છી અત્રે વિરમું છું. ડું શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: લાં મનસુખ વિં કીરત્યંદ મહેતા

તપાગચ્છની પટ્ટાવલિ.

ડૉક્ટર જહોન્નેસ કલાટ, પી. એચ. ડી (બલિન)એ લખેલો નિબંધ.

[અમે જુલાઈ માસના અંકમાં ખરતર ગચ્છની પટ્ટાવલિ જે બર્લિનના જાણીતા રહોલર ડૉક્ટર જહોન્નેસ કલાટ પી. એચ. ડી. એ તૈયાર કરી હતી તે આપી ગયા છીએ. આ વખતે તેજ વિદ્વાને તૈયાર કરેલી તપાગચ્છ પટ્ટાવલિ આપીએ છીએ—સં. ૦ સં. જૈન.]

તપાગચ્છની પટ્ટાવલિ પણ મહાવીરથી તે ઉદ્યોતન ખરતર ગચ્છના ૩૮માં સૂધીના આચાર્યોની ઉપરના સરખીજ ટીપ આપે છે. પહેલાં મહાવીરનો સમાવેશ થતો નથી.

તોથક્રુતો હ્યા ચાર્યપરિપાટ્યાં ઉપત્તિહેતવો
ભવન્તિ । ન પુનસ્તદન્તગેતા ॥

૧. સુધર્મા પ્રથમ ઉદયના પહેલા આચાર્ય.

૨ જમ્બૂ-આના સંબંધી નીચેના શ્લોકો ટાંક્યા છે.

સત્ક્રુતે જમ્બુના ત્યક્તા ।

નવાદા નવ કાન્યકાઃ ॥

તેન્મન્યે મુક્તિવચ્ચાન્યો ।

ન વૃતો મારતા નરઃ ॥ ૧ ॥

ચિત્તં ન નિતં વનોતાવિકારૈઃ ।

ચિત્તં ન નોતં ચતુરેશ્ચ ચૈરૈઃ ॥

યદ્દહેગે દ્વિતયં નિશોથે ।

જમ્બૂકુમારાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ ॥ ૨ ॥

મળ ૧ પરમોહિ ૨ પુલાઈ ૩ ।

આહરગ ૪ સ્વગ ૫ ઉવસમે ૬ કપ્પે ।

સંજમતિગ ૮ કેગલ ૯ સિ-

જ્ઞાના ય ૧૦ જંતુમિવુચ્છિના ॥ ૧ ॥

૩ પ્રભવ.

૪ સચ્ચંભવ-તેના સંબંધી નીચેના શ્લોકો

ટાંક્યાં છે.

ક્રુતં વિકલવેલાયાં દશાધ્યયનગર્ભિતં ।

દશવૈકાલિક મિતિ નામ્ન શાસ્ત્રં બભૂવ તત્ ॥ ૧ ॥

અતઃ પર ભવિષ્ય પ્રાણિનો હ્યલ્પમેઘસઃ ।

કૃતાર્થાસ્તે મનકવદ્ભવન્તુ ત્વત્પ્રસાદતઃ ॥

શ્રુતામ્મોજસ્ય કિઞ્જલકં દશવૈકાલિકં ॥

આચમ્યાચમ્ય મોદન્તામનગારમધુવ્રતઃ ॥

ઈતિસંધોપરોઘેન શ્રોસયંભવ સૂરિભિઃ ।

દશવૈકાલિકગ્રન્થો ન સંવદ્ધે મહાત્મભિઃ ॥

૫ યશોભદ્ર.

૬ સંભૂતવિન્ય અને ભદ્રબાહુ ઉમાવાપિ
ષષ્ટપદ્ધરો.

૨થૂલભદ્ર-અહિંઆ ખરતર ગચ્છ પટ્ટાવલિમાં આપેલ કાલથી ભિન્ન કાલ જોઈએ છીએ. તેઓ ગૃહસ્થ તરીકે ૩૦ વર્ષ, વ્રતી તરીકે ૨૪ અને યુગ પ્રધાન તરીકે ૪૫ વર્ષ રહ્યા. મરણ વીર પછી ૨૧૫ વર્ષ ૯૯ વર્ષની વયે થયું. (આજ વર્ષમાં નવમા નન્દનો વધ ચંદ્રગુપ્તે કર્યો હતો) આની સાથે ખરતર ગચ્છ પટ્ટાવલિમાં આવેલ વર્ષ પણ આવે છે.

૮ આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તિ (ગુરૂપ્રાતા) આમાંથી પહેલા, ગૃહસ્થી તરીકે એટલે બધાં મળી ૧૦૦ વર્ષ જીવ્યા. ખીજા ગૃહસ્થ તરીકે વર્ષ ૩૦, વ્રતી તરીકે ૨૪ અને યુગપ્રધાન તરીકે ૪૬ બધાં મળી ૧૦૦ વર્ષ જીવ્યા અને વીર પછી ૨૯૧ વર્ષે મરણ પામ્યા. પટ્ટાવલિના કર્તા નીચેની વાતની અશકયતા પર ધ્યાન ખેંચે છે.

યદ્યપિ શ્રીસ્થૂલભદ્રસ્ય ૨૧૫ વર્ષે
સ્વર્ગો ગુર્વાવભ્યનુસારેણોક્તઃ શ્રી મહાગિરી
સુહસ્તિનૌ તુ ત્રિશદ્વર્ષે ગૃહસ્થપર્યાયાવપિ
શતવર્ષે જીવિનૌ દુપ્યમાસંઘસ્તોત્રયંત્રકાનુ
સારેણોક્તૌતથાચ સતિ શ્રી આર્યસુહસ્તી

શ્રી સ્થૂલભદ્રદીક્ષિતો ન સંપદ્યેત તથાપિ
ગૃહસ્થપર્યાયવર્ષાણિ ન્યૂનાનિ વ્રતવર્ષાણિ
ષાધિકાનીતિ વિભાવ્ય ઘટનીયં । ક્વચિ-
ક્ષીર્ણપટ્ટાવલ્યાં સપાદશતદ્વયે ૨૨૫ શ્રી
સ્થૂલભદ્રસ્ય સ્વર્ગ ઉક્તો દૃશ્યતે । તથા ય
ન કિંચિદનુપપન્નઃ ॥

૭ સુસ્થિત અને સુપ્રતિબદ્ધ-સહરિતના
શિષ્યો, અપરનામ કૌટિક અને કાકડિક, તે સ-
મયથી નિમ્નથેનું નામ બદલાઈ કૌટિક ગચ્છ
પડ્યું.

સુધર્મસ્વામિનોડ્યૌ સૂરીન્યાવન્નિ-
ર્ગ્નથાઃ સાધવોડનગારા इत्यादिसामान्यार्था
ભાધાયિન્યા ક્યાસીત્ । નવમે ચ પટ્ટે
કોટિકા इति विशेषार्थव बोधकं द्वितीयं
નામો પ્રાદુભૂર્ત ॥

આ હસ્ત લેખ એવું જણાવે છે કે નન્દી
અને આવશ્ય સૂત્રની સ્થવિરાવલિમાં એમ કહેલ
છે કે જોડીઆબાઇ બહુલ અને બલિરસહ મ-
હાગિરિના શિષ્યો હતા, તત્વાર્થ અને અન્ય
ગ્રંથોના રચનાર સ્વાતિ, બલિરસહના શિષ્ય હતા,
પ્રજ્ઞાપનાના રચનાર સ્વામાર્થ જે વીર પછી
૩૮૬ વર્ષે (ખ્રીષ્ણ ૩૮૬ વર્ષે કહે છે, મરણ
પામ્યા હતા તે સ્વાતિના શિષ્ય હતા અને
જીત મર્યાદાના રચનાર સાણુડલ્ય સ્વામાર્થના
શિષ્ય હતા.

૧૦ ઇન્દ્રદિનન.

ગર્દભિલ્લના ઉચ્છેદક કાલકસૂરિ વીર પછી
૪૫૩ વર્ષમાં વિદ્યમાન હતા. ખ્રીષ્ણ હસ્ત લેખો
પ્રમાણે તેજ કાલકે પર્થુપણ પર્વ તીથિ ફેરવી
હતી. આની સાખીતી તરીકે સ્થાનકવૃત્તિ, ધ-
ર્મોપદેશ માલા વૃત્તિ, પુણ્ય માલાવૃત્તિ, સમરત
કાલકચાર્ય કથા અને પ્રભાવક ચરિત્રનાં પ્રમાણ
આપે છે.

આર્ય અપુત જીર્ણ પટ્ટાવલિ પ્રમાણે તેજ
સમયમાં એટલે વીર પછી ૪૫૩ વર્ષે વિદ્યમાન
હતા પશુ તે ઉપરાંત એમ કહેવામાં આવે છે
કે પ્રભાવક ચરિત્ર વર્ષ વીર પછી ૪૮ માં હતા.
એમ આપે છે.

શ્રી વીરમુક્તિઃ શતચતુષ્ટયે ચતુર
શીતિ સંયુક્તે ।
વર્ષાણાં સમજાયત સ શ્રી માનાર્યસ્વ-
પુતગુરુઃ ॥

વીર પછી ૪૬૭ વર્ષમાં આર્ય મંગુ, વૃદ્ધ-
વાદી, અને પાદલિપ્ત વિદ્યમાન હતા. તેજ
સમયમાં કલ્યાણુક મંદિર સ્તવના કર્તા અને
વિક્રમાદિત્યને જૈન ધર્મમાં લાવનાર સિદ્ધસેન
દિવાકર વિદ્યમાન હતા. (વીર પછી ૪૭૦). અહીં
પ્રાકૃત ગાથાઓ આપે છે. આ પ્રોદે બુદ્ધલરે
ખીજે...ટાંકી છે વૃદ્ધ ગચ્છની ગુર્વાવલિમાં
નીચેની જે ગાથાઓ ઉમેરી છે.

સુત્રમુણિ વેયજુસા ૪૭૦

જિણકલા વિક્રામો વરિસસદ્ધી ૫૦ ।

ધમ્માદિચ્છો ચાલીસ ૪૦

ગાફલ પળવીસ ૨૫ નાહડે અટ્ટ ૮૥

ઇકંમિ ૩ વાસસણ

ગયંમિ પળતીસ વચ્છરસદિણ ૧૩૧

વિક્રમકાલાઝ સાગા—

ળ વચ્છરો પુળ વિ સંજાઓ ॥

૧૧ દિન.

૧૨ સિંહુ ગિરિ.

૧૩ વજ્ર જનમ વીર પછી ૪૮૬, મરણ
વીર પછી ૫૮૪, વગેરે ખરતર પટાવલિ નં.
૧૬ જુઓ.

તત્ર શ્રી વીરાત્ ૫૩૩ વર્ષે શ્રી આર્ય
રક્ષિતસૂરિણા શ્રીમદ્ ગુપ્તાચાર્યો નિર્યામિત
સ્વર્ગમાગિતિ પટ્ટાવલ્યાં દૃશ્યતે પરં દુષ્ય-
માસંઘસ્તવન્નકાનુસારિણ ૫૪૪ વર્ષાતિક્રમે
શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરીણા દીક્ષા વિજ્ઞાયતે
તથા ચૌત્સસંવત્સરે નિર્યામાણં ન સંભવતી-
ત્યેતદ્દદ્ધુ શ્રુતગમ્યં ॥ તથા ૫૪૮ વષાન્તે
ત્રૈરાશિક જિત્ શ્રી ગુપ્તગુપ્તસૂરિઃ સ્વર્ગ
માક્ ॥

પણ ખ્રીષ્ણ હસ્તલેખો પ્રમાણે બદાયેતનું
મરણ વીર પછી ૫૫૩ માં અને આર્ય રક્ષિતનું

૫૫૭ માં અને શ્રી ગુપ્તનું ૫૮૪ માં થયું.

૧૪ વજ્રસેન-ગુહરથી તરીકે ૯ વર્ષ, વ્રતી તરીકે ૧૧૬, યુગ પ્રધાન તરીકે ૩ ગાળ્યાં મરણુ ૧૨૮ વર્ષની વયે (!) વીર પછી ૬૨૦ થયું.

આર્ય રક્ષિતના મરણુ વર્ત સંબંધી ની-અણુ ઉમેરે છે:—

શ્રામદાયરેરક્ષિતસૂરિ: ૫૯૧ વર્ષાન્તે સ્વર્ગ માંગેતિ પટ્ટાવલ્યાદૌ દૃશ્યતે । પરમા વશ્યક વત્યાદો શ્રામદાયે રક્ષિત સૂરિણાં સ્વર્ગ ગમનાનન્તરં ૫૮૪ વર્ષાન્તે સત્તમનિ હ્રવોત્પત્તિ રુક્તાસ્તિ ॥ તેનૈત કૃદ્ધુ શ્રુત ગમ્ય મિતિ ॥

દુર્બલિ ૩૯૫ વીર પછી ૬૧૬ વર્ષે સ્વ-ર્ગમાં ગયા. વીર પછી ૬૧૭ વર્ષે પહેલો ઉદય પુરો થાય છે, અને બીજો શરૂ થાય છે. વીર પછી ૬૨૦ વર્તે ઉજ્જયન્તોગરો થાવ દુષ્કાર:

૧૫ ચંદ્ર તસ્માશ્ચન્દ્ર ગચ્છતિ તૃતાયં નામ પ્રાદુભૂતં ॥

૧૬ સામન્ત બદ્ર તસ્માશ્ચનુર્થં નામ વન-વાસોતિ પ્રાદુભૂતં ॥

૧૭ બુદ્ધ દેવ-કોરણકે નાહડમાન્ત્રિ નિ-ર્માપિતપ્રસાદે શ્રામહાવાર પ્રતિષ્ઠાકૃત્ । સા ચ પ્રતિષ્ઠા વિક્રમાત્સપદશત વર્ષાન્તે ગુપ્તિ-લ્યામુક્તા તથા ચ સતિ વોરાત્ ૫૯૫ વર્ષાણિ સંપદ્યતે । તચ્ચ સમ્યગ્ ન વિદ્યઃ યતસ્તત્રૈવ વોરાત્ ૬૨૦ વર્ષે શ્રી વજ્રસેનસ્ય સ્વર્ગો નિગદિતઃ । પશ્વાચ્ચ શ્રી ચન્દ્રસૂરિઃ સામન્ત ભદ્રસૂરિ શ્વેતિ પદ્મચરદ્વયં સજાતં । તતશ્ચ શ્રી વૃદ્ધદેવસૂરિણા વોરાત્ ૫૯૫ વર્ષે પ્રતિષ્ઠા કૃતેતિ કથં ઘટતે । ઇતિ વિચારણયા મૂયામ્ કાલઃ સંપદ્યતે ઇતિ ભવઃ ॥

૧૮ પ્રધેાતન.

૧૯ માનવદેવ.

૨૦ માનતુંગ માલવેશ્વર ચૌલુક્ય વયર સિંહ દેવામાત્યઃ તેણે આણુ અને મધુરની ધ-ન્ગલથી છેતરાયેલા રાગને વણુરસીમાં જમી-

ગમર સ્તવનથી જૈન બનાવ્યો હતો, અને નાગ-રાજના બચકર સ્તવનથી ખાત્રી કરી આપી હતી. તેમણે હાદિવીરથી શરૂ થતું સ્તવન પણ રચ્યું છે.

શ્રી પ્રમાવકચરિત્રે પ્રથમં શ્રીમાનતુંગ ચરિત્રમુક્તં । પશ્વાચ્ચ વૃદ્ધદેવસૂરિશિષ્ય શ્રી પદ્યોતન સૂરિશિષ્ય શ્રીમાનદેવ સૂરિપ્ર-વન્ધ ઉક્તઃ । પરં ન તત્ર શઙ્કા યતસ્તત્રાન્યે ઽપિ પ્રબન્ધા ત્યસ્તતયોક્તા દદ્યન્તે ॥

૨૧ વીર.

નાગપુરે નેમિભવન પ્રતિષ્ઠયા માહતપાણિ સૌભાગ્યઃ । અમવદ્વોરાચાર્ય સ્ત્રિભિઃ શતૈઃ સાધિકૈઃ રાજઃ ॥

(ખરતર પટ્ટાવલિ પ્રમાણે વીર દેવર્ધિમ-ણિના સમકાલિન હતા. વીરાત્ ૬૮૦ અથવા સંવત્ ૫૧૦)

૨૨ જયદેવ.

૨૩ દેવાનન્દ.

શ્રીવોરાત્ ૮૪૫ ધલમી મદ્ધઃ । ૮૨૬ ક્વચિત્ ૮૮૬ બહુદ્વોપિકાઃ । ૮૬૨ ચૈય સ્થિતિઃ ॥

૨૪ વિક્રમ.

૨૫ નરસિંહ.

નરસિંહ સૂરિરાસોદતોઽખિલગ્રન્થ પારણો યેન યક્ષો નરસિંહ પુરે માંસરતિ ત્યાજિત સ્વગિરા ॥ ૧

૨૬ સમુદ્ર

સોમાણરાજકુલજોઽપિ સમુદ્રસૂરિ ॥ ગચ્છં શશંસ કિલયઃ પ્રવણ પ્રમાણી । જિત્વા તદા ક્ષપણકાન્ સ્વવશં વિતેને નાગહદે મુજગનાથ નમસ્ય તીર્થ ॥ ૧

૨૭ માનદેવ

વિદ્યાસમુદ્ર હરિમદ્ર મુનીદ્ર મિત્રં સૂરિર્બંભુવ પુનરેવ હિ માનદેવ । માન્ધ્યા તપ્યાતમાપિ યોઽનઘસૂરિમન્ત્રં લેભેઽમ્બિકામુખાગિરા સપસોજ્જ યન્તે ॥ ૧

વીરાત ૧૦૦૦ માં સત્યમિત્ર સાથે છેલ્લું
પૂર્વ તદન નષ્ટ થયું.

નાગહસ્તી, રેવતીમિત્ર, બહદ્રીપ, નાગાર્જુ-
ન, ભૂતદિની, અને વીરાત ૯૯૩ માં પર્યુષણ
પર્વને શ્રેષ્ઠનાર કાલક-આ છએ યુગ પ્રધાનો
વજ્રસેન (નં. ૬૪) અને સત્યમિત્રની વચ્ચે-
માં થયા.

વીરાત ૧૦૫૫ માં એટલે સં. ૫૮૫ માં
યાકિનીના પુત્ર હરિભદ્રસુરિએ સ્વર્ગવાસ કર્યો.
નિશીથ વૃહત્કલ્પ ભાષ્યાવશ્યકાદિ ચૂર્ણિ-
કારાઃ શ્રોજિનદાસ ગણિમહત્તરાદયઃ પૂર્વગત
શ્રુતધર શ્રોપ્રયુક્તક્ષમા શ્રમણા દિશિષ્યાત્વેન
શ્રો હરોમદ્રસૂરિતઃ પ્રાચીના એવ યથાકાલ-
માવિનો બોધ્યાઃ ॥

વીરાત ૧૧૧૫ માં યુગપ્રધાન જિનભદ્ર-
ગણિ વિદ્યમાન હતા. તેમણે જિનભદ્રીય ધ્યાન
શતક નામનું પુસ્તક બનાવ્યાથી તેમને ભિન્ન
ગણવામાં આવતા. તસ્ય ચતુરુત્તર શતવર્ષા
યુષ્કત્વેન શ્રોહરોમદ્રસૂરિકાલે ઽપિ સંમવા-
ભાશઙ્કાવકાશાં હિતિ ॥

૨૮ વિબુધપ્રભ.

૨૯ બ્યાનનંદ.

૩૦ રવિપ્રભ-તેમણે વીરાત ૧૧૭૦ માં
એટલે સં. ૭૦૦ માં નદુલપુલમાં નેમીનાથનું
દહેશસર બંધાવ્યું.

વીરાત ૧૧૯૦ માં ઉમાસ્વાતિ યુગપ્રધાન
વિદ્યમાન હતા. (શ્રાવક પ્રજ્ઞત્યાદિ કરણા-
દત્યઃ

૩૧ યશોદેવ.

વીરાત ૧૨૭૨ માં એટલે સં-૮૦૨ માં
માં વનરાજે અણહિલપુર પાટણ સ્થાપ્યું.

વીરાત ૧૨૭૦ માં એટલે સં. ૮૦૦ માં
ભાદ્રપદ શુક્લ ૩ ને દિને આમ રાજને જૈન
ધર્મમાં લાવનાર બાલભદ્રિનો જન્મ થયો હતો,
અને તેનું મરણ વીરાત ૧૩૬૫ માં એટલે
સં ૮૯૫ ના ભાદ્રપદ શુક્લ ૬ ને દિને થયું હતું.

૩૨ પ્રદ્યુમ્ન

૩૩ માનવદેવ-ઉપધાન વાચ્ય અને
બીજા ગ્રંથોના કર્તા.

૩૪ વિમલચંદ્ર

૩૫ ઉદ્યાતન-વીરાત ૧૪૬૪ એટલે સં.

૯૯૪ માં સર્વદેવસુરિને (બીજા કહે છે

કે આઠ સુરિઓને) મોટા વડ નીચે અર્ચુદા-
ચલ ઉપર આવેલ ટેલીગ્રામમાં દીક્ષા આપી.
આંહીથી ૪૬૬ અથવા ૫૬ (૫૮) ગચ્છ (પાં-
ચમું નામ) ઉત્પન્ન થયો.

૩૬ સર્વદેવ.

અયં ચ શ્રો સુધર્મસ્વામિનઃ પદ્મદશપદ્મ
મૃતશ્ચન્દ્ર ગચ્છસંજ્ઞાહેતાઃ શ્રો ચન્દ્ર સૂરેક
વિશંતિતમો વૃહદગચ્છ સંજ્ઞાયાઃ પ્રથમ
આચાર્યઃ । કેચિત્ શ્રો સંભૂત વિજય શ્રો
મદ્રબાહુ (૨) શ્રોઆયેમહાગિરિ સુહાસ્તિનૌ
૨ શ્રો સુસ્થિત સુપ્રાનબદ્ધસૂરો ૨ ચંતિ
યુગલત્રયાણામણ્યાચાર્યોણા પ્રથક્ પૃથક્
પદ્મધરત્વ વિવક્ષયા શ્રો મહાવીર સ્વામિ
ગણનાપકતો પ્રક્ષેપાન્ન શ્રો મહાવાંરત એકોન
વિંશતિ તમં શ્રીચન્દ્રસૂરેં વદાન્તિ । તદેહ
ન વિવાક્ષિતં તાંથકૃતઃ કસ્યાપિ પદ્મધરત્વા
ભાવાત્ । યુગલત્રયે ચેકેક સ્યેવ સંતાનસ્ય
પ્રવર્તનાત્ । તસ્માત્ શ્રો સુધર્મો સ્વામિતઃ
શ્રો સર્વદેવસૂરેઃ પદ્મ શત્તમઃ પદ્મધર હિતિ
બોધ્યં કેચિન્ શ્રો પ્રયુક્તસૂરે મુપધાન પ્રક-
રણ પ્રણેતૃ-શ્રો માનંદવ સૂરેં ચ પદ્મધરત્વા
ન મન્યન્તે । તદમિ પ્રાયેણ ચતુસ્તંશત્તમ
હિતિ ॥

આ ઉપરાંત નીચેનાં શ્લોકો પણ (મુનિ
સુન્દરસુરિએ સં. ૧૪૬૬ માં બનાવેલી ગુર્વાવ-
લિમથી) ટાંક્યા છે.

ચરિત્ર શુદ્ધિ વિધિવજ્ઞિના ગમાત્

વિધાય ભવ્યાનમિતઃ પ્રબોધયત્ ।

ચક્રાર જૈનેશ્વર શાસનોન્નતિઃ

યઃ શિઃપ્રકૃત્ત્યામિતત્રો નુ ગૌતમઃ ॥૧

નૃપાદશાગ્રે શરદાં સહસ્ત્રે ૧૦૧૦ યો રામ-
સંન્યાહુ પુરે ચકાર

નાભેયચૈત્ય ડષ્ટમતીર્થરાજ વિમ્બપ્રતિષ્ઠાં વિધિ
વત્સદર્ચ્યઃ ॥ ૨

ચન્દ્રાવતી ભૂપતિ નેત્રકલ્પં શ્રી કુંકુળં
મન્ત્રિણ મુશ્ચ ઋદ્ધિં ।

નિર્માપિતોતુંગ વિશાલચૈત્યં યો
ડદીક્ષ્યચ્છુદ્ધ ગિરા પ્રબોધ્ય ॥ ૩

સવત ૧૦૨૯ માં ધનપાલેવ દેશી નામ
માલા વાંચ્યું.

સં ૧૦૯૬ માં શાન્તિસુરિ (થારાપદગ-
ચ્છના વાદિવેતાલ) મરણ પામ્યા તેમણે ઉત્ત-
રાધ્યન્ સુત્રપર ટીકા લખી છે.

૩૭ દેવ અપરનામ ૩૫શ્રી

૩૮ સર્વદેવ

૩૯ યશોભદ્ર અને નેમિચંદ્ર (ગુરુબ્રા-
તાઓ)

સંવત ૧૧૩૫ માં (ખીળઓ ૧૧૩૯
કહે છે) અભયદેવસુરિ નવઅંગપર શ્રુતિઓ
લખનાર દેવલોક પામ્યા.

તથા કૂર્ચપુરગાચ્છિય ચૈત્યવાસિ જિનેશ્વર
સૂતિશિષ્યો જિનવલ્લભ શ્રિત્રકૂટે ષષ્ટકલ્યા-
ણક પ્રરૂપણયા વિધિસંઘો વિધિધર્મં ઇત્યાદિ
નામ્ના નિજમતં પ્રસૂપ્ય પ્રવચનવાહ્યો જાતઃ
સાચ પ્રરૂપણા વિ. ૧૧૪૫ તથા ૧૧૫૦
વર્ષે સંભાષ્યતે ॥

(ખરતર-પટ્ટાવલિ નં ૦૪૩ માં સરખાવો)

૪૦ મુનિચંદ્ર-ગુરુ, નેમિચંદ્રના ગુરુ-
બ્રાતા વિનયચંદ્ર. આ સંબંધી નીચેના શ્લોકો
(મુનિસુન્દરની ગુર્વાવલિમાંથી) ટાંક્યા છે.

સૌર્વારપાયીતિ તદેક વારિપાદ્ધિ ધિરમે
વિરુદ્ધં ભમાર ।

જિનાગમામ્બોનિધિ ધૌત બુદ્ધિર્યઃ શુદ્ધચારિ
ત્રિષલબ્ધ રેલઃ ॥ ૧

સંવિગ્ન મૌલિર્વિકૃતીઃ સમસ્તાસ્તત્યાજ દેહે
ડ્યમમઃ સદા યઃ ।

વિદ્વદ્વિને યાલિવૃતઃ પ્રભાવ પ્રમાણુઘૈઃ
કિલગૌતમામઃ ॥ ૨

હરિભદ્રસૂરિ વિરચિતાઃ શ્રીમદનેકાન્તજય
પતાકાઘાઃ ।

ગન્ધનગા વિબુધાનામ વ્યધુના દુર્ગમાયે ડવ્રા ॥ ૩
સત્પાજ્જિકા દિપદ્યા વિરચનયા ભગવતા
કૃતા યેન ।

મન્દ ધિયામપિ સુગમાસ્તે સર્વે વિશ્વહિત
બુધ્ધ્યા ॥ ૪

અષ્ટહયેશ ૧૧૧૮ મિતે ડવ્દે વિક્રમકાલા દિવં
ગતો ભગવાન્ ।

શ્રી મુનીચન્દ્ર મુનીન્દ્રો દદાતુ ભદ્રાણિ
સંઘાય ॥ ૫

શ્રી મુનિચન્દ્ર સૂરિ ગુરુબ્રાતા ચન્દ્ર પ્રમાચાર્યઃ
સંવિગ્નત્વાદિ ગુણ ગરિષ્ઠેષુ શ્રી મુનિચન્દ્ર
સૂરિષુ बहुमान परायणस्य कस्यचिन्म
हद्विकश्चादस्य जिन विम्ब प्रतिष्ठा महासि
श्रीमुनिचन्द्र सूरि माहमानं दृष्ट्वा मात्सर्यात्
श्राद्धप्रीतष्टां व्यवस्थाप्य मतभेदे करणाय
पूर्णिमा पाक्षिकं प्रसुपयन् संघेन निवारितो
ऽपि श्राद्ध प्रतिष्ठा पूर्णिमा पाक्षिकं चेत्यु
भय मप्यनादि सिद्धं त्वं प्ररूपयेति ममस्त्वने
पद्मावत्योक्त मित्यरुद्राषण पुरस्सरं स्वामि
निवेश मत्यजन् श्री संघेन बहिष्कृतः ।
ततो वि. ११५९ वर्षे पौर्णिमी यकमतोत्पत्तिः
तत्प्रतिबाधाय च श्री मुनिचन्द्रसूरिभि
पाक्षिकसप्ततिका कृतोति ॥

મુનિચંદ્રે પોતાનાં સગાં આનન્દસુરિ અને
ખીળઓને ધર્મદીક્ષા આપી.

મુનિચંદ્રના એક શિષ્ય દેવસુરિને દિગં.
બર કુમુદચંદ્રાચાર્ય સાથે અણુહિલપુર પદ્મ
ના રાજ બચસિંહદેવ નીચે (જેનું અપર નામ
સિદ્ધરાજ છે રાજ્ય સં. ૧૧૫૦-૧૧૯૬ સુધી.)
વાદ ૧૧૮૧ માં થયો.

ચન્દ્રાષ્ટશિવં વર્ષે ડવ્ર વૈશાખે પૂર્ણિમાદિને ।
આહૂતૌ વાદિશાલાયાં તૌવાદિ પ્રતિવાદિનો ॥
પ્રભાવક ચરિત્ર ૩૧-૬૫

આ શ્લોકમાં તે વિષે કહેલ છે) સભામાં વાદ થતાં જિત મેળવી આથી તે શહેરમાં દિગંબરોનો અટકાવ કીધો. સં. ૧૨૦૪ માં દેવસુરિએ ૫૯૫ર્ષિ ગ્રામમાં (કલોધી બા. ક) ચૈત્ર ૫/૫/૦૫ (તત્તીર્થ સંપ્રત્યપિ પ્રસિધ્ધ) અને આરાસણમાં નેમિનાથ પ્રતીઠા કરી તેણે સ્થાદવાદ રત્નાકર, પ્રમાણુ ગ્રંથ કે જેમાંથી ચતુર્વિંશતિસુરિ દીકા જન્મ પામી તે ગ્રંથે લખ્યા. દેવસુરિનો જન્મ સં. ૧૧૪૩, દીક્ષા ૧૧૫૨, સુરિપદ ૧૧૭૪, સ્વર્ગ ૧૨૨૬ ના શ્રાવણ વદ ૭ ગુરૂ.

રિશિવે દશિવે જન્મ દીક્ષા, યુગ્મશરેશ્વરે ।
વેદાશ્ચ શંકરે વર્ષે સૂરિત્વમ ભવત્રમ્ભો ॥
રસયુગ્મસૌ, વર્ષે શ્રાવણે માસિ સંગતે ।
કૃષ્ણપક્ષસ્ય સત્તમ્યામ્ પરાત્ને ગુરોર્દિનો ॥
મર્ત્યલોક સ્થિતં લોકં પ્રતિબોધ્ય પુરંદર
બોધકા ઇવ તે જમ્મુર્દિવં શ્રીદેવ સૂરિયઃ ॥

૪૧ અઘિત દેવ.

* આજ સમયે દેવચંદ્રસુરિના શિષ્ય હે-મચંદ્રસુરિ વિઘ્નમાન હતા તેમણે કુમારપાલને જોઈ બતાવ્યા હતા. તેમણે ત્રણ કાદી ગ્રંથો લખ્યા છે. જન્મ સંવત ૧૨૪૫ ના કાર્તિક શુદ્ધ ૧૫, દીક્ષા ૧૧૫૦ માં, સુરિપદ ૧૧૬૬ માં અને સ્વર્ગ ૧૨૬૦. સરખાવો

તત્સમયે વિ. ૧૨૦૯ વર્ષે જિનદત્તેન જિનવલ્લભ વ્યવસ્થાપિતં વિધિસંઘમેવ શરણી કૃત્ય તદ્વૃદ્ધયે મિથ્યા દક્ ચામુણ્ડા રાધિતા । તતો વિધિસંઘસ્યેવ ચામુણ્ડકા इति नाम तथा पत्तने अहारिलपुर पाटणमां जिनपूजोत्थापनन संघताडन भयादृष्ट वाहना जाचलपुर गतः । ततो लोके स एवौष्टिक इत्यु-क्त तन्नाम श्रवणाज्जात क्रोधेन सरोषं भाषमाण खरतर प्रकृति कत्वाज्जातः । खरतर इत्या-ख्यास्यातः (सरखावो ખરતર પટ્ટાવલિ નં. ૪૦) (સરખાવો—પ્રભાવક ચરિત્રમાંથી શ્લોકો)

શરવેદેશ્વરે વર્ષે કાર્તિકે પૂર્ણિમાનિશિ ।
જન્માભવત્રમ્ભો પ્યોર્મવાણશંભૌઘતં તથા ॥
રસપડીશ્વરે સૂરિપ્રતિષ્ઠા સમજાયતે ! ।
નન્દદ્વયરવૌ વર્ષેડવસાન મમભવત્રમ્ભોઃ ॥
વારસવાસપસું વિક્રમકાલાઽ જલહિ
અહિપસું ।

જિનવલ્લહકોહાઓ કુચ્ચચરગણાઽ સર-
હરયા ॥ ૧ ॥

इति वृद्धसंप्रदायगाथायां जिनवल्लभ त्वरतरोत्पत्तिरुक्ता । तच्चा जिनवल्लभस्या पिता विधिसंघ एव जिनदत्त दौष्टिक खरतरीदख्याति भाक् विधिसंस्य तु मूलं जिनवल्लभ एवेत्यभिप्रायेणोक्तं बोध्यं ॥

तथा वि० १२१३ वर्षे बिउणपग्रामे पौणिमीयकैकाक्ष नरसिंहोपाध्यायनाठी श्राविका भ्यामाज्जलिक मतोत्पत्तिः ।

वि० १२३६ वर्षे पोर्णमीयक नरसिंह सूरितः सार्धं पौर्णिमीयकोत्पत्तिः । वि० १२५० वर्षे पौर्णमीयकाश्चलिक मतनिर्गता भ्यां देवभद्रशील गुणाभ्यां श्रीशत्रुंजय परिसरे आगमिकप्रतोत्पत्तिः । यदुक्तं ।

इं नन्देन्द्रियरुद्रकाल ११५९ जनितः पक्षोऽस्तिराकांकि तो वेदाभ्राणकाल १२०४ सौष्टिकभवो विश्वार्ककालो १२१३ऽञ्चलः । षट्त्रयकेषु १५३६ च सार्धं पौणिम इति व्योमेन्द्रियार्के १२५० पुनः काले त्रिस्तुतिकः कलौ जिनमते जाताः स्वकीया ग्रहात् ॥

(બીજા ગચ્છ એટલે તપગચ્છની પટ્ટાવ-લિનો પાઠ એમ છે કે કાલે ત્રિસ્તુતિકોડ ક્ષમગંલરવૌ ૧૨૮૫ મોઘક્રિયાસ્તાપસા; ॥

(આ પાંચ ગચ્છ માટે વેબર જુઓ ૫૪ ૮૦૨-૮૦૭)

૪૨ વિજયશિંહુ-તેમણે વિવેક મંજરી.

૪૩ સોમપ્રસન્ન અને મણિરત્ન

૪૪ જગન્નથચંદ્ર તપગચ્છના પ્રસિદ્ધ સ્થાપક.

ક્રિયા શિથિલ મુનિ સમુદાયં જ્ઞાત્વ
ગુર્વાજ્ઞયા વૈરાગ્ય રસૈક સમુદ્રં ચૈત્રગલ્હીય
શ્રી દેવમદ્રોપાધ્યાયં સહાયમાદાય ક્રિયા
યામૌ ગ્યાદ હીરલા જગચ્છન્દ સૂરિ રિતિ
શ્યાતિભાગ્ બભૂવ । કેચિત્તુ આઘાટપુરે
જ્ઞાત્રિશતા દિગમ્બરાચાર્યે સહ વિવાદં કુર્વન્
હીરકવદ મેઘો જાત ઇતિ રાજ્ઞા હીરલા
જગચ્છન્દ સૂરિ રિતિ મળિત ઇત્યાહુઃ । તથા
યાવજ્જીવમા ધામામ્લતપોઽભિગ્રહી દ્વાદશવર્ષે
તપાચિરદ માસવાન । તતઃ ષષ્ઠં નામ વિ. ૧૨૮૫
વર્ષે તપા ઇતિ પ્રસિદ્ધં । તથા ચનિગ્રન્થ ૧
કૌટિક ૨ ચન્દ્ર ૩ વનવાસિ ૪ વૃહદ્રજ્જ ૫
તપાદ્ધરિતિ ષણ્ણાં નામ્નાં પ્રવૃત્તિ હેતવ
આચાર્યાઃ ક્રમેણ શ્રી સુધર્મ સ્વામિ ૧ શ્રી
સુસ્થિત ૨ શ્રી ચન્દ્ર ૩ શ્રી સામન્તમદ્ર ૪
શ્રી સવદેવ ૫ શ્રી જગચ્છન્દ ૬ નામાનઃ
વદ્ સુરયઃ ॥ વેબરતું પૃ. ૮૦૫ જુઓ

૪૫ દેવેન્દ્ર.

આ સમયે વિનયચંદ્ર વિદ્યમાન હતા તે-
ઓ વસ્તુપાલ વંશના લેખ્યકર્મ કરનાર મંત્રિ
હતા અમને સુરિપદ જગચંદ્રે આપ્યું.
લોકૈશ્ચ વૃદ્ધ શાલાયાં સ્થિતત્વાત્ શ્રીવિ-
જયચન્દ્રસમુદાયો

વૃદ્ધશાલિક ઇત્યુક્તઃ । તથા લઘુશાલાયાં
સ્થિતત્વાત્ શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ મિશ્રિત સમુદા-
યસ્ય લઘુશાલિક ઇતિ શ્યાતિઃ । યથા
પૌર્ણિમીયક મતોત્પત્ત્ય નન્તરં તત્પ્રતિપક્ષ
ભૂતસ્ય તીર્થસ્ય ચતુર્દશીયક ઇતિ રામ ॥

સં. ૧૩૦૨ માં દેવેન્દ્ર ઉન્નયિનિના મ-
ભેય જિનચંદ્રના બે પુત્રો નામે વીરહવલ અને
ભીમસિંહને જૈનદીક્ષા આપી અને સં
૧૩૨૩ માં (કલચિત ૧૩૦૪ માં) વીરધવલતું
વિદ્યાનન્દસુરિ નામ આપી સુરિપદ આપ્યું; અ-
ને ભીમસિંહતું ધર્મકીર્તિ નામ આપી
ઉપાધ્યાય પદ આપ્યું. વિદ્યાનન્દે વ્યાકરણ
ખતાવ્યું.

વિદ્યાનન્દાભિધં યેન કૃતં વ્યાકરણં નવં
ભાતિ સર્વોત્તમ સ્વરૂપસૂત્રં વૃદ્ધર્થ સમગ્રં ॥

(મુનિ સુંદરની ગુપ્તવિદિમાંથી)

દેવેન્દ્રે નીચલા અથો લખ્યા.

શ્રાદ્ધ દિનકૃત્ય સુત્રવૃત્તિ ૨, નવ્યકર્મ અંધ
પંચકસુત્રવૃત્તિ ૨, સિદ્ધ પંચાશિકા સુત્રવૃત્તિ
ધર્મસ્તવૃત્તિ ૧, સુદર્શનાચરિત્રમ ૧, ત્રી-
ણિ બાળ્યાણિ-ત્રણ બાળ્ય ૩, સિરિ ઉસહવદ્
માણ્યપ્રભૃતિસ્તવાદયઃ કેચિત્તુ ધાંચક
દિનકૃત્યસૂત્રં ચિરન્નનાચાર્યાન્તર કૃત
મિત્યાહુઃ ॥

દેવેન્દ્રતું મરણ્ય માલવમાં સં. ૧૩૨૭ માં
થયું, અને તેમના શિષ્ય વિદ્યાનન્દસુરિતું વિ-
દ્યાપુરમાં તેને ૧૩ મે દિવસે થયું, તેથી વિ-
દ્યાનન્દના બાધ ધર્મકીર્તિ ઉપાધ્યાયે ધર્મ ધો-પ
તું નામ ધરી સુરિપદ લીધું.

૪૬ ધર્મધોપ.

અહીં સાધુ પૃથ્વીધર અને તેના પુત્ર જાં-
ગ્રણની કથા કહી છે. ધર્મધોપના અથો નીચે
પ્રમાણે:—

સંધારાયાખ્યાબાળ્યવૃત્તિ, સુઅધર્મભેતિ
સ્તવ, કાપરિથિતિઓ ભવરિથિતિ પર સ્તવનો,
ચતુર્વંશતિ જિન સ્તવ ૨૪, શશ્વરમેતિ ના-
મતું આદિ સ્તોત્ર, દેવેન્દ્રેનિશમ નામતું શ્લોપ
સ્તોત્ર, યુથ યુવા ધૃતિ શ્લેષસ્તુતયઃ જય ષ્ઠ-
ભેતિ આદિ સ્તુત્યાદય તેમતું મરણ્ય સં ૧૩૫૭
માં થયું. —

૪૭ સોમપ્રભ. જન્મ, સં ૧૩૧૦, વંત
લીધું ૧૩૨૧, સુરિપદ ૨૩૩૨, અને મરણ્ય ૧૩૭૩.

તેમના અથો નીચે પ્રમાણે—

નમિયૂળ મળૈ ઈવં ઇત્યાદિ આરાધમાસૂત્રં
સવિસ્તર યતિ જીતકલ્પાસૂત્રં યજ્ઞાશિલે-
શ્યાદિ ત્સ્તુતયઃ । જિનેન યેનેતિ સ્તુતયઃ
શ્રીમન્મમે ત્યાદયઃ

તેમણે પોતાના શિષ્ય વિમલપ્રભને સુરિ-
પદ સં ૧૩૫૭ માં આપ્યું, અને તે શિષ્ય

મરણ પામવાથી તે શિષ્યના શિષ્યો પરમાનંદ અને સોમતિલકને આપ્યું. સોમતિલક તેમની પાટે બેઠા.

૪૮ સોમતિલક-જન્મ સં. ૧૩૫૫, માધ દીક્ષા ૧૩૬૯, સુરિપદ ૧૩૭૩ સ્વર્ગ ૧૪૨૪.

અંથો વૃહન્નવ્યક્ષત્ર સમાસ સૂત્રમ્
સત્તરિ સયઠાળમ્ ।

યત્રાશ્લિલ જય વૃષભ શાસ્ત્રાસારં વૃત્તયઃ ।
શ્રી તીર્થરાજ ચતુરર્થા સ્તુતિઃ તદ્વત્તિશ્ચઃ ।
શુભભાવાનતઃ શ્રી મઘીરં સ્તુત્વે હત્યાદિ
કમલબન્ધસાવ શિવશિરાસિ શ્રી નાભિ
સંભવ શ્રીશૈવેય હત્યાદીનિ બહુણિ સ્તવ-
નાનિ ॥

તેમણે અનુક્રમે પદ્મતિલકને, ચન્દ્રશેખરને, જ્યાનન્દને અને દેવસુન્દરને સુરિપદ આપ્યું. પદ્મતિલક એક વર્ષ પછી સ્વર્ગ પામ્યા, ચન્દ્રશેખરનો જન્મ સં. ૧૩૭૩, વ્રત લીધું ૧૩૮૫ સુરિપદ સં. ૧૩૯૩, (મુનિસુન્દરની યુવાવ પ્રમાણે), સ્વર્ગગમન સં. ૧૪૨૩ અને ચન્દ્રશેખરના

ઉષિત મોજન કથા વાસિક મોજ્ય કથાનક) યવરાજર્ષિકથા, શ્રી મત્સ્તં મનક હારબન્ધાદિ સ્તવનાનિ શન્વુંજય રૈવતસ્તુતિ ।

જ્યાનન્દ-જન્મ સં. ૧૩૮૦ વ્રત ધારામાં ૧૩૯૨ના અપાાદ શુદ્ધિ ૭ શુક, સુરિપદ અણુ દિલપુર પાટણમાં સં. ૧૪૨૦ વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૦, સ્વર્ગ ગમન સં. ૧૪૪૧ અંથો.

ચ્યુલમદ્ર ચરિત્ર દેવાઃ પ્રમો યં પ્રમૃતીનિ સ્તવનાનિ.

૪૯ દેવસુન્દર-જન્મ સં. ૧૩૯૩, વ્રત ૧૪૦૪ મહેશ્વર ગ્રામમાં, સુરિપદ અણુદિલપુર પત્તનમાં ૧૪૨૦, શિષ્ય પાંચ નામે જ્ઞાનસાગર, કૃષ્ણમંડન, યજુરતન, સાધુરતન અને સોમસુન્દર.

જ્ઞાનસાગર-જન્મ સં. ૧૪૦૫, દીક્ષા ૧૪૧૭, સુરિપદ ૧૪૪૧, સ્વર્ગ ૧૪૬૦. તેના અંથો-આવશ્યક યોધાનિયુક્તિ અને ખીજ

અંથો ઉપર અવચૂર્ણિયો, શ્રીમુનિ સુવ્રતરતવ, ધનૌધ નવખડપાશ્વનાથશીવ ઇત્યાદિ.

કુલ મંડન-જન્મ સં. ૧૪૦૯ વ્રત ૧૪૧૭, સુરિપદ ૧૪૪૨, સ્વર્ગ ૧૪૫૫ના ચૈત્રમાં. અંથો સિદ્ધાન્તાલાપકોદ્ધાર, વિશ્વ શ્રીધરે ત્યાદ્યાદ્યા દશારચક્ર બન્ધસ્તવ, ગરીયો હારબન્ધસ્તવ ગુણરત્ન-ક્રિયા રત્નસમુદ્ધય, ષડ્દર્શનસમુદ્ધય વૃહદ્વત્તિ;

સાધુરતન-અંથો-યતિજીતકપદ્મ, પરવ્રતિ (નં. ૪૭ જુઓ) ઇત્યાદિ.

૫૦-સોમસુન્દર-જન્મ સં. ૧૪૩૦ માધ વદિ ૧૪ શુક, વ્રત ૧૪૩૭, વાયકપદ ૧૪૫૦, સુરિપદ ૧૪૫૭, સ્વર્ગ ૧૪૯૯.

અંથો-યોગશાસ્ત્ર, ઉપદેશમાલા, પદ્યવશ્યક, નવતત્તવ ઇત્યાદિ ઉપર આલાવખોધ કર્યા. તેના શિષ્યો મુનિસુન્દર, જયસુન્દર (ખીજ જયચંદ્ર કહે છે. આ સમયે પ્રખ્યાત ક્ષેત્રમંકર વિદ્વાન હતા. તેઓ સંજલિત રીતે સિંહાસન દ્વારે શિકાની જૈન પ્રતના કરતા હતા.) જીવનસુન્દર, અને જિનસુન્દર; જયસુન્દરે કૃષ્ણ સરસ્વતિનું બિરૂદ ધારણ કર્યું હતું. જિનસુન્દર દીપાલિક કલ્પના કરતા હતા.

(ખીજઓ એમ આપે છે કે જ્ઞાનસાગર ૫૦માં, કુલમંડન ૫૧માં, અને સોમસુન્દર ૫૨ માં પદ્ધર છે)

૫૧. મુનિસુન્દર-(બિરૂદ કાલિસરસ્વતિ) જન્મ સં. ૧૪૩૬, વ્રત ૧૪૪૩, વાયકપદ ૧૪૨૬, સુરિપદ ૧૪૭૮, સ્વર્ગ ૧૫૦૩ કાર્તિક સુદિ ૧.

અંથો-ઉપદેશ રત્નાકર, સંતિકરં છતિ સમહિમશાન્તરતવ, યુવાવલિ. સં ૧૪૬૬ માં એક વ્રત પ્રમાણે ઇત્યાદિ.

૫૨ રત્નશેખર. બિરૂદ આલ સરસ્વતિ જન્મ સં. ૧૪૫૭ કવચિત્ ૧૪૫૨ વ્રત ૧૪૬૩, પંડિતપદ ૧૪૮૩, વાયકપદ ૧૪૯૩.

સુરિપદ ૧૫૦૨, સ્વર્ગ. ૧૫૧૭ ના પોષ વદિ ૬.

અથો—શ્રાદ્ધા પ્રતિક્રમણ વૃત્તિ ૧૪૯૬માં.

એક પ્રત પ્રમાણે,

શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તિ અને આચાર પ્રદીપ.

સં ૧૫૦૮ માં લોકાશાહે ટુંઢીયા મત સ્થાપ્યો. જુઓ ખરતર પટ્ટાવલિ નં ૦ ૫૭ અને આ મતમાંથી સં ૧૫૩૩ માં વેધધારીઓની ઉત્પત્તિ થઇ.

૫૩ લક્ષ્મીસાગર. જન્મ સં ૧૪૬૪ બાદ્રપદ વદિર, દીક્ષા ૧૪૭૦ પન્થાસપદ ૧૪૯૬, વાયકપદ ૧૫૦૧, સુરિપદ ૧૫૦૮, ગચ્છ નાયક પદ ૧૫૧૭.

૫૪ સુમતિ સાધુ.

૫૫ હેમવિમલ.

સં ૧૫૬૨ માં ગૃહસ્થ કટુકના સ્થાપનાર ત્રિસ્તુતિક્રમતથી કટુકમત જુદો પડ્યો. સં ૧૫૭૦ માં વીજમત વેતધર વીજની અસરથી લુકામતથી છૂટો પડ્યો. અને સં ૧૫૭૨ માં પાર્શ્વચન્દ્ર (અથવા પાશ્વચન્દ્ર) ઉપાધ્યાયની અસરથી પોતાનો મત નાગપુરીય તપાગચ્છથી છૂટો પાડ્યો. તે મત પોતાના નામથી ઓળખાયો.

૫૬ આનન્દ વિમલ. જન્મ સં ૧૫૪૭ ઇલાહુર્ગમાં, વૃત ૧૫૫૨, સુરિપદ ૧૫૭૦, સ્વર્ગ ૧૫૯૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૭ અમદાવાદમાં.

૫૭ વિજયદાન. જન્મ જીમલામાં સં ૧૫૫૩, દીક્ષા ૧૫૬૨, સુરિપદ ૧૫૮૭, સ્વર્ગ ૧૬૨૨ ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૧૨ વટપલિમાં.

૫૮ હોર વિજય અકબરને જૈનમાં લાવ્યા (જુઓ ખરતર—પટ્ટાવલિ નં ૬૧) જન્મ સં ૧૫૮૩ માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ ૯ પ્રહલાદનપુરમાં, દીક્ષા પાટણમાં ૧૫૯૬ ના કાર્તિક વદિર, વાયક પદ નારદપુરિમાં ૧૬૦૮ ના માધ શુદ્ધિ ૫ સુરિપદ દિરોહીમાં ૧૬૧૦ માં, સ્વર્ગ ઉમ્ના નગરમાં ૧૬૫૨ ના બાદ્રપદ શુદ્ધિ ૧૧ ને દિને ગયા.

૫૯ વિજયસેન જન્મ સં ૧૬૦૪ નારદપુરિયાં, દીક્ષા ૧૬૧૩ બાદશાહ અકબરે તેમને કાલિ સરસ્વતિ એ બિરદ આપ્યું. સ્વર્ગ ૧૬૭૧ ના જયષ્ઠ વદિ ૧૧ ને દિને સ્તંભ તીર્થમાં ગયા.

૬૦ વિજયદેવ. જન્મ સં ૧૬૪૩, પન્થાસ ૧૬૫૫, સુરિપદ ૧૬૫૬, જહાંગીર બાદશાહે મહાતપાનું બિરદ આપ્યું. સ્વર્ગ ઉમ્ના નગરમાં ૧૭૧૩ ના આષાઠ શુદ્ધિ ૧૧ ને દિને. તેમણે સ્વર્ગે ગયા પહેલાં પોતાના પછી પાટધર વિજયસિંહને નીમતા ગયા.

વિજયસિંહ જન્મ સં ૧૬૪૪ મેડતામાં, દીક્ષા ૧૬૫૪, વાયકપદ ૧૬૭૩, સુરિપદ ૧૬૮૨, સ્વર્ગ ૧૭૦૯ ના આષાઠ શુદ્ધિ બીજ.

૬૧ વિજય પ્રજા જન્મ ૧૬૭૭ માં કચ્છના મનોહર પુરમાં, દીક્ષા ૧૬૮૬, પન્થાસ પદ ૧૭૦૨, સુરિપદ ગંધાર બંદરમાં ૧૭૧૦ માં મળ્યું. પોતાના પછી પાટધર તરીકે વિજય રત્નને નાંગોરમાં સં. ૧૭૩૨ માં નીમ્યા. અહીં ઉક્ત હસ્તલેખ પુરો થાય છે.

જર્મન ભાષામાં જિનાગમ સંખ્યે પ્રોફેસર વેબર.

(અંગ્રેજીમાં ભાષાંતરકાર ડૉક્ટર હર્બર્ટ વેબર સ્મીથ)

(Indische Studien માંથી)

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

વ્યાકરણના બંધારણ માટેનો કંઈ પણ સંખંધ આમાં સૂચિત થતો નથી તેમજ ૩૫ અને વિભક્તિના નિયમોની અનિત્યતા પછીના કાલના પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ આ સંખંધમાં અપભ્રંશને કેટલું પ્રમાણ^{૩૬} આપ્યું છે તેનો ખ્યાલ સ્મૃતિમાં લાવે છે. સમાસમાં કાંતો એ કવડા પદો તદ્દન સંધિ વગરના રાખવામાં આવે છે, અગર ઉત્તરપદમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડેલા હોતા નથી; તેથી ઉત્તર પદ ખીખ પડેલી પેઠે પોતાના મૂળ અને ફેરફાર ક્યાં વગરના સ્વરૂપમાં રહે છે. આવાજ મૂળ ૩૫ ખાસ કરીને અંગોમાં દાખલ કરેલી કારિકાઓમાં ઘણી વખત વાપરવામાં આવેલ છે. એકજ સંખંધમાં આવેલા શબ્દોને જોઈતી એકજ જાતિ અને વચન મોટે ભાગે આપેલ નથી.^{૪૦} સમાસની મધ્યમાં અને શબ્દની અંતે મ અનુસ્વારને દાખલ કરવાની રીતી આમાં પ્રસિદ્ધ છે. આવુંજ બધેકે આવા પ્રયોગની શરૂઆત પ્રાચીન વખતમાં પણ અને વસ્તુતઃ વેદમાં (સરખાવો શાત્રુતિ) માણુમ પડે છે. તો (અત્તોમાંથી થયેલા) પ્રત્યય તેમજ ઓ, તુ અને ડ નામના ફક્ત પાદપૂર્ણાર્થક પ્રત્યયોનો પ્રયોગ હદથી વધારે થયો છે. સંયુક્ત વ્યંજનોની પહેલાં હ અને ડ ને બદલે ણ અને

ઓ ગમે તેમ વપરાયેલ હોવાથી ઘણાં વાક્યો અગ્નાત અને સમજવાને મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ ઉપરાંત યજ્ઞુતિના ખુદશો ઉપયોગ થવાથી તરત સમજાય એવું છે કે શબ્દોની ખુખી કેટલી બધી જળવાયા વગર રહી હશે આમ છતાં હજુ પણ એક ખીના અહીં ઉમેરી કહેવા જેવી છે. આ વિલક્ષણ પ્રકારની છે. વારંવાર આવતા વર્તમાન કાળના ત્રીજા પુરૂષ એકવચનમાં અને શક્યભેદના પૂર્ણભૂતકૃદંતના ઉપોમાં તને ગમે તે વખતે ઉડાડી દેવાથી હસ્તલેખના ઉતારનારાઓના મનમાં ગેર સમજ ઉભી થઈ, કારણ કે એવો સત્તા છે કે અમુક સ્થાપિત વ્યાકરણના નિયમોને ખાસ અનુસરીને ચાલવાનું રહ્યુંજ નથી. આ ગેરસમજ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ એ હતું કે વ્યાકરણકારોએ એમ માન્યું કે ત્ એ એવી જાતનો અક્ષર છે કે તેને ઇચ્છા થયે ઉરાડી કે દાખલ કરી શકાય છે. (૨૩૫) ત્ વ્યંજનનું આવી રીતે દાખલ થવું કાલક્રમે એટલું બધું વધી ગયું કે મૂળ રૂપને પારખવાનું બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું, વસ્તુતઃ એવો સાબીત થઈ શકે કે આવા સંજોગો વચ્ચે ઘણા વહેલા સમયથી વિચિત્ર^{૪૧} ગેર સમજુતિઓ થવા લાગી. આ

૩૬ આને સંપૂર્ણ મળતી સમાનતા ઉત્તર તરફના બૌદ્ધ ગ્રંથો જેવાકે લલિત વિસ્તાર, મહા વસ્તુ વગેરેની અંદર વાપરેલી વિલક્ષણ સંસ્કૃત ભાષામાંથી મળી આવેલે. ૪૦ અવસ્તાના ગ્રંથોમાં ખાસ કરીને વંદીદાદ કે જેનો સંગ્રહ લગભગ આજ સમયે કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં આવુંજ માણુમ પડે છે.

૪૧ સઘળી જાતના ખોટા રૂપો કદી પણ ન આવી શકે છતાં ધીમે ધીમે આ રીતે પ્રયોગમાં આવતા ગયા. આનો સરસ દાખલો અંગ ૨-૧-૨ માં વૈતાલીયમ્ છંદ સંખંધી મળી આવે છે. આ મારી માન્યતા પ્રમાણે વરાહમિહિર પહેલાં એટલે ૬૦ સં ૫૦૪-૫૮૭ માં થયું છે. પ્રથમ ઉપાંચનું શિરોનામ ઐષપાદિકને બદલે ઐષપાતિક ખોટી રીતે આપવામાં આવ્યું છે. મેઅરથ (મેતથ્ય) એ નામનું સામાન્ય રૂપ મેતાર્થ થયું. શૈત્રુંજય મહાત્મ્ય પરના મારા ગ્રંથના પૃ. ૩-૪ માં મે મેતાર્થ મેતાર્થ પરથી થયો છે એમ ધાર્યું હતું કારણકે તે વખતે મને ત્ વ્યંજનના આવા ફેરફારની ખબર ન હતી. અહીંયા કહેવું પડશે કે અંગ ૨, ૨, ૭ ની રીકામાં મેતાર્થ આપેલ છે. વિશેષ, પછીના જૈનો તેઓની પોતાની ભાષા સંખંધી વિચિત્ર ગેરસમજુતિઓ બધી પ્રકારની કરવા માટે ઘણા દોષિત થયા છે. ઉદાહરણ તરીકે નિસીદને તદ્દન ખોટી રીતે નિસીથનું નામ આપી સમજાવેલ છે. આવીજ રીતે આપણે કદાચ કહીશું કે લિહવિ ને માટે લિહકિ સમજાવ્યું છે.

સર્વના પરિણામે અંત અને સૂત્રોના ધણા ખરા જાણે અતિશય અશુદ્ધ છે. આ પરથી માનવાને કારણ મળે છે કે હમણાંના જૈન અંત્ય કર્તાઓએ પ્રાકૃત લખતી વખતે છુટ ધણી લીધી છે અને તે કેવા પ્રકારની લીધી હોવી જોઈએ. ટીકાઓમાં આ વર્ગ સંખ્યા સર્વ ક્રેત હંદસ અથવા આર્થ તરીકે સમજાવ્યું છે. દેવદિગ્ધિના સમયથી સિદ્ધાંતના મૂળની યોજના અને સ્થિતિમાં ઉપર જણાવેલા જગરો ફરકાર થયો છે છતાં તેના પછી જે કંઈ નિશ્ચિત અંત્ય થયો હોય તેના સમય આંકવાનું કાર્ય હજી પણ સદાને માટે મુશ્કેલ લાગતું હોય તોપણ હંતકથાના આધારે દેવદિગ્ધિ ગણિતો સમય એટલે ઇ. સ. પાંચમા સૈકાની સાથે સાવ મળતી આવતી તારીખોની પુરતી સંખ્યા ઉક્ત નિશ્ચિત અંત્યોમાં મળી આવે છે. (૨૩૬)

આવા પ્રકારનો વિશેષ પુરાવો મેળવવા આપણે હવે ખગોળ વિદ્યા અને જ્યોતિષ સંખ્યા વિચારીશું. આ શાસ્ત્ર ગ્રીક ખગોળવિદ્યાની પ્રમાણ ભુત છાયાથી પ્રાચીન છે બહુ ઓછામાં ઓછી રીતે કહીએ તો સર્વ બ.બ.નામાં ગ્રીક વિદ્યાથી સ્વતંત્ર છે. રાક્ષિમંડળ સંખ્યા જ્ઞાન હજી સુધી તેમાંથી મળતું નથી; ગ્રહો ગ્રીક ક્રમમાં ગોઠવેલા નથી અને ધણો ખીન જરૂરી ભાગ જોવા છે. નક્ષત્રો અને પાંચ વર્ષોનું વેદિક યુગમ્ હજી સુધી પ્રચલિત રહ્યા છે. નક્ષત્રો જુના ક્રમ પ્રમાણે એટલે કૃત્તિકાથી શરૂ થતાં વારંવાર જોવામાં આવે છે. તેની સાથે ઉપગોમાં મહાવિપુલકૃત કૃત્તિકામાંથી ભરણીમાં ગયેલા માલમ પડે છે, અને તેને અભિજિત કે જે ઉપગોમાં બહુજ પ્રિય થઈ પડ્યું લાગે

છે તેમાંથી શરૂ થતો દેખાડેલ છે^{૪૨} આ બાબતમાં જોઈએ તો આપણને એક નિશાની મળી આવે છે કે ગ્રીસની અસર ક્યારની પ્રખળ થઈ ચુકી છે. છતાં સામાન્ય રીતે ઉપગોમાં આપેલી હકીકતો હજી સુધી પણ કહેવાતા જ્યોતિષમ્ અને અર્થ પરિશિષ્ટાના એક ભાગની હદ સુધી પહોંચી ગઈ છે. વિદેશીય સ્વસ્થી બોલાતાં કરણોનાં નામો જેવાં કે બવ, બાલવ, ઇત્યાદિ ખરી રીતે ઉપગોમાં છે. છતાં હોરા એ નામ પચન્ના ૮ ના સ્ત્રોક ૬૦ માં પહેલીજ વખત માલૂમ પડે છે.

વળી આપણે વિદેશીય એટલે અનાર્થ લોકો કે જેનો ઉલ્લેખ વારંવાર અંગો અને ઉપગોમાં કરવામાં આવ્યો છે તેના સંખ્યા બોલવું જોઈએ. આનો ઉલ્લેખ મર્યાદિત ખાત્રી સાથે આપણને ઇસવીસન ખ્રીસ્ત સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીના કાળનું જ્ઞાન કરાવે છે. આ કાળ પ્રાચીનતમ હોય તેમાંજ અનાર્થ લોકોનો ઉલ્લેખ હોય શકે જ્યારે પ્રચલિત અંત્યો પાછલા વખતના વખતે હોય. ઉપરોક્ત લોકોની કરેલી યાદીમાં આરબ લોકોનું નામ આરબ એ નામથી આપેલું માલૂમ પડે છે. આ નામ હિંદમાં ખ્રીસ્ત ક્યાંય માલૂમ પડતું હોય એવું હજી સુધી શોધાયું નથી તેથી આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે ઉપર મર્યાદિત કરેલા કાળથી ધણા પછીના કાળ સાથે આપણને જ્યવહાર કરવાનો છે, છતાં આ ઇસલામના આરબો સંખ્યા ઉલ્લેખ કર્યો હશે એ માન્યતા લેવાથી વધારે બંધ બેસતું થઈ પડે. મારો એ અભિપ્રાય છે કે ઇસલામીય કાળથી પૂર્વકાળ (જેમાં અસ્પર્શતા અને હિંદુસ્તાન વેપારથી ઘાટા જોડાયાં હતાં) તે કાળ સંખ્યાનો ઉલ્લેખ ઇસલામીય

૪૨ તેજજ ૩ જા અંગમાં; અંગ ૪, ૭ માં સંભવિત રીતે ક્ષેપકમાં આપેલ છે. અહિં આપણે ઉડતી તપાસથી જોઈએ તો નક્ષત્રોનાં નામો તેના સહકારી સ્વરૂપમાં આ રીતે આપ્યાં છે જેની રીતે:-પૃષ્ઠ. ભદ્રપદ વગેરે.

કાળના ઉલ્લેખની પેઠે પૂર્ણ રીતે યોગ્યતા સુચક છે. આરબને તે વિલક્ષણ નામ કે જે હિંદના સાહિત્ય ઇતિહાસમાં પહેલવહેલું જ માલુમ પડે છે તે નામથી ઓળખાવનાર પ-હેલો કર્તા મારા અનુમાન પ્રમાણે અરબસ્તાન હિંદના જે ભાગ સાથે ધણો ઘાટો વેપાર ચાલતો હતો તે ભાગમાં એટલે પશ્ચિમ ભાગમાં રહેતો હોવો જોઈએ. ૩ જ અંગમાં સાત શાખાઓ વર્ણવેલી છે જેમાંની સાતમી બીરાત ૫૮૪ માં થઈ હતી એમ તેમાં જણાવે છે. આ વાત આપણને એ માનવાને ફરજ પાડે છે કે ઇસવીસનનો બીજો સૈકા પહેલેથી સિદ્ધાંતના ગ્રંથો લખવા માટે છેલ્લામાં છેલ્લી હદવાળો સમય હોવો જોઈએ. તેથી અમારે એ નિર્ણય પણ આવવું પડે છે કે બીજા અને પાંચમા સૈકા વચ્ચેના કાળમાં સિદ્ધાંતના ગ્રંથો લખાયા છે.

આ ગ્રંથોના મૂળ સંબંધી આપણે જે સમય નિર્ણય કર્યો તેની સાથે બીજા કાળ પ્રમાણે કે જે ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે તે સંમત થાય છે. આમાંથી ખાસ કરીને આવશ્યકના અંગોમાં કરેલા બ્રાહ્મણોના સાંસારીક ગૃહ સુત્રો કે જે તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા તેના ઉલ્લેખ છે, જુઓ ભગવતી. ૧.૪૪૧;

૨.૪૪૬-૮. વળી ૪૩ સિદ્ધાંતના મુખ્ય સમૂહને અગર પ્રાચીનતમ લેખોને દર્શાવવા ખાતર અંગ એ શબ્દનો કરેલો ઉપયોગ પણ આપણું ખરી રીતે લક્ષ્ય બેઝે છે, અને સંભવિત રીતે માનવાને કારણ આપે છે કે ઉક્ત લેખોનો ઉદ્ભવકાળ અને બ્રાહ્મણોના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં જણાવેલા બ્રાહ્મણોના અંગો અને ઉપાંગોનો ઉદ્ભવ કાળ એકસરખો છે, એટલે જૈનોના અને બ્રાહ્મણોના અંગો અને ઉપાંગો એક કાલે થયા. અંગો અને ઉપાંગો. એ બે નામમાં ઉપાંગ એ નામ જૈનોએ પોતાના ધર્મગ્રંથોના બીજા મુખ્ય સૂત્રના શિરોનામ તરીકે પ્રહણ કર્યું છે. અંગોના અને જ્યોતિષ વેદાંગના ખગોળ વિદ્યાસંબંધી મતોમાં જે સાવ મળતાપણું રહેલ છે તે તરફ મેં ક્યારનું ધ્યાન બેઝ્યું છે. છેવટે સિદ્ધાંતમાં લખેલા અગર નાંખેલા નાંખેલા શ્લોકોના છંદ તરીકે પવિત્ર ગાથા તરીકે લીધેલા આર્યો ૪૪છંદને વિષે વિચારીએ (જુઓ ભગવતી. ૧.૩૮૩,) સિદ્ધાંતને જ્યારે પ્રણીત કરવામાં આવ્યા તે સમયે આ છંદને ખાસ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ, કારણકે જો તેમ ન હોય તો બીજા

૪૩. બૌદ્ધો કંઈપણ પ્રાચીન કાલના સાહિત્યનો અમુક ભાગ દર્શાવવા માટે સૂત્ર એ શબ્દનો ઉપયોગ તેઓના ધર્મશાસ્ત્રોના મુખ્ય સમુહના સંબંધે કરે છે. સૂત્ર એ શબ્દ જૈન સિદ્ધાંતના અંત્ય ભાગોમાં પણ મળી આવે છે અને ટીકામાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે; છતાં બૌદ્ધોમાં તેના જે અર્થ થાય છે તે અર્થ જૈનના મૂળ ગ્રંથોમાં કદી વાપરવામાં આવ્યો નથી. આમાંથી અપવાદ તરીકે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર, આવશ્યક નિજગુણિ, અને સુતાષ્ટ એ ખાસ નામથી ઓળખાતો ૧૨ અંગનો એક ભાગ બાદ કરીશું. ઉદા. જુઓ:—ભગવતી ૧, શ્લોક ૪૪૧, ૨, શ્લોક ૧૮૬, ૨૪૭ અને જુઓ વોરલેસ, ઉપર, ઇન્ડી. લિટ. ગેરક. ૩૧૬. સિદ્ધાંતના પ્રાચીનતમ ભાગોમાંના કેટલાકની શૈલી પછીથી થયેલા બ્રાહ્મણોના સૂત્ર આપણને ઘણી ઝાંખી રીતે બાદ આપે છે. આ સંબંધ પરવે સામાયિક અથવા સામાયારી અને સામાયાચારિક વચ્ચેના સત્તાલોના નિર્ણય માટે જુઓ નીચે અંગનું વર્ણન આપવામાં આવશે તે અથવા જુઓ ઉત્તરાખ્યન ૧૬.

૪૪ આ શ્લોકોમાં છંદની અશુદ્ધતા અવારનવાર માલુમ પડે છે.

છંદને જગ્યા આપવી જોઈએ, પરંતુ તેમ ન થતાં આજ છંદને બધે જગ્યા આપવામાં આવી છે. છતાં આ ઉપર ઉપર આપણે લક્ષ પહોંચાડવું જોઈએ છીએ કે ધર્મ ગ્રંથોમાંના પ્રાચીનતમ છંદબદ્ધ ભાગો ગાથામાં નહિ પણ શ્લોકોમાં ગુંથવામાં આવ્યા છે. દાખલા તરીકે ખીજ અંગમાં છે: સુત્રોના અને પહેલા અને ત્રીજા મુલ સુત્રોના છંદબદ્ધ ભાગો શ્લોકોમાં ગુંથવામાં આવ્યા છે (૨૩૯) અને તેજ મુલ સુત્રોની નિજજુતિ અને ચુર્ણિ ગાથામાં કરવામાં આવેલી છે. ખીજ અંગમાં આપણે ઋષવૈતાલીય છંદ પણ જોઈએ છીએ. આ છંદનું તે નામ કે જે છંદસ વેદાંગમાં પણ માલુમ પડે છે તે આ અંગના એક અધ્યાયના નામમાં નઅનુનાસિક તના ઉમેરાવાથી થયેલ જે સમજુતિને લીધે પડેલું લાગે છે. પ્રસ્તુત અંગના પ્રસ્તુત અધ્યાયના નામનાં અસ્તિત્વને આવી માન્યતાને લઈને કીંમતી પુરાવો મળે છે કારણ કે તેના કાળનો નિર્ણય કરતાં તે ધણાજ દૂર સમયમાં જાય છે. શ્લોક અને વૈતાલીય છંદોમાં બૌદ્ધોનો ધર્મપદ ગ્રંથ રચેલો છે. આ ગ્રંથની સાથે આ અંગના તેમજ પહેલા અને ત્રીજા મુલ સુત્રોના કેટલાક ભાગો ઘણો ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે.

આટલું વિસ્તારથી કહ્યા પછી આપણે ખીજ સવાલ વિષે જઈ શકીએ. આ સવાલ સંબંધી ટુંક વિવેચન કરીશું. તે સવાલ એ છે કે જૈનોના સિદ્ધાંત સાથે ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધોના પવિત્ર ગ્રંથોને શું સંબંધ રહેલો છે? જેમ જેમ આપણી તપાસ

વધતી જશે તેમ તેમ આ વિષય પર થોડો થોડો પ્રકાશ પડતો જશે. પ્રસ્તુત સવાલનો નિર્ણય આપણે ક-તેલથી ત્યારેજ કરી શકીએ કે જ્યારે આપણે મૂળ ગ્રંથોનેજ સરખાવવાની સ્થિતિમાં આવીએ.

સિદ્ધાંતમાં રહેલા અર્થની નીચલી તપાસ પહેલાં મૂળ ગ્રંથો કે જે સિદ્ધાંતોના ભાગ તરીકે વર્તમાનકાળમાં ગણવામાં આવે છે તેનું ખરું બંધારણ શું છે તે આપણી પાસે જાણ કરે છે. આ તપાસમાં બુદ્ધજે રાખેલો ક્રમ સ્વિકારવામાં આવ્યો છે (જુઓ ઉપર પૃષ્ઠ ૨૨૬) ખીજું, તેમાં આપેલ તારીખોના નિર્ણયપરથી આ તપાસથી કેટલાક અતિશય અગત્યના સવાલો જેવા કે દરેક અંકકા અંગના લેખન કાલ અને જૈન ધર્મના સ્થાપકના જીવન વૃત્તાંત પર ધણું પ્રકાશ પડશે એવી રીતે મેં જૈનોના ધર્મ સાહિત્ય પર પ્રયાસ કર્યો છે.

જૈનોનું ધર્મ સાહિત્ય વિસ્તારમાં અપરિમિત છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની એકંસ માનતા અને બુદ્ધિવિષયક શિથિલતા માટે પ્રખ્યાત થયેલ છે.

આ સંબંધે વધારે ખાત્રીવાળી હકોક્તો બર્લિનની રૉયલ લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્ત લિખિત ગ્રંથોના મારા કેટલોગના ખીજા ભાગમાં માલુમ પડશે. આ કેટલોગ અત્યારે પ્રેસમાં છપાય છે^{૪૬}. ૧૮૭૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ અંગો અને ઉપગોની કલકત્તા અને મુંબઈની આવૃત્તિઓમાં કમનસીબે ફક્ત ૧૦

૪૫ પ્રસ્તુત છંદ ધર્મપદમાં વપરાયો છે તે પરથી જણાય છે કે તે પ્રાચીન સમયમાં વપરાતો હતો.

૪૬. આ નવા કેટલોગનું પ્રથમ વોલ્યુમ નીચેના નામથી બહાર પડ્યું છે (Die Handschriften-Verzeichnisse der Königl. Bibliothek 34 Berlin Vol 5 Part II. Vol. I) ઉપર પૃષ્ઠમાં જુઓ પૃ. ૩૧૬. ૧૮૮૭) ખીજું વોલ્યુમ (પૃ. ૩૫૩-૮૨૮) ખાસ કરીને પવિત્ર જૈનધર્મ સાહિત્ય માટે રોકવામાં આવ્યું છે તે તે લગભગ તૈયાર થવા આવ્યું છે.—પ્રોફેસર લ્યુમન.

મા અંગ અને બીજા ઉપાંગની આશ્રિતિઓનોજ ઉપયોગ કરી શક્ય છે.

આ પ્રસ્તાવનાના અંતે એટલું કહેવાની રજા લઈશ કે મારો અંગત અભિપ્રાય હજી સુધી એ છે કે જૈનો બૌદ્ધો શાખાઓની માંની એક જુનામાં જુની શાખા છે. ૪૭ જૈનધર્મ સ્થાપક સંબંધીની પુરાણ કથા બુદ્ધ શાક્યમુનિ પોતાના સીવાય બીજા વ્યક્તિ સંબંધી થોડું વર્ણન આપે છે; તે વ્યક્તિના તેમાં આપેલા નામને બૌદ્ધ દંત કથામાં શાક્યમુનિના સમકાલિન પ્રતિસ્પર્ધિ-ઓમાંના એકના નામ તરીકે ગણેલ છે. હું કહું છું કે આ સત્ય વાત, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે જૈન ધર્મ તે ફક્ત બૌદ્ધ ધર્મની જૂનામાં જૂની શાખાઓમાંની એક શાખા છે એ અનુમાનની સાથે અસંગત થતી નથી. મને એમ સ્પષ્ટ દીસે છે કે જૈન ધર્મના સ્થાપકને બુદ્ધના એક પ્રતિસ્પર્ધિ ગણવાથી સાંપ્રદાયિક તિરસ્કારથી જન્મ પામેલ એક ધર્મ સંપ્રદાયને જાણી બુદ્ધને અસંમત ગણીએ છીએ એવું સારી રીતે મનાશે. બૌદ્ધ અને જૈન એ બંને ધર્મના પૌરાણિક ગ્રંથોમાં તે તે ધર્મના સંસ્થાપકોના જીવન વૃત્તાંત અને જીવન શ્રમ સંબંધી મળી આવતી સમાનતાઓની સંખ્યા અને ઉપયોગીતા ઉપલા મતથી વિરુદ્ધ મતની કાંઈ પણ દલીલોને તોડી પાડે છે. જે

આપણે વિચારીએ-અહિં મેં ૨૧૯ મે પાને જે કહ્યું છે તે હું ફરીવાર કહું છું-કે જૈને પોતેજ જેમ કહે છે તે પ્રમાણે જો જૈન સૂત્રોને જૈન ધર્મના સ્થાપકના નિર્વાણ પછી ૧૦૦૦ વર્ષ પછી લેખ્યબદ્ધ કરવામાં આવ્યા હોય તો પછી એતો ખાત્રીપૂર્વક નવાઈ ઉપ-જનવારું છે કે જેટલું તે સૂત્રોમાં સમાવવામાં આવ્યું છે તેટલું બધું મૂળ (એટલે વીરભા-પિત ભા. ૦ ક) હોય (૨૪૧). આ વચલા સમયમાં જો કે જૈનોની પોતાની પાસેથી (અથવા ખાસ કરીને શ્વેતાંબરો પાસેથી કાર-ણકે તેના ધર્મ સાહિત્ય સાથે આપણે ખાસ કામ લેવાનું છે,) સાત^{૪૮} શાખાઓ સંબંધી મળતી હકીકત વજનદાર ખબર હોવાનો ઓછા-માં ઓછો થોડોક અભાસમય પ્રકાશ આપે છે. છતાં તે દરમિયાન જે બનાવો બન્યા તેની કેટલી બધી સંખ્યા હતી, તેની કેટલી બધી ધર્મપર અસર થઈ હતી તે બધું અંધકારથી દાલતો છવાઈ ગયું છે, તેના સંબંધે કંઈ પણ જાણી શકીએ તેમ નથી. દાખલા તરીકે એક નોંધવા લાયક વાત લઈએ. બ્રાહ્મણોના કહેવા પ્રમાણે નગ્નતા (વળી જુઓ વરાહ મિહિર ૫૮, ૪૫, ૫૯, ૧૯) કે જે જૈનોની એક મુખ્ય વિશ્વિ ષ્ટતા છે અને બૌદ્ધોના કહેવા પ્રમાણે જેની વિરુદ્ધ બુદ્ધ દૃઢતાથી થયો હતો તે નગ્નતા અંગેમાં તો એક નિરૂપયોગી જગા લે છે

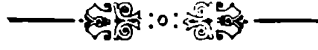
૪૭. આ અભિપ્રાય (કે જે યુરોપમાં ફક્ત પેરીસના લો. ૦ ખાઈનેજ દેખીતી રીતે સંમત) છે, કદી પણ વધારે વખત માન્ય રહી શકે તેવો નથી. કારણ કે પ્રોફે. ૦ બુહલરે પ્રાચીન થેરાની યાદી કે જે કલ્પસુત્રમાં આપી છે તેના પ્રમાણ તરીકે શિલાલેખો શોધી કાઢ્યા છે. આના માટે જુઓ wiener zeitschrift fiir die Kunde des Mor- genlandes ના વોલ ૧ લાના ૫૦ ૧૬૫ માં અને વોલ ૨ (૩)ના ૫૦ ૧ લામાં આપેલા અનુક્રમે બુહલરના બે લેખો-પ્રોફે. ૦ લ્યુમન

૪૮. ધર્મ ગોશ્વના કાલ સત્તરીના શ્લોક ૪૩માં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે તે પ્રમાણે:—

તેરસસર્ણહિં (૧૩૦૦) વીરા હોર્હિંતિ અણેગહા મયાચિમેઆ ।

બંધંતિ જેહિં જીવા બહુહા કંસાદ મોહણીઅમ્ ॥

સનાતન જૈન વિચાર સમુચ્ચય.

આ “ સનાત જૈન ” પત્રના સંપાદક મી० મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાના હાથથી “ સનાતન જૈન ”માં લખાએલા મુખ્યલેખો (Leading articles)ને! સંગ્રહ કરી તેને પુસ્તકના આકારે છપાવવાનું અમે એ શરૂ કર્યું છે.

આ મુખ્ય લેખોથી જૈનના જૂદા જૂદા અનેક સવાલો ઉપર તદ્દનજ નવીન પ્રકાશ પડે છે એ જાહેર પ્રજાને માહિત છે.

આ પુસ્તક “ નિર્ણય સાગર ” પ્રેસમાં તેના ખાસ પડેલા ખાલખોધ ટાઈપથી અંગ્રેજી ૬૪૩ ઉપર છપાય છે.

સનાતન જૈનના જન્મથી તે ત્રીજી વર્ષ પૂર્ણ થતાં સુધીના લેખોનો સમુચ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. રોયલ આઠ પેજ ૩૦૦ પૃષ્ઠ.

સુંદર વિભાગી બાઈન્ડીંગવાળા પુઠા કરાવવામાં આવશે.

મૂલ્ય અગાઉથી રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ જૂડું) પાછળથી રૂ. ૨-૪-૦

સનાતન જૈન ઓફીસ

ઝવેરી બજાર-મુંબઈ.

ભેટનું પુસ્તક તૈયાર છે.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્રપ્રણીત.

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

“ સનાતન જૈન ”ના જે ગ્રાહકોએ ગર્હ શાલનું તથા આ ચાલુ શાલનું લવાજમ ભર્યું છે તેને શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર પ્રણીત “ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ” નામનો ગ્રંથ ભેટ તરીકે આપવા માટે તૈયાર થયો છે.

જે ગ્રાહકોએ હજી લવાજમ ભર્યું નથી, તેઓને વિનંતિ કે, આ આ અંક પહોંચ્યા પછી તરતજ ભેટનું પુસ્તક વીં પીં થી રવાના કરવામાં આવશે, તો “ સનાતન જૈન ”નું નીકળતું લવાજમ ભરી વીં પીં સ્વીકારવા કૃપા કરવી.

કેટલાક ગ્રાહકો આર આર મહીના સુધી અંકો રાખી જ્યારે ભેટની સાથે લવાજમ વસુલ કરવા અંક વીં પીં કરવામાં આવે છે ત્યારે એમ બાણી પાછાં વાળે છે કે, જાણે પત્રકારો, તેઓને અર્થે માસિકો મફત કાઢતા ન હોય. આમ મેં થવા વિનંતિ છે.

“ સનાતન જૈન આશીસ ”

ઝવેરી બજાર મુંબઈ.

આ સ્મૃત્તી છુટક પ્રત આઠ આને મળશે.

THE SANATAN JAINA.

A MAGAZINE OF
JAINA PHILOSOPHY, ART, LITERATURE, HISTORY &c.

CONDUCTED BY

MANSOOKHLAL R. MEHTA.

સનાતન જૈન.

ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીએ, ભેદ દ્રષ્ટિનો એહ,
એક તત્ત્વના મૂળમાં વ્યાખ્યા માનો તેહ.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ ભુ. સ્મૃ. ૮ થી ૧૧ માર્ચથી જુન ૧૯૦૮.

પૃષ્ઠક.

The Sametshikhar and Ruinous Policy of certain Anglo-Indian papers 231
Half an hours's communication with the self ... 236

મુખ્ય લેખો:—

- ૧ સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના અધ્યાત્મ લક્ષ્યની ઐતિહાસિક તપાસ-એ સંપ્રદાયની વર્તમાન અધ્યાત્મિક સ્થિતિ તિત્ર હોય તો કયા કારણોને લઈને? ... ૨૩૬
- ૨ જૈનના મુખ્યપણે પ્રવર્તતા ત્રણે સંપ્રદાયની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વર્તાર-પ્રથમ કોને સહન કરવું પડશે? ... ૨૪૫
- ૩ હિંદમાં રાષ્ટ્રીય શક્તિને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના, અથવા હાનિ પહોંચાડ્યા છતાં પણ ધર્મશિક્ષણ આપવું શક્ય છે?—એ તત્ત્વના ભાગે પરમાર્થ કારણે ધર્મશિક્ષણ આપવું કળદાયક થશે? સર્વ ધર્મવાળાઓએ અને ખાસ કરી જૈનધર્મ લેવો જોઈતો માર્ગ. ૨૫૫
- ૪ એક પ્રતિષ્ઠિત જૈન વકીલ અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વચ્ચે પત્રવ્યવહાર. ... ૨૬૬

આનંદ ચર્ચા:—

૧. જૈન સાહિત્ય પરિષદ. ૨ જૈન સાહિત્ય પરિષદ. ૩ ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ. ૪ સ્મૃત્તી છુટક. ૫ આણંદજી કજ્યાણુની પેડીનો હીસાબ. ૬ પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ. ૭ અજ્ઞાન તિમિર ભાષ્કર. ૮ લીમડીના કાકાર સાહેબનું શુભ પગલું. ૨૭૩
- શ્રી હેમચંદ્ર અથવા હેમાચાર્ય ઉપર દુક નોંધ. ... ૨૭૬
- જર્મન ભાષામાં જિનાગમ સંબંધે પ્રોફેસર વેમર. ... ૨૮૧
- ગુજરાતી જૈન કાવ્ય સાહિત્ય. ... ૨૯૦
- આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રપર એક નોંધ. ... ૨૯૪
- શ્રી અમિતગતિ. ... ૩૪૨
- મુંબઈની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીમાંના જૈન ગ્રંથો. ... ૩૫૫

સંપાદક—મનમુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા.

ઉપસંપાદક—મોહનલાલ દસીચંદ દેશાઈ. બી. એ.

મેનેજર—નથુભાઈ જશરાજ મહેતા.

સનાતન જૈન પત્રની ઓફીસ.—જવેરી બજાર મુંબઈ.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦

જૈન પ્રોન્ટીંગ વર્ક્સ લીમિટેડ એક સ્ટ્રીટ કાંઠે.

“સનાતન જૈન” ના ગ્રાહકોને

સાત રૂપીઆનો મહાન ગ્રંથ ભેટ.

“સનાતન જૈન” ના ગ્રાહકોને ચાલુ વર્ષની ભેટ તરીકે “આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર” નું પુસ્તક ભેટ દાખલ આપીએ છીએ.

૨. જે ગ્રાહકો ૧૯૭૯ ની સાલનું લવાજમ અગાઉથી મોકલી આપશે, તથા જેઓ તે પછીનાં ત્રણ વર્ષે સુધી ગ્રાહક તરીકે ચલુ રહેશે તેને શ્રીમદ્-રાજચંદ્ર નામનો રાંચક ચાર પેશ ૭૦૦ પાનાનો ગ્રંથ, કે જેની કીમત રૂ. ૭) સાત છે તે ભેટ તરીકે આપવામાં આવશે.

૩. આ મહાન ગ્રંથ ચાર કટકે ભેટ આપવામાં આવશે; મતલબ કે દર વર્ષે રાંચક ચાર પેશ ૧૭૫ પાનાનો ગ્રંથ ભેટ તરીકે મળશે; પરંતુ તેમાં શરત એ કે આખો ગ્રંથ ભેટ તરીકે મળે ત્યાંસુધી “સનાતન જૈન” ના ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવું પડશે.

૪. “સનાતન જૈન” ના નવા થનાર ગ્રાહકોને પણ ઉપલી શરતે આ ગ્રંથ ભેટ તરીકે મળશે.

“સનાતન જૈન” પત્રની ઓફીસ,

ઝવેરી બજાર-મુંબઈ.

૫૦૦ પાનાનો ગ્રંથ માત્ર બાર આનામાં.

જૈનના પ્રાચીન કવિઓના સંગ્રહ રૂપે અમોએ “રાજચંદ્ર જૈન કાવ્ય-માળા” નામની સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવાના હેતુથી થોજેલી સીરિઝનો પ્રથમ ગુચ્છક પુઠા બંધાઈ તૈયાર થઈ રહેવા આવ્યો છે.

૨. ગ્રંથ લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠનો થશે. તેની અંદર શ્રીમાન્ આનંદધનજી શ્રી નેમવિજયજી અને પંડિત ધર્મમંદીરના કાવ્યનો સંગ્રહ છે.

૩. શ્રીમાન્ આનંદધનજીનું વિસ્તારથી જીવન ચરિત્ર આપ્યું છે; તે ઉપરાંત ‘ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ’ જનોથી હોવો જોઈએ એ સંબંધી લં-બાણ ચર્ચા કરી છે.

૪. સુંદર પાકા પુઠા અને ઉંચા કાગળ ઉપર ચાલુ જમાનાની સ્ટાઈલ પ્રમાણે છાપેલ છે.

સસ્તું સાહિત્ય પ્રચારવા માટેજ કીમત માત્ર ૧૨ આના રાખી છે.

“સનાતન જૈન” પત્રની ઓફીસ.

ઝવેરીબજાર-મુંબઈ.

ભેટ રવાના થશે.

“સનાતન જૈન” ના જે ગ્રાહકોએ આજ સુધીનું લવાજમ મોકલી આપ્યું છે તેને બુક-પેસ્ટ ના આ અઠવાડયામાં ભેટનું ‘આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર’ રવાના કરવામાં આવશે; અને જેઓએ લવાજમ મોકલ્યું નથી તેને વેદ્યુ-પેએબલ પોસ્ટથી રવાના કરવામાં આવશે, માટે ગ્રાહકોએ પોતાનું લવાજમ બરી ભેટ સ્વીકારવા કૃપા કરવી.

THE SANATANA JAINA.

"I do not except you to execute this improvement or to surrender the prejudice in my time but at any rate it shall not be my fault if the improvement remains unknown or rejected. There shall be one man at least, who has surrendered the prejudice, and who does not hide that fact."

Mr. John Morley.

VOL. IV. BOMBAY, MARCH—JUNE, 1908. No. 8-11.

THE SAMETSHIKHAR AFFAIRS & THE RUINOUS POLICY OF CERTAIN ANGLO-INDIAN PAPERS.

If there be any one more responsible in creating the present unrestful elements which have been spread far and wide from one end of the Country to the other, and which have partly resulted in the assassination of the two most innocent ladies and their Syce it is the conductors of certain Anglo-Indian Papers. They often poison the ears of the Government by giving false version to any movement going on in the country for the general upheaval of the people. The Government depending fully upon the reports which every now and then appear in the columns of these papers becomes more rigorous and passes a number of oppressive and repressive measures quite unsuitable to the Indian nature. People generally by such harsh measures are

driven to despair. From despair some of them grow desperate. The balance of their minds becomes disturbed with the result that many a time they lose the sense of distinguishing the right from the wrong and then become prepared to commit any sort of atrocities.

It is the fact known to the whole Indian world that the Government against the wishes and the religious susceptibilities of one of their most loyal, law-abiding and peace-loving subjects, Jains, have decided once for all to convert their (Jains) most sacred place namely The Parasnath Hill into a place of sanitarium or to allow permission to erect buildings thereon. The Jains on their part made all the possible constitutional

efforts to have the matter settled in a way whereby the holiness and all the importance of the place as well as their religious feelings may be fully preserved. But all those things proved of no avail. The Government stood as stubborn as the rock not minding in the least the most noble cause of the Jains.

It is a pity that the Government with their experience of the Indian people of nearly 150 Years have not come to realize how dear and valuable a possession is the religion with an Indian. Let the Government understand that the Indian will be ready to surrender his life than to lose his religion. Religion forms the very backbone of his existence. The action of converting the Parasnath Hill into a Sanitarium or sanctioning the permission of erecting bangalows thereon, is most objectionable according to the tenets of the Jain Religion and the British Government according to one of the fundamental provisions of the Great Proclamation of 1858, ought to pay the full respects to their religious feelings and susceptibilities. As yet the Jains have strictly adhered to all the constitutional means but when all their remonstrances, expostulations, and appeals after appeals are set aside and if they are per force placed in a position to lose their dearest possession, a possession which they value above everything else in this world, it is but possible that some of them may be driven to despair and may join that unrestful elements which have created

so much chaos at present in the country and which the Government fear so much.

Under these circumstances it must be the pious duty of the Anglo-Indian Papers which pose as the best friends and well-wishers of the Government to suggest some right and just course whereby some peaceful conciliation may be brought about between the Jains & the Government. But instead of that the "Empire" of Calcutta in order to widen the breach between these two parties & to add fuel to the fire already burning within the hearts of the Jains has the following:—

STAGE THUNDER.

"Empire":—With every desire to respect the feelings of the Jains their agitation against the conversion of Paresnath into a sanatorium is thin. First of all they were argumentative. They waited on the L.G. and put their arguments in front of him. It was a modest and harmless plea in its way. It only amounted to a claim that the Jains should be authorized to play the part of dog in the manger over the whole range of the Paresnath hills, and that Bengal was to be deprived of a sanatorium and the railway was to have been extended to that part of the country without result. Modest and unassuming as it was it did not appeal to Sir Andrew Fraser, who sat upon it in a speech of great length and courtesy. Then the Jains went on another tack. They sent a medical deputation to Paresnath to report on the healthiness

of the district and the result was that it was found to be teeming with possibilities of cholera, plague and leprosy. The Government of India wasn't in the least impressed by this awful list of disadvantages, and upheld the Lieutenant Governor. Now the Jains have changed their tactics. They have ceased to pose as benefactors of the would-be visitors to Paresnath, or to worry about its supposed unhealthiness. They have come out into the open and told the Government frankly that they want the whole hill for themselves and will fight tooth and nail to retain their monopoly. They are holding meetings and threatening to join the "unrestful" elements unless they have their way. We are fully persuaded that this sudden change of front will

do them no good whatever. It strikes a hollow note, and suggests that in India, as in America, rich men bent on getting their own way are prepared to go to any lengths. Moreover if the Jains are going to take the question to the Privy Council all this sound and fury are worse than thrown away. Law and precedent are the only considerations which will avail them there, and if there is any law which permits any body of men to monopolise a range of hills, they will doubtless receive the full benefit of it.

I leave this upon my learned Jain friends to pay the Empire in its own coins which interprets our policy in connection with our most sacred *Tirth* as the dog in the manger Policy.

SHRI SAMETSHIKHERJI AND THE ANGLO-INDIANS.

A friend of mine has drawn my attention to an article named 'stage thunder' taken from the 'Empire' by the 'Bombay Gazette' in its issue of the 5th inst., to enlighten its readers by placing before them what it styles "contemporary opinion." I believe that the 'Bombay Gazette' has shown a sad lack of discrimination in doing so. The article has subsequently been reprinted in some other papers also, so I refrain from quoting it here.

This article reminds me of the article contributed to the 'Englishman' by

Mr. Cantwell, who had admittedly a pecuniary interest in the matter, wherein he quite wantonly and recklessly in the typical John Bull fashion reviles at the Jains, and terms their '*Arati*'—a form of worship—as 'devilish,' adding in brackets to make the cup of his spite full to the brim, that he does not find any more hideous word in the English language to give vent to his feelings! He even goes to the length of denouncing the Jains as people capable of forging an Akbar's sunnad, and for a while quite forgets himself

and even condemns the decree in the so-called piggery-case as 'maimed,' but the same has met with the contempt it deserves; for no right-thinking man would care to respect the opinion of a person who has no respect for the sentiments of a whole community, or even for the highest tribunal of Justice in India.

I may mention at the outset that these friends of India have been grossly misrepresenting the true facts. For a correct version of the matter I may refer the impartial reader to the judgment delivered by the Hon'ble the High Court of Calcutta in the said piggery-case in which the following facts have been clearly and unequivocally established: viz. (1) that from times immemorial the entire Hill has been held by the Jains with the feelings of utmost sanctity, and (2) that the Raja of Palgunge is bound by an '*Ekrarnama*' to provide the Jains with any piece of land that they may require for erecting a temple or a *Dharmashala* on any part of the Paresnath Hills and also the necessary stone and wood as can be got from the Hills, all entirely free of charge. It was on the strength of this covenant that the Jains got the required injunction in the piggery case, and therefore the allegation now made that the agreement is void is simply preposterous. As to the '*Firman*'s of the Moghul Emperors which were produced by the Jains in the said case, they were not admitted in evidence because proper custody was not 'proved.' But laying

aside the question of facts and taking it for granted that in holding every stone of the Hill in veneration the Jains are in error, from the Semistic or the materialistic point of view, let us consider the effect of the article in question.

To a casual reader the version given by the '*Empire*' being the utterance of an Anglo-Indian may appear to be a correct view of the matter and he would be disposed to think that praise and not blame is rather due to the '*Empire*' for having exposed the tactics of the Jains so cleanly and 'drastically.' It may appear so from the subjective point of view but a fatal mistake is committed in ignoring totally the objective standpoint. I ask what useful purpose is served by writing so contemptuously, so acrimoniously, so gibefully? To insinuate that the Jains have got an European doctor to make a false report as to the sanitary condition of the Hill, or to say that the Jains are playing the part of the dog in the manger by claiming a monopoly of the whole Hill, or to suggest that the Jains are trying to take an undue advantage of the government by threatening to join otherwise the 'unrestful' elements is only adding insult to injury. It is highly ungentlemanly, essentially unchristian, nothing short of meanness.

I must here indicate what amount of wrong, what a rude shock the government has inflicted upon the religious feelings and scruples of the Jains. I quote here a passage from the judg-

ment in the said case describing the practices observed by the Jains on visiting the Hill, to show that every part of the Hill is equally an object of adoration to them, and to give an idea of the depth of veneration with which they look upon the sacred place. "When they first get a view of the hill, they adore it and perform an act of worship. Then the night before they ascend, they perform the 'Arati' of the Hill which is a sort of illumination in its honour. Then they commence their worship at the foot of the Hill; they ascend barefoot, the wealthy scattering milk and saffron along the road. Then they perform another *Pujah* at Sita-nala half way up. They are forbidden to eat, drink or perform the offices of nature upon the Hill, and lastly as a crowning act of the pilgrimage they compass the Hill round before they quit the place." Not only the pilgrim visiting the holy Hill, but every Jain in India, as a part of his daily religious duties, remembers everyday with reverence the name of the *Maha-tirthi* Samet-shikherji, and the vast number of Hymns proclaiming its glory found in the Jain ritual, the substance of which is (સિદ્ધિ સિદ્ધિ સદા ચલતી) that an infinite number of human beings have attained final beatitude (*Moksha*) on every stone of it, all bear testimony to the same fact. And now, to put it briefly, the desecrating order of the Government is tantamount to a fiat that the Jains should either amend their ritual or draw a red line over it. This piece of effrontery has gone to the

heart of even women and children, and the Jains will never never forgive it.

At a time when the Jains are deeply plunged in grief, when they are smarting under such brutal exorciation, at such a juncture, to scoff at their religious susceptibilities, to sneer at them, is simply driving them to desperation. Knowing full well that a Jain leads such an innocent life as never to deprive any sentient being of his life, however mean he may be reckoned to be, to say that your threat to join the 'unrestful' elements is a hollow one is simply stage thunder, does it not amount to saying that your religion has made you cowards? Is it not asking them to break through the wholesome restraint of their religion? Is it not playing the part of Iago and suggesting to them the nefarious course of becoming fanatics or anarchists?

Exactly the same view has been taken by an English Principal of a Calcutta college, who has remarked "We are goading these men into disloyalty by our brutal lack of sympathy. Is that to be wondered at? When you trample on a man's tenderest feelings and sentiments do you expect him to be grateful for it?"

Remember that people generally fly from one extreme to the other. The Babu was proverbial for his cowardice, and that self-same Babu has now become an anarchist. Action is invariably followed by reaction, and let all rest assured that the reaction will sooner or later come, and that too

with a vengeance, quite unprecedented in the history of the Jain Community. The feelings of the mass of the Jains are now distinctly alienated from the government, and in a subsequent article I will try to put succinctly the reasons that have led them to become extremists, reasons which send a thrill of horror in my frame. The curse of this mischief lies heavily on the heads of the government and its sycophants, who may denounce the vernacular press as factories of lies, but are themselves only instruments of estrangement.

Can the Anglo-Indian not understand this? I believe he has sense enough, if he will; but he seems to be too much self-centred, very assuming, and highly narrow-minded to do so. I wish, as Mr. Ghamat says that the missionaries should teach such essentially unchristian persons the much boasted of Christian virtues rather than try to convert a few pariahs, for which act of grace all India will be thankful to them.

16-6-08.

PIETAS.

HALF AN HOUR'S COMMUNION WITH THE SELF.

(JHUMAN LAL M. A, L. L. B.)

It is always a pleasant, though a difficult task to associate with the soul for a few moments. By self however, is not meant the self as manifest to the outward eye, for it is not pure self. Pure self cannot show itself externally. It must have, what we may call the non-self to act as base, before it can so show itself. Thus the self is the eternal voice in us which silently whispers "I am" in our ears, that invisible thing which distinguishes life from death, that abstract Chaitanya which entitles man to be called a knower; in short, that immortal substance which we call soul.

But, as has already been said, it is very difficult to communicate directly with the soul. Before consenting to let you see her, she must be first assured that you are in earnest about seeing her. Even after she has agreed to an interview with

you, she comes with innumerable tests to ascertain your resolution in the pursuit of her.

You concentrate your attention and in the first place set about knowing the whereabouts of the soul. At last I find that consciousness tells you the place of the soul. You direct your attention toward her, and she, loth to let you approach her so easily, begins to sound you, as it were. With this object at one time it says, "Hark! who knocks at your ears". You direct your attention there but soon recall it. However you find that you have fallen back to the point from which you started. You retrace your footsteps and move a little further than before, when the soul suddenly exclaims "Oh! How pretty!". You begin to look in the direction pointed out and on resuming your course see that the

same lot has befallen you again. You proceed more determined this time, but the soul too is wise enough to lead you astray with a still stronger force. She cries "And have you forgotten all about your love?" and you are lost once more. In this way you are deceived several times through your five senses, and the mind, till at last you grow experienced and determined. By constant practice you become all-absorbed in deep self-meditation and cease to deviate from the path. It is, then, that the soul receives you with open arms, though even then she does not disclose herself to you. She keeps silent to make you wait till you reach the stage when the powers of your senses are all benumbed, so much so, that if a needle be pricked into your body, you do not feel it.

It is to be observed, by the way, that it requires a great deal of practice before men can so completely engage in self-concentration as not to be affected at all by outward influences or inward feeling. It does no good to a man to deceive himself by pretending that he has acquired self-concentration. He must try self-control and get accustomed to it. Our Jaina Sadhus suffered the twenty-two pains, or Prisahas as they are called, not so much to be purposely and intentionally subject to them as to focus their thought towards their Atma so that they may not be disturbed by anything from without. Supposing a beginner is repeating his formula on the rosary when a wasp comes flying and sits on his nose. Now some Jaina, (with some pretension to have read the Charnanuyoga section of our Shastras) would undoubtedly say that he should, on no account, lift up his finger to

remove the unexpected visitor. My idea is that he should see, for a few seconds, if he is so much advanced in practice as to go on with his meditation calmly, otherwise he should get rid of his intervener rather than haste over the remaining beads mindlessly and trembling all through, to come to the main subject. Having tried your patience to the utmost and fully satisfied herself as to your anxiety to know her, the soul welcomes you saying, "you have now fully deserved to learn about me." She then appears in her right colour, glowing with a pure white transcendent lustre, and begins to divulge her true nature to the seeker after knowledge thus:—

"I am what you call Jiva Dravya. From eternity I am in the company of matter (Pudgal) which is another Dravya quite distinct, and having opposite qualities. I am mixed up with it like ore metal. I have always been faithfully attached to this my companion, considering him to be my friend but on later thoughts, I find him my enemy in disguise. I have ever loved him most affectionately. I have derived pleasure in his pleasure and grieved in his grief. He has been attacked by disease and I have cried, misfortunes have befallen him and I have wept, honours have been bestowed upon him and I have rejoiced, in fact, I have wholly given myself up to him, become one with him, lost my individuality as it were trusting that he would never mislead me; but just see, how he has requitted my love and regard for him. He has utterly blinded me. He has made me forget my true self, my true attributes, my true function, and to cut the matter short, my true everything. He has not only blinded me but crippled me

in every respect and put a limit to every power in me. In my pure-self, I am a perfect whole, apart from everything, dependent on nothing eternal, immortal, invisible, invincible, above pleasure or pain, hope or despair, subject to no gravitation, no force, all powerful, all happy, seeing all, knowing all. I have attributes, besides, too numerous to be enumerated, but my deceitful companion has made me wear coloured spectacles and see things in quite a disguised and false light; so I have lost sight of all of them. I have not stopped here. On the contrary I have gone so far, that even if any one reminds me of any of my attributes, I disown it. If some one says, "you are a knower of all things." I reply, "you are a liar." What I now take to be mine, are Anger, Pride, Delusion and Avarice. To pine for momentary worldly gains and to do all sorts of nonsense I regard as my true function, to indulge in the pleasures of the sense and of the mind as my prime duty, to love this person or that thing as my only care. All that belongs to matter, I call my own. In the material world if any one is seen bewailing, for the fact, that the coat which he has put on to save himself from cold, must be suffering cold, is rebuked as a lunatic but my wise self has not escaped such foolishness too. I have several times got troubled, that the flesh and blood that envelopes me is exposed to climatic hardships.

"If, ever, I recover from the state of torpor and think of flying up to my natural abode, I find myself chained. Though, I am, at intervals, lett by gross matter and am able to rise high up towards my home, yet I am dragged down by the weight of my two fetters, the *Taijas* (Electric) and the *Karman* (made up of *Karmas*) bodies, which

are still in my feet and am again engaged. My condition, at the time, resembles that of a flame which stretches upward but is fastened to the wick. Or more properly, I am like piece of cork fastened to a rock at the bottom of an ocean but struggling to come up. As the cork, when loosened instantly floats up to the surface, being helped to it by water, till stopped by the atmosphere above, so I, when liberated from everything which surrounds me, be that gross or fine, take my upward course aided by the *Dharma Dravya* (motion) till stopped by the *Adharma Dravya* (stillness). I have to undergo a long process of purging before I am so liberated. During this hard course of purification I, for the first time, realise my true self. Not only this. I also begin to read an inner and real meaning in everything else and reject the superficial and the unreal. I conquer my enemy, at last, with the trident of Right Faith, Right Knowledge, and and Right Conduct' and free myself from his imprisonment. I am, then, transferred, from this foreign land to my native place, there to reign for ever, in Perfect Bliss, Peace and Calmness."

Such is the account which your soul gives you of herself. You seem for the time being carried away by her discourse. You have her, cast an eye over your familiar physical world, but as you are yet fresh from the spiritual world, where you have just been, with impressions received there quite green in your memory, you look upon it in the spirit in which a spectator observes a cinematographic scene, believing all the phenomena to be transient and ephemeral. By and by your senses overcome you, and you are once more the gross man that you were.

STUDY.

સનાતન જૈન.

મોક્ષના માર્ગ બે નથી—શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ જી.

માર્ચથી જીન.

અંક ૮—૧૧.

શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયના અધ્યાત્મલક્ષ્યની ઐતિહાસિક તપાસ.—

એ સંપ્રદાયની વર્તમાન આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તીવ્ર ન હોય તો
ક્યાં કારણોને લઈને?

સપૂર્ણ વર્તમાન શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયને અભ્યાસવા યોગ્ય એક વિષયની આજે અમે અર્થા કરવા માંગીએ છીએ. આ વિષયનું તત્ત્વ એ છે કે, શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયના અધ્યાત્મ લક્ષ્યની ઐતિહાસિક તપાસ કરવી; અને તેની સાથે જો એ સંપ્રદાયની વર્તમાન આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તીવ્ર ન હોય તો, તેમ ક્યાં કારણોને લઈને થવા પામ્યું છે તે શોધી કાઢવું. જૈનમાં બે મુખ્ય સંપ્રદાયો છે. શ્વેતાશ્વર અને દિગ્શ્વર. તેમાં અમે દિગ્શ્વરના સંબંધમાં અહીં વિવેચન કરવા માંગતા નથી, પણ શ્વેતાશ્વરના સંબંધમાં કરવા માંગીએ છીએ; ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે એમ ઉગવું જોઈએ કે, કાંતો દિગ્શ્વર પ્રત્યે અમારો મોહ છે તે કારણે તેની સ્થિતિની શ્યામ બાજુ ચીતારવા માંગતા નથી; અને કાંતો દિગ્શ્વર કરતાં શ્વેતાશ્વરની આ વિષય સંબંધીની સ્થિતિ વધારે નિર્જળ હોવી જોઈએ. અમારે પ્રથમથીજ કહી દેવું જોઈએ કે, જો પહેલું કારણ કલ્પવામાં આવે, તો તે યોગ્ય ન હોઈ અમને અન્યાય આપવા જેવું થશે. બીજું કારણ સહેજ અંશે યોગ્ય છે, પરંતુ સર્વાંશે યોગ્ય નથી. દિગ્શ્વર કરતાં શ્વેતાશ્વરની સ્થિતિ તો વિચાર કરવાનું કાર્ય અમે પહેલું હાથ

ધરું હોય, તો તેનું કારણ એ છે કે, શ્વેતાશ્વર સંપ્રદાયના આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનો ઇતિહાસ મનન કરવા યોગ્ય છે. આજ કારણથી અમે શ્વેતાશ્વર સંબંધી પ્રથમ વિવેચન કરવા પામ્યું છે.

શ્વેતાશ્વરો ભગવાન મહાવીરના વખતમાં હતા, કે દિગ્શ્વરો હતા, અથવા બન્ને હતા તે સંબંધી વાદવિવાદમાં ઉતરવાનું પ્રયોજન નથી; તેમ શ્વેતાશ્વરો પ્રથમ છે, કે દિગ્શ્વરો પ્રથમ છે, તેનો નિર્ણય કરવાનું પણ પ્રયોજન નથી. વળી શ્વેતાશ્વરો પરથી દિગ્શ્વરો થયા કે દિગ્શ્વરો પરથી શ્વેતાશ્વરો થયા એ સંબંધીનો વિચાર કરવાનો પણ અહીં અવકાશ નથી. અહીં તો મૂળ પાયા તરીકે એમજ સ્વીકાર કરી લઈએ છીએ કે, ચાહે તો શ્વેતાશ્વરો હો, અથવા ચાહે તો દિગ્શ્વરો હો; પરંતુ બન્ને શ્રી વીતરાગ માર્ગના અનુયાયીઓ છે; અને બન્ને વીતરાગ માર્ગના અનુયાયીઓ હોઈ, વીતરાગ માર્ગમાં અધ્યાત્મ વિષયનું જે પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું હોય તે પ્રકારે સેવવાને સંજ્ઞિત થયા છે.

જો શ્વેતાશ્વર અને દિગ્શ્વર બન્ને સંપ્રદાયો વીતરાગ માર્ગે નિરૂપણ કરેલા અધ્યાત્મ વિષયનું સમાન રીતે સેવન કરવાને સંજ્ઞિત થયા છે, તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જે પ્રકારે

વીતરાગ દર્શને અધ્યાત્મ વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેજ પ્રકારે બન્ને સંપ્રદાયો વર્તમાનમાં યથાતથ્ય રીતે સેવે છે કે નહીં? આ પ્રશ્નનું સમાધાન, જેઓ વીતરાગ માર્ગે નિરૂપણ કરેલ અધ્યાત્મનું ગાંભીર્ય જાણતા હશે, અને તેની સાથે આધુનિક અધ્યાત્મ સંબંધીની બન્ને સંપ્રદાયોની સ્થિતિનું અવલોકન કરતા હશે, તેઓ ધણી સહેલાઈથી કરી શકશે.

સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની આધ્યાત્મિક સ્થિતિની ઐતિહાસિક તપાસ કરવા માટે આપણે સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરની વચ્ચેના મતભેદની શરૂઆતના સમયથી શરૂઆત કરવી પડશે. સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરની વચ્ચેના મતભેદની શરૂઆતનો સમય દિગમ્બરાર્યા કુંદકુંદ સ્વામીથી લેવો ઠીક પડશે, કેમકે તે પહેલાં જો કે મતભેદ ચાલતો હતો, તથાપિ તે કેવા સ્વરૂપમાં હતો તેનો નિર્ણય કરવા માટે જોષ્ઠ્યે તેવાં સાધનો વિષમાન નથી. કુંદકુંદાર્યા વિ. સં. ૪૯ માં હૈયાત હતા. દિગમ્બરોના કથનાનુસાર સ્વેતામ્બર તેના ઉપરથી નીકળ્યો છે, અને સ્વેતામ્બરોના કથનાનુસાર દિગમ્બર તેના ઉપરથી નીકળ્યો છે. તે ગમે તેમ થયું હોય; પરંતુ આટલું તો જણાય છે કે, સ્વેતામ્બરોએ દેશકાળને ઉપકારક એવી સ્વેતામ્બર વૃત્તિ સ્થાપવા માટે ઘણો ભગીરથ પુરપાર્ય કર્યો છે. સ્વેતામ્બરોને કરવો પડેલ આ પુરપાર્ય, આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનો કાંઈ પણ ભોગ આપ્યા વિના થઈ શકવો સંભવિત નથી. કાંઈ પણ ભોગ આપવો પડ્યો હોવો જોષ્ઠ્યે એ વાતને પુષ્ટિ આપનાર એક સાધન પણ મળી આવે છે. કુંદકુંદાર્યાના સમય પછીથી તે દશમા શતક સુધીના બન્ને સંપ્રદાયોના વર્તમાનમાં મળી આવતા ગ્રંથો જોતાં જણાય છે કે, જેવો અધ્યાત્મ દિગમ્બરોએ ગાયો છે તેવો સ્વેતામ્બરોએ ગાયો નથી. ખુદ કુંદકુંદાર્યાનોજ ઠાપલો લખ્યો. તેઓએ જોષ્ઠ્યે 'સમયસાર,' જેવો

અધ્યાત્મ ગ્રંથ સ્વેતામ્બરોમાંથી મળી આવતો નથી. 'સમયસાર' એ એવો ગ્રંથ છે કે, જે જો વેદાન્તના અનુયાયીઓ વાંચે, તો તેને વેદાન્તના અધ્યાત્મ કરતાં જૂદી અસર થાય નહીં. કેટલાક 'સમયસાર' ને 'જૈનનું વેદાન્ત શાસ્ત્ર' એવું પણ ઉપનામ આપે છે. આ ગ્રંથ કેવળ શુદ્ધ નયનો હોઈ, સ્વેતામ્બરો પણ તેનું બહુ માનપૂર્વક અધ્યયન કરે છે. દિગમ્બર 'પરમાત્મા પ્રકાશ' ગ્રંથ પણ અધ્યાત્મ પોષક છે. સ્વેતામ્બરોમાં શુદ્ધ નયના ગ્રંથો નથી એમ અમારું કહેવું નથી. તેમાં પણ ઘણા ગ્રંથો છે. તથાપિ જેવું અધ્યાત્મ દિગમ્બરના આ સમયના ગ્રંથોમાં ગાયું છે તેવું અધ્યાત્મ ગાનાર સ્વેતામ્બર ગ્રંથ જો વિદ્યમાન હોય તો તે અત્યારસુધીમાં પ્રકાશન પામ્યો નથી.

આ શિવાય સ્વેતામ્બરોને દિગમ્બરોના સ્વદેશના આગ્રહના કારણે પ્રથમથીજ એકબીજા મુશ્કેલી, અધ્યાત્મ લક્ષ્ય રાખવામાં પ્રથમથી નડેલી. દિગમ્બરોએ દેશકાળને જોયા વિના એકાંત દિગમ્બર વૃત્તિમાંજ આગ્રહ રાખ્યો, અને દેશકાળ પ્રતિજ્ઞા એટલે દિગમ્બર મહાત્માઓ અન્યદર્શનોની સામે જોષ્ઠ્યે તેવો પુરપાર્ય કરવાની સ્થિતિમાં ન રહ્યા. આ કારણથી અન્યદર્શનોની સામે પુરપાર્ય કરવાનું કાર્ય સ્વેતામ્બરો ઉપર આવી પડ્યું. અન્યદર્શનોની સાથે સ્પર્ધાનું કાર્ય સ્વેતામ્બરો, પોતાની દેશકાળને ઉપકારક એવી દશાને કારણે વધારે સારી રીતે કરવાની સ્થિતિમાં હોવાથી તેઓને તે કરવું પડ્યું. અન્યદર્શનોની સાથેની સ્પર્ધામાં જો સમય અને વીર્ય, સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને રોકવાં પડતાં તે કારણથી તેને આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનો ભોગ આપવો પડે, એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

કાશીસ્થિતે બ્રાહ્મણો અને જૈનો વચ્ચે ધર્મવાદ થયેલો; અને જૈનધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાર્યા હતા. શ્રી હેમચંદ્રાર્યે બ્રાહ્મણોનો પરાજય કરી પોતાની શક્તિના

કારણે તેઓને આશ્ચર્ય પમાડ્યું ત્યારે જ્ઞાન-
ભ્રુએ તેઓ સાહેબને 'કળિકાળ સર્વજ્ઞ' તું
મિત્ર આપેલું. આવું જે કથન છે તે ઉપરથી
આપણે એમ કહીએ કે, શ્વેતામ્બરોને અન્ય
દર્શનોની સાથેની સ્પર્ધા માટે ધણો પુરુષાર્થ
કરવો પડેલો તે અસત્ય નહિં ગણાય. ઇશ્વરવાદ
સામે જે કોઈએ પ્રમળ પુરુષાર્થ કર્યો હોય
તો તે શ્વેતામ્બર જૈનીયોએ છે એમ શ્વેતા-
મ્બર અને દિગમ્બર પ્રથેની પર્યાલોચના કરી
સરખામણી કરવામાં આવશે, તો સહજમાં
જણાશે. આ કાર્યમાં આ સંપ્રદાયે કરેલા
શ્રમમાં પણ સમય અને શક્તિ વપરાતાં કોઈ
અંશે અધ્યાત્મલક્ષ્યનો ભોગ આપવો પડેલો
હોવો જોઈએ.

જેઓએ જૈનની પ્રાચીન શોધઓળાને
અભ્યાસ કર્યો છે તેઓને વિદિત હોયું જોઈએ
કે, હિંદમાં એક વખત તો એવો હતો કે જ્યારે
શ્વેતામ્બરો જૈન શાળાના મુખ્ય પ્રવર્તક
અને રક્ષક ગણાતા હતા. કુમારપાળ આદિ
જૂદા જૂદા રાજકર્તાઓ પ્રત્યે જૈન શ્રદ્ધા દૃઢ
કરાવેલી. અકબર વગેરે આદેશોને હીરવિ-
ન્યજી આદિ સમર્થ પુરુષોએ જૈનની અદ્ભુતતા
વિષે આ રીતે, શ્વેતામ્બરોને પ્રતીતિ કરાવેલી.
આ રીતે, શ્વેતામ્બરોને આ જ્ઞાનન પ્રવર્તના
અને રક્ષણ માટે વાપરવામાં આવેલ વીર્યોદ્ધિ
માટે આધ્યાત્મિક લક્ષ્યનો પણ કોઈ અંશે
ભોગ આપવો પડ્યો હોવો જોઈએ એ દેખીતું છે.

આ સઘળાં કારણો ઉપરાંત એક મજબૂત
કારણ શ્વેતામ્બર વૃત્તિના બંધારણમાં રહેલા
એક તત્વને લગતું છે. શ્વેતામ્બર વૃત્તિના
બંધારણને લગતું કારણ બતાવવા જ્યારે અમે
તત્પર થઈએ છીએ ત્યારે અમારા પ્રત્યે એક
એવો આરોપ મૂકવામાં આવે કે, અમે શ્વેતા-
મ્બરના બંધારણની ખામી બતાવવાનું ગંભીર
સાહસ અથવા આકરા શબ્દોમાં બળંકર
ગુન્હો કરીએ છીએ; તો તે કાંઈ અસ્વભાવીક
અમને નહીં લાગે. પરંતુ અમે નથી કરતા
ગંભીર સાહસ કે નથી કરતા બળંકર ગુન્હો

એમ હવે પછીના વિચારો જોવાથી જણાશે.
એ નવું કહેવા જેવું નથી કે, દિગમ્બર સંપ્ર-
દાયમાં જૂદા જૂદા જે ભેદો-ઉપસંપ્રદાયો-પ-
ડ્યા છે તેના કરતાં શ્વેતામ્બરના ધણી
મોટી સંખ્યામાં ભેદો-ગમ્મો કે ઉપ-
સંપ્રદાયો પડેલા છે. હવે અહીં પ્રશ્ન એ
થાય છે કે, આટલી મોટી સંખ્યામાં ઉપસંપ્ર-
દાયો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું? શું શ્રી જિને-
શ્વરોએ નિરૂપણ કરેલા અધ્યાત્મ માર્ગમાં એવા
પ્રકારનો અવકાશ રહેલો છે કે, તે દ્વારાએ
મતભેદ ઉત્પન્ન થવા જોઈએ? અમને એમ
લાગતું નથી કે અધ્યાત્મ માર્ગ એવો
છે કે જેમાં મતભેદ ઉત્પન્ન કરાવવાનું
તત્ત્વ સમાયલું હોય; અને તેમાં વળી
સંપૂર્ણ વસ્તુને પામેલા એવા જિનેશ્વરોના અ-
ધ્યાત્મ માર્ગમાં તો એવા અવકાશજ ક્યાંથી
હોય કે જે દ્વારાએ મતભેદ ઉત્પન્ન થઈ શકે ?
જે આમ છે, તો એવું બીજું કયું તત્ત્વ છે
કે, જે અનેક મતભેદો ઉત્પન્ન કરાવી શકતા
હોય. શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરના આકારમાં
જૈનદર્શનમાં જે ભેદભાવ ઉત્પન્ન થયેલ છે
તે પણ કાંઈ અધ્યાત્મના કારણે થયો નથી.
તેમજ શ્વેતામ્બર કે દિગમ્બરના ઉપસંપ્રદાયો
પરથી જે મતભેદો જન્મવા પામ્યા છે તે પણ
અધ્યાત્મના કારણે પામ્યાં હોય એમ જણાતું
નથી. વળી, શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરોરૂપી
આમર જૈનદર્શનપરથી પડ્યા તે પણ વિશ્વ-
વ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતના કારણથી પડ્યા નથી;
કેમકે બન્ને સંપ્રદાયોમાં સિદ્ધાંત જ્ઞાન સંબંધી
એવો કોઈ મોટો ફેરફાર નથી, લગભગ સમા-
નજ છે. આજ રીતે, દિગમ્બરોપરથી ઉપસં-
પ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા તેને વિષે પણ સિદ્ધાંત
સંબંધી કાંઈ ખાસ ફેર નથી. શ્વેતામ્બરોના
ઉપસંપ્રદાયો, સિદ્ધાંત જ્ઞાન સંબંધમાં સરખોજ
અભિપ્રાય ધરાવે છે. આ ઉપરથી ત્યારે પ્રશ્ન
એ ઉદ્ભવે છે કે, જે અધ્યાત્મ અથવા સિ-
દ્ધાંતના કારણે જૈનના બે મુખ્ય સંપ્રદાય છે,
અને બે મુખ્ય સંપ્રદાયના જૂદા જૂદા ઉપ-
સંપ્રદાયોમાં ફેર નથી, તો એવાં કયાં કારણો

તેઓ જૂદા પડ્યા હોય? સિદ્ધાંત અને અધ્યાત્મમાં જૈનના બે મુખ્ય સંપ્રદાયો અને પાછા તે પ્રત્યેકના અનેક ઉપસંપ્રદાયોમાં ભેદ નથી; ત્યારે કયો વિષય બાકી રહે છે કે જે પરત્વે ભેદ પડે છે તે હવે જોઈએ. આ વિષયને શોધી કાઢવો એ કાંઈ મુશ્કેલ નથી. તે અત્યંત સરળ છે. બન્ને સંપ્રદાયો, જે કારણથી જૂદા પડ્યા છે તે કારણ ધર્મ વ્યવહાર પ્રવૃત્તિનું અથવા ક્રિયાકાંડ સંબંધીનું છે. આજ રીતે દિગમ્બરને વિષે કાષ્ઠાસંધ આદિ ચાર સંધરૂપ જે ચાર ભેદ પડ્યા તે પશુ ક્રિયાકાંડને લઇને છે. શ્વેતામ્બરના ગમ્છીની સંખ્યા ધણી મોટી છે. સાધારણ રીતે તે ૮૪ ગણાય છે. આ ગમ્છીની ઉત્પત્તિનાં કારણો તપાસવા જમ્બુ, તો જણાશે કે, મુખ્યપણે ક્રિયાકાંડને લગતું કારણ છે. ત્રિધિ-પક્ષ અથવા અચલગમ્છ અમુક આકારે ક્રિયા-વિધિનિરૂપણ કરે છે, તોપણ ખરતરગમ્છ બીજી રીતે ખતાવે છે; અને તપગમ્છ ત્રીજા પ્રકારે સ્થાપે છે. સર્વ ગમ્છીની ઉત્પત્તિનું કારણ આ એકજ પ્રકારનું છે, એમ જો અવલોકન કરવામાં આવશે તો તરત જણાઇ શકશે.

જો આવી રીતે વિધિના નિષેધ પ્રતિપાદનમાં શ્વેતામ્બરોનાં સમય અને વીર્ય વપરાયાં હોય, તો એ દેખીતું છે કે, તેણે પણ અધ્યાત્મલક્ષ્યને ધણો મોટો ભોગ લીધો હોવો જોઈએ.

જેમ મતભેદ થોડાં તેમ અધ્યાત્મ લક્ષ્ય વિશેષ, અને જેમ મતભેદ ધણા તેમ અધ્યાત્મ-લક્ષ્ય ઓછો. કેમકે જેટલા મતભેદ તેટલી સમય અને વીર્યની હાની. દિગમ્બરોમાં શ્વેતામ્બરો કરતાં મતભેદો થોડાં છે એટલે તેને સમય અને વીર્યની થોડી હાની થયેલી; અને શ્વેતામ્બરોમાં મતભેદ ધણા તેમ સમય અને વીર્યની હાની વિશેષ. વળી, આ હાની એ અધ્યાત્મ લક્ષ્યને નિર્જળ કરનાર છે. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં જે અનેક મતભેદો થયા તેનો સમય લગભગ હેમચંદ્રાચાર્યના વખત પછી

છે, અને આ વખત પછીથી શ્વેતામ્બરોના અધ્યાત્મિક લક્ષ્ય ધણો ઓછો થવો શરૂ થયો છે.

આ ઉપરાંત એક બીજું વિશેષ કારણ એ છે કે, શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની મૂળ લગભગ યતિવર્ગના હાથમાં હતી. આ યતિવર્ગ અતિશય શિથિલપણાને પામ્યો તેથી તેના તરફથી અધ્યાત્મમગ્નને પોષણ મળવું તો દૂર રહ્યું પણ ઉલટું તેણે મંત્રજનનાદિ જંગળો કરી મૂકવાથી અધ્યાત્મ લક્ષ્યથી લોકદષ્ટિ લગભગ વિમુખ થઇ. યતિ વર્ગના આ પામર સ્થિતિના સમયે, શ્વેતામ્બરોમાં જે સમર્થ પુરૂષો થયા તેઓને વીતરાગના માર્ગના રક્ષણ અર્થે, આ યતિ-વર્ગને નિઃસત્વ કરી નાંખવામાં પોતાનો સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો; અને એ કારણે પણ અધ્યાત્મ લક્ષ્યને ધણું ઓછું પોષણ મળ્યું હોવું જોઈએ.

આ છેલ્લાં બે કારણો ખતાવવામાં આવ્યાં તેથી અધ્યાત્મ લક્ષ્યને જેટલું સહન કરવું પડ્યું છે તેટલું બીજાં કારણપણ કારણથી સહન કરવું પડ્યું નથી.

આ સંબંધી કારણોથી અધ્યાત્મ લક્ષ્ય ધસાતો ધસાતો શ્રી આનંદધન અને શ્રી યશો-વિજય ઉપાધ્યાયના સમયમાં દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થયો. આનંદધનજી મહારાજે પોતાની રચેલી ‘સ્તવનાવલિ’માં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય કેવી ધસાયેલી સ્થિતિમાં શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને વિષે વર્તેલો હતો, તેનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપ્યો છે. શ્રી યશો-વિજયજી મહારાજે પણ તેવોજ ખ્યાલ આપ્યો છે. એક સ્થળે યશોવિજયજી મહારાજે જે એવા આશ્ચર્યમાં કહ્યું છે કે, બાહ્ય ધામધૂમ મચી રહી છે; અને જ્ઞાનમાર્ગ દૂર રહ્યો છે તે જે તિલક શબ્દોમાં પ્રસંગ દોર્યો છે તે અધ્યાત્મ લક્ષ્યની તે વખતની શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને વિષે કેવી નિર્જળ સ્થિતિ થઇ ગયેલી તેનું આબેહુપ ચિત્ર આપે છે.

વિક્રમના ૧૭૦૦ ના સૈકાની પૂર્વે થોડાંજ વર્ષો અગાઉ આ બન્ને મહાત્માઓ વિદ્યમાન

હતા: એટલે આ સમયની અધ્યાત્મિક સ્થિતિથી આપણે વાકેફ થયા. આ સમયની શ્વેતામ્બરોની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ કેવી પામર-પણાને પહોંચેલી તેનો વિશેષ ખ્યાલ એટલા ઉપરથી આવી શકશે કે, આનંદધનજી મહારાજે જ્યારે અધ્યાત્મ લક્ષ્ય બણી સંપ્રદાયને દોરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે સંપ્રદાયના મોટા ભાગે તેમને અન્યથા આકારે જોઈ તેઓનો તિરસ્કાર કર્યો હતો.

સત્તરમા સૈકા પછીથી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સ્થિતિ વધારે ધસાતી ચાલી છે એ વાત નૂતન નથી એ વાત સર્વ કોઈના જાણવામાં છે. ઉપર કહ્યા અનેક કારણોને લઈને ધસારો પામેલી શ્વેતામ્બરોની આધ્યાત્મિક સ્થિતિ તથા પ્રકારના કારણો મળતાં વિશેષ ધસાતી ચાલે એ ખરું; પરંતુ હવે તે કારણોમાંનાં ધણીખરાં કારણો ચાલ્યા ગયા છતાં, શ્વેતામ્બરોનો આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય શા કારણે વર્ધમાન થતો નથી એ સંબંધી નિરાકરણ કરવું રહે છે.

અમારા પામર અભ્યાસ અનુસારે અમને લાગે છે કે, હમણાંના જેવા સમયમાં, પ્રથમનાં જેવાં ધસારો આપનારાં કારણો દૂર થયા છતાં, શ્વેતામ્બરોનો આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય વર્ધમાન થતો નથી. એનું મુખ્ય કારણ, ઉપર શ્વેતામ્બરના બંધારણમાં રહેલા કોઈ એક એવા તત્ત્વને વિષે ધસારો કર્યો છે તે કારણ છે.

શ્વેતામ્બર દશાનું બંધારણ જોતાં, અમે જે વારંવાર કહ્યા કરીએ છીએ તે હેતુએ શ્વેતામ્બર દશા શાસન-રક્ષણ માટે ખરેખર ઉપકારક છે; પરંતુ એ દશામાં એવું તત્ત્વ આવશ્યકતા સહિત રહ્યું છે કે જે વ્યવહાર માર્ગને વિશેષ પોષણ આપી શકે. શ્વેતામ્બર દશાના કારણે જગત પરિચય ત્યગી જીવોને પણ વિશેષ રહે, અને જગત પરિચય એવી ચીજ છે કે, જે અધ્યાત્મ લક્ષ્યને વિસરાવી દેવામાં બળવાન કાર્ય કરી શકે. દિગમ્બર દશા પ્રપંકોએ જગત પરિચય ન થવા પામે

તેટલા માટે મુદ્દલ અવકાશ રાખ્યો નહી, એટલે તેના તરફથી જગત પરિચયનું પ્રતિપાદન રહ્યું નહીં; ઉલટો તેનો નિષેધ તેના તરફથી રહ્યો. શ્વેતામ્બર દશા એવી છે કે, જગત પરિચય રાખવાનું કોઈ અંશે નિમિત્ત છે; એટલે શ્વેતામ્બરે દશા પ્રપંકો તરફથી જગત પરિચય માટે અવકાશ રાખ્યો છે; આ અવકાશ રાખવાના કારણે તેના તરફથી જગત પરિચયનું કોઈ અંશે પ્રતિપાદન રહ્યું. અજ્ઞાન દશામાં વર્તતા જીવનો સ્વભાવ એવો છે કે જે જરા અવકાશ મળ્યો, તો જેમ તેમ સાનુકૂળ નિમિત્તો મળતાં જાય, તેમ તેમ તે અવકાશને વધારે ને વધારે લંબાવવાનું મન કરે છે. આ રીતે લંબાવેલા અવકાશને કારણે શ્વેતામ્બરોનો આધ્યાત્મિક લક્ષ્ય, કાંથી વૃદ્ધિ પામે?

લંબાવેલા અવકાશનો ક્રમે ક્રમે ગેર ઉપયોગ થવા લાગે છે ત્યારે શાસનના ખરા હિતસ્ત્રી મહાત્માઓ તે પ્રત્યે અંકુશ મૂકવા પ્રયત્ન કરે છે. તે એવી રીતે કે, જ્યારે યતિવર્ગે ઉપકારબુદ્ધિએ શ્વેતામ્બર દશામાં અવકાશ રાખ્યો છે તેનો ગેરઉપયોગ કરવા માંડ્યો ત્યારે, સંવેગી સંપ્રદાયના સ્થાપકો તેના ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે પ્રયત્ન પુરૂષાર્થો કર્યો નહોતો. એક તરફથી યતિ વર્ગ કે જેના હાથમાં શાસનની લગામ હતી તેના તરફથી અધ્યાત્મ લક્ષ્ય કરાવવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ શિથિલાચાર વધારવાનું થયેલું ત્યારે અધ્યાત્મની સ્થિતિ વિશેષ સંપ્રદાયની થઈ ગઈ. સંવેગી સંપ્રદાયના સ્થાપક પુરૂષને યતિવર્ગ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડેલો અટલે તેઓ તરફથી અધ્યાત્મ લક્ષ્યના પોષણ માટે, જે સમય અને નીર્ધાર અંકુશ મૂકવામાં વપરાયેલા તેટલા અધ્યાત્મ લક્ષ્ય વધારવાનાં કામમાં આવ્યાં નહીં. આ રીતે શ્વેતામ્બરના નવો ઉપસંપ્રદાય બંધાયો. આજ રીતે જ્યારે પ્રતિમા પૂજન અંગે ધણી ઉપાધિઓ કરી મૂકવામાં આવેલી ત્યારે અચલગમ્બના સ્થાપક પુરૂષને પોતાનાં શક્તિ અને સમય તે ઉપાધિઓ ઉપ-

ર અંકુશ મુકવામાં વાપરવાં પડેલાં. શ્વેતામ્બરના જે જે ગરુડો થયાં છે એ આવાં ક્રિયાકાંડના હેતુએ થયાં છે; અને તે કારણથી શ્વેતામ્બરોને વિષે અધ્યાત્મ લક્ષ્ય વર્ધમાન પામતો અટક્યો છે.

શ્વેતામ્બર દશામાં રખાએલા ઉપકારક અવકાશના કારણે તેમાં ક્રિયાકાંડના અનેક ફેરફારો થયા કયાં છે; અને આ ક્રિયાકાંડથી થએલા ફેરફારોએ અધ્યાત્મ લક્ષ્યને પોષણ મળવા દીધું નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, શ્વેતામ્બર દશામાં એવું કાંઈ રહ્યું છે કે તેને વ્યવહાર માર્ગ બહુ લક્ષ્ય આપવાની વખતો-વખત જરૂર પડે છે; અને આ જે જરૂર પડે છે તે કારણે તેના તરફથી અધ્યાત્મ લક્ષ્યનું પોષણ થવામાં નેષ્ટએ તેવું બીયું ઉપયોગમાં આવી શકતું નથી. સકારણ રહેલા અવકાશને લઇને વ્યવહાર માર્ગમાં શિથિલતા દૂર કરવા માટે વ્યવહાર માર્ગ ઉપર ધણો વિશેષ ભાર શ્વેતામ્બર મહાત્માએને વખતો વખત આ પવો પડે છે. આવી રીતે વ્યવહાર માર્ગ ઉપર અપાયેલા ફરજિયાત પણ સકારણ ભારનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનો લક્ષ્ય વ્યવહાર માર્ગ બહુ વળી ગયો છે.

એક તો ઉપર કહ્યા અનેક કારણોને લઇને ધસારો પામેલ અધ્યાત્મ લક્ષ્ય અને બીજું વ્યવહાર માર્ગ બહુ ઉપર જણાવ્યા મુજબનો વધારે ભારતે કારણથી શ્વેતામ્બરોનો લક્ષ્ય અધ્યાત્મબહુ નેષ્ટએ તેવો તીવ્ર નથી રહ્યો.

આ ઉપરથી વાચક વર્ગ નેષ્ટ શકશે કે, શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય ઓછો રહેવામાં ક્યાં ક્યાં કારણો છે. વર્તમાનમાં શ્વેતામ્બરોમાં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય કેટલો ઓછો છે તેનો ખ્યાલ એકજ દાખલાદ્વારા આપીશું. શ્રીમાન રાજચંદ્રે જ્યારે, આનંદધનજી મહારાજની પેઠે અધ્યાત્મ લક્ષ્યની અગત્ય ઉપર ભાર મુકવો શરૂ કર્યો ત્યારે, અધ્યાત્મ લક્ષ્યની ન્યૂનતા પામી ગયેલ જીવોએ એમ કહેવા માંડ્યું કે, તેઓ તો અધ્યાત્મી છે. ક્રિયાને ઉત્થાપે છે, ખરી રીતે

જોતાં શ્રીમાન રાજચંદ્રે તો ક્રિયાકાંડનું ફળ અધ્યાત્મબહુ વળવા માટેનું છે એમ, શ્રીમાન આનંદધનજીની પેઠે સમજાવવાનું કર્યું હતું, પણ જેમ શ્રીમાન આનંદધનજીને તે સમયના લોકો અન્યથા સ્વરૂપે જોતા હતા તેમ શ્રીમાન રાજચંદ્રેને જોતા હતા. પરંતુ ખુશીની વાત કે, હવે ધીમે ધીમે તેઓનો ઉદ્દેશ સમજાવવા લાગ્યો છે.

આ વિષય પૂર્ણ કરતાં, અમારે જણાવવું નેષ્ટએ કે, શ્વેતામ્બર દશા કરતાં દિગમ્બર દશા તરફ અમારો કિંચિત્ માત્ર પણ પક્ષપાત નથી. આ વિષયને અંગે અમારે તેની વિશેષતા બતાવવી પડી છે તે ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, અમે સર્વાંગે તેની વિશેષતાનું નેષ્ટએ છીએ.

જે હમણા શાસનનો ઉપકાર કોણે વધારે કર્યો છે એ વિષય ચર્ચતા હોઇએ-જે કોઇ પ્રસંગે ચર્ચવા ધારીએ છીએ-તો શ્વેતામ્બર દશાની વિશેષતા ગાઇએ, અને દિગમ્બર દશાની ન્યૂનતા ગાઇએ એક બીજી વાત એ છે કે, અમે અધ્યાત્મ લક્ષ્ય માટે ચર્ચા કરી છે તેનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે, અમે ક્રિયા માર્ગનું ઉત્થાપન કરીએ છીએ. અધ્યાત્મ લક્ષ્ય એ નિશ્ચયનયનો વિષય છે, અને ક્રિયાકાંડ એ વ્યવહારનયનો વિષય છે. જેમ શ્રીમાન રાજચંદ્રે ‘આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રી’માં કહ્યું છે કે, નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ; એકાંતે વ્યવહાર નહિ, બન્ને સાથ રહેલ.

તેમ અમે પણ આ વિષયમાં કહ્યું છે. વળી, શ્વેતામ્બર દશાના બંધારણમાં રહેલા તત્વ માટે જે ધસારો કરવામાં આવ્યો છે તે ઉપરથી અમને એવા આકારમાં સમજવા નહીં કે, અમે તેના બંધારણમાં દોષ નેષ્ટએ છીએ. કેટલીક ચીજ એવી હોય છે કે, જેમાં ધણો ઉપકાર હોય છે પણ તેમાં કોઇ તત્વ એવું પણ હોય છે કે જેને રાખવાની જરૂર છતાં તેનો ઉપયોગ અન્યથા આકારે થઇ શકે છે. જે શ્વેતામ્બર દશામાં આ આવશ્યક અવ-

કાચ રાખનારું તત્વ ન હોય તો, જૈન શાસ-
નો પ્રકાશ પણ ન હોય. જેમ શ્વેતામ્બરમાં
આ પ્રકારનાં આધ્યાત્મિક લક્ષ્યને ન જરૂરનું
તત્વ રાખવું પડ્યું છે, તેમ દિગમ્બર દશામાં
જે તત્વ છે તે અધ્યાત્મ લક્ષ્યને ઉપકારક છે,
પરંતુ શાસન ઉદ્દેશને માટે જરૂરનું નથી.

આ લેખ વાંચતાં કેટલાક એવા અભિ-
પ્રાયપર ખેંચાઇ જવાનો સંભવ છે કે, દિગ-
મ્બરોને વિષે વિશેષ અધ્યાત્મ છે એમ અમારો
કહેવાનો ઉદ્દેશ છે. અમારો કહેવાનો હેતુ એવો
છે કે, શ્વેતામ્બર દશામાં આવશ્યક વ્યવહાર
ઉપર બાર મૂકવાનું તત્ત્વ દિગમ્બર કરતાં વિશેષ
છે, તેમ દિગમ્બર દશામાં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય ઉપર
સ્વાભાવિક રીતે લક્ષ્ય રહે એવું તત્ત્વ પણ
છે; તથાપિ જ્ઞેયશ્વેતામ્બરોએ પ્રરૂપેલ આવશ્યક
અને ઉપકારક વ્યવહારને વિષે રહેલા અવકાશ-
ને જોઇએ તે કરતાં વિશેષ ક્ષંભાવવામાં આવતાં
અધ્યાત્મ કરતાં જોઇએ તે કરતાં વિશેષ બાર
વ્યવહાર ઉપર મૂકાયો હોય તો, દિગમ્બર દશામાં
એવું પણ તત્ત્વ રહેલું હોવું જોઇએ કે, વ્ય-
વહાર પ્રત્યે જેટલો બાર મૂકવો જોઇએ તે
કરતાં ઓછો, અને અધ્યાત્મ ઉપર જોઇએ
તે કરતાં વિશેષ બાર મૂકવો ગયેલ નજરે પડે
છે; કારણ કે જ્ઞેય તેમ ન હોત, તો તેમાંથી
'સમયસારીઆ' નામનો શબ્દ અધ્યાત્મી
અથવા શુક્લ અધ્યાત્મી જેવો જે વર્ગ નીક-
ળ્યો છે તે નીકળવા ન પામત. ઉપર 'સમય-
સાર' નામના જે અદ્ભુત ગ્રંથની વાત કહે-
વામાં આવી છે તે ગ્રંથ માત્ર વાંચીને દિગ-
મ્બરોમાં એક એવો વર્ગ નીકળ્યો છે કે, જે

માત્ર શબ્દ અથવા શુદ્ધ અધ્યાત્મીઓને લગ-
ભગ મળતો છે. આ વર્ગ 'સમયસારીઆ'
નામથી ઓળખાય છે. કહેવાનો હેતુ એવો
છે કે, દિગમ્બર દશામાં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય વિશેષ
રહી શકવાના તત્ત્વ વિશે અમે જેટલા જગૃત
છઇએ તેટલાજ તેમાં શુદ્ધ અધ્યાત્મી બનાવ-
વાના કોઇ અંશે રહેલા તત્ત્વ વિષે અમે સાવધ
છઇએ.

આટલી વાત કહી પછી એક વાત કહે-
વાની ખાસ જરૂર છે. અમને એમ કહેવામાં
આવશે કે, અમે વ્યવહાર તથા અધ્યાત્મ કોને
કહેવા માંગીએ છીએ. અમે શ્રીમાન્ રાજચં-
દ્રના નીચેના શબ્દો

ગચ્છ મતની જે કલ્પના,
તે નહીં સદ્ વ્યવહાર,
ભાન નહીં નિજરૂપનું,
તે નિશ્ચય નહીં સાર.

માં વ્યવહાર અને નિશ્ચયની વ્યાખ્યા ક-
રીએ છીએ. જેઓ પોતાના-નિજસ્વરૂપના
ભાન સહિત ક્રિયાકાંડ આદિ વ્યવહાર કરે છે
તે વ્યવહાર અને અધ્યાત્મ બન્ને પ્રાપ્ત કરે
છે; પરંતુ જેઓ માત્ર ગચ્છ અને મતની
કલ્પનામાંજ રહે છે, તે જેમ સદ્વ્યવહારને
સેવનારા નથી; તેમજ જેઓ નિજરૂપનાં ભાન
વિના માત્ર મુખેથીજ અધ્યાત્મનો વાર્તાલાપ
કરે છે તેઓ ખરા અધ્યાત્મી નથી; માત્ર
શબ્દ-અધ્યાત્મીઓ છે. જેઓ આત્મ-ભાન
વિના ક્રિયા કાંડ સેવે છે તેઓ મુખેથીજ
અધ્યાત્મની વાતો કરનારાં કરતાં ઉત્તમ છે એમ
અમારો નિશ્ચય છે.

**જૈનના મુખ્યપણે પ્રવર્તતા ત્રણે સંપ્રદાયોની ભવિષ્યની સ્થિતિનો
વર્તારો-પ્રથમ કોને સહન કરવું પડશે ?**

જૈનમાર્ગમાં અત્યારે મુખ્યપણે ત્રણ પ્રકા-
રના સંપ્રદાયો પ્રવર્તે છે. શ્વેતામ્બર મૂર્તિ-
પૂજક, શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી અને દિગમ્બર.

હિંદુસ્થાનના આ ભાગમાં શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક,
અને શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસીનું જોર વિશેષ
છે, બ્યારે ઉત્તર હિંદુસ્થાન તરફ દિગમ્બરનું

જેર વિશેષ છે. આ ત્રણે સંપ્રદાયોની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરવાનો અહીં પ્રસંગ અમે લખ્યો છીએ.

જૈન કોમ વ્યાપારી હોષ તેની પ્રસિદ્ધિ સર્વત્ર સારી રીતે છે. તેમજ જૈનિયોના પૂર્વ-જ્ઞેએ જ્ઞાન-અને ધર્મ પ્રચારમાં પૂર્વે ઘણો પુરુષાર્થ કર્યો હોવાથી અત્યારે તેના સંબંધી સાહિત્ય અને શૌલખેણ કરવાનાં સાધનો ઘણાં વિદ્યમાન છે એ કારણથી પણ જૈનની પ્રસિદ્ધિ ઘણી વર્તે છે. આ કારણેજે જૈન એ એક જાણીતો ધર્મ ગણાય છે; પરંતુ જો તેનાં વર્તમાન જ્ઞાનસ્થિતિ અને ધર્મ પ્રચાર પ્રયત્નોનો વિચાર કરીએ, તો તે કારણે તેની પ્રસિદ્ધિ ઘણી અદ્ય ગણાય, તાત્પર્ય કે, જો વ્યાપાર અને પૂર્વજ્ઞેનાં ભગીરથ પ્રયત્નોને કારણે થતી પ્રસિદ્ધિને બાજુ ઉપર રાખી, આધુનિક જ્ઞાન સ્થિતિ અને ધર્મપ્રચાર પ્રયત્નો જોઈએ, તો તે કારણે તે મુદ્દલ પણ પ્રસિદ્ધિ મેળવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી; અર્થાત્ બીજાં દર્શનોની સરખામણીએ, જૈનદર્શનનો ઉદ્ભાવ પ્રયત્ન ઘણો અદ્ય છે.

એક સમયે જો દર્શન વેદ જેવા પ્રમુખ ધર્મની સામે સ્પર્ધા કરવા માટે પ્રખ્યાત હતું. એક સમયે જો બૌદ્ધ જેવા મહા વિસ્તારવાન દર્શનના હરીફ તરીકે પંકાવું હતું, તે જૈન-દર્શનની અત્યારે સ્થિતિ જોઈએ, તો એવી લાગે છે કે જેવી એક મહાન નગરી હોય, અને તે ઉજડ થઈ જતાં થોડાં થોડાં ખડેરો જણાતાં હોય. આવી સ્થિતિ જૈનદર્શનની અત્યારે વર્તે છે.

આ સ્થળે જો પ્રત્નો વિચારવાના છે તે એ છે કે, જૈન માર્ગની આવી ખડિર જેવી સ્થિતિ છે તે એમને એમ કાયમ રહેવાની છે કે સુધરવાની છે, કે અથવા વધારે નિર્બળ થવાની છે. જૈનમાં અનેક સંપ્રદાયો હોવાથી એક અખંડ જૈન માર્ગ તરીકેની આ ત્રણ પ્રત્નોમાં પૂછેલી સ્થિતિનો તો વિચાર થઈ શકે તેમ નથી; કારણ કે સઘળા સંપ્રદાયોનું મટી

જવું થઈ એક અખંડ જૈન માર્ગ થઈ શકે એવાં ચિન્હો કંઈ પણ દીસતાં નથી. એવી સ્થિતિની આશા તો ભારે રાખી શકાય કે, કોઈ અપૂર્ય વીર્યવાન પુરુષ નીકળી આવી, આખા જૈન માર્ગનું પુનઃ બંધારણ કરે. જૈનનો આવો દહાડો ક્યારે આવશે, એ તો કોઈથી ભવિષ્ય બાંખી શકાય તેમ નથી.

સ્થિતિ આવી હોવાથી અખંડ જૈન માર્ગ સંબંધીનો વિચાર કરવાની જરૂર રહેતી નથી; એટલે પછી વર્તમાનમાં પ્રવર્તતા ઉપર કહ્યા ત્રણ સંપ્રદાયના પ્રત્યેકના ભવિષ્ય સંબંધી વિચાર કરવો રહે છે. ઉપર ઉદ્ભવાવેલા ત્રણ પ્રત્નોનો પ્રત્યેક સંપ્રદાય સંબંધી અનુક્રમે વિચાર કરશું. કોઈ પણ ધર્મનું સ્વરૂપ એ કારણે વડે પારખી શકાય છે. આ એ કારણે તે જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે. ઉપરના ત્રણ પ્રત્નોનું સમાધાન કરવા માટે પ્રથમ આ જ્ઞાન અને ચારિત્ર સંબંધી પ્રત્યેક સંપ્રદાયની સ્થિતિ વિચારવી પડશે.

પ્રથમ જ્ઞાન સંબંધી, મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોની જ્ઞાનસંબંધી સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, ધર્મ સંબંધી જ્ઞાનનો પ્રચાર, જૈનદર્શનમાં જે અદ્યુત જ્ઞાન પ્રરંધુ છે તેની સરખામણીએ ઘણો અદ્ય છે; વળી જે થોડો ઘણો જ્ઞાન પ્રચાર છે તે, નાની જેવી સાધુની સંખ્યામાં છે. શ્રાવક વર્ગમાં તો ઉત્સર્ગપણે જોતાં જ્ઞાનની સાથે વૈરભાવ વર્તેલો લાગે છે. આમ છતાં પણ શ્વેતામ્બર સાધુ વર્ગમાં જે જ્ઞાનનો પ્રચાર છે તે સ્થાનકવાસી વર્ગના કરતાં કેટલેક દરજ્જે વિશેષ છે. દ્વિગમ્બરોની સરખામણીએ, દ્વિગમ્બર ગૃહસ્થ વર્ગ કરતાં શ્વેતામ્બર સાધુ વર્ગમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર વિશેષ છે. શ્વેતામ્બર ગૃહસ્થ વર્ગમાં દ્વિગમ્બર ગૃહસ્થ વર્ગ કરતાં જ્ઞાનપ્રચાર ઓછો જણાય છે. મૂર્તિપૂજક જૈન ગૃહસ્થ વર્ગની સાથે સ્થાનકવાસી ગૃહસ્થ વર્ગની જ્ઞાન સંબંધી સરખામણી કરીએ, તો તેમાં ખડુ ફેર પડી જાય તેમ નથી, મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર જૈનિયો અને

સ્થાનકવાસી જૈનિયોની વસતિનું પરિમાણ ધ્યાનમાં રાખતાં, સ્થાનકવાસી ગૃહસ્થ વર્ગ કે રતાં મૂર્તિપૂજક ગૃહસ્થ થોડા અંશે કદાચ વધે તો વધે. બાકીનું લગભગ મોટા ફેર નથી જણાતો. જ્ઞાન સંબંધીની આ ત્રણે સંપ્રદાયોની સ્થિતિ પરસ્પરની સરખામણીએ છે. પરંતુ ત્રણે સંપ્રદાયમાંથી એકેની એવી સ્થિતિ નથી કે, જૈન શિવાયનાં બીજાં દર્શનોના વિદ્વાન વર્ગ પર જ્ઞાન સંબંધી વિષય મેળવી તેઓને જૈની બનાવી શકે, અથવા તો જૈની વલણ પશુ કરાવી શકે; કે જેવી રીતે હેમચંદ્રાચાર્યે ૩૩૦૦૦ બ્રાહ્મણોને જૈનો બનાવ્યા હતા. દિગમ્બરોમાં તો સાધુ વર્ગનો ઉત્સર્ગ પણે લોપ થઈ ગયો છે, એટલે તે વર્ગના સાધુઓ તરફથી તો જ્ઞાન ઉદ્ઘાટની આશાજ નહીં.

હવે ચારિત્ર વિષય લઈએ. ચારિત્ર વિષય એટલે મોટો છે કે જેની અંદર આખાં આચરણનો વિષય આવી જાય છે. જેને જમ્પફ ચારિત્ર જૈનમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ચારિત્ર તો શોધ્યું કવચિતજ નજરે પડે તેમ છે. એટલે ઉત્તમ ચારિત્રના અતિશયથી શાસનનું દીપાવવાપણું સંભવતુંજ નથી. અત્યારે ચારિત્રની પ્રવૃત્તિમાં જે હદ અંધાર ગયેલી જોવામાં આવે છે તે તો ક્રિયાકાંડના આવી વસેલી જોવામાં આવે છે. આ ક્રિયાકાંડના વિષયમાં ત્રણ સંપ્રદાયમાંથી કયો સંપ્રદાય વધી જાય છે તે નહીં કરવું ઘણું મુશ્કેલ લાગે છે. પ્રથમ સાધુ વર્ગને લઈએ, તો દિગમ્બરોના સંબંધમાં તો એ માટે કાંઈ બોલવાનુંજ નથી, કેમકે સાધુ વર્ગનો લોપ છે. હવે શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક અને શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસીના સાધુ વર્ગની સરખામણી કરીએ, તો તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓમાં અમારી માનીનતા પ્રમાણે શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક કરતાં શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી વધી જાય તેમ છે. અને જ્યાં સુધી

જોયું છે ત્યાં સુધી જ્ઞાન અંગે કોઈ એવી કોઈ મ્બર મૂર્તિપૂજક સાધુવાનો મોટો ભાગ સ્થાનકવાસી કરતાં વધારે આ ક્રિયા સંબંધમાં શિથિલ થઈ ગયો છે. હા, એટલું ખરું કે, શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક સ્થાનકવાસીઓ કરતાં શ્રાવિવિષય જાણવામાં કંઈક વિશેષ બનું. ભવી હશે; પરંતુ તેઓ શ્રાવિવિષય કંઈક વધારે સારી રીતે જાણતાં છતાં, શ્રાવિ વિષય વ્યવહાર રીતે સાચવવામાં જોઈએ તેવા જાગૃત નથી. કેટલાક તો તે બાબતમાં શિથિલ પણે જોવામાં આવે છે. શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી શ્રાવક વર્ગ અને શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક શ્રાવક વર્ગની લગભગ સમાન સ્થિતિ છે. શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક શ્રાવક વર્ગે શ્રાવિ વિષયમાં વધારે જાણકાર જણાય છે.

હવે દ્રવ્ય વિધિઓના સંબંધમાં ત્રણેની સરખામણી કરીએ. દ્રવ્યવિધિ અર્થાત બાહ્ય કારણો અંતર કારણોને પ્રેરે એવાં તત્ત્વો. અત્યારે સામાન્ય રીતે જોતાં દેશ દર્શનાદિ પ્રસંગો તેને દ્રવ્યવિધિઓ કહેવામાં આવે છે. આવી દ્રવ્યવિધિઓના સંબંધમાં જણાવવાનું કે, સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં તો તેવું કશું નિરૂપણજ નથી. દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર લઈએ, તો બાહ્ય ભગ્યતામાં શ્વેતામ્બરો દિગમ્બરો કરતાં કેટલેક દરજ્જે વધી જાય તેમ છે. શ્વેતામ્બરો બાહ્ય ભગ્યતા, અન્ય દર્શનોમાં જૈનનો પ્રભાવ બતાવવામાં ઉપકારક જણાય છે. આત્મિક પ્રભાવ માટે દિગમ્બર વિધિઓ ઉપકારક જણાય છે.

આ પ્રકારે ત્રણે સંપ્રદાયોની સ્થિતિ છે. હવે આ ત્રણે સંપ્રદાયોની સ્થિતિપરથી ભવિષ્યનો વિચાર કરીએ. ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં પહેલાં ભવિષ્ય કાળમાં ક્યાં તત્ત્વો સામે થઈ જૈનમાર્ગનો પ્રભાવ અને જૈનમાર્ગનું રક્ષણ કરવાનું છે તે જોવું પડશે.

અત્યારે હિંદમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પ્રચાર થતો શરૂ થયો છે. આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાથી

પ્રાણેર વિશેષ છે. આ ત્રણે અર્ધમાનતા થાય એવા તત્ત્વો નિર્માણ કરેલા છે. આ વાત હવે છુપી નથી. સર્વ કોષ તે વાત જાણે છે; અને જાણતાં હોવાથી જ તે ન વધે તેટલા માટે ધાર્મિક કેળવણી આપવાની જરૂર છે. એવી ચળવળ દરેક ધર્મમાં ચાલી રહી છે. આવાં તત્ત્વો ધરાવનારી વિદ્યાની સામે યથ જૈનમાર્ગનો પ્રભાવ અને જૈનમાર્ગનું રક્ષણ ત્રણે સંપ્રદાયો કરી શકશે કે કેમ તે જોવાનું છે.

જેઓને પાશ્ચાત્ય જડવાદનો પરિચય હશે તેઓને જાણવામાં હશે કે, તેઓના સામર્થ્ય સામે પૃથ્વી ઉપરના ધણા ધર્મો ટકી શકવાનો સંભવ નથી. પાશ્ચાત્યવિદ્યા (Science) ના પ્રભાવ પછી ધર્મો ભયભિત થયા છે કે, જેઓનું બળ હવે ચાલી શકશે નહીં. ક્રિશ્ચિયન ધર્મને આ ભય સૌથી પ્રથમ લાગ્યો છે. અને તે કારણે તેઓ ક્રિશ્ચિયન પ્રજાની અંદર ધર્મશિક્ષણ રાજ્યના આશ્રય હેઠળ અપાવવાની લડત ચલાવે છે; એમ સમજીને કે જે ધર્મના સંસ્કારો પ્રથમથી યથ ગયા હોય, તો તેથી પ્રજાના મનનું બંધારણ ધાર્મિક સંસ્કારોવાળું બંધાઈ જાય છે; અને એક વખત ચોક્કસ બંધારણમાં આવી ગયું, તો પછી જડવાદની અસર એકાએક અસર કરી શકે નહીં. પણ આ તેઓની માનીનતા બૂલબરેલી છે; કેમકે ક્રિશ્ચિયન ધર્મનાં જે જે સિદ્ધાંતો છે તે વાસ્તવિક રીતે એટલા તકલાદી છે કે, ગમે તેવા પ્રયત્ન છતાં ટકી શકવા મુશ્કેલ. દાખલા તરીકે, ઇશ્વરનું હોવાપણું, તેનું કર્તાપણું, જગતનું આદિપણું, કાષ્ટરત્નો પિતા વિના માત્ર માતાથી જન્મ એ આદિ, બાબતો વાસ્તવિક રીતે કલ્પિત છતાં તેને સત્યરૂપ ગણાવવાનો પ્રયત્ન ગમે તેવો બળવાન હોય છતાં, કદી પણ નબી શકે તેમ નથી. વિદ્યા (Science) ના પ્રભાવ પછી કર્તા ઇશ્વર જેવું તત્ત્વ કોષ રીતે પણ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. હુસ્તર

વિદ્યાના પ્રભાવ દ્વારાએ જગતનું આદિપણું ટકી શકે એમ નથી. પ્રાણી ઉત્પત્તિ શાસ્ત્રીને લઈને કાષ્ટરત્નો જન્મ માત્ર માતા વડે જ થયો છે એવી વાત ચલાવી લેવાય તેમ નથી. આ રીતે, એવી એવી ધણી બાબતો છે કે, જે જરૂર હાલના વિદ્યા પ્રકાશ પછી ખીસકુલ નભે તેમ નથી. આ કારણે ક્રિશ્ચિયન પ્રજાનો પાશ્ચાત્ય વિદ્યા સામેનો પ્રયત્ન ખરી રીતે કાંઈ સાર્થક કરી શકે તેમ અમારું માનવું થતું નથી,

ક્રિશ્ચિયન ધર્મના આ ઉપર કહ્યા જે સિદ્ધાંતો છે તેને લગતાં જે જે ધર્મનાં સિદ્ધાંતો છે તે તે ધર્મો તેના ગમે તેવા પ્રયત્નો છતાં, ચોક્કસ સમયે, કે જે સમયે વિદ્યા (Science) ના પ્રભાવના પરિપાક થશે ત્યારે ટકી શકવાના નથી. આ વાતની અત્યારે માનીનતા ધણીની નહીં થાય; પણ જેઓ પાશ્ચાત્ય વિદ્યા જે ધીમે ધીમે સંગીન પ્રચાર કરતી જાય છે તેનું અવલોકન કરતા રહેશે, તેને વહેલી મોડી પ્રતિતિ થવા લાગે નહીં રહે.

પૃથ્વી ઉપર એવા ધણા થોડાજ ધર્મો અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે, જે એક આત્માની બાબત વિના ખીજ બધી રીતે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની સાથે બંધમેસ્તા થતા હોય. આવા જુજ ધર્મોમાંનો એક જૈન ધર્મ પણ છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું એક એવું માનવું છે કે, જગતનો કર્તા કોષ નથી, અથવા કર્તા ઇશ્વર જેવું કોષ તત્ત્વ નથી. જૈનનો પણ આજ સિદ્ધાંત છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું એમ માનવું થયું છે કે, જગત અનાદિનું છે, અને જૈનનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત વિખ્યાત છે. પૃથ્વીકાયાદિ યોનિઓમાં જીવનું અસ્તિત્વ હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા શોધતી યથ છે. જૈનની આ શોધ તો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. સ્વભાવથી આ બધું છે એવી માનીનતા હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની થવા લાગી છે. જૈનયો સ્વભાવવાદને અગ્ર ગણીયપદ આપે છે. આ રીતે આવી અનેક

બાબતો છે કે, જે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને જૈનને સમ્મત હોય.

પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને જૈનમાં મુખ્ય ભેદ એ પડે છે કે, પાશ્ચાત્ય વિદ્યા જડવાદ આત્માનું હોવાપણું તથા તેને કર્મનો સંબંધ, એ આદિ જે ભેદ માનતી નથી; જ્યારે જૈન માને છે. એટલે વાસ્તવિક રીતે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા અને જૈનની વચ્ચે આ આત્માના વિષય સંબંધી લડત છે. આ લડતમાં કોણ જય મેળવી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે તેના ઉપર જૈનના પ્રભાવનો તેમજ જૈનના રક્ષણનો આધાર છે.

ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે કે, જૈન-ધર્મનો પ્રભાવ એટલે અન્ય દર્શનો ઉપર જૈનધર્મની પ્રમા પાડવી; અને જૈનશાસનનું રક્ષણ એટલે જૈનને માનનાર પ્રજામાં તેની સ્થિતિ ટકાવી રાખવી. આ પ્રભાવ પાડવાનું અને રક્ષણ કરવાનું કામ ભવિષ્યમાં કોના શીર ઉપર આવી પડશે એ બાબતનો વિચાર કરતાં જણાશે કે, તે કામ ભવિષ્યની જૈન પ્રજાના શીર ઉપર આવવાનું. હવે ભવિષ્યની પ્રજા એવી સ્થિતિમાં મૂકાય તેવા સંજોગો છે કે નહીં તે જોવાનું રહે છે.

કોઈ અસમાની સુલતાની થાય તે જૂદી વાત; બાકી અત્યારના સંજોગો જોતાં એટલું તો જણાય છે કે, જે દ્વારાએ પાશ્ચાત્ય વિદ્યા વાળી કેળવણી આપાય છે તે રાજ્ય અમલની સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી ભવિષ્યની પ્રજાને તે પાશ્ચાત્ય વિદ્યા આશ્રીત કેળવણી ભેટી પડશે. આ વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે એ સર્વ કોઈનો અનુભવ છે.

હજી પાશ્ચાત્ય કેળવણીનું એટલું બધું જોર વધ્યું નથી છતાં અત્યારથીજ જે ફરિયાદ પ્રચલિત થઈ છે કે, પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી ઉછરતી પ્રજામાં નાસ્તિક્ય ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે; અથવા થતો જાય છે; એ એમ જતાવે છે કે, ઉછરતી પ્રજા કોઈ એવા આકારમાં મૂકાઈ છે કે તેના મન ઉપર પાશ્ચાત્ય કેળવણીના સંસ્કારો

અસરકારક રીતે ખેંચી શકે છે. એવો કયો આકાર છે કે જેની અંદર ઉછરતી પ્રજા આવી સ્થિતિ ગ્રહણ કરે છે? એ આકાર એ છે કે, એવા જડવાડી સામે રક્ષણ કરી શકે એવા સંજોગોમાં જેઓ જવાબદાર છે એવા ધર્મ ઉપદેશકો તરફથી તેને મૂકવામાં આવતાં નથી; એટલે કે જે પ્રકારનું ધર્મશ્રદ્ધાનના તત્વનું સિંચન તેમાં કરવું જોઈએ તે પ્રકારનું સિંચન થતું નથી. ધર્મોપદેશકો તરફથી જો આવું સિંચન થતું ન હોય, તો તેમાં તેઓનો પ્રત્યક્ષ દોષ નથી; કેમકે તેઓ જિયારા પોતેજ એવા સંજોગોમાં મૂકાયેલા છે કે, આવું તત્ત્વસિંચનનું કાર્ય કરવાની સ્મૃદ્ધિ મેળવી શક્યા નથી; અર્થાત્ તેઓ એવા જ્ઞાનાદિ અતિશય સંહિત નથી કે, આવું તત્ત્વસિંચન કરી શકે. એક તરફથી આ કારણ છે, અને બીજી તરફથી પાશ્ચાત્ય વિદ્યા એવા પ્રકારે પોતાનું શિક્ષણ આપે છે કે, જે જીવને મિથ્યા તત્વના કારણે અનાદિથી પ્રિય છે; એટલે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના શિક્ષણનું ફળ સંસારિક વૈભવ 'ખીલવવાનું' છે, કે જે વૈભવ જીવને મિથ્યાતત્વના હેતુએ અનાદિથી રૂચીકર છે.

આવી સ્થિતિમાં જે ઉછરતી અથવા ભવિષ્યની પ્રજા છે તેણે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની સાથે આત્મા સંબંધી વિષયની લડત કરી તેમાં જય મેળવી ધર્મનો પ્રભાવ અને શાસનનું રક્ષણ કરવાનું છે તે બનવું સંભવિત છે કે કેમ? અમારી માનીતતા એવી છે કે તેમ થઈ શકીને બનવું સંભવિત નથી. આ વાતનો નિષ્કર્ષ કરવા માટે અવિચ્છેદ જૈન ધર્મ હોય તો તેના સંજોગોનો વિચાર કરત; પરંતુ અવિચ્છેદ તો નથી એટલે વિચ્છેદ થઈ ગયેલા એવો સ્વેતામ્બર મુર્તિપૂજક, સ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી અને દિગમ્બરો પ્રત્યેકનો જૂદો જૂદો વિચાર કરવો પડશે.

ભવિષ્યની પ્રજાને પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને વશ થઈ જતાં અટકાવવાનું કામ પ્રત્યેક સંપ્રદાયના

ધર્મપ્રચારકોનું છે, અને તે કામ તે બે રસ્તા-
દ્વારાએ પાર ઉતારી શકે. એ બે રસ્તા તે
જ્ઞાન અને ચારિત્ર સંબંધી છે.

શરૂઆતમાં આ ત્રણ સંપ્રદાયના ધર્મપ્ર-
ચારકો એવા સાધુ અને શ્રાવક સમૂહાની
જ્ઞાન અને ચારિત્ર સંબંધી સ્થિતિ વર્તમાનમાં
દેવી છે તે કહી ગયા છીએ. આ જે કહી
જવામાં આવેલી સ્થિતિ તેનો ઉપયોગ અહીં
કરવો પડશે.

પ્રથમ દિગમ્બર લઘુએ. અંકાંત દિગમ્બર
દશા આ કળને બહુવા પ્રતિરૂળ હોવાથી તેમાંથી
ઉપદેશક એવા ત્યાગી મહાત્માઓ ઉત્પત્ત થતા નથી.
એમ કહીએ કે તેનો લગભગ જરૂરથી લોપ છે
તો તેમાં કાંઈ પણ અદ્વિત નથી; એટલે
ધર્મપ્રચારના કાર્યની તેના તરફથી તો કિંચિત્
માત્ર પણ આશા નહીં. જે સાધુ વર્ગનોજ
લોપ છે તો પછી તેના તરફથી જ્ઞાનદ્વારાએ
ધર્મપ્રચારનો સંભવ નથી; તેમ ચારિત્રદ્વારા
પણ ક્યાંથી હોય ? કેટલીક વખત એવું બને
છે કે, જ્ઞાન ભલે આપ્યું હોય, પણ ઉત્તમ વીત-
રાગ ભાવ દર્શાવનાર ચારિત્ર હોય તો તે ચારિ-
ત્રદ્વારા પણ સમાજ ઉપર કેટલીક અસર થઈ શકે
છે; અર્થાત્ ચારિત્રદ્વારા ધર્મપ્રચાર થઈ શકે છે.
દિગમ્બર સાધુવર્ગના લોપના કારણે ચારિત્ર કે
જ્ઞાન બંને દ્વારાએ સાધુવર્ગ તરફના ધર્મપ્રચાર-
નો તો અંભવજ નથી. હવે રહ્યો તેનો શ્રાવક-
વર્ગ. સાધુવર્ગના અભાવે શ્રાવકવર્ગમાં સ્વાશ્રયનું
તત્વ દિગમ્બરોમાં સારું રહેતું જેવામાં આવે
કે, અને તે કારણે શ્રાવક વર્ગમાં કેટલાક એવા
મનુષ્યો મળી શકે છે કે જે જ્ઞાનના ઠીક પરિ-
ચયવાળા છે. આવાં મનુષ્યો દિગમ્બર શ્રાવક
વર્ગમાંથી મળી શકે તેમ છે, છતાં તેઓનું
જ્ઞાન સામર્થ્ય એકપક્ષી છે, એટલે કે તે
પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને સારી રીતે જાણનાર નથી-
એટલે તેઓ ઉછરતી ભવિષ્યની જૈન પ્રજાને
પાશ્ચાત્ય વિદ્યા કરતાં જૈન વિદ્યામાં વિશેષતા છે
એવી અસર કરાવી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી.

હવે ચારિત્રદ્વારા દિગમ્બર શ્રાવક વર્ગ, ભ-
વિષ્યની પ્રજાપર છાપ પાડી શકે એમ છે કે
નહીં તે જોઈએ. જેને આત્મિક ચારિત્ર કહે-
વામાં આવે છે એવાં આત્મિક ચારિત્રવાન
પુરૂષો તો સર્વત્ર વિરલજ છે; એટલે દિગમ્બર
માં પણ વિરલ હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય
નથી. એમ માની લઈએ છીએ કે, એવા
વિરલ પુરૂષો છે. ગૃહસ્થ વર્ગને સંસાર પરિચય
રહ્યો એટલે ગમે તેવા ઉત્તમ ચારિત્રધારીઓ
હોય, છતાં જગત્ જીવોની એવી પ્રકૃતિ પડી
ગઈ છે કે, એવા ચારિત્રધારી પર ચોક્કસ
દરજાને સંસારના પરિચયી ગૃહસ્થના ચારિત્રની
અસર ચોક્કસ હોય થઈ શકે છે. અર્થાત્ જેવી
ત્યાગી પુરૂષના ચારિત્રની અસર થઈ શકે છે,
તેવી અસર ગૃહસ્થની થઈ શકતી નથી. આમ
હોવાથી પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો પાળનાર એવી ભ-
વિષ્યની પ્રજા ઉપર ગૃહસ્થવર્ગ ચારિત્રદ્વારા જે
ધર્મની અસર કરી શકે તે એવી ન કહેવાય કે જે
જે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાદ્વારા મળતાં વૈભવિક શિક્ષણ
ઉપર અસર કરી શકે; અને ધારો કે કેટલેક
અંશે કરી શકે, તોપણ એવા ઉત્તમ આત્મિક
ચારિત્રધારી ગૃહસ્થોની એટલી મોટી સંખ્યા
ન મળે કે જે ભવિષ્યની પ્રજાને પોતાના કા-
ળમાં રાખવાને સામર્થ્યવાન હોય.

ચારિત્રનું એક અંગ ક્રિયાકાંડના વિષયને
આપણે ખાસ બાબત તરીકે ચર્ચીશું. દિગ-
મ્બરોનો ક્રિયાકાંડનો વિષય, ઝાઝો બાલ્ય
આડમ્બરવાળો નથી એટલે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને
અનુસરનારોને તે, સ્વેતામ્બરોના કરતાં
વધારે અનુકૂળ પડે તેમ છે; પરંતુ થોડીધણી
પણ અસર કરી શકે તેવું ધર્મવૃત્તિનું સિંચન,
જેવું સ્વેતામ્બરો પોતાના ત્યાગી ઉપદેશકો-
દ્વારા કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે તેવી સ્થિ-
તિમાં દિગમ્બરો, સાધુના અભાવે નહીં હોવાથી
બાલ્ય આડમ્બર રહિતનો ક્રિયાકાંડ દિગમ્બરોમાં
હોવા છતાં તે બહુ કાર્યકારી ન થઈ શકે.

હવે સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજક લઈએ. તેઓ જ્ઞાન અને ચારિત્રદ્વારા ધર્મઅસર કેવી કરી શકે તેમ છે તે જોઈએ. શરૂઆતમાં કહી જવામાં આવ્યું છે કે, સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજક સાધુવર્ગ સ્થાનકવાસી કરતાં જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કેટલેક અંશે વધી જાય તેમ છે; એટલે તેઓ સ્થાનકવાસી કરતાં પોતાના ભવિષ્યના ઉછરતા સમૂહ ઉપર થોડે અંશે પણ વધારે ધર્મઅસર કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે; છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે, તેઓનું જ્ઞાનમળ ધણું કરી એવું નથી કે, જે સંપૂર્ણપણે પાશ્ચાત્યવિદ્યાના બાળથી વિમુખ કરાવી શકે, અર્થાત્ એટલી ધર્મઅસર કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજક સાધુવર્ગ નથી. ચારિત્રદ્વારાએ સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજક સાધુવર્ગ કેવી અસર કરી શકે તેમ છે તેનો વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે, જેવી શક્તિ સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજકના સાધુઓ જાણે છે, તેવી શક્તિપૂર્વક જે સ્થાનકવાસી ધર્મચરુઓ પોતાનું ચારિત્ર પાલન કરતાં હોય, તો સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજકના કરતાં, વધારે અસર નીપજવી શકે, કારણ કે મૂર્તિપૂજક સ્વેતામ્મરના સાધુવર્ગે શક્તિનો વિષય વધારે સારી રીતે જાણતાં છતાં, ચારિત્ર પાલનમાં સ્થાનકવાસી કરતાં વધારે શિથિલ હોવા સંભવે છે. આ વાત બાહ્ય ચારિત્રને અંગે કહી. આત્મિક ચારિત્ર તો સાધુઓમાં પણ વિરલ સ્થળોએ જ હશે. છતાં એટલું પણ આત્મિક ચારિત્ર સાધુઓમાં હોય, તો તે ગૃહસ્થના કરતાં વધારે સારી અસર કરી શકે છે. અમારા આ અભિપ્રાયનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકશે. એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ હોય, પણ તે સંસારમાં રહી ધર્મ સંબંધી અને ખાસ કારણ સંસારના ક્ષણિકપણા માટે જે ઉપદેશ કરતો હશે તો તેની અસર સમાજ ઉપર નહીં થાય. કેમ કે સમાજને તેનો ઉપદેશ અને તેનું વર્તન બંને જુદાં લાગે છે; પરંતુ આજ જગોએ જે

એક બહુ જ્ઞાન સહિત નહીં એવા ત્યાગી હશે, અને તે ઉપદેશ કરી શકવાની સ્થિતિમાં નહીં હોય, છતાં જે તેનો લક્ષ્ય ત્યાગ, વૈરાગ્યમાં વિશેષ હશે તો તેની અસર સમાજ ઉપર થશે; કેમકે તે ન બોલવા છતાં વર્તન સારું કરી દેખાડે છે. આ કારણથી ગમે તેવા ચારિત્રધારી આવકો દિગમ્મરોમાં હોય, તો પણ જે તેવાજ ચારિત્રધારી સાધુઓ સ્વેતામ્મરોમાં હશે, તો તે વધારે અસર કરી શકશે. સ્વેતામ્મરોની આવી સ્થિતિ થોડે અંશે ભોગવવાને લાગ્યશાળી, દિગમ્મરોની અપેક્ષાએ ગણી શકાય. અમે જેમ સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજકના સાધુ વર્ગની આ અપેક્ષાએ વિશેષતા બતાવી, તેમ તેની એક નબળી બાજુ પણ બતાવ્યા વિના અમને ઘટ્ટકો નથી. મૂર્તિપૂજક સ્વેતામ્મરના સાધુ વર્ગમાં જે કહેવા માત્ર સાધુરૂપે હશે તેઓ સમાજ ઉપર ધર્મ અસર કરાવવી તો દુર રહી પરંતુ ઉલટી વિમુખ અસર નીપજવાનું કામ પણ કરતા નહીં હોય એમ નથી. હવે આવક વર્ગ લઈએ. ત્રણે સંપ્રદાયના આવક વર્ગની સરખામણી અમે ઉપર આપી ગયા છઈએ. દિગમ્મર કરતાં કોઈ અંશે કદાચ વધતા હોય તો ભલે, બાકી સ્થાનકવાસીના સરખામણીએ તો બહુજ થોડા અંશ જ્ઞાન સંબંધમાં વધતા હોય તો ના કહેવાય નહીં, આ આવક વર્ગ એવા જ્ઞાન કે ચારિત્ર વિષયક અતિશય સહિત નથી કે, જે ઉછરતી પ્રજાના મન ઉપર પડતી પાશ્ચાત્યવિદ્યાની છાપ રોકી શકે.

ક્રિયાકાંડના વિષયપર આવતાં અમારે જણાવવું જોઈએ કે તેઓએ જે બાહ્ય આડમ્મર વધારી દીધા છે તે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના સંસ્કારીઓને ધર્મ અસર ઉપજાવવામાં બહુ સહાયક નથી; કેટલીક વખતે તેને વિપરીત અસર પણ કરાવે છે કે આમાંજ શું ધર્મ આવી રહ્યો છે? આમ છતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે, સ્થાનકવાસીઓ કરતાં સ્વેતામ્મર મૂર્તિપૂજકોને બાહ્ય ક્રિયાની એક વિધિ

પ્રતિમા પૂજન-ઉપકારનું કારણ થાય છે. જે રીતે ઉપકારનું કારણ થાય છે તે રીત એ છે કે, પ્રતિમા પૂજનાદિનો નાનપણમાં જે ક્રિયાઓનો અભ્યાસ અને પરિચય થઈ જાય છે તેથી ધર્મના ચોક્કસ અંકુરો તેમાં સ્વભાવિક રીતે થઈ જાય છે. આ રીતે જે ધર્મના ચોક્કસ અંકુરો દાખલ થઈ જાય છે તેથી કેટલીક વખતે પાશ્ચાત્ય કેશવણી ભેતાં છતાં તે કેળવણીની અસર, જેવી આવા ક્રિયા ન કરનાર એવા સ્થાનકવાસીઓ ઉપર થઈ જાય છે તેનાં કરતાં ઘણી ઓછી થવા પામે છે. કેટલાક દાખલામાં તો નથી થતી એમ પણ જોવામાં આવ્યું છે.

હવે સ્થાનકવાસીઓ લઈએ. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયનું યંધારણ કોઈ એવા સંજોગોમાં મુકાઈને થયેલું જોવામાં આવે છે કે, તેમાં જ્ઞાનનો પ્રચાર, ખીજા બંને સંપ્રદાયોની સરખામણીએ ઘણો ઓછો રહે છે. તેઓનો સાધુ વર્ગ જ્ઞાન સંપત્તિનાં સંબંધમાં ઘણો પછાત છે એમ ખુદ તેનો શ્રાવક સમુદાય ક્યારેક કહે છે. તેઓમાં ‘સાધુશાળા’ અથવા તેવા પ્રકારની ટ્રેનિંગ સ્કૂલ કાઢવા માટે જે હિલચાલ ચાલે છે-આવી શાળા કાંઈ પ્રજાદાયક થવાનો જો કે ઘણો ઓછો સંભવ છે-તે વાતજ એમ પૂરવાર કરે છે કે સાધુવર્ગ-જ્ઞાન સંપત્તિમાં ઘણો પછાત છે; અને જો પછાત છે તો તેઓ પાશ્ચાત્ય જડવાદ અટકાવવા માટે સમર્થ કેમ જણાય ? વળી જોના સાધુ વર્ગ જ્ઞાન સામર્થ્યમાં પછાત હોય તેના શ્રાવક વર્ગને સ્વાભાવિક રીતે, સાધુ વર્ગના કરતાં વિરોધ પછાત ગણવે જોઈએ. આ કારણથી પાશ્ચાત્ય જડવાદના અનિષ્ઠ પરિણામો સામે, શ્રાવક વર્ગ પણ, સ્થાનકવાસીઓમાં રક્ષણ આપી શકે તેમ નથી.

સ્થાનકવાસીઓના ક્રિયાકાંડના પર આવતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે, તેઓ ઉપવાસાદિ તપશ્ચર્યાઓ કરે છે તે શિવાય તેઓને વિષે શ્વેતાચર્ય મૂર્તિપૂજક અને દિગચર્યોની પેઠે કોઈ પણ

દ્રવ્ય ક્રિયાનું પ્રરૂપણ નથી કે, જે દ્વારાએ તેઓ બાળવયમાંથી બચ્ચાઓને વિષે ધર્મ સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરી શકે; કે જે સંસ્કારો શ્વેતાચર્ય મૂર્તિપૂજકને કોઈ અંશે પાશ્ચાત્ય જડવાદ સામે રક્ષણ આપે છે એમ અમે શ્વેતાચર્ય મૂર્તિપૂજકની સ્થિતિ બતાવતાં કહ્યું છે. દ્રવ્યક્રિયામાં મૂર્તિપૂજનનો પણ સમાવેશ થાય છે. મૂર્તિપૂજન જે પ્રકારે જૈન શિવાયના માર્ગો સ્વીકારે છે તે મૂર્તિપૂજન પ્રત્યે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સંસ્કારો પામેલા મનુષ્યોનો અભાવ છે; કેમકે તેઓ જે આશયમાં Idolatory (મૂર્તિપૂજન) સમજે છે તે મૂર્તિપૂજનને તેઓ દેશ પ્રત્યે એક પ્રકારનો શ્રાપ (curse) કહે છે. આવા મનુષ્યોને જૈનમાં પ્રતિમા પૂજનથી કેવો વીતરાગ ભાવ ઉત્પન્ન કરાવવાનું તત્ત્વ રહ્યું છે તેની ખચર નહીં હોવાથી જૈનના પ્રતિમાપૂજનને પણ Idolatory ના આશયમાં સમજી કાઢે છે. જ્યાં સુધી જૈનના પ્રતિમાપૂજનને પણ Idolatory ના આશયમાં સમજવામાં આવશે, પણ તેના ખરા સ્વરૂપને સમજવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી જૈનના પ્રતિમાપૂજન પ્રત્યે પાશ્ચાત્ય જડવાદના સંસ્કારો પામતાં જૈનો-અલે પછી તે મૂર્તિપૂજક શ્વેતાચર્ય સંપ્રદાયમાં જન્મેલા હો, કે દિગચર્ય અથવા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં જન્મેલ હો-માહાત્મ્ય બુદ્ધિથી નહીં જુએ; અને તેમ નહીં જોવાથી ધર્મના અંકુરો ઉત્પન્ન થવાનું આ એક કારણ તેટલા વખત માટે નિરૂપયોગી જેવું થશે; અને તેમ થવાથી પાશ્ચાત્ય જડવાદ સામે તેટલે અંશે રક્ષણ થતું અટકશે.

આ રીતે ત્રણ સંપ્રદાયોની સ્થિતિ છે. આવી સ્થિતિમાં મુકાયેલી ત્રણ સંપ્રદાયની ઉચરતી અથવા બલિષ્ઠની પ્રજા પાશ્ચાત્ય જડવાદની સામે પોતાનું રક્ષણ કરી શકશે કે કેમ એ મોટો સવાલ છે. ખાસ કરી જોવારે હજી પાશ્ચાત્ય જડવાદનું અટકવું બંધ પ્રબળ વળું નથી, ચારથીજ

અંગ્રેજ કેળવણી લીધેલો વર્ગ નરિતક થઈ જાય છે એવી ખૂબ ચાલે છે, અને તેથી તેનાથી કેમ રક્ષણ આપવું એ સંબંધી ચળવળ ચાલે છે, પરંતુ કોઈ એવાં બળવાન સાધનો શોધી કઢાતાં નથી કે જે તેમ રક્ષણ આપી શકે, તો પછી જ્યારે પાશ્ચાત્ય જડવાદ પોતાનું બળ વિશેષપણે વધારશે ત્યારે સ્થિતિ કેવી થવી જોઈએ એનો વિચાર કરતાં વિચારવાનોને જણાવું જોઈએ કે, હમણાં જે સ્થિતિ છે તેના કરતાં વિશેષ નિર્ભય થશે, અર્થાત્ પાશ્ચાત્ય જડવાદ સામે ભવિષ્યની જૈનતા ત્રણે સંપ્રદાયોની પ્રજા રક્ષણ મેળવી શકે એવા સંજોગો અત્યારે તો જોવામાં આવતા નથી. જો પોતે પાશ્ચાત્ય જડવાદ સામે રક્ષણ મેળવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી, તો પછી એવો પ્રશ્નજ કયાં રહે કે, ભવિષ્યની જૈન પ્રજા પાશ્ચાત્ય જડવાદ ઉપર આત્મવાદનો જય મેળવી શકે?

અમે આ વિષયને મથાળે એમજ પૂછ્યું છે કે, પહેલી અસર જૈનતા કયા સંપ્રદાય પ્રત્યે થશે, તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે. ઉપર ત્રણે સંપ્રદાયોની જે પ્રમાણે જ્ઞાન અને ચારિત્રના સંબંધમાં સ્થિતિ છે તે અનુક્રમમાં ભવિષ્યમાં જૈનતા સંપ્રદાયો ઉપર અસર થશે. અમારા અવલોકન પ્રમાણે દિગમ્બરો અને સ્થાનકવાસીઓ કરતાં મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોને પાશ્ચાત્ય જડવાદથી સૌથી છેલ્લું સહન કરવું પડશે. સ્થાનકવાસીઓ અરે દિગમ્બરોમાં દિગમ્બરને પછી અસર સહન કરવી પડશે, અર્થાત્ આ અનુક્રમે સહન કરવું પડશે,—પ્રથમ સ્થાનકવાસીને, પછી દિગમ્બરોને અને ત્યારબાદ મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોને સૌથી છેલ્લું સહન કરવું પડશે તેવાં કારણો તેની પાસે છે. તેઓને વિષે ધર્મચુર્યોનું પ્રમાણ સ્થાનકવાસીઓ કરતાં ઓછું છતાં, તેમજ ચારિત્રવિષયમાં બહુ તીવ્ર ન છતાં જ્ઞાન સંપત્તિમાં કંઈક દૃઢ હોવાથી, તેમજ જ્ઞાનપ-

રિયય વારસો રાખવાનો થોડોધણો પણ રહ્યો છે એટલે ભવિષ્યની પ્રગ્નને જ્ઞાન સંબંધમાં બીજા બે સંપ્રદાયો કરતાં વિશેષ દોરી શકશે, વળી તેઓમાં જે દ્રવ્યક્રિયા ઉપર ભાર મુક્યો છે તે કારણથી તેમાં ભક્તિ અને શ્રદ્ધાનાં તત્ત્વો બીજા બે સંપ્રદાય કરતાં વિશેષ પ્રબુલ રહે છે, એટલે તે કારણથી પણ ધર્મપ્રત્યે વિશેષ આસ્થા રહેતાં પાશ્ચાત્ય જડવાદનો પ્રવેશ બીજા બે કરતાં મોડો થાય; અથવા ધીમે ધીમે થાય; વળી પ્રતિમા પૂજનમાં બાહ્ય આડમ્બર વિશેષ છતાં તેનો બાલપણથીજ પરિચય રહ્યો એટલે પણ ધર્મની આસ્થાના અંકુરો બાળપણથીજ તેમાં જન્મ પામતા હોવાથી પાશ્ચાત્ય જડવાદ એકાએક દાખલ ન થઈ શકે. દિગમ્બરોમાં સાધુવર્ગ ઉપદેશક ન હોઈ તેના તરફથી ધર્મના ઉપદેશનો લાભ તેની ભવિષ્યની પ્રગ્નને મળવાનો નહીં. સાધુવર્ગના અભાવે, શ્રાવક વર્ગને પોતાના બળ અને અવલંબન ઉપર ઉભા રહેવાનું રહ્યું એટલે સ્વયંબળ અને સ્વાવલંબન તત્ત્વો એવાં છે કે, અવશ્ય તે પોતાનું દ્વિત સંભાળવાનું જીવને પ્રેરે છે. આ તત્ત્વના કારણે જ્ઞાન સંપત્તિ દિગમ્બરમાં ઠીક રહેવાનો સંભવ છે; અને તેથી ધર્મપ્રત્યે શ્રદ્ધા તેઓમાં રહેવાનો હેતુ ગણાય. અમારે કહેવું જોઈએ કે, દિગમ્બરોમાં સ્વયંબળ અને સ્વાવલંબનના તત્ત્વો છતાં, ત્યાગી ઉપદેશક વર્ગની ગેરહાજરીનું તત્ત્વ એટલી બધી અસર કરી શકે તેમ છે કે, એવો ભય પણ તેઓએ રાખવો જોઈએ કે, સ્થાનકવાસીઓ કરતાં પણ તેને કદાચ પહેલું પણ સહન કરવું પડે. સ્વયંબળ અને સ્વાવલંબનનાં તત્ત્વોની સાથે તેઓમાં હાલના કામને અનુકુળ પડે એવી તેઓમાં દ્રવ્ય ક્રિયા હોવાથી તેઓને વિષે ધર્મ પ્રતિ શ્રદ્ધા રહેવાનાં સારાં કારણો છે. દ્રવ્યક્રિયાબાલપણથીજ ધર્મ સંસ્કારો દાખલ કરી શકે છે, એ વાત તેઓના લાભમાં સારી રીતે

જાય છે. આની સ્થિતિમાં મુકાયેલા દિગમ્બરોને પાશ્ચાત્ય જડવાદથી સ્થાનકવાસી અને મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોમાં મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોને પહેલાં સહન કરવું પડશે; અને સ્થાનકવાસીઓને પછી સહન કરવું પડશે એમ અમને લાગે છે. તો પણ દિગમ્બરોએ ત્યાગી ઉપદેશકની ગેરહાજરીના તત્વ ને માટે ધણુંજ સંભાળવાનું છે. જે સંભાળવામાં નહીં આવે, અને સ્વબળ અને સ્વાંવલંબનના તત્ત્વોપ્રત્યે ઉપેક્ષા થઇ, તો સ્થાનકવાસીઓ પહેલાં તેઓએ સહન કરવાનો વખત પણ આવી ન પડે એ એમ ન કહેવાય.

મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સંપ્રદાયોની પહેલાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયે સહન કરવું પડશે એમ અમને લાગે છે. દિગમ્બર અને મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરોના કરતાં સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં સાધુઓની સંખ્યા ઘણી મોટી છે; તેમ તેઓ તપશ્વર્ષાદિ કઠન ક્રિયાઓ સારી રીતે કરે છે એટલે એકનીથી પહેલાં સુધી તો તેઓમાં પોતાના સંપ્રદાય પ્રત્યે સારો ભાવ રખાવી શકવાનાં નિમિત્ત થતાં હતાં; પરંતુ તેઓમાં જ્ઞાન સંપત્તિ વારસારૂપેજ ઘણી ઓછી હોવાને લીધે તેમજ આગળ જેટલું તપશ્વર્ષાદિનું મહાત્મ્ય, હમણાંના દુષ્કાળના પ્રતાપે લોકદષ્ટિમાં રહ્યું નહીં હોવાથી, જ્યારથી એ સંપ્રદાયની નવી પ્રજામાં પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનો પરિચય થતો ચાલ્યો છે ત્યારથી એ જ્ઞાનનો પ્રભાવ તેઓ જેવો જોઈએ તેવો પાડવાની સ્થિતિમાં રહ્યા નહીં હોવાથી નવી પ્રજા ઉપર ધર્મ સંસ્કારો ખીજા સંપ્રદાયની અપેક્ષાએ બહુ ઓછા પડે છે; ફેટલાંક દાખલામાં તો તીવ્ર નાસ્તિક્ય ભાવ પણ ઉત્પન્ન થયેલો નજરે પડે છે. વળી તેઓમાં દ્રવ્યક્રિયા પ્રત્યે પ્રથમથીજ ન જોઈતી ઉપેક્ષા રહી હોવાથી બાલપણમાં ધર્મસંસ્કારો પાડવાનું કારણ રહ્યું નથી.

બાલપણમાં ધર્મસંસ્કારો પામ્યા વિના પહેલેથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના ઘોરણ ઉપર વિચારેનું બંધારણ તેઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર-બાદ અંગ્રેજ કેળવણી લેતાં યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ પથેત ધર્મસંસ્કારો પામવાની પણ ખીજ કાઢ તક નથી. આ કારણથી તેઓમાં ભંકિત અને આસ્થાના તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થવાનો સંભવ ઓછો. એક તરફથી આ કારણ અને ખીજી તરફથી તેઓના ધર્મશૂર્યોનું જ્ઞાન અતિશય એટલું બહું સખળ નથી કે, તેઓ તરફથી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામતી ઉછરતી પ્રજાની ઉપર જોઈએ તેવી છાપ પડી શકે; એટલે આવશ્યક રીતે તેઓમાં ધર્મપ્રતિ જોઈએ તેની અભિરૂચિ, ઉત્પન્ન ન થતાં પાશ્ચાત્ય જડવાદની અસર તેઓ પ્રત્યે થવી જોઈએ તેમ થાય છે. આ વાત અત્યારે પણ ત્રણે સંપ્રદાયોની ઉછરતી પ્રજાનાં ધાર્મિક વલણની સરખામણી કરવામાં આવશે, તો સત્ય છે એમ જણાશે.

આ વિષય પૂર્ણ કરતાં અમારે જણાવવું જોઈએ કે, અમોએ આ ત્રણે સંપ્રદાયોની સ્થિતિનું સ્વરૂપ નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિએ લખ્યું છે. હા, એટલું જોવામાં આવશે, કાંઈ બાજત એક સંપ્રદાયને અતુકૂળ હશે, અને ખીજાને પ્રતિકૂળ હશે, છતાં અમને તે યોગ્ય લાગ્યું હશે તો તેનો સ્વીકાર અમોએ કર્યો હશે. આવા સ્વીકારથી એમ માનવાનું પ્રયોજન નથી કે, અમે જેને એ બાજત પ્રતિકૂળ છે તેના વિરોધીઓ છીએ. અમારો કાંઈ સંપ્રદાય પ્રત્યે પક્ષપાત નથી. એટલે અમો એટલુંજ ઇચ્છીએ છીએ કે, એક અવિભક્ત જૈન માર્ગ પ્રત્યેજ અમારી ભક્તિ અને શ્રદ્ધા છે; કે જે અવિભક્તિ જૈન માર્ગ એ તેના જૂદા જૂદા દેશકાળને લઇને થયેલા સંપ્રદાયોનો અનેલો છે. જૈનનું મૂળ પદાર્થ સ્વરૂપ કાયમ રાખી જૈનના જૂદા જૂદા સંપ્રદાયના જે જે તત્ત્વો વિશેષતાવાળા હોય તે અમને માન્ય છે,—કિંબહુના !

હિંદમાં રાષ્ટ્રીય શક્તિને હાનિ પહોંચાડયા વિના, અથવા હાનિ પહોંચાડયા છતાં પણ ધર્મશિક્ષણ આપવું શક્ય છે ?— એ તત્વના ભોગે પરમાર્થ કારણે ધર્મશિક્ષણ આપવું કેટલું ફળદાયક થશે? સર્વ ધર્મવાળાઓએ અને ખાસકરી જૈનિયોએ લેવો જોઈતો માર્ગ.

જૂદા જૂદા દેશોનો, અને જૂદી જૂદી પ્રજાઓનો ઇતિહાસ જોઈએ, તો એમ સ્પષ્ટ જણાશે કે, જે દેશમાં એક ધર્મ અને એક વિચારની તેમજ સરખા આચારની પ્રજા હશે તે પ્રજા વિજયવંત નીવડી છે. આથી ઉલટું જે દેશમાં જૂદા જૂદા આચાર અને વિચારવાળી પ્રજાઓ વસતી હશે તે દેશમાં અનેક પ્રકારના કલેશો ચાલતા હશે, અને તેથી દેશમાં શાંતિનો પ્રભાવ જોઈએ તેવો પ્રવર્તતો હશે નહિ. રોમન પ્રજા જે કારણથી કીર્તિ ખાટી ગઈ હતી તે કારણ પણ એક ધર્મ સંબંધીનું હતું. ગ્રીક પ્રજાના સંબંધમાં પણ આજ કારણ હતું. જૂદા જૂદા પ્રકારની ખામીઓ છતાં ચીનનું રાજ્ય હજી સુધી ટકી રહ્યું હોય તો તેનું કારણ પણ ત્યાં એક ઐહ્ય ધર્મનો પ્રચાર છે તે છે. અંગ્રેજો ચક્રવર્તિ જેવું રાજ્ય ચલાવવામાં આજ સુધી કૃતદર્શન થયા હોય, તો તેનું કારણ પણ તેઓમાં મુખ્ય એકજ ધર્મ છે. જોપાન જેવા નાનામાં નાના દેશે, આધુનિક પ્રજાઓમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે તેનું કારણ પણ આ શિવાય અન્ય નથી. આથી ઉલટું હિંદમાં અનેક અનેક ધર્મો ચાલી રહ્યા છે, તેથી હિંદમાં જૂદી જૂદી જાતિઓ ઉત્પન્ન થવા પામી છે; અને તેઓના આચાર વિચારમાં સમાનતા નહીં હોવાથી જોઈએ તે પ્રકારનું ઐક્ય તેમાં ઉત્પન્ન થતું નથી; અને ઐક્ય ઉત્પન્ન ન થવાના કારણે આજ સેંકડો વર્ષ થયાં તે પરંતપ્તતા ભોગવે છે.

અહીં એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે, એક ધર્મમાં આવું જન કયું રહ્યું છે કે, જેથી આ પ્રમાણે ફળ આવે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે, જેમ એક કુટુંબમાં જન્મ થતાથી એક પ્રકારના લોહીનો વારસો ચાલે આવે છે; અને એક લોહીને લઈને, કુટુંબના માણસો પ્રત્યે વાતસલ્યભાવ રહે છે અથવા મહારાપણાની તેમાં ખુદી રહે છે તેમ એક ધર્મમાં જન્મ્યાથી એક પ્રકારના આચાર વિચારનો વારસો મળે છે, કે જે વારસો પોતાના દેશના લોકોમાં મહારાપણાની ખુદી ઉત્પન્ન કરે છે.

એમ કહેવામાં આવશે કે, હિંદના લોકો સાથે વિશેષ ખુદીશાળી, અને અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનમાં, જે વખતે અન્ય પ્રજાઓ જંગલી અવસ્થામાં હતી તે વખતે, કુશળ હતા તે લોકોની દૃષ્ટિમાં આ વાત કેમ નહિ રહી હોય કે, એક ધર્મની સ્થાપના તેમાં ન કરી શકાય? આવું સમાધાન આ રીતે છે; હિંદુસ્તાનના લોકોએ પ્રવૃત્તિ માર્ગની જાણજલાલી ખુબ ભોગવી લીધા પછી, તેમને અનુભવ થયો કે પ્રવૃત્તિમાર્ગનું ફળ ક્ષણિક સુખનું છે; આવો અનુભવ થયા બાદ તેઓ સ્વાધી મુખ શોધવાના પ્રયાસે ચઢ્યા. સ્વાધી મુખ નિવૃત્તિ માર્ગમાં, અને આત્માની શોધમાં છે એવું તેઓના જાણવામાં આવ્યું એટલે તેઓ નિવૃત્તિ માર્ગ કયો, આત્માનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારે છે, એ આત્માનું સ્વરૂપ પમાય કઈ રીતે, એ આદિ શોધના પ્રયત્ન કરવામાં પોતાના સમયનો વ્યય કરવા લાગ્યા, આવા પ્રકારના પ્રય-

તનાં જે ફળ થયાં તે હિંદમાં અત્યારે જૂઠા જૂઠા ધર્મો જોવામાં આવે છે તે છે. યાદ રાખવું જોઈએ કે, કોઈ પણ પ્રજા નિટત અને આત્માના માર્ગે ચઢવાનું ત્યારે કરે છે કે, જ્યારે દેશમાં અત્યંત શાંતિ હોય છે. આ જીવિકાના સાધનો અતિશય સરળપણે મળતાં હોય છે, દેશમાં અખૂટ દ્રવ્ય હોય છે, અર્થાત્ હિંદમાં એક એવો સરસ વખત હતો કે, જ્યારે પ્રજાની સ્થિતિ અત્યંત આખાદ હતી, અને પ્રજાને ચિંતામાં પોતાની શક્તિ અને સમયનો ઉપયોગ કરવો પડતો નહોતો; જ્યારે આવી આખાદ સ્થિતિ દેશની હોય છે ત્યારેજ લોકો જ્ઞાનમાર્ગે ચઢી શકે છે; અને તે પ્રમાણે હિંદના લોકો જ્ઞાનમાર્ગે ચઢ્યા હોવા જોઈએ. જ્ઞાનમાર્ગની શોધ કાંઈ અશાંતિના વખતમાં થતી નથી. કોઈ પણ પ્રજા એમ બતાવી શકશે નહીં કે, તેઓ અશાંતિના વખતે ધર્મમાર્ગે ચઢી શક્યા હતા.

જો જ્ઞાન માર્ગનો યથા તથ્ય પ્રકાર અને વસ્તુ લક્ષ્યમાં ન રહે તો તેનું એક એવું પણ પરિણામ આવે છે કે, તેથી દેશમાં નહીં ઇચ્છવા યોગ્ય એવો એક પ્રકારનો પ્રમાદ ઉત્પન્ન થાય છે; કે જે પ્રમાદ ધીમે ધીમે દેશની આર્થિક સ્થિતિને નુકસાન પહોંચાડે છે. હિંદમાં પણ આવું થયેલું અમને લાગે છે. હિંદની સ્થિતિ જ્યારે ધણીજ આખાદ હતી અને જ્યારે લોકોને વ્યવહારીક સ્થિતિનું કાંઈપણ દુઃખ નહોતું ત્યારે લોકો સ્થાયી સુખ શોધવાના પ્રયત્ને લાગ્યા. હિંદમાં જૂઠા જૂઠા પ્રકારના અનેક ધર્મો અને મતસંપ્રદાયો ચાલે છે તે આ સ્થાયી સુખ શોધવાના પ્રયત્નનું ફળ છે. જૂઠા જૂઠા લોકો જૂઠા જૂઠા પ્રકારના ધર્મો અને જ્ઞાનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શોધવામાં પડ્યા. આ શોધમાં એટલી હદ સુધી મંડ્યા રહ્યા કે, તેઓમાંથી જોઈએ વ્યવહાર અને પરમાર્થ બન્નેનું ઉપયોગીપણું ન જોઈ શક્યા, અર્થાત્ શુદ્ધ વ્યવહાર

એ પરમાર્થનું મૂળ છે, અને શુદ્ધ વ્યવહાર વિના પરમાર્થ હોઈ ન શકે, એવું જોઈએ ન જોઈ શક્યા તેઓ વ્યવહારને ભૂલી જઈ માત્ર પરમાર્થ પર રાચી રહ્યા. જો પરમાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાં આવે, તો તો વ્યવહારને ભૂલી ન જવાય; પણ પરમાર્થનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અર્થાત્ પરમાર્થનું મૂળ શુદ્ધ વ્યવહાર છે એવું ન ધ્યાનમાં રહે ત્યારે પરમાર્થ પણ સચવાતો નથી, અને વ્યવહારનું તો ઠેકાણું પણ રહેતું નથી. જોઈએ વ્યવહાર અને પરમાર્થનું મૂલ્ય ન સમજી શક્યા તેઓ હિંદમાં માત્ર પરમાર્થ પર નાચતાં થયાં, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, પરમાર્થે જોઈએ જોઈએ, અને વ્યવહાર પણ જાળવી ન શક્યા. આવી જે લોકોની સ્થિતિ થઈ તે લોકો પ્રમાદે ચઢ્યા; અને એ પ્રમાદનું પણ કાળે કરીને એ ફળ આવ્યું કે, બીજી પ્રજાઓને અધીન થવું પડ્યું, અર્થાત્ બીજી પ્રજાઓ તેના પર રાજ્ય કરતી થઈ.

આખાદીનાં કારણથી સ્થાયી સુખ શોધવા જતાં નીકળેલા જે ધર્મો તે, આ રીતે, પ્રમાદની ઉત્પત્તિ થતાં જેમ પરમાર્થ માટે જોઈએ તેવાં ઉપયોગી ન થઈ શક્યા, તેમ તેથી એક ધર્મ પણ ન રહ્યો એટલે એક પ્રજા (Nation) તરીકે પણ થવાની કે રહેવાની સ્થિતિમાં હિંદના લોકો ન રહ્યા.

જ્યારથી પૂર્વે પશ્ચિમનો પરિચય થયો ત્યારથી હિંદના લોકોમાં પણ એક પ્રજા (Nation) તરીકે બંધાવાનો વિચાર આવ્યો; જે વિચાર દિવસે દિવસે વર્ધમાન થતો જાય છે. આપણે ઇચ્છીશું કે, પરંતંત્રતામાં સેંકડો વર્ષો થયાં ઉછરવાનું આપણા લોકોને જે થયું છે તે, આ વિચાર વર્ધમાન થતાં દૂર થશે.

એક પ્રજા (Nation) તરીકે બંધાવાની ઇચ્છામાં હિંદનાં લોકો હજી જોઈએ તેવાં આવ્યાં નથી એટલામાં એક એવું કારણ ઉભું થયું છે કે, અમને જાણ રહે છે કે, જો તે

કારણ અમલમાં મૂકાશે, તો તે એક પ્રજા બંધા-
વાનાં કારણો અથવા જેને અમે રાષ્ટ્રીય શક્તિ
(National spirit) કહીએ છીએ તેને
નુકસાન અવશ્ય પડેલાડયા વિના નહીં રહે.

આ કારણ એ છે કે, પશ્ચિમના સંસ્કૃતિ
પદ્ધતિ હિંદમાં જડવાદનો પ્રચાર થયો શરૂ
થયો છે. આ જડવાદનો પ્રચાર થયો અટકે તે
અર્થે જૂદા જૂદા ધર્મના અનુયાયીઓ એવા
વિચારમાં પડ્યા છે કે, વ્યવહાર શિક્ષણની
સાથે ધર્મ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. વેદ માર્ગના
જૂદા જૂદા સંપ્રદાયો પોતાપોતાના સંપ્રદાયનું
શિક્ષણ અપાય તેવી ઇચ્છા રાખે છે. મુસલ-
માનો પોતાના મતનું શિક્ષણ અપાય તેવી
યોજના કરે છે. પારસીઓ પણ તેવીજ યોજ-
નામાં છે. જેનીયો પણ આજ વિચારનું અવ-
લંબન લે છે. અને આ રીતે હિંદના સર્વ
ધર્મોવાળા પોતપોતાના ધર્મનું શિક્ષણ અપાય
તેવા વિચાર, ઇચ્છા કે યોજના કરે છે.

હિંદમાં જડવાદનો પ્રવેશ થતો અટકે
એવું થયું જોવાને અમે અંતઃકરણ-
પૂર્વક રાજ છીએ; પરંતુ અમને પહેલી
દૃષ્ટિએ, તો એમ લાગે છે કે, જૂદા જૂદા
ધર્મો કે સંપ્રદાયો વાળા ધર્મ શિક્ષણ
આપવાનો જે વિચાર, ઇચ્છા, કે યોજના
કરે છે તેથી જડવાદનો પ્રવેશ થતો અટકે
એવા સંજોગો નથી; કેમકે હિંદમાં જે વ્યવ-
હારિક શિક્ષણ આપવાની શાળાઓ, કોલેજો
કે એવી બીજી જે સંસ્થાઓ છે તે જરૂરી-
આતના કારણે સરકારની દેખરેખ તળેથી કાઢી
લઈ શકાય તેમ નથી: અર્થાત્ એવી સંસ્થાઓ
સરકારની દેખરેખ તળેજ રહેવાની એટલે
સરકાર એવી ગોઠવણ શી રીતે કરી શકશે કે,
એવી દરેક સંસ્થામાં પ્રત્યેક ધર્મના અનુયાયીઓને
સૌ સૌના ધર્મનું શિક્ષણ આપવું? અમે વિચારી
શકીએ છીએ ત્યાં સુધી કોઈપણ સરકારે એવી
સ્થિતિમાં હોવાનું મુશ્કેલ છે કે, તે દરેક સ્થળે
દરેક સંસ્થામાં દરેક ધર્મવાળાને સૌ સૌના

ધર્મનું શિક્ષણ આપી શકે. જે કોઈ પણ
સરકાર તેવી સ્થિતિમાં ન હોય, તો હિંદમાં
રાજ્ય કરતી ઇંગ્રેજ સરકાર પણ હોવાનું સં-
ભવીત નથી. સરકારના આશ્રય તળે ચાલતી
સંસ્થાઓથી આ ધર્મશિક્ષણ આપવાનું કાર્ય
શક્ય નથી એમ અમે, જોયો ધર્મશિક્ષણ
આપવાની હિમાયત કરે છે તેના પોતાને
મોટેથી સાંભળ્યું છે. કેટલાકો વળી એવી દલીલ
કરે છે કે, સરકારની દેખરેખ નીચે ચાલતી
સંસ્થાઓદ્વારા ધર્મશિક્ષણ આપવું શક્ય નથી.
પણ જે પ્રજાકીય સંસ્થાઓ (National
Institutions) સ્થાપવામાં આવે, અને પ્રજા
પોતાને ખર્ચે અને પોતાની દેખરેખ તળે
ચલાવે, તો ધર્મશિક્ષણ આપી શકાય.
અમને આવું કહેનારાઓના જોણવામાં પણ
વજુદ લાગતું નથી. ધારો કે, પ્રજાકીય સં-
સ્થાઓ સ્થાપવામાં આવે, તો તેવી સંસ્થામાં
કયા ધર્મનું શિક્ષણ આપી શકાશે? પ્રથમમાં
એવી પ્રજાકીય સંસ્થાઓનો કારભાર કોણ ચ-
લાવશે? હિંદુ, મુસલમાન, પારસી કે જૈન
અથવા બીજા કોઈ? અમે અત્યારના રાજકીય
કારણો જોઈ શકીએ છીએ ત્યાં સુધી લાગે
છે કે, બધા સાથે મળીને આવું કાર્ય કરે તેવા
સંજોગોમાં એક ધર્મવાળા નથી. એમ છતાં
તકરારની ખાતર માની લઈએ કે, સાથે મળીને
આવી સંસ્થાઓ સ્થાપશે, અને તેમાં જૂદા
જૂદા ધર્મનું શિક્ષણ આપી શકાય એવી ગો-
ઠવણ પણ કરવામાં આવશે, તો અમે પૂછીએ
છીએ કે, હિંદમાં દરેક સ્થળે આવા પ્રકારની
સંસ્થા સ્થાપી શકાય એવાં સાધનો અસ્તિત્વ
ધરાવે છે કે? કરોડો રૂપિયા એકઠા થાય, તો પણ
આવી ગોઠવણ સર્વત્ર થવી અમને તો શક્ય
જણાતી નથી.

એમ કહેવામાં આવે કે, પ્રજાકીય સંસ્થા-
ઓ આવું કાર્ય કરી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી;
પરંતુ જે દરેક ધર્મવાળા પોતપોતાની કોમ
માટે સંભળી લે, તો તે બને તેવું છે. અમે

તો આ વાતની પણ ના પાડીએ છીએ. હિંદુ ક્રામ, પ્રથમ. દાખલા તરીકે લખએ; અમે પૂછીએ છીએ કે શું હિંદુ ક્રામ એવી સ્થિતિમાં છે કે હિંદુનાં દરેક ગામડાં અને શહેરમાં પોતાની એવા પ્રકારની સંસ્થા સ્થાપી તેમાં પ્રાથમિક (Primary) થી માંડી ઉચ્ચ કેળવણી (Higher education) ની સાથે ધર્મ-કેળવણી આપી શકે? અમને તો લાગતું નથી; પણ તકરારની ખાતર અમે હા પાડી એમ પૂછીએ છીએ કે, હિંદુ ક્રામ પોતાની આવી સંસ્થાઓ કરી તેમાં ધર્મનું શિક્ષણ કયા સંપ્રદાયનું આપશે? શીવમાર્ગનું, ગમાનુજનું, વૈષ્ણવનું અથવા વેદ આશ્રીત છ દર્શનોનું? શું દરેકને માટે ખાસ ગોઠવણ કરશે? એમ કહેવામાં આવે કે સર્વ સામાન્ય શિક્ષણ આપીશું તો અમે એમ કહીએ છીએ કે, જૂદા જૂદા સંપ્રદાયોના આચાર વિચાર અને ક્રિયાકાંડ એવા જૂદા જૂદા પ્રકારનાં છે કે સર્વ સામાન્ય કરવું મુશ્કેલ છે. કોઈ એક કહેશે કે પેલી જાણીતી થીયોસોફીસ્ટ બાઇ મીસીસ એનીબીસાન્ટે બનારસમાં સ્થાપેલી 'સેન્ટ્રલ કોલેજ'ના ધોરણ ઉપર ધર્મશિક્ષણ આપીશું; તો અમે તેઓને સવિનય જણાવીશું કે મીસીસ બીસાન્ટ કહે છે તેજ શું હિંદુ ધર્મ છે? જો તેજ હિંદુ ધર્મ હોય, તો અત્યાર સુધી હિંદુ ધર્મ ગુપ્ત રહ્યો હતો? અને હમણાંજ મીસીસ બીસાન્ટે શોધી કાઢ્યો? મીસીસ બીસાન્ટ પ્રયે, તેના પુરુષાર્થ માટે દરેક માન છતાં અમારે કહેવું જોઈએ કે, તેઓ જે સમજાવે છે અથવા શીખવે છે તેને હિંદુ ધર્મ જે આકારમાં પૂર્વે મનાયો છે તે આકારમાં, સ્વીકારવાને ધણાંઓ પ્રતિકુલ છે. એ વાત ક્યાં છુપી છે કે બનારસ કોલેજના શિક્ષણને હિંદુ ધર્મનો ઘણો મોટો ભાગ ના પાડે છે. જો હિંદુ ધર્મ માનનારોએ વાંધો ન હોય, તો આપણે એમ તકરારની ખાતર સ્વીકારી લઈ એમ પૂછીશું કે, શું હિંદુ ક્રામ આખા હિંદમાં

મીસીસ બીસાન્ટના ધોરણ ઉપર પોતાની ખાસ સંસ્થાઓ સ્થાપી તેમાં પ્રાથમિકથી માંડી ઉચ્ચ વ્યવહાર કેળવણીની સાથે આ કહેવાતાં ધર્મ-શિક્ષણ આપી શકે એવાં સાધનો સહિત છે કે? હિંદુઓની વાત બાબુ ઉપર રાખી હવે જૈનિયોના દાખલો લઈએ. જૈનિયોમાં અનેક ભેદ છે. હિંદના જે જે ભાગોમાં જૈનિયો રહે છે ત્યાં એવી સ્વતંત્ર સંસ્થાઓ કરી શકશે કે, જ્યાં પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડી ઉચ્ચ વ્યાવહારિક કેળવણી આપવાની સાથે ધર્મની કેળવણી આપી શકાય? અમને તો તદ્દન કલ્પિત લાગે છે, છતાં તકરારની ખાતર માની લઈએ છીએ કે, તેઓ એવી સંસ્થાઓ સ્થાપી શકશે. તો પછી અમે પૂછીશું કે, મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો-પાછાં તેમાં પણ નાના નાના પ્રકારના ભેદો-સ્થાનકવાસીઓ અને દિગમ્બરો સાથે મળીને આવી સંસ્થાઓ સ્થાપશે કે સૌ સૌની જૂદી જૂદી? જો સાથે મળીને સ્થાપશે તો દરેકને પોતાના સંપ્રદાયની કેળવણી ક્યાંથી મળે? સ્થાનકવાસીઓ પ્રતિમાને ન માને, શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો માને. વળી શ્વેતામ્બરો દિગમ્બરોને નિન્હવ માને, દિગમ્બરો શ્વેતામ્બરોને ધર્માભાસી માને. આવી સ્થિતિમાં સાથે મળી કઈ રીતે ધર્મ શિક્ષણ આપી શકશે? જો દરેક ગચ્છ કે સંપ્રદાયની સ્થળે સ્થળે આવી સંસ્થા સ્થાપી શકાય તો તે કાષ્ટ રીતે અને; પણ તે કેવળ અસંભવિત છે. આજ રીતે તમામ ક્રામને માટે માની લેવા જેવું છે.

બનારસમાં એક હિંદુ કોલેજ થઈ હોય, અથવા અલીગઢમાં એક મુસલમાન કોલેજ ચાલતી હોય, અથવા પારસીઓ પોતાની એક કોલેજ કન્ટા હોય, તો તેથી એમ માની લેવાનું નથી કે, હિંદમાં તે એવાં પ્રયત્ન સાધેનાં ઉઠા કરવામાં આવ્યાં છે કે, જે દ્વારા એ પશ્ચિમજાણીનો જડવાદ પ્રવેશ થતો અટકી શકશે. અમુક ધર્મના વિચારો ગોખાયા કે

ભણાવ્યા તેથી કંઈ જડવાદ સામે ટક્કર ઝીલી શકે એમ અમે, તો માનતા નથી. શું એક ભગવદ્ગીતા કે કુરાન અથવા પારસીનો કે જૈનનો બહુમાન્ય ગ્રંથ ભણાવ્યેથી જડવાદ અટકી શકવો સંભવિત છે? અમે ના પાડીએ છીએ. જો એક ધર્મપુસ્તકથી અથવા ગાયત્રી આદિ ક્રિયાથી જડવાદ અટકી શકે એમ ધાત્રવામાં આવતું હોય તો તેમાં ભૂલ ખાવા જેવું થાય છે. આનો દાખલો પણ નજર આગળ છે. હમણાં જેમ હિંદુસ્થાનના જૂદા જૂદા ધર્મોવાળાને જડવાદનો પ્રવેશ થતો અટકાવવાની શુભ પણ ફળરૂપ ન થઈ શકે એવી લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે તેવી લાગણી પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં જ્યારથી વિદ્યા (Science)નો પ્રચાર થયો છે ત્યારથી થતી શરૂ થઈ છે. પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં બાલપણથી ક્રિશ્ચિઅન ધર્મની કેળવણી આપવામાં આવે છે તે ટેક યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ લેવામાં આવે છે ત્યાંસુધી આકાર ભેદે ચાલુ રાખવામાં આવે છે. આમ છતાં પણ ત્યાં, જગતમાં મોટામાં મોટા ગણાતા એવા નાસ્તિકો ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અહીં ધારવામાં આવે છે કે, ભગવદ્ગીતા અથવા સનાતન ધર્મના શિક્ષણના પુસ્તકો શીખવી ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખતાં પ્રજાને શીખવવું તેમ પશ્ચિમ ભણીના ક્રિશ્ચિઅન દેશોમાં એમ માનવામાં આવે છે કે, બાઈબલનું શિક્ષણ આપી ક્રિશ્ચિઅન ધર્મઉપર પ્રજાની આસ્થા સ્થિર રખાવવી. બાઈબલનાં બાલપણથી શિક્ષણ છતાં ત્યાં આગ્રહ સમર્થમાં સમર્થ નાસ્તિકો અથવા જડવાદીઓ (Materialists) ઉત્પન્ન થયા છે અને થાય છે. જેઓ ઇગ્ગંડમાં ધર્મ કેળવણી અપાવવાની હિમાયત કરનારા છે તેઓ દિવસે દિવસે જાપતા નાખવા પ્રયત્નો કરે છે; છતાં તેઓ જુએ છે કે, પ્રજામાં વધારે ને વધારે જડવાદ દાખલ થતો જાય છે. ક્રિશ્ચિઅન ધર્મોની માનીનતાને અપમાન પહોંચાડવાની ક્રિયાત્માત્ર બુદ્ધિ વિના

અમે જેને બાઈબલ શીખાડવામાં આવ્યું હતું એવા એક ક્રિશ્ચિઅનની ક્રિશ્ચિઅન ધર્મપ્રત્યેની ઉપેક્ષાનો એક દાખલો અહીં આપીશું. અમારા એક જુના સ્નેહી યુરોપની મુસાફરીએ ગયેલ, તેની સાથે એક યુરોપિયન મુસાફર હતો. બન્ને જ્યારે જેરૂસલમ પાસેથી પસાર થતા હતા ત્યારે અમારા તે જુના સ્નેહી પાસે તે યુરોપિયન હાસ્ય અને તિરસ્કાર સમેત બોલ્યો કે, “ પેલા મુખાંઓ કે જેનો ઇશ્વર પિતાવિના માત્ર માતાથી જન્મ્યો હતો તેવું પેલું પવિત્ર તીર્થ દેખાય ! ” અર્થાત્ તેણે ક્રાઇસ્ટ જેવા પુરૂષપ્રત્યે તેમજ તેને માનનાર એવી ક્રિશ્ચિઅન પ્રજા પ્રત્યે આવી તિરસ્કારની લાગણી બતાવી. કહેવાનો મતલબ એટલોજ છે કે, ચોક્કસ ધર્મનું પુસ્તક શીખાડવેથીજ ધર્મપર આસ્થા રહી શકે છે એમ માનવાતું નથી.

કેટલાક વળી એવું માને છે કે, જો બાલપણથી ધર્મના વિચારો દાખલ કર્યા હોય, તો તેથી જડવાદ સામે રક્ષણ મેળવી શકાય છે. અમે એટલું માનનારા છીએ કે, જો બાલપણથીજ ધર્મ સંસ્કારો દાખલ થઈ શકે એવું ગૃહવર્તન (Home conduct) હોય, તો શોડે અંશે રક્ષણ મળી શકે છે, પરંતુ માત્ર બાલપણમાં પુસ્તકો ભણાવવાથીજ જડવાદ સામે રક્ષણ મળી શકે છે એમ કહેવામાં આવતું હોય તો અમે ના પાડીએ છીએ. અમે એક દાખલો અહીં જૈનિયોનોજ આપીશું. ચોક્કસ મિત્રો આગળ એક વખત ધર્મ કેળવણીનો વિષય નીકળતાં યુનિવર્સિટીનું ઉંચામાં ઉંચું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું એવા તરૂણ જૈનિયોએ કહ્યું “ તમે ધર્મ શિક્ષણની વાત મેલી છો. અમને નાનપણમાં અમુક અમુક વાતો ભણાવી અમારાં મગજ નમળાં કરી દીધાં હતાં. જો અમારાં મગજ એવી રીતે નમળાં કરી દીધાં ન હોત, તો અમારી શક્તિ એટલી વિશેષ રહેત.” આજ રીતે એક તરૂણને તેના ધર્મપ્રેમી મામાએ બનારસ સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજમાં અ-

બ્યાસ અર્થે મોકલાવેલ. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તે તરૂણી સાથે વાતચિત થતાં ધર્મશિક્ષણ માટે પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે, “ શું એ શીખવનારા એમ ધારે છે કે, ગાયત્રીમાંજ અમારું કલ્યાણ આવીને સમાયું છે ? અથવા અમારો મોક્ષ એમાંજ આવી રહ્યા છે ? ”

આ સઘળી બાબતો સૂકવાનું પ્રયોજન એ છે કે, હિંદુસ્તાનમાં ધર્મશિક્ષણ આપવું શક્ય નથી; અને કદાચ કોઈ મોટા ભોગે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવે, તોપણ તે જે હેતુએ તે ધર્મશિક્ષણ આપવાનું છે તે જડવાદ પ્રવેશ અટકાવવાનો હેતુ પાર પડી શકે એવો સંભવ નથી. આમ છતાં અમે તકગરની ખાતર એટલું માનીએ કે, જૂદા જૂદા ધર્મોની કેળવણી આપી શકાશે, તોપણ અમારા ધારવા પ્રમાણે તે વ્યવહાર અને પરમાર્થ બંનેને હાનિરૂપ છે.

અમે જેને વ્યવહાર કહીએ છીએ તેમાં રાષ્ટ્રીય શક્તિના તત્વનો સમાવેશ થાય છે. જે મુસલમાનને મુસલમાન ધર્મનું, હિંદુને હિંદુ ધર્મનું, જૈનને જૈન ધર્મનું શિક્ષણ આપી તેમાંજ મહત્વબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે, તો તેનું પરિણામ એ આવે કે એકબીની લાગણી ધણું કરીને જન્મે નહીં, અને જન્મે, તો બહુ દંડ ન હોય તે જેમ અમે ઉપર કહ્યું તેમ એક પ્રકારના કુટુંબના લોહીના વારસા જેવું છે.

જેમાં પોતાના કુટુંબનું લોહી આવે છે તેના તરફ અને પરના કુટુંબ તરફ લાગણીમાં ફેર પડી જાય છે; તેમાં પોતાના ધર્મ અને પરના ધર્મ પ્રત્યેની લાગણીમાં ફેરફાર થાય છે. મતલબ કે જ્યાં પોતાપણું માન્યું છે, અને પરપણું માન્યું છે તેમાં અવશ્ય ફેર પડી જાય છે, આના અનેક દાખલાઓ આપી શકાશે: એશિયાટિક અને યુરોપિયન એ બેમાં આપણી લાગણી એશિયાટિક તરફ વધારે થાય કે યુરોપિયન તરફ? આજ રીતે આપણી લાગણી

હિંદુ પ્રત્યે વધારે થાય કે મુસલમાન તરફ ? હિંદુઓમાં પણ આપણી લાગણી હિંદુ પ્રત્યે વધારે થાય કે જૈન તરફ? આ પ્રકૃતિ સર્વત્ર છે, ગમે તેવા કેળવાયેલા અથવા વિદ્વાન માણસમાં પણ તે પ્રકૃતિ જેવામાં આવે છે. આ એક જાતની મનુષ્યજાતિની નબળાઈ (frailty) છે. અમને આ સમયે એક બહુ જાણવાલાયક દાખલો યાદ આવી જાય છે. સ્વર્ગસ્થ રા. ઝવેરીલાલ ઉમયાશંકર યાજ્ઞિક એક દૃઢ સ્વદેશભિમાની નર ગણાતા હતા. તેઓ એવા ઉત્તમ પુરુષ હતા કે કેમ દેશનું હિત થાય એજ જેવાને તત્પર હતા. જ્યારે રા. યાજ્ઞિક મુંબઈની મ્યુનિસિપલ કોરપોરેશનમાં હતા, ત્યારે તેવખતના પારસી મેમ્બરો અને ઔદ્યોગીયો, મ્યુનિસિપાલીટીમાં બીજી કોઈ કામ કરતાં પારસીઓને વિશેષ પ્રમાણમાં નોકરી આપવાની તજવીજ કરતા. યાજ્ઞિક આથી ધણો ખેદ પામી જ્યારે પક્ષપાત થયેલો જોતા, અને કાંઈ ઉપાય ન દેખતા ત્યારે પછી તેઓને હિંદુઓનો પક્ષ લેવો પડતો. રા. યાજ્ઞિકને આ પક્ષ લેવો પડતો તેના પરિણામમાં તેના દેહ ત્યાગ પછી પણ પારસીઓએ કાંઈ રા. યાજ્ઞિકના સ્વદેશભિમાનના કારણે તેઓ તરફ માન બુદ્ધિએ વર્તવાનું કર્યું નહીં, પણ તેઓ પોતાના નહોતા પણ હિંદુઓના હતા એટલું જણાવવા પ્રયત્ન કર્યા વિના રહ્યા નહોતા. જ્યારે રા. યાજ્ઞિકનો દેહત્યાગ થયો ત્યારે આ લખનારે તેઓએ સ્વદેશને માટે ભોગ આપ્યો હતો માટે તેઓનું સ્મારક ઉભું કરવા જાહેર પ્રજાને અરજ કરેલી. આ અરજના સંબંધમાં એક જાણીતા પારસી દૈનિક પત્રે એવું લખેલું કે, રા. યાજ્ઞિકે હિંદુઓ માટે મ્યુનિસિપાલીટીમાં ધણી લડત ચલાવેલી હતી માટે સ્મારક ઉભું કરવાની હિંદુઓની ફરજ છે આનો અર્થ એવો કે જાણે રા. યાજ્ઞિકે બીજા જાહેર કાર્યો કર્યાં જ ન હોય. અહીં જો રા. યાજ્ઞિક પારસી ધર્મના હોત તો પારસીઓ તેને બીજા દાદાભાઈ ગણીને કામ લેત. અહીં ચોક્કસ વ્યક્તિઓના

દાખલા આપી તેને માટે ટીકા કરવાનું સ્થળ નથી. અહીં સૌ સૌના ધર્મનો મોહ કરાવવાનું કૃત્રિમ છે તે બતાવવાનો હેતુ છે. અત્યારે હિંદમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા બતાવવામાં આવે છે; અને હિંદની પ્રજા એક Nation છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે; પરંતુ અમે પૂછીએ છીએ કે, બંગાળીઓને બંગાળીઓ માટે પહેલી લાગણી થશે કે, ગુજરાતી કે મદ્રાસીઓ માટે? અથવા મદ્રાસીઓને મદ્રાસીઓ માટે પહેલી લાગણી થશે કે, ગુજરાતી કે બંગાળીઓને માટે? આજ રીતે દરેકના સંબંધમાં સમજા લેવું.

કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, જેમ જેમ દરેક કામ કે જાતિમાં મહારાષ્ટ્રના સંસ્કારો વધારે દૃઢ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ઐક્ય દૂર થતું જાય છે, અને તેમ રાષ્ટ્રીય શક્તિના તત્ત્વને વિશેષ ને વિશેષ હાનિ પહોંચે છે. જે સુસલમાનને સુસલમાન ધર્મનો આગ્રહ કરાવવામાં આવે, તો કાષ્ટ દહાડો તેને હિંદુ પ્રત્યે લાગણી ન થાય. તેવીજ રીતે જે હિંદુઓને હિંદુધર્મનો આગ્રહ કરાવવામાં આવે તો સુસલમાન પ્રત્યે લાગણી ન થાય; અને થાય તો તે બહુ ઉંડાણવાળી ન હોય. આનો દાખલો અમે નજરોનજરનો આપીશું. દેશના જે ભાગમાં સુસલમાનો થોડા છે, અને હિંદુઓ ઘણા છે, તે દેશના સુસલમાનોને હિંદુઓનો વધારે પરિચય છે; આ સુસલમાનની હિંદુઓ પ્રત્યેની લાગણી જુઓ, અને જે દેશમાં ઘણા-ખરા સુસલમાનો છે તેની લાગણી હિંદુઓ પ્રત્યે જુઓ. આ સરખામણીમાં ઘણો મોટો તફાવત માલમ પડશે. મતલબ કે, જ્યાં વિશેષ મહારાષ્ટ્રના સંસ્કારો ત્યાં વિશેષ દૂર પહોંચે. અલીગઢ કોલેજના શિક્ષણ મેળવેલા સુસલમાનોને હિંદુઓ પ્રત્યે લાગણી જુઓ, અને બહુ સંસ્કાર નહીં પામતાં એવા સામાન્ય સુસલમાનોની લાગણી જુઓ; અને ઘણો તફાવત માલમ પડશે. હિંદુઓ અને

સુસલમાનો માટેજ આમ નથી. બ્યારે હિંદુઓમાં હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે લાગણી કરાવવામાં આવતી હતી ત્યારે જૈન પ્રત્યે તેની લાગણી જુઓ, તે વખતના હિંદુઓ કહેતા કે, માર માર કરતો હાથી આવતો હોય, તો સુસલમાનની મસીદમાં જવું, પણ જૈનના મંદિરોમાં ન જવું. જૈનના અંદર અંદરના સંપ્રદાયોના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણે છે. હમણું પાશ્ચાત્ય કેલવણીના પ્રતાપે, સ્થાનકવાસી, શ્વેતાશ્વર અને દિગમ્બર યુવકો ઉપર પોતાના સંપ્રદાયના સંસ્કારો અગાઉ જેવા સંપ્રદાયના મુખીઓ પાડી શકતા નથી ત્યારે પરસ્પર કેવી લાગણી છે, અને અગાઉ કેવી હતી? આર્થ સમાજરેટો અને વૈષ્ણવોનો દાખલો પણ લેવા જેવો છે;

મતલબ કે, જેટલા વધારે મજબુત સંસ્કારો પોતાના ધર્મના જૂદા જૂદા ધર્મોવાળા કરાવશે, અથવા કરાવવા પ્રયત્ન લેશે તેટલો તેટલો દેશમાં જૂદી જૂદી કામ વચ્ચે વધારે ને વધારે આંતરો પડતો જશે, જે આંતરો રાષ્ટ્રીય શક્તિના તત્ત્વને ગંભીર હાનીકારક છે. આ કારણથી અમે જૂદા જૂદા મતવાળાઓ પોતપોતાના ધર્મનું શિક્ષણ આપવા ઉત્કંઠા રાખે તેની તરફેણમાં નથી. અમે શરૂઆતમાં કહ્યું કે, રાષ્ટ્રીય શક્તિના તત્ત્વને નુકસાન કરનાર એક નવું કારણ ઉભું થયું છે તે કારણ આ છે કે, હમણા જૂદા જૂદા મતવાળાઓ પોતપોતાના મતનું શિક્ષણ આપવા પ્રયત્ન કરવા નીકળ્યા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, આવું શિક્ષણ અપાવાથી રાષ્ટ્રીય શક્તિના તત્ત્વને કેટલી હાની પહોંચશે એ જોવાની તેની ચળવળ કરનારાઓને સફલિત સૂજે. અમે આ વિષયને મથાળે એવો જે પ્રશ્ન કર્યો છે કે, રાષ્ટ્રીય શક્તિના તત્ત્વને હાનિ ક્યાં વિના ધર્મ શિક્ષણ આપવું શક્ય છે, તેનું સમાધાન આ વિચારોથી થવાની અમે આજ્ઞા રાખીએ છીએ. અમે આ પ્રશ્નનું ટીક રીતે જે સમાધાન કરી શક્યા હોઈએ એમ વાંચ-

કને લાગે, તો અમને સંતોષ થશે. અમે એક બીજી પણ સુચના સાથે સાથે કરી ચુક્યા છીએ કે ખરું જોતાં હિંદમાં રાષ્ટ્રીય શક્તિની દરકાર ન કરીએ તોપણ લાભિક કેળવણી આપવીજ શક્ય નથી.

અમારા આ વિષયનો પ્રથમ ભાગ અહીં પૂર્ણ કરી હવે બીજા ભાગ ઉપર જઈશું. કોઈ એમ કહેશે કે, રાષ્ટ્રીય શક્તિ એ સ્થાયી સુખનું કારણ નથી; એટલે તેના ભોગે પણ પરમાર્થ અર્થે ધર્મ શિક્ષણ આપવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય શક્તિ એ સ્થાયી સુખનું કારણ બધું અંશે નથી એમ અમે કહીએ છીએ; પણ અમે સર્વ અંશે એમ કહેવા તત્પર નથી, કેમકે જે પ્રજા શાંતિવાળી સ્થિતિમાં હોય તો તેને પરમાર્થ પણ સુજે છે, અને પ્રજા શાંતિવાળી સ્થિતિમાં ક્યારે હોઈ શકે કે, બ્યારે રાષ્ટ્રીય શક્તિને યોગ્યપણે વર્તીતી હોય. આ કારણે રાષ્ટ્રીય શક્તિને કોઈ અંશે સ્થાયી સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાનું એક નિમિત્ત માનવું જોઈએ; અને તેવું નિમિત્ત હોવાથી અમે તેને સર્વ અંશે અસ્થાયી સુખનું કારણ કહેતા નથી. હવે જોવાનું એ છે કે રાષ્ટ્રીય શક્તિનો ભોગ આપીએ છતાં પણ જે પ્રકારે ધારવામાં આવે છે તે પ્રકારે પરમાર્થ માટે ધર્મ શિક્ષણ આપવું ક્યારેક છે કે નહીં ?

ધર્મ એ પ્રકારનો છે. એક પરમાર્થ અને બીજો વ્યવહાર ધર્મ. પ્રથમ વ્યવહાર ધર્મ લઈશું; કેમકે આપણે કમવાર ચર્ચીશું. જૂઠા જૂઠા પ્રકારના ધર્મો ચાલે છે તેથી જે લાભ થાય તે લાભને વ્યવહાર ધર્મ કહીશું. પૃથ્વી પર ચાલતા નાના પ્રકારના ધર્મોએ જૂઠા જૂઠા પ્રકારના જે ધર્મ વિચારો તથા ધર્મ આચારો પ્રતિપાદન કર્યા છે તે સંવળાનો હેતુ પરમાર્થ પમાડવાનો છે; પરંતુ તે બધા ધર્મોના વિચારો તથા આચારો ખરો પરમાર્થ અથવા પરમાર્થ ધર્મ પમાડી શકે તેમ કહેવાય નહીં, કારણ કે પરમાર્થથી જે પામવાનું પદ તે મોક્ષ પદ છે.

આ મોક્ષપદ એકજ સ્વરૂપે જોઈએ. કોઈ જૂઠા જૂઠા ધર્મો જૂઠા જૂઠા સ્વરૂપે કહે છે તે પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા સ્વરૂપે એ મોક્ષપદ હોઈ શકે નહીં. આ કારણથી એકજ ધર્મ પૃથ્વી પર એવો હોવો જોઈએ કે, જે મોક્ષપદનું વાસ્તવિક અર્થાત્ જોમ છે તેમ સ્વરૂપ જોઈ શકેલ હોય. આવા એક ધર્મ શિવાયના બાકી રહ્યા જે ધર્મો તેઓ ભલે મોક્ષનું સ્વરૂપ વાસ્તવિક રીતે જોઈ શક્યા ન હોય, પણ તેના હેતુ એ પદ પમાડવાનો છે એટલે આપણે તે ધર્મને વ્યવહારનું નામ આપીશું; પરંતુ એકલું વ્યવહાર એવું નામ આપતાં તેઓને અન્યાય આપવા જેવું થશે, કારણ કે તેઓની દૃષ્ટિ એ પદ માટેની છે; ભલે પછી તે દૃષ્ટિ યોગ્ય જોઈ શકતી ન હોય. આ કારણથી આ વ્યવહાર સાથે ધર્મ શબ્દ જોડી વ્યવહાર ધર્મ આપણે કહીશું.

આવા જૂઠા જૂઠા પ્રકારના પૃથ્વી પર ચાલતા વ્યવહાર ધર્મને પણ પ્રત્યેક જૂઠા જૂઠા સંપ્રદાયની કેળવણી અથવા ધર્મ શિક્ષણ અપાવામાં આવે, તો તેથી અમને લાભ થવો લાગતો નથી, ઉત્ક્રાંતિ નુકસાન લાગે છે. તે કઈ રીતે ? હિંદુ સંસ્થાઓમાં હિંદુ ધર્મનીજ કેળવણી અથવા ધર્મશિક્ષણ અપાવામાં આવતું હોય, અને તેજ સત્ય ધર્મ છે એવા દંડ સંસ્કાર કરાવવામાં આવતા હોય, તો પછી તેને જૈનમાં શું તત્ત્વો સમાવેલા છે એ જોવાની યુક્તિ ઉત્પન્ન થશે ? એજ રીતે જૈનીયોને જૈનના દંડ સંસ્કારો કરાવવામાં આવે, તો તેને હિંદુ ધર્મમાં શું તત્ત્વો રહ્યા છે તે જોવાની વૃત્તિ થશે ? આગળ ચાલતાં આપણે એમ જોઈએ કે, મુસલમાનોને મુસલમાની ધર્મના સંસ્કારો દંડ કરાવવામાં આવે, તો સત્યમાં સત્ય એવો કોઈ બીજો ધર્મ હોય તે જોવાની અને પછી તે અંગીકાર કરવાની આરથા થશે ! અમે માનીએ છીએ ત્યાં સુધી જે આ પ્રકારે સૌ ધર્મો પોતપોતાના ધર્મોનું

શિક્ષણ આપશે, તો તેથી એક પ્રકારનો પોતાના ધર્મ પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થશે, જે મોહ કાળે કરી ધર્માન્ધતા ઉત્પન્ન કરશે; જે ધર્માન્ધતાનું ફળ સીદીભાષના છોકરાના દૃષ્ટિ કામ કરશે. એક એવી વાત સર્વ કાષ્ઠના જાણવામાં હશે કે, કાષ્ઠ રાજાને પુત્ર નહીં હોવાથી તેણે ગામમાંથી રૂપાળામાં રૂપાળો છોકરો હોય તેને લઈ આવવાને પોતાના સીદી સીપાઈને કહ્યું. સીદીભાષ ગામમાં શોધી શોધીને થાક્યા તો પછી પોતાના પુત્ર જેવો બીજો કે.ક કાન્તિવાળો લાગ્યો નહીં અને રાજા પાસે તેને આણ્યો. આ દૃષ્ટાંત અનુસાર જો, જેમ સીદીને પોતાના પુત્રમાં મોહ બંધાયો હતો તેવો, પોતાના મતમાં મોહ બંધાવવામાં આવશે તો તેનું રૂપ આવશે. વર્તમાનમાં જે પ્રકારે ધર્મ શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો છે તે આ સીદીભાષના જેવો મોહ ઉત્પન્ન કરાવવાનું કારણ છે, એમ અમને તો લાગે છે. આ મોહથી ધર્માન્ધતા આવશે ત્યારે તો અત્યાર સુધી ઇતિહાસમાં સાંમળેલા છે તેવા ધર્મને બહાને અંદર અંદર લગાડ્યો થવાનું કારણ થશે. પણ ધર્માન્ધતા થવા પૂર્વની જે મોહરૂપ સ્થિતિ તેથી પણ એ પરિણામ આવશે કે, મન સંકુચિતપણું (Narrow-mindedness) પામી જશે, અને તેથી બીજા ધર્મોમાં શું વિશેષતા રહી છે તે જોઈ શકશે નહીં. આટલા ખુલાસાથી લક્ષ્યમાં આવવું જોઈએ કે, સાંપ્રદાયિક ધર્મ શિક્ષણથી વ્યવહાર ધર્મને પણ હાનિ છે. અમે પૂછીએ છીએ કે, અલીઘડ કોલેજમાં શિક્ષણ લેનાર વર્ગમાંથી કેટલાએ હિંદુ ધર્મનાં તત્ત્વો જોયા? અથવા બનારસ હિંદુ કોલેજમાં જિએલા કેટલા જણાએ બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો જોવાની ખુદ્દિ કરી? દયાનંદ કોલેજમાંથી કેટલાએ જૈન ધર્મ જોવાની વૃત્તિ કરી? જો આવી વૃત્તિ આવા શિક્ષણથી ઉત્પન્ન ન થાય, તો કાષ્ઠ પણ દહાડો પોતાના સંપ્રદાયનો મોહ જાળવે નહીં, અને જ્યાં સુધી તેવો મોહ

ન જાય ત્યાં સુધી ખરો માર્ગ પણ શોધી શકે નહીં. વ્યવહાર માર્ગમાં આહારાદિના વિષય સમાવેશ પામે છે. મુમ્તઝમાન ધર્મમાં હિંસા માન્ય છે કે અમાન્ય તે વાત બાબુએ મૂકી, અ.પણે પૂછીએ કે, અલીઘડ કોલેજવાળા મુસલમાન લાઇબ્રેરીમાંથી કેટલાએ તજવીજ કરી કે, હિંદુ ધર્મમાં અહિંસા કહી છે તે એટલે કે કે નહીં? તેમજ કેટલા હિંદુ લાઇબ્રેરીમાં સેંદસ હિંદુ કોલેજમાં શિક્ષણ લીધા બાદ એવી તજવીજ કરી કે, જૈનિયોમાં કંદમુગાદિ નહીં લેવાનો ઉપદેશ કરે છે તે કેટલે દરજ્જે સાચું છે? જો આ ચોક્કસ મતનું ધર્મ શિક્ષણ લઈ તેના વિચારોને પોતાનું ખમીર કરી નાંખે છે તેઓને સમજાવવા મુશ્કેલ, પણ જો આ એવું સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ લઈ પોતામાં ગાઢ સંસ્કારો દાખલ કરતા નથી તેઓ તે વખતે પણ સમજે.

આ રીતે વ્યવહાર ધર્મને પણ સાંપ્રદાયિક ધર્મ શિક્ષણ હાનિ કરનાર છે એમ બતાવ્યું; હવે પરમાર્થ ધર્મને હાનિ છે કે નહિ તે જોઈએ. પરમાર્થ માર્ગ કોને કહેવો એ એક મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. જે ધર્મો આસ્તિક ધર્મો કહેવાય છે તે ધર્મોના મુખ્ય પાયો આત્મવાદનો છે. આત્મવાદ મુખ્ય એવાં છ દર્શનો સ્વીકારે છે. બૌદ્ધ, જૈન, યોગ, સાંખ્ય, નૈયાયિક, વેદાંત વગેરે દર્શનો આત્મવાદને માને છે. તેઓ સઘળા આત્માનો મોક્ષ કરવો એમ કહે છે. આ દરેક દર્શન આત્માનું સ્વરૂપ, આત્માની સ્થિતિ અને આત્માનો મોક્ષ જૂઠા જૂઠા પ્રકારે કહે છે. જો આમ છે, તો પછી કયું દર્શન કહે છે તે આત્માનું સ્વરૂપ આદિ માનવાં? જે પ્રત્યેક દર્શન કહે છે તે પ્રમાણે આત્મોદિ માનીએ, તો તે યોગ્ય નથી. એમ તો નજર પડે કે, જેમ બૌદ્ધ કહે છે તેમ આત્મ લક્ષિક હોય; વળી જૈન કહે છે તેમ અનેક આત્મા અને તે નિત્ય હોય; તેમજ વેદાંત કહે છે તેમ એક સર્વવ્યાપક આત્મા

હોય. આપું તો નજ ધટે. જે સ્વરૂપે તે દ્રવ્ય હોય તે એકજ પ્રકારે હોયું જોઈએ. આમ છતાં જોએને પ્રથમથી આત્મા સર્વવ્યાપક અને એક છે એવા સંસ્કાર કરાવ્યા હોય છે, તેને પછી તે પોતે માને છે તેમ આત્માનું સ્વરૂપ છે કે જૈન કહે છે તેમ કે બૌદ્ધ કહે છે તેમ એ વિચારોનો અવકાશ રહેતો નથી. તેને પોતાની માનીનતા વિનાની બીજી માનીનતાઓ બૂઝાઈરી લાગે છે. એકલા વેદાંતને માટે આમ નથી; બધા ધર્મો માટે એક પ્રકાર છે. જૈનને પોતે માને છે તે શિવાય આત્માનું સ્વરૂપ બીજે પ્રકારે છે એમ કોઈ ઠસાવવા પ્રયત્ન કરે, તો તે ધણુંકરી નિષ્ફળ જવો જોઈએ. આ રીતે જે વિચારોનો વિશેષ પરિચય રહે છે તેના આવા ગાઢ સંસ્કારો બેસી ગય છે, તો પછી જ્યારે પ્રત્યેક ધર્મવાળા ક્રમવાર અને વર્ષોસુધી પોતાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરાવે ત્યારે તે સંસ્કારો કેવી જડ ધાતી બેસે તે સમજાવેલું. જે બૌદ્ધ પોતાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરાવે, તો પછી તેના ઉપર બૌદ્ધશિવાયના સંસ્કારો કરાવવા મુશ્કેલ; હવે કાંઈ બૌદ્ધ, વેદાંત, જૈન અને બીજા બધાં ધર્મો કહે છે તે સઘળા સિદ્ધાંતો સત્ય ન હોવા જોઈએ. એકના સિદ્ધાંત સત્ય હોવા જોઈએ. પછી ગમે તેના હો. આ એક સત્યરૂપ હોય તે શિવાયના ધર્મો પ્રત્યેક પોતાના ધર્મના મોહના કારણે પોતાના ધર્મનો અભ્યાસ કરાવે, તો તેનું કળ શું? પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો અસત્ય હોય, અને બીજાના સત્ય હોય, પરંતુ બીજાના સત્ય છે એવું જાણવાનો અવકાશ નહીં રહે, અને પોતાના અસત્ય હશે, છતાં તેના મોહના કારણે અભ્યાસ થયો હશે એટલે તે ગાઢપણે બેસી જતાં સત્યાસત્ય પારખી નહીં શકે? અને સત્યાસત્ય પારખી ન શકે, તો આત્માનો મોક્ષ કેમ કરી શકશે?

આજ રીતે એક ધર્મવાળા એમ મને કે, કશ્વર જગતનો કર્તા છે; તે આપણું કરેલાં

કર્મોનું કળ આપનાર છે. જૈન જોવા બીજે ધર્મ આ વાત તદન અસત્ય છે એમ કહી ઇશ્વર કર્તાએ નથી, અને કર્મનાં કળ પણ આપનાર નથી; માત્ર પોતાનો આત્મા અનાદિથી છે. તે પોતે કર્મ કરે છે, એટલે કર્મને કર્તા પોતે છે; તેમજ પોતાના કર્મના કળનો ભોક્તા પણ પોતેજ છે. આવી બંનેની પરસ્પર વિરૂદ્ધ વિચારવાળી માનીનતા છે. જે દરેક ધર્મ પોતાના ધર્મનું શિક્ષણ આપે, તો કેવું ભયંકર પરિણામ ગણવું? ઇશ્વર જોવા જગતનો કર્તા કોણ ન હોય, છતાં તેના દૃઢ સંસ્કાર કરાવવા કે આ સઘળું ઇશ્વરે કર્યું છે અને તે આપણાં કર્મનાં કળ આપે છે, તો તે શું યોગ્ય છે? અથવા લાભકારક છે? અમે વારંવાર કહ્યું કે, ધર્મ તો એકજ પ્રકારે સત્ય હોય. તમામ સાચા હોય શકે એમ ન હોય. પોતાના સંપ્રદાયની કળવણીના ગાઢ સંસ્કારથી સત્યાસત્ય જોવાનો અવકાશ જતો રહેવાનો, અને જે અસત્યનું ગ્રહણ થાય તો આત્માનો મોક્ષ શી રીતે થઈ શકે?

આ સઘળાં કારણોથી વાંચનારને જણાવવું જોઈએ કે, પરમાર્થ ધર્મ માટે પણ પોતપોતાના ધર્મની કળવણી પ્રત્યેક ધર્મવાળા આપે, તો તેમાં પણ લાભ કરતાં હાનિ વધારે થવાનો સંભવ છે. અમે ત્રણ પ્રકારે આ શિક્ષણ સંબંધી વિચારો બતાવ્યા. રાષ્ટ્રીય શક્તિને, વ્યવહાર ધર્મને અને પરમાર્થ ધર્મને સૌ સૌના ધર્મોનું શિક્ષણ આપવાથી લાભ છે કે હાનિ? અથવા શક્ય છે કે નહીં? વાંચનાર, તમે મનન કરી જેમ યોગ્ય લાગે તેમ વર્તસો; અને બીજાને સલાહ આપશો.

ફેટલાક, સાંપ્રદાયિક અથવા સૌ સૌના મતની કળવણી આપવાની મુશ્કેલી જોઈ વળી એમ કહે છે કે, બધાં ધર્મોને માન્ય હોય એવાં તત્ત્વો એકત્ર કરી તેની કળવણી આપવી. અમને આ વાત ઉપલબ્ધ દષ્ટિએ તો મારી

લાગે છે; પરંતુ વિશેષ વિચારે આ વાત પણ બહુ મહત્વવાળી લાગતી નથી.

આ વાતનો વિચાર કરવા માટે આપણે જરા ઊંડા ઉતરવું પડશે. ધર્મની કેળવણી સાંપ્રદાયિક રીતે આપી શકાય એમ નથી એવું જાણી કેટલાકો એમ કહે છે કે, સર્વ ધર્મોમાં જે સામાન્ય નીતિ, પ્રમાણિકપણું આદિ તત્વો છે તેનું શિક્ષણ આપવું. આ ઉપરથી અમને એક મોટો ખેદ થાય છે. આ ખેદ એ છે કે, શું આમ કહેનારા એમ માને છે કે, અત્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવામાં આવે છે તે નીતિ, ન્યાય આદિ તત્વો શીખવવાને સમર્થ નથી? તેઓના અભિપ્રાયનું અમે જે અનુવાદ કરી શકીએ છીએ તે ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે કેમ જાણે તેઓના મન ઉપર એવી અસર ન હોય કે, પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી માણસો આવાં તત્વો રહિત થઈ જાય છે. જો તેઓનું આપું માનવું હોય તો અમને લાગે છે કે, પાશ્ચાત્ય કેળવણી ઉપર આ એક નહીં છાજતો ગંભીર આરોપ મુકવામાં આવે છે. એવા માણસો હિંદુસ્થાનમાં જોવામાં આવતાં નથી કે, જે ધર્મ ક્રિયાઓમાં રમ્યા મર્યા રહ્યા છતાં તેઓ નીતિ, ન્યાય આદિ તત્વોને વેગળાં મૂકી ધણી વાર કામ લે છે? હિંદુસ્થાનમાંજ નહિ પણ પશ્ચિમભણીના દેશો કે જ્યાં ક્રિશ્ચિઅન ધર્મની ક્રિયાઓમાં મશગુલ રહેનારા ધણી જીવો પણ આજ રીતે વર્તતા જોવામાં આવે છે. આથી ઉઠતું એવાં ધણાં માણસો જોઈ શકાય તેવું છે કે, જેઓએ પશ્ચિમની કેલવણી લીધેલી, પરંતુ ધર્મ ક્રિયાના સંસ્કારો પામેલા નહીં છતાં ઉત્તમ નીતિ ન્યાય આદિપૂર્વક જીવન ગાળે છે. કાં તો આવી નીતિ ન્યાયના સર્વ ધર્મોના તત્વો એકત્ર કરી તેને ધાર્મિક કેળવણીનું નામ આપી તે આપવા માંગનારાઓએ એમ બતાવી આપવું જોઈએ કે, પશ્ચિમભણીની કેલવણી આ તત્વોનું શિક્ષણ

આપી શકતી નથી, અને કાં તો તેણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, તે પશ્ચિમભણીની કેળવણી ઉપર એક અયોગ્ય આરોપ મુકે છે. હિંદુઓ અથવા અન્નાહારિ ધર્મો એક દલીલ કરે છે કે પાશ્ચાત્ય કેળવણીના કારણે ઉંચામાં ઉંચી તાલિમો અલગતાદિ પદાર્થો લેતી થાય છે અમારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, હિંદના હવ ભાગ્યે આપું પરિણામ કેટલાક દાખલાઓમાં આવેલું જોઈ શકાય છે; અને તેટલા માટે દી લગીર પણ છાંયે. તથાપિ આતું કારણ અંગ્રેજ કેળવણીજ છે એમ કહેતાં અમને આંચ કે લાગે છે. અંગ્રેજ કેળવણી હિંદમાં તો હજી ધણી થોડા પરિણામમાં અપાય છે, પરંતુ ઇંગ્લંડાદિ દેશો કે જે અંગ્રેજ કેળવણીમય છે ત્યાં આગળ હિંદના કરતાં જૂઠુંજ પરિણામ અને ધર્મોના પ્રચાર છે. આ ધર્મો એવા પ્રકાર ના છે કે જેમાં હિંદુ જૈન આદિ ધર્મો કરતાં અહિંસાનું ઓછું પોષણ છે. આ કારણથી તેમજ ત્યાં આગળ જડવાદ (Materialism) નો પ્રચાર વધતો જાય છે છતાં ત્યાં આગળ અન્નાહારનું તત્વ (Vegetarianism) વધતું જાય છે તેનું કારણ શું? આ કારણનો જે ઉત્તર તે આ આહારના કારણે ધર્મ કેળવણીની હિમાયત કરનારાઓનું મન સમાધાન કર નાર થયો જોઈએ. જેને અંગ્રેજીમાં Science (વિદ્યા) કહેવામાં આવે છે તેની જૂરી જૂદી અનેક શાખાઓ છે. આ શાખામાં એક વૈદક સંબંધીની પણ છે. આ વૈદક સંબંધીની શાખા એ કેટલીક આશ્રય પમાડે એવી શારીરિક શોધો કરી છે એટલે હમણુંના જીવોને એવો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે કે કેમ જાણે તે શોધો ઇશ્વર ન હોયકે આ મુખ્ય કર્મોના સ્વભાવ બદલાવી નાંખી મોત થતું અટકાવી દે. આવા વિશ્વાસના કારણે એ વૈદકના અનુયાયીઓ જે જે વાતો અથવા વિચારો બતાવે, તેમાં સર્વ સ્વસત્ય માની લઈ કેટલાક જીવો તે વૈદકના

અનુયયીઓની સલાહ પ્રમાણે શરીર પ્રત્યેના નજેઘએ તે પ્રમાણમાં મોહના કારણે યોગ્ય અથવા અયોગ્ય ખોરાક છે એવું સ્વયં વિચાર્યા વિના લેતાં અચકાતા નથી. આવું જ્યારે ઇંગ્લંડના કેટલાક વિચારવાન માણસોએ જોયું ત્યારે તેઓએ અન્નાહાર અને ફળાહારની વિદ્યાની શાખા ખીલવવા પ્રત્યે ધ્યાનનું પરિણામ એ આવ્યું કે તે જગતને એમ ખતાવી શક્યા કે અન્નાહાર અને ફળાહાર એ શાસ્ત્રીય રીતે (scientifically) અનાર્થ આહાર કરતાં ઉત્તમ છે એવું સિદ્ધ થાય તેમ છે. આવું જ્યારે વિદ્યાની અન્નાહારની શાખાને ખીલવી ખતાવવામાં આવ્યું ત્યારે લાખો લોકો એ ખોરાક બણી વળ્યાં છે. એમ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે, યુરોપમાં ચાર લાખ માણસે અનાર્થ અહાર છોડી દીધો છે. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, જ્યારે એક કરતાં ખીજું વધારે સાફ છે એવું ખતાવવામાં આવે ત્યારે જીવ પોતાનાજ સ્વાર્થની ખાતર વધારે સારાને ગ્રહણ કરે છે. કોઈ રીતે હિંદના લોકો અત્યારે પાશ્ચાત્ય કેળવણી અટકાવી શકે એવા સંજોગોમાં નથી; અને તેથી જે મતિ અજ્ઞાનની ખીલવણી થશે એથી જીવો એમ વિચાર કરતાં શીખશે કે, જ્યારે જીવન અને મરણ (Life and death) નો સવાલ હોય ત્યારે શુદ્ધ અશુદ્ધ જોવાય નહીં. પરંતુ આ સ્થળે પણ કયું સાફ અને કયું નરતું છે એમ જો શાસ્ત્રીય રીતે (Scientifically) ખતાવવામાં આવે, તો અવશ્ય અન્નાહાર લીધા વિના ન રહે. આ સ્થળે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જો આ કારણે ધર્મકેળવણી આપવાનું ધારવામાં આવતું હોય, તો અમે કહીએ છીએ કે જ્યાં સુધી આ પ્રકારે શાસ્ત્રીય રીતે ઉછરતી પ્રજાના મન ઉપર નહીં ઠસાવવામાં આવે ત્યાં સુધી ડાક્ટરોની કેટલીક શોધથી બધી ખાખતો માટે અંગ્રહ ગયેલા જીવો પ્રત્યે જીવન અને મરણનો સવાલ આ કહેવા માત્ર ધર્મસંસ્કારો

ઉપર વિજય કદાચ મેળવી જશે, એવું અમને તો અત્યારના ચિન્હોપરથી જણાય છે. મતલબ કે, કહેવાતી ધાર્મિક કેળવણી આપવાના પ્રયત્ન કરતાં શાસ્ત્રીય રીતે અન્નાહારની વિશેષતા ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે તો વધારે ઉપકારક થશે.

આ રીતે આ ખાખત માટે પણ ધાર્મિક કેળવણીની શું અસર છે તે જોયું. હવે એ કજ ખાખત રહી; અને તે એ કે જો ધાર્મિક કેળવણી અપાય તો જડવાદનો પ્રવેશ થતો અટકાવી શકાય. અમે કહીએ છીએ કે, ધર્મના સંસ્કારોનો વારસો મળતો ચાહ્યો આવે, તો જડવાદ સામે થોડું રક્ષણ આપી શકે. પરંતુ જે આશયમાં કહેવામાં આવતી હાલની ધાર્મિક કેળવણી આપવાનું ધારવામાં આવે છે તેથી જડવાદનો પ્રવેશ અટકી શકે એમ પણ અમોને લાગતું નથી.

ધર્મ અથવા જેને અંગ્રેજીમાં Religion કહેવામાં આવે છે તેની અને તત્ત્વજ્ઞાન દર્શન અથવા અંગ્રેજીમાં જેને Philosophy કહેવામાં આવે છે તેની વચ્ચે આપણે ત્યાં બહુ ભેદ પાડવામાં આવતો નથી. જેને ધાર્મિક કેળવણી (Religious education) કહેવામાં આવે છે તે વિવાદ સામે સર્વ ધર્મો ટકર ઝીઝી શકે એમ અમને લાગતું નથી. ધાર્મિક કેળવણીથી એમ શીખવવામાં આવે કે, આ સઘળી ઇશ્વરની લીલા છે, માટે આપણે તે લીલાનુસાર વર્તવાનું છે, તો અમે ધારતા નથી કે, તે લીલાની આરથાના ગમે તેવા દૃઢ સંસ્કાર ખાળપણથી કાઢવામાં આવ્યા હોય તો પણ તે જ્યારે પશ્ચિમની વિદ્યા (Science) વાંચે અથવા અભ્યાસે ત્યારે ટકી શકે. અમે માનીએ છીએ કે, વર્તમાન સાયન્સની સામે ટકર ઝીઝવાને તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) સમર્થ થાય; પરંતુ ત્યાં પણ એક સવાલ આવીને ઉભો રહે છે; આ સવાલ એ છે કે, હિંદના જુદા જુદા ધર્મો પોતપોતાની પ્રજાને

પોતાના દર્શનની કેળવણી આપવા માંગે છે, તો શું દરેક ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) જડવાદ (Materialism) ની સામે ટક્કર ઝીલી શકવા સમર્થ છે? અમે અમારા પામર અભિપ્રાય અનુસાર માનપૂર્વક કહેવા રમ્મ લખ્યે છીએ કે, અમને લાગતું નથી કે સર્વ ધર્મોના તત્ત્વજ્ઞાન વર્તમાન જડવાદની સામે ટક્કર ઝીલી શકે એમ બની શકે નહીં; કેમકે જો તેમ બને, તો તો એનો અર્થ એજ કે સર્વ દર્શનો અથવા તત્ત્વજ્ઞાન સત્ય છે. સર્વ ધર્મ અથવા સર્વ ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાન સત્ય હોય, તો તો આ ઝગડાઓ હોયજ શા માટે? ઝગડાઓની વાત બાજુએ મુકી એમ પૂછીએ છીએ કે શું દરેક ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે તેમ આત્માના બહુરૂપી સ્વરૂપો છે? એમ ન હોઈ શકે. આ કારણે પૂર્ણ વિચારવાનું છે કે, પ્રત્યેક ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ જડવાદ સામે ટક્કર ઝીલી શકે એમ બની શકે નહીં. આ રીતે પણ પ્રત્યેક ધર્મ અથવા તેના તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ જે કાર્ય માટે ઉપયોગમાં લેવાનું છે તે માટે જોઈએ તેવું ઉપયોગી સાધન નથી.

આ ઉપરથી અમને એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવશે કે ત્યારે શું જડવાદ સામે રક્ષણ મેળવવાનું કોઈ સાધન નથી? અથવા એ રક્ષણ મેળવવાનું સાધન તમે કોઈ બતાવી શકો છો? અમે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીએ તે પહેલાં એટલો ખુલાસો કરવાનો છે કે, અત્યારે જે સાધનોનો વિચાર કરવામાં આવે છે તે સાધનો હિંદુ જેવા દેશને માટે અશ્વક્ય છે, કારણકે જ્યાં અનેક ધર્મો, અનેક વિચારો, અનેક આચાર વિચારો વર્તે ત્યાં આવું કાર્ય અશ્વક્ય થઈ પડ્યા વિના ન રહે. અમે સાર્વજનિક આત્મા એવાં સાધનો ધાર્મિક શિક્ષણ માટે અશ્વક્ય છે એમ બતાવી ગયા છીએ. પ્રત્યેક ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) શીખવવાને માટે તેટલીજ અને તેની તે મુશ્કેલીઓ

છે. હવે અમને પૂછાયેલા ઉપરના બે પ્રશ્નોનું સમાધાન અમારી નિર્જીવ શક્તિ અનુસાર આપીએ છીએ. અમે એમ કહેવા તત્ત્વ નથી કે જડવાદ સામે રક્ષણ મેળવવાનાં કોઈ સાધન નથી. અમે કહીએ છીએ કે સાધન છે; અને તે સાધન શક્ય પણ છે. અમે આ કહીએ છીએ તે જડવાદ સામે રક્ષણ મેળવવાનું સાધન અમને લાગે છે.

આ સાધન આ પ્રમાણે છે; સરકારી અથવા ખાનગી સાહસથી ચાલતી સંસ્થાઓમાં મુખ્ય કરી જે ભાષાઓમાં જૂદા જૂદા ધર્મો અને જૂદા જૂદા તત્ત્વજ્ઞાનનું સાહિત્ય લખાયેલું છે, તે ભાષાઓનું ખાસ જ્ઞાન મેળવી શકાય એવી ગોડવણ કરાવવી. હાલમાં શાળાથી માંડી કોલેજો સુધીમાં જે અનેક પ્રકારના વિષયો ચલાવવામાં આવે છે તે વિષયો ને બની શકે તેટલાં પરિમાણમાં ઓછાં કરવાં અને એ ઓછાં થતાં જે સમય અને શક્તિનો ખચાવ થાય તે દ્વારાએ એ ધર્મ ભાષાઓનું જ્ઞાન અપાવવું. જો આ રસ્તે ધર્મ ભાષાઓના ખાસ અભ્યાસીઓ ઉત્પન્ન થશે તો એની મેળે ધર્મનું સાહિત્ય વાંચવાને અને અભ્યાસવાને ઇચ્છાવાન થશે, અને આ રીતે ઇચ્છાવાન થયે જૂદા જૂદા ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનો વિચારતાં કયા તત્ત્વજ્ઞાનવાળો ધર્મ ઈચ્છકર છે તે જાણી તે પ્રમાણે વિચારતાં શીખશે. ધર્મ ભાષાજ્ઞાન થવાથી જે ધર્મના જે રસિક હશે તે તે ધર્મને પ્રહણ કરશે.

ધર્મ ભાષાજ્ઞાનની શક્તિનો પ્રભાવ કેટલો છે તે તો જોઈએ અવલોકન કરવાની ટેવ હશે તેજ જાણી શકશે. અમે અહીં એક બે દાખલા આપીશું. વેદાંત અને જૈનને અનુસરનાર બે વર્ગમાંથી વેદાંતના અનુયાયીઓએ અંગ્રેજ કેળવણીની સાથે સંસ્કૃત ભાષાનું ઠીક રીતે જ્ઞાન મેળવ્યું; તો તેમાંથી વેદાંત શાસ્ત્રના કેટલાક અભ્યાસીઓ, અને વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થઈ શક્યા. દાખલા તરીકે રા. મનસુ-

ખરામ ત્રિપાઠી, સ્વ. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ, રા. યાજ્ઞિક, રા. મણીલાલ આદિ વિદ્વાનો સંસ્કૃત ભાષાજ્ઞાનના પરિચયથી વેદાંતના ઠીક અભ્યાસો થઈ શક્યા છે. ખીજી તરફ જૈનનો દાખલો લઈએ. જૈનના અનુયાયીઓએ અંગ્રેજી ભાષાનું શિક્ષણ મેળવતાં આ દરકાર નથી રાખી. તો તેમાંથી કોઈ વિદ્વાન ઉત્પન્ન થઈ શક્યો હોય એવું દૃષ્ટીગોચર નથી થતું. ખીજો દાખલો જર્મન સ્કૉલરોનો લઈએ. પ્રોફેસર મેક્સમુલર આદિ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો હતો એટલે તેઓ વેદાંત આદિ ધર્મોના સંબંધમાં પોતાને વિશે સારી આસ્થા ઉત્પન્ન કરાવી શક્યા હતા. ભાષા જ્ઞાનનું કેટલું બળ છે તેનો એક જૈન દૃષ્ટિએ નહીં અનુમોદના યોગ્ય એવી એક ક્રિયાનો દાખલો અહીં આપવાની જરૂર છે, એટલે તે આપીશું. બંગાળીઓ એનારકીસ્ટ બોમ્બ ગોળાનું કાર્ય ક્યાંથી શીખ્યા? બંગાળીઓ તો નિર્જનમાં નિર્જન પ્રજા કહેવાતી હતી? પરંતુ જો તેને અંગ્રેજી ભાષાનો પરિચય થયો, તો તેઓ તે દ્વારાએ બોમ્બ બનાવવાનું શીખી શક્યા. કાંઈ તેઓને કાંઈએ આવીને તે શીખવાની પ્રેરણા કરી નહોતી કે કોઈ શીખવવા આવ્યું નહોતું. કદાચ એમ માનીએ કે તેઓને બીજાઓએ શીખવ્યું; પણ તેને પ્રેરણા કોણે કરી? અંગ્રેજી ભાષા જ્ઞાન શિવાય ખીજું કોઈ પ્રેરણા કરનાર હોય એમ અમને લાગતું નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, ભાષા જ્ઞાન એ એવી ચીજ છે કે, તે દ્વારાએ મનુષ્ય જાતિ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને મેળવી શકે છે. જો જો ભાષાઓમાં ધર્મનું સાહિત્ય લખાયું છે તેની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવે, તો અમે માનીએ છીએ કે, તેથી ધર્મના અભ્યાસીઓ એની મેળે ઉત્પન્ન થશે.

આ રસ્તો લેવાયાથી એક ખીજો પણ ફાયદો થશે. જો પ્રત્યેક સંપ્રદાયની ઈળવણી

આપવામાં આવશે તો પ્રજાના મન સંકુચિત પણા (Narrow-mindedness) ને પામશે અને તેથી પ્રજામાંથી મૂળ વિચાર કરનાર (original thinker) નહીં નીકળે પરંતુ જો કોઈ પણ સંપ્રદાયિક વાતાવરણ વિના છુટા વાતાવરણ (free-atmosphere) માં ઉછરવા દેવામાં આવે, અને માત્ર ધર્મભાષાજ્ઞાનનો ખાસ અભ્યાસ કરાવવામાં આવે, તો મૂળ વિચાર કરનારાઓ નીકળશે, કે જેઓ ધર્મનો સારો પ્રભાવ કરી શકશે. જો છુટું વાતાવરણ રહેવા દેવામાં આવે, તો કોઈ સમર્થ મહાત્મા પણ પેદા થઈ શકે કે, જે હજારો જીવાને ધર્મ પમાડી જડવાદથી બચાવી શકે. આવો કોઈ અસાધારણ મહાત્મા નીકળી આવે તે વાત અવિશ્વના કાંઈ બાળુ ઉપર રાખીએ, પરંતુ અત્યારનાજ દાખલો લઈએ. રા. આનંદશંકર ધારે, તો કેટલા વિદ્યાર્થીઓને વેદાંત સમજાવી જડવાદથી અટકાવી શકે?

અમને આ શિવાય ખીજું કાંઈ પણ સાધન જોવામાં આવતું નથી. આ સાધન શક્ય પણ છે, કેમકે સરકારી દેખરેખ તળે ચાલતી સરચાઓ અને ખાનગી સાહસથી ચાલતી શાળાઓમાં ધર્મ ભાષાજ્ઞાન માટે વધારે ધ્યાન આપવાની ગોઠવણ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો તે થઈ શકે તેમ છે. અમને ભાષાજ્ઞાનની શક્તિમાં ઘણું વિશ્વાસ છે; અને તે ધારાએજ ધર્મજ્ઞાનનો પ્રચાર થતાં જડવાદ અટકાવી શકાય એમ લાગે છે. હા, અમે જાણીએ છીએ કે, આ સાધનનું ફળ એકદમ જંગમમાં નહીં આવે; પણ લાંબા કાળે જ ફળ આવશે, તે હાલમાં વિચારવામાં આવતા અશક્ય ધાર્મિક શિક્ષણના ફળથી વધારે સારું આવશે એમ અમે માનીએ છીએ. આ કારણથી અમે બધા ધર્મવાળાઓને આ સાધન ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવા આગ્રહ કરીએ છીએ.

અમે સમુચ્ચયે બધા ધર્મોવાળાને આ આશ્રય કરીએ છીએ, પરંતુ જૈનિયોને તો ખાસ કરીને કરીએ છીએ. જૈનિયો એવા સંજોગોમાં નથી કે, હિંદમાં સર્વત્ર પોતાની સંસ્થાઓ સ્થાપી પોતાના ધર્મ અને તત્ત્વ-જ્ઞાનનું શિક્ષણ આપી શકશે. એકલા જૈનિયો એજ નહીં પણ સર્વ ધર્મવાળાએ કેળવણીની જાહેર સંસ્થાઓ (Public Institutions) નો આશ્રય લીધા વિના છુટકો નથી; કેમકે પોતાની સંસ્થા દરેક સ્થળે સ્થાપી શકાય એ શક્ય નથી. બધા ધર્મોવાળા એકઠા મળી અત્યારે ચાલતી જાહેર સંસ્થાઓમાં ધર્મ ભાષાજ્ઞાનના વિષય ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે એવી ગોઠવણ કરાવે એ વાત હાલ તરત તો સંભવિત નથી, એટલે જૈનિયોએ એ કરવું ઘટે છે કે, પોતાની પ્રજા જેમ ધર્મભાષાજ્ઞાન વગરે લઇ શકે તેવાં સાધનો

યોજવાં. જે આમ કરવામાં આવશે, તો ધર્મજ્ઞાનપ્રચાર થવાનું સારું કારણ ઉત્પન્ન થવાની આશા છે. અને જે ભાષાજ્ઞાનદ્વારાએ જૈનમાં વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે, તો તેઓને જૈનના અદ્ભુત દ્રવ્યાનુયોગનો પરિચય થશે; અને દ્રવ્યાનુયોગનો સારો પરિચય થયે તે વર્તમાન સાયન્સની સામે ટક્કર ઝીંકી શકશે. અમને પૂર્ણ ખાતરી છે કે, જે જૈનનો દ્રવ્યાનુયોગ પ્રદર્શનમાં આવે, તો તે જડવાદને મજબૂત રીતે પરાજય આપી શકશે. અમે જૈનિયોને તો આ માર્ગ ભણી જવા માટે ખાસ કરી વિનવીએ છીએ.

આ લેખ અમારાથી ઘણો લંબાણવાળો થઇ ગયો છે, પરંતુ લંબાણના કંટાળાને દર-ગુજર કરી, જે અમારા કથનમાં કાંઇ યોગ્ય-પણું છે એમ સ્વીકારવામાં આવશે, તો અમને પરમ હર્ષ થશે.

એક પ્રતિષ્ઠિત જૈન વકીલ અને જૈન શાસ્ત્રોદ્ધારમાં પરમ આનંદ માનનાર કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર.

એ પણ એક જમાનાની બલિહારી છે કે જ્યારે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગનો મોટો ભાગ આપણા જૈન સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસ તરફ કંઈક પરાંગમુખતા બતાવે છે અને કોઇ કોઇ જણ એ દિશા તરફ બહુ મન્દ ગતિથી પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે એ સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોમાં રહેલી અનેક ખુબીઓનું રહસ્ય સમજવા તેમજ દુનીઆના ખીજા લોકોને સમજવવા માટે કેટલોક સમય થયાં કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાના જીવનનો મોટો ભાગ એ કાર્ય પાછળ અર્પણ કરેલો છે. આવા સાહિત્ય-શોખીન વિદ્વા-સંસિક વિદ્વાનો પૈકી પ્રોફેસર હર્મન જોકેલ્પીનું નામ જગમગાડુર છે. આ મહા-મહા પંડીત આપણા શાસ્ત્રો

અને સાહિત્યના ઉંડા અભ્યાસી છે. તેમણે આપણા શાસ્ત્રોમાંનાં કેટલાંકનાં ભાષાંતરો, કેટલાંકના પર વિવેચનો અને ભાષ્યો લખેલાં છે. તેમજ કેટલાંકનું સંશોધન કરેલું છે. આપણા શાસ્ત્રો અને સાહિત્ય ઉદ્ધાર તરફ તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી તેમણે અમદાવાદના વકીલ શ્રીયુત્તર કેશવલાલ પ્રેમચંદ બી. એ., એલ. એલ. બી. સાથે કેટલોક પત્રવ્યવહાર ચલાવેલો છે. તેમાંનો કેટલોક ભાગ અમારા વાંચનારોની ઝણુને ખાતર તમજ પરધર્મિઓ પણ આપણા એક ધર્મનું રહસ્ય સમજવા કેટલા બધા ઇન્તેજન હોય છે તે બતાવવાના હેતુથી નીચે આપીએ છીએ :-

પત્ર નંબર ૧ લો.

બહાલા બન્ધુ,

હું આ મેલમાંજ સમરાદિચ્છકલા ની હસ્ત લખીત પ્રત તદ્દન તૈયાર થઈ જવાથી છાપવા માટે કલકત્તે મોકલાવું છું. તેમાંની કેટલીક નકસી આપને મોકલાવવા મેં ત્યાં લખેલું છે. નુતન વર્ષ માંગલીય અને સુખપ્રદ નીવડે-એજ. તા. ૨૮-૧૨-૦૬.

લીં આપનો,
એચ. જેકેબી.

પત્ર નંબર ૨ જો.

બહાલા બન્ધુ,

ડૉક્ટર બોલેની માર્ફતે સંશોધન થઈ આવેલ વાસુપૂજ્યચરિત આજની મેલમાં આપના તરફ રવાના કરું છું. તે સાથે છાપવા માટે તૈયાર થયેલી મુળ પ્રતો ૯ અને સ્ત્રી પણ મોકલાવું છું. મને આપનું પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ છે એ સાંભળી દીલગીરી થઈ છે. આપ તેનાથી દૂર રહેવા, બહાર નીકળી ગયા હશે-એજ.

બોન, તા. ૧૬-૫-૦૭. લીં આપનો,
એચ. જેકેબી.

પત્ર નંબર ૩ જો.

પ્રિય બન્ધુ,

આજના મેલમાં રજીસ્ટર્ડ બુક-પોસ્ટથી યોગશાસ્ત્ર નો પહેલો ભાગ આપના પર મોકલાવું છું. શુદ્ધતાને ખાતર તેનું પહેલું પ્રુફ મારાથી વંચાય તો સાફ. માટે બની શકે તો પહેલું પ્રુફ મારા પર મોકલાવી આપશો એજ.

બોન, તા. ૨૪-૫-૦૭. આપનો,
એચ. જેકેબી.

પત્ર નંબર ૪ થો.

પ્રિય બન્ધુ,

મહારાજશ્રી કાન્તિવિજયજીની આજ્ઞાથી આપે સમરાદિત્ય કથા ની એક તથા પ્રસમરતીની

બે પ્રતો મોકલાવી તે મળેલી છે; તે ખાતર આપનો મહાન આભાર થયો છે. સદરહુ પ્રતો ઉપરથી ઉપરથી હું જોઈ ગયો છું પણ બહુ ખારીડીથી તપાસવાનો વખત મળ્યો નથી. હું થોડે થોડે આપનામાંના કેટલાકની સાથે જાતિ પરીચયમાં આવું છું, પરંતુ મને આપની કામ સંબંધીની વિશેષ માહિતી નથી. આપની કામમાં મુખ્ય આગેવાનો કાણ કાણ છે, તેઓ કયા કયા ગચ્છોને લગતા છે, મુખ્ય ઉપાશ્રયો કયા કયા આવેલા છે અને જૈન સાહિત્ય કે શાસ્ત્રોદ્ધારમાં આનન્દ માનનાર શ્રાવણ કાણ કાણ છે અને કયા રહે છે, વિગેરે હકીકતનો ખુલાસો જો આપશો તો મોટો ઉપકાર થશે. આ પ્રશ્ન હું આપને માત્ર છતાંસા તૃપ્ત કરવાના હેતુથી પુછું છું એમ નથી, પરંતુ અમને જો તેવા ગૃહસ્થો મળે તો તેમની મદદથી હું અને મારા બીજા-વિદ્વાન મિત્રો અમારું કાર્ય વિશેષ સરળતાથી કરી શકીએ. કેટલીક પ્રતો જે તદ્દન અધાસમાં પડી છે તેમનો પુનરુદ્ધાર કરવા અને જાહેર પ્રજાને તેનો લાભ આપવા માટે હું મારાથી જાનતી મદદ આપવા તૈયાર છું.-એજ.

તા. ૧૭-૫-૦૭ આપનો,
એચ જેકેબી.

પત્ર નંબર ૫ મો.

પ્રિય ભાઈ,

મેં આપને યોગાચિન્દુની આવૃત્તિ બહાર પાડવાને તેમજ સ્થાનાંગની આવૃત્તિ તૈયાર કરી આપવા આજે લગભગ બે માસ થયાં લખેલું છે. પરંતુ ઘણી દીલગીરી સાથ જણાવવું પડે છે કે આપ તરફથી અદ્યાપિ પર્યાન્ત તે ખાબતનો મને કશો ઉત્તર મળ્યો નથી અને તેજ ખાબત માટે આ પત્ર લખવો પડે છે. આપે આપના તા. ૭-૧૨-૦૬ના પત્રમાં હરિભદ્રસૂરીના યોગાચિન્દુ છાપવા માટેની સર્વ સગવડ કરી આપવા લખેલું હતું, જેથી એવી ઇચ્છા રહે છે કે હવે તો તે પુસ્તક જેમ બને

તેમ જરૂરીથી બહાર પડી જાય તો વધારે સારું. મેં આપને જણાવેલ છે કે ઉચ્ચ પુસ્તક છાપવાનું કામ મારી ઇચ્છાનુસાર થાય તો ઠીક. માટે હું તે છનું છનું પાનાના વિભાજીથી બહાર પાડવા માગું છું. માટે તમે જે મને તરતથી સગવડતા કરી આપો તો પ્રથમ ભાગ બે કે ત્રણ મહીનામાં બહાર પડી શકે. અને બાકીના સર્વ પાંચ વર્ષ દરમિયાનમાં બહાર પડી જાય.

સ્થાનાંગ સૂત્રની બાબતમાં જણાવવાનું કે હું તમોને તેના પેહેલા ત્રણ ભાગ તો તરતથી મોકલી શકીશ. બાકીના ભાગો બે ત્રણ મહીનાની અંદર મોકલાઈ શકશે. પરંતુ તે છપાવવાની સગવડ કરી આપવામાં આવશે તે બાબતની મને ચોક્કસ ખાતરી મળવી જોઈએ, કારણ તે પ્રગટ થવા અગાઉ લાંબો વખત રાહ જોઈ બેસી રહેવું મારી પ્રકૃતિને અચ્ચી કરે છે.

આ બાબતનો મને જવાબ મળેથી તરતજ હું આપને સ્થાનાંગ પ્રથમ ભાગ મોકલાવી આપીશ. યોગ વિંદુ હવે જેમ અને તેમ તરતથી છપાઈ બહાર પડે તેવી ગોઠવણ કરવા વિનંતિ કરું છું અને સ્થાનાંગ પછી તમને મળે કે તરતજ છપાવવાની ગોઠવણ કરવાની વિનંતિ કરું છું. મારા હાથ નીચે તૈયાર થતા ગ્રંથો તરતથી છપાઈ બહાર પડે એ મને અતિ જરૂરનું છે માટે હું તેજ બાબત ફરી ફરીને લખું છું. હું ધારું છું કે મારી અનુકૂળતા અને પ્રકૃતિ ધ્યાનમાં લેવાશે. એજ.

બોબોન, (ઇટલી) } આપનો,
તા ૧-૬-૦૭ } ડૉ. સુએલી. પી.
એચ. ડી.

પત્ર નંબર ૬ હો.

પ્યારા ભાઈ,

તમારું કાર્ડ મળ્યું. ડૉક્ટર સુએલી તરફથી મને ખબર મળ્યા છે કે તેમણે ધર્મ-

વિંદુ, યોગ વિંદુ, યોગદષ્ટિ સમુચ્ચ અને પ્રમેયરત્નકોશની પ્રતો મુખપરથી શુદ્ધ કરી તૈયાર કરેલી છે અને હાલ તેઓ શાસ્ત્ર-વાર્તા સમુચ્ચ તૈયાર કરવામાં રોકાયેલ છે. ડૉક્ટર સુએલી બહુ બુદ્ધિશાળી અને ઉત્સાહિ વિદ્વાન છે. દુર્ભાગ્યે તેમની પૈસા સંબંધીની સ્થિતિ બહુજ ખરાબ છે. ભાગ્યદેવીની તેના પર અકૃપા છે. હું ધારું છું કે તેને હાલ પૈસાની બહુજ જરૂર છે; માટે તમે જે સ્થાનાંગ પર ભાગ્ય લખવાનું લવાજમ જે હમણાં તેના પર મોકલાવવાની ગોઠવણ કરી શકો તો મોટો ઉપકાર થશે. સ્થાનાંગના પ્રથમ ત્રણ ભાગ તો તેણે તૈયાર પાંચ કીધા છે. આથી તમારો મારા પર તેમજ તેના પર મોટો ઉપકાર થશે. એજ.

બોન, } તમારો,
તા. ૨૩-૮-૦૭ } હર્મન જેકોબી.

પત્ર નંબર ૭ મો.

વકીલ કે. પી. મોદી એસ્કવાયર-એંગ, પ્યારા સાહેબ,

તમારો તા. ૨૮ જુલાઈનો પત્ર મળવાથી ધણો આનંદ થયો છે. કેટલાક બીજા જૈન ગૃહસ્થો સાથે પત્રવ્યવહારમાં ઉતરવાની સગવડ કરી આપવા તેમજ ભવિષ્યમાં અન્ય પ્રકારની મને મદદ આપવાની ઇચ્છા બતાવવા માટે હું આપનો ધણો આભાર માનું છું. જ્યારે મને તેવી કોઈ પણ જાતની મદદની જરૂર હશે ત્યારે જરૂર આપને જણાવીશ. હાલ તરતને માટે તો મેં કેટલાક ગૃહસ્થોને જે પત્રો લખ્યા છે તેમના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોઈ છું. એજ.

લંડન-શેલ ગેઇટ રોડ, } આપનો,
તા. ૨-૯-૦૭. } હર્મન જેકોબી.

પત્ર નંબર ૮ મો.

પ્યારા ભાઈ,

આપના તરફથી મોકલાવેલ ઉત્તરોપદેશનની પ્રત મળી છે. તે ખાતર આપનો આભાર

ગાનું છું. મને પુરુષ સુધારવામાં તેની જરૂર છે. વાસુપૂજ્ય-વાહિતા ટીપ્પણકાર ડૉ. બેબીનીનું શીરોનામું મોન્ટેગ્ના (મેડેવા) ઇટાલી છે. પણ એકટોબરથી તે રોમ જવાના છે, જ્યાંનું શીરોનામું “રોમ” નંબર ૪૩ માર્ચેરા થઇને (ઇટાલી) યોગશાસ્ત્રના ટીકાકાર ડૉ. બેબીની શ્રીજીવીનું શીરોનામું પાછસા ઇટાલી છે. મારો એક ખીજે શિષ્ય

કે જે સ્વીડનનો રહીશ છે તે પણ બહુ મારો વિદ્વાન છે. તે અમુક પ્રાકૃત કાવ્યો કે કથાઓ પર ટીકા લખવા વિચાર કરે છે. માટે તમે જો તેને માટે તેવી કોઇ પ્રતો મેળવી આપશો તો ઉપકાર થશે. હાલ એજ.

• બોન, } • તમારો.
તા. ૫-૭-૧૯૧૭ } એચ. જકોબી.
(અધુરું.)

ચાલુ ચર્ચા.

હાલમાં હિંદનો રાજમામલો ધારીએ તે કરતાં પણ વિશેષ ગુચવાડા હાલનો રાજ-ભરેલો થઇ ગયો છે; અને મામલો. આમને આમ ક્યાં સુધી ચાલશે તે કદખી શકાતું નથી.

ન ઇચ્છવા યોગ્ય બંગાલના ભાગલાના નિમિત્તે દેશની સ્થિતિનું ધણું ગંભીર સ્વરૂપ કરી નાંખ્યું છે. એક વખત રાજ્યકર્તા તરફ જે પ્રીતિ અને માનની લાગણી હતી તેમાં ધણો માટો આઘાત લાગી ગયેલો જોવામાં આવે છે. લોકોમાં દિવસે દિવસે સ્વદેશાભિમાનની લાગણી વર્ધમાન થતી જાય છે; અને તે એટલે સુધીની કે, નાના નાના ગામડાઓમાં પણ તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. સરકારે આવી સ્થિતિમાં જે કરવું ઘટે છે તે એ કે, પ્રજા શું કારણેથી આવી નારાજ થઇ ગઇ છે તે કારણોની તપાસ કરી તે કારણો દૂર કરવાં. આને બદલે કોણ જાણે કેનીએ બુદ્ધિ પૂર્વક કામ લેવામાં આવે છે કે દિવસે દિવસે રાજ અને પ્રજા વચ્ચે અંતરનો અખાત વધતો જાય છે. સરકારે જાપતાની નીતિ અખત્યાર કરી છે. તે રાજનીતિ શાસ્ત્રને આધારે ભલે કરી હોય, પણ તેનું પ્રત્યક્ષ ફળ તો

હાનિકારક જણાય છે. પ્રજાના આગેવાનો પર અવિશ્વાસ રાખવા કરતાં, તેઓને સરકારે પોતાના વિશ્વાસમાં લેવાની ખાસ જરૂર છે. મી. તીલક જેવા પુરુષોના સંબંધમાં જે રસ્તે કામ લેવાયું છે તે રસ્તે સારું ફળ આવવાની આશા અમને તો વ્યર્થ લાગે છે. રાજનીતિશાસ્ત્ર તો તે કહેવાય કે, મી. તીલક જેવા પ્રજાના સરદારનું જે કહેવું છે તે ચર્ચાર્થ રીતે સાંભળી, તેના કહેવામાં કેટલું વળુદ છે તેનો તોલ કરી યોગ્ય રસ્તો લેવો. આમ કરવાને બદલે મી. તીલક જેવા પુરુષ પ્રત્યે કાયદાનો ઉપ-યોગ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ અમને લાગે છે કે ગંભીર પ્રકારની ભૂલ થાય છે; કેમકે લોકો પોતાના સરદારને સહન કરવું પડતું જોઇ વધારે નારાજ થાય છે. મી. તીલક એવા પુરુષ છે કે જેને ગમે તેટલું સહન કરવું પડશે તો પણ તે પોતાના જીવન પર્યંત પ્રજા-હિત કરવામાં પછાત રહેશે નહીં. આ વાત સરકારે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. સુબંધના નામદાર ગવર્નર તીલક કેસ કરવાની વિરુદ્ધ હોય, તો તેઓને જેટલો ધન્યવાદ ઘટે છે, તેટલોજ, જેઓ તે કરવાની તરફેણમાં હોય તેને માટે ખેદ થાય છે.

ભાવનગર શ્વેતામ્બર પરિપદ મળી તે પહેલાં અમે એવી સૂચના જૈન સાહિત્ય કરી હતી કે, જૈન સાહિત્ય પરિપદ. પરિપદ ભરવાની ગોઠવણ થાય તો જૈન સાહિત્યના સંબંધમાં ઘણી સારી સેવા બનવી શકાશે. અમારા આ વિચારને કેટલાક કેળવણેલા ગૃહસ્થો અને ગ્રેજ્યુએટોએ સમ્મતિ આપી હતી; પણ દિલ્લગીરીની વાત છે કે, એવી પરિપદ એકત્ર કરવાની ગોઠવણ ભાવનગર પરિપદ વખતે લઇ શકી નહોતી. જૈન સાહિત્ય પરિપદ ભગવાથી જૈનનું સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હીંદી, ગુજરાતી, કેનેરીઝ અદિ જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં લખાએલ સાહિત્યના સંબંધમાં ઘણું અજવાળું પાડવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. સાહિત્ય પરિપદ કેવા ધોરણ ઉપર રચાવી જોઇએ, અને એકત્ર કરવા માટે શું ઉપાયો લેવા જોઇએ તે સંબંધી અમે અત્રે થોડાક ખ્યાલ આપીશું.

૧. જૈનના શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી કે કોઇ બીજા જૈન સંપ્રદાયને આધીન આ પરિપદ ન જોઇએ. અર્થાત સમગ્ર જૈનની આ પરિપદ થવી જોઇએ.
૨. આ પરિપદનો હેતુ કોઇ પણ ધર્મ કે કોઇ પણ પ્રકારના વાદવિવાદ ન હોવો જોઇએ. માત્ર સાહિત્ય સંબંધી શોધખોળ ચલાવવાનું જ તેનું કામ હોવું જોઇએ.
૩. બની શકે ત્યાં સુધી પરિપદની યોગ્ય એક વખત શ્વેતામ્બર પરિપદની સાથે ભરવી, તો બીજી વખત દિગમ્બર પરિપદની સાથે અને ત્રીજી વખત સ્થાનકવાસી પરિપદ વખતે ભરવી; અર્થાત કોઇ ચોક્કસ સંપ્રદાયની સામાન્ય પરિપદની સાથે તેનો સ્થાપનો સંબંધ ન રાખવો.
૪. સાહિત્ય પરિપદે નીચેના ઉદ્દેશોપૂર્વક કામ લેવું જોઇએ.

- (અ) પ્રથમ એ શોધ કરવી કે જૈનનું સાહિત્ય જૂદી જૂદી કઇ કઇ ભાષાઓમાં લખાયું છે.
- (આ) જૂદી જૂદી ભાષાનું કેટલું અને કયે સ્થળે સાહિત્ય બંડોળ છે.
- (ઇ) તેમાં શ્વેતામ્બરોનું કેટલું છે, અને દિગમ્બરોનું કેટલું છે, અને કયા સમયનું છે.
- (ઈ) જૂદી જૂદી ભાષાના સાહિત્યપરથી અવિભક્ત જૈન અને વિભક્ત જૈનના સંબંધમાં શું અજવાળું પડે છે ?
- (ઉ) જૈન સાહિત્યકારોએ સાહિત્ય સૃષ્ટિમાં શું ભાગ ભજવ્યો છે તેની શોધ કરવી.
- (ઊ) જૈનના દરેક ભાષામાં લખાએલા ગ્રંથો (સુત્રાદિ સહિત)નો નાશ થતો અટકાવવા માટે પગલાં ચોજવાં.
- (એ) જૈનના દરેક ભાષાના ગ્રંથો (સુત્રાદિ સહિત)ના મૂળ અને ક્રીકાઓ શુદ્ધ રીતે છપાવવા માટે શું પગલાં ભરવાં જોઇએ તેના રસ્તા ચોજવા.
- (એન) જૈનના દરેક ભાષાના ગ્રંથો (સુત્રાદિ સહિત)ના શુદ્ધ ભાષામાં ભાષાંતરો થવા માટે તજવીજ કરવી.
- (ઓ) જૈનના દરેક ભાષાના ગ્રંથોના ભાષાંતર માટે બને ત્યાં સુધી હીંદી ભાષા પસંદ કરવા માટે ખાસ ઉદ્દેશ રાખવો. દેવનાગરી લીપિ પસંદ કરવાની જરૂરપર ભાર મુકવો.
- (આઇ) જૈનમાં ગદ્ય સાહિત્ય કેટલું છે, અને પદ્ય સાહિત્ય કેટલું છે, અને તે કઇ કઇ ભાષામાં, તેની શોધ કરવા માટે રસ્તાઓ ચોજવા.
- (અન) જૈનના તમામ ભાષાઓમાં લખાએલા શ્વેતામ્બર દિગમ્બર બન્નેના

સાહિત્યનું એક ડીપ્પલુ (Catalogue) તૈયાર કરવા માટે તજવીજ કરવી.

(અ:) જૈનનું સસ્તું સાહિત્ય (cheap literature) પ્રકટ થવા માટે ચળવળ કરવી.

(ક) જૈનના શીલા લેખો વગેરે એકત્ર કરી તેની શુદ્ધ નકલો તૈયાર કરાવવી; તે પરથી શું અજવાળું પડે છે તે બતાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો.

(ખ) જૈન ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવા યત્ન આરંભવો.

(ગ) જૈન શાસ્ત્ર ભાષાના ઉદ્ધાર માટે પ્રયત્ન કરવો. વર્તમાન શૈક્ષીય વ્યાકરણ, કોષ, પાઠાવલિઓ તૈયાર કરાવવા તજવીજ કરવી.

(ઘ) જૈન શાસ્ત્ર ભાષા યુનિવર્સિટિમાં દાખલ કરાવવા પગલાં ભરવાં.

(ચ) દરેક યુનિવર્સિટિમાં જૈન ગ્રંથો દાખલ કરાવવા તજવીજ કરવી.

(છ) જૈનીઓમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવા તજવીજ કરવી.

(જ) એક જૈનશાસ્ત્ર સંપ્રદાયના સ્થાપના તજવીજ કરવી કે જેમાં જૈનના સર્વ ગ્રંથો છપાએલા-તેમજ નહીં છપાએલા- મળી શકે.

(ઝ) જૈનનો દ્રવ્યાનુયોગ અંગ્રેજી ભાષામાં બતાવવા તજવીજ કરવી.

(ટ) જૈન સાહિત્ય સંબંધી નિબંધો લખાવવા.

આ અને તે શિવાયની જુદી જુદી અગત્યની જાગૃતિઓ વિચાર કરવાના ઉદ્દેશપૂર્વક સાહિત્ય પરિષદે કામ લેવું.

(પ) સાહિત્ય પરિષદની અંદર જૈન મુનિઓ, યતિઓ, વિદ્વાનો, પંડિતો, શોધખોળ

કરનારાઓ, ઓરિયન્ટેલીસ્ટો વગેરે ભાગ લઈ શકે.

(૧) આવી પરિપદ્ ભરાવા પહેલાં પ્રથમ શરૂઆતની એક સભા (Preliminary meeting) યોજાવવી. તેની અંદર તમામ જૈનના શીરકાઓના સાહિત્ય શોખીનોને આમંત્રણ આપી યોજાવવા.

(૨) એક કાર્ય કરનારની કમીટી નીમવી; જેની અંદર કંઈ પણ મતાગ્રહ રાખ્યા વિના તમામ શીરકાઓના ગૃહસ્થોને સભાસદો તરીકે ચૂંટી કાઢવા.

(૩) સાહિત્ય પરિષદનું સ્થાયી ફંડ ઉભું કરવું.

(૪) દરેક સાહિત્ય પરિષદની સમાનો ખર્ચ જે સંપ્રદાયની પરિપદ્ ભરાય તેણે આપવો એવી રીતે તેઓને સમજાવવા.

(૫) મુખ્યમંત્રી પરિષદની ઓફીસ રાખવી. તેને માટે એક સારા પગારનો સેક્રેટરી અને બીજાં જોડતા સ્ટાફ રાખવો.

અમે આ એક યોજના તૈયાર કરી મુદ્રાએ છીએ તેની અંદર સુધારા વધારાની જરૂર જણાય ત્યાં અવસર કરવા જોઈએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ કાર્ય જલદીથી આરંભવામાં આવશે; કેમકે આવી પરીપદ્ એકલી કરવા માટે ઓછામાં ઓછો આઠ મહીનાના સમયની જરૂર છે. દરેક સ્થળે વિદ્વાનોને નિમંત્રી તેઓ જે જે વિષય ઉપર યોજવા માંગે તે યોજવાનું તૈયાર કરવા માટે આટલા સમયની ખાસ જરૂર જણાય છે.

અમે આ સાહિત્ય પરિષદ સંબંધી વિચારો બતાવીએ છીએ ત્યારે

ગુજરાતી ભાષાનો અમને ગુજરાતી ભા-

જન્મ જૈન- પાના જન્મ સંબંધી ચોથી છે? ઉદ્ભવેલો પ્રશ્ન યાદ

આવતાં અમે મુક્યા વિના રહી શકતા નથી.

ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ અર્થે ભરાતી સાહિત્ય પરિષદની બીજી બેઠક મુખ્યમંત્રી મળી હતી.

તે વખતે તે પરિપક્વતા પ્રમુખ મીઠા કેશવજીના ધ્રુવે ગુજરાતી ભાષાના જન્મ સંજ્ઞાથી ઘણી સારી વીગતો જણાવી હતી, અને તેમ કરતાં તેઓએ જૈનીઓને ગુજરાતી ભાષાની સારી સેવા કરનાર તરીકે ઓળખાવ્યા હતા. એટલું જ નહીં પણ તેઓએ આડકતરી રીતે એવું બતાવવા માગ્યું હતું કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ કેમ જાણે જૈનીયોથી ન હોય. અમે આ પ્રશ્નને વિશેષ દૃઢ કરવાના હેતુથી અમારા તરફથી તરતમાં બહાર પડનાર “રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા” ના પહેલા ગુચ્છકમાં કેટલીક ચર્ચા કરી છે. અમે આ ચર્ચા તરફ સાહિત્ય પ્રેમાળ ગૃહસ્થોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ; અને આશા રાખીએ છીએ કે, અમારી ચર્ચાને સાહિત્ય શોખીનો યોગ્ય પ્રમાણિક દષ્ટિએ જોઈ યોગ્ય નિર્ણય ઉપર આવશે. ગુજરાતી ભાષામાં લખાએલું જૈનનું સાહિત્ય ઘણું મોટું છે, અને એ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા દરેક જૈનીએ કોશીશ કરવાની ખાસ જરૂર છે.

સમેત શિખરજીનો સવાલ જૈનિયો માટે

એક ગંભીર પ્રકારનો

સમેત શિખરજી. થઈ પડ્યો છે. જ્યારે

ભાવનગરમાં સ્વેતામ્બર

પરિપક્વ ભરાઈ ત્યારે બંગાળની સરકાર તરફથી એવા પ્રકારનો જવાબ ફરી વળ્યો હતો કે, સમેત શિખરજી એક ટુકડાં કે જ્યાં જૈનિયોનાં મંદિરો છે તે વેચવામાં આવશે; બાકીની ટુકડાં ઉપર મકાનો બાંધવાની લીઝો આપવાનું વલણ પણ તે જવાબ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું. ત્યાર બાદ મુંબઈના યુદ્ધકોએ પન્યાસજી આનંદ સાગરજીની દેખરેખ તળે જે ગંભીર હિંસાજનક શરૂ કરી હતી તેના પરિણામમાં સત્તાવાળાઓનું વલણ બદલાઈ ગયું છે. બંગાળની સરકાર જૈનિયોને શાંત કરવા ઇચ્છે છે. તેમજ મુંબઈના ગવર્નર સર કલાર્ક પણ તેવીજ રીતે જૈનિયોને શાંત પાડવા માટે શેઠ વિરચંદ્ર દીપ-

ચંદ ઉપર એક પત્ર લખી કામ લેવાનું હઠાવણુ વાપર્યું છે. અંગ્રેજીમાં જેને Agitation (ચળવળ) કહેવામાં આવે છે તે Agitation નું આ કળ છે. અમે જૈનિ ભાઈઓને ખાસ આગ્રહ કરીએ છીએ કે જ્યાં સુધી આ સવાલનો છેવટનો જૈનિયોની ધર્મ લાગણી સાચવનારો ફર્યો કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દરેક નિર્દોષ હિંસાજનક જારી રાખવી. જેઓ એક વખત એમ માનતા હતા કે આપણો સમય (Time) અને વીર્ય (Energy) આ કાર્યમાં વાપરી નાંખતાં જેમ શીખરજીના સંજ્ઞામાં લાજ થવાનો સંભવ નથી, તેમ તે સમય અને વીર્ય આ રસ્તે વપરાઈ જતાં બીજાં કામોને તુકસાન છે તેઓએ આ હિંસાજનક અત્યાર સુધીનું જે પરિણામ આવ્યું છે તે પરથી ધોડા લેવો જોઈએ કે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉતાવળીઓ અભિપ્રાય આપવાથી સમાજને ઘણું મોટું તુકસાન યાવ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે, સત્તાવાળાઓ અત્યારના હિંદના ખારીક થયેલા મામલા વખતે જૈન જેવી શાંત કોમનું ધર્મમત દુઃખવવાનું અટકાવ્યા વિના નહીં રહે, કેમકે તેમાં તેઓ અને પ્રજા બંનેનું હિત સમાયતું છે. જો અત્યારે જે શાંતી આપનાર વલણ સરકારે પકડ્યું છે તેમાં ભંગ કરવામાં આવશે, તો બંગાળીઓ માટે જેમ ભાગલાનો સવાલ છે, તેમ જૈનિયો માટે સમેત શિખરજીનો સવાલ થઈ પડશે.

પાકીતાણા-સિદ્ધકેશવના પવિત્ર શેત્રુંજીનના આણંદજી કલ્યાણ-દુર્ગરતું હિત સાચવવા હુજીની પેઢીનો અર્થે નિયોજિત થયેલ હોસામ. શેઠ આણંદજી કલ્યાણ-

જીની પેઢીની વ્યવસ્થા અત્યાર સુધી ઉત્તમ પ્રકારની ચાલી આવી છે, અને તે માટે તેના વ્યવસ્થાપક શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ આદિ ગૃહસ્થોને ધન્યવાદ ધરે છે

એ વાતની કોઇથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. આવા ઉત્તમ પ્રકારના વહિવટવાળી પેઢીના સંબંધમાં હમણા કેટલોક સમય થયાં એક નવો સવાલ ઉભો થયો છે. આ સવાલ તે એ પેઢીનો હીસાબ અત્યાર સુધી જાહેરમાં મુકવામાં આવતો નથી તે મુકાવો જોઇએ; તેમજ ખીજે સવાલ એ ઉભો થયો છે કે, આ ફંડનો ઉપયોગ જરૂર પડવે ખીજાં તેટલાંજ ઉપયોગી કાર્ય માટે વપરાઇ શકે કે નહીં? ભાવનગરના પરિપક્વ વખતે પહેલા સવાલે ધણું ગંભીર રૂપ પકડ્યું હતું. એક તરફ કચ્છીભાઇઓ અને કેટલાક યુવકો હતા; અને ખીજી તરફ અમદાવાદનું શ્રીમંત મંડળ હતું. કચ્છીભાઇઓ અને યુવકો એવી ઇચ્છા રાખે છે કે આ હીસાબ બહાર પડવો જોઇએ; બ્યારે શેઠ લાલભાઇ વગેરે તેમ ન થવામાં હિત સમજે છે. શેઠ લાલભાઇ ઘણા અનુભવી છે; અને તેઓ જે બોલે તે પોતાના અનુભવ-પૂર્વક બોલે એમ અમારી ખાત્રી છે, પરંતુ જેઓ હીસાબ બહાર પાડવાની હિમાયત કરે છે તેઓ જે કારણો બતાવે છે તે એકદમ વિચાર કર્યા વિના પસાર કરી શકાય એમ નથી. અમે એમ માનીએ છીએ કે, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની વ્યવસ્થા કરનાર મંડળ નવેસરથી બંધારણ આખા હિંદના સ્વેતામ્યર જૈનિયોના અવાજ એ મંડળમાં રહે તે પ્રકારની ગોઠવણ કરવી; અને શેઠ લાલભાઇના અનુભવ પ્રમાણે કામ લેવાનું ધોરણ નક્કી કરવું. આમ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારનો તોડ આવી જશે. હમણા જે એમ માનવાને કારણો દેખાય છે કે, આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીનો વહિવટ એકહથી સત્તાપૂર્વક ચાલે છે તે કારણો નવેસરથી બંધારણ થવાથી દૂર થશે. ખીજા સવાલનું નિરાકરણ પણ નવેસરથી બંધારણ કરવાથી આવી જશે. અત્યારના વ્યવસ્થાપકો જે એમ માને છે કે, સિદ્ધક્ષેત્ર શિવાયનાં ખીજાં કાર્યોમાં એ પેઢીનું નાણું

વાપરવાની તેને સત્તા નથી તે માનવું નવેસરથી બંધારણ થતાં તેમાં તેવા પ્રકારના ઉપયોગી કાર્યોમાં વાપરવાનો હક આપવાથી દૂર થઇ જશે. અમે માનીએ છીએ તે પ્રમાણે શેઠ લાલભાઇ એવા વિચારવાળા ગૃહસ્થ છે કે જે જૈન સમાજનું વિશેષમાં વિશેષ હિત થાય એવાં દરેક પગલાં ભરવાની હમેશાં હિમાયત કર્યા વિના ન રહે. આખા હિંદના સ્વેતામ્યર જૈનિયોની સમ્મતિથી નવું બંધારણ રચી તેમાં પ્રતિનિધિઓનું તત્ત્વ આખા હિંદનો અવાજ રહી શકે એવું દાખલ કરી સિદ્ધ ક્ષેત્રના જેવાજ ઉપયોગી કાર્યોમાં પણ આ દ્રવ્ય ભંડોળ વાપરી શકાય એવો ઉદ્દેશ દાખલ કરવાથી હમણાંની ભાંજગડ શાંત થઇ જશે. આ સવાલનો નિર્ણય ઝાઝી હાલો કર્યા વિના થવો જોઇએ. તેમાંજ સ્વેતામ્યર જૈન સમાજનું હિત છે. અમે કચ્છીએ છીએ કે, આ સવાલનો નિર્ણય આપણે જાતેજ કરવો જોઇએ. આપણને વગર પૂછી સલાહ આપનારા સલાહકારો જોઇતા નથી. હમણાં હમણાંમાં પારસી પત્રકારો દરેક કામ કે ધર્મની બાબતમાં સમજ્યા વગર જે માથું મારે છે તેની સામે અમારો મજબુત વાંધો આસ્થજે જાહેર કરીએ છીએ. આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢીની બાબતમાં આપણને પારસી પત્રકારો જે સલાહ દેવા નીકળ્યા છે તે સલાહની આપણને જરૂર નથી; કેમકે મુંઝવણનાં એક આગેવાન પારસી પત્રે સમેત શિખરજીના સંબંધમાં જે સ્વચ્છંદી સલાહો આપવા માંડી હતી તેની સલાહોનું આપણને કામ નથી. સમેત શિખરજીના સંબંધમાં એ પત્રકારે જે વગર માંગી સલાહ આપી હતી તે જૈનના હકને ગંભીર પ્રકારે નુકશાન પહોંચાડનારી હતી, આ સ્થળે જૈન લેખકોને સુચના કરવાની જરૂર છે તેઓએ પારસી પત્રો આગળ દોડ્યા જવાની જરૂર શા કારણે જોવી જોઇએ છે? તમારાં પોતાનાં પત્રો ક્યાં જોઇએ તેદલાં નથી?

અમને શેઠ આણંદજી કડયાણીનાં ફંડની વ્યવસ્થાના સલાહ ઉપરથી જૈનતા એક મંડળની વ્યવસ્થા. ખીજા ફંડની વ્યવસ્થાની આખત હાથ ધરવાનું મન થાય છે; જો કે અમે આ આખતને હાથ ધરવાનું પસંદ કરતા નથી; કેમકે તેમાં કેટલાક અંગત ખ્યાલો રહે છે. આમ છતાં અમે એક જાહેર ફરજ તરીકે તેના સંબંધમાં બોલ્યા વિના રહી શકતા નથી. આ ફંડ મહુમ શ્રીમાન રાજચંદ્રના દેહોત્સર્ગ પહેલાં તેઓના ધણા નિર્જળ આરોગ્ય સમયે યોગ્ય હનું શ્રીમાન રાજચંદ્ર તેની જાહેર ફંડ તરીકેની વ્યવસ્થા કરી શકે તેનું આરોગ્ય નહિ રહેતાં તેમ બની શક્યું નહોતું. એટલે એ ફંડ આજ સુધી કોઇ પણ પ્રકારની જાહેર વ્યવસ્થા વિના ઉપયોગમાં લેવાય છે. અમે જાણીએ છીએ કે અત્યાર સુધીની વ્યવસ્થા કેટલાક ભોગે અને ઉત્તમ રીતે થઇ છે; પરંતુ આનું જાહેર ફંડ એકદમ સત્તાએ રહેવાથી તેના સંબંધમાં ભવિષ્યમાં કાંઇ ને કાંઇ વાંધા ઉઠ્યા વિના રહે નહિ. આ કારણથી તે ફંડની અંદર રકમો ભરનારામાંના કેટલાકોએ એક રનેહીના આકારે તજવીજ કરી જોઇ છતાં તે સંબંધી કાંઇ પણ દરકાર હજી સુધી કરવામાં આવી નથી. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે હવે ખીલકુલ વખત લીધા વિના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવન કે જેના હાથમાં આ રકમ છે તેણે રકમો ભરનારાઓની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી એક ટ્રસ્ટ યોજાવું. એ ટ્રસ્ટની સત્તા નીચે તે રકમ જાહેર સીક્યુરીટીમાં મૂકવી. આમ કરવાથી ભવિષ્યનો કલેશ જનમ્યા પહેલાંજ અટકશે. ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની ફરજ છે કે, રકમો ભરનારા આ સંબંધમાં કાંઇ પણ પગલાં ભરે તે પહેલાંજ પોતે રકમો ભરનારાઓને પૂછી વ્યવસ્થા કરવી. જો આમ ન થવા પામે, તો રકમો ભરનારાઓની ફરજ

છે કે આવું ટ્રસ્ટ કરવા માટે શાંત અને વિચારપૂર્વક પગલાં ભરવાં. હિંદની અંદર સાંધારણ રીતે ધર્મદા ખાતાની રકમોના જોઇએ તેવો ભાવ પુજાતો નથી અને ખાસ કરી જૈનિયોમાં તો આ આખતમાં ઘણીજ ઉપેક્ષા છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, કોઇ પણ અંગત વિચાર મનમાં લાવ્યા વિના લાગતાવળગતાઓ આ ફંડને ત્વરાએ એક જાહેર ફંડ તરીકે મૂકવાની તજવીજ કરશે. આ મંડળ પણ હવે રજીસ્ટર કરાવવાનો સમય આવી પહેાંચ્યો છે.

મુનિ મહારાજ શ્રી આત્મારામજીના સમયથી આજ સુધીમાં અજ્ઞાન તિમિર ભા. જૈનતા તમામ ફિરકા-સ્કર-લેવો જોઇતો. આમાં જે ત્યાગી ઉપધડો. દેશક થયા છે તેમાં કોઇએ પણ જૈનની

વિશેષ સેવા બળવી હોય તો, અમારી માન્યતા પ્રમાણે, તે આત્મારામજી મહારાજે જેસાડી છે. આવા એક પુરંપના અજ્ઞાન તિમિર ભારકર' નામના ગ્રંથ સંબંધમાં એક ચર્ચા ઉભી થઇ છે. આર્થ સમાજસ્તેનું એમ કહેવું છે કે, એ ગ્રંથમાં તેઓની લાગણી દુઃખવનાર લખાણ છે, અને તે માટે જાહેર અદાલતનો આશ્રય તેઓ લેવા માંગે છે. આ ગ્રંથ હિંદમાં લખાતા ધર્મસંવાદના ગ્રંથોના જેવોજ છે, અને તે છપાયા પૂર્વે જડજ મી. તેલંગના અભિપ્રાય માટે બતાવવામાં આજ્યો હતો. તેઓએ કોઇ પણ પ્રકારે કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર આ ગ્રંથ નથી એમ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. ધણા વર્ષો થઇ ગયાં, અને લખનાર પુરૂષ પદ સદગત થયા, અને હવે રહી રહીને આર્થ-સમાજસ્તેનો તેના સંબંધમાં વિચાર સુન્યો છે

એ આશ્ચર્યની વાત છે. અમે ગાળ સામે ગોળ દેવા માંગતા નથી, પણ પ્રસંગ વશાત્ દલા વિના રહી શકતા નથી કે, હિંદના ધર્મોને કાષ્ટએ પણ આજ સુધી વધારે ભાંડયા હોય તો તે મિશ્નનરીઆ અને આર્ય સમાજસ્તોએ ભાંડયા છે અને તે છતાં તેઓ ખીજાંને વળગવા જાય છે એ નવાઈ છે. હશે, જે પરિણામ આવશે તે જોઈશું; તથાપિ આ ઉપરથી એક ધડો લેવાલાયક વાત અહીં : જુ કરીએ. હાલના જમાનામાં કલેશકર ગ્રંથની છાપ સામા પક્ષ ઉપર પડતી નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખી લેખકોએ કામ લેવું જોઈએ. હમણા સદ્ભાગ્યે અમારા આ પત્રના જન્મ પછી તેના ઉપદેશે જૈનની અંદર કલેશકાર વચનો લખાતાં નથી. અમે જે ત્રણ વર્ષ પૂર્વે જૈનના મુખ્યગણ સંપ્રદાયની અંદર જે કલેશકાર લેખ પદ્ધતિ ચાલતી હતી તેથી તો ત્રાસ પામી ગયા હતા જૈનો જમાનાને ઐળખતા જાય છે, અને જમાનો કામ કરતો જાય છે !

અમને સાંભળતાં હર્ષ થાય છે કે, લીમ-

ડીના ઠાકોર સાહેબ

લીમડીના ઠાકોર પ્રાણી રક્ષણના સંખ-
સાહેબનું શુભ ધર્મા ચોક્સ પ્રકારના
પગલું. નિયમો બાંધવાનો વિ-

ચાર કર્યો છે. અમારા

સાંભળવા પ્રમાણે તેઓએ જે નિયમો બાંધવા ધાર્યા છે તે આ રીતના છે; (૧) આખા શ્રાવણ માસમા જીવ હિંસા કરવી નહીં. લીમડીમાં કસાઇની એક દુકાન છે તેને તે બદલે પેટીયું આપવું. (૨) પર્યુપણના આઠ દિવસ પણ કાષ્ટએ જીવ હિંસા ન કરવી. (૩) પ્રત્યેક

માસની બંને અગીઆરમને દહાડે પણ જીવ હિંસા ન કરવી. (૪) દશરા, રામનવમી, મકર સંક્રાંતિ, શીવરાત્રી અને ખીજ ચોક્સ દિવસોએ પણ હિંસા ન કરવી. આ પ્રમાણેનો ઠરાવ હજી ચોક્સપણે બહાર પડ્યો નથી; પણ ધણુંકરી તે પ્રમાણે નવા ઠાકોર સાહેબ ઠરાવ બહાર પાડવાના છે. લીમડીના મરહુમ ઠાકોર સાહેબનાં ગણી સાહેબ પણ આવા દયાળુ કાર્યને બહુ ઇચ્છનારાં છે; અને નવા ઠાકોર સાહેબ એ રાજમાતાની ઇચ્છાને માન આપવાનું કર્તવ્ય સમજે છે. તેથી અવશ્ય એવા પ્રકારના ઠરાવો બહાર પાડવાની સંપૂર્ણ આશા છે. વળી લીમડી રાજ્યમાં જૈન પ્રજાનું પ્રમાણ સાદું હોવાથી તેની લાગણીને સુખ ઉપજાવનારું આ કાર્ય થશે. આ ઠરાવમાં એક વાત સાદું ધ્યાન ખેંચનારી છે. માણસો કસાઇનો ધંધો કરે છે તેને આજીવિકાનું સાધન કરી આપવાથી તે દુષ્ટ ધંધો છોડવાને લક્ષ્યાય છે. ઠાકોર સાહેબે પેટીયું આપવાનો વિચાર આ ઉદ્દેશથીજ કર્યો હોવો જોઈએ. કાઠિયાવાડની અંદર મોરખીના રાજ્યમાં સર્વથી ઓછી હિંસા થાય છે; અને તેનું કારણ મોરખીના નામદાર મહારાજ સાહેબની દયા પ્રત્યેની લાગણીનું છે. મોરખીના રાજ્યમાં માણસોના આવજના રસ્તાઓપર હરણ જેવાં પ્રાણીઓ નીડરપણે માણસો પાસે આવી ઉભા રહે છે, એનું કારણ એજ છે કે મોરખીના ઠાકોર સાહેબે તેઓને અભયદાન આપવાનું શુભ પગલું બર્યું છે. લીમડીના ઠાકોર સાહેબ આ અનુકરણ કરતાં શીખશે એવી ઉમેદ રાખીએ છીએ.

શ્રી હેમચંદ્ર અથવા હેમાચાર્ય ઉપર ટુંક નોંધ.

(ડૉઝ ભાઉ દાજીએ વાંચેલો નિબંધ)

તા. ૧૨ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૬૬.

(B. B. Royal Asiatic Society Vol. IX)

શ્રી હેમાચાર્યનું જીવનકાલ મળી શકે તેવા ગ્રંથો કુમારપાલ ચરિત્ર, કુમારપાલ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, જિનભદ્રસુરિની ઋષિમંડલકવિ અને બીજા જૈન ગ્રંથો છે.

કુમારપાલપ્રબંધમાંથી એક મોટું પુસ્તક ભરાય તેટલી જાંધી ખજાર અને માછીતી મળી શકે છે, પરંતુ હું આ પ્રસંગે તો એક ટુંકું resume વિષે જોડીને સંતોષ માનીશ.

ધંધુકા શહેરમાં મોઢ વાણિઆઓમાં એકી (શેક) નામે ચાચિગ હતો, તેની સ્ત્રીનું નામ ચાહિત્રી અથવા પહિત્રી હતું. સંવત ૧૧૪૫ (શક ૧૦૮૮) ના કાર્તિક માસના પૂર્ણિમાને દિને તેણીએ એક પુત્રનો પ્રસવ આપ્યો. તે વખતે આકાશવાણિ થઇ કે આ ત્રિશાલચુદ્ધિ પુરૂષ સાક્ષાત્ જિનની પેઠે જૈનધર્મનો પ્રમાવક થશે, પિતાએ પુત્રજન્મનો ઘણા આશ્વાદ પૂર્વક ઉત્સવ કરીને ચાંગદેવ એ નામ પાડ્યું. જ્યારે પુત્ર પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે એક જૈન પંડિત (દેવેન્દ્ર) પોતાના સંધને લઇને ચાચિગને ઘેર આવ્યા. આ વખતે ચાચિગ ઘેર હતો નહિ છતાં તેની સ્ત્રી પહિત્રીએ પોતાનો પૂર્ણ ધર્મ સમજીને સંધની આગતાસ્વાગતા કરી, આ સંધે તેણીને વિનંતિપૂર્વક તેના પુત્રને મુનિક્ષિ લેવામાં પ્રવૃત્ત કરવાની માગણી કરી, આથી તે દુઃખમાં અને મુસ્કેલીમાં આવી પડી. જો તેણી ઉપલી વિનંતી સ્વીકારે તો પુત્રનો પિતા ઘેર ન હોવાથી તેની આત્મા લીધા વિના વર્તન કરવું પડે અને ના પાડે તો સંધને ખોટું

લાગે. પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી તેણીએ પોતાના પુત્રને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ચાંગદેવને ગુરુ દેવેન્દ્રસુરિના ચરણાર્ચિ-દમાં ધર્યો. પુત્રને આ સંધે પુછવામાં આવતાં તેણે દીક્ષા લેવાની હા પાડી. તેને ઘણાં તીર્થ સ્થળોએ લઇ જવામાં આવ્યો, અને છેવટે કર્ણવટી લઇ ગયા. ત્યાં દેવેન્દ્રસુરિ ઉદ્ધવ મંત્રીને ઘેર તેને મુકી ગયા.

પિતા ચાચિગ ઘેર આવતાં પોતાનો પુત્ર ક્યાં છે તે જાણતાં જ પોતાના પુત્રને પોતે ભેટે નહિ ત્યાં સુધી અન્ન નહિ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પોતે કર્ણવટીમાં દેવેન્દ્રસુરિ પાસે ગયો. ગુરુનું ધર્મવ્યાખ્યાન સાંભળીને તેના હૃદયમાં આશ્વાદ થયો, અને પછી ઉદ્ધવ મંત્રીને ત્યાં ભોજન હતું. ચાંગદેવને ચાચિગના સાથગપર મુકીને ઉદ્ધવને ચાચિગને ત્રણ વસ્ત્રો અને ત્રણ લાખ મોહોરો ભેટ આપી. આનંદપૂર્ણ થઇને ચાચિગ જોડ્યો “ તમે ત્રણ લાખ મોહોરો આપી એ તમારી ઉદારતા સુચવે છે. તમારી અપ્રતીમ શ્રદ્ધા એજ મારા પુત્ર માટે ક્ષેપ બદલો છે અને તેથી હું મારા પુત્રને કંઇ પણ લીધા વગર આપું છું. ” ઉદ્ધવ આનંદ પામ્યો અને જણાવ્યું કે જો તમારો પુત્ર ગુરુને સમર્પણ કરે તો તે અતી વય પૂજનીય પદવી પ્રાપ્ત કરશે. પછી તમોને જે દીક અને યોગ્ય લાગે તે કરો. ચાચિગે ઉક્ત સૂચનાનો સ્વીકાર કરી પુત્ર દેવેન્દ્રસુરિને સમર્પણ કર્યો. દેવેન્દ્રસુરિએ ચાચિગના ઘણા

વખાણુ ક્યાં અને તુરતજ આંગદેવને મુનિદીક્ષા આપવામાં આવી.

આ પ્રસંગે ઉદયન મંત્રીએ મ્હેટો ઉત્સવ કર્યો અને તે બાલનું નામ સોમદેવ મુનિ પાડવામાં આવ્યું.

ઉપરોક્ત શ્રેષ્ઠીએ આ સાંજળીને એક મોટો કોલસાનો ઢગલો કરાવ્યો, અને આ બાલને સ્પર્શ કરવાનું કહ્યું. તેમ થતાં આજો ઢગલો સોનાનો થઇ ગયો. રક્ષક દેવ તત્કાલે અદ્રશ્ય થયા, સંઘ અને તે શ્રેષ્ઠી ચક્રીત થઇ ગયા અને ત્યારથી સોમદેવનું નામ હેમચંદ્ર (હેમ-એટલે સોનું) પાડવામાં આવ્યું.

મને કોઇ પણ શક નથી કે, આ વાત બીજી ઘણી વાતોની પેટ જૈનમુનિઓએ પછીથી ઉપજાવી કાઢી છે, અને તે સોમદેવ નામમાંથી હેમચંદ્ર નામ પડ્યું તેનું કારણ બતાવવા માટે જૈન ગ્રંથોમાં નામ શબ્દો અથવા ધાતુ-માંથી થયું હોય તે ઉપર કલ્પિત અર્થો ધરાવનારી વાર્તાઓ ઘણી સામાન્ય છે. હેમચંદ્રને સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ કે જે ગુજરાતના અનાહલ-પટ્ટણના સોલંકી અથવા ચાલુક્ય વંશના રાજાઓ થઇ ગયા તેમની સભામાં ઉચ્ચ પ્રકારે આદરભાવ અપાતો. વિશેષ કરીને કુમારપાલ તો પોતાને તેનો નત્ર અને આરાધારક શિષ્ય તરીકે લેખાવાને મગરૂખી હતો. હેમચંદ્રના કહેવાથી કુમારપાલે જૈનધર્મને ઉત્તેજન આપ્યું, અને પાતાની પ્રજાને ફરમાન કર્યું કે પ્રાણી હિંસા તેમજ માસાહાર કોઇએ કરવો નહિ.

તેણે ૧૪૦૦ વિહાર બંધાવ્યા. હેમચંદ્ર પોતાના આશ્રયતાતા રાજાને ખુશી રાખવામાં ખૂણું કુશળ હતો. તે જૈનધર્મના વિસ્તાર માટે મક્કમણે કાર્ય કરતો. તેના સાથે રાજાના તથા રાજા અને પ્રજાની સાથે વગ ધરાવતા આલિષ્ઠ્ય ધર્મના અનુયાયીઓના દુરાગ્રહોને ઘણા પ્રસંગોપર નમણું આપવામાં પણ પોતે

રાજ્યનીતિનિપુણ હતો. હેમચંદ્ર વિવિધ જાતના પ્રમાણુજન ગ્રંથોના કર્તા છે, જેવા કે ધાતુ પારાયન, સિદ્ધ હૈમ, શબ્દાનુશાસન, પ્રાકૃત શબ્દાનુશાસન, દ્વાશ્રય કાવ્ય, અભિધાન ચિંતા મણિ સત્રીક, અનેકાર્થ નામ માલા સત્રીક, દેશનામ માલા સત્રીક, ત્રિપાટી પુરુષ ચારત્ર, ચારાશઠ પર્વ, અધ્યાત્મોપનિશદ્ધ સત્રીક, છંદાનુશાસન, અલંકાર ચૂડામણિ અને બીજા એ અગર ત્રણ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં ગ્રંથો મારા વિદ્વાન મત્ર ડકટર બુક્લર પાસે હેમાચાર્યના કરેલી નિવંટ છે જ્યાં વનસ્પતિ શાસ્ત્રની વિવિધ જાતની વનસ્પતિઓ ગુણુ ધર્મો અવા સરસ રીતે સમગ્રગ્યા છે કે અવા બીજા કાઇ નિવંટમાં સમગ્રગ્યા નથી.

ન્યાય પુરસ્કર રીતે કહેતાં જૈનો પોતે વિદ્વાન અને ભક્તિમાન, ધર્મ પ્રાવણુ અને કુશલ બુદ્ધિના આચાર્યોના એક માટી હારમાળા ધરાવે છે તથા મગરૂખ થઇ શકે તમ છે. છતાં આવા મહાન પુરુષાના નામોના સમુદાયમાં તો હેમચંદ્ર એક ઉત્તમોત્તમ રીતે પ્રગણમાન તાત્ત સમાન બીરાજ છે. કુમારપાલ પ્રમંથ, કુમારપાલ ચારત્ર, ત્રણ મડલ શત્રુ અને પ્રમંથ ચિંતામાણુમાં આ આચાર્ય અને કુમારપાલ સંઘ ધાત્રી વાર્તાઓ આપેલી છે. તેમાંની ઘણી તદ્દન આતશયોક્તિભરી છે અને માનવામાં આવે તેવી નથી. સાંને એક બાણુ રાખતા મન જે માન્ય જાગે છે તે મેં અહીં દર્શાવવાને એક દુક નોંધ કરી છે.

હેમચંદ્રનો જન્મ સંવત ૧૧૪૫ (શક ૧૦૮૮) ના કાતક માસની પૂર્ણિમા તદિવસે થયા હતા. દીક્ષા સંવત ૧૧૫૪ (શક ૧૧૦૬) માં લાંબી હતી. સુરિપદ્રા સંવત ૧૧૬૬ (શક ૧૧૦૮) માં મળવા હતી અને મરણુ સંવત ૧૨૨૯ (શક ૧૧૭૨) માં ૮૪ વર્ષની વયે થયું હતું.

—એક જૈન ગ્રંથએક

જર્મનભાષામાં જિનાગમસંબંધે પ્રોફેસર વેબર.

(ગયા અંકથી ચાલુ.)

સિદ્ધાંતમાં અગ્રભાગ (૨૪૨) લેનાર ધર્મગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે:—

અ-૧૧ (અથવા ૧૨) અંગો.

ઉપરના પૃષ્ઠ ૨૧૧ માં આપણે જોયું છે કે પ્રાચીન કથાનુસારે પ્રથમ જિનતા સમયમાં સમસ્ત બારે અંગો વિદ્યમાન હતા. બીજા અને ત્રીજા જિન વચ્ચેના સમયમાં ફક્ત અગ્રીયાર એટલે બારમા અંગ મિત્રાય બધા અંગો વિદ્યમાન હતા; ત્રીજા અને ચોથા જિન વચ્ચેના સમયમાં ઉપરોક્ત અગ્રીયારે અંગો નષ્ટ થયા જ્યારે ચોથા અને પાંચમા જિન વચ્ચેના સમયમાં સમસ્ત બારે અંગો અસ્તિત્વ ધરાવતા હતા અને પછી બારમું અંગ પુત્ર નષ્ટ થયું. આ માન્યતા સિદ્ધાંતમાંથીજ થતા છેવટના અનુમાનો માથે મળતી આવે છે અંગોમાં અને ઉપાંગોમાં ૫૨ પણ નિયમ પ્રમાણે અગ્રીયાર અંગો જણાવેલા છે. આ નિશ્ચિત વાતમાં મધ્ય અપવાદ ચતુર્થ અંગ છે જેમાં પ્રથમારંભે આપણા અંગોની ટુંક ગણતરી આપવામાં આવી છે (જે પાછળથી ઉમેરવામાં આવી હોય એમ સહુલાઈથી ધારી શકાય તેમ છે). તે ગણતરીમાં દ્વાલસંગ ગણિ પિડગમતા એકવડા ભાગ આપ્યા છે. તેવીજ રીતે તેના શ્લોક ૧૮, ૪૬, ૮૮ માં બારમા અંગ વિષે થોડાક ઉલ્લેખ કરેલા છે, અને છેવટે સમાપ્ત કરતી વખતે આ વિષય સંબંધે વિસ્તારપૂર્વક ધ્યાન આપ્યું છે તેમાં દ્વાલસંગ ગણિ પિડગમ ભુતકાળમાં શ્રાશ્વત વિદ્યમાન હતું અને ભવિષ્યમાં પણ સર્વ કાલ વિદ્યમાન રહેશે એમ

બતાવી તેના વિષય દર્શાવેલા છે. આવી રીતે બાર અંગના વખાણ બધા આશ્ચર્યકારક છે અને તેનું સ્પષ્ટીકરણ બરાબર રીતે એમ આપી શકાય. તેમ બાબતનું કારણ એ છે કે પછી જે મત્રાગી શંકાઓ તે સંબંધે ઉભી થાય તેના નિવારણાર્થે ઉપરની વાત ખાસ કરીને જાણી જોઈ વિવાદાત્મક વિષય તરીકે કહ્યું છે. વધારે માં વધારે સંભવિત રીતે આ છેલ્લો ભાગ કે જે કહ્યું કરીને દેવદિર્ઘગણિએ રચેલા (૨૪૩) નન્દી સૂત્રમાં લગભગ અક્ષરશઃ માલૂમ પડે છે તે ચતુર્થ અંગમાં પછીથી કરેલા ઉમેરો તરીકે લેખી શકાય. પછી તે નન્દી સૂત્રમાંથી કિતારી લીધો હોય. અગર તેમ જ ન હોય તો તેમાં અને નન્દીસૂત્રમાં થોડાવધા ફેરફાર હોવાથી કોઈ સામાન્ય મૂળમાંથી લીધો હોય. ચતુર્થ અંગમાં આના સંબંધે અને બીજા સંબંધે જે ઉલ્લેખ કરેલા છે તે આખરે પછીથી દાખલ કર્યા હોય (જુઓ અંગ ૫, ૨૦૮). પરંતુ તે ઉપરાંત દ્વાલસંગ ગણિપિડગમ સિદ્ધાંતના જે ભાગો અંગો સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી તેમાંજ પ્રકત જણાવેલ છે.

પ્રસ્તુત: ફક્ત પછીથી દાખલ કર્યા છે તે જે સ્વરૂપમાં તેઓના ઉલ્લેખ કર્યા છે તે સ્વરૂપપરથીજ સ્પષ્ટ થાય છે.

૫૧-પ્રોફેસર બ્યુમન મને જણાવે છે કે લગભગ ૨૦-૮ પ્રમાણે બારમું અંગ સંખ્ય (સમસ્ત) નષ્ટ થયું એટલે બધા મળી ૨૩ જિનંતરાઓ.

૫૨-પરંતુ જુઓ ઉપાંગ ૧. ૨૬ (પૃ. ૩૬, હયુમનની આવૃત્તિ)

જ્યારે અગીયાર અંગો સંખ્યા કાંઈપણ કહેવામાં આવે છે ત્યારે તે અંગો હમેશાં સામાયિકથી શરૂ થતાં જણાવવામાં આવ્યા છે. આ જણાવતી વખતે સંખ્યા અગીયારનીજ હોય છે એમ નથી, પરંતુ પહેલું અંગ ખાસકરી ને નામથી જણાવવામાં આવે છે. બીજા બાજુ એ જ્યારે બાર અંગ સંખ્યા કાંઈ કહેવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે દરેકના નામ જણાવવામાં આવે છે અને તે વખતે પ્રથમ અંગનું નામ સામાન્ય નહિ પરંતુ આચાર કહેવામાં આવે છે (દાખલા તરીકે, જુઓ, પૃષ્ઠ ૨૦, ૮) આચાર એ નામ અત્યાર સુધીમાં હસ્તક્રિયામાં અને બીજે સ્થળે માલૂમ પડે છે. આવી રીતે એકના સંખ્યામાં પ્રત્યક્ષ રીતે જુઠા જુઠા બે નામો આવેલા છે તે વિવક્ષણ તેમજ આશ્ચર્ય કરક છે, પણ તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે થઈ શકે:—સામાયિક એ કાંચ મૂળમાં આચાર એ શબ્દનો સમાનાર્થક શબ્દ હોઈ શકે. તેની વ્યુત્પત્તિ^{૫૪} હું એવી રીતે કરું છું કે સમય એટલે બ્રહ્મજોના સામયાચારિકતા જે અર્થ થાય છે તે (જુઓ, મેક્સમુલરના પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૦૬), આ અર્થ સંજ્ઞિત રીતે સામાયારી એ શબ્દમાં જોવામાં આવે છે (જુઓ, ઉત્તરાધ્યયન ૨૬) સામાયારી અને સામયાચારિક બંને એકજ ગણી શકાય. પ્રથમ ઉચ્ચારમાં તેના પહેલા ભાગને છેવટે મહાવીરનો ધર્મ સામાન્ય રીતે

સામાદ્ય તરીકે અથવા અમાર સામાદ્ય ધર્મને અને અજનારસા તરીકે ઓળખાવેલ છે. આ સર્વ દેશીય અર્થમાં વાપરેલ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રાચીન કથામાં મહાવીરની પહેલાના પાર્શ્વજિન માટે કરેલ છે એમ સાક્ષી મળે છે. (જુઓ ભગવતી ૨, ૧૮૪) આવી રીતે જોના અર્થમાં વાપરવા ઉપરાંત તેનો એક બીજો ધર્મો મર્યાદિત અર્થ કહાડવામાં આવ્યો છે. (તેના માટે ઉપર લખેલ ભગવતી ૨, ૧૮૪ જુઓ) દાખલા તરીકે કહેવાતા છ આવશ્યકો^{૫૫} એટલે આવશ્યકવિધિય નિયમોના પાલન માટે રચેલા પ્રથોમાંનું પ્રથમ આવશ્યક; તે આવશ્યક અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને મૂલ્ય સૂત્રો કે જેનાપર આવશ્યક વૃત્તિ રચાયેલી છે તેનો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ બંને પ્રથોમાં અને નન્દી કે જેમાં પણ વારાફરતી સામાન્યને મથાળે મૂકી તેનાથી શરૂ થતા છ આવશ્યકો ખાસ કરી જણાવવામાં આવ્યા છે તેમાં આચારથી પ્રથમ શરૂ કરી “દુવાલસંગંગણિપિડગ” સંખ્યા મુખ્યતાથી કહેવામાં આવ્યું છે. તે કારણથી અનુમાન કરવું સહેલું છે કે સામાયિક એ શબ્દ ગર્ભિત અને પૂર્ણ અર્થમાં પ્રથમ આવશ્યકતા નામ તરીકે અહીં વપરાયેલો છે, અને તેથી તે શબ્દને પ્રથમ અંગના નામ તરીકે વાપરવાનું છોડી દેવામાં કારણ મળ્યું હોય (કારણકે પછી કાંઈપણ જાતની તે સંખ્યા

૫૩—સામાતિગમદિયાઈ એટલે સામાયિકાદીની જુઓ, ભગવતી ૨. ૨૮૧-૩. ૩૦૦. ઉપાંગ ૧-૩૧ એક અપવાદ તરીકે છે (લ્યુમન પૃ. ૪૪)

૫૪—સરખાવો પાણિની ૫, ૪, ૩૪ જેમાં ગણમાં સમય અને સમયાચાર (સમાય પણ) માલૂમ પડે છે (૧૨-૧) સામા એ સામનું જણી જોઈને જુદું રૂપ કહેલું હોય તેમ લેખી શકાય. સરખાવો આદૃતિગણ અનુશતિક, અને વળી અતુર્થ અંગપર અભયદેવે લખેલ ગ્રંથમાં સંગ્રહપરથી લીધેલ વિશેષણ સાંપ્રાહિક. અભયદેવ વળી સ્વસમયપરથી સ્વાસામાયિક એ વિશેષણ ઉપજાવીને વાપરે છે. જોનાએ પોતે કેટલીક વ્યુત્પત્તિઓપર અસર કરી છે, અને સામાન્ય રીતે તેઓ સમ એ સમાસનો પ્રથમ પદ છે એમ લખે છે. જુઓ વળી ભગવતી ૨. ૧૮૬.

૫૫—આ છ સામાયારીના દેશ સમૃદ્ધમાંથી પહેલો સમૃદ્ધ છે. જુઓ ઉત્તરાધ્યયન-૨૬.

ગેરસમજીતી પદ-હલી થવા પામે નહિ) અને પ્રથમ અંગના નામ માટે આચાર એ શબ્દ પસંદ કરવાનું કારણ એ છે કે તે શબ્દ (૨૪૫) સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ પડે છે. આ ઉપરાંત સ્થિતિ-અંતર ગમન સંબંધીની અસુક શ્રેણીઓ માલુમ પડી શકે. આવશ્યક નિમજ્જીતિના ૨, ૧૪ માં આપણે સામાજિક માદ્ય સુઅનાળં જાવ બિંદુસારાઓ એમ વાંચીએ છીએ. અહીં આ પ્રથમ અંગને સામાજિક એ નામ બાર અંગોના સંબંધમાં લખ્યું છે, છતાં આપ્યું છે. બિંદુસાર એ ચતુર્દશ પૂર્વતું અથવા ૧૨ માં અંગના ત્રીજા ભાગના છેલ્લા ખંડનું નામ છે. બીજા છેલ્લા સુઅના ૩ માં દુવાલસંગ સુઅનાળં વિષે પણ તેમજ કહ્યું છે અને તે એવી રીતે કે સામાજિક-માદ્ય લોગ બિંદુસાર (સાર !) પર્યવસાળં. પદ

હવે જે પ્રકારોમાં સામાજિક એ નામથી મુખ્યપણે શરૂ થતા અગીઆર અંગો સંબંધિ કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રકારો બીજા કે જેમાં આચાર એ નામથી મુખ્યપણે શરૂ થતા બાર અંગો સંબંધિ કહેવામાં આવ્યું છે તેના કરતાં વધારે જૂના હોય તો એ તો પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ અને સ્પષ્ટ છે કે આરમું અંગ એક ગોળાકાર તરીકે અગીઆર અંગોની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કથાનુસાર અને ખરી હકીકતોની સાબીતીને આધારે આરમા અંગે જે ગોળા પડી મેળવી હતી તે સંબંધિત રીતે વચ્ચા લાંબા

વખત સુધી નિશ્ચિત રીતે ટકાવી રાખી નથી. અને ઓછામાં ઓછું હમણું પણ તે અંગ બિલકુલ વિદ્યમાન નથી. નિઃસંદેહ એ ધણા લાંબા કાળ પહેલાં નષ્ટ થયું, (સરખાવો પૃ. ૨૧૩). આ હકીકતપરથીજ આપણે અટકળ કરી શકીએ કે તેના નાશ થવાનું કારણ તેની અને અગીઆર અંગોની વચ્ચે વિરુદ્ધતા-વસ્તુતઃ અસંબંધિતા રહેલી હતી તે હતું. આ વાતને વધારે આધાર જોઈતો હોય તો આપણી પાસે હજીવણ તેની સાબીતી છે. દુવાલસંગ ગણિપિડંગ ના અસ્તિત્વનો સાક્ષી આપતા એ મુખ્ય ગ્રંથો કે જેને વિષે આપણે હમણાં ઉપર કહી ગયા, એટલે અનુયોગ ધારસૂત્ર અને આવશ્યક નિમજ્જીતિમાં બારમું અંગ નામે (દ્વિતીય-દ્રષ્ટિવાદ) ને બીજા અગીઆર અંગોની સાથે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધતા દર્શાવનાર તરીકે મુક્યું છે. જ્યારે અગીઆર અંગોને એક સમૂહમાં દર્શાવવાને તે સમૂહનું નામ કાલિયં સુઅં (કાલિકં શ્રુતં) આપ્યું છે. આ નામ અનુયોગદ્વારાના પરિભાષણસંખ્યા એ ભાગમાં આપેલ છે. તે ભાગમાં સુત્રોની કયાં સાધનેથી ખાતરી કરી તો કે તેના દરેક અવયવી ભાગોની સંખ્યાથી ગણતરી કરવાથી એમ સમજાવ્યું છે. સામાન્ય પેટા ભાગ ઉપર જણાવેલા ભાગોપરથી થાય છે, પરંતુ મુખ્ય ખંડ-ભાગો માટે ખાસ નામો જેવાં કે ઉદેસગ, અનગહયણ સુઅખંધ, અંગ એ કાલિયંસુઅં ને આપેલ છે,

૫૬-વળી એ વિલક્ષણ છે કે આવશ્યકનિમજ્જીતિ ૨, ૮ માં સામાજિક એ નામ પ્રથમ આવશ્યકને આપેલું છે, અને ૭ શ્લોકો મુક્યા પછી તરતજ એટલે ૨, ૧૪ માં તે નામ પ્રથમ અંગને આપેલ છે.

૫૭-આલ્લેજોનો સમયાચાર એ શબ્દમાં રહેલા એ શબ્દોના સંગમથી આ ફેરફાર થયો હોય એવું સારી રીતે ધારી શકાય.

૫૮-ત્યારપછીના અને ભાગો સંબંધી તેની સાથે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી.

૫૯-આતા ફરના આધારે પછી થયેલામાં આપેલ સામાયિકાદિં બિંદુસારપર્યતમ એ શબ્દોથી પ્રચલનની સમજણ આપવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ધર્મ વેપાના જટાકંધ નામના ગ્રંથપરની ટીકામાં;—વળી નન્દી ટીકામાં, જુઓ નન્દીસુત્રની આશ્વતિ પૃષ્ઠ ૩૯૦—પ્રોફેસર લ્યુમન.

બ્યારે પાહુડ, પાહુડિઆ, પાહુડ, પાહુડિઆ, વત્યુ એ ખાસ નામે દિક્ષિવાઅને આ પેલાં છે. આ પ્રમાણે (અને દિક્ષિનીઅના ભાગ સંબંધે બીજી હકીકતો આની સાથે મળતી આવે છે) સુત્રોના આ બે સમૂહો વચ્ચે મુખ્યતમ તફાવત તેઓના મુખ્ય ભાગો નાં નામે આપવામાં હતો. આના સંબંધી જીના મુળમાં અથવા તો ઉક્ત અને ગ્રંથોના પ્રસ્તુત વિષયની જુદી તપાસમાં જોવું પડશે. આવશ્યક નિબંધિતના ૮ ના ૫૪ શ્લોકમાં બીજા બે ગ્રંથો નામે ઇન્દિયામિયામ અને સુગપનતિ કલિયસુઅં અને દિક્ષિવાઅ એ બે ઉપરાંત જણાવેલ છે. આ બેમાંનો પહેલો નષ્ટ થયો છે અને બીજાએ હમણાંના ઉપાગિમાં જગ્યા મેળવી છે. આ ગ્રંથ પોતાના ભાગ પાહુડમાં દિક્ષિવાઅની સાથે મળતો આવે છે તે પરથી અનુમાન થઈ શકે કે તે તેની સાથે કંઈપણ સંબંધ ધરાવતો હોવાનું જોઈએ. છેવટે ખાસ અગત્યતા ધરાવનાર એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી હકીકત આપણને ઉપલા ગ્રંથમાંથી જો ફકરો યાતાયો તેનાથી થોડેક દુર (૮, -૪૦) માં નજર પડે છે. તે હકીકત પ્રમાણે (૨૪૭) અર્ધવચર એટલે

વજ્રસ્વામીના સમય સુધી અપુર-ને (અપૃથક ત્વમ) કવિઆણ્યોઅસ્મ વિદ્યમાન હતો અને પુરતં (પૃથકત્વમ) “કલિઅસુઅ દિક્ષિવાઅ” એ પછીથી ઉમેરવામાં આવ્યું. તેણ આરણ, તત આરત.

આ વિલક્ષણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બીના કેવી રીતે સમજવી અને તે બીનાને પ્રાચીન કથાનુસારે વજ્રસ્વામી છેલ્લા દશ પૂર્વી-ફક્ત દશ પૂર્વોના જ્ઞાતા તરીકે બીજે સ્થળે જાણ્યો છીએ તે પ્રમાણે જે પદ્મી ધારણ કરે છે તે પદ્મી સાથે સંબંધ કરી એ હમણાં આજમાં આણું તદ્દન અનિશ્ચિત છે. વજ્રસ્વામી પછી ફક્ત નવ પૂર્વોના જ્ઞાતા એટલે નવપૂર્વી થયા, અને પછી ધીમે ધીમે પૂર્વોનું જ્ઞાન આણું થતું ગયું અને છેવટે તદ્દન નષ્ટ થઈ ગયું. (પૃ. ૨૧૩) એટલું તો આપણે ખાતરીથી પુરવાર કરી શકીએ-કે આર. અંગો અને અગીઆર અંગો વચ્ચે જખરો તફાવત હતો. મહાન ભદ્રાહુ કે જોઓ દષ્ટિવાદથી વસ્તુતઃ સમગ્ર રીતે જ્ઞાત હતા તેઓ પવિત્ર સંધ પ્રત્યે વિરોધ દષ્ટિ ધરાવતા હતા. એ બીજા ગ્રંથો તેમજ હેમચંદ્રના પરિશિષ્ટ પર્વમાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. (ઉપર પૃ. ૨૧૪) ૬૧ આ

૬૦ પૃ. ૨૧૫ મે જણાવેલ પ્રાચીન કથાનુસાર અંગો પહેલાં પૂર્વો થયેલાં છે એવું હકપૂર્વક જણાવી શકાય છે. છેલ્લા અંગમાં બીજાઓની અને તેઓની પદ્મી આ હકની સાથે અવિરોધ દર્શાવતી નથી. પૂર્વ એ નામ છેલ્લા દાખલામાં સમાયેલા વિષયની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જુઓ નીચે આરમા અંગપર લખ્યું છે તે-છતાં પણ એટલું તો ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ કે જૈનોની શાખાઓ ઉપન થઈ તે સંબંધની જુની હકીકતો ફક્ત પૂર્વ સંબંધીજ ઉલ્લેખ કરે છે અને અંગો સંબંધી બીજાકુજ ઉલ્લેખ કરતી નથી; જુઓ મારો નિબંધ નામે “Die alten Berichte von den Schismen der Jaina” પુસ્તક નામે ઇન્ડિઅન સ્ટુડીઅન વૉલ્યુમ ૧૭ પૃ. ૨૦૭ અને ૧૧૨-પ્રોફેસર લ્યુમન.

૬૧. જો ભદ્રાહુનો ઉલ્લેખ અહીં આ તેમજ બીજે સ્થળે પ્રાચીન કથાનુસારે એવો થાય કે તેઓ ૧૪ પૂર્વ કે જે દષ્ટિવાદનો મુખ્ય ભાગ બન્યો છે તેના છેલ્લા અધ્યાપક હતા અને ૧૪ પૂર્વના અભ્યાસી તેના શિષ્ય સ્થૂત્રમદ્ર પછીથી જો છેલ્લા આર પૂર્વોનું ફક્ત જ્ઞાન નષ્ટ થયું કહેવાય તો આ વાત સિદ્ધાંતમાંથી (ઉપર જુઓ પૃ. ૨૧૫) મેળવેલી માહિતી સાથે જેટલું મળતાપણું યતાવે છે તેના કરતાં વધારે મળતાપણું તે વાત દિક્ષિવાઅના સંબંધમાં વજ્રસ્વામીએ જેટલું કહ્યું છે તે સંબંધીની ઉપરની હકીકતો સાથે ધરાવે છે (જુઓ ઉપર પૃ. ૨૧૫.)

વિરોધનું કારણ આરમા અંગ સંબંધી જાગ-
ની રાખેલી બીનાઓમાંથી સ્પષ્ટ રીતે મળી
આવે છે. આના સંબંધમાં આપણે આગળ
વિવેચન કરીયું. આ બીનાઓ પ્રમાણે આરમું
અંગ જે પાંચ ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું
છે તે જાગોમાંના પહેલા બેમાં નૂતન વિચા-
રના સંપ્રદાયે નામે અગ્રજિય અને તેરાસિય
૬૨ની દૃષ્ટિઓ—મનો સંબંધી તેમજ બીના વિષયો
સંબંધી કહ્યું છે (૨૪૮) આ ઉપરથી દૃષ્ટિવાદ એ
નામ શામાટે પડ્યું એ બાતતી કંઠાય સમ
જૂતી મળી શકે. તેના ત્રાગ ભાગમાં કહેવાતા
૧૪ પૂર્વોના સમાવેશ થતો હતો. આ ૧૪ પૂ.
વોમાં સમાવેશો અર્થ શ્વેતાંબર શાખા કે જે
ધીમે ધીમે પોતાને પ્રાચીન મતાવલંબી છે
એમ મગરૂબી ધરાવતી ગઇ તેની સાથે સભ
નીત રીતે તદ્દન સંગત થતો નથી. તેથી આ
કંઠાય આરમા અંગના નાશનું કારણ હોઇ શકે.

બાકીના વિદ્યમાન અગીઆર અંગો એક
સંબંધ ધરાવનાર કોઇ રીતે માલૂમ પડતા નથી,
કારણ કે તેના કેટલાક સમૂહોમાં તે વહેંચાઇ
ન્ય છે અને તે સમૂહોના પાછા એકવાડા ભા-
ગો વિધિ સંબંધી અમુક જાતની ખાસીયતો
ધરાવે છે કે જે ખાસીયતો કેટલાકના સંબંધ
માં બીજા કરતાં વધારે દૃઢ એકતાનો સંબંધ
ધરાવે છે.

ઉક્ત સમૂહોમાંના પ્રથમ સમૂહમાં ૧ થી
૪ અંગોનો સમાવેશ થાય છે. તે અંગોનો
મોટા મોટા બધા ભાગોના અંતમાં તિ બેમિ
(इति ब्रवीमि) એ શબ્દો આવે છે. અને
ટીકા પ્રમાણે મહાવીરના શિષ્ય સુવર્માને આ
શબ્દોના ઉચ્ચારનાર તરીકે ગણવામાં આવે છે.
ગદ્ય ભાગો નીચેના શબ્દોથી શરૂ થાય છે
सुखं मी औसं ! तेषां भगवया एवं अव-

व्यायम् એટલે 'હે આત્મમાન મેં શ્રવણ
કયું! આવી રીતે તે ભગવાન બોલ્યા' ટીકા
પ્રમાણે સુવર્મા બોલનાર છે. આ શબ્દો કે
જેનો ભાવાર્થ એ થાય છે કે સદગુણ મહાવીરે
પોતાની કુખવાણીથી કહ્યું છે તેમાં
સુવર્માના મહાન શિષ્ય જમ્બુને કહેવામાં
આવે છે. આ પ્રવેશક શબ્દો બીજા
સિદ્ધાંતના ગ્રંથોમાં જ્યારે 'ગદ્યભાગ શરૂ
કરવામાં આવેલ છે ત્યારે તેની શરૂઆતમાં પ
ણુ માલૂમ પડે છે, અને આની સાથેજ તિ
બેમિ એ શબ્દો અંતમાં જોડેલા સામાન્ય રીતે
માલૂમ પડે છે. આપરથી મને એમ જણાય
છે કે આ ગદ્યભાગોનો પ્રથમથી ચાર અંગોની
સાથેના પ્રત્યક્ષ સંબંધ અત્ર એમને એમ જ્યાં
સુધી સંભરીતમાં સંભરીત રીતે બધા એક
સંબંધ ધરાવે છે એવી નિશાનીઓ મળે ત્યાં
સુધી દર્શાવેલા છે. પહેલા ત્રણ અંગોના એક
બીજા સાથે રહેલા સંબંધ સંબંધી આ વાત
ખાસ જણાવવાની જરૂર છે અને ચોથા અંગ
ના પાંચ મા સ્ત્રોકમાં તેઓને એક જુદા સમૂહ
તરીકે અથવા ત્રણ ગણિ પિડગો (आचार्यस्य
सर्वस्वभाजनानि) તરીકે જણાવેલ છે. ચોથું
અંગ એ ફક્ત ત્રાગ અંગનું સાંધણું છે અને
શરૂઆતમાંજ ચતુર્થ અંગ એમ લખેલું છે.

બીજા સમૂહમાં ૬ કૃત્રી તે નવમાં અને
૧૧ મા અંગ કે જેમાં એકજ જાતના સામા-
ન્ય પ્રવેશમા શબ્દો આવે છે તેનો સમાવેશ
થાય છે. ઉપલા એક બાળુ સુદમ્મ અથવા
જમ્બુ સંબંધી કહેલા જણાય છે અને બીજા
બાળુએ બીજા હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં એવું
જણાય છે કે તેમને એકજ હાથથી જોડવામાં
આવ્યા છે. જુઓ છઠા અંગની શરૂઆતમાં
કરેલી ટીકા.

૬૨. આ સંપ્રદાય—શાખા ક્યારે સ્થપાઇ તેનો સમય પ્રાચીન કથાનુસારે વીરાત પૃષ્ઠ છે
અને તે સમય ધારવામાં અહિંતા ૧૪ પૂર્વના છેલ્લા અધ્યાપક ભદ્રમાહુનો જે સમય સુકાયો
છે તેના કરતાં બરાબર ૩૭૪ વર્ષ પછી આવે છે. (કાલસાસ ૫-૨૭)

સાતથી નવ અંગો ખાસ કરીને એકજ હાથે જોડેલા હોય તેમ જણાય છે.

આ બે સમૂહોમાં પાંચમું અંગ અને સાતમા અંગના હાલમાં રહેલા ભાગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી, મૂળ જોતાં દશમા અંગનો બીજા સમૂહમાં સમાવેશ થતો હતો. તે અંગ જે સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન છે તેપરથી પૂરવાર કરી શકાય કે તે પાછલા વખતમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોય અને તદુપરાંત તે બીજી ભાષામાં રચવામાં આવ્યો છે (પહેલી વિભક્તિના એક વચનને છેડે આ આવે છે) પાંચમું અંગ જુદીજ નળ્યા લે છે અને શરૂ પછી કોઈ વિવક્ષણુ રીતિથી થાય છે. છતાં તે અંગ છઠ્ઠા અંગની સાથે એક બાજતમાં સમાનતા ધરાવે છે. દરેકમાં એવી કારિકાઓ આપવામાં આવી છે કે તે દરેક માટે ભાગમાં કદ બાજત પછી લેવામાં આવશે તે આગળથી જણાવી આપે છે. આ ભાગોનાં નામ આ અંગના સંબંધમાં અજઞહયણુ નથી પણ સય (શત) આપવામાં આવ્યો છે. અંગ એ નામ પોતેજ ૫-૬ ઉપાંગોના નામ સાથે થોડાંબહોળા સંબંધ ધરાવે છે અને આ વસ્તુતઃ વાત તેમની વચ્ચે અંદર અંદરના સંબંધ છે એમ સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે.

વાંચક બલે આ બાજતની તરતજ તપાસ કરે. હું તો જે પ્રમાણમાં હસ્ત લેખોમાં દરેક

અંગમાં છેવટે જે જે આપેલ હોય તે સંબંધમાં હકીકતો અહીં ઉમેરું છું. ઉપજા ૧૦ ૨૩૧ માં કથું તે પ્રમાણે મૂળ સૂચના સો અને હમરો ગ્રંથોમાં (ગાથામાં એટલે ૩૨ શબ્દોના છેદમાં) વહેંચવામાં આવ્યા છે અને તે યથા યોગ્ય જગ્યાએ નોંધવામાં આવ્યા છે. ખરી રીતે આ ગાથાઓની સંખ્યા સંબંધી હસ્ત લેખોમાંની હકીકતો વારંવાર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, અને તેનું કારણ તેમાં કરેલા નાની અથવા મોટી સંખ્યામાં કરેલા ઉમેરા ઉપર આધાર રાખે છે. આ વાત સંબંધી આપણે આગળ જતાં જ્યારે ચોથા અંગ સંબંધે બોલશું ત્યારે ઉલ્લેખ કરીશું. પ્રસ્તુતઃ સંખ્યાઓ નીચે પ્રમાણે છે—

૧૨૫૫૪ ગાથાઓ—૨૨૩૦૦—૩૩૭૫૦—
૪૧૬૬૭—૫૧૫૭૫૦—૬૫૩૭૫—૭૮૧૨—૮૮૯૦—
૯૧૯૨—૧૦૧૩૦૦—૧૧૧૩૧૬.

કેટલાક અંગોમાં છેવટ પ્રસ્તુતઃ અંગના અભ્યાસ અથવા મુખપાઠ માટે કેટલાં દિવસો જોઈશે તેનાં સંબંધમાં ખાસ ઉલ્લેખો કરેલા છે. જુઓ ભગવતી ૧, ૩૭૭-૮. આ વિષય વિસ્તારપૂર્વક વિધિપ્રપાંચમાં ચર્ચેલો છે. હું હવે દરેક અંગની પરીક્ષા કરીશ.

૧ હાલમાં મળી આવતા સ્વરૂપમાં પ્રથમ અંગનું નામ આચાર, આચાર અથવા આચાર પદ્મપદ્મ છે અને બે શ્રુતકબંધો

૬૩. વિધિપ્રપાંચમાં એકવડા અજઞહયણુનાં નામો તથા ઉદેસગોની સંખ્યા ખાસ કરીને નોંધેલ છે—પ્રથમ અંગ ૫૦ દિવસ, બીજાના ૩૦, ત્રીજાના ૧૮, ચોથાના ૧૮, પાંચમાના ૭૭ (આના સંબંધી બીજી હકીકત ૬ મહિના ને ૬ દિવસની છે.) છઠ્ઠાના ૩૩, સાતમાના ૧૪, આઠમાના ૧૨, નવમાના ૭, દશમાના ૧૪, અગીઆરમાના ૨૪; તેવીજ રીતે તેના કર્તા બીજા ગ્રંથોને માટે દિવસોની સંખ્યા તપાસીને જણાવે છે. આનરસયના ૮ દિવસ, દસવીઆ-સિઆના ૧૫, ઉત્તરજયણુના ૩૬, નિશીહના ૧૦, હસાકપેવવહારાના ૨૦ અથવા ૨૨, મહાનિશીહના ૪૫; આના સંબંધમાં ૬૮ આર્યામાં પુનરાવર્તન કરીને તે સંબંધી ચર્ચા બંધ કરી છે. જોગ વિહાન નામ પચરણ

૬૪ ઉપરના પૃષ્ઠો ૨૨૩, ૨૨૪ જુઓ. દીક્ષા લીધા પછી ત્રણ વર્ષે આવો અભ્યાસ કરવાનો છે.

(શ્રુતસ્કંધા) માં સિદ્ધિની છંદગી કેવી હોવી જોઈએ તે વિષય ચર્ચા હો છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ નામે અંબચંદાઈ. (અભય-ચાણુ) માં આઠ અઞ્જહયણો અને ૪૪ ઉદેસગો છે, બીજામાં ૧૬ અઞ્જહયણો અને ૩૪ ઉદેસગો છે. વળી એ પણ ખાતરી જણાવેલું છે કે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધમાં પહેલાં આઠ નહીં પણ નવ અઞ્જહયણો હતાં અને તેથી આખા અંગમાં ૨૪ નહિ પણ ૨૫ અઞ્જહયણો અને ૭૮ નહિ પણ ૮૫ ઉદેસગો હતાં. સરખાવો ખાસ કરીને ચોથા અંગના ૨૫ અને ૮૫ માં સ્ત્રોકમાં અને બારમા અંગની વિસ્તારપૂર્વક કરેલ ટુંક નોંધમાં તેમજ નન્દીમાં બંને આપેલ છે. ૨૫ માં સ્ત્રોક કે જેમાં ૨૫ અઞ્જહયણોનાં એક પછી એક નામે ગણ્યા છે. તેમાં મહાપરિણા એ નામનું અઞ્જહયણુ કે જે હજુ સુધી પ્રાપ્ત થયું નથી તે નવમી જગ્યાએ એટલે ૧, ૮ અને ૨, ૧૬ ની વચ્ચેમાં આપેલ છે, અને આ વાત આવશ્યક ૧૬, ૧૬૨ માં પણ મળી આવે છે. વચારે પ્રમાણુવાળી માહિતી આવશ્યક ૮, ૪૬-૪૮ માં કહેવા પ્રમાણુ વિધિપ્રણામાંથી મળી આવે છે. ત્યાં આપણે જોઈએ છીએ કે વજ્રસ્વામીએ

(કહેવા પ્રમાણુ વીરના ૫૮૪) માં તેમથી આગાસગામિણી વિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ કરી અને તે માં અતિશયોક્તિઓ સમાવેલી હતી (આ ઉત્પત્તિસારની ઉત્તમતાને લઈને દ્યુમનન અતિશયોક્તિ નહિ પણ ? સાહસયત્તેણે એમ કહે છે) તેથી તે નષ્ટ થઈ બદલે નિજજુક્તિમાં રહેવા પામી. સિલંકનો (સને ૮૭૬ માં) એ અભિપ્રાય હતો કે તેની પદ્ધતિ નવમી નહિ પણ આઠમી હતી. આ હેતુની હકીકત અશુદ્ધ છે કારણકે (૨૫૨) સિલંક ૭૧ ની હાલ મળી આવતી ટીકામાં મહાપરિણ કે જે તેના સમયની દરમિયાન અથવા સંભવિત રીતે તેના સમયની તેના પહેલાં ઘણા કાળથી નષ્ટ થઈ ગયું હતું તે ૧, ૭ અને ૧, ૮ ની વચ્ચે નહિ પરંતુ ૧, ૬ અને ૧, ૭ ની વચ્ચેમાં મૂકવામાં આવ્યું છે એટલે તેને સાતમી જગ્યા આપવામાં આવી છે. વિધિપ્રણામાં અને અભયદેવની ચતુર્થ અંગપરની ટીકામાં સંભવિત રીતે ગોટાળો થયો છે. અભયદેવની ઉક્ત ટીકામાં તથા નન્દીપરની નામ વગરના કર્તાની ટીકામાં ખરી રીતે મહાપરિણા આઠમી જગ્યા લે છે. તે વખતે નિજજુક્તિ કે જે જિનપ્રજ્ઞના સમય વખતે વિદ્યમાન

૬૫ વાસિષ્ઠ તથા બીજા મહાત્માઓના યોગ પ્રમાણુ ધર્મક્રિયાઓ શિખવનાર. જુઓ વિદસ નના સિલેકટ વર્કસ ૧, ૨૮૪ રૉરટની આટ્તિ.

૬૬—મલ્લગિરિ પ્રમાણુ અને તેણેજ ટાંકેલી પ્રાકૃત સત્તાને આધારે (નન્દી સુત્ર ૫ ૪૨૫) તેની જગ્યા ૧, ૭ અને ૧, ૮ ની વચ્ચે હતી (આહાણુસ) પ્રોફેસર દ્યુમન.

૬૭—આપરથી જણાય છે કે તેના ભાવાર્થને જાણે કે જાદુની અસર લાગી. આ કારણથી તે નષ્ટ થઈ. સરખાવો તેવીજ ખામત વિષે દશમું અંગ. ગણુવર સાર્થશતના ૫, ૨૬ (જુઓ ૫૦ ૩૭૧) પ્રમાણુ વજ્રસ્વામિએ પ્રથમ અંગના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના નવમા અઞ્જહયણુ માંથી લેવાને બદલે સમહાપદન પુનર્વિભાગી આગાસગામિણી વિજ્ઞાન લીધી.

૬૯—નવમઝ્જહયણં વોચ્છિન્નં, તંય મહાપદ્મા રિન્ના રત્તો કિર આયાસગામિણી વિજ્ઞા વૈર સામિણા ઉદ્ધહિયાસિ ત્તિ સાહસયત્તેણ વોચ્છિન્નં નિજ્જુક્તિમાત્રં ચિદ્ધા; સિલંકાયરિય મણ્ણ પુણ્ણ પયં અઠ્ઠમં વિમુક્કઝ્જહયણં સત્તમં ઉવહાણસુયં નવમેતિ.

૭૦—જે મલ્લગિરિ આ સંબંધમાં હોય તો તેમ બની શકે તેમ છે. (જુઓ ૬૭ માં હાલ પ્રોફેસર દ્યુમન.)

રહી ચાલી આવી હતી અને જે નિજજીવિતો કર્તા આવશ્યક નિજજીવિતો રચનાર આવશ્યક નિજજીવિતો ૨, ૫ માં જણાવે છે કે પોતે છે અને જે સિદ્ધાંતની ટીકાના એક ખાસ આધાર રૂપે હતી તે બંને નિજજીવિતો સંભવીત રીતે એકજ છે. તે ટીકામાંથી હમેશાં નવમા પ્રકરણનું જ્ઞાન મળે છે. તે ઉપરાંત પ્રથમ છેલ્લેની ટીકા પ્રારંભમાંજ નવ બંભ-ચેરાઈનું વર્ણન હજીસુધી કર્યાં જાય છે.

પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના આઠ અજ્ઞહયણુ કે જે વિદ્યમાન છે તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે: (વિધિપ્રપા.)

૧. સત્યપરિત્તા (શાસ્ત્રપરિત્તા) તેમાં ૭ ઉદેશગ છે. પહેલામાં જીવત્વં, જીવાસ્તિત્વં સામાન્યેન, ખીજથી તે સાતમાં વિશેષેણ વૃથિવી કાયાદ્યસ્તિત્વં. આમાં ટીકાકાર પ્રમાણે ૨, ૩ શ્લોકો એટલે ઔપધી સંબંધી જુદી જુદી જાતના ધણુ ઉલ્લેખો છે.

૨. લોગવિજય (લોકસાર (વિજય) તેમાં ૬ ઉદેશગ છે. તેમાં મોક્ષવાપ્તિહેતુભૂતં ચારિત્રં છે.

૩ સિંચોસણિજ્ઞ (સીઉસિણિજ્ઞ) શીતોષ્ણીયં તેમાં ૪ ઉદેશગ છે. વિષય—પ્રતિલોમાનુલોમપરીવહા:

૪ સમ્મતં (૨૫૩) સમ્યક્ત્વમ્ ૪ ઉદેશગ. વિષય:—સમ્યક્ત્વવાદ: મિથ્યાવાદ: મૂતર્તીર્થિકમતવિચારણા.

૫—લોભસાર; ચોથા અંગના ૨૫ શ્લોકો.

માં આવશ્યક નિજજીવિતોમાં અને નન્દી સૂત્રની ટીકામાં આપ્યા પ્રમાણે, પ્રારંભમાં^{૭૧} શબ્દો આપ્યા પ્રમાણે આવંતિ. ઉદેશગ ૬ છે. વિષય. સંયમ: મોક્ષશ્ચ મુનિભાવ:

૬—ધૂયા (ધૂયં - વિધિપ્રપામાં) = ધૂતા. ઉદેશગ ૫ છે; વિષય નિજકર્મસારીરોપક-રણ...વિધૂનનેન નિ:સંગતા.

૭—(૧મોહ (વિમોક્ષ ?) ઉદેશગ ૮ છે. વિષય સમ્યગ્ નિર્ણયં

૮—એકાદ્ય સુયં (વિધિપ્રપામાં. ઉવાસુયં) = ઉપાધ્યાનશ્રુતં ઉદેશગ ૪ છે. વિષય વીર-વર્ધમાન સ્વામીનો છે. તેમણે પોતે ૧ થી તે સાત અજ્ઞહયણુમાં જણાવેલ તપશ્ચર્યા અને ક્રિયાઓ કરી હતી.

આ પહેલો શ્રુતસ્કંધ સમજવાને અતિશય દુર્ઘટ છે અને જેકાખી કે જેની પાસેથી આપણે એક પુસ્તક ૭૩ પ્રસિદ્ધ થયાની આશા રાખીએ છીએ તે મને ૧૮૮૦ના માર્ચની ૧૪ મી તારીખનો પત્ર લખી જણાવે છે કે તે શ્રુતસ્કંધ કોઇપણ સંદેહ વગર જૈનોના પ્રાચીનતમ પવિત્ર સાહિત્યમાંનો એક છે. ટીકાઓથી પણ મૂળ ગ્રંથ વારંવાર સમજાતો નથી, કારણ કે શબ્દો સમજાવવા જતાં અર્થની, સમજણ-પર:આપવામાં નિષ્ફળતા તેઓએ જણાવી છે. આથી અર્થ આણવામાં જે મંથન થયું છે અને તે સ્વાભાવીક રીતે અવશ્ય થયુંજ નેહ્યે, તે વસ્તુત: મહાન છે. આ ઉપરથી જણાય છે

૭૧—સાતમા અજ્ઞહયણુની શરૂઆતમાં એમ લખેલ છે કે—અઘુના સત્ત માદ્યય-મસ્ય મહાપરિજ્ઞાલ્યાસ્યાડવસરસ્તચ્ચ વ્યવચિહ્નંત્તં ઇતિ કૃત્વાડનિલંબ્યાડદ્દમસ્ય સંબધો વાચ્ય:

૭૨—વિધિપ્રપામાં એમ છે કે આવંતિ લોગસારં વા.

૭૩—આ પુસ્તક ૧૮૮૨માં પાલિ ટેક્સ્ટ સોસાઇટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. જેકાખીએ તેનું અર્થાંતર પણ કર્યું છે. તે અને તેણે તેમાં જે અમૂલ્યમાં અમુલ્ય પ્રસ્તાવના લખી છે તે સેકેડ બુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટના ૨૨ મા વોલ્યુમમાં છપાયેલ છે.

કે પછીના બ્રાહ્મણોના સૂત્રો^{૭૪} (કે જેમાં વિધિ-ક્રિયા, વ્યાકરણ તથા તત્ત્વજ્ઞાન આપેલું છે) તેમાં શું સમજાવવાની પદ્ધતિ છે તે સાથે આપણને કામ લેવું પડશે. સમજાવવામાં પડતી મુશ્કેલીતું વધુ કારણ એ છે કે ભાષા પ્રાકૃત વપરાતી હતી અને હસ્ત લેખો અનિશ્ચિત છે. બીજા શ્રુતરક્ષક સંબંધી તેના સંબંધ લખાડેલા વિશેષણપરથી જાણી શકાય છે-અગ્રે શ્રુતસ્કંધ (અહિંમાં અગ્રે એટલે પછીથી થયેલ) એટલે પ્રથમ શ્રુતરક્ષકનો વધારો છે. આ વાત ટીકામાં કહેવા પ્રમાણે તેના જે ચાર ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેના વિવક્ષણ નામની સાથે સંગત (૨૫૪) થાય છે. તે દરેકનું નામ ચૂકા છે. અહીં અલંકારીક રીતે વાપરવામાં આવેલ છે. ઉક્તશેષાન્તુ વાદિનો ચૂકા. પહેલી ચૂકામાં એકથી તે સાત અન્નજહયણુ આવેલ છે. બીજામાં ૮ થી તે ૧૪ અન્નજહયણુ આવેલ છે; ત્રીજામાં ૧૫ મું અન્નજહયણુ આવેલ છે અને ચોથીમાં સાણમું અન્નજહયણુ આવેલું છે. તે ટીકા જણાવે છે કે આની સાથે પાંચમી ચૂકા ઉમેરવી જોઈએ. તે ચૂકાનું નામ ^{૭૫}નિશ્ચિથાધ્યયન છે. તેને આચારના એક ભાગ તરીકે

કદીપણ ગણવામાં આવેલ નથી. પરંતુ છેદસૂત્રોમાં ^{૭૬} પહેલા છેદસૂત્ર તરીકે મૂકવામાં આવેલ છે; છતાં તે ચતુર્થ અંગના ૨૫ મામાં નિશીઠન્નજહયણુનું નામ આચારમાં આપેલાં ૨૫ ^{૭૭} અન્નજહયણુમાં છેલ્લું એટલે ૨૫ મું અન્નજહયણુ પ્રત્યક્ષ રીતે આવેલ છે તેથી તે ચતુર્થ અંગના સમયમાં તે અધ્યયન આચારના એક ભાગ હતો. જાણે કે આ અન્નજહયણુનું જ નામ ચૂલિયા હતું એવો અભાસ આપણાપર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં આચારનું નામ પ્રત્યક્ષ રીતે સચૂલિયાગ આપેલ છે. પરંતુ ૫૭ કે જેમાં ૨૪ અન્નજહયણુ તેના ભાગ તરીકે જણાવેલ તેમાં પહેલા ત્રણ અંગો કે જેના વિષે પણ તેમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેનું નામ આચાર ચૂલિયવન્ન આપેલું છે. તે જટલું જોઈએ તેપરથી જણાય છે કે આ હકીકતનું ઉપર જે પ્રમાણે સમાધાન આપ્યું છે ^{૭૮} તેજ પ્રમાણે થોડીપણ ખાતરીથી તે સમજાવી શકાય. વળી (૨૫૫) આવશ્યક નિજ્જનુતિ ૧૬, ૧૧૪ ના સમય સુધી તે નિશીઠન્નજહયણુ આચારના એક ભાગ તરીકે લેખવામાં આવતું અને વસ્તુતઃ તે અન્નજહયણુ અંગ ૪, ૨૫ માં જે ભાગ બંધવે છે તેના કરતાં વધારે

૭૪-આ સૂત્રોના મુખ્ય રચનારો કાત્યાયન (શ્રૌતઃ) પાણીની, બાહરાયણ અને જેમિ નિ આદિ છે.

૭૫-અથવા નિશીથાધ્યયન આચાર વિકલ્પો નિશોથઃ સ પંચમી ચૂકેતિ.-ફેલી આ ૨૦૯. તેથીજ રીતે વળી પચચૂલાને નિશીથ ભાષ્યની સરૂઆતમાં આચારના એક નામ તરીકે આપેલ છે.

૭૬-ચતુર્થ છેદસૂત્ર તેમાં સમાવેલા અર્થ જોતાં પ્રથમ અંગની સાથે અતિશય મળતું આવે છે અને તેનું નામ ત્રીજા અંગના ૧૦ મા માં આચાર દસાઉ આપેલ છે.

૭૭-એવી રીતે ગણવુંજ જોઈએ કે પ્રથમ ચૂકાને છ નહિ પણ સાત અન્નજહયણુ હતાં, નહિતો બધાં મળી ૨૫ અન્નજહયણુ થવાનેબદલે ૨૬ થઈ જાય. ખરી રીતે ૨૬ નામો આપેલાં છે અને તેમાં મહાપરિજ્ઞાને નવમી જગ્યા આપી છે. કદાચ સંજોરિયાને એકજ અન્નજહયણુ તરીકે ગણવામાં આવ્યું હોય.

૭૮-એ સ્વીકાર્યો વગર છુટકો નથી કેઅભયદેવ આચારચૂલિકાનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કરે છે:-સર્વામિતં અધ્યયનં વિમુક્ત્યધ્યયનં નિશીથાધ્યયનસ્ય પ્રસ્થાનાં તરત્ત્વેનદ્વાડનાસ્થર્થનાત્ (!); તેમ છતાં છેલ્લી હકીકત હ. ૨૫ સાથે ધણોજ પ્રત્યક્ષ મુકાબલો દાખવે છે,

ભાગ આચારમાં લખે છે. તે અજગહ્ય-
ણમાં ત્રણ અજગહ્યણ છે એમ ગણતરી
કરવામાં આવી છે તેથી ૭૯૮માં ૨૫ નહિ
પરંતુ ૨૮ અજગહ્યણ છે એવી સંખ્યા
કાઢવામાં આવી છે. વિધિપ્રપા પણ નિરીહ-
જગ્યજુને ખીજ શ્રુતસ્કંધની પંચમી ચુકા
તરીકે લેખે છે.

તેમાં ૨૫૪ રીતે જુદાજુદા ભાગો સમાયેલા
છે કે જે મૂળ એકખીજથી સ્વતંત્ર રીતે વિદ્ય-
માન હતા પરંતુ પાછળથી એકમાં ભેગી
દેવામાં આવ્યા. તેઓમાંના દરેકની શરૂઆતમાં
એક જાતમાં નીચે પ્રમાણે વાક્ય આપવામાં
આવ્યું છે. સે મિકવ્ વામિકવ્ણો વા
અમિકંચે...

નંદીસૂત્રમાં અંગચૂલિયાને અનંગપવિક્ક

અંથોમાંના એક તરીકે ઉધડી રીતે ગણવામાં
આવે છે. આ ચતુર્થ અંગના ૨૫, ૨૫,
૫૭, ૮૫ માં આપેલા ચુકાઓના ક્રમની
સાથે અગર ચતુર્થ અંગમાં અથવા નંદી
સૂત્રમાં વિસ્તારપૂર્વક કરેલ ૧૨ અંગની
ચૂકા સાથે મળતું થતું નથી કારણ કે તેમાં
ખીજ શ્રુતસ્કંધને તથા તેની ચુકાઓને પ્રથમ
અંગના એક ભાગ તરીકે ફેરફાર ન થઈ શકે
તેવી રીતે ગણવામાં આવેલ છે. ત્રીજા અંગના
૧૦ માં ૨૩૦કમાં અંગચૂલિયા સંખેતીય દસા-
ઉતું ત્રીજું અજગહ્યણ છે એમ વર્ણવવામાં
આવેલ છે. તેથી આ ચુકાઓથી તદ્દન જુદાજ
અંથ સંખ્યા ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે.

(અંગ્રેજ ઉપરથી ભાષાંતર કરનાર)

મોહનલાલ દક્ષીચંદ દેશાઈ, ખી. એ.

ગુજરાતી જૈન કાવ્ય સાહિત્ય.

“રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાલા”

સંખ્યા એક સાક્ષરના વિચાર.

પૃથક્ કાવ્ય દોહનના પહેલા ભાગને બહાર
પડ્યે આજે સત્તર વર્ષ થઈ ગયાં. દશ ભાગમાં
બધો સંગ્રહ બહાર પાડવાની મૂળ કલ્પના
હતી, તેમાંથી છ તો બહાર પડી પણ ચૂક્યા
છે, અને સાતમાંની તૈયારી થાય છે. આ સંગ્રહ
હતી કલ્પના કરતી વખતે દશ ભાગમાં સર્વ
ભંડાર પ્રકટ થઈ જશે એવી માન્યતા હતી.
પણ શોધખોળના ભાગેલા રંગને પરિણામે
પ્રાચીન સાહિત્યને શોધ વધતો ગયો અને
શોધખોળની કૃતિ અને વાંચકોનો શોખ બંને
પરસ્પર મદદરૂપ થઈ એક એકને વૃદ્ધિગત કર
તાં ગયાં, તેનું જે શુભ ફળ આવ્યું છે તેના

એક અંશનું જ્ઞાન આ ગ્રંથ સંગ્રહિત
પ્રકાશથી પ્રત્યક્ષ થશે.

પૃથક્ કાવ્યદોહનના પહેલા ભાગમાં જૈન
કવિઓ માત્ર જોઈ આવ્યા છે અને ૯૧૦
પાનાંના અંથમાં છેલ્લાં પાંચ પાનાંથી તેમની
કૃતિની પિછાન આપવામાં આવી છે.

આમ થવાનાં કારણો નહોતાં એમ
નથી. જૈન કવિઓનાં લખાણો જૈનો-
નેજ કામનાં હોય; જેટલું સર્વવ્યાપિત્વ
હિન્દુ ધર્મને મળેલું છે તેટલું જૈન ધર્મને
મળેલું નહિં હોવાને લીધે જૈન કવિઓનાં
લખાણમાં સમસ્ત લોકને રૂચે તેવું હોવાને

૭૯.....ભાવળ વિમુક્તિ ॥ ૧૧૩ ॥ ઉગ્રચંદ્ર અણુઘાય આરુઘણા તિવિહં ઓ નિશોહં
તુદ્ધ અઘ્ઘાવીસ વિહો આચાર પક્ષપત્તમો અ ॥ ૧૧૪ ॥ આમાં બંને શ્રુત સ્કંધોના
અધ્યયનોની શુદ્ધ સંખ્યા આપી છે. પહેલા શ્રુતસ્કંધના ૯, અને ખીજાના ૧૬.

સંભવજ ન હોય; જૈન ભાઈઓ તો વ્યાપાર અને જીંદગીના ખીજ સાદા અને વ્યવહાર ઉદ્યોગોમાંજ લાગી રહેલા હોવાથી વાચન-લેખન તરફ ઉદ્દાસીનતા ધરાવનાર હશે; આવાં આવાં કારણોથી તેના ગુપ્ત ભંડારમાં પ્રવેશ કરવાનું પણ કોઈને સૂઝતું ન હોય એ સ્વાભાવિકજ છે.

પરંતુ જેમ જેમ ગુજરાતી ભાષાના જૂના ઇતિહાસનો શોખ વધતો ગયો, તે મેળવવા માટે શોધખોળ થતી આવી, જુના ગુજરાતી નાં સ્વરૂપજન માટે પ્રયાસો થતા ગયા તેમ તેમ જણાવા લાગ્યું કે જૈન લેખકોએ તો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણું લખ્યું છે. એવું લખ્યું છે કે જે ભાષાવ્યુત્પત્તિની સાંકળો તપાસનારને બહુ ઉપયોગી મદદ કરે; એટલું બધું લખ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાનાં ખીજ લખાણ સાથે બહુ સારું પ્રમાણ ધરાવી શકે; એવે વખતે લખ્યું છે કે તેનાં લખાણોપરથી દેશસ્થિતિનું અને ઇતિહાસનું જ્ઞાન મેળવવામાં ધણી સુગમતા થઈ પડે.

આવાં જ્ઞાનના પ્રથમ કિરણો પહેલાં અન્ય ધર્મી સાક્ષરોપર પડ્યાં. તે ઉગ્મસને લાભ લઈ પાટણ જૈન ભંડાર જોવાનો પ્રસંગ શોધાયો અને સ્વ.સાક્ષર શ્રી મણીલાલ નલુભાઈએ કેટલાંક જૈન પુસ્તકોનું ભાષાંતર કરવાનું માથે લીધું. આજ સુધીમાં માન્ય સાક્ષરોમાંથી કોઈએ જૈન સાહિત્યનો આતી જતનો ઉદ્ધાર કર્યો હોય તો ઉક્ત ગૃહસ્થજ છે. ત્યાર પછી ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના ઐતિહાસિક અભ્યાસમાં જૈન સાહિત્યની ઉપયોગિતા જોનાર સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાડી તથા સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ થયા. ત્યાર પછી તો જૈનોમાં સ્વધર્મભિમાનનાં અને સ્વસાહિત્યાભિમાનનાં અંકુરો ઝુટવા લાગ્યાં. સ્વધર્મભાઈઓને મદદ કરવા ધનસંચય થવા લાગ્યો; સ્વધર્મ વિવેચન માટે સભાઓ અને મંડળો બરાવા લાગ્યાં.

સ્વધર્મ વિચારના ફેલાવા માટે માસિકો અને પત્રો પ્રકટ થવા લાગ્યાં અને છેવટે સ્વધર્મી ભાઈઓનાં મમસ્ત સંમેલનની પણ શરૂઆત થઈ ગઈ. આમ જૈન ભાઈઓ પોતેજ પોતાનાં સાહિત્યની સેવામાં દાખલ થયા અને જો કે હજી સમગ્ર સાહિત્યના સંસ્કારી અભ્યાસથી, દેશી વિદેશી પુસ્તકોના યોગ્ય પરિશીલનથી, અને નવીન તેજથી દીપી આવતા અવનવા સુંદર રંગોનાં દર્શનથી ભાગ્યશાળી થયેલ કોઈ નાયકવ્યક્તિ ખતાવી શકાય તેવું નથી, તો પણ સમસ્ત ભૂમી તૈયાર થઈ હોય એવું દેખાય છે, યોધ વારિનું સિંચન થયા કરે છે, અહિં તહિં ખીજની વાવણી થતી માલમ પડે છે અને આશા રાખી શકાય છે કે થોડા વખતમાં સારાં ફળ આવે તેનાં સુંદર વ્રક્ષથી શોભતો એક ખગીચો તૈયાર થઈ જશે.

આવા પ્રયાસોનાં શુભ ફળ તરીકે “રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા”નો આ સંગ્રહ સર્વ-સ્વધર્મી અને અન્યધર્મી સર્વ-ગુજરાતી વાંચકોને આદરણીય થશે એમાં તો શક લાગતો નથી. તેના સંગ્રહ કરનારા રા. મનસુખલાલ આશા રાખે છે કે આજ કદના લગભગ ૪૦ થી ૫૦ પુસ્તકો છપાવાય તેટલા લેખો તો તેની પાસે તૈયાર છે. આ હકીકતજ ખતાવી આપશે કે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકોમાંથી કેટલાં થોડાંજ હજી પ્રકાશમાં આવી શક્યાં છે !

ઉપર કહ્યું છે કે જૂનાં જૈન સાહિત્યનો પરિચય આપણા ભાષાના ઇતિહાસનાં અધ્યયનમાં પણ ઉમદા લાભ આપી શકશે. તેનાં કારણો સ્પષ્ટજ છે. અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી જુનામાં જુનો ગ્રંથ પદ્મનાભ કહાનડદે પ્રખંધ પદ્ય સંવત ૧૫૧૨ માં લખાયેલો ગણતો હતો. જો કે ભાલજીમાં જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગો પુષ્કળ માલમ પડે છે તો પણ તેનાથી જૂની ગુજરાતીના ઇતિહાસની સાંકળ જોડી શકાય તેવું નથી. નરસિંહ મહેતા લગભગ ભાલજીના અરસામાંજ

થઈ ગયા, તોપણ તેની ભાષામાં કાંતો પાછળથી ફેરફાર થયા ક્યાં, તેને લીધે અને કાં તો કાંઈ ખીજાં અગમ્ય કારણને લીધે હાલની ભાષાથી બહુ ઝાઝો તફાવત માલમ પડતો નથી. ત્યાર પછીના લેખકોના સમયમાં તો ભાષાનું બદલાયેલું સ્વરૂપ જ બંધાયું ગયું. જૂની ગુજરાતી માટે પદ્મનાભ, બાલણ, બીમ અને નરહરિ એ ચાર સિવાય ખીજા ઉપયોગી થઈ શકે તેવા થોડાજ હાથ લાગ્યા છે. જૈનેતર સાહિત્યમાં જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે જૈન સાહિત્યમાં તેવું નથી. તેમાં તો લગભગ ઇ. સ. એક હજારમાં લખેલાં પુસ્તક મળી આવે છે. અને ત્યારપછી પુસ્તકોની સાંકળ તુટી જતી નથી, પણ તે વખતથી તે આજસુધી એક પછી એક પુસ્તકો લખાતાં જ રહ્યાં છે એવું આપણા જોવામાં આવે છે. ઇ. સ. એક હજાર અને તે અરસામાં લખાએલાં બધાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં નથી. તેઓ પણ સંસ્કૃતની વિશ્વવિમોહક મોહનીથી દુર રહી શક્યાં નથી. સંસ્કારી ગણાતા ઉચ્ચ લોકોમાં પોતાનું કહેવું સંભળાય અને પોતાનું કરેલું કંઈ દેખાય એટલા માટે તેમને સંસ્કૃતમાં લખવાની પ્રજ્ઞ પડી હતી એમ કહીએ તો ચાલે. પણ તેનાં ધર્મ પુસ્તકો પહેલવહેલાં લખાયાં ત્યારે તે વખતની બોલાતી ભાષામાં

લખાયેલાં હોવાથી જૈનનો બોલાતી ભાષા માટેનો પક્ષપાત તદ્દન નિર્મૂળ થયો નહોતો અને અવારનવાર કોઈ કોઈ પુસ્તક લોક ભાષામાં લખાયેલું મળી આવે છે, અને ગુજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક વિકાસમાં આપણને મદદરૂપ થઈ પડે છે.

તે વખતની બોલાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખ્યા ઉપરાંત જૈન વિદ્વાનોમાંથી કોઈ કોઈએ ભાષા શાસ્ત્રનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખીને પણ ગુજરાતી ભાષાની સેવા કરી છે. આવા વિદ્વાનોમાં હેમાચાર્ય સાથી પ્રથમ પઢી ભોગવે છે. શબ્દાનુશાસન નામનો કોશ, દેશી નામ માળા નામનો દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ અને પ્રાકૃત વ્યાકરણ એ ત્રણ ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીને માટે અમૂલ્ય છે.

આવી રીતે જૈન લેખકોએ તે વખતની બોલાતી ભાષામાં પુસ્તકો રચીને અને ખીજી રીતે પણ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપકારક સેવા બજાવી છે અને તેથી તેમના લેખો પ્રકાશમાં આવે એ ગુજરાતી સાહિત્યને બહુ લાભકારક થશે એ નિર્વિવાદ છે. આ ગ્રંથથી પ્રારંભ પામતો આ પ્રવાસ જારી રહે અને ગુજરાતીના લોકોને ફળદાયી થાય તેવી રીતે સંસ્કારી, શુદ્ધ અને ભરોસા રાખવા લાયક રીતે સર્વ પુસ્તકોનું સંશોધન થઈ,

૧ ધણાને નવાઈ જેવું લાગશે કે જૈનોના નહિં, પણ પારસીઓને પણ સંસ્કૃતની મોહની લાગેલી હતી, અને પારસીનાં ધણાં ખરાં બધાં ધર્મ પુસ્તકોના પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં તરજુમા કરવામાં આવ્યા હતા.

આ સાથે ખીજું નવું બહુવાનું એવું મળે છે કે જૈનોની પેઢે, પણ પ્રમાણમાં થોડે અંશે, પારસીઓએ પણ જુની ગુજરાતીનાં સાહિત્યમાં ઉમેરો કર્યો છે ‘ અર્દાશ વિરાડનામા ’ નો, મુજ પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં થયેલાં ભાષાંતર ઉપરથી ગુજરાતીમાં તરજુમા કરવામાં આવ્યો છે અને તેની લિખિત પ્રતની સાલ સંવત ૧૫૦૭ ની છે. તેના લખનારનું નામ ‘ બહેરામ લખમીધર ’ છે !

ખીજું જુનું પુસ્તક ‘ મિનાઈ ખરદ ’ છે તે પણ મુજ પહેલવીમાં છે અને તેનાં સંસ્કૃત ભાષાંતર પરથી ગુજરાતીમાં લખવામાં આવ્યું છે. તે લખાયાની સાલ સંવત ૧૬૧૩ ની છે એમ સાંભળ્યું છે.

ત્રયો એક પછી એક બહાર પડતા જાય એમ સૌ ઇચ્છા રાખશે.

જૈન પુસ્તકોનાં વાંચન અને અધ્યયન વખતે એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. જેમ બ્રાહ્મણોમાં બોલાતી ભાષા કરતાં સંસ્કૃત માટે પક્ષપાત વધારે રહેલો છે અને સંસ્કૃત પછી હિન્દી માટે માન હતું તેમ જૈનોમાં પણ બોલાતી ભાષા હમેશાં પૂજની હોય તેવું માલમ પડતું નથી. પોતાનાં ધર્મપુસ્તકો માગધીમાં લખાયેલાં હોવાથી માગધી પ્રયોગો માટે તેમનું વલણ રહે એ સ્વાભાવિકજ છે. જૂની ગુજરાતીમાં માગધી અને અપભ્રંશનું ધણું પ્રમાણ હોવાથી ધણા જૂના સમયના લેખકોમાં આ અંતર બહુ દેખાઇ આવે એવું નથી. પણ જેમ જેમ બોલાતી ભાષામાં ફેર પડતો ગયા તેમ તેમ લેખકોના જૂના શબ્દો અને જૂના પ્રયોગો માટે શોખ વધતો ગયો. [વ. સં. ૧૭૦૦ માં લખાયેલાં પુસ્તકોની ભાષા આપણે જાંઘડું તો તે વખતના બ્રાહ્મણોનાં લખેલા પુસ્તકોથી બહુ જૂદી પડે છે. બ્રાહ્મણો એક ગુજરાતી બોલતા અને જૈનો બીજી બોલતા એવું માનવાનું કશું કારણ નથી. લોકભાષા તો એકજ હતી. પણ પ્રેમાનંદનાં નાટકો અને ઉચ્ચ વર્ગ માટે લખાયેલાં આખ્યાનોમાં જેમ તેણે સંસ્કૃત શબ્દો તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો છે, તેમજ જૈન કવિઓએ જુની ગુજરાતીનાં રૂપો અને પ્રયોગો માટે પક્ષપાત બતાવ્યો છે.

આ ગ્રંથમાંજ છપાએલું શ્રીમાન આનંદવનજીનું લખાણ વાંચવાથી જણાશે કે તેનો ગુજરાતીનો પરિચય ગાઢ અને સરકારી હતો અને તે જે સૈકામાં થઇ ગયા છે તે સૈકાની ગુજરાતીની છાપ તેનાં લખાણોમાં મોજુદ છે. તોપણ જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગોનો ટેડો નથી. આ પ્રયોગો ઉપર કહેલા પક્ષપાતનું જ કારણ હોય એમ માન્યા સિવાય છુટકો નથી. આવું હોવાને લીધે જો કે બધા જૈન લેખો સળંગ બોલાતી ભાષામાં લખાયેલા કહી શકાય તેવું નથી, તોપણ તેથી તેની ઉપયોગિતામાં ન્યૂનતા આવતી નથી. અને પ્રાચીન સમયના લેખો પૂરા પાડનારા એકલા જૈનજ હોવાને લીધે ગુજરાતી ભાષાના વંશાવતારમાં ખુટતા મંકોડા આપવા માટે તેનો જેટલો ઉપકાર મનાય તેટલો થોડો છે.

(જૈન સાહિત્ય ગુજરાતીની પેઠે દેવરહસ્ય, દેવકથા અને દેવભક્તિથી ભરપૂર હોવાને લીધે) જૈન ધર્મીઓ પોતાનાં સાહિત્યના પ્રકાશન માટે ઉકેલ ધરાવનારા હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અન્યધર્મીઓ પણ આવા સંગ્રહનાં પ્રકાશનથી ભાષા, ભાષાશાસ્ત્ર અને દેશના ઇતિહાસમાં લાભ થવાનો સંભવ જુએ છે અને તેથી આશ્ના રાખે છે કે આ ગ્રંથપ્રકાશનપ્રયાસ જેવા ઉત્સાહથી શરૂ થયો છે તેવાજ ઉત્સાહથી જારી રહેશે.

હિમતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ
એમ. એ.

આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર પર એક નિબંધ.

આ “આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર” નામક ગ્રંથ શ્રીમાન રાજચંદ્રે વિ. સં. ૧૯૬૨ માં નડિયાદમાં પોતાની સ્થિરતા હતી ત્યારે લખ્યો હતો ગ્રંથ-રચના તે સમયે સર્વ સામાન્યને માટે કરવામાં નહોતી આવી; પરંતુ તેઓના પ્રસંગમાં આવેલા એક વૃદ્ધ આત્માર્થી પુરૂષને અર્થે કરવામાં આવી હતી. સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ સાયલા નામના ગ્રામમાં શ્રી સૌભાગ્યભાઈ નામના એક પરમ તત્ત્વજ્ઞાસુ મુમુક્ષુ રહેતા હતા. તેઓનું શ્રીમાન પ્રતિ અદ્વિતીય શ્રદ્ધાનુ હતું. શ્રી સૌભાગ્યભાઈની શરીરરક્ત સ્થિતિ બહુ નિર્બળ થઈ જતાં વિશંપ નાચન, શ્રવણુ આદિ કાર્યો કરવાનું અશક્ય થવાથી તેઓએ શ્રીમાન રાજચંદ્રને એવી વિનંતિ કરી કે, સંક્ષેપમાં ‘તત્ત્વસાર’ આવી જાય તેવી કેઈ ગ્રંથરચના તેઓ અર્થે કરવાથી તે પોતાને ભાગ્યશાળી સમજશે. એક આત્મા-નુભવી વૃદ્ધ પુરૂષની જિજ્ઞાસા પૂર્ણ કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીમાન રાજચંદ્રે લક્ષભગ એકથી દોઢ દહાડામાં આ ગ્રંથ રચી શ્રી સૌભાગ્યભાઈને મોકલવાની આપ્યો.

આ ગ્રંથ રચાયા પશ્ચાત્ શ્રી સૌભાગ્યભાઈની શરીર સ્થિતિ લગભગ છ માસમાં પુર્ણ થઈ.

યદ્યપિ આ ગ્રંથ એક વ્યક્તિને અર્થે લખવામાં આવ્યો હતો, તથાપિ જ્ઞાની પુરૂષોનાં વચનો એક વ્યક્તિ અર્થે લખાયાં હોય તો પણ તે સર્વ જીવોને સમાન ઉપકારક હોવાથી તેને જાહેર પ્રસિદ્ધિ આપવામાં આવી છે. પોતાનું નામ અથવા કીર્તિ, કે કૃતિ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનું શ્રીમાન રાજચંદ્રને પોતે સંવત ૧૯૪૪-૪૫ માં શતાવધાનના પ્રયોગો કરવાનું બંધ કર્યું, ત્યારથી પસંદ નહીં હતું; એટલે આ ગ્રંથ પણ તેઓના જીવન સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનું જની શકે તેમ નહોતું.

સંવત ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદ ૫ ને રોજ શ્રીમાનનો માત્ર ૩૩ વર્ષની વયે દેહોત્સર્ગ થયો. તેઓશ્રીના દેહોત્સર્ગ પછી તેઓના હસ્તે લખાયેલા ખાનગી કે સર્વ સામાન્ય કાગળો, લેખો, અથવા પૃથક્ પૃથક્ વચનો કે ગ્રંથો એવા હેતુથી પ્રકટ કરવાની મને જિજ્ઞાસા થઈ કે, શ્રીમાનનો જે કે મારી સાથે એક ભાઈ તરીકેનો સંબંધ હતો, તથાપિ જગતજીવો પ્રતિ એક ધર્માર્થ તરીકે જેતા હતા, એટલે તેઓના લેખ વગેરેના સંગ્રહ ઉપર મારા હક્ક કરતાં પણ જગતજીવોના વધારે હક્ક મારે માનવો જોઈએ; અને તેથી સર્વ જીવોને તે હક્કનો લાભ આપવા અર્થે મારે તેને જાહેર પ્રસિદ્ધિ અપાવવી જોઈએ. શ્રીમાનના દેહોત્સર્ગ પહેલાં થોડા માર્સ, સ્થપાએલ “પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડળ” દ્વારા તે લેખાદિ પ્રકટ કરવાનું નિર્ણયિત થયું. ખીજા કરતાં, જેને આખા જીવનનો પ્રસંગ હતો તે સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય વધારે ઉત્સાહપૂર્વક કરી શકે એવા વિચારોનો આશ્રય લઈ મેં તે કાર્ય આરંભ્યું. શ્રીમાનના પરિચયમાં આવેલા અનેક ભાઈઓ પાસેથી જે જે પત્રાદિ સાહિત્ય મળ્યું તે એકત્ર કરી “પરમશ્રુતપ્રભાવકમંડળ” દ્વારા “શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર” નામક એક જીવ્ય ગ્રંથના આકારે પ્રકટ કર્યું. આ સંગ્રહ કરતી વેળાએ આ “આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર” ગ્રંથ મારા હાથમાં આવ્યો હતો. મેં તેને ઉક્ત જીવ્ય ગ્રંથમાં સમાવ્યો.

ગ્રંથગૌરવ માત્ર ૧૪૨ દોહરાનું છે; તથાપિ જગતવિખ્યાત આચાર્ય ભગવાન શ્રીમાન હરિભદ્રચરિ પ્રણીત “પદ્મસ્થિત સમુચ્ચય” ગ્રંથ જે માત્ર ૮૬ શ્લોકોનો છે; છતાં તેમાં સર્વ દર્શનોનું સ્વરૂપ મથાતથ્ય રીતે દર્શાવી તત્ત્વજ્ઞાનાનુભવીઓને અપ્રતિમ

હર્ષનું કારણ આપ્યું છે, અને તેને લઇને તેના પર અનેક ગહન ટીકાગ્રંથો લખાયા છે, તેમ આ ગ્રંથનું ગૌરવ ઘણું અલગ છતાં તેમાં સર્વ દર્શનોના અંતીમ હેતુ પ્રકટ કરી જતાગ્રંથો છે. ગ્રંથની બાહ્યરચના એવા પ્રકારની યોજા છે કે, વેદાન્તાદિ દર્શનોના અનુયાયીઓને પણ અનુકૂળ પડે; જો કે તેની આંતર રચના તો સંપૂર્ણપણે અખંડાકારે-શ્રીવીતરાગમાર્ગ પ્રતિજ્ઞ સ્થિર થયેલ છે. સામાન્ય ભાષા જાણનારને પણ તેનો અભ્યાસ બહુ સરળ થાય તે અર્થે શ્રીમાનની પોતાની ભાષા લખવાની પદ્ધતિ સામાન્ય રીતે ગહન છતાં, આ ગ્રંથની ભાષા બહુ સાદી રાખવાનો લક્ષ્ય રાખ્યો જણાય છે.

આર્ય ગ્રંથકારોની સનાતન શૈલી એવી જોવામાં આવે છે કે, ગ્રંથારંભે મંગલાચરણ યોજવું. આ મંગલાચરણમાં, જેનો પોતે પરમોપકાર સ્વીકાર્યો હોય છે તેને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. જૈનદર્શનની પરામાર્થ છે કે, આત્મહિત અર્થે ત્રણ તત્ત્વો અવશ્ય જાણવાં જોઈએ. આ ત્રણ તત્ત્વો તે સદ્દેવતત્ત્વ, અને સદ્ધર્મતત્ત્વ અને સદ્ગુરુતત્ત્વ છે. આ ત્રણ તત્ત્વો વિના આત્મકલ્યાણ નથી. સદ્દેવ, સદ્ધર્મતત્ત્વ અને સદ્ગુરુ એ તત્ત્વો જો કે, યુગપદ્ભાવે શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર્યાં છે, તથાપિ તેનો જ ક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે તે એમ દર્શાવે છે કે, પ્રથમ સદ્દેવ, પછી સદ્ધર્મ, અને તત્પશ્ચાત્ત સદ્ગુરુ એમ વ્યવહારપૂર્વક ઉપકારક છે. આ દૃષ્ટિએ સદ્ગુરુતત્ત્વના કરતાં અન્ય બે તત્ત્વો વિશેષ ઉપકારક છે; તથાપિ એ બન્ને તત્ત્વો જ્યારે શ્રી જૈનદર્શન સ્વીકારેલ રાગદ્રેષ વિષ્ણુર્જિત એવા શ્રી તીર્થંકરૂપ સદ્દેવ વિઘ્નમાન પણે વિરાજતા હોય ત્યારે તેઓનો સમાસ સદ્ગુરુત્વમાં પણ થાય છે પોતાનું વીર્ય પ્રત્યક્ષપણે સ્પુરાવી શકતા નથી; એટલે પ્રત્યક્ષપણે સ્પુરાવી શકનાર એવું સદ્ગુરુતત્ત્વ પ્રત્યક્ષભાવે વિશેષ ઉપકારક શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે, કેમકે એ તત્ત્વ, તે અન્ય બે તત્ત્વોની વાસ્તવ્ય ઓળખ કરાવી શકે છે. આત્માની અંતીમ અવસ્થા સિદ્ધપદની છે; એટલે તે સર્વોત્કૃષ્ટ

દશા છે. તે દશાના જેટલા પરાક્રમવાળી આદિત્ દશા, એ ઉપયુક્ત ન્યાયે સિદ્ધ પદ્ધતી ગણવી જોઈએ; તથાપિ જગત્ જીવોને આદિત્ દશા ઉપદેશ આપવાના તેઓશ્રીના કાર્યથી પ્રત્યક્ષપણે પરમોપકારનું કારણ હોઇ, જાની પુરૂષોએ નમસ્કાર અથવા ‘નવકાર’ મંત્રમાં એવો ક્રમ ગોઠવ્યો છે કે, પ્રથમ આદિત્ અને પછી સિદ્ધ દશાને નમસ્કાર કરવો. આ અપેક્ષા દૃષ્ટિમાં સ્થિર રાખી યુગપદ્ભાવ ધરાવતા એવા સદ્દેવ, સદ્ધર્મ અને સદ્ગુરુતત્ત્વોમાંથી સદ્ગુરુ પ્રત્યે શ્રીમાન રાજચંદ્રે ગ્રંથારંભે મંગલાચરણમાં નમસ્કાર કર્યો જણાય છે. તેઓએ નમસ્કાર શ્રી સદ્ગુરુને કયા ઉપકાર માટે કર્યો છે તે પણ તેજ મંગલાચરણમાં જણાવ્યું છે.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત; સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રીસદ્ગુરુ ભગવંત.

અનાદિ કાળથી આત્મસ્વરૂપ જાણ્યા વિના અનંત દુઃખ સહન કરવા પડ્યાં તે આત્મસ્વરૂપરૂપી પદ જે સદ્ગુરુ ભગવાને સમજાવ્યું તે અર્થે તેમને નમસ્કાર કરે છું. અત્ર “શ્રીસદ્ગુરુ ભગવંત” શબ્દો બે આશ્ચર્યમાં વાપરેલ ધારી શકાય છે. એક તો પ્રાચીન આર્ય શૈલી પ્રમાણે સદ્ગુરુને ભગવાનનું વિશેષણ આપ્યું છે. બીજા આશ્ચર્ય મને એમ લાગે છે કે, કર્તા પુરુષે ભગવાન જિનને પોતાના સદ્ગુરુ સ્થાપી તેઓને નમસ્કાર કર્યો છે; કારણ કે શ્રીમાનના સંપૂર્ણ જીવનના પરિચય ઉપરથી એમ લાગે છે કે, તેઓને કોઇ પણ સદ્ગુરુનો પ્રત્યક્ષ યોગ નહોતો થયો કે જેના પ્રત્યે પોતે સદ્ગુરુપદ સ્થાપ્યું હોય. તેઓના જ જે વિચારો જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓને સમ્યગ્દર્શન, શ્રી જિનના વચનાદિ અનુગ્રહદ્વારા સ્વયં યથું હતું. શ્રી જિનના અનુગ્રહદ્વારા થયેલ સમ્યગ્દર્શનથી અનાદિ કાળથી નહીં સમગ્રયેજી એવું આત્મસ્વરૂપ અનુભવવામાં આવ્યું તે અર્થે ભગવાન

બિનને વિષે તેઓએ સદ્ગુરુપદનું આરોપણ કર્યું હોય એમ મને જણાય છે. જૈન શૈલી પ્રમાણે ‘ભગવત’ શબ્દ ન્યાં વપરાયો હોય ત્યાં ‘શ્રી બિન’ સ્વતઃ સમગ્રાય છે. આ ચાલુ પરિચય પ્રમાણે ‘ભગવત’ શબ્દ શ્રી બિન માટે કર્તા પુરૂષે વાપર્યો હોવાનું પણ લાગે છે.

બીજા દોહરામાં ગ્રંથકારે ગ્રંથ રચવાનું પ્રયોજન દર્શાવ્યું છે. અનેક અનેક પ્રાચીન અદ્ભુત શાસ્ત્રો વિદ્યમાન છતાં આ એક વિશેષ ગ્રંથની અગ્રય પોતે શા કારણે જોઈ છે તેનું અવ્યક્ત ભાવે જણાવતાં, શ્રીમાને એમ દંષ્ટિ રાખી જણાય છે કે, પૂર્વના ગ્રંથો તે તે સમયની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવામાં વિશેષ ઉપકારક હોઈ, વર્તમાનમાં પણ મહાન કલ્યાણકર્તા છતાં, વર્તમાન સમયની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવનાર ગ્રંથ લખવા એ અત્યારના સમયને ખાસ ઉપકારનું કારણ છે. આ અને ત્યાર પછીના દોહરામાં, વર્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગનો લોપ, કાં તો એકાંત ક્રિયાજડત્વ અને કાં તો એકાંત શુષ્ક જ્ઞાનના આગ્રહના આશ્રયે થયો જોઈ, વ્યવહાર અને નિશ્ચય માર્ગનું યુગપદ્મણું દર્શાવવાના હેતુએ ગ્રંથરચના કરી છે એમ જણાવ્યું છે. વર્તમાનમાં આ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કેટલાક જીવો માત્ર જ્ઞાન રહિત શુષ્ક ક્રિયામાં ધર્મ માની બેઠા છે; અને કેટલાક જીવો માત્ર શુષ્ક અધ્યાત્મમાં ધર્મ માની બેઠા છે. ચોથા અને પાંચમા દોહરામાં ક્રિયાજડ અને શુષ્ક જ્ઞાનીનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ નિરૂપણ કર્યું છે. ચોથા અને પાંચમા દોહરામાં શુષ્ક ક્રિયા અને શુષ્ક અધ્યાત્મનું અગૌરવ બતાવી, છટ્ટા અને સાતમા દોહરામાં ત્યાગ, અને વૈરાગ્યનાં મૂલ્ય દર્શાવવામાં આવેલ છે. વૈરાગ્યાદિ તોજ સાર્થક છે કે, જો તેની સાથે આત્મજ્ઞાન હોય; વળી, આત્માનુભવ ન થયો હોય, છતાં તે પામવા માટે, વૈરાગ્યાદિ સાધનો સેવવામાં આવતા હોય, તો તે આત્મજ્ઞાન પામવાના નિદાન થાય છે એમ કહ્યું છે. ગ્રંથકારનો કહેવાનો આશય, શુષ્ક ક્રિયા અને શુષ્ક અધ્યાત્મ કરતાં વૈરાગ્યાદિ

સાધનાનું વિશેષ મહત્ત્વ દર્શાવવાનો છે. કેટલાક ત્યાગ, વૈરાગ્ય વિના આત્માનુભવ પામવાનું કહે છે તેને અસત્ય કરાવવારૂપ વચન સાતમા દોહરામાં ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેને જ્ઞાન; કહી કહે છે. જેઓ પ્રથમ ત્યાગ, વૈરાગ્યને સેવે છે, અને તે સેવવાનું પરિણામ આત્મજ્ઞાન કરવું તે ભૂલી જાય છે. તો કાળે કરી તે ત્યાગ, વૈરાગ્યાદિ દ્વારાએ લોકભાવ પામ્યા હોય છે તે ભાવથી લોકો પૂજા સત્કારાદિ કરે છે તેને આધીન થઈ જાય છે. જેની રીતે, કોઈ શુભ સંસ્કારી જીવ, સંસારપર અભાવ થઈ જતાં ત્યાગદશા સ્વીકારે છે. જ્યારે આ દશાનો સ્વીકાર કરે ત્યારે આત્મજ્ઞાન હોયજ એમ એકાંત હાથ નહીં. આમ આત્મ જ્ઞાન વિના સંસાર પ્રતિયા ઉદ્ધસીનતા આવવાથી સ્વીકારેલ ત્યાગી દશાના ઉત્તમ સેવનથી, તેવા ત્યાગી પુરૂષ પ્રયે લોકોનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે; અને એક વખત લોક ભાવ ઉત્પન્ન થયો, તો પછી તે ત્યાગી જીવના પૂજાસત્કારાદિ લોકસમૂહ પ્રશંસાપાત્ર રીતે કરે છે. આવી સ્થિતિમાં જો તે ત્યાગી પુરૂષમાં આત્મજ્ઞાન પ્રકટ્યું ન હોય, અથવા આત્મજ્ઞાન પામવા અર્થે પોતે ત્યાગાદિનો સ્વીકાર કરે છે એવો તેનો સતત લક્ષ્ય રહ્યો ન હોય તો લોકસમૂહ જે પૂજા સત્કારાદિ કરે છે તે પૂજા સત્કારાદિ પછી તે ત્યાગી જીવને માન પૂજના લોભના આકંક્ષા બતાવે છે; અને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, આત્માર્થ ચૂકી જવાય છે. આવાં ઉદાહરણ આપણે અનેક જોઈ શકીએ છીએ. આ રીતે ત્યાગાદિ શા માટે જોઈએ, એને તેનું શું મૂલ્ય છે તેનું આ દોહરામાં નિરૂપણ કર્યું છે.

આઠમાં દોહરામાં કહ્યું છે કે, જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય છે, ત્યાં સમજવું તેહ; ત્યાં ત્યાં તે તે આચરે, આત્માર્થી જન યદ્.

જે સ્થાને જે યોગ્ય હોય, તે જે સમજે, અને તે પ્રમાણે જે આચરણ સેવે તે આત્માર્થી જન કહેવાયોગ્ય છે. કહેવાનો ઉદ્દેશ એમ

જાણ્ય છે કે, જ્યાં ક્રિયાની અગત્ય હોય ત્યાં ક્રિયાસેવન કરવું; જ્યાં જ્ઞાનની જરૂર હોય ત્યાં જ્ઞાનસેવન કરવું; જ્યાં વૈરાગ્યની આવશ્યકતા હોય ત્યાં વૈરાગ્ય, અને જ્યાં ત્યાગની આવશ્યકતા હોય ત્યાં ત્યાગનો આદર કરવો. આ પ્રકારે થું આદરવા કે સેવવા યોગ્ય છે તે પ્રથમ જાણવાની સમજવાની જરૂર છે; અને થું સમજવા કે જાણવા યોગ્ય છે તે સમજ્યા કે જાણ્યા પછી તથા પ્રકારનું આચરણ કરવાની જરૂર છે. મને એમ લાગે છે કે, ‘અંધકર્તા પુરૂષે, આ દોહરામાં ‘સમ્યજ્ઞાન’ ‘સમ્યગ્દર્શન’ ‘સમ્યકચારિત્ર’ નું પ્રતિપાદન પણ કર્યું છે; કેમકે, શાસ્ત્રકારોનું વચન છે કે વસ્તુને વસ્તુરૂપે સમજવી તે સમ્યગ્દર્શન; અને વસ્તુ જાણ્યા પછી તે પ્રમાણે આચાર સેવવો તે ચારિત્ર. ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્ર’ના પ્રણેતા ભગવાન ઉમાસ્વાતિએ કહ્યું છે કે,

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

અર્થાત જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ રત્નત્રય મોક્ષમાર્ગ છે. આ દોહરામાં શ્રીમાન્ રાજ્યદ્રે પણ તેજ વાત સરલાકારે કહી છે, કેમકે યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય સમજવું તે સમ્યક્ જ્ઞાન છે; અને તે જ્ઞાનાનુસાર સમ્યક્ આચરણ કરવું તે સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

નવમા દોહરાથી માંડી ત્રેવીશમાં દોહરાપર્યંત સદ્ગુરૂની ભક્તિ, તેનું ફલ, સદ્ગુરૂનું માહાત્મ્ય, સદ્ગુરૂનાં લક્ષણો આદિનો વિસ્તાર કરેલ છે. નવમા દોહરામાં આત્મસ્વરૂપનો હક્ય કોને થાય તે બતાવ્યું છે. પોતાની કલ્પનાનુસાર મોક્ષમાર્ગ માની લીધો હોય, તો તે કલ્પનાનો ત્યાગ કરી, જેને આત્માનુભવ થયો હોય એવા પુરૂષની સેવના કરે, તો નિબંધની પ્રાપ્તિ થાય એમ એ દોહરામાં કહ્યું છે. દશમા દોહરામાં સદ્ગુરૂનાં લક્ષણો પ્રકટ કર્યાં છે; જેઓ પરભાવની ઇચ્છાથી રહિત થઈ આત્મજ્ઞાનને વિષે સ્થિત થયેલ છે; જેઓને શત્રુ, મિત્ર, હર્ષ શોક, નમસ્કાર, તિસ્કારાદિ ભાવો

પ્રત્યે સમતા વર્તે છે; જેઓ ભગવાન મહાવીરાદિ મહાત્માઓની પેઠે, માત્ર ભોગાવલિ કર્યો ભોગવવા શિવાય અન્ય પ્રવૃત્તિથી સર્વથા ઉદાસીન થયા છે; જેઓની વાણી અપૂર્વ કહેતાં, અરાની કરતાં સ્પષ્ટ જૂદી પડે છે; જેઓ પરમશ્રુતધારી છે તેઓ સદ્ગુરૂ થવાને યોગ્ય છે એમ આ દોહરામાં કહી, અગીયારમા તથા બારમા દોહરામાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂ, અને શ્રી જિનનું મહાત્મ્ય ચમત્કારિક રીતે ગાયું છે. એ દોહરાઓમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ સમ નહીં, પરોક્ષ જિન ઉપકાર;
 एवो लक्ष थया विनां, उगे न आत्माविचार.
 सद्गुरुना उपदेशवण, समजाय न जिनरूप;
 समज्यावण उपकार शो? समज्ये जिनस्वरूप.

આ રચનામાં શ્રીજિનનું પદ સર્વોત્કૃષ્ટપણે સ્થાપ્યું છે, કેમકે એમ જે કહ્યું કે, “સદ્ગુરૂના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ; સમજ્યા વણ ઉપકાર શો? સમજ્યે જિનસ્વરૂપ” તેનો આશય એવો છે કે, “સદ્ગુરૂના ઉપદેશ વિના જિનનું સ્વરૂપ સમજાય નહીં, અને સ્વરૂપ સમજ્યા વિના ઉપકાર શો થાય? જો સદ્ગુરૂ ઉપદેશે જિનનું સ્વરૂપ સમજે, તો સમજનારનો આત્મા પરિણામે જિનની દશાને પામે.” શ્રીમાન્ રાજ્યદ્રે જેમ અન્યત્ર કહ્યું છે કે,

आत्मस्वभाव अगम्य ते, अवलंबन आधार;
 जिनपदथो दर्शान्वितो, तेह स्वरूप प्रकार;
 जिनपद निजपद एकता, भेदभाव नहीं कोई;
 लक्ष थवाने तेहने, कहाँ शास्त्र सुखदाई.

તેમ સર્વ જ્ઞાની પુરૂષોએ કહ્યું છે કે સત્તાએ આપણો આત્મા અને શ્રી જિનનો આત્મા સમાન છે, નથાપિ આપણો આત્મા પુરૂષાર્થના અભાવે, જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મ સહિત છે, અને શ્રી જિને પુરૂષાર્થ બળે આપશીના આત્માને કર્મભલરહિત કર્યો છે. આપશીના આત્માને જેવો કર્મભલ રહિત નિર્મળ કર્યો છે,

તેઓ આપણા આમાને નિર્મળ કરવાના હેતુએ આપણે માટે ઉપદેશ માર્ગ સ્થાપ્યો છે. જે આપણે સંપૂર્ણ પુરુષાર્થ કરીએ તો આપણો આમા અર્થાત આપણા-નિનપદ-અને શ્રી જિનના આત્મા-નિનપદ-માં કાંઈ પણ ભેદભાવ રહે નહીં. તાત્પર્ય કે, જેમ આરમા દોહરામાં જિનપદ સમજવાનો અને પામવાનો અંશકારે ઉપદેશ કર્યો છે તેમ સર્વ જ્ઞાની પુરુષોએ આપણા આત્માને-નિનપદને-શ્રી જિનના કર્મભરણિત આત્મા-નિનપદ-જેવા કરવાની સાધ્યદૃષ્ટિ રાખી છે, એટલે દૃષ્ટિમિંદુ તો જિનપદ પ્રત્યે સ્થિર કર્યું છે. આ દોહરામાં, આ રીતે, દૃષ્ટિમિંદુ શ્રી જિનપ્રત્યે રાખી, તેઓનું સર્વોત્તમ મહાત્મ્ય અદ્ભુતપણે ગાઇ, પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ માહાત્મ્ય પણ તેવાજ ચત્કરપુર્વક ગાયું છે.

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ આ પહેલાના દોહરામાં કહેવાયું. તેનું મહાત્મ્ય ગાતાં અંશકારે શ્રી જિનના બે પ્રકાર પાડ્યા છે. એક પરાક્ષ જિન, અને ખીજા પ્રત્યક્ષ જિન. પ્રત્યક્ષ જિન ત્યારે કહેવાય કે જ્યારે ઋષભાદિ તીર્થંકર મહાત્માઓ સયોગીપણે-દેહસ્થિતિએ-વિઘ્નમાન હતા. પરાક્ષ જિન તે કહેવાય કે, ઋષભાદિ પરમપુરુષો જે અત્યારેજ દેહાકારે આપણી વચ્ચે અવિઘ્નમાન છે તે. ઋષભાદિ જિનેશ્વરોએ પોતે પ્રાપ્ત કરેલ સંપૂર્ણ નિર્મળ આત્મસ્વરૂપને આપણુ જગતજીવોને ઉપદેશ કર્યો છે, એટલે આરમા દોહરામાં અંશકર્તા પુરુષ કહ્યા પ્રમાણે તેઓશ્રીનો અનંત ઉપકાર છે; તથાપિ તેઓશ્રીએ પ્રત્યક્ષપણે વિઘ્નમાનતાએ-જે પદનો ઘોષ કર્યો હતો તે ઘોષ હવે તેઓશ્રીના પરાક્ષપણે-અવિઘ્નમાનતાએ-યતો હોવાથી આપણે આપણી જિનકલ્પનાએ તેનું અનુસરણ કરીએ છીએ; અને જિનકલ્પનાના અનુસરણને લઇનેજ શ્રી જિનનું સ્વરૂપ કેવું અદ્ભુત છે તે આપણાથી સમ્યક્ રીતે

સમજતું નથી. શ્રી જિન પરાક્ષ હોવાથી આપણી નિજ કલ્પનાઓને તેઓશ્રી પ્રત્યક્ષપણે અટકાવી શકે નહીં. દૃષ્ટાંત તરીકે, શ્રી જિનોએ અઢાર પાપસ્થાનકથી રહિત થવાનું કહ્યું છે; પરંતુ આપણે તેમાંનું કાંઈ એક પાપસ્થાનક અત્યારે સેવતા હોઇએ, તો પૂર્વે થયેલ પરમોપકારી જિનેશ્વરો આપણને આવી અટકાવી શકે નહીં કે, તમે આ સેવના ન કરો. આજ-સ્થળે, જેઓએ શ્રી જિનના અપૂર્વ પદને સમ્યગ્જ્ઞાનપુર્વક જાણ્યું છે, અને જેઓએ તે પદનો આશ્રય લીધો છે એવા સદ્ગુરુ પ્રત્યક્ષ-વિઘ્નમાન-હોય. તો આપણને નિજ છંદે ચાલતા અટકાવી શકે, અને તેને લઇને ઉક્ત પાપસ્થાનકથી દૂર રાખી શકે. અત્યારે આપણી વચ્ચે અવિઘ્નમાન જિનેશ્વરો તેમ ન કરી શકે. આ અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો ઉપકાર, પરાક્ષ જિન કરતાં વિશેષ કર્તા પુરુષે કહ્યો છે. આ અપેક્ષા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો વિશેષ ઉપકાર કર્તા પુરુષે કહ્યો છતાં; તેઓએ પ્રાધાન્યતા તો શ્રી જિનનેજ આપવી જોઇએ તેમ, આરમા દોહરામાં આપી છે; કેમકે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુના ઉપકારદ્વારા જે સમજવાનું છે તે તો શ્રી જિનનું પદ છે; જે જિનનું પદ વસ્તુતઃ શું છે તે સમજાય નહીં તો સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે; અને શ્રી જિનનું પદ શું છે તે તો પરાક્ષપણે જિનેશ્વરો સમજાવે તેઓનો ઉપદેશ સમજાવે-તેના કરતાં તે પદના આશ્રીત એવા પ્રત્યક્ષપણે વિચરતા સદ્ગુરુઓ વિશેષ સમજાવી શકે. ખરું કહીએ, તો પરાક્ષ જિનની વ્યાખ્યા, તેઓશ્રીનો ઉપદેશ, તેઓશ્રીની મુદ્રા, તેઓના ગુણોના વર્ણનો વગેરે એ રીતે કરી શકાય. આ ઉપદેશાદિદ્વારાએ શ્રીજિનનું સ્વરૂપ આપણે સ્વકલ્પનાએ સમજી શકીએ તેના કરતાં તે ઉપદેશાદિના જેઓએ આશ્રય લઇ, તેને પોતાને વિષે પરિણુમાવ્યો છે એવા પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુઓદ્વારાએ વિશેષ જાળવાન રીતે સમજી શકીએ. આવી અપેક્ષાપૂર્વક કર્તા પુરુષે,

શ્રી જિન અને શ્રી પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનું અદ્ભુત માહાત્મ્ય ગાયું છે.

આત્મસ્વરૂપ પામવા માટેના પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂપ સાધન બતાવી તેરમા દોહરામાં ત્યાર પછીનું બીજું સાધન જે જિનાગમાદિ આત્માના તથા પરલોકાદિના હોવાપણા વિષે ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રોમાં તેનું મહત્વ દર્શાવ્યું છે. આ દોહરાના અર્થમાં એમ જે કહ્યું છે કે “જે જિનાગમાદિ આત્માના હોવાપણાનો તથા પરલોકાદિના હોવાપણાનો ઉપદેશ કરવાળાં શાસ્ત્રો છે, તે પણ જ્યાં પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરૂનો જેગ ન હોય ત્યાં સુપાત્ર જીવને આધારરૂપ છે; પણ સદ્ગુરૂ સમાન જાતિનાં છેદક ગણાય નહીં.” તે એમ દર્શાવે છે કે, ભગવાને, સદ્ગુરૂપી સાધન પછીનું આત્મ હિત માટેનું બીજું સાધન શાસ્ત્રો છે એમ જે છે તેનો આશય કર્તા પુરૂષે સતત દષ્ટિસન્મુખ રાખી આ વચનો લખ્યાં જણાય છે.

કેટલીક વાર એવું બને છે કે, ધર્મભાવને સ્થાને ધર્માધપણું અથવા ધર્મદુરાગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે ધર્માધ પણું ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે યોગ્યાયોગ્ય જેવાની શુદ્ધિ ચાલી જાય છે; અને કાળે કરી વિચાર સ્વાતંત્ર્ય પણ નાશ પામી જાય છે. જેઓ ધર્માધપણાથી પરાધીન થયે જાય છે તેને સત્ય કે અસત્ય જેવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, દિગમ્બરોને એવી આગ્રહરૂપ માનીનતા બેસી ગઈ કે, શ્વેતામ્બરો એ ભગવાન મહાવીરની પ્રરૂપણાથી વિમુખ વર્તનારો સમૂદાય છે. તેઓ આવા આગ્રહના પરિણામે શ્રી જિનાગમાદિના સ્વીકાર કરવો તો દૂર રહ્યો પરંતુ તેનો નિષેધ કરે છે. જે આગ્રહ બેસી ન ગયો હોત, તો તે પવિત્ર શાસ્ત્રો વાંચવા વિચારવાથી જે શ્રેય થાય તેનો તેઓ લાભ લઈ શકત. આજ રીતે શ્વેતામ્બરોને એવો આગ્રહ બેસી ગયો કે, દિગમ્બરો તો ‘નિન્દવ’ છે, માટે તેનો પરિચય માત્ર પણ હોય છે. જે આવો શ્વેતામ્બરોનો આગ્રહ

બેસી ન ગયો હોત તો દિગમ્બર દશામાં શું મહત્વ છે તેનો તેઓ વિચાર કરી શકત. તાત્પર્ય કે બન્નેને પોતાના અભિપ્રાયમાં ધર્માધતા આવી જવાથી બન્ને સંપ્રદાયો અન્યોન્ય દેશાની વિશેષતા જોઈ શકતા નથી. આવી ધર્માધતા દૂર થાય, તો બન્ને પરસ્પર એક બીજાની દશાનું યોગ્ય સ્થાન જોઈ શકે. ધર્માધતા દૂર કરવાના હેતુએ, જેઓને દુરાગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય છે તેને શ્રીસદ્ગુરૂ, અન્યના શાસ્ત્રમાં શું વસ્તુ છે તે અવલોકવાની કોઈ વાર આજ્ઞા કરે છે; જેમ, શ્વેતામ્બર વૃત્તિમાં આગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય તેને દિગમ્બર શાસ્ત્રોની વસ્તુ અવલોકવાની અને દિગમ્બર વૃત્તિમાં આગ્રહ બંધાઈ ગયો હોય તેને શ્વેતામ્બર શાસ્ત્રોની વસ્તુ અવલોકવાની આજ્ઞા કરે છે. જે તે આજ્ઞાનું પાલન કરવામાં આવે તો વિચાર બુદ્ધિ વિશાળ થતાં, હેય, ઉપાદેય અને શ્રેય શું છે તે ઉત્તમ રીતે જોઈ શકાય. આ વાતનું નિરૂપણ શ્રાદ્ધમા દોહરામાં કયું છે.

પંદરમાથી તે અઢારમા દોહરા પર્યંત સદ્ગુરૂદ્વારાએ સ્વચ્છંદ માનાદિક શત્રુનો નાશ થવાનું બને છે એવું શ્રી જિનની આજ્ઞાએ કહી સમક્ષિત ઉત્પન્ન થવાનું તેને પ્રત્યક્ષ કારણ દર્શાવ્યું છે.

આગણીસમા દોહરામાં શ્રી જિને સદ્ગુરૂનું મહાત્મ્ય કેવું ગાયું છે તે બતાવ્યું છે.

જે સદ્ગુરુ ઉપદેશથી, પામ્યો કેવલ જ્ઞાન; ગુરુ રહ્યા છદ્મસ્થ પણ, વિનય કરે ભગવાન.

“જે સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી કોઈ કેવળ જ્ઞાનને પામ્યા તે સદ્ગુરૂ હજી છદ્મસ્થ રહ્યા હોય તો પણ જે કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે એવા જેકેવળી ભગવાન છદ્મસ્થ એવા પોતાના સદ્ગુરૂની વૈયાવચ્ચ કરે. આવા પ્રસંગો બન્યાનું શ્રી જૈન શાસ્ત્રો બતાવે છે. “જૈન ધર્મને પ્રાચીન ઇતિહાસ” એક એવો દાખલો આપે છે કે,

“હવે એક દહાડો અનિકાપુત્ર મુનિજીએ બાર વર્ષોનો બચકર દુકાળ પડવાનો જણાવે

પોતાના પરિવારને અન્ય દેશમાં મોકલ્યો; તથા પોતે વૃદ્ધ હોવાથી વિહાર કરવાને અશક્ત હતા, તેથી ત્યાંજ રહ્યા. પુષ્પચૂલા સાધ્વી પણ હમેશાં રાજના અંતઃપુરમાંથી આહાર પાણી લાવીને પુત્રીની પેઠે ગુરમહારાજને આપવા લાગી એક દહાડે સંસારની અસારતા ભાવતાં થકાં તેને (પુષ્પચૂલાને) કેવળ જ્ઞાન ઉપજ્યું; તો પણ તેથી તે ગુરમહારાજની ઉઘટી વધારે વૈયાવચ્ચ કરવા લાગી એક દહાડે તે વરસને વરસાદે પણ જ્યારે આહારપાણી લાવી ત્યારે ગુરમહારાજે તેને પૂછ્યું કે, હે આર્યે ! તું શ્રતજ્ઞાની થઈને તેં આ કાર્ય શું કયું ? ત્યારે પુષ્પચૂલાએ કહ્યું કે, હે ભગવન ! માર્ગમાં અપ્કા થના જીવો અચિત્ત હતા; અને તેથી તેમ કરવામાં કંઈ બાધો જેવું નથી. તે સાંભળી ગુરમહારાજે તેને પૂછ્યું કે, રસ્તામાં અચિત્ત અપ્કાથો હતા, એમ નેં શી રીતે જાણ્યું ? ત્યારે તેણે (પુષ્પચૂલાએ) કહ્યું કે, આપના પસાય (પ્રતાપ) થી મને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે.”

શ્રી ભિનાગમને વિષે આ પ્રકારના અનેક દાખલાઓ વિદ્યમાન છે. “મન્દનેખા” નો અધિકાર પણ જૈનજગત વિખ્યાત છે.

સ્ત્રીદેહે જ્ઞાની આત્માએ આવા પ્રકારનું વૈયાવચ્ચ કરવાનો દાખલો મેં અત્રે એટલા માટે આપ્યો છે કે, આપણ પુરૂષ દેહધારીઓનું કેટલું વશેષ કર્તવ્ય છે તે જોઈ શકીએ.

શ્રી “ઉત્તરાધ્યયન” સૂત્રમાં ભગવાને વિનયને ધર્મનું મૂળ કહી વર્ણવ્યો છે. તે વાત દ્રષ્ટિમાં રાખી વીસમા દોહરામાં કહ્યું છે કે, **एवो मार्गे विनयतणे, भाव्यो श्रोत्रोत्तराग;** **मूलं हेतु ए मार्गेना, समजे कोई सुभाग्य.**

સદ્ગુરના વિનયનું મહાત્મ્ય દર્શાવી, જેઓ શિષ્યાદિ પાસેથી વિનયાદિની ઇચ્છા કરે એવા અસદ્ગુરુઓ પ્રત્યે એકવીસમા દોહરામાં ચેતવણી આપી છે કે “આ વિનય માર્ગ કલ્યાણ તેના લાભ એટલે શિષ્યાદિ પાસે કરાવવાની ઇચ્છા કરીને જો કોઈ પણ અસદ્ગુર

પોતાને વિષે સદ્ગુરુશબ્દ સ્થાપે, તો તે મહા મોહનીય કર્મ ઉપાર્જન કરી ભવસમુદમાં ઘુડે.”

આ વિનયમાર્ગનો હેતુ મુમુક્ષુ જીવ હોય તે સમજે, અને જેઓ મતાર્થાધીન હોય તે તેનો દુરપયોગ કરે એમ ત્યાર પછીના બે દોહરામાં કહેતાં જણાવ્યું છે કે “મોક્ષાર્થી” જીવ હોય તે, આ વિનય માર્ગાદિનો વિચાર સમજે, અને જે મતાર્થી હોય તે, તેનો અવળો નિર્ધાર લે, એટલે કાં પોતે તેવા વિનય શિષ્યાદિ પાસે કરાવે, અથવા અસદ્ગુરને વિષે પોતે સદ્ગુરની ભ્રાંતિ રાખી આ વિનયમાર્ગનો ઉપયોગ કરે.”

ચોવીસમા દોહરામાંથી તેત્રીસમા પર્યંત જૂદા જૂદા પ્રકારના મતાર્થી જીવોના પ્રકાર દર્શાવેલ છે. કેવા પ્રકારના મતાર્થી જીવોનું વર્તમાનમાં હોવાપણ છે તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન આપરથી થઈ શકે તેમ છે. આત્મજ્ઞાન વિના જેઓએ માત્ર બાહ્યત્યાગ અંગીકાર કર્યો છે એવા પોતાના માનેલા અને આંતરજાત્ર વિનાના ગુરુઓ વિષે મહત્વભુદ્ધિ બંધાવી તે એક પ્રકારનો મતાર્થ છે. સંભારી વેષ બદલી ત્યાગી વેષ સ્વીકારવાથી કાંઈ ખરા ત્યાગી થવાતું નથી; જ્યારે અંતર બેદાષ, આત્મા અને દેહનું ભિન્નત્વ જાણી તે પ્રમાણે આચરણ થાય છે ત્યારેજ ખરો ત્યાગ આવે છે. આવા આંતર્યાગ વિનાના ગુરુઓએ બાહ્યત્યાગી ગુરુઓ છે; અને એવા ગુરુઓમાં મમત્વભુદ્ધિ બંધાવી તે એક પ્રકારનો મતાર્થ છે. આ રીતે પોતાના કુળના ગુરુઓ ગમે તેવા અજ્ઞાન અથવા શિથિલાચારથી ભરપુર હોય તોપણ તેમાં મોહ રાખવો તે મતાર્થ છે. વર્તમાનમાં એક એવો વિચાર પ્રવાહ ચાલે છે કે, પોતાના ધર્મગુરુઓ વિષે અભિમાન સ્થાપવું એ કર્તવ્ય છે. જેઓ આત્માનુભવ અને મોક્ષ માર્ગને પામ્યા છે એવા કુળગુરુઓ હોય તેમાં પૂજ્યભાવ સ્થાપવો એ કર્તવ્ય છે એ એક અર્થ છે, તથાપિ

બકતરાજ અપાછએ કહ્યું છે કે,—

અજ્ઞાને જે પહેરે વેષ, બહાર નીકળે દેખાદેખ;
જેમ વાઘ ગૌધળને હલ્લયો, વત્તોં તેમાંહી રે

મલ્લયો;

તેને છે આમિષનો આહાર, પ્રસંગ મળે અસ્વા
પ્રતિકાર.

તેમ માત્ર અજ્ઞાનપૂર્વક વેષધારી કુળચુર
ઓ હોય તો તેમાં મમત્વ રાખવો એ આત્મા
ને કાંઈપણ પ્રકારે ઉપકાર શી રીતે કરી શકે?
અને જો ઉપકાર ન કરી શકે, તો તેને વિષે
આભમાન ધારણ કરવું તેને મતાર્થ શિવાય
બીજું શું કહવું ?

આ અન ત્યાર પછીની રચનામાં કુળધર્મ-
ચુર પ્રયેનો મોઢ દૂર કરવા વિષે વારંવાર ક
હવામાં આવ્યું છે તત્તો ઉદ્દેશ આવી રીતે
વિચારવાથી સમજાશે. પ્રત્યેક દર્શનવાદીઓ,
સંપ્રદાય તથા ગચ્છવારીઓ અમ કહુ છું કે,
તેઓનું કથનજ સત્ય છે, અન અન્યનું અસ
ત્ય છે. સ્વતંત્રપરો કહુંશી, અમો જે માનીએ
છીએ તેજ સેવવાથી સમ્યક્ત્વ અને પ્રાયઃ
મોક્ષમાર્ગ પમાય છે; અમારા આલપ્રાય શિ
વાયને માનવાથી મિથ્યાત્વ નીપજે છે. દગમ
રો પણ આમજ કહુ છે. તપગચ્છ, ખરતર
ગચ્છાદિનું પણ તેમજ કહવું છે. શ્રી લોકાશ્લાઠ
ને અનુસરનારાઓનું પણ આમજ માનવું છે.
આ પ્રમાણે જો દરેક ગચ્છવાળા બીજાને મી
થ્યાત્વી કહુ, તો આપણે નિભય શી રીતે કરવા
કે ચોક્કસ મતજ સત્ય છે. આવી સ્થિતિમાં
આપણા કુળમત અને તેના ચુરઓમાં મમત્વ
રાખવા ત ક્રિયસ્કર છે કે, અવા પ્રકારના મમ
ત્વમાં દુરાગ્રહ ન રાખતા, જેઓ જૈનદ્રોષ્ટ અ
નુસાર આત્માનુભવ પામ્યા છે; અન અંતરમાં
જૈન વેરાઓદ પરિણમ્યા છે તથા પ્રત્ય શ્રદ્ધા
ન રાખતી ત ક્રિયસ્કર છે? જો આવી દ્રોષ્ટ
ન રાખી અજ્ઞાની કુળધર્મચુરમાં મમત્વ બુદ્ધ
જ સ્થિર કરવામાં આવ તો એક પ્રકારનો મતા
ર્થજ છે, જે મતાર્થ આત્મભાવને ધાતક છે.

મતાર્થનો બીજો એક પ્રકાર ત્યાર પછી
ના દોહરામાં અણુવ્યો છે. શ્રી જિનાગમમાં ભગ
વાન જિનેશ્વરોનું બાહ્ય મહાત્મ્ય દર્શાવવા
અર્થે સમવસરણાદિ સિદ્ધિઓનું વર્ણન કર્યું
છે, ભગવાનનું વાસ્તવ્ય સ્વરૂપ આ સાધ્ધઓમાં
નથી, પરંતુ તેઓએ જે શુદ્ધાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું
છે, તેમાં સમાયેલું છે. તેઓશ્રાને શુદ્ધાત્મપદ
પ્રાપ્ત થવાથી, સમવસરણાદિ સિદ્ધિઓ સહજ
ઉત્પન્ન થાય છે. વર્તમાનમાં કેટલાક આવી
બાહ્યસિદ્ધિઓને શ્રી જિનનું સ્વરૂપ માની લઈ,
તેઓનું અંતરંગ સ્વરૂપ જે શુદ્ધાત્મપદ તન
ઓળખવાથી ઉપાક્ષિત રહુ છે તથાન તેમ ન
રાખવાના હેતુથી આ પચ્ચીસમા દોહરામાં ઉપ
દેશ કર્યા છે કે, જિનનું અંતરંગ સ્વરૂપ વિચ્યા
રતાં આપણું અંતરંગ સ્વરૂપ પામી શકીએ;
માટે તે અંતરંગ સ્વરૂપ વિચારવામાં વિશિષ
લાભ છે. આ સ્થળે સમવસરણાદિના નિષધ
તેઓએ નવા કર્યા, પરંતુ જે વસ્તુ પામવા
યોગ્ય છે તે વસ્તુ જીનનું પ્રતિષ્ઠિત અંતરંગ
સ્વરૂપ તે પ્રશ્નરતું છે. આ વાત દ્રોષ્ટ સન્મુખ
ન રાખવી, તપણુ એક પ્રકારના મતાર્થ ગણ્યા છે.
મતાર્થયા એક અવા પ્રકૃત પડી જાય છે કે,
ક્યારેક સદ્ગુરૂના પ્રત્યક્ષ યોગ મળે, તો પ્રથમ
તો બાણુ કરા તના ઓળખ થતી નવા. કદાચ
તે પુરૂષમા કાંઈ વિશિષ્ટતાનું ભાન થાય, તોપણુ
તના ઉપકારકે વાણુના સ્વીકાર કરવાનું તન
સુચવુ નવા, કમક પાતાના સંપ્રદાયમાં પાતા
ન કષ્ટક માનના યોગ મળતા હાય, તો તે મા
નના યોગનું રક્ષણ તાજ થઈ શકે, કે જો ત
સંપ્રદાયપર અંકુશ ધરાવતા-ચુરઓ ભલે પછી
ત બાહ્ય ત્યાગીઓ હાય-પ્રત્ય પાતાના સુચ્છ
તા દ્રઢ છે અવું બતાવી શકે, અર્થાત્ સંપ્રદા
ય ચુરઓદ્વારા જે માન મળવાનું નિમિત્ત
છે તના રક્ષણ માટે ખરેખરા ચુરના યોગ
હાય તાપણુ તનાવી સન્મુખ થવાનું નથી.
આ પણ એક પ્રકારનો મતાર્થ છે એસ છવી
સમા દોહરામાં કહ્યું છે.

મતાર્થનો એક બીજો પ્રકાર સત્તાવીસમા દોહરામાં જતાવ્યો છે. દેવ, નારક આદિ ગતિ-જ્ઞાના ભંગ (ભાંગા) નું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકારોએ નિરૂપણ કરવામાં કોઇ એક વિશેષ પરમાર્થ હેતુ રાખ્યો છે, તે હેતુ ભૂતી જઇ, દેવ, નારકાદિ ગતિજ્ઞાના કરેલા વર્ણનો પ્રમાણે વસ્તુ-સ્થિતિ છે કે નહિ એવી કલ્પનાઓ કરવામાં જીવન ગાળવાનો ફટલાકને મોહ બંધાઇ જાય છે; આ પણ એક જાતનો મતાર્થ છે. જીવને અષ્ટકર્મ ક્ષય ન કરવાના કારણે, ચતુર્ગતિમાં ભ્રમણ કરવું પડે છે તે વાત પ્રાધાન્ય રાખી ગૌણપણે દેવાદિ ગતિનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યું છે. પ્રાધાન્ય હેતુએ ત્રંધકારે કહુંલો કોઇ એક વિશેષ પરમાર્થ હેતુ છે; અને તેજ આત્માને ઉપકારક શ્રુતજ્ઞાન છે; તેને બદલે દેવાદિ ગતિના વર્ણનોના પ્રકાશમાંજ શ્રુતજ્ઞાન માત્ર સમાયેલું માનવામાં જીવ જીવન વ્યતિત કરે, તો તે મતાર્થજ છે. આ દોહરાના છેલ્લા ચરણમાં પોતાના મતના વેપનો આગ્રહ રાખવો તેને પણ મતાર્થ કહેવ છે, જે વાત અનેક જ્ઞાનીઓએ વારંવાર કહી છે.

સત્તાવીસમા દોહરામાં જેઓ એમ માને છે કે, અમે વ્રત કરીએ છીએ, તથાપિ ધૃતિના સ્વરૂપને જાણુતા, નથી તેઓ પ્રત્યે વ્રતનું અભિમાન ન કરવા સૂચના કરી વૃત્તિનું સ્વરૂપ જાણુવા માટે પ્રેરણા કરી છે. જે વૃત્તિનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ જાણ્યા વિના વ્રત કરવાનું અભિમાન થાય, તો તે પણ એક જાતનો મતાર્થ છે. આ સ્થળે વ્રત સહેતુ કરવા માટે પ્રેરણા છે. આ દોહરામાં છેલ્લા ચરણોમાં, પરમાર્થ ઉપદેશનો કવચિત યોગ બને તોપણ લૌકિક માન પુજા જતાં રહેશે એવા વિચારથી પરમાર્થ ઉપદેશનો લાભ ન લેવો તેને મતાર્થ ગણાવ્યો છે. કોઇ જ્ઞાન પુરૂષનો યોગ બની આવે, અને જ્ઞાની પુરૂષના વચનનો, લૌકિક નહીં પણ લોકોત્તર હોય છે એમ જણાય, તોપણ તે લોકોત્તર વચનાનુસાર વર્તન કરતાં

જીવ એમ કરે છે કે, જે હું લૌકિક વિચારને અનુસરીશ નહીં તો લોકોમાં મારાં માન પુજાદિ જતાં રહેશે.

‘નિશ્ચયનય’ અને ‘વ્યવહારનય’ એવા બે ભેદ શાસ્ત્રકારોએ યોજ્યા છે. આત્મા શુદ્ધ નિર્મળ વસ્તુ છે; અને કર્મોદિનો સંયોગ જીવે માત્ર મિથ્યાદર્શનના કારણે માન્યો છે એવી જે દ્રષ્ટિ તે ‘નિશ્ચયનય’માં સમાવેશ પામે છે. ‘વ્યવહારનય,’ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ દર્શાવી તે સંયોગના કારણે આત્મ મલિનતા થઇ છે તે વ્યવહારપૂર્વક ત્યાગવાનું ઉપદેશ છે. વજ્રા જીવો, જેમા પ્રાધાન્યપણે નિશ્ચયનયનો વિસ્તાર છે એવા ‘સમયસાર’ કે ‘યોગવશિષ્ટ’ જેવા ગ્રંથો વાંચી સદ્ગુર, સત્તાશાસ્ત્ર, વૈરાગ્ય વિવેકાદિ વ્યવહાર માર્ગ ભૂતી જઇ, અંતરંગમાં તથા રૂપ ગુણોની સ્પર્શનો થવા દીધા વિના માત્ર કહેવા રૂપે ‘હું બ્રહ્મ છું’ જેવી શુદ્ધ વૃત્તિઓને આધિન થઇ જાય છે તેઓને પણ એક પ્રકારના મતાર્થો જીવ છે એમ ઓગણ-ત્રીસમા દોહરામાં કહ્યું છે.

જેઓ જ્ઞાન દશા કે વૈરાગ્યાદિ સાધનદશા પામ્યા નથી એવા જીવોનો સંગ પણ ભવ-સાગરમાં ડુબાડનાર છે એમ ત્રીસમા દોહરામાં કહી એકત્રીસમા દોહરામાં તેવા જીવને મતાર્થો એવા હેતુથી કહ્યા છે કે તેઓ-શુદ્ધ જ્ઞાનીઓ-પોતે જ્ઞાની ગણાવવાના માનની ઇચ્છાથી પોતાના મતનો આગ્રહ રાખી પરમાર્થને પામે નહિ, એટલે તે પણ જેઓમાં જ્ઞાન પરિણામ પામવા યોગ્ય નથી એવા જીવોમાં ગણાવા યોગ્ય છે.

આ મતાર્થના વિષયના અંતમાં એટલે બીસમા દોહરામાં જેઓને કોષ, માન, માયા, અને લોભરૂપ કપાય પાતળા પડ્યા નથી, જેઓને અંતવૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો નથી, જેઓને આત્મામાં શુદ્ધ ગ્રહણ કરવા રૂપ સરળપણું રહ્યું નથી, અને જેઓમાં સત્યાસત્યની તુલના કરવાની અપક્ષપાત દષ્ટિ નથી તેઓને મતાર્થો

કહ્યા છે. આને દુર્ભાગ્યવાન મતાર્થી એટલા માટે કહ્યા છે કે, તેઓએ આત્મસ્વરૂપ પામવાની પાત્રતા વિશેષે ન્યૂન કરી નાંખી છે.

ચોત્રીસથી બેતાલીસમા દોહરા સુધી જૂદા જૂદા પ્રકારના આત્માર્થીનાં લક્ષણો પ્રકટ કર્યાં છે. ચોત્રીસમા દોહરામાં કેવા પ્રકારના ગુરૂ પ્રત્યે આત્માર્થીની ભક્તિ હોય છે તે બતાવ્યું છે. શ્રી ‘આચારંગ સૂત્ર’ની શાખ આપી બતાવ્યું છે કે, જેઓમાં આત્મજ્ઞાન પ્રકટ થયું છે તેઓ મુનિપણાને પાત્ર છે. આવા મુનિઓ પ્રત્યે ભક્તિભાવે જેવું તે આત્માર્થ છે; અને નહીં કે, જેઓ આત્મજ્ઞાનસંહિત હોઈ ભવછેદન કરવાને સમર્થ નથી એવા ગુરૂઓ પ્રત્યે, પોતાના કુળગુરૂ છે એનીજ ખાતર ભક્તિભાવે જીએ છે. જેઓ આત્મજ્ઞાનસંહિત હોઈ ભવછેદન કરવાને સમર્થ છે એવા પ્રત્યક્ષપણે વિચરતા સદ્ગુરૂદ્વારાએ, જે શંકાઓનું સમાધાન શ્રાવ્યાદ્યા થઈ શકવા યોગ્ય નથી, તે શંકાઓનું સમાધાન થઈ શકે છે તે માટે, તેમજ દાષો સ્વતઃ દૂર કરી શકતા નથી, પણ તે સદ્ગુરૂદ્વારા દૂર કરી શકાય છે માટે તેઓના ઉપકાર માની તેઓની આજ્ઞા, મન, વચન અને કાયાના યોગે, વહન કરવી તે પણ એક આત્માર્થનું લક્ષણ છે, એમ પાંત્રીસમા દોહરામાં નિરૂપણ કર્યું છે.

છત્રીસ તથા સાડત્રીસમા દોહરાઓમાં આત્માર્થનું એવું લક્ષણ બતાવ્યું છે કે, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં મોક્ષનો રસ્તો એકજ હોવો જોઈએ, અને જોયી તે રસ્તો પમાય તેવો વ્યવહાર સ્વીકારવો જોઈએ એમ અંતરમાં વિચારી, સદ્ગુરૂયોગ જે શોધે; માન પૂજાદિ, સિદ્ધિસિદ્ધિ આદિ મનના રોગોની ધ્વજા ન કરતાં એક આત્માર્થનીજ ધ્વજા રાખે તે આત્માર્થી છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ છે કે, પરમાર્થનો માર્ગ ગમે તે કાળમાં એકજ પ્રકારનો છે; અને તે એક અદ્વિતીય માર્ગ પામવા માટે જે જે

સાધનો-વ્યવહાર-આદરવા જોઈએ તે આદરવા; પરંતુ સાધનોના નિષેધ-પ્રતિપાદનમાં આત્માને મુઝાવી નાંખવો નહીં. આ આત્માર્થનું લક્ષણ છે.

કપાય ઉપશાંત થાય, મોક્ષ શિવાય અન્ય કોઈ અભિલાષા હોયજ નહીં, સંસાર પ્રત્યે ખેદ રહ્યા કરે, સર્વ પ્રાણી પ્રત્યે દયા વર્તતી હોય, ત્યાંજ આત્માર્થ હોય છે એમ આડત્રીસમા દોહરામાં કહ્યું છે. જ્યાંસુધી આવી દશાને યોગ્ય જીવન થાય ત્યાંસુધી અંતરોંગ ન મટે; અને અંતરોંગ ન મટે ત્યાંસુધી મેક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ ન થાય; જ્યારે એવી દશા પ્રકટ થાય ત્યારે સદ્ગુરૂનો યોગ પરિણામ પામે; અને એ યોગ પરિણામ પામ્યેથી સુવિચાર દશા પ્રકટ થાય; જે સુવિચાર દશા પ્રકટ થયેથી નિજ જ્ઞાન કહેતાં આત્મ સ્વરૂપ પ્રકાશ પામે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન થાય. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયેથી અવસ્થ સમ્યક્ચારિત્ર પ્રકટ થઈ અટ્ કર્મનો ક્ષય થઈ નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય, એમ આ આત્માર્થી લક્ષણોના વિષયને પૂર્ણ કરતાં, આડત્રીસમાથી તે બેતાલીસમા દોહરા-પર્વતમાં કહી, ગ્રંથના પ્રાધાન્ય વિષયપ્રતિ ગ્રંથકાર જાય છે.

ગ્રંથકર્તા પુરૂષે, પ્રાધાન્ય વિષયની પ્રસ્તાવના-રૂપે પ્રથમ બે દોહરામાં, જે છ પદ-તત્ત્વ-ઉપર જગતમાં પ્રવર્તતા મુખ્ય છ દર્શન યોગ્યમાં છે તે છ પદ ક્યાં તે બતાવ્યું છે.

“આત્મા નામના પદાર્થનું હોવાપણું છે” એ પ્રથમ પદ છે. “આત્મા ત્રણે કાળમાં છે, અર્થાત્ આત્મા નિત્ય છે” એ બીજું પદ છે. “આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા” છે એ ત્રીજું પદ છે. ચોથું પદ “આત્મા પોતાના કર્મનો ભોક્તા છે” એ છે. “આત્માનો કર્મ સાથેનો સંબંધ સર્વથા નિરૂત થાય છે” અર્થાત્ “મોક્ષ થાય છે” એ પાંચમું પદ છે. “મોક્ષનો ઉપાય છે” એ છઠું પદ છે. મમે તે દર્શન, મમે તે તત્ત્વજ્ઞાન, કે મમે તે ધર્મ આ છ પદ શિવાય કોઈ અન્યપદપર અભિ-

પ્રાય બાંધી શક્યા નથી, અથવા તો બાંધી શકે તેમ નથી; કારણ કે આ છ પદમાંજ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન આવી જાય છે. આમ કહેવાના હેતુએ શ્રીમાન રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે, **ષટ્ સ્થાનક સક્ષેપમાં, ષટ્ દર્શન પળ તેહ; સમજાવા પરમાર્થને, કહ્યાં જ્ઞાનીએ એહ.**

અસંખ્ય શાસ્ત્રરચનાઓ, અનંત વાદવિવાદો આ છ પદ પરજ થયેલ છે. આત્માનું હોવાપણું સિદ્ધ કરનાર દર્શનોએ સહસ્રગમે શાસ્ત્રો યોજ્યાં છે. એ જ રીતે આ છ પદને સ્વીકારનાર દર્શનોએ ગણુગો ન થઈ શકે તેવા પ્રકારના સંવાદો પ્રયોજ્યા છે. ન્યાયશાસ્ત્રો, તર્કશાસ્ત્રો, અધ્યાત્મશાસ્ત્રો અથવા બીજાં કોઈ પણ શાસ્ત્રોનું અસ્તિત્વ આ છ પદને લઈને જ થયું છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના કરી એ છ પદમાંથી પ્રત્યેક પદની સિદ્ધિ શિષ્ય-ગુરુના સંવાદ રૂપે કરી છે. પ્રથમ શિષ્ય જૂદા જૂદા પ્રકારની શંકાઓ ઉદ્ભવાવે છે; અનં પછી ગુરૂ તેનું સમાધાન કરે છે. પીસતાળીશમાં દોહરાથી તે એકસોચાર દોહરામાં આ સંવાદ જોડાયેલો છે.

પ્રથમ પીસતાળીશથી અડતાળીશમાં દોહરા સુધીમાં શિષ્ય પ્રથમપદ કહેતાં ‘આત્માના હોવાપણાની’ જૂદા જૂદા પ્રકારે શંકા કરે છે. પછી ગુરૂ, તે પ્રથમ પંથની જૂદી જૂદી શંકાઓનું અઠાવનમાં દોહરાસુધીમાં સમાધાન કરે છે.

શિષ્યના મુખમાં મૂકી પ્રથમ ગ્રંથકાર, આત્માના હોવાપણાની શંકા ઉદ્ભવાવે છે કે, “આત્મા દાદિમાં આવતો નથી, કે તેનું બીજું કંઈ રૂપ જણાતું નથી; અથવા સ્પર્શોદિ બીજા અનુભવથી પણ જણાતો નથી; માટે આત્મા અથવા જીવનું હોવાપણું સંભવતું નથી; માટે દંબજ આત્મા છ, અથવા ઇંદ્રિયા, પ્રાણ કે શ્વાસોચ્છ્વાસ છે તે જ આત્મા છ; એ શિવાય અન્ય કોઈ આત્મા માનવાનું કારણ નથી, કેમકે તેનું બીજું કંઈ ચિન્હ જણાતું

નથી; વળી, જે આત્મા હોય તો જેમ ઘટ-પટાદિ પદાર્થો જણાય છે તેમ જણાવો જેમએ; અને તેમ તો નથી જણાતો માટે આત્માનું હોવાપણું નથી; અને જે આત્માનું હોવાપણું નથી, તો પછી તેના મોક્ષને માટે પ્રયત્નો કરવાની જરૂર રહેતી નથી.” આ પ્રકારે ચાર દોહરામાં શંકા કરવામાં આવી છે.

ગુરુમુખદ્વારાએ શ્રીમાન આ શંકાઓનું સમાધાન આ પ્રમાણે કરે છે. “અનાદિ કાળથી અજ્ઞાનને લીધે દેહનો પરિચય છે, અર્થાત્ દેહાધ્યાસ છે તેથી આત્મા દેહ જેવો જાણે છે, પરંતુ જેમ તરવાર અને મ્યાન બંને સાથે છતાં જુદાં છે તેમ આત્મા અને દેહ જુદા છે, કેમકે બંનેના જુદાં જુદાં લક્ષણો જણાય છે. આત્મા દ્રષ્ટિ કહેતાં આંખથી જોઈ શકવા યોગ્ય નથી, કેમકે એ તો દષ્ટિ પણ જોનાર છે. આત્મા સ્થૂળ સૂક્ષ્માદિ રૂપને જણનાર પદાર્થ છે. વળી, સર્વનો બાધ કરતાં કોઈ પણ પ્રકારે જોનો બાધ કરી શકાતો નથી એવો જે બાકી અનુભવ રહે છે તે જ આત્મા છે. તાત્પર્ય કે, દેહ અથવા તેના પ્રત્યેક અવયવના દટાતરી. જ્ઞાન ગુણધારક કોઈ એક પદાર્થ અનુભવાન છે; પરંતુ એ જ્ઞાનગુણધારક પદાર્થ જોનાર તરીકે કોઈ પણ બીજો પદાર્થ અનુભવાતો નથી. કર્ણેન્દ્રિય, ચક્ષુ-ઈન્દ્રિય આદિ પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે કોઈ એક અસાધારણ પદાર્થની પ્રેરાઈ છે, પરંતુ તેમાંની એકે ઇન્દ્રિય, પોતાના વિષય શિવાય-જોકે પોતાનો વિષય પણ આત્માવિના અનુભવતી નથી-બીજી ઇન્દ્રિયના વિષયને અનુભવતી નથી; જ્યારે આત્મા એ પાંચે ઇન્દ્રિયોનાં વિષયને જાણે છે. આ જે જોણનાર પદાર્થ તે જ આત્મા છે.

“આત્માને દેહ કે ઇન્દ્રિયો અથવા શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ પ્રાણ જણી શકતા નથી; પરંતુ તે સૌ આત્માના સત્તાપૂર્વક પ્રતર્તે છે; જે આત્માના સત્તાની પ્રેરણા ન હોય તો દેહાદિ સર્વ જડપણે પડ્યા રહે છે. આવી જેની અસા

ધારણતા છે તે ‘આત્મા’ છે. જાગતાં હોઈએ, કે સ્વપ્નામાં હોઈએ, કે નિદ્રાધીન હોઈએ પરંતુ ત્યારે પણ આત્મા તે તે અવસ્થાઓથી જૂદોજ જ્ઞેવામાં આવે છે, કારણ કે નિદ્રામાં કે સ્વપ્નામાં હોવા છતાં પણ તે નિદ્રાદિ અવસ્થાઓને જાણનાર પદાર્થ કોઈક છે એમ મર્વેનો અનભવ છે. આવો જાણનારો જે પદાર્થ તે ચેતન્યમય છે; અને જે ચેતન્યમય સ્વભાવવાન પદાર્થ છે તેજ ‘આત્મા’ છે. ઘટ પટ વગેરે છે એમ જે જાણે છે, તેજ ‘આત્મા’ છે. વળી, જે જ્ઞાનગુણ એ દેહનો ‘ધર્મ’ હોય, તો દુર્બળ દેહમાં પરમ જ્ઞાન-બુદ્ધિ-જ્ઞેવામાં આવે છે. અને સ્થૂળ દેહમાં અસ્પૃશ્ય-બુદ્ધિ-પણ જ્ઞેવામાં આવે છે તેમ ન થવું જોઈએ; તો તે સ્થૂળ શરીરમાં પરમ બુદ્ધિ અને કુપ શરીરમાં અસ્પૃશ્ય હોવી જોઈએ. આ કારણે પણ, દેહનો ગુણ જ્ઞાન નથી; પરંતુ કોઈ એક અન્ય પદાર્થનો તે ગુણ-જ્ઞાન છે. આ જે અન્ય પદાર્થ-જ્ઞાન ગુણવાન-ને જ ‘આત્મા’ છે. કોઈ પણ કાળે-માઠ પણ પ્રયોગે-જેમાં જાણવાનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી તે જડ; અને જે સદાય જાણવાના સ્વભાવ સહિત છે તે ચેતન. આવો જડ અને ચેતન બન્નેનો કેવળ ભિન્ન સ્વભાવ છે. તે બન્ને ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવ એકપણ પામી શકે નહીં, માટે ‘આત્મા’ અને ‘દેહ’ બન્ને જૂદા અને જૂદા જૂદા સ્વભાવવાળા-પદાર્થો છે. આવો દેહથી જેનો જૂદો પડતો સ્વભાવ છે તેજ ‘આત્મા’ છે. વિશેષમાં ‘આત્મા નથી’ એવી જે શંકા કરનાર-શંકાજ્ઞાન ભતિજ્ઞાન દ્વારા થાય છે -પદાર્થ તેજ ‘આત્મા’ છે.

આ રીતે પ્રથમ પદમાં શંકાદ્વારાએ ‘આર્વાકદર્શન’-‘અદ્વૈતપ્રતિપ્રણીત નાસ્તિક અભિપ્રાય અથવા જડવાદની દલીલો બતાવી, પછી સામાધાનદ્વારાએ તેનું ખંડન કરી, આત્મવાદનું મુક્તત્વ જે ‘આત્માનું’ હોવાપણું’ તે સિદ્ધ કર્યું છે.

‘આત્માનું’ ત્રણે કાળ હોવાપણું છે, અથવા ‘આત્મા નિત્ય છે’ એ પ્રકારની સિદ્ધિ કરનાર બીજા પદમાં અંશકાર શિષ્યના મુખમાં ‘આત્માનું’ ત્રણે કાળ હોવાપણું નથી’ એ વિષેની જૂદી જૂદી શંકાઓ મૂકે છે. “ઉપરના દોહરાઓમાં આત્માના હોવાપણા વિષેના જૂદા જૂદા પ્રકારોનાં સમાધાનો આત્માના હોવાપણાનો સંભવ મનાવે છે, પરંતુ તે આત્મા અવિતાશ-નિત્ય-હોવાનું સંભવતું નથી. દેહના સંયોગથી તેની ઉત્પત્તિ, અને દેહના વિયોગે તેનો નાશ છે, માટે આત્મા ત્રણે કાળ હોય નિત્ય-છે એમ નથી; અથવા તો વસ્તુઓમાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થાય છે માટે સર્વ વસ્તુઓ ક્ષણિક હોઈ આત્મા ત્રણે કાળમાં હોનારો પદાર્થ નથી.” આ પ્રમાણે શંકા યોગણુસાંઘમાં દોહરાથી તે એકસંઘમાં દોહરાપર્યંત શિષ્યમુખે કરાવી, સદ્ગુરુમુખે બાસંઘમાં દોહરાથી તે સીતેરમાં દોહરાં સુધીમાં તેનું સમાધાન કર્તાપુરુષ આ પ્રમાણે કરાવે છે.

“દેહ પરમાણુઓના સમૂહોની રચના છે; અને તેનો આત્માને સંબંધ માત્ર છે. દેહ જડ, રૂપી અને દ્રશ્ય (બીજા કોઈ દ્રષ્ટાનો જાણવાનો વિષય) છે એટલે તે પોતે પોતાને જાણતો નથી; અને જે પોતે પોતાને જાણી ન શકે; તો બીજા કહેતાં ચેતનને-ચેતનની ઉત્પત્તિ અને ક્ષયને-જાણી શકે નહીં, દેહના પ્રત્યેક પ્રત્યેક પરમાણુનું પૃથ્થકરણ કરતાં તે જડ જ સિદ્ધ થાય છે, તો તે જડ પરમાણુઓના અનેલા દેહમાંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થવાયોગ્ય નથી; અને જે તેની ઉત્પત્તિ તેમાં થવાયોગ્ય નથી, તો તેમાં નાશ પણ થવાયોગ્ય નથી. દેહ સ્થૂળાદિ પરિણામવાન છે, અને ચેતન દૃષ્ટ છે ત્યારે તેના સંયોગથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થાય નહીં, અને ઉત્પત્તિ ન થાય તો નાશ પણ ક્યાંથી થાય? દેહથી ચેતનની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને નાશ પણ તેમાં જ પામે છે એમ જાણ્યું કોણે? કારણ કે જાણનારો

પદાર્થ જે ચેતન તેની ઉત્પત્તિ દેહની પહેલાં નથી; અને નાશ તો તે પહેલાં છે; ત્યારે ઉત્પત્તિ અને નાશ થયો એવો અનુભવ કોને થયો ? ઉત્પત્તિ અને નાશનું જ્ઞાન જેના અનુભવને વિષે છે તે, તેથી જૂદા હોવાવિના કોઈ રીતે પણ સંભવી શકે નહીં; તાત્પર્ય કે, ઉત્પત્તિ અને લય થાય છે એવો કોઈને પણ અનુભવ થવાયોગ્ય નથી. સંયોગ માત્રને અનુભવ સ્વરૂપ આત્મા જાણે છે; જ્યારે સંયોગ માત્રના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં એવો કોઈ પણ સંયોગ સમજતો તથી કે જેથી આત્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ કારણથી આત્મા સંયોગથી નહીં થયેલો એટલે અસંયોગી, સ્વાભાવિક પદાર્થ છે; અને જે સ્વાભાવિક પદાર્થ છે તે ‘નિત્ય’ પણ છે. વળી, કોઈને કદી પણ એવો અનુભવ નથી કે, જડથી ચેતન ઉપજે છે, અને ચેતનથી જડ ઉત્પન્ન થાય છે; એટલે જેની કોઈ પણ સંયોગથી ઉત્પત્તિ થતી નથી; તેનો નાશ પણ કોઈને વિષે થાય નહીં; આ કારણે પણ આત્મા ‘નિત્ય’ છે. સર્પાદિ પ્રાણીઓને વિષે જન્મથીજ કંઠાદિ પ્રકૃતિઓ જોવામાં આવે છે; વર્તમાન દેહ તો તે પ્રાણીઓએ તે પ્રકૃતિઓનો અભ્યાસ કર્યો જણાતો નથી; અને જ્યારે વર્તમાન દેહે તેમ કર્યું નથી, તો તે પૂર્વે કર્યો હોયો જોઈએ; જે વર્તમાન દેહની પૂર્વે એ અભ્યાસ થયો હોય તો તે સમયે પણ તે જ આત્મા હોવો જોઈએ; અને આમ હોય તો તે ‘નિત્ય’ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ જે પૂર્વનો સમય, તેનેજ આપણે પૂર્વ પુનર્જન્મ કહીએ છીએ એની સિદ્ધિ કરે છે. અને પુનર્જન્મ ‘આત્મા’ નું ‘નિત્યત્વ’ દાખવે છે. જે આત્મા ‘નિત્ય’ ન હોય, તો બાલ, યુવાન અને વૃદ્ધ એવી સ્થિતિની ત્રણ અવસ્થા બદલાય છે; પરંતુ ‘આત્મા’ તો તેનો તેજ રહે છે તેમ ન બને. ‘આત્મા’ એનો એજ રહે છે તેનું એ પ્રમાણ કે, બાલવયમાં થયેલો અનુભવ, યુવાવસ્થામાં સ્મૃતિમાં રહેલો જોવામાં

આવે છે; અને યુવાવસ્થામાં થયેલો અનુભવ વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મૃતિમાં રહેલો અનુભવાય છે; જે ‘આત્મા’ એક નિત્ય વસ્તુ ન હોય તો તેમ ન બને. એટલે જે આસ્થા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો હોય, તો એક અવસ્થામાં થયેલો અનુભવ બીજી અવસ્થામાં સ્મરણમાં ન રહેવો જોઈએ; આ કારણથી આત્મા ‘ક્ષણિક’ નહીં. પણ ‘નિત્ય’ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. વળી આત્મા ક્ષણિક નથી તે આ વાત પરથી સિદ્ધ થાય છે; એક વચન બોલવા પૂર્વે, તેનો વિચાર કરવો પડે છે. જે ક્ષણે વિચાર કરવો પડે છે તેજ ક્ષણે તે વિચાર બોલાતો નથી; અર્થાત્ પહેલું વિચારવું, અને પછી બોલવું થાય છે. જે બોલનાર, વિચાર કરતી વેળા એનો એજ ન હોય, તો તેણે જે વિચાર કર્યો હોય છે તે રૂપ અનુભવ બોલતી વખતે, તે વિચાર દર્શાવી કેમ શકે ? આ ઉપરાંત, એક એવો સિદ્ધાંત છે કે, કોઈ પણ વસ્તુનો કોઈ પણ કાલે સર્વથા નાશ થાયજ નહીં, કે કોઈપણ વસ્તુની કોઈ પણ કાલે ઉત્પત્તિ થાય નહીં માત્ર અવસ્થાંતર થાય દશાંત તરીકે, માટીનો ઘડો લઈ તેને ભંગી તેનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ભૂકો કરી નાંખીએ તો માટીના પરમાણુઓ સમગ્ર રૂપે હોય છે, તે છૂટા છૂટા થઈ જાય છે; પરંતુ તેનો સર્વથા નાશ તો થતો નથી; તેમ ઘડા રૂપે માટીના પિંડનો આકાર થયો તે પહેલાં પણ તે વસ્તુ તો હતી. તાત્પર્ય કે, કોઈ પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કે કોઈપણ વસ્તુનો નાશ પણ થતો નથી; અને જે આમ છે તો પછી ‘આત્મા’ ની ‘ઉત્પત્તિ’ કે આત્માનો ‘નાશ’ પણ હોઈ શકેજ નહીં. આ કારણે પણ ‘આત્મા નિત્ય છે.’ એમ બતાવ્યું છે.

આ રીતે સીતેરમા દોહરા પર્યંત ‘આત્માનું નિત્યત્વ’ સદગુરુમુખે અંધકર્તાએ સિદ્ધ કર્યું છે. જેઓ વિજ્ઞાનવિદ્યાના અભ્યાસીઓ છે તેઓને આત્માના હોવાપણાનો તથા નિત્ય

ત્વનો સિદ્ધાંત, કાંઈપણ વસ્તુની ઉત્પત્તિ કે નાશ થતો નથી એ પ્રમાણપૂર્વક બહુ સરલતાથી બેસી જવા યોગ્ય છે. ખાશ્વત્ય વિજ્ઞાન વિદ્યાનો એક એવો સિદ્ધાંત છે કે,

“Nothing is produced and nothing is destroyed.”

અર્થાત “કાંઈપણ ઉત્પન્ન થતું નથી; અને કાંઈ પણ નાશ પામતું નથી.” આજ સિદ્ધાંત શ્રીભિનનો છે; આ ઉપરાંત ગ્રંથકર્તા પુરૂષે આત્માનું હેવાપણું તથા નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા વિશેષ વિવેચન પણ કર્યું છે.

આ રીતે જોયા આત્માનું નિત્યત્વ સ્વીકારતા નથી એવા દર્શનનો અને આત્માને ક્ષણિક માને છે એવો બૌદ્ધ દર્શનનો અભિપ્રાય પ્રથમ શિષ્યના મુખે દર્શાવી, પછી ગુરુ મુખદ્વારાએ, આત્માનું નિત્યત્વ માનનાર દર્શનોનો, અભિપ્રાય સિદ્ધ કર્યો છે; તેમજ બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદને પણ અસિદ્ધ કરી બતાવેલ છે.

ત્રીજા પદમાં આત્મા પોતાના કર્મોનો કર્તા નથી એવી શ્રંકા એકાંતરમા દોહરાથી તે તો તેરમાં દોહરા પર્યંત શિષ્ય મુખે, ગ્રંથકારે કરાવી છે. જે શ્રંકા કરાવી છે તે આ પ્રમાણે છે:—(૧) જીવ કર્મોનો કર્તા નથી, કર્મના કર્તા કર્મ છે, અથવા તે કર્મ અનાયાસે થયા કરે છે; એમ જ ન સ્વીકારીએ. અને જીવ પોતે જ કર્મોનો કર્તા છે એમ કહીએ, તો તો કર્મ કરવાં એ જીવનો ધર્મ ઠરે છે. (૨) એમ પણ લાગે છે કે, જીવ સદા અસંગ છે. અને સત્યવાદિ ગુણની પ્રવૃત્તિઓ કર્મોના બંધ કરે છે. (૩) અથવા ઇશ્વર જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા કરે છે; તેથી તે વાત ઇશ્વરની ઇચ્છાએ હોવાથી જીવ કર્મથી અબંધ છે. આ કારણોથી જીવ કર્મોનો કર્તા કોઈ પ્રકારે સંભવતો નથી; જો જીવને કર્મોનો કર્તા કહેવામાં આવે, તો તે તેનો સ્વભાવ—ધર્મ—છે એમ માનવું જોઈએ. આ સંધના હેતુએ, આત્માનો કર્મથી મુક્ત કરવાના ઉપાય કરવાની જરૂર નથી.”

૭૪ મા દોહરાથી તે ૭૮ મા દોહરા સુધીમાં આ આશંકાઓનું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે: પણ ચેતનની કર્મોને પ્રેરણા ન હોય, તો કાંઈ જડ કર્મ સ્વતઃ કર્મના કતા થઈ શકતા નથી; કારણ કે પ્રેરણા રૂપ પ્રવૃત્તિ ચેતનમાં છે; પણ કાંઈ જડ પદાર્થમાં તે સ્વભાવ નથી; અને જો સ્વભાવ ન હોય, તો તેનું પરિણામ પણ ન હોવું જોઈએ. જો આત્મા કર્મ કરે નહીં, તો તે થાય નહીં; મારે કર્મ અનાયાસે થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. વળી, ચેતનનો સ્વભાવ પણ તે છે નહીં, કારણ કે ચેતનનો ગુણ—જડ—હોઈ શકે નહીં; જડ સ્વભાવ તો જડ પદાર્થનોજ હોય; આ કારણથી કર્મ—જો જડ છે તે આત્માનો સ્વભાવ અથવા ધર્મ નથી; જો ધર્મ અથવા સ્વભાવ તે હોય તો તેનો અભાવ થઈ શકેજ નહીં; ન્યારે એ અનુભવ સિદ્ધ છે કે, જો આત્મા કર્મ કરવાનું ન ધારે, તો થઈ શકતાં નથી. આથી કર્મ એ જીવનો સ્વભાવ નથી એમ ઠરે છે.

(૨) આત્મા પોતાના સ્વભાવે, તો અસંગ છે, તથાપિ તેને અનાદિનો કર્મોનો સંબંધ હોવાથી તે સંબંધરૂપ પરભાવે આત્મા કેવળ અસંગ નથી, કેમકે જો અસંગ હોત એટલે કે તેને કર્મનું કર્તા પણું ન હોત, તો આત્માની પ્રતીતિ પહેલીથીજ હોત; જો ન હોવાથીજ આ આશંકાઓનો જન્મ છે. (૩) ઇશ્વરને જગતનો અથવા જીવોના કર્મોનો કર્તા કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે ઇશ્વર એટલે જેનો શુદ્ધ સ્વભાવ થયો છે તે; અને જેનો શુદ્ધ સ્વભાવ થયો છે તે કર્મોનો પ્રેરક અથવા કર્મકર્તા ગણીએ, તો તે શુદ્ધ સ્વભાવી ઇશ્વર પરભાવનો કર્તા ઠરે છે; અને તેથી તેનો શુદ્ધ સ્વભાવ કલંકિત થતાં તેનું ઇશ્વરપણું ટળી જાય છે. આ કારણોથી એમ સમજવું કે, ચેતન પોતાના જ્ઞાનાદિ સ્વભાવરૂપ ભાનસહિત હોય છે ત્યારે પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે; અને ન્યારે પોતાના સ્વભાવથી વિમુખ થઈ પરભાવમાં રમે

છે ત્યારે કર્મનો કર્તા છે.”

આ સંવાદદ્વારાએ, પ્રથમ શિષ્યમુખે સાં-
ખ્યાદિ જે દર્શનો આત્મા કર્મનો કર્તા નથી
એમ કહે છે તેની, અને નવીન વેદાંત, નૈયા-
યિક, વૈશેષિક, પાતંજલ, આદિ દર્શનો ઇશ્વરને
કર્મનો કર્તા તરીકે માને છે તેની દલીલો રજૂ
કરી, પછી સદગુરુમુખે તેઓને અસિદ્ધ કરી,
પછી આત્મા કર્મનો કર્તા છે એ વાતનું યોગ્ય-
વ સિદ્ધ કરી ખતાવ્યું છે.

ચોથું પદ “આત્માને કર્મનું ભોક્તાપણું
છે.” એ સંખ્યધીનું છે. ૭૯ મા દોહરાથી તે
૮૧ મા દોહરા સુધીમાં શિષ્યના મુખમાં
આત્માને કર્મનું ભોગવવા પણું નથી એવી
જૂઠા જૂઠા પ્રકારની શંકાઓ મુકવામાં આવી છે:
પછી ૮૨ થી ૮૬ મા શ્લોક સુધીમાં તેનું
સમાધાન ગુરૂના મુખમાં ગ્રંથકારે મુક્યું છે.
શિષ્ય જે શંકા છે તે આ પ્રમાણે છે:—

“જીવને કર્મનો કર્તા સ્વીકરીયે પરંતુ ભોક્તા
તે હોય એમ સંભવતું નથી; કારણ કે, કર્મ જે
જડ વસ્તુ છે તે તેનું ડલ દેવાનું ક્યાંથી મમજ
શકે? જો ઇશ્વરને ફલના આપનાર માનીએ
તો તે પણ સંભવતું નથી; કારણ કે, જો
ખીજને ફલ આપવારૂપ પ્રવૃત્તિ ઇશ્વર કરે તો
તેનું ઇશ્વર પણું જ રહેતું નથી. અને આવો
ઇશ્વર જ્યારે સિદ્ધ થતો નથી ત્યારે જગત્તો
નિયમ પણ કોઈ મંભવે નહીં; અને જો તેવો
નિયમ ન હોય તો પછી, શુભ અથવા અશુભ
કર્મના ભોગવવાનાં સ્થાનક પણ રહેતાં નથી. આ
કારણે આત્માને કર્મનું ભોક્તૃત્વ રહેતું નથી.

આ શંકાઓનું સમાધાન જે પ્રકારે મુક-
વામાં આવ્યું છે તે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે.—

કર્મ જે પ્રકારનાં છે. એક ભાવકર્મ; અને
ખીજાં દ્રવ્ય કર્મ. આત્માને પોતાના સ્વરૂપની
બ્રાંતિ તે ભાવ કર્મ છે; અને આ ભાવ કર્મ
તેટલા માટે ચેતન રૂપ છે; આ ચેતનરૂપ
ભાવકર્મને અનુસરી જીવનું વીર્ય સ્પુરાયમાન
થાય છે; અને સ્પુરાયમાન થતાં દ્રવ્યકર્મ કે,

કે જે જડ છે તેની વર્ગણા પ્રહણ કરે છે.
જેર કે અમૃત પોતાના ફલને જાણતા નથી
પરંતુ જે તેનો ઉપયોગ કરે છે તેને
તથાપ્રકારે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. આજ રીતે
શુભ અને અશુભ કર્મ પોતાના ફલને જાણતા
નથી, છતાં તે કરનારને તે તે પ્રકારનું ફલ
આપનાર થાય છે. રાજ અને રંક એવા ઉચ્ચ
નીચના જે ભેદ જોવામાં આવે છે તેનું કાંઈ
પણ કારણ હોવું જોઈએ, અને વિચારતાં શુભ
અને અશુભ કર્મ શિવાય એવું ખીજું કોઈ
પણ કારણ જોવામાં આવતું નથી કે, જે
આવા ભેદ નીખળવનાર હોય. ઇશ્વર ફલ
આપનાર હોવો જોઈએ એવી પણ કશી જરૂર
નથી; જેર અને અમૃતની પેઠે. શુભ અને
અશુભ કર્મ પોત પોતાના ધર્મો પ્રમાણે ફળ
આપે છે ત્યાં ઇશ્વરની જરૂર ક્યાં રહી? શુભ
અને અશુભ કર્મ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે
પરિણામી રહે નિઃસત્ત્વ થઈ વિવૃત્ત થાય છે.
ઉત્કૃષ્ટ શુભ અધ્યવસાયથી ઉત્કૃષ્ટ શુભ ગતિ,
અત્યંત અશુભ અધ્યવસાય તે અત્યંત અશુભ
ગતિ અને શુભાશુભ અધ્યવસાય તે મિશ્ર ગતિ
છે. વસ્તુતઃ જીવના જે જે પ્રકારના પરિણામ-
વિશેષ તે તે પ્રકારની ગતિ છે; અને આ જે
ગતિઓ, તે કર્મ ભોગવવાના સ્થાનકો છે.”

સાંખ્યાદ જે દર્શનો આત્મા અકર્તા,
અભોક્તા માને છે તેની આ સંવાદમાં અસિદ્ધિ
કરી આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે એવો સિદ્ધાંત
પ્રતિપાદન કર્યો છે.

પાંચમાં પદમાં જીવનો તે કર્મથી મોક્ષ
થઈ શકે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. ૮૭ અને
૮૮ મા દોહરામાં શિષ્યના મુખે ગ્રંથકર્તાએ
નીચેની શંકાઓ આ પ્રશ્ન સંખ્યે ઉદ્-
ભવાવી છે:—

“જીવ કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા, કહ્યો
તેમ હોય, પરંતુ, તે કર્મથી તેનો મોક્ષ થવાને
યોગ્ય નથી; કારણ કે અનંતકાલ થર્મા તે કર્મો
કરવા રૂપી દોષ આવ્યો આવે છે; તે વર્ત-

માનમાં પણ વિદ્યમાન છે. એટલા માટે એમ લાગે છે કે, શુભ કર્મ ભોગવવાથી દેવાદિ ઉચ્ચ ગતિઓ ભોગવવી પડે, અને અશુભ કર્મ ભોગવવાથી નરકાદિ નીચ ગતિઓ ભોગવવી પડે, પણ જીવ સર્વથા તો કર્મ રહિત ન થાય, અર્થાત્ મોક્ષ ન થાય.”

આ શ્લોકાનું સમાધાન ત્યાર પછીના ૯૧ સુધીના ત્રણ દોહરામાં આ રીતે કયું છે:—

“જેમ શુભ અને અશુભ કર્મો જીવના કરવાથી થાય છે; અને તે કર્મોનું ભોગવવાપણું પણ થાય છે; તેમજ જે નવા કર્મ સર્વથા કરવામાં ન આવે, અને પ્રાચીન સર્વથા ભોગવી લેવામાં આવે, તો જીવ કર્મથી કેવલ મુક્ત થઈ શકે છે; અને આ જે મુક્તિ તે મોક્ષ છે. અનંતકાલ કર્મસહિત વ્યતિત કર્યો તે શુભાશુભ કર્મ પ્રત્યે જીવની પ્રીતિને લઈ થયું છે; જે તે પ્રીતિને બદલે સર્વથા ઉદાસીનતા કરવામાં આવે તો કર્મ ફલ છેદાઈ, પરિણામે મોક્ષ સ્વભાવ પ્રકટે. દેહનો ફરીથી કાંઈ પણ કાલે સંયોગ ન થવો તે મોક્ષ છે. જે મોક્ષ પદ શાશ્વત અને અનંત આત્માનંદરૂપ છે.”

“મોક્ષનો ઉપાય છે” એ છઠ્ઠા પદમાં સિદ્ધિ કયું છે. ૯૨ થી ૯૫ દોહરામાં શિષ્યમુખ્યરૂપે “મોક્ષનો ઉપાય નથી એવી” આશ્લોકાઓ આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે:—

“મોક્ષપદ છે એમ સ્વીકારીએ તો પણ તે પ્રાપ્ત કરવાના સંપૂર્ણ ઉપાય લાગતા નથી, કારણ કે અનંતકાળના કર્મો તે અલ્પાયુષી દેહમાં કેમ છેદી શકાય? વળી તેના ઉપાય જૂદા જૂદા દર્શનો અને મતો અનેક અનેક પ્રકારે કહે છે તો તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય થઈ શકવો સંભવિત નથી. વળી, બ્રાહ્મણાદિ અનેક જાતિઓ અને અનેક વેષ છે; એમાં કયું જાતિ કે કયા વેશ દ્વારાએ મોક્ષ થઈ શકે એ નિશ્ચિત કરવું એ પણ સંભવીત નથી. આ કારણથી પાંચ પદોની સિદ્ધિ કરવામાં આવી તે પણ, જ્યારે મોક્ષનો ઉપાય ન હોય એટલે નિરર્થક છે.”

આનું સમાધાન ૯૭ થી ૧૦૪ દોહરા સુધીમાં સદ્યુરતા મુખમાં નીચેના વચનો મુકી ગ્રંથકાર કરે છે:—

“કર્મ ભાવ છે તે અજ્ઞાન છે. મોક્ષ ભાવ છે તે જીવના પોતાના સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ થવી તે છે. અજ્ઞાન અંધકારના જેવું છે. જેમ પ્રકાશ થતાં અંધકાર નાશ પામી જાય છે; તેમ જ્ઞાન રૂપી પ્રકાશ થતાં, અર્થાત્ આત્મા અંતે કર્મનું સમ્યક્ જ્ઞાન થતાં અજ્ઞાન નાશ પામે છે. જે જે કારણોથી કર્મ બંધાય છે, તે તે કારણોનો સર્વથા છેદ કરવામાં આવે તો કર્મ સર્વથા છેદાઈ મોક્ષ પ્રકટે છે. કર્મ બાંધવા રૂપી માર્ગ, તે કર્મબંધનનો માર્ગ છે. અને કર્મ છેદવારૂપી માર્ગ તે મોક્ષનો માર્ગ છે રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ત્રીંચીઓ છે, અર્થાત્ એનાથી કર્મ બંધાય છે; એની સર્વથા નિવૃત્તિ તે મોક્ષમાર્ગ છે. આત્મા અવિનાશી અને સર્વ ભાવન પ્રકાશવારૂપ સ્વભાવમય હોઈ સર્વ વિભાવ અને દેહાદિ સંયોગના આભાસથી રહિત છે. આજે કેવળ શુદ્ધાત્મનું પદ પામવું તે મોક્ષ માર્ગ છે. કર્મ અનંત પ્રકારનાં છે. તેનો મુખ્ય આઠ પ્રકારમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આઠ આ કર્મોમાં મુખ્ય મોહનીય કર્મ કહ્યું છે. મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે: દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય. પરમાર્થને વિષે અપરમાર્થભ્રાંદ અને અપરમાર્થને વિષે પરમાર્થભ્રાંદ તે ‘દર્શન મોહનીય.’ તથારૂપ પરમાર્થને પરમાર્થ જાણીને આત્મ સ્વભાવમાં સ્થિરતા તે સ્થિરતાને રાવક એવા પૂર્વ સંસ્કારરૂપ કપાય, અતઃ નોકપાય તે ચારિત્ર મોહનીય. દર્શન મોહનીય આત્માનું ખરૂં જ્ઞાન થવા દ્યું નયા; વળી ચારિત્ર મોહનીય વૃત્તરાગપણ પામવા દ્યું નયા, જન દર્શન મોહનીય જાય, તા સમ્યગદર્શન થતાં આત્મસ્વરૂપ સમજાય; અતઃ ચારિત્રમોહનાય જાય તો—દર્શનમોહનીય જતા ચારિત્રમોહનાય અવસ્થામેવ જાય છે—વીતરાગતા આવે છે. દર્શનમોહનીય

એટલે મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વનો પ્રતિપક્ષ આત્માનો સત્ય બોધ. ચારિત્રમોહનીય એટલે રાગાદિક પરિણામ આ રાગાદિક પરિણામનો પ્રતિપક્ષ વિતરાગ ભાવ છે જેમ અંધકારનો પ્રતિપક્ષ જે પ્રકાશ તે ઉત્પન્ન થતાં અંધકાર નાશ પામે છે, તેમ દર્શન મોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના પ્રતિપક્ષો સમ્યગ્દર્શન અને વિતરાગતા ઉત્પન્ન દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય જતાં મોહસ્વભાવ પ્રકટે છે, ક્રોધ ક્ષમાથી હણાય છે; સરલતાથી માયા રોકાય છે; એમ રાગ દ્વેષના જે જે ઉત્તમ પ્રતિપક્ષીઓ ઉત્પન્ન કરતાં રાગ દ્વેષ જઇ વીતરાગતા ઉત્પન્ન થાય છે; અને સંપૂર્ણ વીગરાગતા તે સંપૂર્ણ મોક્ષ છે ક્રોધાદિના વિરોધ કરનાર ક્ષમાદિ છે એવો આપણને સર્વને પ્રત્ન અત્ર જ અનુભવ છે; એટલે મોક્ષના ઉપાયનો સંદેહ કરવાનો આવકાશ રહેતો નથી. ”

આ પદમાં સિદ્ધિ કર્યા પ્રમાણેનો સિદ્ધાંત એ શ્રીજિનનો સિદ્ધાંત છે. કેટલાંક દર્શનો આત્મા છે એમ માને છે; પણ તેમાંના કેટલાંક પાછા આત્માનું અનેકત્વ, નિત્યત્વ કે કર્મકર્તૃત્વાદિ અને બંધમોક્ષાદિ માનતાં નથી જૈન એ એવું દર્શન છે કે, જેમાં સંપૂર્ણપણે-અખંડપણે વસ્તુનરૂપણું કર્યું છે, બીજાં દર્શન-એ તેમ કરવાનો યત્ન કર્યો છે છતાં તેમાં અખંડ નિરાકરણ જોઇ શકાતું નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે મીમાંસકો આત્માનું અનેકત્વ માનતાં નથી. મીમાંસકો એમ માને છે કે,

एकएवहिभूमात्मा, भूतेभूते व्यवस्थितः ।
एकत्रा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

ભાવાર્થ:—એક જ આત્મા છે; અને તે પ્રાણીમાત્રમાં વ્યવસ્થિત થયેલો છે; જેમ ચંદ્રમાં એક છતાં પણ હજારો ધડામાં જૂદા જૂદા હજારો ચંદ્રમા દેખાય છે, તેમ, આત્મા એક છતાં ધણુ પ્રત્યેક શરીરે જિજ્ઞાસુ દેખાય છે.

બોધે આત્માનું નિત્યત્વ ન સ્વીકારતાં

ક્ષણિકપણું સ્વીકારે છે. બોધે આત્માનું એમ કહેવું છે કે, “યંચરકંધમાં જે ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થાય છે તેને લઇને માત્ર એક ક્ષણના જ આયુષવાળો અથવા ક્ષણ જ વાર રહેનાર એવો વિજ્ઞાન ધાતુ છે; ” એટલે એક દેહમાં પણ ક્ષણે ક્ષણે આત્મા બદલાતો હોવાથી પ્રત્યેક આત્મામાં તેવો ભેદ માને છે.

સાંખ્યદર્શનમાં અનેક આત્માઓ માનેલા છે, એટલે કે પ્રત્યેક પ્રત્યેક શરીરે જિજ્ઞાસુ આત્મા માનેલો છે; તથાપિ તેઓના પાંચ જ્ઞાન-દ્રિય, પાંચ કર્મોદ્રિય, પાંચભૂત, પાંચ તત્ત્વમાત્ર તથા મન; બુદ્ધિ અને અહંકાર એવા ચોવીસ તત્ત્વને અકર્તા તથા અભોક્તા માન્યો છે.

યોગ-નૈયાયિક મુતાવલંબીઓ આત્માને માનતાં છતાં ઇશ્વર જગત્નો કર્તા હોઈ, આત્માના કર્મનું કર્તાપણું તેમાં આરોપે છે.

વેદાંત અને કેટલાક સાંખ્યવાદિઓ, વળી, આત્માને બ્યબંધ માને છે; અને એમ કહે છે કે, આત્માને સત્વગુણ, રજોગુણ, અને તમોગુણ બાધા કરતા નથી. આત્મા એટલે જે પુરુષ તે નિર્લેપ છે. વેદાંત એમ કહે છે કે, બ્રહ્મમાં બંધનો સંભવ નથી. બંધ મોક્ષ એ બધું કાલ્પનિક છે. બ્રહ્મ શુદ્ધ છે; તેમાં બંધનો સંભવ નથી ”

અદ્વૈતમતવાળાઓ આત્મા-એક બ્રહ્મવિના બીજું કંઈ નથી; એમ કહી, અન્ય દ્રવ્યોની ગણના જ કરતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે “એક બ્રહ્મ દ્વિતીય નારિત ” (એક બ્રહ્મ વિના જગત્માં બીજું નથી.) અર્થાત્ સ્થાવર જંગમ વગેરે જે દેખાય છે; અને નથી દેખાતું તે એક બ્રહ્મરૂપ જ છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત, જે જે વિષય સ્વામીનો પ્રણીત કરેલો છે તેઓ, વળી, એમ માને છે કે, “ એક: સર્વગતો નિત્ય: ” અર્થાત્ યાવત્ માત્ર સર્વ શરીરધારીઓમાં એક અંશે પરમાત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. તેઓનો મૂલ સિદ્ધાંત એમ જણાવવામાં આવે છે કે “ જીવાત્મા પરમાત્મા

THE SANATANA JAINA.

"I do not except you to execute this improvement or to surrender the prejudice in my time but at any rate it shall not be my fault if the improvement remains unknown or rejected. There shall be one man at least, who has surrendered the prejudice, and who does not hide that fact "

Mr. John Morley.

VOL. IV. BOMBAY, MARCH—JUNE, 1908. No. 8-11.

THE SAMETSHIKHAR AFFAIRS & THE RUINOUS POLICY OF CERTAIN ANGLO-INDIAN PAPERS.

If there be any one more responsible in creating the present unrestful elements which have been spread far and wide from one end of the Country to the other, and which have partly resulted in the assassination of the two most innocent ladies and their Syce it is the conductors of certain Anglo-Indian Papers. They often poison the ears of the Government by giving false version to any movement going on in the country for the general upheaval of the people. The Government depending fully upon the reports which every now and then appear in the columns of these papers becomes more rigorous and passes a number of oppressive and repressive measures quite unsuitable to the Indian nature. People generally by such harsh measures are

driven to despair. From despair some of them grow desperate. The balance of their minds becomes disturbed with the result that many a time they lose the sense of distinguishing the right from the wrong and then become prepared to commit any sort of atrocities.

It is the fact known to the whole Indian world that the Government against the wishes and the religious susceptibilities of one of their most loyal, law-abiding and peace-loving subjects, Jains, have decided once for all to convert their (Jains) most sacred place namely The Parasnath Hill into a place of sanitarium or to allow permission to erect buildings thereon. The Jains on their part made all the possible constitutional

efforts to have the matter settled in a way whereby the holiness and all the importance of the place as well as their religious feelings may be fully preserved. But all those things proved of no avail. The Government stood as stubborn as the rock not minding in the least the most noble cause of the Jains.

It is a pity that the Government with their experience of the Indian people of nearly 150 Years have not come to realize how dear and valuable a possession is the religion with an Indian. Let the Government understand that the Indian will be ready to surrender his life than to lose his religion. Religion forms the very backbone of his existence. The action of converting the Parasnath Hill into a Sanitarium or sanctioning the permission of erecting bangalows thereon, is most objectionable according to the tenets of the Jain Religion and the British Government according to one of the fundamental provisions of the Great Proclamation of 1858, ought to pay the full respects to their religious feelings and susceptibilities. As yet the Jains have strictly adhered to all the constitutional means but when all their remonstrances, expostulations, and appeals after appeals are set aside and if they are per force placed in a position to lose their dearest possession, a possession which they value above everything else in this world, it is but possible that some of them may be driven to despair and may join that unrestful elements which have created

so much chaos at present in the country and which the Government fear so much.

Under these circumstances it must be the pious duty of the Anglo-Indian Papers which pose as the best friends and well-wishers of the Government to suggest some right and just course whereby some peaceful conciliation may be brought about between the Jains & the Government. But instead of that the "Empire" of Calcutta in order to widen the breach between these two parties & to add fuel to the fire already burning within the hearts of the Jains has the following:—

STAGE THUNDER.

"Empire":—With every desire to respect the feelings of the Jains their agitation against the conversion of Paresnath into a sanatorium is thin. First of all they were argumentative. They waited on the L. G. and put their arguments in front of him. It was a modest and harmless plea in its way. It only amounted to a claim that the Jains should be authorized to play the part of dog in the manger over the whole range of the Paresnath hills, and that Bengal was to be deprived of a sanatorium and the railway was to have been extended to that part of the country without result. Modest and unassuming as it was it did not appeal to Sir Andrew Fraser, who sat upon it in a speech of great length and courtesy. Then the Jains went on another tack. They sent a medical deputation to Paresnath to report on the healthiness

of the district and the result was that it was found to be teeming with possibilities of cholera, plague and leprosy. The Government of India wasn't in the least impressed by this awful list of disadvantages, and upheld the Lieutenant Governor. Now the Jains have changed their tactics. They have ceased to pose as benefactors of the would-be visitors to Paresnath, or to worry about its supposed unhealthiness. They have come out into the open and told the Government frankly that they want the whole hill for themselves and will fight tooth and nail to retain their monopoly. They are holding meetings and threatening to join the "unrestful" elements unless they have their way. We are fully persuaded that this sudden change of front will

do them no good whatever. It strikes a hollow note, and suggests that in India, as in America, rich men bent on getting their own way are prepared to go to any lengths. Moreover if the Jains are going to take the question to the Privy Council all this sound and fury are worse than thrown away. Law and precedent are the only considerations which will avail them there, and if there is any law which permits any body of men to monopolise a range of hills, they will doubtless receive the full benefit of it.

I leave this upon my learned Jain friends to pay the Empire in its own coins which interprets our policy in connection with our most sacred *Tirth* as the dog in the manger Policy.

SHRI SAMETSHIKHERJI AND THE ANGLO-INDIANS.

A friend of mine has drawn my attention to an article named 'stage thunder' taken from the 'Empire' by the 'Bombay Gazette' in its issue of the 5th inst., to enlighten its readers by placing before them what it styles "contemporary opinion." I believe that the 'Bombay Gazette' has shown a sad lack of discrimination in doing so. The article has subsequently been reprinted in some other papers also, so I refrain from quoting it here.

This article reminds me of the article contributed to the 'Englishman' by

Mr. Cantwell, who had admittedly a pecuniary interest in the matter, wherein he quite wantonly and recklessly in the typical John Bull fashion reviles at the Jains, and terms their '*Arati*'—a form of worship as 'devilish,' adding in brackets to make the cup of his spite full to the brim, that he does not find any more hideous word in the English language to give vent to his feelings! He even goes to the length of denouncing the Jains as people capable of forging an Akbar's sunnad, and for a while quite forgets himself

and even condemns the decree in the so-called piggery-case as 'maimed,' but the same has met with the contempt it deserves; for no right-thinking man would care to respect the opinion of a person who has no respect for the sentiments of a whole community, or even for the highest tribunal of Justice in India.

I may mention at the outset that these friends of India have been grossly misrepresenting the true facts. For a correct version of the matter I may refer the impartial reader to the judgment delivered by the Hon'ble the High Court of Calcutta in the said piggery-case in which the following facts have been clearly and unequivocally established: viz. (1) that from times immemorial the entire Hill has been held by the Jains with the feelings of utmost sanctity, and (2) that the Raja of Palgunge is bound by an '*Ekrarnama*' to provide the Jains with any piece of land that they may require for erecting a temple or a *Dharmashala* on any part of the Paresnath Hills and also the necessary stone and wood as can be got from the Hills, all entirely free of charge. It was on the strength of this covenant that the Jains got the required injunction in the piggery case, and therefore the allegation now made that the agreement is void is simply preposterous. As to the '*Firmans*' of the Moghul Emperors which were produced by the Jains in the said case, they were not admitted in evidence because proper custody was not 'proved.' But laying

aside the question of facts and taking it for granted that in holding every stone of the Hill in veneration the Jains are in error, from the Semistic or the materialistic point of view, let us consider the effect of the article in question.

To a casual reader the version given by the 'Empire' being the utterance of an Anglo-Indian may appear to be a correct view of the matter and he would be disposed to think that praise and not blame is rather due to the 'Empire' for having exposed the tactics of the Jains so cleanly and 'drastically.' It may appear so from the subjective point of view but a fatal mistake is committed in ignoring totally the objective standpoint. I ask what useful purpose is served by writing so contemptuously, so acrimoniously, so gibefully? To insinuate that the Jains have got an European doctor to make a false report as to the sanitary condition of the Hill, or to say that the Jains are playing the part of the dog in the manger by claiming a monopoly of the whole Hill, or to suggest that the Jains are trying to take an undue advantage of the government by threatening to join otherwise the 'unrestful' elements is only adding insult to injury. It is highly ungentlemanly, essentially unchristian, nothing short of meanness.

I must here indicate what amount of wrong, what a rude shock the government has inflicted upon the religious feelings and scruples of the Jains. I quote here a passage from the judg-

ment in the said case describing the practices observed by the Jains on visiting the Hill, to show that every part of the Hill is equally an object of adoration to them, and to give an idea of the depth of veneration with which they look upon the sacred place. "When they first get a view of the hill, they adore it and perform an act of worship. Then the night before they ascend, they perform the '*Arati*' of the Hill which is a sort of illumination in its honour. Then they commence their worship at the foot of the Hill; they ascend barefoot, the wealthy scattering milk and saffron along the road. Then they perform another *Pujah* at Sita-nala half way up. They are forbidden to eat, drink or perform the offices of nature upon the Hill, and lastly as a crowning act of the pilgrimage they compass the Hill round before they quit the place." Not only the pilgrim visiting the holy Hill, but every Jain in India, as a part of his daily religious duties, remembers everyday with reverence the name of the *Maha-tirtha* Samet-shikherji, and the vast number of Hymns proclaiming its glory found in the Jain ritual, the substance of which is (સિદ્ધે સિદ્ધે સદ્ગા અત્તના) that an infinite number of human beings have attained final beatitude (*Moksha*) on every stone of it, all bear testimony to the same fact. And now, to put it briefly, the desecrating order of the Government is tantamount to a fiat that the Jains should either amend their ritual or draw a red line over it! This piece of effrontery has gone to the

heart of even women and children, and the Jains will never never forgive it.

At a time when the Jains are deeply plunged in grief, when they are smarting under such brutal exorcution, at such a juncture, to scoff at their religious susceptibilities, to sneer at them, is simply driving them to desperation. Knowing full well that a Jain leads such an innocent life as never to deprive any sentient being of his life, however mean he may be reckoned to be, to say that your threat to join the 'unrestful' elements is a hollow one is simply stage thunder, does it not amount to saying that your religion has made you cowards? Is it not asking them to break through the wholesome restraint of their religion? Is it not playing the part of Iago and suggesting to them the nefarious course of becoming fanatics or anarchists?

Exactly the same view has been taken by an English Principal of a Calcutta college, who has remarked "We are goading these men into disloyalty by our brutal lack of sympathy. Is that to be wondered at? When you trample on a man's tenderest feelings and sentiments do you expect him to be grateful for it?"

Remember that people generally fly from one extreme to the other. The Babu was proverbial for his cowardice, and that self-same Babu has now become an anarchist. Action is invariably followed by reaction, and let all rest assured that the reaction will sooner or later come, and that too

with a vengeance, quite unprecedented in the history of the Jain Community. The feelings of the mass of the Jains are now distinctly alienated from the government, and in a subsequent article I will try to put succinctly the reasons that have led them to become extremists, reasons which send a thrill of horror in my frame. The curse of this mischief lies heavily on the heads of the government and its sycophants, who may denounce the vernacular press as factories of lies, but are themselves only instruments of estrangement.

Can the Anglo-Indian not understand this? I believe he has sense enough, if he will; but he seems to be too much self-centred, very assuming, and highly narrow-minded to do so. I wish, as Mr. Ghamat says that the missionaries should teach such essentially unchristian persons the much boasted of Christian virtues rather than try to convert a few pariahs, for which act of grace all India will be thankful to them.

16-6-08.

PIETAS.

HALF AN HOUR'S COMMUNION WITH THE SELF.

(JHUMAN LAL M. A, L. L. B.)

It is always a pleasant, though a difficult task to associate with the soul for a few moments. By self however, is not meant the self as manifest to the outward eye, for it is not pure self. Pure self cannot show itself externally. It must have, what we may call the non-self to act as base, before it can so show itself. Thus the self is the eternal voice in us which silently whispers "I am" in our ears, that invisible thing which distinguishes life from death, that abstract Chaitanya which entitles man to be called a knower; in short, that immortal substance which we call soul.

But, as has already been said, it is very difficult to communicate directly with the soul. Before consenting to let you see her, she must be first assured that you are in earnest about seeing her. Even after she has agreed to an interview with

you, she comes with innumerable tests to ascertain your resolution in the pursuit of her.

You concentrate your attention and in the first place set about knowing the whereabouts of the soul. At last I find that consciousness tells you the place of the soul. You direct your attention toward her, and she, loth to let you approach her so easily, begins to sound you, as it were. With this object at one time it says: "Hark! who knocks at your ears". You direct your attention there but soon recall it. However you find that you have fallen back to the point from which you started. You retrace your footsteps and move a little further than before, when the soul suddenly exclaims "Oh! How pretty!". You begin to look in the direction pointed out and on resuming your course see that the

same lot has befallen you again. You proceed more determined this time, but the soul too is wise enough to lead you astray with a still stronger force. She cries "And have you forgotten all about your love?" and you are lost once more. In this way you are deceived several times through your five senses, and the mind, till at last you grow experienced and determined. By constant practice you become all-absorbed in deep self-meditation and cease to deviate from the path. It is, then, that the soul receives you with open arms, though even then she does not disclose herself to you. She keeps silent to make you wait till you reach the stage when the powers of your senses are all benumbed, so much so, that if a needle be pricked into your body, you do not feel it.

It is to be observed, by the way, that it requires a great deal of practice before men can so completely engage in self-concentration as not to be affected at all by outward influences or inward feeling. It does no good to a man to deceive himself by pretending that he has acquired self-concentration. He must try self-control and get accustomed to it. Our Jaina Sadhus suffered the twenty-two pains, or Prisahas as they are called, not so much to be purposely and intentionally subject to them as to focus their thought towards their Atma so that they may not be disturbed by anything from without. Supposing a beginner is repeating his formula on the rosary when a wasp comes flying and sits on his nose. Now some Jaina, (with some pretension to have read the Charnanuyoga section of our Shastras) would undoubtedly say that he should, on no account, lift up his finger to

remove the unexpected visitor. My idea is that he should see, for a few seconds, if he is so much advanced in practice as to go on with his meditation calmly, otherwise he should get rid of his intervener rather than haste over the remaining beads mindlessly and trembling all through, to come to the main subject. Having tried your patience to the utmost and fully satisfied herself as to your anxiety to know her, the soul welcomes you saying, "you have now fully deserved to learn about me." She then appears in her right colour, glowing with a pure white transcendent lustre, and begins to divulge her true nature to the seeker after knowledge thus:—

"I am what you call Jiva Dravya. From eternity I am in the company of matter (Pudgal) which is another Dravya quite distinct, and having opposite qualities. I am mixed up with it like ore metal. I have always been faithfully attached to this my companion, considering him to be my friend but on later thoughts, I find him my enemy in disguise. I have ever loved him most affectionately. I have derived pleasure in his pleasure and grieved in his grief. He has been attacked by disease and I have cried, misfortunes have befallen him and I have wept, honours have been bestowed upon him and I have rejoiced, in fact, I have wholly given myself up to him, become one with him, lost my individuality as it were trusting that he would never mislead me: but just see, how he has requitted my love and regard for him. He has utterly blinded me. He has made me forget my true self, my true attributes, my true function, and to cut the matter short, my true everything. He has not only blinded me but crippled me

in every respect and put a limit to every power in me. In my pure-self, I am a perfect whole, apart from everything, dependent on nothing eternal, immortal, invisible, invincible, above pleasure or pain, hope or despair, subject to no gravitation, no force, all powerful, all happy, seeing all, knowing all. I have attributes, besides, too numerous to be enumerated, but my deceitful companion has made me wear coloured spectacles and see things in quite a disguised and false light; so I have lost sight of all of them. I have not stopped here. On the contrary I have gone so far, that even if any one reminds me of any of my attributes, I disown it. If some one says, "you are a knower of all things." I reply, "you are a liar." What I now take to be mine, are Anger, Pride, Delusion and Avarice. To pine for momentary worldly gains and to do all sorts of nonsense I regard as my true function, to indulge in the pleasures of the sense and of the mind as my prime duty, to love this person or that thing as my only care. All that belongs to matter, I call my own. In the material world if any one is seen bewailing, for the fact, that the coat which he has put on to save himself from cold, must be suffering cold, is rebuked as a lunatic but my wise self has not escaped such foolishness too. I have several times got troubled, that the flesh and blood that envelops me is exposed to climatic hardships.

"If, ever, I recover from the state of torpor and think of flying up to my natural abode, I find myself chained. Though, I am, at intervals, left by gross matter and am able to rise high up towards my home, yet I am dragged down by the weight of my two fetters, the Taijas (Electric) and the Karman (made up of Karmas) bodies, which

are still in my feet and am again engaged. My condition, at the time, resembles that of a flame which stretches upward but is fastened to the wick. Or more properly, I am like piece of cork fastened to a rock at the bottom of an ocean but struggling to come up. As the cork, when loosened instantly floats up to the surface, being helped to it by water, till stopped by the atmosphere above, so I, when liberated from everything which surrounds me, be that gross or fine, take my upward course aided by the Dharma Dravya (motion) till stopped by the Adharma Dravya (stillness). I have to undergo a long process of purging before I am so liberated. During this hard course of purification I, for the first time, realise my true self. Not only this. I also begin to read an inner and real meaning in everything else and reject the superficial and the unreal. I conquer my enemy, at last, with the trident of Right Faith, Right Knowledge, and Right Conduct' and free myself from his imprisonment. I am, then, transferred, from this foreign land to my native place, there to reign for ever, in Perfect Bliss, Peace and Calmness."

Such is the account which your soul gives you of herself. You seem for the time being carried away by her discourse. You have her, cast an eye over your familiar physical world, but as you are yet fresh from the spiritual world, where you have just been, with impressions received there quite green in your memory, you look upon it in the spirit in which a spectator observes a cinematographic scene, believing all the phenomena to be transient and ephemeral. By and by your senses overcome you, and you are once more the gross man that you were.

STUDY.

થઈ શકે નહીં; પણ જીવાત્મા સ્વરૂપ અને પરમાત્મા સ્વામીપણે છે.”

નિબંધકરચારિત દેવદૃષ્ટ મત એમ કહે છે કે “કથયિત સ્થાવર અને જંગમ આત્મામાં ભેદ છે.”

આ રીતે, જૂઠાં જૂઠાં દર્શનો અને મનો આત્માનું સ્વરૂપ એકાંતિક રીતે કહે છે. જૈનદર્શનનો અભિપ્રાય સર્વગિ અને કાંતિક છે; અને આજ કારણથી જૈનનું બીજું નામ ‘અનેકાંત દર્શન’ પણ કહેવાય છે. જૈનમાં આત્માને અનેકાંત દષ્ટિથી ગણે છે; અને અનેકાંત દષ્ટિએ ગાતાં પદ્ધતિ નોને જૈનના જૂઠા જૂઠા અંગો કહ્યાં છે; મહાત્મા આનંદધનજીએ “અતુરિશિતિ” ગ્રંથમાં અમકારિક રીતિએ કહ્યું છે કે,—

ષટ્દ્રશન જિન અંગ મળીજે,
ન્યાસ ષડંગ જો સાધે રે;
નમિજિનવરના ચરણપાસક;
ષટ્દ્રશન આરાધે રે.

અર્થ—જ એ દર્શનોને શ્રી જિનદર્શનનાં અંગરૂપ જણાવ્યાં. જે પ્રભુનાં અંગરૂપ જ એ દર્શનોની સ્થાપના કરીને તેમનાં દર્શનને આરાધે, તે શ્રેષ્ઠ એવા એકવીસમા શ્રી નમિનાથ તીર્થંકરના ચરણોની સેવા કરનાર, જ એ દર્શનોને સેવે.

જૈનદર્શનરૂપી કલ્પવૃક્ષના પગરૂપ સાંખ્ય અને યોગ (નૈયાયિક) દર્શનો જણાવતાં કહ્યું છે કે,—

જિન સુરપાદપ પાય વસ્થાળાં;
સાંખ્ય જાંગ દોય મેદે રે;
આત્મસત્તા વિવરણ કરતા,
લહો દુગ અંગ અલ્લેદે રે.

સાંખ્યદર્શન આત્માને અકર્તા અને અભોક્તા કહેલ છે: જૈન દર્શનમાં (૧) જ્યાર હાર અને (૨) નિશ્ચય એમ બે નય છે. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્માને કર્મબંધ માનેલો નથી. યોગમતવાલા પણ સહજ વિચાર દ્વારા મનને કાંત કરવાથી આત્મા કનેશકમાં

દિગી છુટી થઈ શકે છે એમ કહે છે. જૈનના નિશ્ચયનયે આ વાતની પુષ્ટિ અપાય છે. આ કારણથી સાંખ્ય અને યોગમતને જૈનના પગરૂપ અંગ કહ્યા છે.

સુગતમીમાંસક—સુમતપુદ્ગપ્રણીત યૌદ્ધદર્શન અને જંભનિમુનિપ્રણીત પૂર્વમીમાંસા તથા વ્યાસ મુનિના વેદાંતને શ્રી જિનદર્શનના અંગ કહ્યા છે.

મેદ અમેદ સુગત મીમાંસક,
જિનવર દોય કર મારી રે;
લોકાલોક અવલંબન મજિયે,
ગુરુગમયી અવધારી રે.

યૌદ્ધ મતમાં આત્માને ક્ષણિક માન્યો છે, અને જૈનદર્શનમાં પણ સ્વભાવમાં જૂઠા જૂઠા ગુણના જ્ઞાનરૂપ અને વિજ્ઞાનમાં કર્મને આગ્રિત પુદ્ગલથી પ્રાપ્ત થયેલ શરીરમાં પર્યાયને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા માન્યા છે. એટલે યૌદ્ધદર્શને ફેરફાર મુળના ફેરફારરૂપ માન્યો છે. આ રીતે દ્રવ્યાર્થિક નયે નહીં; પણ પર્યાયરિક નયે યૌદ્ધ દર્શન ખરું છે. આ અપેક્ષાએ લેતાં યૌદ્ધને જૈનના એક હાથરૂપ અવયવ કહેલ છે. આ જ રીતે મીમાંસાને પણ બીજા હાથરૂપ અવયવ કહેવાનું પ્રોત્તજન એ છે કે, તેઓ જે એમ કહે છે કે, “આત્મા એક છે; સર્વગ છે, નિત્ય છે; વિગુણબાધક નથી;” તે વાત જૈનના નિશ્ચયનયે કોઈ અપેક્ષાએ સિદ્ધ છે; કેમકે જૈન અનેક આત્મા માનતાં છતાં એમ કહે છે કે, સર્વ આત્માની સત્તા સમાન છે; અને આત્માને નિશ્ચયનય પુરવંક અંધ નથી. આત્મા સત્તાએ સમાન એ અપેક્ષાએ એક; પરંતુ તે પ્રત્યેક એ વાત જૈન સિદ્ધ કરે છે.

આમ સક્ષેપે કહ્યા પ્રમાણે જૈનદર્શન અને કાંત હોઈ તે બીજાં દર્શનોના અભિપ્રાયો કોઈ અપેક્ષાએ માન્ય રાખી વસ્તુતઃ તેઓનો એકાંતિક અભિપ્રાય સ્વીકારવું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, તે યૌદ્ધ કહે છે તેમ એકાંત ક્ષણિક આત્મા માનવાનું નીચના કારણથી સાકસ કરવું નથી.

બાહ્ય દર્શન જે એમ કહે છે કે “ નિત્ય એવો આત્મા છેજ નહીં; પણ પંચરસંધથી પ્રાણી મનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, પંચરસંધ વિષેના વિજ્ઞાન રસંધથી જ્ઞાન થાય છે. આ વિજ્ઞાન રસંધ અને બાકીના ચાર રસંધો ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. આ કારણે “ અહં-હું ” એવા જ્ઞાનનો આધાર-અધિકારજ જે વિજ્ઞાન રસંધ તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. જ્ઞાનનાં ક્ષણે ક્ષણે ફેરફાર થવાનાં કારણે આત્મા ક્ષણ માત્ર જીવનાર છે; ” તેને જૈનદર્શન એમ કહે છે કે “ જો આત્મા ક્ષણવાર પર્ણિત છત્રી શક નાર હોય અને દરેક ક્ષણે જો બદલાતો હોય, તો પછી “ સુખ અને દુઃખ ” એવું કહેવું તે માત્ર શબ્દપ્રજ્ઞાપ છે. ક્ષણવારની સ્થિતિમાં ક્ષણ કે દુઃખનો અનુભવ શો સંભવે ? આ કારણે બંધ અને મોક્ષ પણ માત્ર કલ્પનારૂપ થશે. એક ક્ષણવારમાં કોઈ ક્રિયા થાય; અને તેનો બંધન પડે એમ બનવું અસંભવિત છે; અને ત્યારે બંધ ન હોય તો પછી મોક્ષ પણ ક્યાં રહ્યા ? આ કારણે આત્માને ક્ષણિક માનતાં બંધ, મોક્ષ, સુખ અને દુઃખનો પણ અભાવ થશે. અને બુદ્ધદેવે, તો સંસારને દુઃખરૂપ કહી તેમાંથી મુક્ત થવા ચાર સત્ય કહ્યાં છે, તેની જરૂર શી રહી ? એમ જે કહેવામાં આવે છે કે બુદ્ધદેવે યોગબુધ્યાસ દ્વિસ સુધી સમાધિ-સુખ અનુભવ્યું હતું તે વાત આથી અસત્ય હોય છે, કેમ કે જો બુદ્ધદેવ એ પોતે એક બખંડ આત્મા ન હોય, અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા આત્માઓ હોય તો એ સર્વાંગ સમાધિસુખ છે એમ તેનો તે બુદ્ધદેવનો એક આત્મા કેમ અનુભવી શકે ?

અદ્વૈતવાદીઓ એકાંતે વિચ્છેદ બ્રહ્મ-એક આત્મા કહેતાં જે એમ કહે છે કે “ જમ સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીના ઘડાઓમાં પડે છે, તેમ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ માયામાં પડે છે, પણ બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપમાં અખંડ એક રસ તદ્દા-કારણે સદૈવ લીન છે; પ્રતિબિંબમાં થતા

વિકારોથી આત્મા અખાલિત છે; ” તેને જૈન દર્શન પોતાનો અતેકાંત અભિપ્રાય દર્શાવતાં એમ કહે છે કે “ કારણ વિના કાર્ય હોવું નથી. જગતમાં સુખી અને દુઃખી જે જણાય છે તેનું મૂળ કારણ પૂર્વકૃત કર્મ છે. ત્યારે આત્મા સ્વરૂપમાં લીન હોય ત્યારે તે કોઈ અપેક્ષા એ શુભ,શુભ કર્મ કરી શકતો નથી; અને તેથી તે શુભ,શુભ કર્મનો ભોક્તા પણ થઈ શકતો નથી; એટલે કર્યા વગર આત્મા જે શુભ અથવા અશુભ ભેગવે, તેને અકૃતા-ગમદ્વય ક્ષણે. તેમજ આ સંસારમાં કેટલાક વાત, નિયમ, તપ, જપ, પરોપકાર વગેરે શુભ અને કેટલાક તેથી વિપરીત અશુભ કર્મો કરે છે. જો આનું ફળ તેના કર્તાને ન મળે, તો કૃતવિનાશ કહેતાં “ કરેલું નિષ્ફળ ” એમ પશ્ચિમ થયું.

આજ રીતે, આત્માને અખંધ માનનારા સંખ્ય અને વેદાંતીઓ આત્માને અખંધ માનતાં છતાં, સાત્ત્વરૂપી ક્રિયા નિરૂપણ કરે છે, તેની પછી શી જરૂર એમ જૈનદર્શન પૂછે છે.

તત્ત્વપર્વ કે, જૈન એ અનેકાંતદર્શન હોઈ કોઈ અપેક્ષાએ અન્ય દર્શનોએ જણાવેલા અભિપ્રાયોને સ્વીકારી, ખીજી અપેક્ષાએ તેનો નિષેધ કરે છે. એમ શ્રીમાન આનંદધનજી મહારાજ, પરમતપાંડવ અને સ્વમતમંડવની પદ્ધતિથી, એટલા માટે દર રહ્યા છે કે, જે મતનું ખંડન કરવામાં આવે છે તે મતના અનુયાયીઓ સત્ય સ્વીકારવાને બદલે ઉગ્રતા વિમુખ થાય છે, તેમ શ્રીમાન રાજચંદ્રે આ “ આત્મ સિદ્ધિશાસ્ત્ર ” માં આ વાદવિવાદનાં સ્થળોએ પણ એવી સૂક્ષ્મ કાળજી રાખી છે કે. કોઈ પણ મતનું એક અક્ષર પણ પ્રત્યક્ષ ખંડન ન કરતાં, જે અભિપ્રાયો પોતે પ્રતિપાદન કરવામાં આત્મશ્રેય માન્યું છે, તે અભિપ્રાયો સરળતા-પૂર્વક અને વસ્તુરૂપે જણાવવા. શ્રીમાન હરિભદ્રચરિત્રે પોતાના “ પદ્ધર્શન સમુચ્ચય ” નામક

અંશમાં જુદા જુદા હૃદયોનાનું સ્વરૂપ બતાવતાં જેમ પ્રત્યેક હૃદયનાના પ્રતિનિધિ (વકીલ) તરીકે નિષ્પક્ષપાત જુદી રાખી છે; તેમ શ્રીમાન્ રાજ-અદ્રે પણ પ્રત્યેક ધર્મમતનું સ્વરૂપ બતાવતાં તેના પ્રતિનિધિ તરીકે કામ લીધું છે. વિશેષમાં તેઓએ વર્તમાન સમયને અનુકૂળ ગણાય એવી એક શૈલી એ રાખી છે કે, કયો અભિપ્રાય કયા ધર્મનો છે એમ અગોપ્યપણે બતાવ્યું નથી; કેમકે ચોક્કસ મતનો ફક્ત એક મત છે અને તે અગોપ્ય છે એમ બતાવવામાં આવે, તો તે મતના અનુયાયીને-અંશકારને પોતાના અભિપ્રાય પર આગ્રહ છે એમ લાગી આવી, તેનો સ્વીકાર કરવાનું મન થતું નથી; એટલુંજ નહીં પણ અંશકાર પક્ષપાતી લાગે છે. આવું ન થાય તે માટે અંશકારે અતિશય કાળજી રાખી છે. જૂઠાં જૂઠાં હૃદયોનાના આ ૯૭ પદમાં અભિપ્રાય આપ્યા છે; પણ તે વાંચતાં વિચારતાં કોઇને ન લાગે કે અંશકારનો ચોક્કસ અભિપ્રાય પ્રત્યે અભાવ છે. જેમ એક વખત એક વકીલને વાદી તરફથી વકીલ તરીકે રોકવામાં આવ્યો હોય, અને બીજી વખત પ્રતિવાદી તરફથી રોકવામાં આવે તો વાદીની વખતે વાદીનો અને પ્રતિવાદીની વખતે પ્રતિવાદી તરફનો દાવો સરખીજ કળાજીથી રજુ કરે છે; તેવીજ રીતે આ અંશકારે પણ કર્યું છે. દાખલા તરીકે, જ્યારે ‘આત્મા નિત્ય નથી’ એવા વિચારના પ્રતિનિધિ તરીકે દાવો રજુ કર્યો છે ત્યારે કોઇને કિંચિત્ માત્ર એવી અસર ન થાય કે, તેમાં એક વકીલ તરીકે કોઇપણ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી છે. આજ રીતે જ્યારે તેના નિષેધકર્તાના વકીલ તરીકે ઉમા રહ્યા છે ત્યારે તેના તરફની ન્યૂનતા રાખી નથી. હિંદમાં જ્યારે આવા ખંડનમંડનરહિતાવાળા ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોની રચના થશે ત્યારેજ ધર્મના ઝગડાઓ દૂર થવાનું એક મુખ્ય કારણ ઉત્પન્ન થશે.

આ ૯૭ પદપૂર્વક જીવની સ્થિતિ સ્વીકારનાર એવા જૈનદર્શને સંભારી જીવના બે પ્રકાર

કહ્યા છે. સ્થાવર અને જસ. સ્થાવરના પાંચ ભેદ છે. ૧ પૃથ્વીકાય, ૨ અપકાય, ૩ તેજસ્કાય; ૪ વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય. જસના ચાર ભેદ છે: ૧ દ્વીંદ્રિય ૨ ત્રીંદ્રિય ૩ ચતુર્દ્વિંદ્રિય ૪ પંચેદ્રિય. સ્થાવર જીવોને એકજ હૃદય હોય છે; અને તે એક હૃદય તે ‘સ્પર્શેન્દ્રિય’ છે. શંખ, જળો, કૃમિ, આદિ જીવો બે હૃદયવાન છે. જે બે હૃદયો તે સ્પર્શેન્દ્રિય (શરીર) અને રસનેન્દ્રિય (મુખ) છે. કીડી, ધીમેળ, જૂ. ઉધી, મકોડા, માંકડના પ્રકારના જીવોને ત્રણ હૃદયો છે. જે ત્રણ હૃદયો ને શરીર (સ્પર્શેન્દ્રિય), મુખ (રસનેન્દ્રિય) અને નાસિકા છે. માખી, મચ્છર, વીંછી, તીડ, ભખર, કંસારી આદિ જીવો ચાર હૃદયવાન પ્રાણીઓ છે. જે ચાર હૃદયો તે શરીર, મુખ, નાસિકા, અને ચુસ્તુ, એમ છે. તીર્થંચ મનુષ્યાદિ જીવો પંચેન્દ્રિય છે, જે પંચેન્દ્રિયો શરીર, મુખ, નાસિકા, ચક્ષુ અને કંન છે. સ્થાવર જીવ બે પ્રકારના છે. સુદૃઢ અને બાદર.

ઉપરોક્ત સ્થાવર અને જસ જીવોમાં સંતુલ્ય ૯૭ શક્તિ (પર્યાપ્તિ) છે. આ ૯૭ શક્તિઓ તે (૧) આહાર ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, (૨) શરીર રચનાની શક્તિ (૩) હૃદય કંવાની શક્તિ (૪) શ્વાસોચ્છ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ (૫) ભાષા બોલવાની શક્તિ અને (૬) મનશક્તિ. જે જીવોને આ ૯૭ શક્તિઓમાંથી જેટલી જેટલી શક્તિઓ હોતી જોઈએ તેટલી પૂર્ણ કરે નહીં તેને જૈન પરિભાષામાં ‘અપર્યાપ્ત’ કહેવામાં આવે છે. સ્થાવર જીવોમાં (૧) આહાર (૨) શરીર, (૩) હૃદય, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર શક્તિઓ અથવા પર્યાપ્તિઓ હોય છે; અર્થાત્ સ્થાવર જીવોમાં એ ચાર શરીર ધર્મો રહ્યા છે. બે હૃદયવાન જીવોમાં આહાર, શરીર, હૃદય, શ્વાસોચ્છ્વાસ અને ભાષા એ પાંચ પર્યાપ્તિઓ છે. ત્રણ અને ચાર હૃદય જીવોને પણ એજ પાંચ પર્યાપ્તિઓ છે. પંચેન્દ્રિય જીવોમાં આ પાંચ ઉપરાંત છઠી મન પર્યાપ્તિ છે.

જૈનનું “જીવનશાસ્ત્ર” એટલું તો સૂક્ષ્મ-
તાથી જરૂર છે કે, આત્મા વિદ્યા (Science)
જીવના હોવા સંબંધમાં જે શોધખોળ કરે છે
તે કરતાં અનંતગુણે પ્રકાશ તેઓએ સહજ
વર્ણો પહેતાં પોતાના જ્ઞાનદારાએ પાડ્યો હતો.
હવે પાપાણીદિ પૃથ્વી સંબંધીની જે જે
જાતિ પા છે તેને ‘પૃથ્વીકાય’ એવું જૈનમાં પરિ-
ભાષિક નામ અપાયું છે. જૈન કહે છે કે, આ
પાપાણીદિ એક શરીર દ્વંદ્વિય સંકલિતના જીવો છે,
પાશ્ચાત્ય વિદ્યા: (Science) એ પૃથ્વીકાયના જીવો
વિષે જે શોધખોળ કરી છે તે હજી અપૂર્ણ
છે. ‘પૃથ્વીકાય’ સંબંધી જૈનતત્ત્વદર્શનોએ
જે અદ્ભુત સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તેનો અભ્યાસ,
જે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરે તો તેઓને
પોતાની શોધમાં મહાન સહાયતા તે આપી
શકે તેમ છે. પાણીમાં જીવો છે એ સંબંધી
જે કે હવે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ શોધ કરી છે,
તથાપિ જૈનદૃષ્ટિએ હજી તે ઘણીજ અધુરી છે.
હિમજલ, ભૂમિજલ, અંતરિક્ષજલ, એ સચેતન
છે. તેમજ શીતકાકમાં નદિઆદિને વિષે બહુ
બહુ શીત પડતાં, બહુ અને અલ્પ શીત પડતાં,
જીવના દેખાય છે; તે પશુ સજીવ છે. તક્ષાવા-
દિમાંથી નીકળતો બાષ્પસમૂહ પણ જીવહેતુક-
જ છે. જે પાશ્ચાત્યવિદ્યા કોઇપણ ‘કાય’
ના જીવોની શોધમાં સૌથી વિશેષ નિર્જળ
હાય, તો ‘તેજસકાય’ ના જીવો માટે છે.
અગ્નિ, દીપપ્રકાશ, આદિ ‘તેજસકાય’ કહેવાય
છે. આમાં જીવ હોવાનું જૈન નિરૂપણ કરે છે.
‘વાયુકાય’ એટલે વાયુસંબંધીના જીવો. જૂઠા
જૂઠા પ્રકારના પવન, હવા વગેરેમાં જીવો છે.
તેનો તિરસ્કર જૈને અદ્ભુત બાવે કર્યો છે.
વનસ્પતિ સંબંધીના જીવોની સૂક્ષ્મતા જૈનોએ
કરી દર્શાવી હશે, તે જૈનોને વનસ્પતિમાં પણ
તેના રક્ષણ માટેના ઉપયોગ વિચારવા સુચન
કરવું તે બસ થશે. વનસ્પતિકાય શિવાયના
પૃથ્વીકાય: ચાર કાયોના જીવો અસંખ્ય જૈનોએ
કહ્યા છે. જ્યારે વનસ્પતિના પ્રત્યે અને કંઈ-
મુશ્કાત અનંત જીવવાન કહેવાય છે.

પૃથ્વીકાયો રથાવર જીવોથી માંડી પંચેન્દ્રિય
સુધીના ત્રણ જીવો જે જે પ્રકારની ગતિ ધા-
રણ કરે છે તે જીવના કર્મની સાથેના સંબં-
ધને લઈને છે. આ જે કર્મો તે જડ ચિત્ર
પરમાણુ પુદ્ગલનાં બનેલાં છે. આત્માજીવ-ને
આ પરમાણુ પુદ્ગલરૂપ કર્મોના યોગ બીજા
ચાર પદાર્થો: દ્રવ્યો વિના પરિણામ પામી શકતાં નથી.
આ ચાર દ્રવ્યો તે, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય,
આકાશાસ્તિકાય અને કાળ. જેમ મત્સ્યના સંચા-
રનું અપેક્ષા કારણ જળ છે, તેમ જીવ તથા
પુદ્ગલને ગતિપણે પરિણામમાં જે અપેક્ષા કા-
રણ તે ધર્માસ્તિકાય છે. જે કે જીવ તથા
પુદ્ગલ પરમાણુ પોતાની શક્તિઓથી ચાલે
છે, તથાપિ તેઓને મત્સ્યને જેમ જળ, તેમ
ગતિસહાયક ગુણપ્રદાતા ધર્માસ્તિકાય છે. ધર્મા-
સ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયનું સ્વરૂપ સદશ
છે; તથાપિ તેમાં એક તફાવત છે કે, જ્યારે
ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક છે ત્યારે અધર્મા-
સ્તિકાય સ્થિતિ સહાયક છે. ધર્માસ્તિકાય,
આત્મા અને પુદ્ગલને સ્થિતિ કરવામાં
સહાયક છે. જેની રીતે વટેમાર્ગ, માર્ગે ચાલતાં
સ્થિતિ તો પોતેજ કરે છે, પરંતુ માર્ગ-
ભૂમિના આશ્રય વિના સ્થિતિ કરી શકતો
નથી; તેમ જીવ અને પુદ્ગલ, સ્થિતિ તો પોતે
કરે છે, પરંતુ તેમાં આ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય
સહાયકપણે પરિણમે છે. આકાશ એ જીવ
અને પુદ્ગલને અવકાશ આપે છે. કાળનો
સ્વભાવ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે.

જૈનદર્શનનો એવો સિદ્ધાંત છે કે, આ
જે જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય
આકાશાસ્તિકાય અને કાળ એ છ દ્રવ્યો આ
વિશ્વની સ્થિતિનાં કારણો છે. આ છ દ્રવ્યો-
પદાર્થો ઉપરાંત કોઇ પણ જીવો પદાર્થ નથી
કે જે વિશ્વસ્થિતિનું કારણ હોય. આ સ્થળે
એ સંબંધી વિવેચન કરવાનો અવકાશ નથી,
પરંતુ જો આ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવિદ્યામાં વિજ્ઞાસ
માને છે તેઓને અનંત સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ

કરવાનું સૂચન કરવું યોગ્ય છે, કેમકે તેઓને તેથી અદ્ભુત ચમત્કૃતિવાળી વિશ્વસ્થિતિ જોને મિલકે કરી છે એમ જણશે.

જીવ કર્મના યોગે જે મનુષ્યાદિ ગતિ કરે છે તે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકૃત અને પુરુષકાર (ઉદ્યમ) એ પાંચ નિમિત્તોથીજ કરી શકે છે. એ હોય ત્યારેજ સુખ દુઃખાદિ ફળ ભોગવાય છે.

૧૦૧ માદેહરામાં જીવની સાથે અનંત પ્રકારના કર્મોના સંબંધ છે તે કર્મો મુખ્ય આઠ પ્રકાર કર્માનુજ જણાવવામાં આવ્યું છે તે આઠ કર્મો તે આ પ્રમાણે છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) વેદનીય (૪) મોહનીય (૫) આયુઃ (૬) નામ (૭) ગોત્ર અને (૮) અંતરાય. સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુ વિશે નામ, જાતિ, યુગ્ય ક્રિયાદિક વિશેષ યોજનાસહિત. વસ્તુસ્વરૂપ જે દ્વારાએ જાણીએ, તે જ્ઞાન. આ જ્ઞાનને આવરણ કરનારજ કર્મ છે. દર્શન એ દેવે દેખવું. જે દ્વારાએ સામાન્ય વિશેષાત્મક વસ્તુ વિશે સામાન્યાંશી નામ, જાતિયુગ્ય, ક્રિયાદિક વિશેષ યોજનાસહિત કોઈ એક વસ્તુધર્મી છે.—એણે અવ્યક્ત બ્રહ્મ તે દર્શન-નિરાકાર ઉપયોગ. આ જે દર્શન તેને આવરણકર્તા જે કર્મ તે 'દર્શનાવરણીય, કર્મ' છે. જે વડે જાણું, ભૂકું, સુખ, દુઃખ વેદીએ તે 'વેદનીય કર્મ' છે. જે કર્મ મોહ ઉત્પન્ન કરાવનાર છે તે સામાન્ય શબ્દોમાં કહેતાં 'મોહનીય કર્મ' છે. આત્માને કલ્યાણ કર્તા માર્ગને ન પ્રદણ થવા દે, અને અકલ્યાણ કર્તા માર્ગ પ્રદણ થવા દે તે 'મોહનીય કર્મ' છે, જે કર્મ વડે આયુષ્ય સ્થિતિ છે તે 'આયુઃ કર્મ'. બીજાં કર્મો તો વર્તમાન જીવમાં બંધાય અને બીજા જીવોમાં ભોગવાય, પરંતુ આ કર્મ તો વર્તમાન જીવમાં બંધાય અને ભાવિજીવમાં ભોગવાય. ગતિ, જાત્યાદિક ઉચ્ચિક પર્વાય વડે જીવને, ન આવે, શુદ્ધ સ્વરૂપને પણ હીનપણેમાં ઓળખાવે, તે 'નામકર્મ'. જેવી રીતે, કોઈએક અનાર્થ કુળમાં દેહ ધરેલ જીવ, મહા પ્રપ્તશાળી, અ

ત્યંત દયામય, પાંડિત્યપૂર્ણ હોવા છતાં, અને ઉચ્ચ જાતિના જીવ કરતાં વિશેષ ઉત્તમ હોવા છતાં તેની જાતિની ઓળખ અનાર્થ કુળની ગણાય છે. આ જે આવા કુળમાં ગણાવારૂપ જન્મ આપનાર જે કર્મ તે 'ગોત્રકર્મ' નો સ્વભાવ છે. જે વડે જ્ઞાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્યાદિ આત્માની લક્ષ્મિઓ છે તેને હણે અથવા વિધન કરે તે 'અંતરાય' કર્મ છે.

આ જે આઠ કર્મો તે ચાર પ્રકારના બંધ સહિત છે. પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ સ્થિતિ, રસ-અનુભાગ, અને પ્રદેશબંધના સમૂહાયને 'પ્રકૃતિબંધ' કહેવામાં આવે છે. અધ્યવસાય વિશેષે કરી પ્રદણ કરેલા જે કર્મોના દલીલ, તેઓના કાળનો નિયમ તે 'સ્થિતિબંધ' કર્મના શુભ અશુભ અથવા વાર્તાત્મક, અધાર્તાત્મક રસ તેને અનુભાગ, અર્થાત્ 'રસબંધ' કહેવામાં આવે છે. સ્થિતિ અને રસની અપેક્ષા વિના કર્મપુદ્ગલોના દલિકનું પ્રદણ કરવું તેને 'પ્રદેશબંધ' કહેવામાં આવે છે. જેમ વાતરોગ હારક વસ્તુના અનાવેશ મોદકવડે વાતરોગ નાશ પામે છે; અને પિતાદિ સ્વભાવવાન મોદકનો સ્વભાવ પિત્રદિનો નાશ કરવાનો છે; તેમ કોઈ કર્મ જ્ઞાનને, કોઈ દર્શનને આવરણ કરનાર હોય છે, આવો જૂઠા જૂઠા પ્રકારનો કર્મ પ્રભાવ તેને 'કર્મપ્રકૃતિ' કહેવામાં આવે છે. વળી જેમ કોઈ મોદક, એક દિવસ પર્થત, કોઈ બે દિવસ પર્થત રહી શકે છે, અર્થાત્ સ્થિતિ કરી શકે છે તેમ, કોઈ કર્મ અમૂક કાળ સુધી સ્થિતિમાં રહી શકે છે. આ જે અમૂક કાળ સુધી કર્મની સ્થિતિ થવી તેને 'કર્મસ્થિતિ' કહેવામાં આવે છે. જેમ મોદકમાં સ્તિગ્ધતા ઓછી વધતી હોય છે, તેમ કર્મ પણ સ્તિગ્ધ, મૃદુ, અથવા સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ હોય છે. એને કર્મનો 'રસબંધ' કહેવામાં આવે છે. જેમ, મોદકમાં કોઈ એક પસલી પ્રત્યક્ષ, કોઈ બે પસલી એમ હોય છે, તેમ કર્મમાં કોઈ અલ્પ પ્રદેશી હોય છે, કેમ વિશેષ પ્રદેશી હોય છે. આ ચાર બંધ વિના કર્મ હોઈ શકે નહીં.

આ રીતે, અષ્ટ કર્મ સહિત આત્માની સ્થિતિ જણાવી, તેની મુક્તિ કેમ થઈ શકે તે ના પ્રકાર યુગના મુખે બતાવી ૧૦૫ માં દોહરામાં એમ કહ્યું છે કે, પોતાના ધર્મ કે સંપ્રદાયનો આગ્રહ-મોહ-છોડી દઈ, આ પટ પદના આકારે કહેલ આત્મમાર્ગ સાધશે, તેઓને દેહ ધારણ કરવાનું ધણું અલ્પ થઈ જશે. શ્રી જૈનદર્શનનું એમ કહેવું છે કે, એક વખત સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ, અને પછી તેને વખી નાંખવામાં ન આવે, તો ધણામાં ધણા પંદર ભવે મોક્ષે જાય. અંથકર્તાએ આ દોહરાના અર્થમાં એમ લખ્યું છે કે “અને જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધિ તેના તે ભવે પણ મોક્ષ થાય. અત્રે તે વાતનો વિરોધ નથી.” અંથકારના આ વિચારો, “આ કાળમાં મોક્ષ થઈ શકે કે નહીં?” એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં સહાયક છે કે નહીં એ જોઈએ: જૈનદર્શનનું એમ એક સામુદાયિક કથન છે કે, આ કાળમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહીં.” શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના ઉક્ત વિચારો “જે ઉત્કૃષ્ટપણે આરાધિ તેના તે ભવે પણ મોક્ષ થાય” આ કાળમાં મોક્ષપ્રાપ્તિ ન થઈ શકે એવી જૈનવાતને પ્રતિકૂળ નથી; કેમકે ઉત્કૃષ્ટ આરાધનાનું અહીં તો માહાત્મ્ય ગાયું છે. આવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના જે સ્થળે થાય તે સ્થળે મોક્ષ પણ થવો જોઈએ. આવી ઉત્કૃષ્ટ આરાધના આ ક્ષેત્રે આ કાળે થઈ શકે એવા સંજોગો નથી; પણ મહાવિદેહ ક્ષેત્રે થઈ શકે એમ શ્રી જૈનમાનીનતા છે, તો આ કાળમાં મોક્ષ ન થઈ શકે એમ કહેવા કરતાં આ કાળમાં “આ ક્ષેત્રે” મોક્ષ થઈ શકે એવા સંજોગો જણાતા નથી એમ કહેવું તે જૈનમાનીનતાને વિશેષ સાનુકૂળ ગણાય.

૧૦૬ માં દોહરામાં શિષ્ય પ્રત્યે ગુરૂ કહે છે કે, આ વિચારપૂર્વક પુઝાયેલા છ પ્રશ્નોના ઉત્તરના સંપૂર્ણપણે સ્વીકારમાં મોક્ષમાર્ગ છે; અર્થાત્ એમાંથી એકના પણ ઉત્થાપનમાં મોક્ષમાર્ગ નથી. આ છ પદપૂર્વક મોક્ષમાર્ગનું

અનુસરણ સર્વાંગે કરવામાં આવે, તો ગમે તે જાતિ હોય, કે ગમે તે વેષ હોય તો પણ તે મુક્તિ મેળવી શકે છે; એમ ૧૦૭ માં દોહરામાં કહ્યું છે. આ સ્થળે, અંથકર્તાએ, અન્ય દર્શનીઓને તેઓના વેષાદિનો નિષેધ ન કર્યો લાગે, તેમ જૈનદર્શનના વેષનો આગ્રહ અંથકર્તાને છે એમ પણ ન લાગે એ પ્રકારની

જાતિ વેષનો ભેદ નહીં, કહ્યો માર્ગ જો હોય; સાધે તે મુક્તિ લેહ; એમાં ભેદ ન કોઈ. યોજનાપૂર્વક કહી, જૈનદર્શનના ચારિત્રી સ્થાપના આવી જાય તેમ કહ્યું છે, કારણકે આ છપદની સ્થાપના કરનાર એ શ્રી જૈનદર્શન છે; અને જે વસ્તુની જે સ્થાપના કરનાર હોય તેને ઉપદેશોનું ને વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધન હોવું જોઈએ; એ આવશ્યક પરિણામરૂપ સ્થિતિ છે,

જેમ અંથકારની યોજના આગ પ્રતિપાદન કરવાની જણાય છે, તેમ એવા પ્રકારની પણ સંભવે છે કે, જેઓ આ છ પદપૂર્વક વસ્તુને પામ્યા છે તેઓને વેષાદિ વ્યવહારમાં દુરાગ્રહબુદ્ધિ રહેવી ન જોઈએ. શ્રીમાન્ આનંદધનજી, સંપૂર્ણપણે આ છ પદને સિદ્ધ કરનાર એવા વીતરાગમાર્ગને અનુસરનાર મહાપુરૂષ હતા, તથાપિ તેઓશ્રીના સમયમાં જેઓને વેષાદિ વ્યવહારમાં મોહબુદ્ધિ થઈ ગઈ હતી, તેઓ, તેઓશ્રી (આનંદધનજી) પ્રત્યે, તેવી મોહબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવા પ્રયત્ન કરતાં જોઈને, આનંદધનજી મહારાજે, કર્ણની આદિ વેષનું અંગીકરણ કર્યાની કેટલેક સ્થળે દંતકથા આણે છે. તાત્પર્ય કે, આ છ પદના સિદ્ધકર્તા શ્રી જિનની આજ્ઞાનુસાર ચારિત્રસેવન એજ કર્તવ્ય છે, પરંતુ એ ચારિત્રસેવનાર્થે નિર્ણય કરેલા ઉપકરણોમાં પાછી, સંસારની વસ્તુઓમાં જે પ્રકારની મોહબુદ્ધિ થઈ જાય છે એમ પણ થવી ન જોઈએ.

૧૦૮ માં દોહરામાં મોક્ષજીતાસ જીવોનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. જેઓને વિષે કોષાદિ કથાયો

પાતળા પડ્યા છે; જેઓને આત્માનો મોક્ષ કરવા શિવાયની અન્ય કોઇ ઇચ્છા નથી, તેઓને સંસારના ભાગો પ્રત્યે ઉદારીનતા વર્તે છે, અને જેઓને સર્વ જગત્તુ પ્રત્યે અંતરથી દયાળુ વર્તે છે તેઓને મોક્ષમાર્ગના છતાંસ કહેવું છે. વર્તમાનમાં જેઓ ધર્મછતાંસઓ પોતાને માને છે તેઓએ, આ ધરણી પોતાની સન્મુખ રાખવું જોઈએ.

૧૦૯ મા દોહરાથી તે ૧૧૨ માં દોહરા સુધીમાં આ “આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર” ને વિષે ત્રણ પ્રકારનાં સમક્રીત ઉપદેશ્યાં છે:- (૧) આપે પુરુષનાં વચનની પ્રીતિરૂપ, આત્માની અપૂર્ણ રૂપીરૂપ, સ્વચ્છંદ નિરાધારણે આપે પુરુષની ભક્તિરૂપ; એ પ્રથમ સમક્રીત કહ્યું છે. (૨) પરમાર્થની રૂપ અનુભવાંશી પ્રીતિ તે સમક્રીતનો બીજો પ્રકાર કહ્યો છે. (૩) નિર્વિકરૂપ પરમાર્થ અનુભવ તે સમક્રીતનો ત્રીજો પ્રકાર કહ્યો છે.

અન્યત્ર પણ, આ વિષયપરત્વે કર્તાપુરુષે કહ્યું છે કે, “પહેલું” સમક્રીત બીજા સમક્રીતનું કારણ છે. બીજું સમક્રીત ત્રીજા સમક્રીતનું કારણ છે. ત્રણે સમક્રીત વીતરાગ પુરુષે માન્ય કર્યો છે. ત્રણે સમક્રીત ઉપાસવા-યોગ્ય છે; સત્કાર કરવાયોગ્ય છે; ભક્તિ કરવા-યોગ્ય છે. ત્રણે પ્રકારના સમક્રીતમાંથી ગમે તે પ્રકારનું સમક્રીત આવે તોપણ વધારેમાં વધારે પંદર બે મોક્ષ થાય; અને જો તે સમક્રીત આવ્યા પછી છત્ર વમે તો વધારેમાં વધારે અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન કાગલુથી સંસાર-પરિબ્રમણ થઈ મોક્ષ થાય. તીર્થકરના નિઃક્રંથ નિર્ઘેયીઓ, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓ સર્વને-છત્ર, અછત્રનું જ્ઞાન હવું તેથી સમક્રીત કહ્યું છે એમ કંઈ નથી. તેમાંના ઘણા છત્રને માત્ર સાચા અંતરંગ ભાવથી તીર્થકરની, અને તેમના ઉપદેશક માર્ગની પ્રીતિથી પણ સમક્રીત કહ્યું છે. એ સમક્રીત પામ્યા પછી જો વધુ ન હોય તો વધારેમાં વધારે પંદર બે થાય. સાચા મોક્ષમાર્ગને

પામેજા : એવા સત્પુરુષની તથાસ્વ પ્રતીતિથી સિદ્ધાંતમાં પણ ધણે સ્થગ સમક્રીત કહ્યું છે. એ સમક્રીત આવ્યા વિના છત્રને ઘણું કરીને છત્ર અને અછત્રનું વધારું જ્ઞાન થતું નથી. છત્ર, અછત્રનું જ્ઞાન પામવાનો મુખ્ય માર્ગ એજ છે.”

કેવલ નિજસ્વાભાવનું, અલંડ વસં જ્ઞાનઃ કહિયે કેવલ જ્ઞાન તે, વેદ છતાં નિર્ગળ.

આ ૧૧૩ મા દોહરામાં કેવળ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ખતાવતાં અંકર્તા પુરુષે દેહસ્થિતિએ નિર્વાણ અનુભવ થાય એમ કહ્યું છે. શ્રીમાન રાજચક્રે આ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે. “સર્વ આમાસરહિત આત્મસ્વભાવનું જ્યાં અર્થઃ એટલે ક્યારે પણ ખડિત ન થાય, નાશ ન પામે એવું જ્ઞાન વર્તે તેને કેવળજ્ઞાન કહિયે છીએ. જે કેવળજ્ઞાન પામ્યાથી ઉત્કૃષ્ટ છત્ર-મુક્તદશરૂપ નિર્વાણ દેહ છતાં જ અત્રે અનુભવાય છે.”

જૈનશાસ્ત્રકારોએ કેવળજ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૂઠા જૂઠા ઘણા પ્રકારે કરી છે; છતાં સર્વનું કથન એકજ સ્થાને આપીને ઉલ્લેખ રહે છે. દર્શાવત તરીકે, શ્રી “કર્મવ્રંથ” ના કર્તાપુરુષ આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાઓ આપે છે:-

૧. “કેવળ એટલે એક અર્થાત મત્યાદિ જ્ઞાનની અપેક્ષા વિનાનું.”

૨. “કેવળ એટલે આવરણ મનકલંકપં કરહિત.”

૩. “તત્ત્વરણ્ય કર્મને નિઃશેષણ્યે નાશ થતાં ઉપજતું જ્ઞાન.”

૪. “કેવળજ્ઞાન જેવો અન્ય કોઇ પદાર્થ ન હોઈ જે અનય સદશ્ચ તે.”

૫. “અનંત રૂપ પદાર્થોને જાણે માટે કેવળજ્ઞાન.”

૬. “જેના ભોક્તાલોક વિષે ક્યાંય પણ વ્યાધાત થતો નથી તે કેવળજ્ઞાન.”

૭. “જૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળનો યથાવસ્થિત ભાવ જેથી પ્રકટ થાય તે કેવળજ્ઞાન.”

આ રીતે કેવળજ્ઞાનની વ્યાખ્યા જૂના જૂના પ્રકારે કરવામાં આવી છે; તથાપિ વર્તમાનમાં લોકસમુદાયને વિષે તો “જૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળનો યથાવસ્થિત ભાવ જેથી પ્રકટ થાય તેને કેવળજ્ઞાન” એ પ્રકારની સાતમી વ્યાખ્યામાં જલ્પાવામાં આવેલી વસ્તુને મુખ્યપણે કેવળજ્ઞાન સમજાવામાં આવે છે; અર્થાત્ લોકસમુદાયની દૃષ્ટિમાં તો મુખ્યપણે માત્ર આ વ્યાખ્યા રહી છે; તેની દૃષ્ટિમાં બીજી વ્યાખ્યાઓ પ્રત્યે લગભગ ઉપેક્ષાજ થઈ ગઈ જણાય છે. શ્રીમાન રાજચંદ્ર વ્યાખ્યા કરે છે કે, “સામાન્ય વિશેષ ધ્યેનન્યાત્મદૃષ્ટિમાં પરિનિષ્ઠિત શુદ્ધ તે કેવળજ્ઞાન” તેમાં ઉપયુક્ત સર્વ વ્યાખ્યાઓનો સમાવેશ થાય છે. આત્માને અનાદિકાળથી અષ્ટકર્મનો સંબંધ છે. તેનો જ્યારે સર્વથા હાથ થાય ત્યારે આત્મા નિઃસ્વભાવમાં સંપૂર્ણપણે-અખંડપણે-રમે છે. આવી આત્માની નિઃસ્વભાવરમણીની સંપૂર્ણ રિયતિ જ્યારે થાય ત્યારે કેવળ જ્ઞાનથયું કહેવાય. આ પ્રકારે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પતિ થયેથી ઉપયુક્ત ક્ષિત્ત ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ પ્રમાણે તેનું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ શ્રીમાન રાજચંદ્રે કરેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્મા પોતાના નિજ સ્વભાવમાંજ અખંડપણે વર્તે ત્યારે તેને “કર્મચય” કહે કરેલી પહેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે મતિ, શ્રુતાદિ જ્ઞાનની અપેક્ષાની જરૂર રહેતી નથી; તેમજ બીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આત્મા અષ્ટકર્મના આવરણરૂપ મળથી રહિત થાય છે. વળી, ત્રીજી વ્યાખ્યા પ્રમાણે સર્વ પ્રકારનાં ધાતી કર્મો હાથ કરતાં કરતાં બાકી રહેલ માત્ર કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સર્વથા નાશ થાય છે; વ્યાખ્યા ચતુર્થાણે કેવળજ્ઞાન અનન્યસદૃશ્ય થાય છે. પાંચમી પ્રમાણે અનંતરૂપ પદાર્થોને સમયે સમયે જાણે છે;

છઠ્ઠી પ્રમાણે લોકલોકોને વિષે કયાંય પણ એનો વ્યાપ્ત થતો નથી; અને સાતમી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જૂન, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળનો યથાવસ્થિત ભાવ પ્રકટ થાય છે. તાત્પર્ય કે, આત્મા જ્યારે સંપૂર્ણપણે પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં રમે છે, અને પરસ્વભાવથી રહિત થાય છે ત્યારે જૂનભવિષ્યાદિનો યથાવસ્થિત ભાવ જાણ્યો છતાંદિ તેના સહજ પરિણામરૂપ થાય છે. પોતાના જ્ઞાન સ્વભાવનું સંપૂર્ણ રમણ તે આત્મારૂપ સ્વચ્છ નિર્મલ વસ્તુ છે. અને જૂન ભવિષ્યાદિના યથાવસ્થિત ભાવ જાણ્યા રૂપ તેમજ જુડી જુડી વ્યાખ્યાઓમાં કરેલ નિરૂપણ પ્રમાણે થતા રૂપ જે રિયતિ, તે તેનાં પરિણામો છે. આપણા સમુદાયમાં શાસ્ત્રકારોએ કરેલી અનેક વ્યાખ્યાઓમાંથી માત્ર એકજ વ્યાખ્યા ઉપર વર્તમાનમાં દૃષ્ટિ રહેલી છે. તેમ ન થતાં સર્વ વ્યાખ્યાઓ ઉપર દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ; જો કે આનો અર્થ આમ નથી કે, સાતમી વ્યાખ્યા પ્રત્યે ઉદ્ધારીનતા જોઈએ. સર્વ વ્યાખ્યાઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમાન લક્ષ્ય રહેવો જોઈએ.

અત્રે જ્યારે જૈન દૃષ્ટિએ કેવળ જ્ઞાનના વિવેચનમાં ઉત્તરું પડ્યું ત્યારે જૈનશંકે કહેલાં બીજા ચાર જ્ઞાન સંબંધમાં થેડાંક વચનો લખતા એટલા માટે ઉપયોગી થઈ પડશે કે તેથી કેવળ જ્ઞાનનો સંબંધ નિહાળી શકાશે. આ ચાર જ્ઞાન તે આ પ્રમાણે છે. ૧ મતિજ્ઞાન, ૨ શ્રુતજ્ઞાન. ૩ અવધિજ્ઞાન. ૪ મનઃપર્યવજ્ઞાન. આ હરેકની વ્યાખ્યા આ રીતે છે:—

મતિજ્ઞાન:—જેથી મનન થાય અથવા જે મનન કરે તે મતિજ્ઞાન; અથવા ઇદ્રિય તથા મનોદ્વારાએ નિશ્ચિત વસ્તુ જે વડે જાણાય, અથવા મનાય તે મતિ. યોગ્ય દેશને વિષે અવસ્થિત વસ્તુ તેને વિષય કરનારાં મન તથા ઇદ્રિયો હોય છે; તેમાં નિમિત્ત કારણ જ્ઞાન છે. તે જ્ઞાન આત્માને થયું હોય તે મતિજ્ઞાન. શ્રી જિનાગમમાં મતિજ્ઞાનને ‘આભિનિર્ણાયિકજ્ઞાન’

કહ્યું છે. ભગવાન દેવર્ષિદ્વિમાત્રમણે કહ્યું છે કે,
નાળ પંચવિહં પજનં, તંજહા આભિણિવોહિય
નાળં ।

સુવનાળં ઋહિનાળં મળવદ્યવનાળં, કેવલ-
નાળં ॥

ભગવાન દેવર્ષિદ્વિમાત્રમણના આ વચનનો અર્થ કરતાં ટીકાકારે ‘અભિનિયોધિક્તાન’ નો અર્થ આમ કર્યો છે: “વસ્તુ, યોગ્ય દેહ, વસ્થાન અપેક્ષી ઇંદ્રિય મનોનિમિત્ત સ્વસ્થચિત્તની અપેક્ષાએ જે જોવા થાય છે તે ‘આભિનિયોધિક્તાન.’”

શ્રુતજ્ઞાન:—શ્રુતમ, (ચતુર્થ) એટલે જે સંભળાય તે ‘શ્રુત’. શ્રુતજ્ઞાનની વ્યાખ્યા “કર્મ ગ્રંથના” કર્તા પુરૂષે આ રીતે કરી છે:—પૂર્વાપર પર્યાયોચનસ્વરૂપ વ્યંજનપર્યાયચિચિષ્ટ મતિપૂરક જ્ઞાન તે ‘શ્રુતજ્ઞાન.’

અવધિજ્ઞાન:—ઈંદ્રિયાદિકની અપેક્ષા વિના આત્માને વિષે જે સાક્ષાત અવજ્ઞાન એટલે અર્થ ગ્રહણ થાય તે ‘અવધિજ્ઞાન.’ આ વ્યાખ્યા શ્રી કર્મગ્રંથકારની છે. શ્રીમાન રાજ્યદ્રે જે વ્યાખ્યા આપી છે તે આ છે: “ઈન્દ્રિયપણે અવગોચન કરતો આત્મા ઇંદ્રિયના અવજ્ઞાન વગર અમુક મર્યાદા જાણે તે અવધિ.”

મન:પર્યવજ્ઞાન:—‘કર્મગ્રંથ’ના પ્રણેતા પુરૂષ મન:પર્યવજ્ઞાનની સ્વરૂપતા આ પ્રકારે કહે છે:—“મનુષ્યલોકને વિષે રહેલા સંસી પચેંદ્રિય છત્રોના મનોગત બાવનું જાણવું તે મન:પર્યવજ્ઞાન.” આ જ્ઞાનની શ્રીમાન રાજ્યદ્રેની વ્યાખ્યા આ છે: “અનિચ્છિત છતાં માનસિક વિશુદ્ધિના જગ વડે જાણે તે મન:પર્યવ.”

જ્ઞેતૃત્વવેતાઓનું એમ કથન છે કે, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવળ એમ પાંચ પ્રકારે જ્ઞાનના ભેદ છે. આપણને સામાન્યપણે મતિ અને શ્રુત જ્ઞાન હોય છે. પાંચ ઇંદ્રિયો તથા મનદ્વારાએ આપણે જે નિશ્ચિત વસ્તુ જાણી શકીએ છીએ, અથવા માનીએ છીએ તે ‘મતિજ્ઞાન’ છે, મતિજ્ઞાનને આપણે કરનારાં જે કર્મ તેને જે

પરિણામમાં ટાળેલાં હોય છે તે પરિમાણમાં મનિજ્ઞાન પ્રકારે છે. ‘શ્રુતજ્ઞાન’ એટલે પૂર્વાપર સાંભળેલું જ્ઞાન. મનિજ્ઞાનવિના શ્રુતજ્ઞાન હોય નહીં. એમ કહેવામાં આવે છે કે, મુખ્યપણે વર્તમાનમાં આ જે જ્ઞાનનો આ ક્ષેત્રે સંભવ છે. ‘અવધિજ્ઞાન’ આત્માની વિશેષ વિશુદ્ધિ થયે થાય છે. જ્યારે ઇંદ્રિયોના અવજ્ઞાન વગર ઇન્દ્રિયપણે અવગોચન કરતો આત્મા અમુક મર્યાદા જાણે ત્યારે તેને અવધિજ્ઞાન છે એમ જાણવું. ‘મન:પર્યવજ્ઞાન’ આત્માને ત્યારે થયું કહેવાય કે જ્યારે અનિચ્છિત છતાં માનસિક વિશુદ્ધિના જગ વડે જાણવું થાય ત્યારે. ‘કેવળજ્ઞાન’ એટલે માત્ર જ્ઞાનજ. તે ક્ષિત્રાય યીજી કંઈ જ નહીં. સર્વથા—સર્વ પ્રકારે—રાગદ્વેષના ક્ષય થાય ત્યારે જ ‘કેવળજ્ઞાન’ થાય. જ્યાં કેવળજ્ઞાન છે ત્યાં રાગદ્વેષ નથી; અથવા જ્યાં રાગદ્વેષ છે ત્યાં કેવળજ્ઞાન નથી. શ્રીમાન રાજ્યદ્રેના એક શ્રોતા મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યવજ્ઞાનનો ભેદ આ રીતે દર્શાવે છે:—

“મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી જે કંઈ જાણી શકાય છે તેમાં અનુમાન સાથે રહે છે; પરંતુ તેથી આગળ, અને અનુમાનવિના શુદ્ધપણે જાણવું એ મન:પર્યવજ્ઞાનનો વિષય છે; એટલે મૂળ તો મતિ, શ્રુત અને મન:પર્યવજ્ઞાન એક છે; પરંતુ મન:પર્યવમાં અનુમાનવિના મતિની નિર્મળતાએ શુદ્ધ જાણી શકાય છે. મતિની નિર્મળતા થતી એ સંયમવિના થઈ શકે નહીં; વૃત્તિને રોકનારથી સંયમ થાય છે; અને તે સંયમથી મતિની શુદ્ધતા થઈ શુદ્ધ પર્યાયનું જે જાણવું (અનુમાનવિના) તે મન:પર્યવજ્ઞાન છે. મતિજ્ઞાન એ લિંગ અથવા ચિન્હથી જાણી શકાય છે; અને મન:પર્યવજ્ઞાનમાં લિંગ અથવા ચિન્હની જરૂર રહેતી નથી. મતિજ્ઞાનથી જાણવામાં અનુમાનની આવશ્યકતા રહે છે; અને તે અનુમાનને લઈને જાણેલું દેશસ્વરૂપ પણ થાય છે. જ્યારે મન:પર્યવને વિષે તેમ (દેશસ્વરૂપ) થતું નથી; કેમકે તેમાં અનુમાનના સહાયપણાની જરૂર નથી. શરીરનો ચેષ્ટાથી કે, ધાર્મિક

પારખી શકાય છે; પરંતુ તેનું (ક્રોધાદિનું) મૂળ સ્વરૂપ ન દેખાવાસારે શરિરની વિપરીત ચેષ્ટા કરવામાં આવી હોય, તો તે ઉપરથી પારખી શકવું-પરીક્ષા કરવી—દુર્બંદ છે; તેમ જ શરીરની ચેષ્ટા કોઇપણ આકારમાં ન કરવામાં આવી હોય, છતાં તદ્દન ચેષ્ટા જોવાવિના તેનું ‘ક્રોધાદિનું’ જાણવું તે અતિ દુર્બંદ છે, છતાં તે પ્રમાણે પરભાર થઇ શકવું (જાણવું) તે જ મનઃપર્યવશાન છે.”

પુનઃ, કહ્યું છે કે, “મતિ સ્પુરાયમાન થઇ જાણવેલું જે જ્ઞાન તે ‘મતિજ્ઞાન’ અને શ્રવણ થવાથી થયેલું જે જ્ઞાન તે ‘શ્રુતજ્ઞાન,’ અને તે શ્રુતજ્ઞાનનું મનન થઈ પ્રગમ્યું ત્યારે તે પાછું મતિજ્ઞાન થયું, અથવા તે ‘શ્રુતજ્ઞાન’ પ્રગમ્યાથી બીજાને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેજ કહેનારને વિષે ‘મતિજ્ઞાન’ અને સાંભળનારને માટે શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. તેમ ‘શ્રુતજ્ઞાન’ ‘મતિ’ વિના થઇ શકવું નથી; અને તે જ ‘મતિ’ પૂર્વે ‘શ્રુત’ હોવું જોઈએ. એમ એક બીજાને કાર્યકારણ નો સંબંધ છે.”

જ્યારે આત્મસ્વરૂપની સમ્યક્ પ્રતીતિ થાય ત્યારે મતિ, શ્રુત, અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન ને તથા પ્રકારના જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે; જ્યારે આત્મસ્વરૂપની સમ્યક્ પ્રતીતિ ન થઇ હોય અને મિથ્યાત્વ વર્તવું હોય ત્યારે તેને મતિઆદિ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

કેટલાક આચાર્ય મહારાજોને અભિપ્રાય એવો છે કે, જ્યારે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મતિઆદિ ચાર જ્ઞાનનું હોવાપણું રહેતું નથી; કેમકે મતિજ્ઞાનાવસ્થુથી માંડી કેવળ જ્ઞાનાવસ્થુથી કર્મોનો ક્ષય થવાથી માત્ર આત્માને એક કેવળ જ્ઞાન જ રહે છે. અન્ય આચાર્ય એમ કહે છે કે, સયોગીકેવલીને વિષે પણ, મતિ શ્રુતાદિક જ્ઞાન છે; પણ તે કેવળ ફળશય છે. આ સંબંધમાં આ આચાર્યજી એમ દર્શાવે છે કે, સૂર્યનો હૃદય થયા પછી પણ નક્ષત્રાદિ હોય છે, છતાં તે નિઃપ્રયોજક હોવાથી વિવિક્ષા કરવા યોગ્ય નથી. આ ૧૧૩ માં દોહરામાં જે છેલ્લું ચરણ છે કે,

“દેહ છતાં નિર્વાણ”

તે પરથી એમ સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉદભવવા યોગ્ય છે કે, જૈનદર્શન પણ જીવન-મુક્ત દશા સ્વીકારે છે કે શું? શ્રી જૈનદર્શન જીવનમુક્તદશાનો સ્વીકાર કરે છે તે આ રીતે: તે કહે છે કે, જીવના ગુણ, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ સ્વભાવ તેની તરતમતાએ કરીને યૌદ્ધ ગુણસ્થાનક પાડી શકાય. આ યૌદ્ધ ગુણસ્થાનકોમાંથી તેરમા ગુણસ્થાનકે જ્યારે જીવ પહેલેથી ત્યારે તેને જો કે મન, વચન અને કાયાના યોગ હોય છે, તથાપિ તેણે ‘જ્ઞાનાવસ્થુથી’, ‘દર્શનવસ્થુથી’, ‘મોહનીય’ અને, અંતરાય (આત્મ) સ્વરૂપ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે) એ ચાર કર્મો (જેને જૈનપરિભાષામાં ‘વનધાતિકર્મ’ કહેવામાં આવે છે) ને વ્યવરોધ કરી નાંખેલા હોવાથી ભવબીજનો આત્મતીક નાશ કર્યો હોય છે, અને ‘વેદનીય’, ‘આયુ’, ‘નામ’ અને ‘ગોત્ર’ એ ચાર કર્મોને એવા સત્વહીન કરી નાંખ્યા હોય છે કે, જેમ વળેલી સીંદરી સત્વરહિત થઇ માત્ર આકારવત્ રહે છે. આ પ્રકારે જ્યારે તેરમું ગુણસ્થાનક જીવને વર્તે છે ત્યારે તેને મન, વચન અને કાયાના યોગ હોય છે, છતાં કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. યૌદ્ધમા એટલે છેડા ગુણસ્થાનકમાં અને તેરમા ગુણસ્થાનકમાં ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, તેરમામાં પોતાના સત્વરહિત મન, વચન અને કાયાના યોગ હોય છે અને યૌદ્ધમામાં એ યોગ હોતો નથી. બાકી જ્ઞાન સંબંધી તેરમા અને યૌદ્ધમા ગુણસ્થાનક બન્નેમાં સમાનતા છે. તેરમા ગુણસ્થાન કે દેહનો સંબંધ છે એટલે જૈનપરિભાષા તે આત્માને “સયોગીકેવલી” કહે છે, અને યૌદ્ધમા ગુણસ્થાનકે દેહનો યોગ નથી એટલે તે આત્માને “અયોગીકેવલી” કહે છે. યૌદ્ધમા અને તેરમા ગુણસ્થાનકોથી શક્તિના સંબંધમાં કંઈ પણ ભેદ નથી; સમાનતા છે, એટલે તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા એવા સયોગીકેવલીના આત્માને દેહ છતાં પણ નિર્વાણ જ છે, એમ જે આ

અંધકર્તા પુરૂષે કહ્યું છે તે યોગ્ય લાગવું જોઈએ, અને તેથી જૈનદર્શન, આ અપેક્ષાએ જનન્મુક્તતા સ્વીકારે છે એમ કહેવું તે પણ યોગ્યજ ગણાય; કેમકે જનન્મુક્તતા તે કહેવાય છે કે જેમાં દેહ છતાં મુક્તિસદૃશ્યપણું હોય છે. તેરમા ગુણુ સ્થાનકે દેહ છતાં કેવળજ્ઞાન થયું હોય છે અને જ્યાં કેવળજ્ઞાન થયું ત્યાં રાગ દ્વેષ સર્વથા હોતા જ નથી; અને આત્માની મુક્તિ રાગદ્વેષથી દેહ છતાં થઇ એટલે જનન્મુક્તતા પણ સિદ્ધ થઇ ગણાય.

શ્રી જૈનદર્શને જે ચૈદ ગુણુસ્થાનકો કહ્યા છે તેમાં પ્રથમનું ‘મિથ્યાત્વગુણુસ્થાનક’ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન થતું નથી. પ્રથમ ગુણુસ્થાનક જેને “મિથ્યાત્વગુણુસ્થાનક” કહેવામાં આવે છે તે જ્યારે જીવને હોય છે ત્યારે દેહાદિને વિષે આત્મબુદ્ધિ, અને આત્મભાવને વિષે દેહબુદ્ધિ—એવો વિપર્યાસ રહે છે. બીજા ગુણુસ્થાનકને “સાર્વાદાનસમ્યગ્દષ્ટિગુણુસ્થાનક” કહેવામાં આવે છે. ઉપશમભાવે જે સમ્યક્ત્વ થાય છે એટલે કે જે સમ્યક્ત્વ પાછું વમાવવા યોગ્ય છે તેવું સમ્યક્ત્વ એક વેળા થયા બાદ પાછું તે વમાઇ જાય છે અર્થાત્ પ્રથમ મિથ્યાત્વ ગુણુસ્થાનકે જીવ આવે છે. આ જે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ વમ્યા પછીની અને મિથ્યાત્વગુણુસ્થાનકે આવવા પહેલાંની વચ્ચેની જે આત્મ સ્થિતિ તે બીજું “સાર્વાદાન ગુણુસ્થાનક” છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, જેમ ક્ષીરનું ભોજન લીધું હોય અને તે વખતે નાખતાં તે ક્ષીરનો જેવો સ્વાદ મુખમાં રહે, તેમ આ બીજો ગુણુસ્થાનકે સમ્યગ્દર્શન વખતે નાખતાં અને પુનઃ પ્રથમ ગુણુસ્થાનકે જતાં પહેલાં વમાતા ક્ષીર પ્રકારના આત્મભાવ રહે છે. શ્રી જિને પ્રપેક્ષ આત્મભાવપર રચી, અરુચી બને ન હોય, પરંતુ મિત્રતા હોય એવો જે અધ્યવસાય તે ત્રીજું “મિત્રદષ્ટિ ગુણુસ્થાનક” છે. ચોથા ગુણુસ્થાનકને “અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિગુણુસ્થાનક” કહેવામાં આવે છે.

આ ગુણુસ્થાનકે આત્મા ને દેહ બન્ને બિન્ન પ્રતીત થાય છે; અર્થાત્ આત્માના અનુભવની શરૂઆત અહીંથી થાય છે. મોક્ષ થવાનું બીજા અહીં રોપાય છે. એક વખત સમ્યગ્દર્શન થયું, તો અવશ્ય મોક્ષ થવો જ જોઈએ. સમ્યગ્દર્શનથી આત્મા અને દેહનું બિન્નપણું પ્રતીત થાય છે; અને તે સમ્યગ્દર્શન ચોથે ગુણુસ્થાનકે થાય છે. આત્મા અને દેહ બન્ને બિન્ન છે એવી પ્રતીતિ છતાં તે પ્રમાણે વર્તના આ ગુણુસ્થાનકે થતી ન હોવાથી તેને “અવિરતિસમ્યગ્દષ્ટિગુણુસ્થાનક” કહેવું છે. એવો નિયમ છે કે, એક વખત વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન થાય, તો નિયમાચરિત્રસેવના થવાની; ચોથા ગુણુસ્થાનકેથી માંડી તેરમા ગુણુસ્થાનકસુધી આત્માનુભવ એક સરખો છે, પરંતુ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના નિરાવરણાનુસાર જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા એહી અંકડી હોય છે તેના પરિમાણમાં અનુભવનો પ્રકાશ થઇ શકે છે. પાંચમા ગુણુસ્થાનકે દેશે (અંશે આચરણ) હોય છે; અર્થાત્ આત્મા અને દેહ બિન્ન છે એવી પ્રતીતિ, જે ચોથા ગુણુસ્થાનકે થઇ, તે પ્રમાણે વર્તન પાંચમા ગુણુસ્થાનકે સંપૂર્ણપણે થતું નથી; પરંતુ કોઇ અંશે થાય છે. આ કારણથી આ ગુણુસ્થાનકને “દેશવિરતિગુણુસ્થાનક” કહેવામાં આવે છે. છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનકે સર્વ દેશે આચરણ હોય છે, તથાપિ તેમાં જીવો કંઇક પ્રમત્ત રહે છે. આ કારણથી તેને ‘સર્વવિરતિપ્રમત્તસંયત’ ગુણુસ્થાનક કહ્યું છે. સાતમું ગુણુસ્થાનક “અપ્રમત્તસંયત” છે. અહીં અપ્રમત્તપણે સર્વવિરતિ—આચરણ હોય છે. આઠમા “નિવૃત્તિગુણુસ્થાનક” અપૂર્વ આત્મજાગૃતિ હોય છે; નવમા “અનિવૃત્તિ” અથવા “આદરસંપરાયગુણુસ્થાનક” સત્તાગત રથૂગ કપાયબળપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ હોય છે. દશમા “સુદમસંપરાયગુણુસ્થાનક” સત્તાગત સુદમ કપાયબળપૂર્વક સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ હોય છે. અગીઆરમા “ઉપશાંતમોહગુણુસ્થાનક”

સત્તાગત ઉપસાંતકપાયમગપૂર્વક સ્વસ્વરૂપરિથિતિ હોય છે. આરમા “ક્ષીણમોદયુચ્ચર્યનઃ” સત્તાગત ક્ષીણમગપૂર્વક સ્વસ્વરૂપરિથિતિ હોય છે. તેરમા “સયોગીયુચ્ચર્યનઃ” ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે માત્ર મન, વચન અને કાયાનો યોગ રહે છે, અહીં કેળવણીનું ઉત્પન્ન થાય છે; આદમા “અયોગીયુચ્ચર્યનઃ” મન, વચન અને કાયાના યોગ કિંચિત્માત્ર પણ ન રહેતાં સિદ્ધપદપ્રાપ્તિ થાય છે. તેરમા યુચ્ચર્યનકને જીવન્મુક્ત દશા કહી શકાય; કે જેને માટે ગ્રંથકારે ૧૧૩ માં દોહરામાં વિવેચન કર્યું છે.

એમ જે શંકા કરવામાં આવે છે કે, જૈનદર્શન કહે છે તેમ અનાદિનો આત્માનો વિભાવ વર્તે છે તો તે કેમ? તેનું સમાધાન ૧૧૪ માં દોહરામાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે:—

કોટી વર્ષનું સ્વપ્ન પળ, જાગ્રત યતાં સમાયઃ
તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન યતાં દૂર ધાય.

અહીં ગ્રંથકર્તાએ સ્વપ્નનો અર્થ નિશ્ચય કાળ દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી ‘કોટી વર્ષનું સ્વપ્ન’ એમ કહ્યું છે. કોઈને ધણી દીર્ઘ સમય સુધી સ્વપ્ન આવ્યું આવતું હોય, અને તે જાગ્રત યતાં એકદમ વિવ્રય પામી જાય છે; તેની પેઠે અનાદિકાળથી આત્મામાં દેહબુદ્ધિ, અને દેહમાં આત્મબુદ્ધિ એવા પ્રકારે જે વિપર્યાય આવ્યો આવે છે, તે આત્મા અને દેહ બન્ને નિત્ય સ્વભાવી પદાર્થો છે, એવું સમ્યક્દર્શન થતાં, દૂર થઈ જાય છે.

જૈનદર્શને જેમ આત્મા અને કર્મનો સંબંધ અનાદિનો માન્યો છે તેમ જાગ્રતતા સર્વ ભાવો પણ અનાદિ છે એમ સ્વીકારેલ છે. આ વાતની પ્રતીતિ હવે વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) ના પ્રભાવ પછી થવા લાગી છે. અઘરિયર્થત જનસમૂહમાં એવી ખ્રીતિ ગ્રાસી આવતી હતી કે, ઇશ્વરે આ સદગતી રચના આ બટના કરી છે. હજુ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ધણુંજ અપુરું હોવાથી તેનો (વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો) પ્રભાવ હજુ

સુધી આવે. પ્રમત્ત થયો નથી કે જેથી આ ખ્રીતિ સર્વથા દૂર થાય. જૈન એ એકજ દર્શન છે કે જેણે જાગ્રત અને તેના ભાવો અનાદિ કહ્યા છે. મિથ્યાજ્ઞાન અથવા અસમ્યક્દર્શનનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ નિરખવાને માટે આ ખ્રીતિજ ખસ છે. જૈન એકજ સિદ્ધાંતમાં આ પ્રસંગનું યથારિથત નિરૂપણ કર્યું છે; અને તે આ રીતે: “જે વસ્તુ વર્તમાન કાળને વિષે છે તે વસ્તુ ભૂતકાળમાં પણ હતી; અને ભવિષ્યકાળમાં પણ હોવી જોઈએ. ભવે પછી રૂપાન્તર થયેલ હોય; પણ મૂળ વસ્તુ તો હોવીજ જોઈએ.” આર વગે એક પદાર્થનું હોવાપણું છે તો તેનું હોવાપણું આર વાગ્યા પહેલાં અને આર વાગ્યા પછી પણ હોવું જોઈએ. ભવે પછી તે રૂપાન્તર પામેલ હોય. અત્રે આર વાગ્યાનો સમય વર્તમાનકાળ તરીકે કહ્યો છે; આર વાગ્યા પહેલાંનો ‘ભૂત’ તરીકે અને આર વાગ્યા પછીનો ‘ભવિ’ તરીકે કહ્યેલ છે, જેમ આર વાગે મનુષ્યાદેહની સ્થિતિ જોવામાં આવી; તે પહેલાંના સમયે તેની સ્થિતિ જોવાનાં ન આવી હોય, તેમજ આર વાગ્યા પછી તેનો વિવ્રય થઈ ગયેલો જણાય, છતાં તેની સ્થિતિ ત્રણે કાળમાં હોવી જ જોઈએ; કેમકે આર વાગ્યા પહેલાં સ્થિતિ હતી, પરંતુ તે ખીજ આકારે હતી, તેમ જ આર વાગ્યા પછી વિવ્રય થયો જણાય છે, છતાં તે દેહના પરમાણુઓનો નાશ થયો નથી, પરંતુ તે પરમાણુઓ છુટા પડી ગયા છે. આ વાતની પ્રતીતિ જૈનદર્શને મુળથી સ્વીકારેલ અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રે હમણા સ્વીકારેલ “કોષ વસ્તુ નવી ઉત્પન્ન થતી નથી કે, કે.ઇ વસ્તુનો નાશ નથી થતો; રૂપાન્તર પરિણામ થાય છે” એ સિદ્ધાંત વિચારવાથી થશે; અને આ વિચારણાથી “ઉત્પત્તિનિયમ” (Law of Creation) નું મૂલ્ય શૂન્યતામાં છે એમ નિશ્ચિત થશે. જો જૈનનો આ સિદ્ધાંત પ્રતીત થયો હોત, તો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થવાની કલ્પન

ધણા કાળથી નીકળી ગઇ હોત. ‘ભૂસ્તરવિદ્યા’ (Geology) હવે શીખવે છે કે, સૃષ્ટિ અનાદિની હોતી જઇએ; પણ જૈનશાસ્ત્રે, તો તે સદૃશ વર્ષો પહેલાં સમગ્રવ્યુત્પત્તિ. જૈનનો “જે વસ્તુ વર્તમાનકાળે હોય તે વસ્તુ ભૂતકાળમાં હોતી જોઇએ, અને ભવિષ્યમાં પણ હોતી જોઇએ” એ સિદ્ધાંત જગતને ‘અનાદિ અનંત’ સિદ્ધ કરે છે.

આત્મા અને કર્મનો અનાદિનો સંબંધ છે એમ દર્શાવતાં અત્રે અનાદિથી જગત અને તેના ભાવો વર્તે છે એમ જે કહ્યું તે વાતની પ્રાધિક્ષતતા નથી. અત્રે તે વાત પ્રસંગવશત્ લખી છે.

એમ શંકા થાયેલ્ય છે કે, આત્માને કર્મની સાથે અનાદિનો સંબંધ છે તે સંબંધ કેમ નિવૃત્ત થાય? તેનું સમાધાન ૧૧૫ થી ૧૧૭ માં દોહરા સુત્રોનું વસ્તુસ્વરૂપ વિચાર્યાથી થાય છે. આ દોહરામાં કહ્યું છે કે—

૧૧૫. જ્ઞે દેહાધ્યાસ તો, નહીં કર્ત્તા તું કર્મ;
નહીં ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ.
૧૧૬. એ જ ધર્મથી મોક્ષ ક્ષે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ;

અનંતદર્શન જ્ઞાન તું, અધ્યાવાધ સ્વરૂપ.
૧૧૭. શુદ્ધ. શુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, સ્વયં જ્યોતિ સુલધામ;

વીજું કહીએ કેટલું? કર વિચાર તો પામ.

શ્રીમાન રાજચંદ્રે આ પદોનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે:—“હે શિષ્ય! દેહમાં જે આત્મતા મનાઇ છે, અને તેને લીધે સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વમાં અકર્મમત્વપણું વર્તે છે, તે આત્મતા જો આત્મામાંજ મનાય, અને તે દેહાધ્યાસ એટલે દેહમાં આત્મશુદ્ધિ તથા આત્મામાં દેહ શુદ્ધિ છે તે છુટે, તો તું કર્મનો કર્તા પણ નથી, અને ભોક્તા પણ નથી, એજ ધર્મનો મર્મ છે. (૧૧૫) એજ ધર્મથી મોક્ષ છે, અને તુંજ મોક્ષસ્વરૂપ છો, અર્થાત્ શુદ્ધ

આત્મપદ એજ મોક્ષ છે. તું અનંત જ્ઞાન, દર્શન તથા સુખ સ્વરૂપ છો. (૧૧૬) તું દેહાદિક સર્વ પ્રકારોથી જૂદો છે, કોઇમાં આત્મદ્રવ્ય-ભગતું નથી, કોઇ તેમાં ભગતું નથી; દ્રવ્યે દ્રવ્ય પરમાર્થથી સંભવ મિત્ર છે. માટે તું શુદ્ધ છો, બોધસ્વરૂપ છો, ચૈતન્ય-પ્રદેશાત્મક છો, સ્વયંજ્યોતિ એટલે કોઇ પણ તેને પ્રકાશતું નથી, સ્વભાવેજ તું પ્રકાશ-સ્વરૂપ છો, અને અધ્યાવાધ સુખતું ધામ છો. બીજું કેટલું કહીએ? અથવા, કહ્યું શું કહેવું? તુંકમાં એટલુંજ કહીએ છીએ કે, જે વિચાર કર, તો તે પદને પામીશ (૧૧૭).”

જો દેહાધ્યાસ ટળે, તો પ્રત્યેક આત્મા, શ્રીજિનની પેઠે, મોક્ષસ્વરૂપ, અનંતજ્ઞાનદર્શન તથા સુખસ્વરૂપ, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, ચૈતન્યઘન, સ્વયંજ્યોતિ, અને અધ્યાવાધ સુખતું ધામ છે એવું દર કારણના માટે આ સ્થળે ગ્રંથ-કર્તાપ્રણેતા ભાગ્યવશતઃ તથા પ્રકારની જગતિ-વાળી કરી છે. અનાદિનો આત્માની સાથેનો કર્મસંબંધ કેમ નિવૃત્ત થાય એ આ દોહરા-પરથી જે પ્રકારે જણી શકાય છે તે પ્રકાર આ છે:—

પ્રથમ, ‘હવ’ ‘પુદ્ગલપરમાણુ’ ‘ધર્મ’, ‘અવર્મ’ ‘આકાશ’ અને ‘કાળ’ એ છ દ્રવ્યો જણાવ્યાં છે. તે દ્રવ્યો જો કે એક બીજામાં પ્રવેશ કરે છે, એકમેકને અવકાશ આપે છે, એકમેક મળી જાય છે, અને જૂદાં પડે છે; પણ પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી, (જુઓ, શ્રીમાન કુંદકુંદાચાર્ય પ્રણીત ‘પંચાસ્તિકાયા’ નામક ગ્રંથ) એટલે જેમ શ્રીમાન રાજચંદ્રે ૧૧૬ માં દોહરામાં કહ્યું છે, તેમ આત્મા પોતાના જ્ઞાન-સ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી, કે પુદ્ગલપર-માણુ પોતાના જડ સ્વભાવનો ત્યાગ કરતો નથી. પ્રત્યેકે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વભાવમાં રમાણુ કરે છે. આત્મા અને કર્મનો

સંબંધ છતાં આત્મા પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવમાં અને પુદ્ગલપરમાણુરૂપ કર્મ પોતાના જડ સ્વભાવમાં વર્તે છે. આમ હોવાથી આત્માને વાસ્તવમાં પોતાના જ્ઞાનસ્વભાવનો કર્તા, ભોક્તા, માનવો જોઈએ; છતાં આત્માને કર્મનો કર્તા કહેલ છે તેનો હેતુ આ છે: આત્માને અનાદિથી દેહ સંબંધી જે વિપર્યાસ છે તેને લઈને આત્મા એમ માને છે, અથવા ભાવે છે, કે દેહ અને તેનાં કર્યો જે મારાં છે, આવું જે માનવું અથવા ભાવવું (ભાવના કરવી) તેથી તે તે પ્રકારના પુદ્ગલપરમાણુરૂપ કર્મો પોતપોતાની જાતિના નૂતન પુદ્ગલોનો સંચય કરે છે; જે પછી પોતપોતાના સ્વભાવાનુસાર પરિણમે છે. જ્યારે આત્માને દેહ સંબંધીનો વિપર્યાસ મટી જાય છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શન થાય છે કે “હું જ્ઞાનમય છું; અને દેહાદિરૂપ પુદ્ગલપરમાણુઓ મારાથી અન્ય છે.” આવું જ્યારે સમ્યગ્દર્શન આત્માને થાય છે ત્યારે પોતાના ચારિત્રરૂપ ગુણવર્તે પૂર્વે એકત્ર કરેલ કર્મોને સર્વથા ખપાવી કાય કરે છે; (કર્મો કેમ કાય કરી શકાય તે સંબંધી ૧૦૩-૧૦૪ માં દોહરામાં વિવેચન આપ્યું છે.) અને નૂતન કર્મો બાંધતો નથી. આવું સમ્યગ્દર્શન થવાથી સમ્યક્ ચારિત્રદારાએ પૂર્વનિષ્પન્ન કર્મો સર્વથા ખપે છે, અને નવાં કર્મો (અર્થાત્ નૂતન દેહ) નો સંબંધ થતો નથી; અને નૂતન કર્મનો સંબંધ ન થવો, તે આત્મા અને કર્મના સંબંધની નિવૃત્તિ છે. જૈન કર્મને આત્માની સાથેનો સંબંધ ટોચ ન્યાયે અનાદિ-શાંત કલ્પો છે તે ન્યાય આ કલ્પો તે છે. ૧૧૮ માં દોહરામાં ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેનો સંવાદ પૂર્ણ કરતાં ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે, જે જે જ્ઞાનીઓ થઈ ગયા છે તે સર્વેનો આત્માની મુક્તિ સંબંધી આ એકજ પ્રકારનો નિશ્ચય છે. એમ જે કહ્યું છે કે,

નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનોનો, આવી અત્ર સમાય;
ધરો મૌનતા એમ કહી, સહજ સમાધિમાંય.

તેમાં “ધરી મૌનતા એમ કહી, સહજ-સમાધિમાંય” તેનો અર્થ અતિ ગંભીર હોઈ બહુ વિચારવાયોગ્ય છે. ગ્રંથકારે તેનો અર્થ એમ કર્યો છે કે, “એમ કહીને સન્દુર મૌનતા ધરીને સહજ સમાધિમાં સ્થિત થય; અર્થાત્ વાણીયોગની અપ્રવૃત્તિ કરી.” આ વાક્યોપરથી સહજ એમ પ્રશ્ન થાય છે કે, એવા સદ્ગુરુ કયા ગણવા કે જે સહજ સમાધિના પાત્ર છે; અથવા જેની વાણી અપ્રવૃત્ત થવાને પાત્ર છે? ઉપર યોગ્ય ગુણસ્થાનક અને તેનાં સ્વરૂપ દર્શાવેલ છે. તેની સાથે એમ પણ કહેવાઈ ગયું છે કે, તેરમા અને યોગ્યમા ગુણસ્થાનકે અનુભવ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ સમાનજ છે; ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે, તેરમા ‘સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે’ કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છતાં મન, વચન અને કાયાનો યોગ હોય છે; જ્યારે યોગ્યમા ‘અયોગીકેવલી-ગુણસ્થાનકે’ એ યોગ નથી હોતો. જ્યારે મન, વચન અને કાયાનો યોગ હોતો નથી, એટલે વાણીયોગની અપ્રવૃત્તિ થાય છે; અને સહજસમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ દોહરાની જે યોજના કરવામાં આવી છે તેપરથી નિદિત થાય છે કે, સહજસમાધિ થવા પુર્વેની જે સ્થિતિ તે સ્થિતિએથી સદ્ગુરુએ આ ઉપદેશ કર્યો છે. આ સ્થિતિ કઈ? તેરમું ‘સયોગીકેવલીગુણસ્થાનક.’ શ્રીજીનેશ્વરોએ આપણા પ્રત્યે પરમ કૃપા કરી પોતાના તીર્થંકરકર્મ ભોગવવા નિમિત્તે જે આત્મકલ્યાણનો ઉપદેશ કર્યો છે તે આ તેરમા ‘સયોગીકેવલીગુણસ્થાનકે’ થી કર્યો છે, કે જે ગુણસ્થાનક પછીનું તરતજનું ગુણસ્થાનક સહજસમાધિ માટેનું ‘અયોગીકેવલીગુણસ્થાનક’ છે. ગ્રંથકારેનો આશય આપરથી એમ અનુમાનવામાં આવે કે, આ ગુરુ-શિષ્યના સંવાદમાં જે ગુરુ કદપ-વામાં આપ્યા છે તે શ્રી અહીં છે; તો તે

સત્યરૂપ ગણવાનો સંભવ ધારી શકાય.

આ લેખના પ્રારંભમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, શ્રીમાન રાજચંદ્રને પ્રત્યક્ષ સદ્ગુણો યોગ તો બન્યા નહોતો; અને તેઓએ સદ્ગુણનું આરોપણ શ્રી જીનને વિષે કર્યું હોવાનો સંભવ છે તે આ પ્રસંગથી વિશેષ દઢ થવા યોગ્ય છે. આ વાત વિશેષ દ્રષ્ટિથી છે; સામાન્ય દ્રષ્ટિએ તો એમ ગણાય કે સદ્ગુણ (કે જોનાં લક્ષણો પૂર્વે કહેવાઈ ગયેલ છે) એ શિષ્ય પ્રત્યે એમ કહ્યું છે કે, જે ઉપર્યુક્ત યોષ ગ્રહણ કરવામાં આવે, તો સદ્ગુણને મોક્ષ માર્ગ માટે વિશેષ કહેવાનું કંઈ રહેતું નથી; કેમકે આત્મજ્ઞાનનો સર્વ સાર તેમાં આવી જાય છે.

૧૧૯ મા દોહરાથી તે ૧૨૭ મા દોહરા સુધીમાં “ શિષ્યયોષમીજપ્રાપ્તિકથન ” એ પ્રકારનો વિભાગ છે. “ યોષમીજપ્રાપ્તિ ” એને કહેવામાં આવે છે કે, જ્યારે આત્મા સંબંધીનો ઉપર્યુક્ત વાસ્તવિક યોષ થાય. ‘ યોષમીજપ્રાપ્તિ ’ ને બીજું નામ ‘ સમ્યગ્દર્શન ’ પણ આપી શકાય. ‘ યોષમીજપ્રાપ્તિ ’ અથવા ‘ સમ્યગ્દર્શન ’ થતાં આત્માને અપૂર્વ જ્ઞાન આવે છે; અને પોતાનું સ્વરૂપ પોતાને વિષે યથાર્થ જાણે છે. દેહાત્મ બુદ્ધિરૂપ અજ્ઞાન દુર થાય છે; પોતાનું સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અમર, અમર, અવિનાશી અને દેહથી સ્પર્શ જુદું જાણે છે. વળી, જ્યાં વિભાવ (મીથ્યાદર્શન) વર્તે છે, ત્યાં મુખ્ય નય—(મુખ્યનય ‘ વ્યવહારનય ’ ને માટે વાપરેલો જણાય છે,) થી કર્મનું કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું છે; પરંતુ હવે (સમ્યગ્દર્શન થતાં) ‘ આત્મસ્વભાવમાં વૃત્તિ વહી તેથી આત્મા અકર્તા થયો; અથવા આત્મપારણામ જે શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેનો નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપે કર્તા ભોક્તા થયો ’ એમ ૧૧૯ થી ૧૨૨ મા દોહરામાં સદ્ગુણો શિષ્ય ઉપકાર

માનતો હોય તેવા આકારમાં જણાવી આત્માને સમ્યગ્દર્શન થતાં જે અનુભવ થાય છે તે દર્શાવેલ છે.

નિજશુદ્ધતા એજ મોક્ષ મોક્ષ છે; અને જે વડે તે પમાય તે મોક્ષનો માર્ગ છે; અને તેજ નિઝંચ—જૈનનો સકળ માર્ગ છે; એમ ૧૨૩ મા દોહરામાં જણાવ્યું છે.

૧૨૪ થી ૧૨૭ મા દોહરામાં સદ્ગુણે મોક્ષમાર્ગ બતાવવારૂપ જે કરેલા કરી તે અર્થે તેમનો અત્યંત ઉદ્ઘાસપૂર્વક આભાર માની બતાવ્યો છે. આભાર માનવા અર્થે જે શબ્દરચના કરી છે તેનું અર્થગંભીરું કેવું મનોરંજક છે તે નીચેથી જણાશે:—

૧૨૫. અહો ! અહો ! શ્રીસદ્ગુણ, કરુણાસિંધુ અપાર;

આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો !

ઉપકાર.

૧૨૬. હું પ્રભુચરણ કને ધ્રં? આત્માથી સૌ હીન.

તે તો પ્રભુ આપિયો; વર્તું ચરણાધીન.

૧૨૬. આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુઆધીન, દાસ, દાસ, હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન.

૧૨૭. ષટ્સ્થાનક સમજાવીને, મિત્ર બતાવ્યો આપ:

મ્યાનથકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ.

અમાપ ઉપકાર, ક્યા કારણથી શ્રીસદ્ગુણથી થયો છે તે ૧૨૭ મા દોહરામાં જણાવ્યું છે. આત્મા અને તરવાર બન્ને ભિન્ન છે તેની પેઠે આત્મા અને દેહ બન્ને ભિન્ન છે એવું આ છ પદને વિષે વિવેચન કરી બતાવ્યું છે તે અમાપ ઉપકાર છે. આત્મા અને દેહની ભિન્નતા ન જણવાના કારણે સંસારઅટવિ માં પરિત્રમણ થતું હતું તે, આત્મા અને દેહનું ભિન્નપણું બતાવવાથી અટક્યું. સદ્ગુણની આ પરમ કરેલા છે; અને આ કારણેજ કરેલાના સિંધુસમાન સદ્ગુણે ૧૨૪ મા દોહરા

માં કહેલ છે. કોઈ આપણા પ્રત્યે ઉપકાર કરે તેનો બદલો વાળવો જોઈએ એ કર્તવ્યક્રમ છે. વળી જીજ્ઞે ક્રમ એવો છે કે, આપણને અમુક ચીજ કોઈએ આપી; આપણે તે આપના રને બદલામાં તે મળેલી ચીજ આપતા નથી; કારણકે તેમ કરવામાં વિશેષતા શું? એ તો એ ની હતી ને એને પાછી આપવી છે. આ કારણે આપણે આપણી યથાશક્તિ બદલાની ચીજ આપીએ છીએ. શ્રીસદ્ગુરુએ વાર્તાવિક્રીતે અત્ર આત્મા આપેલ છે, કારણ કે શિષ્યને, તો મિથ્યાદર્શન હતું તે કારણે આત્મા તો હોવાપણાનું જ ભાન નહોતું. શ્રીસદ્ગુરુએ તેનું ભાન કરાવ્યું એટલે શબ્દપર્યાયમાં કહીએ તો આત્મા આપ્યા સમાનજ છે. આ આત્મા રૂપી પદાર્થના શ્રીસદ્ગુરુ તો આપનાર છે, એટલે તેઓના ઉપકારના બદલામાં તેઓએ આપેલ પદાર્થ તો ઉપયુક્ત ન્યાયે કયાંથીજ અપાય? જે તે શિવાય કંઈ અર્પણ કરવામાં આવે, તો તો વિશેષતા કહેવાય. હવે શિષ્ય પોતા તરફથી આપવું શું? ઉત્તમોત્તમ એવો આત્મા રૂપ પદાર્થ તો શ્રીસદ્ગુરુએ આપેલ છે. (શ્રી નિર્ગ્રંથપ્રવચન છે કે “જેણે આત્મા જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું,” એટલે આત્મા એ ઉત્તમોત્તમ પદાર્થ છે,) આ કારણથી શિષ્ય આત્મા કરતાં વિશેષતાવાળો પદાર્થ તો ન આપી શકે, પરંતુ તેથી ન્યૂનતાવાળો પદાર્થ આપી શકે. શિષ્ય પોતાપરના અપાર ઉપકારના ભારના કારણે ૧૨૬ માં દોહરામાં એટલા માટે રહે છે કે, ‘ઉત્તમોત્તમ એવો આત્મારૂપી પદાર્થ તો આપ શ્રીએ આપ્યો છે’ એટલે હું મારી યથાશક્તિ આપનો જેનાથી બદલો વાળી શકું, તે દેહાદિ બધા પદાર્થો તો આત્માથી હીન છે. તે સંઘળા હું આપને અર્પણ કરું તો પણ બદલો ન જોઈ શકું. અહીં દેહાર્પણ કરવાપર ભાર મુકવાનો ઉદ્દેશ નથી; અહીં તો સદ્ગુરુએ જે અમાપ ઉપકાર કર્યો છે તેનો બદલો કોઈ રીતે વાળી શકાય એવું છેજ નહીં, એવું મ

હવે સ્તવવાનો હેતુ છે. ૧૨૫ માં દોહરાના પહેલા ચરણમાં એમ જો કહ્યું છે કે,

શું પ્રમુચરણ કને ધરું?

તેથી શ્રીમાન રાજચરે એમ કહે છે કે, એવું સમજવાનું નથી કે, શ્રીસદ્ગુરુને શિષ્યના બદલાની કિંચિત્પાત્ર ઇચ્છા હોય છે; કેમકે સદ્ગુરુ તો પરમ નિષ્કામ હોય છે; તેઓ એક નિષ્કામ કરુણાચીજ માત્ર ઉપદેશના આપનાર છે. આ ઉપકાર વચન કહેવાનો શિષ્યનો ધર્મ હોવાથી કહેલ છે.

અંથનો ઉપસંહાર ૧૨૮ માં દોહરાથી તે ૧૪૨ માં દોહરા સુધીમાં કરવામાં આવ્યો છે. ૧૨૮ માં દોહરામાં એમ કહ્યું છે કે, **દર્શનષ્ટે સમાય છે, આષ્ટ સ્થાનકમાંહિ; વિચારતાં વિસ્તારથી, સંશય રહે ન કાંઈ.**

ઉપર સમાલોચના કરવામાં આવી તેપરથી જોઈ શકાયું હશે કે, અંથકર્તા કહે છે; તેમ વિસ્તારપૂર્વક વિચાર્યોથી આ છ પદમાં છએ દર્શનોનો સમાસ થઈ ગય છે; એટલુંજ નહિ, પણ પ્રસિદ્ધ એવાં છ દર્શનોમાં અંતર્ગત થતા જૂઠા જૂઠા અનેક અભિપ્રયોનો સમાવેશ આ છ પદને વિષે થાય છે.

૧૨૮ માં દોહરામાં મોટામાં મોટો વ્યાખિ કર્યો? તેને માટે નિપુણ વૈદ્ય કાણુ? તેને માટે પથ્ય શું અને તેનું આપણ શું? એ વાતનો પ્રસંગ લઈ કહ્યું છે કે,

એ નવીન કહેવાનું નથી કે, આત્માની પ્રતીતિના અભાવે શરીરને વિષે જે વિપર્યાસ થઈ ગયો છે તે જોવો એક પણ રોગ છે નહીં. જોઆને આત્માની પ્રતીતિ છે તેઓ સુખદુઃખનું વેદન જેવી સમતાપૂર્વક કરી શકે છે તેવી સમતાપૂર્વક દેહને વિષેજ જેણે સર્વસ્વ માન્યું છે એવા જડવાદીઓ કોઈ પણ કાળે કરી શકવાના નથી. આ કારણે અંથકારે પૂર્વ પુરૂષની પરંપરા અનુભવપૂર્વક આ બ્રાંતિને સર્વથી અનિષ્ટ રોગરૂપ કહેલ છે. એ પણ ખરું છે કે, જેમ શરિર વ્યાધિઓને માટે

નિપુણ વૈદ્યની જરૂર છે, તેમ આત્મવ્યાધિને માટે વસ્તુ પામેલા એવા સદ્ગુરુરૂપ વૈદ્યની જરૂર છે. વ્યાધિનું જ્ઞાન થાય, તે વ્યાધિ દુર-કર્તા વૈદ્ય મળે, પરંતુ જેને વ્યાધિ છે તે પથ્ય એવે નહીં, તો તે વ્યાધિ દુર થતો નથી તેમ આત્માની બ્રાંતિરૂપ રોગ ટાળવાને માટે પ-થ્યની જરૂર છે. એ પથ્ય તે ગુરુઆત્મા છે. ગુરુ આત્માને પથ્ય કહેવાનો હેતુ એ છે કે, જેમ વ્યાધિ જવા માટેની વૈદ્યની સૂચના બરા-બર વિચારપુર્વક થઈ હોય તેમ ગુરુ પણ એ આત્મબ્રાંતિના વ્યાધિને દૂર કરવા અર્થે જે સૂચનાઓ (આત્મા) કરે છે તે સમ્યગ્ વિચાર પુર્વક હોવાયોગ્ય છે. વિચાર અને નિ-દિધ્યાસન એ આ રોગને માટે આપઘ છે એ વાત પ્રસિદ્ધજ છે. પુરુષાર્થનું માહાત્મ્ય ૧૩૦ મા દોહરામાં પ્રગટ કર્યું છે, અને જેઓ એમ કહે છે કે, ભવસ્થિતિ પુરુષ થયે એની મેળે મોક્ષ થશે, એટલે કે જેટલા ભવ લખ્યા હશે તેટલા થશે એમ જેઓ કહી પુરુષાર્થનો અના-દર કરે છે તેઓને જગતિ આપી કહે છે કે આમ માની બેસી પુરુષાર્થ નહિ કરો, તો આત્માર્થનું છેદન થશે.

પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે કે, જૈનમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એવા બે પ્રકારના નય કહેલ છે. આત્મા અખંધ, અસંગ, સિદ્ધ છે એવું જે ન્યાયપુર્વક કહેવામાં આવે છે તે નિશ્ચયનય છે. નિશ્ચયનયે આ પ્રકારનું આત્માનું સ્વરૂપ છતાં, તેને અનાદિનો કર્મ સંબંધ છે, અને તે કર્મનો સંબંધ સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યકચારિત્રરૂપ રતનત્રયપુર્વક નિવૃત્ત કરવો જો-ઈએ એવું જે નય બતાવે છે તે ‘વ્યવહારનય’ છે. વેદાંતાદિ દર્શનો આત્માને અસંગ, અખંધ અને સિદ્ધ છે એવું જેમ માને છે; તેમજ નિશ્ચયનયે જૈનદર્શન પણ માને છે, જેમ વેદાંતાદિ દર્શનો પોતાનું સ્વરૂપ ‘માયા’ને લઇને સમજાવું નથી એમ કહે છે, તેમ જૈન પણ

માને છે કે મિથ્યા દર્શનને લઇને આત્માને પોતાનું વાસ્તવીક સ્વરૂપ સમજાવું નથી. જૈન અને વેદમાં ભેદ ત્યાં પડે છે કે જ્યાં વેદાંત એમ કહે છે કે આત્માને જે માયાને લઇને પોતાનું સ્વરૂપ સમજાવું નથી તે માયા જણાય તો આત્મા મુક્ત થાય છે. ‘માયા’ શબ્દની વ્યાખ્યા અનુકુળતા પ્રમાણે જેટલી વિશાળ કરવાની જરૂર જણાય એટલી કરવામાં આવે છે; એટલે વેદાંતદર્શનની વસ્તુ રિથતિના નિર્ધાર પર અંકુશ રાખી શકાયો સંભવનીય નથી, તથાપિ આટલું તો નિર્વિવાદ છે કે જેમ જૈનદર્શન કહે છે કે, મિથ્યાદર્શન ગયાં છતાં પૂર્વે બાંધલાં કર્મો ભોગવવાંજ જોઈએ-જેમ શ્રીકૃષ્ણભગવાનને મિથ્યા દર્શન ગયાં છતાં પૂર્વે બાંધલાં કર્મો માટે નરકાદી અવસ્થાઓ વર્તમાન-માં ભોગવવી પડે છે અને તે અવસ્થાઓ ભોગવાઈ રહ્યાં, મિથ્યાદર્શન જઇને ઉત્પન્ન થયેલ સમ્યગ્દર્શ-નના કારણે સમ્યક ચારિત્રપુર્વક વર્તના કર્યેથી આવતી ચતુર્વિંશતિમાં તીર્થંકર થશે-તેમ વેદાંત સ્પષ્ટપણે કહેતું હોય એમ તેની પ્રવૃત્તિ પરથી જણાવું નથી. વેદાંતના કહેવાનો આશય કદાચ ન સમજાવતો હોય અને તેથી અન્યથા સમજાવું હોય, તે જૂદી વાત, બાકી તેની પ્રવૃત્તિપરથી તો એમ લાગે છે કે કેમ જાણે તેઓ એમ માનતા હોય કે માયા (મિથ્યાદર્શન) જણાયે, પૂર્વે કરેલાં કર્મોનો ક્ષય કરવાનું રહેતું ન હોય. આ સ્થળે જૈન અને વેદાંતના ભેદ સંબંધીનું છે. વેદાંતમાં માયા જણાયે તરતજ મોક્ષ થયાના દાખલાઓ અનેક મળી શકશે, પણ એવા દાખલા મળશે કે, મિથ્યાદર્શન ગયા છતાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોનું ફલ ભોગવવા માટે, અનેક ભવો કાઢને પણ ભોગવવા પડ્યા હોય? તે ગમે તેમ હો; પરંતુ ચાક્રસ છે કે, જેમ વે-દાંતમાં “હું એક બ્રહ્મ છું” એવું પોતાને જ્ઞાન થયેલું માનનારા અને પોતાને માયામુક્ત થયેલ જણનારા શ્રવે પોતાને પછી સાધન

કરવાની જરૂર રહેતી નથી એવું માની બેસે છે, તેમ જૈનમાં પણ ઉપર્યુક્ત નિશ્ચયનયને માનનારા, પોતાને સાધનાદિની જરૂર નથી એમ માની નિરંકુશ જીવન ગાળે છે, અને પોતાને જીવન-મુક્ત માને છે એવા પણ જીવે નથી. આવા જીવેને ત્યાગાદિ સાધનોની આવશ્યકતા અર્થે સાધન રાખવાના હેતુથી ૧૩૧ માં દોહરામાં શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે કહ્યું છે કે, નિશ્ચય વાળી સાંમઠ્ઠી, સાધન તજવાં ન હોય; નિશ્ચય રાણી લક્ષમાં, સાધન કરવાં સોય.

આ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' માં નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બન્ને નયનું નિરૂપણ છે. બન્નેમાંથી કાંઈ પણ એક નયને પરાવીન ન થવાનું સૂચવતાં, અને બન્નેને યુગપદ્માવે અનુસરવાનું કહેતાં ૧૩૨ માં દોહરામાં જણાવ્યું છે કે, નય નિશ્ચય એકાંતથી, આમાં નથી કહેલ; એકાંતે વ્યવહાર નહીં, વચ્ચે સાથ રહેલ.

વ્યવહાર અને નિશ્ચય કોને કહેવા તે ૧૩૩ માં દોહરામાં કહેલ છે. ગચ્છ, સમુદાય અથવા મતમાં પોતાપણાની ખુદ્દિ એ કાંઈ સદ્વ્યવહાર નથી. અગાઉ આત્માથીના લક્ષણોમાં, અને છટ્ટા મોક્ષોપાયના પદમાં કહ્યા તે જ્ઞાન-સુના લક્ષણોમાં, કહ્યા પ્રમાણેની વર્તના તે સદ્વ્યવહાર છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે તો ગચ્છ, મતભેદની કલ્પનાને તે સદ્વ્યવહાર નથી એમ માત્ર કહી, આ ઘણી જ મૃદુ ભાષામાં ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર, માન નહીં નિજરૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર.

અપ્રશસેલ છે, પરંતુ પરમઆત્મજ્ઞાની શ્રીમાન આનંદધનજીએ, તો ગચ્છના ભેદમાં આગ્રહ ધરાવનારાઓ પ્રત્યે બહુજ પરોમે-પકારક તીવ્રતા વાપરતાં કહ્યું છે કે,

ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નીહાલતાં,
તત્ત્વની વાત કરતાં ન લાજે.
ઉદરભરણાદિ નેજ કાજ કરતાં થકા,
મોહ નહિયા કલિકાલ રાજે.

આ ૧૩૩ માં દોહરાની બીજી લીટીમાં નિશ્ચય કયો સારભૂત ગણવો યોગ્ય છે તે કહ્યું છે. પોતાને અસંગ કે અખંધ માનવાથી નહીં, પણ પોતાને અસંગ, અખંધ કરવાથી નિશ્ચય સચવાય એમ ગ્રંથકારે કહેલ છે.

ભૂતકાળે થઈ ગયેલા જ્ઞાની પુરષોનું વિદ્ય-માન જ્ઞાની પુરષો છે. તેમનું અને ભવિષ્યમાં થનારા જ્ઞાની પુરષોનું મોક્ષમાર્ગ માટે એક જ પ્રકારનું કથન છે એમ ૧૩૪ માં દોહરામાં કહ્યું છે. મોક્ષનો માર્ગ એકજ છે એમ કહેતાં સંવત ૧૯૬૪ માં શ્રીમાને એક લેખ-માં કહ્યું છે કે,

આગલ જ્ઞાની થઈ ગયા, વર્તમાનમાં હોય; થાશે કાલ ભવિષ્યમાં, માર્ગભેદ નહીં કોય “ મોક્ષના માર્ગ બે નથી. જે જે પુરષો મોક્ષરૂપ પરમશાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સત્ત્વના સત્પુરુષો એકજ માર્ગેથી પામ્યા છે. વર્તમાનકાળે પણ તેથીજ પામે છે; ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી; ભેદભેદ નથી; માન્યામાન્ય નથી, તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તથા તે સ્થિરમાર્ગ છે; અને સ્વાભાવિક શાંતિ સ્વરૂપ છે. સર્વકાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. માર્ગના મમને પામ્યા વિના કાલ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી. વર્તમાનકાળે પામતા નથી, અને ભવિષ્યકાળે પામશે નહીં. શ્રીજિને સહસ્ર ક્રિયાઓ અને સહસ્ર ઉપદેશો એ એકજ માર્ગ આપવા માટે કહ્યા છે; ને તે માર્ગને અર્થે તે ક્રિયાઓ અને ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો તે ફળ છે, અને એ માર્ગને ભૂલી જઈ તે ક્રિયાઓ, અને તે ઉપદેશો ગ્રહણ થાય, તો તે સૌ નિષ્ફળ છે. શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્પા તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે; જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, તે વાટેથી શ્રીમહાવીર તર્પા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણિમાં, ગમે તે યોગમાં જ્યારે પામશે ત્યારે

પવિત્ર, શાશ્વત, સત્યદના અનંત અતીન્દ્રિય સુ-
ખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે
સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહિ મેળવવાથી
ભવ્ય પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યાં છે,
તથા અટકશે, અને અટક્યાં હતાં. કોઇ પણ
ધર્મસંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દે,
એકાગ્રભાવથી સમ્યક્યોગે એજ માર્ગ સં-
શોધન કરવાને! છે. વિશેષ શું કહેવું? તે
માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મતત્ત્વપ્રાપ્તિ પુરૂષ-
નિર્ઝંચ આત્મા જ્યારે યોગ્યતા ગણીને આ-
ત્મતત્ત્વ અર્પણ-ઉદય આપશે, ત્યારેજ તે પ્રાપ્ત
થશે, ત્યારેજ તેની વાટ મળશે; ત્યારેજ તે
મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી કોઇ મોક્ષ
પામ્યા નથી; વિચારીને જેણે મતભેદને દાખ્યો,
તે અતંત્રૃત્તિને પામી ક્રમે કરી શાશ્વતમોક્ષને
પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે.”

સર્વ જીવ આત્મસત્તાએ તો સમાન છે,
તથાપિ સમ્યક્ વસ્તુ જાણવાના અભાવે સંસાર-
રૂપચક્રમણ કરે છે. જો ખરું સમજાય, તો
પૂર્વે જેઓ સિદ્ધિપદને પામ્યા છે, તેઓની
પેઠે જીવો તે સિદ્ધિપદને પામી શકે. આ સા-
માન્યવચન છે. આ વાત શ્રીજિનસિદ્ધાંતમાં
‘ભવ્ય’ અને ‘અભવ્ય’ જીવોની ગતિસ્થિ-
તિવિષે કહ્યું છે તેને બાધક ગણવાની નથી,
કેમકે જેમ શ્રીમાન રાજચક્રે કહ્યું છે કે,—

—સર્વ જીવ છે સિદ્ધ સમ, જે સમ જે તે થાય;

તેમ સર્વ જૈનતત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.
“સિદ્ધપ્રાપ્ત.” માં કહ્યું છે કે—

જારિલ સિદ્ધ સહાવો । તારિ સહાવો
સવ્વજીવાણાં ॥

તહા સિદ્ધંત રહ । કાયવ્વા મચ્ચ જીવેહિ ॥

“જેવું સિદ્ધ ભગવાનનું આત્મસ્વરૂપ
છે, તેવું સર્વ જીવોનું આત્મસ્વરૂપ છે; તે માટે
ભવ્ય જીવોએ સિદ્ધત્વને વિષે રૂચિ કરવી.”

આત્મસત્તાએ સર્વ જીવો સમાન છતાં
જેઓએ આત્મસ્વરૂપ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી નથી

તેઓ કેમ પ્રાપ્ત કરી શકે? તે સંબંધીનું
વિવેચન ૧૩૫-૧૩૬ દોહરામાં કર્યું છે. શાસ્ત્રનો
એક સિદ્ધાંત છે કે, કોઇ પણ વસ્તુ જે કારણો
મળ્યા વિના ન થાય. એક ‘મૂળ’ અથવા ‘ઉપાદાન’
કારણ, અને બીજું ‘નિમિત્ત’ અથવા ઉત્તરકારણ.
આ જે કારણો મળે તોજ વસ્તુસિદ્ધિ થાય.
આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાદાનકારણરૂપ તો
આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનાદિ છે, અને નિમિત્ત કારણોમાં
સદ્ગુરુઆત્મા અને જિનદર્શાતું ધ્યાન એ મુખ્ય-
પણું છે. જેઓ ઉપાદાનનું નામ લઈ નિમિ-
ત્તકારણને તણ દે, અને નિમિત્તમાં આગ્રહ
રાખી ઉપાદાનને તણ દે તેઓને બન્ને પ્રત્યે
યોગ્ય જગૃતિ રાખવા અર્થે અંધકર્તા પુરૂષે
નીચેનાં વચનો કહ્યાં છે:— “સદ્ગુરુ આત્મા
આદિ તે આત્મસાધનનાં નિમિત્તકારણ છે,
અને આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનાદિ ઉપાદાનકારણ છે;
એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે, તેથી ઉપાદાનનું નામ
લઈ જે કોઈ તે નિમિત્તને તજશે તે સિદ્ધ-
પણાને નહીં પામે, અને બ્રહ્મમાં વર્ત્યા
કરશે; કેમકે સાચા નિમિત્તના નિવેધાર્થે તે
ઉપાદાનની વ્યાખ્યા શાસ્ત્રમાં કહી નથી, પણ
ઉપાદાન અજગૃત રાખવાથી તારૂં સાચાં નિમિત્ત
મળ્યાં છતાં કામ નહીં થાય, માટે સાચાં
નિમિત્તને અવગંભીને ઉપાદાન સન્મુખ કરવું,
અને પુરૂષાર્થરહિત ન થવું; એવો શાસ્ત્રકારે
કહેવો તે વ્યાખ્યાનો પરમાર્થ છે.”

૧૩૭ થી ૧૪૦ માં દોહરા સુધીમાં જ્ઞાની
અને સુમુક્તનાં લક્ષણો કહ્યાં છે. જે તેજસ્વી
ભાષા આ લક્ષણો દર્શાવતાં અંધકારે મૂકી તે
આ પ્રમાણે છે:—

મુલ્લથો જ્ઞાન કથે અને, અંતર કૂટ્યો ન મોહ;
તે પામર પ્રાણી કરે, માત્ર જ્ઞાનીનો દ્રોહ.
દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા; સત્ય, ત્યાગ,
વૈરાગ્ય;

હોય મુમુક્ષુ ઘટવિષે, પદ સદાય સુજાગ્ય.
મોહ ભાવ ક્ષય હોય ઝ્યાં, અથવા હોય
પ્રજ્ઞાંત,

તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી કહિયે ધ્રાંત.
સકલ જગત્ તે અઢવત્, અથવા સ્વપ્ન-
સમાન;

તે કહિયે જ્ઞાની દશા, બાકી વાચાજ્ઞાન.
'આત્મા છે,' 'આત્મા નિત્ય છે,'
'આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા છે,' 'આત્મા
પોતાના કર્મનો ભોક્તા છે,' 'મોક્ષ છે,'
અને મોક્ષનો ઉપાય છે, એ જે છ પદ પર
આ ગ્રંથમાં વિવેચન કર્યું તેમાં પ્રથમનાં પાંચ
પદ 'જેય' અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય છે, અને
છેલ્લું પદ 'મોક્ષનો ઉપાય છે' એ 'ઉપા-
દેય' અર્થાત્ આદરવા (આચરણ કરવા
યોગ્ય) છે; એ વાત ૧૪૧ માં દોહરામાં કહી
છે. ૧૪૨ માં દોહરાએ ગ્રંથ પૂર્ણતા પામે છે:
દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;—
તે જ્ઞાનીનાં ચરણમાં, હો વંદન અગણિત.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર ૧૪૨ માં દોહરાએ
ગ્રંથની પૂર્ણતા કરે છે. જેમ ગ્રંથપ્રારંભમાં
નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ ગ્રંથકારે રાખે છે
તેમ ગ્રંથપૂર્ણતા કરતાં પણ બીજા ગ્રંથકારે
નમસ્કાર કરવાની પદ્ધતિ રાખે છે. શ્રીમાન્
રાજચંદ્રે એવા પુરુષને નમસ્કાર કર્યો છે કે જે
પુરુષની દશા "દેહ છતાં નિર્વાણ" અથવા
"દેહ છતાં દેહાતીત." વર્તતી હોય; અર્થાત્
જેઓને જીવન-મુક્તતા વર્તતી હોય. અગાઉ
કહી જવામાં આવ્યું છે કે, જીવન-મુક્તદશા
તેરમા સયોગીકેવલી ગુણસ્થાનકે હોય છે. તેરમા
સયોગીકેવલી ગુણસ્થાનકે સ્થિતિ ધરાવતા એવા
ઉપદેશના આપનાર શ્રી અર્હતને નમસ્કાર કર-
વાનો હેતુ શો છે તે 'નવકારમંત્ર'ના ક્રમથી
સમજી શકાય છે. શ્રી અર્હત ઉપદેશ આપવા-
રૂપ કાર્ય કરી શકતા હોય તેઓ પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ
અને આત્મા કલ્યાણ માટે પ્રયક્ષ સદ્ગુરુ અર્હિ
તીય બળવાન સાધન છે માટે તેઓને વંદન
કરેલ છે. અગણિતવાર વંદન કરવાનો હેતુ એ
છે કે આત્મા જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ વસ્તુ તેઓએ
પમાડી છે.

દેહ છતાં દેહાતીત દશા સંપૂર્ણપણે તો
તેરમા સયોગીકેવલી ગુણસ્થાનકે હોય છે; પરંતુ
છતાં અને સાતમા ગુણસ્થાનકેથીજ કેવી અદ્ભુ-
ત દશા હોય છે તેનું જ્ઞાન નીચેના શ્રીમાન્ ૫
નારસીદાસ પરમ પુરુષ દશાવર્ણન, નામક લખેલ
એક કાવ્ય અને તે પર શ્રીમાન્ રાજચંદ્રે
લખેલા વિવેચનપરથી જાણીશો:—

કીચસો કનક જાકે, નોચસો નરેશપદ;
મીચસો મિતાઈ ગરવાઈ જાકે ગારસો.
જહરસો જોગ જાનિ કહરસો કરામાતે.
હહરસો હૌસ પુદ્ગલ છવો છારસો;
જાલસો જમવિલાસ, માલસો મુવનવાસ.
કાલસો કુટુંબી કાજ, લોકલાજ લારસો.
સીંઠસો સુજસ જાને, વીંઠસો વલ્લત માને,
પસી જાકો રીતિ તાહી, બંદત વનારસો.

"જે કંચનને કાદવ સરખું જાણે છે, રાજ-
ગાદીને નીચપદ સરખી જાણે છે, કાંઈથી સ્નેહ
કરતો તેને મરણસમાન જાણે છે, મોટામને લી
પવાની ગર જેવી જાણે છે, કિમિયા વગેરે જે
ગને જે સમાન જાણે છે, સિદ્ધિ વગેરે ઐશ્વર્ય
ને અસાતા સમાન જાણે છે, જગતમાં પ્રખ્ય-
તા થવા આદિતી હોંસને અનર્થ સમાન જાણે
છે, પુદ્ગલની જગ્યા એવી આદારિકાદિ કાયાને
રાખ જેવી જાણે છે, જગત્તા ભોગવિલાસને
મુંઝાવારૂપ જાળ સમાન જાણે છે, ધરવાસને
લાલા સમાન જાણે છે, કુટુંબના કાર્યને કાળ
એટલે મૃત્યુ સમાન જાણે છે, લોકમાં લાજ
વધારવાની ઇચ્છાને મુખની લાજ સમાન જાણે
છે, કીર્તિની ઇચ્છાને નાકના મેલ જેવી જાણે
છે, અને પુણ્યના ઉદ્યમે જે વિષ્ટા સમાન
જાણે છે, એવી જેની રીતિ હોય તેને બનાર-
સીદાસ વંદના કરે છે. (જુઓ, શ્રીમદ્ રાજ
ચંદ્ર, પૃષ્ઠ ૪૧૯).

આ રીતે, આવા પરમ પુરુષ પ્રત્યે વંદન
કરતાં આ "આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર" ગ્રંથકાર સં-
પૂર્ણ કરે છે. આ ગ્રંથ 'દ્રવ્યાનુયોગ' નો છે.
જૈનદર્શનનાં શાસ્ત્રો આર પ્રકારે વહેંચાયેલા
છે. આ પ્રકારને અનુયોગ કહેવામાં આવે છે,

તે ચાર છે: ૧ દ્રવ્યાનુયોગ. ૨ ગણિતાનુયોગ. ૩ ચરણાનુયોગ અને ૪ ધર્મકથાનુયોગ. લોક (વિશ્વ) ને વિધે રહેલાં દ્રવ્યો, તેનાં સ્વરૂપ, તેનાં ગુણ, ધર્મ, હેતુ, અહેતુ પર્યાયાદિ અનંત અનંત પ્રકારે છે તેનું જેમાં વર્ણન છે તે ‘દ્રવ્યાનુયોગ.’ આ દ્રવ્યાનુયોગનું સ્વરૂપ સમગ્રના પછી, કેમ ચાલવું, તે સંબંધીનું વર્ણન જે અનુયોગમાં છે તે ‘ચરણાનુયોગ.’ લોકને વિધે રહેલા પદાર્થ, ભાવ, ક્ષેત્ર, કાલાદિ જે ગણત્રિદ્વારાએ સિદ્ધ થાય છે તે ગણત્રિ જે અનુયોગમાં દર્શાવેલ છે તે ‘ગણિતાનુયોગ.’ સત્પુરૂષના ધર્મચરિત્રની કથાઓ જેમાં છે તે ‘ધર્મકથાનુયોગ.’ દ્રવ્યાનુયોગની વિશેષતા નીચેના શબ્દોમાં શ્રીમાનુ રાજચંદ્રે, પરમપુરૂષે અનુસાર ગાઠ છે:—

“દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે. શુક્લધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુક્લધ્યાનવડે કેવળજ્ઞાન સંસ્તુત થાય છે. મહાભાગ્યવડે તે ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ ની પ્રાપ્તિ થાય છે. દર્શન મોહનો અનુભવ ત્રટવાથી, અથવા નાશ પામવાથી, વિપયપ્રત્યે ઉદાસીનતાથી, અને મહત્પુરૂષનાં ચરણકમળની ઉપાસનાનાં બળથી ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ પરિણમ છે, જેમ જેમ સંયમ વર્ધમાન થાય છે, તેમ તેમ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યગ્દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ થાય છે. સામાન્યપણે ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ની યોગ્યતા પામી દુર્લભ છે. આત્મારામ પરિણામી, પરમવીતરાગ દષ્ટિવંત, પરમઅસંગ એવા મહાત્મા પુરૂષે તેનાં મુખ્ય-પાત્ર છે. હે આર્ય! ‘દ્રવ્યાનુયોગ’નું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવારૂપ છે, તે આ પુરૂષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કેટલું દિવસ શિથિલ કરીશ નહીં. વધારે શું? સમાપ્તિનું રહસ્ય એજ છે. સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાને અનન્ય ઉપાય એજ છે.”

આવા પરમ કલ્યાણકર્તા ‘દ્રવ્યાનુયોગ’માં વર્ણવેલા પદાર્થોમાં પામવા યોગ્ય પદાર્થ જે

આત્મા તેનાં સ્વરૂપ સંબંધીનો આ ‘આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્ર’ નામના ગ્રંથમાં વિચાર કર્યો છે. જો તેને સમ્યક્વૃત્તિ અને સમ્યક્ વિચારણાએ અવલોકવામાં આવશે તો તેનો ઉપકાર પ્રતીત થશે. જૈનના આ ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ નામના માહાત્મ્ય વિષે મારા જેવા પામર જીવથી જે કંઈ પણ કહેવામાં આવે તે જેમ બાળક સમુદ્રનો વિસ્તાર દર્શાવવા માટે હાથની બાંહો પસારીને બતાવે તેના જેવું છે. વર્તમાન સમયમાં પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science)થી લોકો ચક્રિત થઈ ગયા છે. જો કે પાશ્ચાત્ય શોધકો જે શોધો કરે છે તે શોધો માટે કરવામાં આવતાં પુરૂષાર્થને જોડેલા પ્રશ્નસીએ તેટલો ઓછો છે, પરંતુ તેની સાથે કહેવું જોઈએ કે, તે જૈનના ‘દ્રવ્યાનુયોગ’ અને ‘ગણિતાનુયોગ’ પાસે કિંચિત્ માત્ર વિસાતમાં નથી. પ્રોફેસર હક્સ્લી, મીં હર્થર્ટ રપેન્સર, મીં એડિસન વગેરે શોધકોએ કરેલી શોધોએ વર્તમાન જીવને આંજી દીધા છે, પરંતુ જો તેઓની શોધ જૈનના આ દ્રવ્યશાસ્ત્રની સાથે સરખાવવામાં આવે, તો અનુભવ થાય કે તે કેટલી પામર છે. આ વાત જૈન પ્રત્યે મોહ છે તે કારણે કરતાં નવી આવતી, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેમ કહેવારૂ છે.

પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનવિદ્યાના આશ્રયે આજ સુધીમાં જે જે શોધો થઈ છે તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટ શોધ આપણા ભારતવાસી શોધક કલકત્તાવાળા ડૉક્ટર જગદીશચંદ્ર બોઝની ગણાય છે. તેઓએ સાત વર્ષ ઉપર પેતાની જગપ્રસિદ્ધ શોધ એ કરી કે, animals (તસકાય જીવો ?) ની પેઠે વનસ્પતીમાં જેમ જીવ છે, તેમ પાતુ આદિમાં પણ છે. આ શોધથી આખી પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનસૃષ્ટિ વિસ્મયતા પામી ગઈ હતી. ડૉક્ટર બોઝ પ્રત્યે, અમને એક સ્વદેશી શોધકે પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં વિશેષ કરી બતાવું તે માટે ઉત્તમ ભાવ થાય છે, તથાપિ તેની સાથે આ વાત લક્ષ્યમાં રહેવી જોઈએ કે, એ શોધ જૈન શિવાયની સૃષ્ટિને તૂટત

લાગી છે; કેમકે જૈન સંપ્રદાયે એ વાત તો સહજ વર્તે થયાં જાણવામાં છે. ડોક્ટર બોઝ ધાતુ આદિમાં જીવનું અસ્તિત્વ જે પ્રકારે સ્વીકારે છે તે પ્રકારમાં તેને હજી કંઈપણ ફેરફાર કરવો પડશે, એમ જૈન દ્રષ્ટિએ લાગે છે. આત્માની જે પરમાણુઓની શક્તિઓ પણ અનંત છે, અને એ અનંત શક્તિઓ એવી છે કે જે માત્ર શુદ્ધ નિર્મલ આત્મત્વ પામેથી અનુભવ ગોચર થાય છે. ધાતુ આદિમાં જીવ છે, એ તો જૈન ‘પૃથ્વીકાયજીવ’ માને છે તેથી સિદ્ધ છે; પરંતુ એ જીવો ક્યારે અવન પામે છે, ક્યારે જન્મે છે, ક્યારે મરણ પામે છે તે જાણવાનું હજી ડોક્ટર બોઝ માટે રહે છે. એમ લાગે છે કે, ડોક્ટર બોઝ અવનાદિના વિષયમાં પ્રવેશ કરે, તો પરમાણુઓ અને જીવ બન્નેની ભિન્ન ભિન્ન અનંત શક્તિઓ છે, અને તે ભિન્ન ભિન્ન અનંત શક્તિઓ વચ્ચે તેઓ જે તફાવત પાડે છે તે કરતાં વિશેષ પાડવો જોઈએ, એમ તેઓને પ્રતીત થાય.

ઈંગ્લંડમાં પ્રકટ થતા “પોલમોલ ગેઝિટ” માં પ્રખ્યાત પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાનવેત્તા ડોક્ટર સેલી-બીએ સી. ડબલ્યુ. એસ. ની સહીથી “ડોક્ટર બોઝની શોધો માટે અત્યંત પ્રશંસા કરતાં એક લેખ લખ્યો છે, જેમાં ડોક્ટર બોઝની શોધ માટે આ પ્રમાણે જણાવે છે:—

“એક વિજ્ઞાન (Science) અને બીજા વિજ્ઞાન વચ્ચે કેટલા બધા ક્ષુદ્ર, કૃત્રિમ, અને સંકુચિત અવરોધો રહેલા છે, એવું જોઈ શકનાર વિદ્વાનોમાં પ્રખ્યાત નર સામ્પ્રત સમયમાં એક હિંદવાસી પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી અને કલકત્તાની યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર જગદિશચંદ્ર બોઝ છે. પશ્ચિમ યુરોપમાં લિખિત ભાષા પ્રચારમાં આવી તે પહેલાં આર્યો કે જેમણે બરાબર કહીએ તો કેટલાક યુગો પહેલાં જગત ને જાહેર કર્યું હતું કે સત્ય એક—અદ્વિતીય છે. (આ ઋગ્વેદ પરથી પ્રત્યક્ષ થાય છે) તે આર્યોમાંના એક ઉક્ત વિદ્વાન છે. સાત વર્ષ

*Notable at the present day amongst those who see how puny and artificial and cramping are the accepted barriers between the sciences in an Indian physicist, Professor Jagadish Chandra Bose of the University of Calcutta—who belongs, appropriately enough, to the race which declared, ages before Western Europe had a written language at all, that “the Real is One,” as the Rig-Veda has it. Seven years ago, Dr. Bose began the inquiries into response in the living, (and the not-living,) which he has now carried a long state further in his book. “Comparative Electro-Physiology,” just published by Messrs. Longmans, Green and Co. The general purport of Dr. Bose’s former work was to show that reactions formerly thought to be peculiar to the living muscular tissue of animals are in a large measure to be detected in vegetable,—tissues and also in inorganic matter—strips of tin, and what not. Living matter, animal or vegetable, is matter, and displays molecular reactions similar to those involved in, for instance, the fatigue of a razor—which, as Dr. Bose seems to have shown is probably more than analogous to the fatigue of a nerve. By means of the most delicate apparatus, which is strictly self-recording, Dr. Bose has been able to confirm and extend his inquiries latterly in a very remarkable fashion, and it is interesting to learn that he is about to discuss some of his results before the psychologists in Germany.

પહેલાં ડોક્ટર બોઝે સજીવ અને જડમાં પ્રતિ- તેમજ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઉક્ત તપાસ
ક્રિયા આપવાની શક્તિ સંબંધે તપાસ અને અને શોધને વધારે લાંબા ક્રમમાં લઇ જવાને
શોધ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ સંબંધે તેઓ શક્તિમાન થયા છે, અને તે તેમજ

The physiologist endeavours to ascertain the exact behaviour of living matter in various stimuli. No one, I fancy, will be so foolish as to question that there are specific reactions dependent upon or involved in the state which we call life; a living nerve reacts otherwise than a dead nerve. But it is evident that, if solid matter in general has its own architecture, its own inter-molecular reactions—upon which its solidity depends as compared with the state of a liquid or a gas—the physiologist can scarcely expect to make real progress until he knows what reactions his material will display simply in virtue of the fact that it is solid matter.

DR. BOSE'S DISCOVERIES.

Guided alone by the prime idea of the unity of Nature, Dr. Bose has been able to show not merely that living vegetable tissues behave under stimulation in a fashion exactly parallel to that of animal tissues but even that in many plants fibres of peculiar conductivity and sensitivity can be isolated which it seems perfectly legitimate to call vegetable nerves. The phrase will not seem so preposterous to those who are aware of the recent trend of physiological botany, the discovery of certain special senses in the plant, and even of special sense organs, such as the photo-sensitive structures, which are now called ocelli or little eyes.

Space remains for the merest indication of the manner in which these new researches extend towards and indeed actually invade, the domain of physiological psychology. Dr. Bose has found that a nerve—like muscle—alters in length under stimulation, and has succeeded in making the nerve record its own changes photographically (by moving a spot of light directed upon sensitive paper) and mechanically (by moving a lever writing upon smoked glass). Further, he has contributed largely to the question of the consumption of energy in nervous action since he can measure precisely the quantity of the “dose” of electrical energy administered to the nerve, and then can ascertain, in some measure, what becomes of it. These remarks give an idea of the quantity, and but an imperfect notion of the quality of Dr. Bose's work. I have, for instance, been able to make no allusion to his work on the action of drugs and of alcohol in special. One may merely note, in conclusion, that these researches, which began with the study of response in strips of tin and the like, have led onwards to the domain even of Psychology itself, not from any determination of the worker, who had no idea at first, of the direction in which he would be led.

પોતાના ‘એક ખીજને સરખાવી ભેતમાં વીજ-
ળીના પ્રયોગથી સિદ્ધ થતું પ્રાણીયુલુધર્મશાસ્ત્ર’
(Comparative Electro-Physiology) એ નામનું પુસ્તક કે જે હમણાંજ
‘મેસર્સ લોંગમેન્સ ટ્રીનની કંપની’ એ પ્રસિદ્ધ
કર્ચું છે તેમાં વિસ્તારપૂર્વક જણાવેલ છે. ડૉ-
ક્ટર બોઝના પ્રથમ પુસ્તકનો સાર એ બતા-
વવાનો હતો કે, પહેલાં એમ જે મનાતું હતું
કે પ્રાણીઓના જીવતાં સ્નાયુની જીણી શીરાઓ
જ ફક્ત પ્રતિક્રિયાઓ આપી શકે છે, તે હવે
ધણે મોટે અંશે વનસ્પતિની નસોમાં પણ
જોઈ શકાય છે; એટલુંજ નહીં પણ જડ વ-
સ્તુઓ જેવી કે ક્ષત્રીનાં પતરાં અને ખીજ
સઘળા જડ પદાર્થોમાં દેખી શકાય છે. સજીવ
વસ્તુ જેવી કે પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ એ
દ્રવ્ય વસ્તુઓ છે, અને તેઓ પોતાની અંદર
રહેલાં પરમાણુઓની પ્રતિક્રિયાઓ જેની રીતે
અંતરે થાય છે તે વખતે જેની પ્રતિ-
ક્રિયાઓ થાય છે તેવી દર્શાવે છે. જેમ ડૉક્ટર
બોઝે દર્શાવેલું જણાય છે તેમ આ પ્રતિ-
ક્રિયાઓ જ્ઞાનતંતુને લાગતા શ્રમની સાથે
અદ્રશ્યજ નહીં પરંતુ સંભવિત રીતે તે અદ્રશ્ય
કરતાં પણ વિશેષ અને વિશેષ મળતી આવે
છે, જેની અંદર વસ્તુપર થયેલી અસર પોતાની
મેળે બરાબર નોંધાઈ જાય એવાં ધણાંજ ઉત્તમ
અને સૂક્ષ્મ યંત્રથી પોતાના પુસ્તકમાં બતાવેલી
તપાસોને દ્રઢ કરી તેને વિસ્તારપૂર્વક વધારવામાં
ડૉક્ટર બોઝ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવા
યોગ્ય રીતે શક્તિમાન નિવડ્યા છે. વળી વધારે
જણવા યોગ્ય તો એ થઈ પડશે કે, પોતાની
તપાસોના કેટલાક પરિણામો તો ડૉક્ટર બોઝ
જર્મનીના માનસશાસ્ત્રીઓ પાસે ગ્રંથવાના છે.
“પ્રાણીયુલુધર્મશાસ્ત્રી જુદી જુદી જાતની ચેત-
નાવૃદ્ધિથી સજીવ વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપની
ખાત્રી કરવાને પ્રયત્ન કરે છે. આપણે જેને
જીવંતના નામથી ઓળખીએ છીએ તે જી-
વંતીની સ્થિતિમાં રહેલી અથવા તેપર આધાર

રાખતી ખાસ પ્રતિક્રિયાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે
એ સત્ય વાતમાં અદેશી લાવનાર જેટલો અજ્ઞ
માણસ મારી કડપના પ્રમાણે કોઈ નથી. એક
જીવનું જ્ઞાનતંતુ મૃતજ્ઞાનતંતુ કરતાં જુદાંજ
રીતે પ્રતિક્રિયા કરે છે. પરંતુ નકકર દ્રવ્યને સા-
ધારણ રીતે પોતાનુંજ અંધારણ હોય છે એ
વાત સ્પષ્ટ છે; અંધારણ એટલે તે નકકર
દ્રવ્યમાં પોતાની અંદર રહેલા અંતર્ગત પરમા-
ણુઓની પ્રતિક્રિયાઓ કે જેપર તે નકકર દ્રવ્ય
નું નકકરપણું જલીય અને વાયવીય દ્રવ્ય
સાથે સરખામણીમાં આધાર રાખે છે; આમ
હોવાથી ‘પ્રાણીયુલુધર્મશાસ્ત્રી’ તે નકકર દ્રવ્યના
નકકરપણાને લઈને તેનાપર પોતાનાં સાધનોનો
ઉપયોગ કરવાથી કષ્ટ પ્રતિક્રિયાઓ થશે તે જા-
ણ્યા વગર પોતાની તપાસમાં ખરી અને પાકી
શોધ સુધારા તથા વધારા સાથે કરી શકે એમ
ધારવું લાગ્યેજ સંભવિત છે.

“કુદરતમાં સદા એક્યતા રહેલી છે એ
મુખ્ય વિચારથીજ દોરાઈને ડૉક્ટર બોઝ સજીવ
વનસ્પતિની નસોને ચેતના વૃદ્ધિ આપતાં તેના
પર જેની રીતે પ્રાણીઓની નસોપર તેમ થતાં
અસર થાય છે તેવીજ બરાબર અસર થાય છે
એ બતાવો શક્યા છે, એટલુંજ નહીં પરંતુ
સાથે નિશ્ચય અને મહત્વનું એ દર્શાવી આ-
પ્યું છે કે ઘણા રોપાઓમાં અમુક ખાસ જા-
તની ઉજ્જ્વળતાહકતા, અને સચેતનાવાળા તાં-
તણાઓ છે કે જેને ભિન્ન રીતે ઓળખાવો
શકાય અને તેનાં નામ દેખીતી રીતે પુરુષ
યથાર્થપણે “વનસ્પતિના જ્ઞાનતંતુઓ” આપી
શકાય. આ નામ જેઓ ‘પ્રાણીયુલુધર્મશાસ્ત્રિક
વનસ્પતિશાસ્ત્ર’માં (physiological Botany)
હમણાંજ થયેલી વધારે શોધથી અભિજ્ઞાત હશે
તેઓને તો ઝાઝું અસંગત લાગશે નહીં. ઉ-
ક્ત શોધ એ છે કે રોપાઓમાં અમુક જાતની
ખાસ ઇદ્રિયબુદ્ધિઓ છે અને તદુપરાંત તેઓમાં
ખાસ જાતના ઇદ્રિયઅવયવો છે, જેવાં કે સૂર્યના
તેજથી જેનાપર તરતજ અસર થતી હોય તેની
રચનાઓ કે જેને નાની આંખો-સૂક્ષ્મનયન
કહેવામાં આવે છે.

“આ ઉપર કહેવું નવી શોધો ‘પ્રાણીયુથુ-ધર્માત્મિક માનસશાસ્ત્ર’ ના (Physiological-Psychology) પ્રદેશમાં નવો વિસ્તાર અને સંચાર: ખરેખરી ઉપજાત્યજ કરે છે, અને તે કંઈ રીતે, તેને ફક્ત નવો સરખો ઇમારો તદ્દન સંશ્લેષમાં કરવાનું છે:ને હવે રહે છે. ડાક્ટર બોઝે શોધી કાઢ્યું છે કે એક જ્ઞાનતંતુ-રનાયુતી પેટું-ચેતનાવૃદ્ધિ આપતાં લંઘાઈમાં ખડકાય છે, અને તે જ્ઞાનતંતુપરની અસર અને ફેરફાર તત્તજ અગ્રેકુમ નોંધાઈ ગય તેમ એક નહીં પણ બે રીતે કરવામાં બોઝે ફતેહ મેળવી છે. એક તો ‘ફેટાગ્રાફ’ જેમ પડી ગય છે તેમ, અને તે ‘સેન્સીટીવ’ કાગળપર ફેફેલા પ્રકાશના કિરણોને હજારીને અને બીજી યાંત્રિક રીતે અને તે ‘સ્મેકડ-ગ્લાસ’ ઉપર લખે તેવું ‘લિવર’ હજારીને તદ્દુપરાંત, જ્ઞાનતંતુને વિદ્યુચ્ચકિત આપ્યા પછી તે વિદ્યુચ્ચકિતનું કેટલું પરિમાણ આપવામાં આવ્યું છે તેનું ખરાખર અને યથાર્થ રીતે ડાક્ટર બોઝ માપ લઈ શકે છે, અને પછી તે પરિમાણનું શું થાય છે તે કેટલેક અંશે ખાત્રા પૂર્વક નિર્ધારી શકે છે. આથી જ્ઞાનતંતુની સમગ્ર ક્રિયામાં શક્તિ કે બળ કેવી રીતે વપરાઈને ખૂટી ગય છે તે પ્રશ્નનું સમાધાન કરવામાં ડાક્ટર બોઝે ઘણી મોટી ફતેહ મેળવી છે.”

“આ ઉપર જણાવેલી ટીકાઓ, ડાક્ટર બોઝે કેટલું (Quantity) કયું છે તેનો ખ્યાલ આપે છે, પરંતુ તેમની આ શોધ કેવા પ્રકારની છે (Quality) તેનું જ્ઞાન આપવાને ઉપલી હકીકત તદ્દન અપૂર્ણજ છે. દાખલા તરીકે પૈલકમાં કામ આવતી વનસ્પતિઓ પર અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ‘અ.લ્કોહોલ’ પર ડાક્ટર બોઝના કામે અગર તપાસે શું અસર કરી છે તે જાણવાને હું અશક્ત નિવડ્યો છું. છેવટે આ ઉપરથી કોઇપણ ખાસ કરીને નોંધમાં રાખી શકે કે આ શોધો કે જે મૂળ ક્ષણમાં પતરાં અને તેના બીજા પદાર્થોની

પ્રતિક્રિયાઓના અભ્યાસથી શરૂ થઈ હતી તે સત્રની વધી વધીને માનસાત્મના પ્રદેશતરફ પણ સંચાર કરવા લાગી છે. મૂળ શોધક ડાક્ટર બોઝે આગળથી કાર્યક્રમ નિશ્ચિત કરીને આ શોધો શોધી છે એમ નથી, કારણ કે તેમને પહેલાં ખ્યાલ પણ હતો નહીં કે આમ પ્રયોગો કરતાં પોતે કંઈ દિશામાં ધસડાઈ જશે.”

ડાક્ટર બોઝની આ શોધ પાશ્ચાત્યવિજ્ઞાન-વેત્તાઓમાં તેઓ માટે ઘણું માન ઉત્પન્ન કયું છે. આપણે પણ એક સ્વદેશીય તરીકે તેઓપ્રત્યે જેટલો પ્રમાદ રાખીએ તેટલો આછો છે. ડાક્ટર બોઝની શોધો, જે જૈન સિદ્ધાંતની શોધોની સાથે સરખાવવામાં આવે, તો હજી ઘણી અંધ લાગે તેમ છે; પરંતુ ડાક્ટર બોઝની શોધોથી બીજાં બધાં કરતાં જૈન સૃષ્ટિને વિશેષ હર્ષનું કારણ છે, કેમકે જે વસ્તુ જૈનમહાત્માઓએ અસંખ્ય વર્ષો પહેલાં પોતાના અદ્ભુતજ્ઞાન વડે કહી હતી તે યથાર્થજ છે એવું ડાક્ટર બોઝની શોધો દર્શાવેલી થઈ છે. એમ જે કહેવામાં આવ્યું કે ડાક્ટર બોઝની શોધો જૈન શોધોની સરખામણીએ ઘણી અંધ લાગે તેમ છે તે આ ઉપરથી જોવામાં આવશે. ડાક્ટર બોઝનું કહેવું એમ છે કે “સજીવ વનસ્પતિની નસોને ચેતનાવૃદ્ધિ આપતાં તેના પર જેવી રીતે પ્રાણીઓને નસોપર તેમ થતાં અસર થાય છે તેવી જ રીતે ખરાખર અસર થાય છે; એટલુંજ નહીં, પરંતુ ઘણા રોપાઓમાં અમુક ખાસ જાતની ઉજ્જ્વળતા, વાહકતા અને સચેતનતાવાળા તાંતુઓ છે. રોપાઓમાં અમુક જાતની ખાસ હૃદય બુદ્ધિઓ છે; અને તદુપરાંત તેઓમાં ખાસ હૃદય અવયવો છે; જેવાં કે, સૂર્યના તેજથી જેનાપર તરતજ અસર થતી હોય તેની રચનાઓ કે જેને નાની આંખે સંદર્ભનયન કહેવામાં આવે છે.” વનસ્પતિના જીવો માટે “જૈન જીવનશાસ્ત્ર” કેટલો પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે તે નીચેનો ભાગ “વડદર્શનસમુચ્ચય” નો લેવામાં આવ્યો છે તે પરથી જણાશે:—

“ બકુલ, અરોહ, ચંપક, આદિ અનેક વિધ વનસ્પતિનાં આવાં શરીર જીવ વ્યાપાર વિના મનુષ્ય શરીરના જેવા ધર્મવાળાં હોઈ શકે નહીં, જીવ્યાં. જે પ્રકારે, પુરૂષ શરીર, બાલકુમાર, વૃદ્ધ આદિ દશા પરિણામ ભોગવતું હોવાથી ચેતનાવાનું અધિષ્ટાતાવાળું સ્પષ્ટ ચેતનવાળું જણાય છે, તેજ પ્રકારે વનસ્પતિ શરીરને પણ તેવું જણવું, કેમકે કેતકતરૂં બાલ જન્મ્યું, યુવા થયું, વૃદ્ધ થયું, એમ અનુભવ થાય છે; અને એમ વનસ્પતિશરીર પુરૂષશરીર તુલ્ય છે એમ સમજાય છે, માટે તે ચેતનાવાળું પણ છેજ. વળી બાલકુમાર વૃદ્ધાદિ અવસ્થા વિશેષથી મનુષ્યશરીર જેમ ક્રમે ક્રમે વૃદ્ધિ પામતું જણાય છે, તેજ પ્રકારે વનસ્પતિશરીર પણ અંકુર, કિસકાય, શાખા, પ્રશાખા, આદિ અવસ્થા વિશેષથી વૃદ્ધિ પામે છે. તેમ જ વળી મનુષ્ય શરીર જેમ જ્ઞાનવાન છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ તેવું છે, કેમકે શમી, અગરવ, આમલકી, કડી, આદિ અનેકને નિદ્રા અને પ્રયોગ હોય છે તેથી જ્ઞાનવત્ત્વ ધટે છે. તેમજ મૂલમાં દોડેલા દ્રવ્યરશિને વૃક્ષ પોતાનાં મૂલાડીઆંથી બીટી લે છે; વડ, પીપળા, લીંબડા વગેરેને વર્ષાઋતુના મેઘનાદ તથા શિશિર વાયુથી અંકુર ફૂટે છે; અરોહતરૂને નૂપુર ધારણ કરેલા એવા સુકુમાર કામિનીચરણને પ્રહાર થતાં પલ્લવ હંસુમાદિ આવે છે; ફણસને યુવતિના આજિંગનથી તેમ થાય છે; બકુલને સુગંધી દારૂને કોગળો રેડવાથી તેમ થાય છે; ચંપકને સુરભિ અને નિર્મલ એવા જલના સિંચનથી તેમ થાય છે; તિલકને કટાક્ષે એવાથી તેમ થાય છે; શિરીષને પંચમસ્તર સંલગ્નાયાથી પુષ્પ આવે છે; પદ્માદિ પ્રભાતે વિકસે છે, ઘોષાતકી આદિ સંધ્યાકાળે ખીલે છે, ને પીપળી વગેરે ચંદ્રોદયમાં પ્રકુલ થાય છે. મેઘદ્રષ્ટિ થતાંજ ઘાસ ઊગી નીકલે છે; વેલીઓ યોગ્ય આશ્રયને શોધીને ઉપર ચઢે છે; લાગ્નસુ વગેરે હાથ અડકારતાં મીઠાઈ જાય છે; એમ વનસ્પતિમાત્રને

પોતપોતાની વિશિષ્ટ ક્રિયા સ્પષ્ટ જણાય છે; અથવા વનસ્પતિમાત્ર પોતપોતાની શુભેજ દ્રવ્ય આવે છે. આ બધી જે ક્રિયા કહી તે તમામ તર્વાદિમાં જ્ઞાન ન હોય તો સંભવે નહીં; માટે વનસ્પતિ ચેતના છે એ સિદ્ધ થયું. વળી મનુષ્યાદિ શરીર જેમ રસનાદિનો છેદ થતાં સુકાય છે, તેમ તરૂંશરીર પણ ફલ વંશવ મુકુલાદિ છિન્ન થતાં સુકાવા માટે છે. એવો જે ધર્મ તે અચેતનને ધટે નહીં. વળી મનુષ્ય શરીર જેમ સ્તનપાન વ્યંજનૌદનાદિ આહાર લેવાથી આહારનું અનેકું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ પૃથ્વીજલાદિ આહાર લેવાથી આહારનું અને છે. ને આ રીતે આહાર લેવો તે અચેતનને બનતું નથી; માટે વનસ્પતિશરીર સચેતન છે. વળી જેમ મનુષ્યશરીર નિયતાયુષ્વાળું છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ નિયતાયુષ્વાળું છે, ને તેવું બહુમાં બહુ આયુષ દશકન્નર જેટલું છે. તેમજ મનુષ્યશરીર ઇષ્ટાનિષ્ટ આહારથી જેમ વૃદ્ધિ હાનિવાળું જણાય છે તેમ વનસ્પતિશરીર પણ જણાય છે. વળી મનુષ્યશરીરને નાના પ્રકારના રોગથી જેમ પાંડુત્વ, હિદરરોગ, શોષ, કૃશત્વ, અંગુલીનાં સિકાદિનું નષ્ટી જવું, ગળી જવું આદિ જણાય છે, તેમ વનસ્પતિશરીરને પણ રોગ થકી પુષ્પ ફલ પત્રત્વયાદિ બદલાઈ જાય છે, કે જતાં રહે છે. જેમ મનુષ્ય શરીરને ઔષધપ્રયોગથી વૃદ્ધિ હાનિ કે ભાગ્યાતુટયા ધુટયાનું મટી જવાપણું થાય છે, તેજ પ્રકારે વનસ્પતિ શરીરને પણ થાય છે. મનુષ્ય શરીરને જેમ રસાયનરસનાદિ ઉપયોગથી વિશિષ્ટ કાંતિ, રસ, બલ આદિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ વનસ્પતિને પણ વિશિષ્ટ નભોજલાદિ સિંચનથી વિશિષ્ટ રસ વીર્ય સિન્ધત્વાદિ થઈ આવે છે, જેમ સ્ત્રી શરીરને દોહદાદિ પૂર્ણ કરવા પછી પુત્રાદિ પ્રસવ થાય છે, તેમ વનસ્પતિ શરીરને પણ દોહદ પૂર્ણ કર્યા પછી ફલ પુષ્પાદિ જણાય છે. ત્યારે હવે વનસ્પતિનું સચેતનત્વ સાધવાનો પ્રયોગ આ પ્રમાણે.

વનસ્પતિઓ સચેતન છે. આ પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ કરવાને અનેક હેતુ આપી શકાય. (૧) આવ-કુમારવૃદ્ધાવસ્થા જણાય છે તેથી. (૨) નિયત વૃદ્ધિ થાય છે તેથી. (૩) નિદ્રા પ્રયોગ સ્પર્શદિથી પ્રવૃત્તતા સંક્રાંતિ અને ક્રિયાની તે આશ્રયભૂત છે તેથી. (૪) અવયવાદિ છેદ થતાં કરમાય છે તેથી. (૫) નિયત પ્રદેશ થકી આહાર લે છે માટે. (૬) ઇષ્ટનિષ્ઠાહાર નિમિત્ત વૃદ્ધિ હાનિ થાય છે અને આયુષની સીમા છે તેથી. (૭) રોગ સંભવ છે તેથી. ઔષધ પ્રયોગથી સાર થવાને સંભવ જણાય છે તેથી. (૮) અમુક પ્રયોગાનુસાર રસવીર્ય સ્તિગ્ધત્યાદિ જણાય છે તેથી. (૧૦) દેહદ પૂર્ણ કર્યાથી ફલ જણાય છે તેથી. એ આદિ હેતુ લેતાં પ્રયેકને સ્ત્રીપુરુષ શરીરાદિ ઉદાહરણ સુલભ છે; અથવા આવા જુદા જુદા હેતુ ન લેતાં એકજ પ્રયોગ કરવો હોય તો તે પણ થાય. વનસ્પતિ સચેતન છે, કેમકે તેને જન્મ-મરણ રોગાદિ સમસ્ત ક્રિયાને સંભવ છે.”

વનસ્પતિના જીવો માટે “જૈન જીવન શાસ્ત્ર” જેટલો પ્રકાશ પાડી શકે છે, તેટલોજ પ્રકાશ તે પૃથ્વી, પાણી, તેજસ અને વાયુના જીવો માટે પણ પાડે છે. “જૈનજીવનશાસ્ત્ર”નું એમ કહેવું છે કે, “પૃથ્વીના જીવો મસુરની દાળ અથવા અર્ચંચંદ્રના આકારના છે, પાણીના જીવો પાણીના પરપોટા જેવા છે, તેજસકાયના જીવો સોયના આકારવત છે, વાયુના જીવો પત્રાકાના આકારે છે. આ પૃથ્વી-દિના જીવોને સ્પર્શ નામની એક દ્રવ્ય-વ્યક્ત (Patent) ઇન્દ્રિય છે. આ એક દ્રવ્ય (Patent) ઇન્દ્રિય ઉપરાંત બાકીની ચાર ભાવ (Latent) ઇન્દ્રિયો છે. મન પણ ભાવ (Latent) મન છે. આ જીવોને ત્રણ પ્રકારનાં શરીરો છે. ‘ઔદારિક’ (આલ્પશરીર), ‘તેજસ’ (અનાદિક પાચનકર્તા શરીર) અને ‘કાર્મણુ’ કહેતાં કર્મના સમૂહરૂપ. અનાદિ પાચન કરવાની શક્તિ (શરીર) ને આ એકેન્દ્રિય

જીવોમાં છે, તો પાચન કરવાને લગતાં અવયવો પણ હોવાં જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. અવ્યક્ત (Latent) જ્ઞાનવત્ત છે એટલે જ્ઞાન તંતુઓ પણ હોવાં જોઈએ. વળી તેને શ્વાસો-શ્વાસ છે એટલે નસો પણ હોવીજ જોઈએ. “જૈન જીવનશાસ્ત્ર” તો આગળ વધીને એમ પણ કહે છે કે, આ એકેન્દ્રિય જીવોને આહારસંજ્ઞા, મૈથુનસંજ્ઞા, ભયસંજ્ઞા, પરિચક્ષંજ્ઞા, લોભ, મોહ, માયા તથા માન એ ચાર કપાય તથા લોકસંજ્ઞા અને ઔદાસંજ્ઞા એ અવ્યક્ત પણે (Latent) છેજ. વળી, તેને મતિ-અજ્ઞાન અને ત્રતઅજ્ઞાન એ બે પ્રકારનાં જ્ઞાન પણ અવ્યક્તપણે છે. ચતુર્દર્શન અને અચતુર્દર્શન એ પ્રકારના ‘દર્શન’ તથા અનાકાર ‘ઉપયોગ’ એ પણ અવ્યક્તપણે રહેલાં છે. ચાર મનયોગ, ચાર વચનયોગ અને ત્રણ કાયયોગ પણ ભાવપણે છે.” જૈન મહાત્માઓએ જીવોનું સ્વરૂપ કેવું અદ્ભુતપણે પ્રરૂપું છે તે જણવા માટે ‘જીવાભિગમ,’ ‘સૂત્રકૃતાંગ’ ‘પ્રજ્ઞપત્તા,’ ‘ભગવતી,’ આદિ સૂત્રો અને ‘કર્મત્રય,’ ‘ગોમકુસાર,’ ‘વિશેષાવશ્યક’ આદિ શાસ્ત્રો અવલોકવા વિનંતિ છે.

આ ઉપરથી કહેવાનો હેતુ એવો છે કે, “જૈનજીવનશાસ્ત્ર” અને “જૈનપદાર્થવિજ્ઞાન” એટલા બધાં અદ્ભુત છે કે, પાશ્ચાત્ય શૌધો તેની પાસે અતિ પામર સિદ્ધ થાય તેવું છે.

હમણાં હમણાંમાં પાશ્ચાત્ય પરિણામવાદ (Evolution theory)ની લોકો વિસ્મય થઈ ગયા છે. જૈનના દ્રવ્યાનુયોગમાં દ્રવ્યોનું જે સુક્ષ્મ સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે પૂર્ણ અવલોક્યાથી પરિણામવાદની ઉત્પત્તિ હમણાંજ થઈએ એવો વ્યામોહ દૂર થશે. ભૂસ્તરવિદ્યા (Geology)ના સિદ્ધાંતો હમણાં પ્રરૂપાયાં, અને ત્યાર-સુષ્ટિ અનાદિ છે એમ માનવામાં આવ્યું. પરંતુ એ સિદ્ધાંત તો જૈનનો પ્રથમમાં પ્રથમ છે. જૈનના માનસશાસ્ત્ર (Psychological-Science) ની અપૂર્વતા કેટલી છે તે તો પાશ્ચાત્ય

માનસશાસ્ત્ર (Psychological-science) ની સરખામણી કરવામાં આવે ત્યારે જ જણાય તેમ છે. સૃષ્ટિના ઇશ્વર જેવો કર્તા કોઈ નથી, પણ ખડું સ્વાભાવિક રીતે થયા કરે છે એવું જે સ્વાભાવવાદીઓ (Naturalists) કહેવા શીખ્યા તે તે જૈન કાળાંતર થયાં કહે છે, અને તેજ કારણે તે અપેક્ષાએ જૈનીઓ સ્વાભાવવાદીઓ પણ કહેવાય છે.

આમ ખતાવી, અત્ર એમ આડંબર કરવાનો ઉદ્દેશ નથી રાખ્યો કે, જૈનમાં સર્વસ્વ છે; કેમકે આડંબર રાખવાનું કારણજ નથી; આડંબર તો ક્યારે હોય કે જ્યારે મૂળ વસ્તુ ન હોય, અને છે એમ દર્શાવવું હોય. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અભ્યાસવાથી પ્રતીત થશે કે, શ્રી જીનેશ્વરો ખરેખર કેવલ્યજ્ઞાનીજ હતા, અને તેઓના તેવા જ્ઞાનમળેજ વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જોઈ, કહી ગયા છે.

જૈનની અદ્ભુતતા ખતાવવામાં આ લખનારને જેટલો હર્ષ થાય છે, તેટલોજ ખેદ તેને એટલા માટે થાય છે કે, આવું જે અદ્ભુત જૈનતત્ત્વજ્ઞાન તેનો પ્રકાશ પાડવાનાં સાધનો તે દર્શનમાં અત્યંત અદ્ય રહ્યા છે. ક્યાં છે એવો પુરૂષાર્થ કે જે સમસ્ત મનુષ્ય મંડળને પ્રતીત કરાવી શકે કે જૈન જ્ઞાનની અદ્ભુતતા અદ્વિતીય છે ?

વિદ્યા (Science) ના અભ્યાસીઓ જે પ્રકાશ પાડી શકે, તે શુદ્ધ આત્મત્વને પામેલા એવા જ્ઞાનીઓના પ્રકાશ પાસે અદ્યજ રહેશે; એ નિઃસંશય છે. એક આર્યપાશ્વત્યસંસ્કારી વિદ્વાને હમણાંજ કહ્યું છે કે,

“When we first received an European education, we allowed ourselves to be misled by the light of Science. Science is a light within a limited room, not the sun which illuminates the world.”

અર્થાત્ “આપણે જ્યારે પ્રથમ યુરોપીયન શિક્ષણ મેળવ્યું ત્યારે આપણે આપણને પોતાની મેળે વિદ્યા (Science) ના પ્રકાશથી અન્યથા માર્ગે ચઢાવી દીધા. વિદ્યા એ એક મર્યાદિત આરડા વિષેનો પ્રકાશ છે; અને નહીં કે તે વિશ્વને પ્રકાશીત કરનાર સૂર્ય છે.”

આજ કારણે જેઓને આત્માનાં અઘશ્ચર્યનું જ્ઞાન છે તે પાશ્ચાત્યવિદ્યા (Science) થી અંગમ જતાં નથી, કે જે અંગમ જવાનું પરિણામ જડયાઃ (Science) ને પરાધીન થવાનું છે. જેઓને આત્માનું કંઈ પણ જ્ઞાન છે તેઓને તો શ્રી નિર્ગ્રંથ પ્રવચનના પરમકૃપાળુ વચન “જેને આત્માને જાણ્યો તેણે સર્વ જાણ્યું.”

તેમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ન છે; અને તે અર્થેજ તેની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આ ગ્રંથમાં તેજ પરમ વસ્તુનું દર્શણવત નિરૂપણ કર્યું છે. શ્રી જીનેશ્વરેએ અત્યંત સુદૃઢતાપૂર્વક પુદ્ગલ પરમાણુ આદિ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ જોયું છે, છતાં તે પર તે પરમકૃપાળુઓએ અને તેઓને અનુસરનારા મહાત્માઓએ વિશેષ ભાર નથી મૂક્યો; તેનું કારણ એટલુંજ છે કે તેઓને તે પદાર્થો અંતીમ કલ્યાણના હેતુએ લાગ્યા નથી. આત્મા શિવાયના પદાર્થોમાં તેઓએ અંતીમ સાર ભૂતપણું માન્યું નથી. આત્મત્વ પામવા માટે પુરૂષાર્થ કર્તવ્ય છે અને તે પુરૂષાર્થનો પ્રારંભ ત્યાગ, વેરાગ્ય અને જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયાથી થવો જોઈએ.

જેઓ શ્રી જૈનદર્શનપર આક્ષેપ કરે છે કે, જૈનમાં યુરમાહાત્મ્ય ગાયું નથી તેઓ આ ગ્રંથની કૃતિથી જોઈ શકશે કે, તેઓને તે બ્રાંતિ છે. શ્રી વીતરાગેએ કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાના ઉદ્ધા સમય સુધી સત્પુરૂષનાં વચનોનું અવલંબન કહ્યું છે; અર્થાત્ ખારમા ક્ષીણમોહગુણુચ્ચાનક પર્યંત શ્રુતજ્ઞાનથી આત્માના અનુભવને નિર્મળ કરતાં કરતાં તે નિર્મળતા સંપૂર્ણતા પામ્યે કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય; તે ઉત્પન્ન થવાના પ્રથમ સમય સુધી સત્પુરૂષે ઉપદેશેલો માર્ગ આધાર-

જૂત છે, એમ કહ્યું છે. મોક્ષ માર્ગ પામવા માટે જે આવશ્યક ત્રણ તત્ત્વો શ્રી વીતરાગે કહ્યા છે તે ત્રણ તત્ત્વોમાં સદ્દેવ, સદ્ધર્મ અને સદ્ગુરુ એ ત્રણે યુગપદ્મમાં વર્ણવ્યા છે; તેજ વાત શ્રી જૈનશાસ્ત્રમાં ગુરુમાહાત્મ્ય કેટલું ગાયું છે તે બતાવવા માટે બસ છે.

એટલું ખરું છે કે, જે દેશ, કાળ, સ્થાનને જે ખાસ અગત્યની આત્મતા હોય તેના પર જ્ઞાતીપુરોચિતશીલેષ માર મૂકે છે, શ્રીમાન હરિમહાશયાર્થના સમયમાં લોકસમુદાયની વૃત્તિ યોગવિદ્યા પ્રત્યે વિશેષપણે થયેલી જોઈ, શાસન આકર્ષણના અર્થે, ભદ્રાચાર્ય, શુભચંદ્રાચાર્યોદિ મહાપુરુષોએ જૈન શાસ્ત્રોમાં પણ અદ્ભુત યોગવિદ્યાનું નિરૂપણ કર્યું છે તે બતાવવા પરમપુરુષાર્થ કર્યો. કળી-કાળસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં બ્રહ્મણો પ્રત્યે ‘ પાંડીત્ય ’ ના કારણે લોકદષ્ટિ વિશેષ આકર્ષાયેલી જોઈ, શ્રી હેમચંદ્રોદિ મહાત્માઓએ અદ્વિતીય પાંડીત્ય દર્શાવી જૈનશાસનની વિજયવૃત્તિ દરકારી છે. શાસનમાં ‘ આત્મજ્ઞાન ’ બહુ આવશ્યક લક્ષ્યમાં ન્યૂનતા આવી જતાં શ્રીમાન આનંદચંદ્રજીએ અદ્ભુતતાપૂર્વક આત્મજ્ઞાન ગાયું છે. ‘ તપ ’ પ્રત્યે લોકવૃત્તિ ઉદાસીન થઈ જતાં, તપગચ્છતા સ્થાપક પુરુષે તે પ્રત્યે બહુ બાર મૂક્યો. ક્રિયામાં શિયિલત્વ આવેલું જોઈ, ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે તેના સંબંધમાં આવશ્યક પુરુષાર્થ કર્યો. આ વર્તમાનસમયમાં સત્પુરુષોનો અભાવ વિશેષ પરિભ્રામમાં જોઈ શ્રીમાન રાજચંદ્રે સત્પુરુષનું માહાત્મ્ય ગાયું છે. વળી જેમ શ્રીમાન આનંદચંદ્રજીને મતાંધત્તા દૂર કરવાની અગત્ય ઉપર બાર આપવો પડ્યો હતો, તેમ શ્રીમાન રાજચંદ્રને પણ મૂકવો પડ્યો છે.

વર્તમાનમાં એક એવી કપાલ પ્રવૃત્તિ થઈ છે કે, પ્રાશ્ન્યાત્મ વિદ્યાદ્વારાએ, ઊછરતા યુવાન વર્ગમાં જડવાદ ઉત્પન્ન થાય છે; અને તેટલા માટે ધર્મશિક્ષણ આપવાની ખાસ જરૂર છે. ‘ ધર્મશિક્ષણ ’ એ એક એવો વિસ્તારવાળો

ગોલ છે કે જેની વ્યાખ્યા કરવી એ દુર્લ્ભ છે. વ્યાવહારિક શિક્ષણ સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતુ હોય તો તે બહુજ ઉપકારક થાય એ નિઃસંશય છે, તથાપિ હિંદુસ્થાન કે જ્યાં અનેક અનેક ધર્મ-મતો ચાલે છે ત્યાં વ્યાવહારિક શિક્ષણની સાથે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવું શક્ય છે કે નહિ એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. પ્રત્યેક સંપ્રદાય એમ ઇચ્છે છે કે અમારા ધર્મનું શિક્ષણ અમારી પ્રજામાં આપવું જોઈએ. જ્યાં સાર્વજનિક શાળાઓ, અને વિદ્યાલયો છે ત્યાં પ્રત્યેક સંપ્રદાયનું શિક્ષણ આપવું અશક્ય છે. અશક્ય છે છતાં ધરો કે, એવી કાંઈ મોટા ભોગે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તો તે ઉપકારક છે કે નહિ ? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, અશક્યને મોટા ભોગે શક્ય બનાવી આવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવે, તો પણ તેથી લાભ થાય તેના કરતાં હાનિ વધારે થવાનો સંભવ છે; કેમકે પ્રત્યેક સંપ્રદાય જો પોતાનું શિક્ષણ આપ્યા કરે, તો પ્રજામાંથી મૂળ વિચારશક્તિ (Original thinking) નો લોપ થવાનો સંભવ છે; એટલે જે સાંપ્રદાયિક ધાર્મિક શિક્ષણ મળે તેથી તે સંપ્રદાયને વિશેષ અભ્યાસીને મમત્વ-બુદ્ધિ બંધાઈ જાય; અને એવી મમત્વબુદ્ધિ બંધાઈ ગયે, અન્ય દર્શનોમાં વસ્તુરૂપ શું છે તે જોવાનું ચિત્ત ન થઈ શકે. આવી સ્થિતિમાં સાંપ્રદાયિક શિક્ષણ આપવું એ જોખમવાળું છે. આમ છતાં પણ ધર્મ શિક્ષણના સંસ્કારોની તો જરૂર છે. આ જરૂર કઈ રીતે પૂરી પાડવી એ વિચાર કર્તવ્ય છે. લગભગ ચારેક વર્ષ પૂર્વે એક જાહેર વર્તમાનપત્રમાં એક લેખકે એવી સૂચના કરી હતી કે, આ ‘ આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્ર ’ એ એવા પ્રકારનો ગ્રંથ છે, કે જેમાં જડવાદને પ્રવેશ થતાં અટકાવવાનું કાર્ષ અંશે સામર્થ્ય રહ્યું છે; તેમ તેમાં સાંપ્રદાયિક મમત્વ ઉત્પન્ન કરે તેવું તત્વ નથી. જડવાદને પ્રવેશ થતાં અટકાવવાર વસ્તુ આત્મા અને કર્મની સિદ્ધિદર્શક સાધન છે. આ ‘ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ’માં

આત્મા અને કર્મનું હોવાપણું સિદ્ધ કરવાના સાધનો કેવાં છે તે તો વાંચકવર્ગ જોઈ શકશે. જો આત્માનું અને કર્મનું હોવાપણું અભ્યાસીનાં મન ઉપર પ્રતીત કરાવી શકાય, તો જડવાદનો પ્રવેશ સહેજે રોકી શકાય; એટલે ધર્માનુયાયીઓ જડવાદનો જે ભય રાખે છે તે આ અંશમાં તે બંને વસ્તુના પ્રતિપાદનદ્વારા દૂર કરાવી શકાય. ઇશ્વરનું આસ્તિત્વ, આત્માનું નિત્યત્વ, આત્માને કર્મકર્તૃત્વ, આત્માને કર્મ-ભોક્તૃત્વ, મોક્ષનું સ્વરૂપ એ જે પાંચ વિષયો તેને વિષે જૂઠાં જૂઠાં દર્શનોમાં જે ભેદ પડે છે તે ભેદનું સ્વરૂપ અને નિરાકરણ પણુ આ અંશમાં કરવામાં આવેલું છે એટલે અભ્યાસીઓને ન્યાયદ્વારા (Logically) શિક્ષાગુરુઓ તેનો અભ્યાસ કરાવી શકે. તાત્પર્ય કે, ઉક્ત જાહેર વર્તમાનપત્રના લેખકની સૂચના પ્રમાણે આ અંશ ધર્મશિક્ષણ આપવાનું એક સાધન થઈ પડે તેવાં તત્વો ધરાવે છે; તેની સાથે ઉપર કહ્યું તેમ તે સાંપ્રદાયિક મમત્વ ઉત્પન્ન કરે તેમ નથી; એટલુંજ નહીં, પણ સાંપ્રદાયિક અધ-તાનું નિરૂપણીપણું આ અંશમાં જે પ્રકારે દર્શાવ્યું છે તે પ્રકાર સાંપ્રદાયિક મોહ અને તેથી ઉત્પન્ન થતું જતું મનનું સંકુચિતપણું (Narrow-Mindedness) રોકી શકે તેમ છે. જેઓ ધર્મ શિક્ષણને માટે કેવા પ્રકારના અંશો જોઈએ તે સંબંધીનો વિચાર ચલાવે છે તેઓને આ અંશ અવલોકવાનું નિમંત્રણ કરવું અયોગ્ય નહીં કહેવાય.

પ્રકાશક તરફથી આટલા વિસ્તારપૂર્વક વિવેચનની ખાસ જરૂર હોય નહીં, છતાં મારા તરફથી તેમ કરવામાં આવ્યું છે. આનું કારણ એ છે કે, અંશકર્તાપુરૂષે અંશમાં કેવો મંબીર વિષય ચર્ચો છે તેના સંબંધમાં વિવેચન કરવાનો સ્વાભાવિક હક પ્રકાશકને હોયો જોઈએ એમ મારું માનવું છે. એક બીજી બાબતને માટે ખુલાસો કરવો રહે છે તે એ કે, અંશ કર્તા પુરૂષે અંશની કૃતિ એવા પ્રકારની કરી

છે કે, ગમે તે દર્શનના આશ્રીત જીવને વાંચતાં, વિચારતાં એવો ભાવ ન થાય કે, તે ચોક્કસ સંપ્રદાયને આધીન છે; પરંતુ એવી ભાવના થાય કે તે સર્વમાન્ય અંશ છે. આવા એક સર્વસામાન્ય ગણવાયોગ્ય અંશના સંબંધમાં પ્રકાશક પોતા તરફના વિચારો લખતાં એવા પ્રકારની અંશકર્તાની કૃતિને રૂપ આપે, કે જેથી અંશકારના સર્વસામાન્ય કરવાના મૂળ ઉદ્દેશમાં વ્યાધાત થાય; એ હું સમજું છું કે યોગ્ય નથી. છતાં તેમ મેં કર્યું છે તે મારી દષ્ટિ પ્રમાણે સહેલું છે. આ અંશનું ગૌરવ ૧૪૨ દોહરાનું છે, છતાં તે ઉપર ૧૪૨૦૦ શ્લોકોની ટીકા લખાઈ શકે તેમ છે; એમ એક પ્રસંગે અંશકર્તાપુરૂષે કહ્યું હતું. અંશનો અંતીમ આશ્રય નિર્અંશ માર્ગનો છે; એટલે પછી તે માર્ગના જે જે સિદ્ધાંતો, આ અંશમાં જે જે પ્રસંગોએ અનુદૂળ થતા હોય તે તે પ્રસંગોએ ચતાવેલ છે તેનો હેતુ એ છે કે, અંશકર્તાએ જે ૧૪૨૦૦ શ્લોકોની ટીકા લખવાને પાત્ર આ અંશ છે એમ કહ્યું હતું તે યથાર્થ હતું એમ કોઈ અંશે જણાય. આ વિવેચન લખવામાં મારો આ હેતુ છે. તે હેતુની યથાર્થતા જોવાનું કાર્ય વાંચક મહાશયોના ઉપર છોડ્યું છું. વિવેચનમાં દોષ થયેલ હોય તો તે માટે મારા પ્રત્યે અનુકંપા ભુદ્ધિએ જોવામાં આવે, અને તેની સાથે તેપર માધ્ય-સ્થ અને કપાયરહિત શૈલીક વિચારો જણાવવામાં આવે એમ હું ઇચ્છું છું.

આ લેખને સામાપ્તિ આપતાં પહેલાં, આ “આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર”ના કર્તાપુરૂષનું જીવન ચરિત્ર આપવા મારી તીવ્ર ઇચ્છા હતી; તથાપિ આપશીનું જીવન આધ્યાત્મિક હોઈ આલેખવું એ દુષ્કર હોવાથી, આ વખતે આપવાનું તો બની શક્યું નથી. કર્તાપુરૂષના જીવન સંબંધીનો સહજ ખ્યાલ આપવા તેઓશ્રીએ પોતે લખેલ એક સ્વાત્મવૃત્તાંત-પયોગી કાવ્ય (Autobiographical Poem) અહીં સ્થિર કર્યું છે. આ કાવ્ય કર્તાપુરૂષે પોતાના દેહોત્સર્ગ પહેલાં ચાર વર્ષ અગાઉ (વિ. સં. ૧૯૫૩ માં) લખ્યું હતું.

ધન્ય રે દીવસ આ અહો, જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે.
 દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી, મઠ્યો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦
 ઓગળીસે ને એકત્રીસે, આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે;
 ઓગળીસે ને બેતાલીસે, અદ્ભુત વૈરાગ્ય ધાર રે. ધન્ય૦
 ઓગળીસે ને સુડતાલીસે, સમકીર્ત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,
 શ્રુત અનુભવ વધતી દશા, નિજસ્વરૂપ અવભાસ્યું રે. ધન્ય૦
 ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરીગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે;
 જેમ જેમ તે હડસેલીપ, તેમ વધે ન ઘટે રંચ રે. ધન્ય૦
 વધતું એમજ ચાલિયું; હવે દીલ્લે ક્ષીણ કાંઈ રે.
 કામે કરીને તે જશે, એમ માસે મનમાંહિ રે. ધન્ય૦
 યથાહેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે;
 થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિરધાર રે. ધન્ય૦
 આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો; થશે અપ્રમત્ત યોગ રે.
 કેવલ લગભગ ભૂમિકા, સ્પર્શને દેહ વિયોગ રે. ધન્ય૦
 અવશ્ય કર્મનો ભોગ છે, ભોગવવો અવશેષ રે;
 તેથી દેહ એકજ ધારિને, જાણું સ્વરૂપ સ્વદેશ રે. ધન્ય૦

મુમ્બઈ, શંવેરી બજાર,
 ચૈત્ર વદ ૫, ૧૯૬૪.

{

અલ્પજ્ઞ બાલ,
 મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા.

આ વિવેચનના પૃષ્ઠ ૪ થામાં “ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિભોગર્ગ: ” એવું જે સૂત્ર મુક્યું
 છે ત્યાં “ સમ્યજ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિભોક્ષમાર્ગ: ” એમ સૂત્ર જોઈએ.—મં ૦ ૨૦ મં ૦

શ્રી અમિતગતિ.*

*પ્રસિદ્ધ મરાઠી માસિક 'વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર'ના માય્ય માસના અંકમાં શ્રીયુત તાત્યા નેમિનાથ પાંગળ નામના એક દિગંબર ગુહસ્થે આપેલા લેખનો અનુવાદ—

આ જૈન ધર્મી દિગંબર મતમાં એક પ્રસિદ્ધ નામાંકિત કવિ અને ધર્મગ્રંથકાર હતા. જે વેળાએ માલવમંડલાધીશ્વર પ્રતાપશાળી રાજા મુંજરાજ રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે આ જૈન યતિ થઇ ગયા. મુંજરાજ એક મોટા ચતુર, જ્ઞાન સંપન્ન, સ્વતઃ કવિ અને ગુણગ્રાહી રાજા હોવાથી પોતે પોતાની સભામાં અનેક વિદ્વાન અને ગુણી લોકોને આશ્રય આપી તેમનું જળશ્ન સન્માન કરતો હતો. શ્રી અમિતગતિ, ધનપાલ કવિ (તિલકમંજરીના કર્તા), પદ્મયુત, ધનંજય (દશ રૂપકનો કર્તા), હજીયુષ ઇત્યાદિ અનેક વિદ્વાનમુકુટમણિ તેની સભામાં પ્રકાશતા હતા. તે સભામાં શ્રેષ્ઠત્વનું માન અમિતગતિ, ધનંજય અને ધનપાળનું હતું એમ તેમના ઉપલબ્ધ થયેલા ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથોપરથી માલુમ પડે છે. અમિતગતિ પોતાના નામ પ્રમાણે વિશાળ અને મહાન બુદ્ધિશાળી કવિ હતા એમ દીસે છે. 'ધર્મપરીક્ષા' અને 'આવકાચાર' એ જે ગ્રંથોમાંની તેમની ધાર્મિક સાહિત્યમાં ઉત્તમ પ્રસિદ્ધિ છે. તેના સર્વે ગ્રંથ ઉપલબ્ધ ન થયા હોત અને ફક્ત 'ધર્મપરીક્ષા' એજ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ થયો હોત તોપણ તેની પ્રસિદ્ધિ જૈન ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી તો કદીપણ નષ્ટ ન થઇ શકત !

આજ ઉપલબ્ધ થતાં આ યતિના ગ્રંથો પરથી કર્તા ક્યારે અને ક્યાં કર્તા સંબંધે થઇ ગયા તેની માહિતી મે-માહિતી. જવવામાં બીજા કેટલાક જૈન આચાર્યોના સંબંધમાં પડે છે તો અડચણ પડતી નથી. પોતે કયા જૈન સાધુ સંધમાંથી અને કયા આચાર્ય પછી

થઇ ગયા તેનો સર્વ ખુલાસો આ યતિએ સ્વતઃ રચિત ગ્રંથોમાં કરીને પોતાના સંધમાંથી પરંપરા ગત થઇને આવેલા આચાર્યોની નામાવલિ આપી છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય જે ત્રણ ગ્રંથો જોઇને નીચે પ્રમાણે કરેલ છે:—

સિદ્ધાંતપાથો નિધિપારગામી
શ્રી વીરસેનોઽજનિ સ્તિર્વિર્યઃ ।
શ્રી માયુરાણાં યમિનો વરિષ્ઠઃ
કષાય વિધ્વં સવિધૌપટિષ્ઠઃ ॥
ધર્મપરિક્ષા.

તસ્ય જ્ઞાતસમસ્તશાસ્ત્રસમયઃ
શિષ્યઃસતામગ્રણીઃ
શ્રી માયુર સંગ્ર સાધુ તિલકઃ
શ્રી નેમિષેણોઽભવત્ ।
શિષ્યસ્તસ્ય મહાત્મનઃ શમયુતો
નિર્ધૂતમોહદ્વિષઃ
શ્રીમાન્માધવસેનસૂરિરભવત્
ક્ષોણીતલે પૂજિતઃ ॥

* * * * *

દલિતમદન શત્રોર્
મવ્યનિર્વ્યાજબન્ધોઃ
સમદમયમમૂર્તિં
શ્રંદ્રશુભ્રોરુક્તિઃ
અમિતગતિરભૂદ્ય
તસ્ય શિષ્યો વિપશ્ચિ
દ્વિરચિત મિદમર્થ
તેન શાસ્ત્રં પવિત્રમ્ ॥

(મુલાખિત રત્ન સંદોહઃ)

જેવી રીતે રાજવંશોમાંથી કિંવા ઐતિહાસિક શરપુરણોની વંશાવળી પરથી અમુક એક રાજા કેની પછી થઇ ગયો એ તરતજ

જણાઇ આવે છે, તેવી રીતે આ ઉક્ત આ-
ચાર્યની પદાવલિપરથી આપણા ચારિત્રનાયક
કેની પછી થઇ ગયા એ તરતજ મળી આવે
છે. જૈનધર્મીય માયુર સંઘમાંથી શ્રેષ્ઠ, સંયમી
અને વિદ્વાન આચાર્યોમાં અમિતગતિ થઇ ગયા.
અર્થાત્ આચાર્યોની જગ્યાએ આ આચાર્યની ગ-
ણના પોતાના બુદ્ધિબળથી થઇ. માયુર સંઘમાં
શાંત વીરસેન સુરિમાં શ્રેષ્ઠ થઇ ગયા. તે પછી તેના
શિષ્ય નેમિષયુ થઇ ગયા. તેની પછી શિષ્ય
મહાત્મા માધવસેનસુરિ સકલ વંદ્ય થઇ ગયા
અને તેની પછી આપણા ચારિત્રનાયક અમિત-
ગતિ તે માયુર સંઘના આચાર્ય બન્યા. મારા
ગુરુ માધવસેન મુનિ છે અને હું તેમનો શિષ્ય
હું, એમ તેમણે ઉપરનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.
જેમ અન્ય ધર્મીય કવિજનો વિદ્યા આપનારને
(નાક દેનારને) છોડીને લક્ષ્મી આપનાર
(નાકની નથ આપનારને) લજ્જાનાર અને
તેથી તેમનું નામ પોતાના ગ્રંથોમાં જોડવામાં
આદ્ય વાપરે છે તેમ ન વાપરતાં જેની
પાસેથી પોતે વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરીને યોગ્યતા
મેળવી છે તેના પોતાના ગુરુના સ્તુતિપાઠ
પોતાના ગ્રંથમાં ગાઇને આ કવિએ પોતાની
લીનતા દર્શાવી છે. આવી ઘણાપરા જૈન કવિ-
ઓની પદ્ધતિ છે તે ખરેખર પ્રશ્નસંતીય છે.
માયુરસંઘના નામપરથી આ સંઘ ગુજરાતમાં
બહુ મહત્ત્વ પડે છે. વળી 'મુંજરાજના
સમયમાં પોતે હતો, એમ કવિએ કરેલા
ઉદ્દેશ્યપરથી તો તેની સત્યતા વધારે લાગે છે,
કારણ કે માળવા અને ગુજરાત બંને દેશ એક-
દમ પાસે આવેલા છે. આ સંઘ શ્રી કુંદકુંદ
આચાર્યના આશ્રમમાંનો બારતી ગુરુઃ પૈકી
હતો એમ મારી સમજણ છે, કારણ કે દિગ-
બરી સર્વ સંઘ અને સર્વ સાધુ-મુનિ વગેરે
આપણા શ્રી કુંદકુંદાચાર્યની પ્રમાણેજ અ-
થવા તેના આશ્રમ તળે જોવામાં આવે છે
તે જૈન ગ્રંથોનું અવલોકન કરવાથી તરતજ
સમજાય છે અને આ જૈન દિગંબરી સંઘ

હોવાથી તે પણ તે આશ્રમ તળે હોવો
જોઈએ.

હવે આપણા કવિનો કાલનિર્ણય કરીએ.
આ કરવા પૂર્વે કવિ
કવિનો કાલનિ- પોતે જે રાગના સમ-
ર્ણય. યમાં હતા એમ જણાવે
છે તે રાગનું ચરિત્ર

સંક્ષેપમાં કહેવું એ અહિં અસ્થાને નહિ થાય,
કારણ કે તે કાલનિર્ણય વારને થોડાઘણા ઉપ-
યોગમાં આવશે.

સંવત ૧૨મા શતકમાં કિંવા ૪૯૫ સન ૧૦
મા શતકમાં માલવમંડલમાં પરમાર વંશના
સિંહકત નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો;
તેને શ્રી હર્ષદેવ પણ કહે છે. આ રાજા એકદા
પોતાના રાજ્યમાં કરતો હતો ત્યાં તેને ધસમાં
પડેલો એક તેજપુત્ર બાલક મળ્યો. તે તેણે
પોતાની રાણીને આપી તેનું મુંજ એવું અ-
નર્થક નામ આપ્યું. ત્યાર પછી તે રાજાને
સિંધુરાજ નામનો પુત્ર થયો. તેથી હર્ષની
પ્રીતિ તેનાપર અતીશય થઇ તેથી તેને તેણે
સર્વ વિદ્યામાં પારંગત કર્યો. પછી રાજા ધરંડા
થયો ત્યારે તેણે મુંજકુમારને વિજન એવા
એક મહેલપર લઇ જઇ પોતાના હૃયની વાત
કહી કે "મારે પુત્ર છે, તથાપિ બાળપણથી
તારું મેં પ્રેમથી પાલન કર્યું છે તેથી તનેજ
રાજ્યાભિષેક કરાવવો એવી મારી લાલસા છે.
તારો ખરો જન્મ અમારા કુલમાંથી થયો
નથી, પણ તું મને દર્ભાકુરમાંથી મળેલો હતો,
તો તું તારા લાઇ સિંધુરાજ પ્રત્યે કપટ કે
બેદમાનપણે કદી પણ વર્તીશ નહિ. પરંતુ
બંધુ તરીકે તેને ગણી મારા રાજ્યનો કારભાર
ચલાવજો." મુંજે રાજાની સર્વ વાત કમ્બલ
કરી અને તરતજ મુંજરાજનો રાજ્યાભિષેક
કરી તેનું બીમરાજની કુંવરી સાથે લગ્ન કર્યું.
ત્યાર પછી સિંહદેવે તરતજ એક દિવસ મુંજ
પોતાની પત્નીને પોતાની કુલકથા કહી, પણ
તેણી કદાચિત્ પોતાનો દર્પાત પરિરુદ્ધ કરી

દેશે એ બીતીથી તેણીનું 'ખૂન કયું' અને રૂદ્રદિત્ય નામના પ્રધાન સાથે પોતાનો રાજ્ય-કારભાર ઉત્તમ ચલાવ્યો અને પ્રમત્ત બનેલા દક્ષિણાત્ય તૈલંગણુના રાજપર સ્વારી કરી તેને પદ્મશ્રી કર્યો; સારાંશ કે તેણે કર્નાટક, લાટ, કેરલ, ચોલ વગેરે દેશોમાં પોતાની સાર્વભૌમ સત્તા પ્રસ્થાપિત કરી.

ત્યારપછી, તેનો અંધુ સિંધુરાજ તેનું વારંવાર અપમાન કરતો હોવાથી તેણે તેને હદપાર કર્યો અને પછી પોને નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. સિંધુરાજ ત્યાંથી નીકળી યુજરાતમાં આવ્યો અને ત્યાં કાશ નામના સરોવર પાસે એક ગામ વસાવ્યું અને ત્યાં દીવાળીના શુભ દિવસની રાત્રીએ મૃગયા કરતો કરતો ચૈત્રવત ભૂમિ પાસે ગયા ત્યારે એક ભુંડપર શરસંધાન કરતો હતો તેટલામાં એક પ્રેતપર દૃષ્ટિ પડવાથી તેને ખીક ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મળ્યું; પણ પોતે બીધા નહીં અને તે પ્રેતને વેગળે મૂકી તેણે ભુંડને મારી નાંખ્યું. આ વખતે તે શય ઉડ્યું અને તેણે સિંધુ-રાજના ધૈર્ય અને સાહસની શિશારસ કરી તેને વર માંગવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે 'મારું આણુ ભૂમિપર ન પડે' અને 'સર્વ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાઓ' એવો વર માંગ્યો. ત્યારે તે શય તેને મુંજરાજનો નાશ પાસે આવેલો છે તો તું ત્યાંજ જઈને મોટું ઉત્તમ કાર્ય કર એમ કહ્યું ત્યારે તે મુંજરાજના રાજ્યમાં આવ્યો. આ મુંજને ખચર પડવાથી તેણે તેને પકડી તેના ડોળા કાઢી કદમાં નાંખ્યો. ત્યાં તેને ભોજ નામે પુત્ર થયો. આ ભોજને સમગ્રી વિદ્યા અને ચોસઃ કળા શીખવી મોટો વિદ્વાન અને ચતુર યોધો બનાવ્યો, પણ પછી એક બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે-

પંચાશતપંચવર્ષાણિ

માસાઃ સસદિનત્રયમ્ ।

મૌકત્યં મોજરાજેન

સગૌડં દક્ષિણાપથમ્ ।

આમ ત્યારે ભોજને ગાદી મળવાનું થશે એમ જણ્યું કે તેણે ભોજને રાજ્ય મેળવવા ન દેવું એ વિચારથી તેના શિરઝેડ કરવા માટે મુંજે મારા સાથે તેને મોકલ્યો. અર-ણ્યમાં જઈને તેણે છટ દેવતાનું સ્મરણ કરી 'મેં તારો કયો આરોપ કર્યો છે તે તું કહે' એમ મારાને કહ્યું, ત્યાર પછી કાવ્યરૂપમાં એક પત્ર લખી મુંજરાજને આપવાનું કહ્યું.

માન્ધાતા ચ મહિપતિઃ કૃતયુગા-

લંકારમૃતો ગતઃ ।

સેતુર્યેન મહોદયૌ વિરચિતઃ

ક્વાસૌ દશાસ્યાન્તકઃ ।

અન્યેચાપિ યુધિષ્ઠિર પ્રમૃતયો

યાતા દિવં ભૂપત્ ।

નૈકે નાપિ સમં ગતા વસુમતિ

મુંજસ્ત્વયા યાસ્યતિ ।

આ વિદ્વાન ભોજકુમારનો નિરોપ વાંચી તેને અતિશય લાગી આવ્યું, અને ખાલકત્યા માટે દવસે દિવસ સ્વતઃ ખાધને પીવા લાગ્યા.

અહીં ભોજકુમારનો નિરોપ જાણી મારાએ ક્યા લાવી તેને ત્યાં છોડી દીધો અને પછી તેને પોતાનો યુવરાજ માની ચુપ્તપણે એક ઠેકાણે રાખી રક્ષણ કયું.

ત્યાર પછી મુંજરાજની પુનઃપ્રમત્ત થયેલા તૈલંગણુના તૈલિપ રાજપર સ્વારી કરવા ચડ્યો ત્યારે તેના પ્રધાન રૂદ્રદિત્યે આ ખેપમાં આપણને જય મળનાર નથી, અને તેમ છતાં આપ જશો તો ગોદાવરી ઉતરીને આગળ જશો નહિ એમ રાજને જણાવ્યું. ત્યારે રાજાએ ક્વામથી જણાવ્યું કે મેં તે રાજને છ વખત જીત્યો છે. તેનું મારી પાસે શું ચાલવાનું છે? આમ બોલી રાજા સૈન્ય લઈ ગોદાવરી ઉતરી આગળ આવ્યો. આ સંખ-ધમાં અપિત્રાદિકા ધડિકા મળ્યે (Vol. I P. 227) એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે-

“He says that Munja had conquered the Chalukya Tailip II sixteen times, before he undertook his last expedition in which he lost his throne and life.”

પોતાનો શત્રુ મુંજ પોતાનીપર સ્વારી કરી આવેશે છે એ જ્ઞેષ્ઠને તેલિપે પોતાની બ્રાહ્મ સેનાથી તેનાપર સ્વારી કરી તેના સૈન્યનો પગભવ કર્યો અને તેને બંદીબા. નામાં નાખ્યો. ત્યાં મુંજની સેના કરવા માટે તેલિપ રાજ્યએ પોતાની ગતભર્તૃકા (એટલે વિધવા) બેનને નિયોજીત કરવાથી તે બંને વચ્ચે દંપતિભાવ ઉત્પન્ન થયો. અહીં મુંજના પ્રધાને સુરંગ ખેદાવી તેમાંથી પોતાના રાજ્યને છુપાવી લઇ જવાની યુક્તિ કરી અને તે મુંજને જણાવી. તેણે આ સધળું વૃતાંત પોતાની પત્નિ-મૃણાલવતિને કહી તેણીને પોતાને દેશ આવવા કહ્યું ત્યારે તેણીએ પોતાના બાઇને ‘આપણે હવે વિયોગ થશે’ એમ જણાવ્યું. આથી તેલિપ રાજ્ય વધારે સાવધ બની મુંજને બંદિગૃહમાંથી કાઢી તેની અડચણ નિમૂળે કાઢવાને માટે એટલે તેનો વધ કરવા માટે તેને ભિક્ષાનું નિમિત્ત કાઢી ગામમાં ફેરવ્યો. ત્યારે હતાશ થયેલો મુંજરાજ ભિક્ષા માંગતો વધસ્તંભ પાસે જઈ આ બોલ્યો:—

મા મંકડ કુરુદ્વેગ

યદહં સ્ખંડિતોડનયા ।

રામ રાવણ મોજાદ્યા:

સ્ત્રીભિઃ કે કે ન સ્ખંડિતાઃ॥

યશઃ પુંજો મુંજો,

ગજપતિ રવંતિ ક્ષિતિપતિઃ

સરસ્વત્યા વાસઃ

સમજાનિ પુરાયઃ કૃતિરિતિ।

સ કર્ણદેશેન,

સ્વસચિવ બુધ્યૈવ વિદ્યુતઃ

કૃતઃ શૂલારોપ

સ્વહૃદ વિષમા કર્મગતયઃ ॥

આપદ્રતં હસસિ કિં દ્રવિણાંધ મૃદ
લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતાતિ કિમત્ર ચિત્રમ્
કિં ત્વં ન પદયાસિ ઘટા જલયન્નચક્રે
રિક્તા ભવાન્ત ભરિતા ભરિતાશ્ચ રિક્તાઃ ॥

સાગરઃ પરિચ્છા લંકા,

દુર્ગોદુર્ગપતિર્દશશિરારાજા

માગ્યક્ષયે તદ્ભગ્નં

મુંજ મા કુરુ વિવાદમ્ ॥

આ પ્રમાણે ફેરવીને તેને રાજની આસાથી વધ્યભૂમિ પાસે લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે તેને રાજસેવકાએ ઠાંટ દેવતાનું સ્મરણ કરવાનું કહ્યું, મુંજરાજ ધણો ભગીહૃદય થઈને બોલ્યો:—

લક્ષ્મી યાસ્યતિ ગોવિંદે

વીરશ્રો વીરવેશ્મનિ ।

ગતે મુંજે યશઃ પુંજે

નિરાલંબા સરસ્વતિ ॥

ત્યારપછી મુંજનો વધ કરી તેનું શીર રાજના આંગણમાં લટકાવી દીધું. ત્યારપછી અહીં માળવામાં અમાલ્યે ભોજરાજને અવંતિ મંદિરે ૪૦ સં ૧૦૨૨ માં રાજ્યાભિષેક કર્યો.

વિક્રમા દ્વાસરા દષ્ટ-

મુનિવ્યોમંદુસંમિતે ।

(સં ૧૦૭૮)

વર્ષે મુંજપદે મોજ-

મૂપઃ પદ્મે નિવેશિતઃ ॥

આ પ્રમાણેની માહિતિ તિલકમંજરીની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી છે. આ પરથી સંવત ૧૦૭૮ (ઇ. સ. ૧૦૨૨) સુધી મુંજ રાજ્યે રાજ્ય કર્યું એમ જણવામાં આવે છે, પણ કયા વર્ષથી કર્યું એ પ્રશ્ન છે. તે માટે ઇડિઅન એંટીક્વરી (vol. XIV P. 160) ઉપરથી જ્ઞેતાં એમ માલમ પડે છે કે મુંજ રાજ્યે (તેને વાકપતિ, અમોઘવર્ષદેવ હતા અને ઉપરાજ પશુ કર્ણદેવ પ્રચલિત કર્યા. અને ૧૦૩૬ ના ચૈત્ર.) આ વિષયે રાષ્ટ્રસ સાહેબ માં ઉજ્જયની મેલબુર on at Sharawan Belgo.

આપું એવું દાનપત્રપરથી સમજાય છે. આ ઉપર આશાદાતા તરીકે રૂદ્રાદિત્ય આત્માનું નામ તથા હસ્તાક્ષર વાક્યપત્ર રજદેવ એમ જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી ૪૦ સં ૯૮૦ પૂર્વે ઉક્ત રાજા હતો. ૪૦ સં ૯૮૦ થી તે ૧૦૨૨ સુધી મુંજે રાજ્ય કર્યું એવું માનવાને બીજા કુલ પ્રત્યવાય આવતો નથી. આ ઉપરથી મુંજ રાજાએ ૪૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું એમ હરે છે. હવે આપણે કવિના કાવ્યનિર્ણય તરફ વળીએ.

અમિતગતિ યતિએ પોતાના સુમાપિતરત્ન સંદોહ એ ગ્રંથ વિક્રમ સંવત્ ૧૦૫૦ પૈપ શુદ્ધિ પંચમીએ પૂર્ણ કર્યો એવો ઉક્તેષ્ઠ અમે પછી કર્યો છે એટલે ૪૦ સં ૯૮૪ માં આ ગ્રંથ રચાયો હતો. ધર્મપરીક્ષાના છેવટમાં તે ગ્રંથ સં ૧૦૭૦ માં એટલે ૪૦ સં ૧૦૧૪ માં રચ્યો એમ ઉક્તેષ્ઠ કયો છે, અને મુંજ ૪૦ સં ૯૮૦ થી તે ૧૦૨૨ સુધી રાજપારૂઢ રહ્યો એમ અનુમાન થાય છે. આ પરથી મુંજના વખતમાં આ કવિ થઈ ગયા એ નિશ્ચિત હરે છે; આપરથી આ કવિ ૪૦ સં ના દશમા શ્લોકના છેવટે ઉત્તરાર્ધમાં અને અગીઆરમાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયા એમ હરે છે. પણ ૪૦ સં ૯૮૪ પૂર્વે કેટલાં વર્ષ આગળ પોતે હતા અને ૪૦ સં ૧૦૧૪ પછી કેટલા દિવસ વિદ્યમાન હતા એ સમજવાને અન્ય સાધન બીજાકુલ ન હોવાથી દીક્રાગીરી થાય છે; તોપણ ૪૦ સં ૯૮૪ પૂર્વે આઠામાં આઠા વીસેક વર્ષ અને પછી દસેક વર્ષ કવિનું અસ્તિત્વ માનવામાં હરકત દેખાતી નથી, કારણ રાજા પાસેથી સન્માન મેળવવા જેટલું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને તેટલો વખત સહજ લાગ્યો હશે! પરંતુ આ બેલું અનુમાન તદ્દન નિશ્ચિત ન કહેવાય-અસ્તુ.

પાને જન્મ કયાં અને કયારે થયો, તે

માસો. શું, કયારે દીક્ષા

મોક્ષવ્યં મોજરાંકે કેમ વ્યતીત

સગૌડં દક્ષિણવાને માટે

થતું નથી.

જે કાંઈ માહિતી મેળવવાની શક્ય છે તે સર્વ પાછળ આપેલા ત્રણ ગ્રંથોપરથી છે અને ગ્રંથો પરથી મળતી માહેતી કર્તાના નામ જેટલી છે. તેથી આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય છે. હવે તે વખતે જૈનધર્મની સ્થિતિ કેવી હતી તે માત્ર જણાવવાની જરૂર છે.

આ કવિનું જ્ઞાન ત્રણ જગત્ હોવાનું માત્રમ પડે છે, કારણકે તેમનું કવિતાદેવીપર જેટલું સ્વામીત્વ હતું તેટલું ધર્મપર હતું એ તેમણે રચેલા ગ્રંથોપરથી અને તેમને પ્રાપ્ત થયેલી આચાર્ય પદવીપરથી સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે. જુદા જુદા વૃતાંતો, રૂપક, અક્ષરકાર, અર્થ-ગાંભીર્ય અને શબ્દ સૌંદર્ય સહિત હોવાની સાથે જે જે હજાર કવિતાઓ ફક્ત એ મહિનામાં રચાઈ છે એપરથી મોરોપાંતનું સ્મરણ આવ્યા વગર રહેતું નથી. આ કેવી વિશ્વક્ષણ તીવ્ર બુદ્ધિ! આપરથી આ કવિએ ઘણાં ગ્રંથો રચ્યા હશે એમ સ્પષ્ટ હરે છે. સુમાપિત રત્ન સંદોહ એ નામના ગ્રંથ પછી વીસ વર્ષે ફક્ત ધર્મ પરીક્ષા ગ્રંથ કવિએ રચ્યો હોય એ માનવું વિસંગત જણાય છે, પણ ઉપલબ્ધ આ ત્રણ ગ્રંથો છે એ યોગ્ય છે. પહેલો ગ્રંથ કેવળ ધર્મવિષયક હોવાથી તે ધર્મજ્ઞાનનો નિતિ છે એમ વ્યક્ત થાય છે. બીજાપરથી ગ્રંથકર્તાની એવી ઇચ્છા પ્રતીત થાય છે કે સુવિચારોના પ્રસાર કરવો, મઘમાંસા સકત લોકોને બટાડો થવો જોઈએ, ધર્મ માર્ગે સદાચારમાં વર્તન રાખવું જોઈએ અને સમાજમાંનાં લોકોની આત્મિક ઉન્નતિ થવી જોઈએ, મનોવિકારપર જ્ય મેળવવો જોઈએ, અને ત્રીજો ગ્રંથ નામે ધર્મપરીક્ષા એમ વિચાર કરી લખ્યો છે કે ચારે દિશાએ જૈન ધર્મનો પ્રસાર થાય તેમ કરવું. જૈન ધર્મ વિરહિત સ્વરૂપના રામ, શંકર, શકિત, દેવીની ઉપાસના વધતી જવાથી લોકોની તેમજ શકિત વધતી કરવી, એમ અનુમાન પરથી સમજાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિએ અન્ય-

ધર્મીય લોકોની સમજુતી વણીજ ચમત્કારિક છે એમ જણાવી તેનું ખંડન કર્યું છે. આ પરથી કવિએ મુંજરાજવાની ઉર્જાધિનીમાજ કેવલ રહી આળમનો એક પણ દિવસ કાઢ્યો હોય એવું દેખાતું નથી. વળી આ આચાર્ય પદવીને અનુસરી તેમણે ભરતખંડપર ઉપદેશ કરવા માટે ઘણો વિહાર કર્યો છે. લોકોમાંથી મિથ્યાત્વ જાળને જૈનધર્મની પ્રવૃત્તિદ્વારા ઘણો યત્ન કર્યો છે એમ સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે અને તેમણે પોતે આધિભૌતિક વિષય, દ્રવ્ય, આત્મ, ઇષ્ટ મિત્ર વગેરેની જાળમાં ન પડી ઇદ્રિયોતું દમન કરી આત્મોન્નતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરી હોય એમ સ્પષ્ટ હોય છે. સારાંશ કે આ કવિ ઉક્તિ પ્રમાણે કૃતિમાં પ્રવૃત્ત થનાર આચાર્ય થઈ ગયા એમાં તો શંકા નથી. કાવ્ય-દૃષ્ટિથી જોતાં આ કવિની કવિતામાં શાંતરસ આત્મપોત ભરેલો સર્વત્ર દેખાય છે. ધર્મ-પરીક્ષાનો સારો ભાગ, અદ્ભુત રસ અને હાસ્યથી પ્રેરિત છે અને તેમાં શૃંગાર એકદમ થોડો છે. રૂપકાપેક્ષાથી ઉપમાઓ ખૂબ તેમાં ભરેલી છે. કવિતા કિલ્બટ નથી પણ સુસ્ત્રમ છે. હવે તેના અંથો સંજ્ઞાની જણાવીએ.

આ યતિએ એકંદર કેટલા અંથો રચ્યા છે તેની અદ્યાપિ પશ્ચંત પૂર્ણ

તેમના અંથો. શોધ થઈ નથી, પણ આજ ઉપલબ્ધ થયેલાં શ્રાવકા-

ચાર (ઉપાસકાચાર) સુભાષિત રત્નસંદોહ અને ધર્મપરિક્ષા એ ત્રણ અમૂલ્ય કાવ્યાત્મક અંથો આપણી પાસે છે. તેથી તે સંજ્ઞા આપણે અહીં થોડો ઝિહાપોહ કરીશું.

શ્રાવકાચાર—આ અંથ આચાર્યે વિક્રમ સંવત્ ૧૦૫૦ માં રચેલો છે એવો ઉલ્લેખ શ્રીયુત હીરાચંદ નેમચંદ (સોલાપૂર) મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં ભાષાંતર કરેલા શ્રીમાન સ્મન્તભદ્ર આચાર્યના રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કરેલ છે. તે અંથના છેવટમાં (અર્થાત્ આપણી પાસેના અંથની છેવટમાં) તેના જેવો

એકે ઉલ્લેખ દેખાતો નથી. તે સિવાય તે વર્ષમાં સુભાષિત રત્નસંદોહ પૂર્ણ કર્યાનો ઉલ્લેખ સ્વતઃ કવિએ તે અંથની અંતે કરેલ છે. આથી આ ગોંટાળો કેમ તેની સમજણ બરાબર પડતી નથી. કિંવા આ કવિની ખુદ્ધિ અતિ તીવ્ર હોવાથી કદાચિત્ આ કવિએ આજ વર્ષમાં બંને અંથ પૂર્ણ કર્યા હોય! આ અંથ કેવળ ધર્મ વિષયક છે. આમાં જૈનોને (શ્રાવકોને) પાળનાના આચાર અથથી તે ઇતિ સુધી વર્ણવેલા છે. આમાં ઉપદેશકમ પૂર્વના સમન્તભદ્ર, વસુનંદી, ચામુંડરાય, પ્રભુતિ આચાર્યોની પદ્ધતિ પ્રમાણેજ વર્ણવેલો છે. આનો વિસ્તાર સારો કર્યો છે. આના પરિચ્છેદ એકંદર પંદર છે અને શ્લોક સંખ્યા (૧૩૪૨) સુમારે સાડાતેરસો છે. આ અંથની રચના સુગ્રોમ, સ્પષ્ટ બદ્ધ અને એટલી બધી સરલ છે કે સંસ્કૃત ભાષાનું સાધારણ જ્ઞાન ધરાવનાર પણ સમજી શકે તેમ છે. નીચેના શ્લોકો પરથી આ અંથના ધારણનું સ્વરૂપ અને ભાષા સહજ લક્ષમાં આવી શકશે.

નરેષુ ચક્રાં ત્રિદશેષુ વર્જી

મૃગેષુ સિંહઃ પ્રશમો વ્રતેષુ

મનો મહીભૃત્સુ સુવર્ણશૈલો

ભવેષુ માનુષ્ય ભવપ્રધાનમ્ ૧-૧૨

મનોમવાક્રાંતિવદ્ગ્ધ રામા-

કટાક્ષલક્ષ્મીકૃતકાંતિકાચઃ

દિગંગના વ્યાપિ વિશુદ્ધકીર્તિઃ

ધર્મેણ રાજા ભવતિ પ્રતાપી ॥૧-૫૪

અતત્ત્વમપિ પદ્યંતિ

તત્ત્વં મિથ્યાત્વ મોહિતાઃ

મન્યંતે તૃપિતા પેયાં

મૃગાહિ મૃગતૃણિકાં ॥ ૨-૩

જીવાજીવાદિતત્ત્વાનિ

જ્ઞાતવ્યાનિ મનીષિણા । એ

શ્રદ્ધાનં કુરુતે તેષાં હતા અને

સમ્યગ્દર્શના પ્રચલત કર્યા. બંને

તત્ર જીવા” આ વિષયે રાષ્ટ્ર સાહેબ

Mon at Sharawan Belgo.

અનાદિ નિધનાઃ સર્વે

જ્ઞાનદર્શન લક્ષણાઃ ॥૨॥ (જીવતત્વ)

તત્ર નષ્ટાષ્ટકર્માણઃ

પ્રાપ્તાષ્ટગુણસંપદઃ ।

ત્રિલોકપૂજિતો મુક્ત

સ્થિલોકાગ્ર નિવાસિનઃ ॥ ૩ ॥

સંસારિણો દ્વિધા જીવાઃ

સ્થાવરાશ્ચ તથા ત્રસાઃ ।

દ્વિતીયેઽપિ પ્રજાયંતે

પૂર્ણાપૂર્ણા સ્તથા દ્વિધા ॥ ૫ ॥

एकाक्षाः स्थावरा जीवा

पंचधा परिकीर्तिताः ।

पृथिवी सलिलं तेजो

મારુતં ચ વનસ્પતિઃ ॥ ૮ ॥

મતા દ્વિત્રિચતુઃપંચે-

દ્વિયાશ્ચ ત્રસદાયિકાઃ ।

પંચાક્ષા દ્વિવિધા સ્તત્ર

સંહસંજ્ઞી વિકલ્પતઃ ॥ ૧૦ ॥

આ જીવેના ભેદ.

ધર્માધર્મનમઃ કાલ-

પુદ્ગલાપરિકીર્તિતઃ ।

(અજીવતત્વ.)

અજીવાઃ પંચસૂત્રજ્ઞે-

રુપયોગવિવર્જિતાઃ ॥ ૨૮ ॥

આ અજીવેના ભેદ.

વાક્યાયમનઃ કર્મ-

યોગોસાવાશ્રવઃ સ્મૃતઃ ।

(આશ્રવતત્વ)

કર્માશ્રવત્યનેનેતિ

શબ્દશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥ ૩૮ ॥

યે ગૃહ્યંતે પુદ્ગલાઃ કર્મયોગ્યા

ક્રોધાદ્યાદૈશ્ચતનૈ રૈષ બંધઃ ॥

(બંધતત્વ.)

“ગ્રાહ્યે ર્બંજતત્વં કષાયો

માણ્યં બંધસ્ય હેતોઃ ॥ ૫૪ ॥

મોક્તવ્યં મોજરા

સગૌડં દક્ષિ ।

(સંવર્તતત્વ)

ભાવદ્રવ્યવિકલ્પેન

દ્વિવિધઃ કૃતસંવરૈઃ ॥ ૫૮ ॥

પૂર્વોપાર્જિતકર્મક-

દેશસંક્ષય લક્ષણાઃ ।

(નિર્જરાતત્વ)

સવિપાકા વિપાકા ચ ।

દ્વિવિધા નિર્જરા મતા ॥ ૬૨ ॥

વિતપ્યમાન સ્તપસા શરોરો

પુરાકતાનામુપયાતિ શુદ્ધિમ્ ।

ન ધાયમાનઃ કનકોપલઃ કિં

સત્તાર્ચિણા શુદ્ધયતિ કશ્મલેભ્યઃ ॥ ૬૫ ॥

નિસર્ગતો ગચ્છતિ લોકમસ્તકં

કર્મક્ષયા નંતરમેવ ચેતનઃ ।

(મોક્ષતત્વ)

ધર્માસ્તિકાયેન સમીરતો નમઃ

સર્મારને નૈવરજશ્ચ યઃ ક્ષણાત્ ॥ ૬૮ ॥

દ્વિમે પદાર્થાઃ કથિતા મહર્ષિભિ

યંથાયથં સત્ત નિવેશિતા હૃદિ ।

વિનિર્મલાં તત્ત્વરુચિં વિતન્વતે

જિનોપદેશા ઇવ પાપહારિણાં ॥ ૭૨ ॥

આ પ્રમાણે પહેલા જે પરિચ્છેદમાં નરજન્મ

અને ધર્મમાહાત્મ્ય કહીને ત્રીજામાં ધર્મનું

મૂલ જે સમ્યક્ત્વ તેનું વિવેચન સંપત્તિતત્વ સાથે

જણાવ્યું છે.

ત્રીજા પરિચ્છેદમાં એકાંતમતવાદી જે જી-

વનું આસ્તિક્ય કબૂલ કરતા નથી, જે પર-

લોકને માનતા નથી, જે સર્વજ્ઞ વીતરાગ સીવાય

લોભી, માંસ ભક્ષક, મદ્યપાનાસક્ત (શાસ્ત્ર

વગેરે) ઠેકાણે દેવવની યોજના કરે છે, જે

કુદેવને પૂજે છે, તેનું એકદમ અને સંક્ષેપમાં

ખંડન કર્યું છે. ચોથામાં મદ્ય, માંસ, મદ્ય,

રાત્રિભોજન નિંદ્ય છે, એટલે તેનો ત્યાગ કર-

વાનું કહ્યું છે, પાંચમાં પાંચઅણુવ્રત-અહિંસા,

સત્ય, અચાર્ય, પરસ્ત્રી ત્યાગ અને પરિગ્રહ પ્ર-

માણ્ય; ત્રણ ગુણુવ્રત-દિગ્વ્રત, અનર્થદંડ અને

ભોગોપભોગ પરિણામ; ચાર શિક્ષાવ્રત-દેશાવ-

કાશિક, સામાયિક, પ્રેષધોપવાસ અને વૈયાકૃત્ય

એનું વર્ણન કર્યું છે. છટ્ટામાં વૃત્તમાહાત્મ્ય; સા-
તમામાં અગીયાર પ્રતિમા; આઠમામાં પદ્મવસ્ત્ર-
કોનું વર્ણન, અને નવમામાં દાન પૂજાશીલ
ઉપવાસનું સ્વરૂપ તેમજ સત્ય કોણ, કુપાત્ર
કોણ અને અપાત્ર કોણ, તે દાન કેને આપવું
તેનું વિવેચન છે; દશમામાં અભયદાન અને કરુણા
દાનનું વર્ણન અને બાકીનામાં જિનેશ્વર અને
સિદ્ધનું વર્ણન, બાર અનુપ્રેક્ષા સમાધિમંદણ
ધ્યાનિકનું વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથ કેવળ ધર્મવિષયક
છે. વળી તેમાં કેટલેક ટેકાણે કવિએ કાવ્ય
દૃષ્ટિથી રૂપકોની મોટી સંખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો
છે. વિસ્તારના ભયથી તેના નમુના અહીં આપ્યા
નથી. સર્વ ધર્મોનું નિરીક્ષણ કરનારની ઇચ્છા
હોય તેમણે આ ગ્રંથ એક વખત અવશ્ય વાં-
ચવો એમ અમારી તેમને સૂચના છે. પુષ્કળ
લોકો એવો મત ધરાવે છે કે શંકરાચાર્ય જૈન-
ધર્મનું ખંડન કર્યું, પણ કયા મતનું અને કયા
તત્ત્વનું ખંડન કર્યું તે સંબંધ કંઈ પણ ઉલ્લેખ
નથી. પ્રત્યક્ષ શંકરાચાર્યના ગ્રંથમાંથી પણ
જૈનોના અનુક એક મતનું ખંડન કર્યું એવો
ઉલ્લેખ દેખાતો નથી. આમ હોવાથી જૈનધર્મનું
ખંડન કર્યું એ નિરર્થક કલ્પના અર્થ કંઈ
પણ સમજના નથી. જૈનધર્મમાં એવા કોઈ
પણ મત નથી કે જેનું ખંડન થઈ શકે. શં-
કરાચાર્ય જાવધર્મનું ખંડન કર્યું છે, જૈનનું
ખીલકુલ નહીં. તે સવાય બ્રાહ્મણધર્મથી કેટલાક
કેટલાક છાત્રહાસ શીષક વિદ્વાનોએ એવો મત
આપ્યો છે કે જે વખતે શંકરાચાર્યને અને-
કાંતાત્મક સ્પર્ધાદિ જૈનમતનું બરાબર ખંડન
કરતા આવડ્યું નહિ ત્યારે તેણે પોતાની કવલ
શક્તિથી બલ વાપરી હંતના ઉપયાગ કરી મુંડ
મુંડ તુંડ તુંડ કરી જૈનનો સારી રીતે
વિધ્વસ કર્યો અને કેટલાક અમૂલ્ય જૈન ધર્મા-
ત્મિક ગ્રંથો મત્સર છુદ્ધિયા સમુદ્રમાં ફેંકી દીધા.
હમણાની ઉક્ત કોલેજના પ્રોફેસર અને માણ
મોલાપુર હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રીયુત કાશી-

નાથ આપૂજી પાંડે મોલાપુરમાં યુનીયન કન્યામાં
પોતે છેવટે જે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું,
જે વખતે શેઠ હીરાચંદ નેમચંદ વગેરે હાજર
હતા ત્યારે એવું કહ્યું હતું કે ગ્રંથ કર્તાની
પશ્ચાત્ત જૈનધર્મીય ગ્રંથોના મતનું ખંડન કેટ-
લાએક બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ કર્યું છે અને તે
ટેકાણે પોતે સ્વતઃ શેરો કર્યો છે. પણ ખંડન
કર્યા પછી તે ગ્રંથ જ્યારે જૈન આચાર્યોના હા-
થમાં પડ્યો કે તરતજ તેઓ પુનઃ તે બ્રાહ્મણોના
મતનું ખંડન કરવા એવો ઉલ્લેખ કરે છે
કે જૈનધર્મીય પરિણામ ન સમજવાથી તે
બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ ખંડન કર્યું છે અને પછી
તે તેઓના મતોનું ખંડન કરે છે. તે વ્યા-
ખ્યાનકારનો વિષય ‘પ્રાચીન તાત્ત્વપટ્ટા’ હતો.
અરવું. સારાંશ એ છે જે અનેકાંતાત્મક જૈનમત
અખડિત છે. બાદરાયણ સુત્રમાં પણ જૈન
ધર્મના તત્ત્વોનો જીદો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.
શંકરાચાર્ય જૈનધર્મનું ખંડન કર્યું, કારણ કે
મંડનમિત્ર જૈન હતો. જૈનધર્મ અને જૈનધર્મ
ખંડન જીદો છે અને ખંડનમાં મોટું અંતર છે.
કેટલીક બાબતમાં જૈનધર્મનું તેના સાથે સા-
મ્ય છે તોપણ તેપરથી બંને એકજ છે એમ
કહેવું કોઈ રીતે વ્યાજબી નથી, કારણકે આ
જગમાં સર્વ ધર્મોનાં સામાન્ય તત્ત્વો એકમે-
કને સહજ સામ્ય દર્શાવતા હોય એ બનવા
યોગ્ય છે, અને તેથી તે સર્વને એક કહેવાય ?
ખીલકુલ નહિ. તે પ્રમાણે જૈન અને જૈનનું
સમજવું.

હવે એ ધર્મ જીદો જીદો હોવાના જૈન
ગ્રંથોમાં પુષ્કળ પુરાવા છે પણ તેના લિન્ન-
પણના સંબંધમાં પાશ્વર્ય છાત્રહાસ સંશોધક
આગ્રહ પંડિતોએ પોતાના ગ્રંથોમાંથી ઉલ્લેખ
કરેલ છે કે “મહાવીર અને ગૌતમ બુદ્ધ એ
બંને સ્વતંત્ર અને લિન્ન લિન્ન પુરૂષ હતા અને
તેમણે લિન્ન લિન્ન મત પ્રચલિત કર્યા. બંને
સમકાલિન હતા.” આ વિષયે રાષ્ટ્રસ સાહેબ
(Inscription at Sharawan Belgoo.

lel એ પુસ્તકમાં કહે છે કે- As regards the relative priority of Jainism and Buddhism we may here incidentally state the conclusion arrived at by some of the latest authorities. Jacobi shows મહાવીર and બુદ્ધ were two distinct persons but contemporaries. આપરથી જૈનધર્મ પ્રાચીન છે એમ જે કાલી કહે છે, તે પ્રત્યક્ષ છે. તેજ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનાના (૫૪૮ માં) રાષ્ટ્રસ સાહેબ કહે છે કે—

Jacobi further inclines to the opinion mooted by Colebrook that મહાવીર was not the founder but only reformer of the sect and that the origin of the Jain faith may be traced back to પાર્શ્વનાથ the તીર્થંકર who preceded him, if not further. ઉપરનાથને ઉતારા રાજશ્રી ત્રયંબક ચુરનાથ કાળે (હુબ્બળી) ના 'પ્રભાત' માં આપેલ મહાભારત અને જૈન તથા બૌદ્ધ ગ્રંથ' એ નિબંધમાંથી લીધેલા છે.

આ પરદ્વીપરથ લોકોના અહીંના સંબંધી કરેલા સંશોધન પરથી ઉભય ધર્મ ભિન્ન છે એમ દેખાય છે. આ વિષય સંબંધી અહીં ઉદાપોહ કરવો અપ્રસ્તુત છે. તોપણ જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ આ બંનેનું સદ્ગમ રીતિથી નીરીક્ષણ કરવાથી તે ભિન્ન છે અને જૈનધર્મનું ખીલકુલ ખંડન થયું નથી એ સંબંધમાં ભરોસો આવશે. આ વિષય સંબંધી ખીલ કાષ્ટવાર લખી શ્ર સારાંશ એછે કે અમિતગતિ આચાર્યનો શ્રાવકાચાર નામનો આ ગ્રંથ કાવ્યદષ્ટિથી સુલભ અને ધર્મવિષયક અતિ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથનું પ્રથમ હિંદીમાં બાપાંતર હિંદી કવિ ઇશ્વાનગઢવાલા ભાગ્યદે કરેલ છે. આ ગ્રંથ અઘાપિ સુદ્રશ્યુત્રમાં ખીલકુલ ગયેલો નથી. જૈન વાગ્મ-

મયની ઉન્નતિ ઇચ્છનાર આ ગ્રંથનો છુલોંધવાર કરવામાં અવશ્ય પુરતું લક્ષ આપશે એવી આશા છે.

સુમાપિતરતનસંદોહ—આ ગ્રંથ કવિએ વિક્રમ સંવત્ ૧૦૫૦ ઇ. સ. ૮૯૪ ની મધ્યમાં શરદઋતુમાં પૌષ શુદ્ધિ પંચમીએ સંપૂર્ણ કર્યો એમ આ ગ્રંથમાં કવિએ છેવટે ઉલ્લેખ કરેલ છે. તે નીચે પ્રમાણે.—

સમારુદ્ધે પૂત-

ત્રિદશ વસતિં વિક્રમ નૃપે!

સહસ્રૈર્વર્ષાણાં

પ્રભવતિ હિ પંચાશઞ્ચિકે॥ (૧૦૫૦)

સમાપ્તે પંચમ્યા-

ભવતિ ધરણીં મુંજ નૃપતૌ !

સિતે પક્ષે પૌષે

બુધહિતમિદં શાસ્ત્ર મન-

ગ્રમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

આ સ્તોકની પૂર્વે કવિએ આ ગ્રંથ યાવત્યંદ્ર દિવાકરે આ ભૂતલપર રહી સજ્જનોની ઉન્નતિનો કારણભૂત થાઓ એમ ઉદ્ગાર કર્યો છે, તે નીચે પ્રમાણે.

યાવચ્ચંદ્ર દિવાકરૌ દિવિ ગતૈ

ભિન્નસ્તવઃ શાર્વરમ્ !

યાવન્મેરુ તરંગિણી પરિદૃઢૌ

નો મુંચતઃ સુસ્થિતિમ્ ॥

યાવદ્યાતિ તરંગ મંગુર તનુ-

ર્ગંગા હિમાદ્રેર્ભુવમ્ ।

તાવચ્છાસ્ત્રમિદં કરોતુ વિદુષાં

પૃથ્વીતલે સંમદમ્ ॥

મુંજ રાગની રાજધાનીમાં આ ગ્રંથ જ્યારે સમાપ્ત થયો ત્યારે પૌષ માસ પંચમી તિથી અને પ્રશાંતદાયક એવો શરદ ઋતુનો શુદ્ધ પક્ષ હતો. આ વર્ણન વાંચ્યું કે તરતજ યુરોપના અપ્રતિમ ઇતિહાસકાર ગિજને પોતાના સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખી રહ્યા પછી છેવટે લખેલાં વાક્ય યાદ આવે છે “ આ ગ્રંથની છેવટની લીટી મેં લખી અને તે ૧૭૮૭ સાલના

જૂનની સત્તાવીસ તારીખની મધ્યરાત્રીના અગ્નિ-
આર વાગ્યાની દરમ્યાન પોતાના બાગવાળા
બંગલામાં લખી. તે પછી પેન નીચે મુકી
હું આગમથી મંડપમાં આમ તેમ ફર્યો, તે
વખતે હવા મજેદાર હતી, આકાશ નિરંજ્ર હતું,
ચંદ્ર સારી રીતે પ્રકાશી પાણીમાં પોતાનું પ્રતિ-
બિંબ પાડતો હતો. ” આવાં હૃદયગમ વર્ણનનું
આ વખતે સ્મરણ સહૃદય વાંચનારને આવ્યા
વગર રહેશે નહિ. સુભાષિત રત્ન સંદોહ એ
ઉપદેશપર અંથ લખી રહ્યા પછી તે સજ્જનોની
ઉન્નતિમાં ઉપયોગી નીવડશે અથવા તો આ
મહીતક ઉપર તે ચિરકાલ રહેશે એવી કવિને
ખાત્રી થવાથી તેને અત્યાનંદ થયો હોવો
જોઈએ અથવા પોતે જન્મ ધરીને એક મોટું
સત્કાર્ય કર્યું ને તેથી પોતાની કીર્તિ અજ-
રામર રહેશે એવું ધારી કવિને સંતોષ થયો
હશે એમ કવિની ઉપરની ઉક્તિપરથી સમજાય
છે. જે અર્થે તેને આટલો સંતોષ થયો
અથવા કરેલા મહત્કૃત્યથી આનંદ થયો તેના
બદલામાં મુંજરાળ પાસેથી તેને મોટી બક્ષીસ
મળી હશે એમ કોઈ કહેશે-પણ આ સમજવું
એ ભૂલ ભરેલું છે; કારણ સાધુ પુકારામ
પોતાને અગણિત ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થવાનો જ્યારે
સમય આવ્યો ત્યારે તે સર્વને લાત મારી
બોલ્યા કે

हैंचि दान देगा देवा ।

तुझा वीसर न बहावा ॥

હે ઇશ્વર મને એવું દાન આપ કે જેથી
તારું વિસ્મરણ ન થાય. આવી ઉદાર માગણી
કરી તેવીજ રીતે આપણા આ કવિવર્ચ આ-
ચાર્ય (મુનિએ) ઉડી અંતઃકરણથી પોતેથી
પછીથી માંગણી કરેલ છે કે

जिनपति पदभक्ति :

भविना जैन तत्त्व

विषयसुखविरक्ति

मित्रता सत्वर्ग ।

શ્રુતિશમયમશક્તિ

मूर्कतान्यस्य दोष

मम भवतु च बोधि

यवदाप्नोमि मुक्तिम् ॥

સુભાષિત રત્ન સંદોહ એ અંથના નામ
પ્રમાણેજ તેમાં રત્નાકરની પેઠે સુભાષિતરૂપી
રત્નો ઓતપ્રોત ભરેલાં છે. તેમાં આત્માને
(જીવને) દુર્ગતિમાં લઇ જનાર જેમનો વિકાર
કોપ, માયા, અહંકાર, લોભ, શોક અને
પંચેન્દ્રિય છે અને તેવીજ રીતે જીવની અવનતિ
કરનાર દુર્જન, મદ્ય, માંસ, મધુ, કામ, વેશ્યા-
સંગ, ધૂત વગેરે કેટલાં અધમ છે તે સંખ્યા
દૃષ્ટાંત તથા રૂપકબદ્ધ કાવ્યવાણીથી વર્ણન કરી
તેની સંગત છવે તજવી જોઈએ એટલે તે વિકા-
રાનું ખંડન કર્યું છે. સાંસારિક વિષય કેટલા
જુલક છે તે દર્શાવી જીવના હિતકારી મિત્ર
જે સજ્જન, દાન, દેવ, શુર, ધર્મ આદિય છે
તેનું વર્ણન કર્યું છે અને છેવટે શ્રાવકધર્મનું
નિરૂપણ કર્યું છે. આ સર્વનું કવિએ ઉપદેશ-
બદ્ધ વાણીથી એટલું બધું માર્મિક વર્ણન
કર્યું છે કે તે તે પ્રકરણ જે કોઈ વાંચશે
તેને અધમ વિષયોના તિરસ્કાર આવ્યા વગર
મિત્રકુલ રહેશે નહિ. કીર્તનકાર પૂર્વરંગમાં
મનોવિકારનું ખંડન કરવા (નિરપદતાથી) આ
અંથમાં સુભાષિતોનો ઉપયોગ કરશે, કિંવા કોઈ
વક્તાનો શ્રીતાના મનમાં ઉદ્ગદરણ અને દૃષ્ટાંત
વગેરેથી અસર કરવાનો વિચાર હોત તો આ-
માંના સુભાષિત રત્નો ધણું ઉપયોગી થઇ
પડશે એમાં શંકા નથી અને તેથી કરીને
વક્તાનું વ્યવ્યાન સારી પ્રોત્સાહન સ્વરૂપ
ધારણ કરશે.

નિરપદતાથી માર્મિક નિરીક્ષણ કરવાથી
આ કવિનું કાવ્ય ભવદરિના નીતિ શતકથી
કેટલું બધું સરસ છે તે તરતજ સમજાશે.
આવું ઉત્તમ પુસ્તક જૈનસાહિત્યમાં છે છતાં
અદ્યાપિ વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી તેનું સ-

ન્માન થયું નથી એ વિચારથી હુંદેવ ગતિ
માણુમ પડે છે, અસ્તુ. આ અંથમાં મધ, માંસ
મધુત્યાગ વગેરેનું વર્ણન શ્રાવકાચારના વિષ-
યોનાં વર્ણન સાથે સાદું સામ્ય ધરાવે છે.
તેથી કદાચિત્ કવિએ શ્રાવકાચાર, અને સુભા-
પિત રત્ન સંદોહ એ બંને અથો એક વર્ણમાં
પૂર્ણ કરેલા હોય ! પણ આ સંબંધી બીજો
પુરાવો જોઈએ.

આ સુભાપિત રત્નસંદોહમાંના સુભાપિત
કાવ્યોનું સ્વરૂપ સમજવા માટે અહીં કેટલાક
શ્લોક દાખલ કરું છું:-

બાંધ-અસુરસુરનારાણાં

યો ન ભોગેષુ તૃપ્તઃ

કથમપિ મનુજાનાં

તસ્ય ભોગેષુ તૃપ્તિઃ ।

જલનિધિ જલપાને

યો ન જાતો વિતૃષ્ણઃ

તૃણશિશ્વરગતામ્ભઃ

પાનતઃ કિં સ તૃપ્યેત્ ॥

મદમદનકષાયા-

રાતયો નોપશાંતા

નચ વિષયવિમુક્તિ

ર્જન્મદુઃખાન્ન મીતિઃ ।

ન તનુસુખવિરાગો

વિદ્યતે યસ્ય જન્તો-

ર્ભવતિ જગતિ દિશ્વ

સ્તસ્ય ભુક્ત્યૈ ન મુક્ત્યૈ ॥

કાધ-ભૂભંગમંગુરમુખો વિકરાલ રૂપો

રક્તેક્ષ્ણો દશનપીડિતદંતવાસઃ ।

ત્રાસં ગતોઽપિ મનુજો જન નિદ્યવેષઃ

ક્રોધેન કમ્પિતતનુર્ભુવિ રાશ્વસો વા

રૂપેશ્વરત્વકુલજાતિ તપો વલજ્ઞા-

નાષ્ટ દુઃસહમદાકુલવુદ્ધિરજ્ઞઃ ।

યો મન્યતેઽહમિતિ નાસ્તિ પરોધિક્રોઽપિ

માનાત્સ નીચકૂલમેતિ ભવાનેકાન્

લેભ-શીતો રવિર્ભવતિ શીતરુચિઃ પ્રતાપી

સ્તવ્યં નમો જલનિધિઃ સરિદમ્બુત્તમઃ

સ્થાયી મરુદ્ધિદહનો દહનોઽપિ જાતુ

લોભાનલસ્તુ ન કદાચિદ દાહકઃ સ્યાત્

શ્રી-ઉદ્રન્ધ પ્રવંધાં પરમસુખરસાં

કોકિલાલાપજલપાં

પુષ્પસ્ત્રક્સૌકુમાર્યાં કુસુમશરવધૂં

રૂપતો નિર્જયન્તીમ્ ।

સૌરવ્યં સર્વેન્દ્રિયાણામભિમતમભિતઃ

કુર્વતી માનસેષ્ટમ્

સત્સૌમ્યા લભન્તે કૃતસુકૃતવશાઃ

કામિનીં મર્ત્યુમુખ્યામ્ ॥

ગૌરીં દેહાર્ધમીશો હરિરપિ કમલાં

નીતવાનત્ર વક્ષો

યત્સંગાત્સૌખ્યમિચ્છુઃ સરસિજનિલ

યોઽપ્યર્થ વક્ત્રો બભૂવ ।

ર્ગાર્વાણાનામધીશો દશશતભગતા

માત્રવાનસ્તથૈર્યઃ

સા દેવાનામપીષ્ઠા મનસિ સુવદના

વર્તતે નુ ન કસ્ય ॥

કૃત્યાકૃત્યે ન વેત્તિ ત્યજતિ ગુરુવચો

નીચવાક્યં કરોતિ

લજ્જાલુપ્તં જહાતિ વ્યસનમતિ મહદ્

ગાહતે નન્દિનીયમ્ ।

યસ્યાં શક્તો મનુષ્યો નિશ્ચિલગુણરિપો-

ર્માનનીયોઽપિ લોકે

સાનર્થાનાં નિધાનં વિતરતુ યુવતિઃ

કિં સુખં દેહભાજામ્ ॥

કા ચ શ્રીઃ શ્રોણિર્બિંબે સ્વવદુરપુરા

વસ્તિસ્વદ્વારવાચ્યે

લક્ષ્મીઃ કા કામિનીનાં કુચકલશયુગે

માંસપિંડસ્વરૂપે ।

કા કાન્તિ નૈત્રયુગમે જલકલુષજુષિ

શ્લેષ્મરક્તાદિપૂર્ણે

કા શોભા વક્ત્રગર્તે નિગદત યદહો

મોહિનસ્તાઃ સ્તુવન્તિ ॥

વિનશ્વરમિદં ઘણ-

યુંષતિ માનસં ચંચલં

બુજંગ કુટિલો વિધિઃ

પવનગત્વરં જીવિતમ્ ।

અપાયબહુલં ધનં

બત પરિપ્લવં યૌવનમ્ ।

તથાપિ ન જના ભવ-

વ્યસનસંતતેર્બિંશ્યતિ ॥

જૈ-ગલતિ સકલં રૂપં

લાલાં વિમુંચતિ જલપનં ।

સ્થલતિ ગમનં દન્તા-

નાશં શ્રયન્તિ શરીરિણઃ ।

વિરમતિ મલિનોં શુશ્રૂષાં

કરોતિ ચ ગેહિની

વપુષિ જરસા ગ્રસ્તે

વાક્યં તનોતિ ન દેહજઃ ।

કર્મ-યત્પાતિ હન્તિ જનયતિ

રજસ્તમઃ સત્ત્વગુણયુતં વિશ્વમ્

તદ્ધરિ શંકરવિધિવદ્

વિજયતુ જગત્યાં સદા કર્મ ॥

જૈ-અર્થઃ કામો ધર્મો

મોક્ષઃ સર્વે ભવન્તિ મોક્ષસ્ય ।

તાવદ્યાવત્પીડાં

જાઠરવન્દિ ન વિદધાતિ ॥

મધ-હસતિ નૃત્યતિ ગાયતિ વલ્ગતિ

ભ્રમતિ ધાવતિ મૂર્છતિ શોચતે ।

પતાતિ રોદિતિ જલપતિ ગદ્ગદં

ધ્રમતિ ધામ્યતિ મદ્યમદાનુરઃ ॥

મધુ-એકેકોઽસંખ્ય જીવાનાં

ઘાતતો મધુનઃ કણઃ ।

નિષ્પદ્યતે યતસ્તેન

મધ્ધસ્યતિ કથં નુધઃ ॥

ચંચચારિત્રચક્રપવિચિતચતુરાઃ

પ્રોચ્ચો (?) વૌપ્રચર્ચ્યામ્

પંચાચારે પ્રચારઃ પ્રચુરરુચિચયા

આરુચિત્રિયોગાઃ ।

વાચામુચ્ચૈઃ પ્રપંચૈ રુચિરવિરચ્ચનૈ

રર્ચનીચૈ રવર્ચ્યમ્

નિત્યર્ચ્યં પ્રાર્ચ્યતાનઃ પદમચલમનુ

ચાનકાશ્ચાર્પયન્તુ ॥

x x x x x

આમાં કવિએ વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન ઉત્તમ દર્શાવ્યું છે. એ પ્રમાણે આ કવિની કવિતાના ફક્ત નમૂનાજ અહીં આપ્યા છે. તેનું વિશેષ વિવેચન ધર્મપરીક્ષા નામના ગ્રંથ સંબંધી લખતાં કરીશ. આ ગ્રંથ કવિએ પોતાની મધ્ય વયમાં લખેલો દેખાય છે. તે ઉપરથી નિષ્કામ વાસનાનું યોગ્ય પ્રદર્શન થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ જૈનધર્મના અતિ પ્રિય ભક્ત હતા એ પણ સિદ્ધ થાય છે. મધ્યમ વયમાં આટલા બધા મનોનિગ્રહી હતા તો પછી અખિન્ન ચરિત્ર સારી રીતે મનોવેષક, નિશ્ચયી, અને ધર્મસ્ત હોવું જોઈએ. પરંતુ તે ચરિત્ર એટલું બધું ઉપલબ્ધ નથી તે માટે દીક્ષગીરી થાય છે. અસ્તુ. આ ગ્રંથની પ્રત અજમેર ગવર્નમેન્ટ લેક્ઝિમાંથી લાવી રા. ભવદત શાસ્ત્રી અને ડૉ. કાશિનાથ પાંડુરંગ પરમે સંશોધન કરી નિર્ણયસાગર મુદ્રાલયના માલેક છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી તેને માટે જૈનસમાજ તેની ઋણી છે. આ ગ્રંથ અને બીજા દેટલાક ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમાં આશુવાથી થતું ક્રેય તેમને શિર છે. આ સુભાષિત રત્નરાશીમાં એકંદર ૯૨૨ રત્ન છે.

ધર્મપરીક્ષા—આ ગ્રંથની સમાપ્તિ સંવત્ ૧૦૭૦ માં કરેલી છે એવો ઉલ્લેખ કવિએ છેવટે કરેલ છે.

સંવન્સરાણાં વિગતે સહસ્રે

સસતતૌ વિક્રમપાર્થિવસ્ય ।

ઇદં નિષિદ્ધાન્યમતં સમાપ્તં

જિનેન્દ્ર ધર્મમિતિ યુક્તિ શાસ્ત્રમ્ ॥

આ ગ્રંથમાં શ્લોકસંખ્યા સુમારે ૭૬૫૨ (અરાઅર ૧૯૪૯) છે અને આવડો મોટો સ્તુતિપાત્ર કાવ્યાત્મક ગ્રંથ આ કવિએ ફક્ત ૭૬ મહિનામાં પૂરો કર્યો હતો, કારણ કે તેવો તેણે છેવટે ઉલ્લેખ કરેલ છે.

અમિતગતિ રિવેદં સ્વસ્ય માસદ્વયેન
પ્રથિત વિશદ કીર્તિઃ કાવ્ય મુધ્નત્ત
દોષં ॥ ૧૦ ॥

આ પરથી કવિની કાવ્યરચના શૈલી કેટલી જાણી હતી તે સમજાય છે. આ ગ્રંથમાં કવિએ જૈનથી ખીજા ધર્મનો ઇતિહાસ અને અન્ય ધર્મની સમજૂતિ અનુમાન પ્રમાણથી સત્યની કસોટીપર કેટલીખધી ઉતારી છે તે દર્શાવ્યું છે. આ પરથી અન્ય ધર્મનું પણ કેટલું ખતું કવિનું ધાતું જ્ઞાન હતું તે વ્યક્ત જણાય છે. આ ગ્રંથમાં રચેલી કથાનું સંવિધાનક ધાતું મનોવેધક છે. આ ગ્રંથ એક વખત વાંચવાને હાથમાં લોધો કે પછી તે પુરો કર્યા વગર નીચે મુકાનો નથી. આમાં કેટલીક કથા એવી છે કે જિનધર્મી મનવેગે મિથ્યાધર્મી પવનવેગને ઉપદેશ કરવાનું કહ્યું અને પછી પોતે કથા કહી તેને વાર્તાના રસમાં સચોટ ઉતારી અન્યધર્મીય સિદ્ધાંત મિથ્યા છે અને જૈનધર્મી સિદ્ધાંત ખરા છે એમ બરાબર સમજાવી તે પવનવેગને છેવટે મિથ્યાધર્મમાં મ્યુત કરી જૈનધર્મી બનાવ્યો છે અને તેની પાસે સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરાવ્યું છે. વિસ્તાર લયથી તે ગ્રંથની કથાઓ અહીં આપવી અશક્ય છે. વળી કાવ્ય વર્ણન સાદું છે. આ કાવ્યમાં નીતિ વાક્યો દૃષ્ટાંત માટે ધણું આપ્યાં છે, ઉપમા પણ આપેલી છે. તેમાંના થોડા નમૂના પ્રીત્યર્થે અહીં આપું છું:-

પટ્ટનાનું વર્ણન.

બ્રમતા મરતક્ષેત્રે

લઘ્વવાન્ તિલકોપમમ્ ।

અદર્શિ પાટલીપુત્રં

નગરં बहुवर्णकम् ॥

ગગને પ્રસરન્નયત્ર

यज्ञधूमः सदेक्षते

પંચરી કકુલશ્યામઃ

केशपाश इवा स्त्रियः ।

चतुर्वेद ध्वनिं श्रुत्वा
बधिराकृतपुष्करं ।

नृत्यन्ति केकिनो यत्र

नीरदारवशाकिनः ॥

દૃશ્યન્તે પરિતરુણાત્રાઃ

संचरंतो विशारदाः ।

गृहीतपुस्तका यत्र

भारती तनया इव ॥

સર્વતો યત્ર દૃશ્યન્તે

पंडिताः कलमाश्रिभिः ।

शिष्यैरनुवृता हृद्या

पद्मखंडा इवालिभिः ॥

રત્નાલંકારથી ભૂષિત થયેલા પરંતુ મસ્તક-
પર ભારો લઇને ચાલનાર મનોવેગ, પવનવેગનું
વર્ણન:-

प्रेक्षकैर्वेष्टितो लोके

भ्रमंतौ तौ समंततः ।

गुंडपुंजौ महारावै

मक्षिका निवहैरिव ॥

આ સર્વાંગ સુંદરને જોઇને નમરનારીએ
કામવ્યથાથી મચાવેલી ધાંધલ:-

मन्मथाकुलिता वार्दा

दन्यातजल्पकांक्षिणी ।

वस्यसे काष्ठिकावेतौ

क्षिप्रमाह्वयतामिह ॥

આ કાવ્યોનું દિગ્દર્શન વિસ્તારભયથી
આટલુંજ ખસ છે. હવે તેમાંના સામાન્ય નીતિ-
વાક્યોનો નમૂના લઇએ.

૧. સાધ્વી તથા સ્થિતા સાપિ

स्वामिना गदिता यथा ।

शीलवन्त्यो न कुर्वति

भर्तृवाक्यव्यतिक्रमम् ॥

૨. યુવતી રાજતે નારી

न वृद्धे पुरुषे रता ।

किं विभाति (?) स्थिता जीर्णे

कम्बले नेत्र पट्टिकाम्

૩. રક્તો યો ચત્ર તસ્યાસૌ
કુરુતે રક્ષણં પરં ।
કાકઃ પાલયતે કિં ન
વિષ્ણં સંપ્રહ્ય સર્વતઃ ॥
૪. યો ચિત્તનોક્તિ પરસ્ય હિ દુઃખં
કં ન સ દોષમુપૈતિ ઘરાકઃ ।
૫. જ્ઞેયો ગોષ્ઠી દરિદ્રસ્ય
ભૃત્યસ્ય પ્રતિકુલતા ।
વૃદ્ધસ્ય તરુણી માર્યા
કુલભયવિધાયની ॥
૬. યઃ કરોતિ ગૃહે નારીં
સ્વર્તત્રામનિયંત્રિતાં
ન વિધ્યાપયતે સસ્યે
વીક્ષામંત્રિ શિલ્પામસૌ
૭. સ્વૈરિણીનાં મહારાજ્યં
શૂન્યે વેદમનિ જાયતે
૮. વિચિત્તે સુવર્તી પ્રાપ્ય
ચિરાગં કઃ પ્રપચતે ।
૯. આસ્થરં આસ્થતસ્તેજાઃ

કૌશિકો મન્યતે તમઃ ।

૧૦. રક્ષણાયાપ્યતે દુર્ગ્ધં
માર્જારસ્ય બુધે ન હિ ।
૧૧. ચોરસ્ય તુ કરે રત્ન
કેન ત્રાણાય દીયતે ।

આ પ્રમાણે દીક સંખ્યામાં ઉદાહરણો દર્શાવેલાં છે. આ પ્રમાણે વાંચક માટે જૈન સાહિત્યના અભિતગતિની માહિતી આપી છે. તેના ગ્રંથોનું જે દૃષ્ટિથી યોગ્ય નિરીક્ષણ અથવા પરીક્ષણ કરવું જોઈએ તે દૃષ્ટિથી તે થયેલ નથી એ મારે કબૂલ કરવું જોઈશે, તથાપિ જૈન વાંચકમાં મોટા મોટા કવિઓના તથા ગ્રંથકારોના સર્વને ફક્ત પરિચય કરાવવાનો મારો ઉદ્દેશ હોવાથી તેમની કવિતાનું થોડું દિઃદર્શન અને તેમનું જીવનવૃત્તાંત અને તેના કાલની શક્ય માહિતી વાંચકને આપવાથી અને સંતોષ થાય છે. A Student.

મુંબઈની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીમાંના

જૈનગ્રંથો. XXI.

	દીકા	કર્તા	(પાનાની સંખ્યા.)	(દરેક પાનાની લીટીની સંખ્યા.)	કાલ સં.
૧૪૬ બગવતીસૂત્રમ્	પૃથ્વી		૬૩૬	૧૧	૧૬૯૩
૧૪૭ કલ્પસૂત્રમ્ સીકા	"		૮૭	૮	
૧૪૮ કલ્પસૂત્રમ્	"		૭૫	૮	
૧૪૯ નવતાલમ્	અપૃથ્વી જે (નકશ)		૨૩	૧૧	
૧૫૦ સુતકૃતાંગદીપિકા (સીકા)	અપૃથ્વી		૧૭૧	૧૫	૧૭૪૦
૧૫૧ પ્રવચન સારોદ્ધાર વૃત્તિ	"		૧૮૫	૧૧	
૧૫૨ રાજપ્રતીપસૂત્રમ્	પૃથ્વી		૪૧	૧૫	૧૫૯૫
૧૫૩ પરિશિષ્ટ પર્વન	અપૃથ્વી	હેમચંદ્ર	૩૯	૧૨	
૧૫૪ જીવ વિચાર પ્રકરણમ્	"		૧૭	૧૫	૧૬૬૧

૧૫૫	દશ વૈકલિકમ્	„	૩૭	૧૧	
૧૫૬	ચતુઃ શરણુ કુશલ બન્ધીયાધ્ય				
	યનરથ બાલગ્રોધ વ્રતિ:	„	૧૬	૧૧	
૧૫૭	બૃહકલ્પવૃત્તૌ પ્રથમ અંડ:	„	૩	૨૩	
૧૫૮	પ્રજાપતા સુત્રમ્	„	૩૧૧	૧૧	
૧૫૯	કલ્પસુત્ર ટીકા (કલ્પસત્તા)	„	સમયસુદર ૨૦૯	૧૫	૧૭૯૭
૧૬૦	જ્ઞાતાવૃત્તિ:	„	૯૫	૧૨-૧૫	
૧૬૧	ઉત્તરાધ્યયનસુત્રમ્ (પહેલા પાના નથી)		૨૨૧	૫	
૧૬૨	ઉવાઘસુત્રમ્	પૂર્ણ	૪૧	૧૧	
૧૬૩	અનુત્તરોવાયીસુત્રમ્	„	૧૩	૧૩	
૧૬૪	સંદેહ દોલાવણી પ્રકરણમ્	„	જિનઃત ૧૨	૧૨	
૧૬૫	જીવાભિગમસુત્રમ્	„	૭૫	૧૭	
૧૬૬	સમવાયાંગસુત્રમ્	„	૪૦	૧૫	૧૫૫૨
૧૬૭	બૃહલ્લેખ સમાસ (અપૂર્ણ પહેલા ૪ પાના નથી)		૨૩	૧૨	
૧૬૮	પ્રવચનસારોદ્ધાર: (સટીક) અપૂર્ણ		૨૮	૧૫	
૧૬૯	ઉવાઘસુત્રમ્	„	૩૫	૧૩	
૧૭૦	મધ્યમ સંગ્રહણી	પૂર્ણ	૫	૧૭	
૧૭૧	ઉત્તરાધ્યયનસુત્રમ્	અપૂર્ણ	૨૭	૧૨	
૧૭૨	સંકુપ્તિકમણ્ય સુત્રમ્	પૂર્ણ	૫	૨૨	
૧૭૩	ભૈરવ પદ્યાવતી કલ્પ	અપૂર્ણ	મહિલગ્રેન ૬	૧૭	
૧૭૪	ભકતામર સ્તોત્રમ્	પૂર્ણ	૪	૧૨	
૧૭૫	સરસ્વતી સ્તોત્રમ્	„	૧	૧૪	
૧૭૬	સંગ્રહણી સુત્રમ્ (અપૂર્ણ પહેલા પાના નથી)		૧૯	૧૦-૧૫	૧૬૪૦
૧૭૭	પરુદર્શન સમુચ્ચય:	પૂર્ણ	૪	૧૪	૧૯૨૦
૧૭૮	રાજત્રયીય વ્રતિ:	પૂર્ણ	મલય ૬૬	૧૫	
૧૭૯	તતકથા	પૂર્ણ	મેરુતુંગ ૪	૧૮-૨૩	૧૬૩૪
૧૮૦	મૌદ્દ દર્શનમ્	અપૂર્ણ	૩	૧૨	
૧૮૧	દ્વાત્રય વ્રતિ:	„	અભયતિલકગ્રંથિ ૬૦-૧૩૨	૨૦	
૧૮૨	દેશી નામ માલા	„	હેમચંદ્ર ૮૬	૧૫	
૧૮૩	કુમારપાલ પ્રમંથ	પૂર્ણ	જિનમંડન ૮૬	૧૪-૧૭	૧૯૪૩
૧૮૪	તીર્થકલ્પ:	„	૪૭	૨૦	
	પદ્માવલી	„	૨	૧૭	
૧૮૫	સિંદૂર પ્રકરણ સુત્રમ્	અપૂર્ણ	ગ્રામપ્રભાચાર્ય ૭	૧૫	૧૬૭૪
૧૮૬	બૃહકલ્પ:	„	૨૪	૨૪	
૧૮૭	જિનવલ્લભસુરિ પ્રમંથ:	પૂર્ણ	ગણધર ૧૧	૧૪-૧૯	
૧૮૮	સુદ્રુત સંપીર્તન કાવ્યે				
	એકાદશ સર્ગ:	„	અમરપંડિત ૪૩	૧૧	

૧૮૯ કલ્પચંપૂ:	કક્ષાભટ્ટ	૧૨	૧૦	૧૭૫૨
૧૯૦ મંડકીક નૃપ ચરિતમ્ અપૂર્ણ	ગંગાધર	૩૪	૧૨-૧૪	
૧૯૧ મંડકીક નૃપ ચરિત કાવ્યસ્ય ,				
પ્રથમ સર્ગ:	ગંગાધર	૧૦	૭	

દિગંબર જૈન શાસ્ત્રમ્. વાલ્યુમ XVII

નંબર	ગ્રંથ નામ	કર્તા	પાનાં	લીટી	અક્ષર	સંવત	રીમાર્ક.
૨૬૪	{ આચાર સૂત્રમ્ સટીક તદેવ મુક્તાચાર નામકમ્	મૂં માં વટ્ટેરાચાર્ય ટીં સં વસુન્દિ.	૪૧૦	૧૧	૩૮	૧૮૮૫	
૨૬૫	આદીનાથ પુરાણુ	સકલ કીર્તિ	૧૩૭	૧૩	૪૨	૧૮૮૧	
૨૬૬	{ ચારિત્ર સાર અથવા ભાવના સાર સંગ્રહ:	ચામુંડરાજ	૯૪	૯	૩૨	...	
૨૬૭	જ્ઞાન સુર્ગોદય નાટક	વાલ્મીકીસુરિ	૨૮	૧૦	૪૫	...	
૨૬૮	ત્રેલોક્યસાર—સટીક:						
	મૂં માં	નેમિચંદ્રગણિ:—અભય- નન્દિ શિષ્ય સાગરસેને સંપુર્ણ કર્યું.	૬૩	૧૩	૪૪	૧૭૧૫	
૨૬૯	ત્રેલોક્યસાર મહાપુખ્ત.	ટીં સહસ્ત્ર કીર્તિ	૮૫	૧૨	૪૦	...	
૨૭૦	ધર્મશર્માબુદ્ધ કાવ્યમ્	હરિચંદ આર્દ્રદેવસુત:	૧૪૫	૮	૩૬	૧૫૬૪	
૨૭૧	પરમાત્મ પ્રકાશ:-સટીક મૂં માં	યોગીન્દ્ર દેવ	૧૨૩	૧૨	૪૫	૧૭૮૧	
૨૭૨	ભદ્રબાહુ ચરિત્રમ્	રત્નનન્દિ.	૨૨	૧૧	૩૧	૧૭૫૭	
૨૭૩	મુક્તાચાર:-સટીક. સપ્રશરિત	મૂં માં વટ્ટેરા- ચાર્ય ટીં સં વસુ- નન્દિ પ્રશરિતકર્તા					
		પંડિતશ્રી મેલાવિસરી	૨૬૨	૧૨	૩૫	૧૮૮૭	
૨૭૪	યશસ્વિતલક કાવ્યમ્	સોમદેવ	૩૪૦	૧૦	૪૦	...	નવીન.
૨૭૫	રાજવાર્તિકમ્-તત્ત્વાર્થ વા- ર્તિક વ્યાખ્યાનાલંકારા						
	પરનામકમ	અકલ્પકદેવ શિષ્ય:	૪૮૬	૧૩	૪૬	૧૫૭૮	
૨૭૬	વીરવર્ધમાન પુરાણમ્	સકલ કીર્તિ:	૧૧૮	૧૧	૩૫	૧૮૫૫	
૨૭૭	પદ્મપ્રભૂતમ્-સટીકમ્	મૂં કુન્દ કુન્દાચાર્ય ટીં શ્રુતસાગ	૧૬૧	૧૧	૪૦	...	
૨૭૮	સમયસાર:-સટીક મૂં માગધીમાં અને સં- સ્કૃતમાં	ટીં અમૃતચંદ સુરિ:	૧૭૫	૬	૩૫	૧૮૬૧	

૨૭૯	સાર્દદય દ્રોપદ્ધિનપૂજ	...	૧૦૧	૧૨	૪૦	૧૮૬૦
૨૮૦	સુકુમાલસ્વામિ ચરિત્રમ્	સકન્ન કીર્તિ	૬૪	૯	૩૫	૧૭૫૧
૨૮૧	સુભાષિતાર્ણવ:	...	૪૩	૧૦	૪૩	૧૮૮૦
૨૮૨	પ્રહલ્લદંપ ભાષ્યમ્ (તાલ પત્રમાં લખેલું)	...	૧૮૭	૫	૧૪૮	...

દ્વેતાંબર જૈન શાસ્ત્રમ્.

૨૮૩	અભિમાન ચિંતામણિ	હેમચંદ્ર	૨૯	૧૯	૫૬	...
૨૮૪	ઉત્તરાધ્યયન સુત્રની અવચૂર્ણિ	જ્ઞાન સાગર	૪૫	૨૩	૭૬	૧૪૧૪
૨૮૫	ઉપદેશ ચિંતામણિની અવચૂરિ	...	૮૦	૧૭	૫૬	...
૨૮૬	ઓધ નિર્યુત્તિપર ભદ્ર ખાલુએ કરેલી અવચૂરિ	...	૨૪	૨૩	૬૪	૧૩૩૩
૩૦૦	પડાવસ્યકવૃત્તિ	...	૬૧	૧૫	૫૧	...
૩૦૧	સ્થૂલભદ્ર ચરિત્રમ્	જ્ઞાનંદ સુરિ	૨૫	૧૩	૩૬	...
૨૮૭	કદંપસૂત્ર વૃત્તિ:	ઉદયસાગર-ધર્મ શેખ. રના શિષ્ય	૪૭	૧૮	૪૮	૧૬૩૩
૨૮૮	કદંપ મંજરી	રત્નસાગર ગણિ	૧૩૫	૧૫	૪૮	...
૨૮૯	કદંપ સમર્થનમ્	...	૧૮	૧૭	૫૬	...
૨૯૦	ગુણમાલા પ્રકરણ-સટીક મત્ર ટીકા-રામવિજય	...	૯૫	૧૫	૨૮	...
૨૯૧	જંબૂસ્વામિ ચરિત્રમ્	માનસિંહ	૨૯	૧૫	૪૮	...
૨૯૨	તન્દુલને યાલિયાખ્ય પ્રકી ર્ણકમ્-મૂ. મ. ભાષા સહિત.	પાર્શ્વચંદ્ર	૨૫	૧૬	૪૮	૧૬૨૫
૨૯૩	પ્રત્યેક બુદ્ધ ચતુષ્થ ચરિ ત્રમ્-માગધી	...	૧૮	૧૫	૩૭	...
૨૯૪	પ્રવચન સારોદ્ધાર	નેમિચંદ્રસુરિ	૭૬	૧૨	૪૦	...
૨૯૫	પ્રત્યયાકરણાંગની ટીકા	અભયદેવસુરિ	૬૭	૧૭	૬૦	૧૬૩૨
૨૯૬	પુષ્પમાલા પ્રકરણમ્	મત્રધારિ હેમચંદ્રસુરિ	૧૦	૧૭	૫૬	...
૨૯૭	ખમ્પભટ્ટિસુરિ ચરિત્રમ્	...	૧૧	૨૦	૫૬	પહેલા ત્રણ
૨૯૫	વાસુપૂજ્ય ચરિત્રમ્	...	૩૬	૧૭	૫૬	પાનાં નથાં
૨૯૯	શમ્ભાનુશાસનનો સૂત્રપાઠ	હેમચંદ્ર	૨૬	૧૫	૪૮	...
૩૦૦	પડાવસ્યક વૃત્તિ.	...	૬૧	૧૫	૫૧	...
૩૦૧	સ્થૂલભદ્ર ચરિત્રમ્	જ્ઞાનંદસુરિ	૨૫	૧૩	૩૬	...

સાહિત્ય પ્રેમી.

जैनग्रंथाः ।

अध्यात्मकल्पद्रुम.

यह सुप्रसिद्ध तपागच्छनायक (श्रीमुनिसुन्दरसूरिका) बनाया हुआ जैनमतका अत्युत्तम ग्रंथ है । इसमें आर्हद्दर्शन आदितत्त्व सप्रमाण प्रतिपादन किया है । और ग्रंथमें (प्रसाद) गुण ऐसा भरा है कि बांचतेसमय शतार्थिक सोमप्रभसूरिके सूक्ति-मुक्तावलीकी छटा अति मनोहर भासती है । मूल्य ८ आ. डां. १ आ.

सनातनजैनग्रंथमाला.

- (प्रथमगुच्छक)—इसमें १ वृहत्स्वयम्भूस्तोत्रम् २ रत्नकरंडश्रावकाचारः ३ पुरुषार्थसिद्धयुपायः ४ आत्मानुशासनम् ५ तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रम् ६ तत्त्वार्थसारः (तत्त्वार्थसूत्रकारिका) ७ आलापपद्धतिः ८ नाटकसमयसारकलशः (अध्यात्मतरंगिणि) ९ परीक्षामुखन्यायसूत्राणि १० आसपरीक्षा ११ आसमीमांसा वेसुनंदिसैद्धांतिकवृत्तिसहिता १२ युक्त्यनुशासनम् १३ नयविवरणम् समाधिगतकम् सटिप्पणं इसप्रकार १५ ग्रंथ संग्रह करके छपाये है. मूल्य. १ रु डां. ३ आ. बी. रु. आ. डां. रु. आ.
- (काव्यानुशासन)—श्रीमद्वाग्भटविरचित, स्वकृत टीकासहित. ० ७ ० १
- (काव्यानुशासन)—आचार्यहेमचन्द्रविरचित, स्वोपज्ञालंकार-चूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेत. ... २ ४ ० २
- (चन्द्रप्रभवचरितकाव्य)—श्रीवीरनन्दिंविरचित. इसके १८ सर्ग हैं. इसमें जिनमतके विषयका विशेष खुलासा है. ... ० १२ ० १
- (जैनस्तोत्रसंग्रह)—इसमें भक्तामर, कल्याणमंदिर, विषापहार, एकीभाव और भूपालपंचविंशतिका ये ५ मूलस्तोत्र हैं. ... ० ४ ० १
- (जैनस्तोत्ररत्नाकर)—इसमें नित्यपाठ करनेयोग्य प्राकृत और संस्कृत जिसमें प्रथम नवकारस्मरण, (द्वितीय) उवसग-हरस्मरण, (तृतीय) संतिकरस्तोत्र स्मरण, (चतुर्थ) तिज-यपट्टस्त स्मरण, (पंचम) नमिऊण स्मरण, (छट्टा) श्रीअ-जितशान्तिस्तव स्मरण, (सप्तम) भक्तामरस्मरण, (अष्टम) कल्याणमंदिरस्तोत्र, (नवम) वृहच्छान्तिस्तवनामक स्मरण इसप्रकार ९ स्मरण और जयतिहुअणस्तोत्र, जिनपंजरस्तोत्र, ग्रहशान्तिस्तोत्र, पार्श्वनाथका मंत्राधिराजस्तोत्र, और यंत्र-विधान इसप्रकारके विषय हैं. यह गुटका भेताम्बरी जैनी भाइयोंके हितार्थ छपाया है. ... ० ४ ० १
- (जैननित्यपाठसंग्रह)—इसमें पंचस्तोत्र सहस्रनाम तत्त्वार्थसूत्रादि १६ पाठ दिगम्बरी भेताम्बरी दोनों प्रकारके जैनी भाइयोंके हितार्थ संग्रह किये हैं. रेशमी जिल्दका बहुतही सुंदर गुटका है. ... ० ६ ० १
- (तिलकमञ्जरी)—श्रीधनपालविरचिता. ... २ ८ ० ४
- (द्विसंधानमहाकाव्य)—श्रीधनंजयविरचित, बदरीनाथविरचित टीकासमेत.... १ ८ ० २

(धर्मशर्माभ्युदय काव्य)—महाकवि हरिचन्द्रकृत.	१	०	०	२
(नेमिनिर्वाणकाव्य)—वाग्भट्टविरचित.	०	१०	०	१
(प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि)—श्रीमद्वाग्भट्टविरचित, लक्ष्मीनाथभट्टकृत टीकासहित. इस ग्रंथके दो परिच्छेद (भाग) हैं. संस्कृत नाटकादि ग्रंथोंमें प्राकृत (बाल) भाषा बहुतसालोंमें आती है. परंतु उस भाषाके वृत्त (छन्द) बहुतसे लोगोंको विदित ही नहीं; और नाटकादि ग्रंथ बांचनेवालोंको विद्वक्, नटी, तथा स्त्री आदि पात्रोंके संभाषणमें प्रायः वृत्त-ज्ञानकी परमावश्यकता है. इसलिये ऐसे लोगोंको यह ग्रंथ बहुत उपयोगी है.	१	१२	०	३
(यशस्तिलक)—श्रीसोमदेवसूरिविरचित श्रीयुतसागरसूरिकृत व्याख्यासमेत पूर्वखण्ड.	३	१२	०	४
(यशस्तिलक)—श्रीसोमदेवसूरिविरचित श्रीयुतसागरसूरिकृत व्याख्यासमेत उत्तरखण्ड.	२	१२	०	४
(वाग्भट्टालंकार)—श्रीवाग्भट्टप्रणीत, सिंहदेवगणि विरचित टीकासमेत.	०	८	०	१
(सुभाषितरत्नसंदोह)—श्रीमदमितगतिविरचित.	०	१२	०	२
(हीरसौभाग्य)—श्रीदेवविमलगणिविरचित, स्वोपज्ञव्याख्यासमलंकृत.	५	८	०	६

(सप्तम गुच्छक)—इसमें (१) मानतुक्काचार्यविरचित भक्तामरस्तोत्र, (२) सिद्ध-सेनदिवाकरप्रणीत कल्याणमन्दिरस्तोत्र, (३) वादिराजप्रणीत एकीभावस्तोत्र, (४) धनंजयप्रणीत विषापहारस्तोत्र, (५) भूपालकविप्रणीत जिनचतुर्विंशतिका, (६) देव-न्दिप्रणीत सिद्धिप्रियस्तोत्र, (७) सोमप्रभाचार्यविरचित सूक्तिमुक्तावलि, (८) जम्बूगुरु विरचित जिनशतक, (९) पद्मानन्दकविप्रणीत वैराग्यशतक, (१०) जिनप्रभसूरिविरचित सिद्धान्तागमस्तव (सावचुरि), (११) आत्मनिन्दाष्टक, (१२) जिनवल्लभसूरिविरचित समसंस्कृतप्राकृतमहावीरस्वामिस्तोत्र, (१३) हेमचन्द्राचार्यविरचित अन्ययोगव्यवच्छेदिकाद्वात्रिंशिकाख्यमहावीरस्वामिस्तोत्र, (१४) हेमचन्द्राचार्यविरचित अयोगव्यवच्छेदिकाद्वात्रिंशिकाख्यमहावीरस्वामिस्तोत्र, (१५) जिनप्रभसूरिविरचित पार्श्वनाथस्तव, (१६) जिनप्रभसूरिविरचित गौतमस्तोत्र, (१७) जिनप्रभाचार्यविरचित श्रीवीरस्तव, (१८) जिनप्र-भसूरिविरचितचतुर्विंशतिजिनस्तव, (१९) जिनप्रभसूरिविरचित पार्श्वस्तव, (२०) जिनप्र-भसूरिविरचित श्रीवार्निनिर्वाणकल्याणस्तव, (२१) विमलगणित प्रश्नोत्तररत्नमाला, (२२) धनपालप्रणीत ऋषभपञ्चाशिका, (२३) शोभनमुनिप्रणीत चतुर्विंशतिजिनस्तुति (सट्टि-प्पणी), इतने काव्य हैं. ... .. की. रु. १ डां. १॥ आ.

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर प्रेस, कालबादेवी पोष्ट-मुंबई.

THE SANATAN JAINA.

A MAGAZINE OF
JAINA PHILOSOPHY, ART, LITERATURE, HISTORY &c.
CONDUCTED BY
MANSOOKHLAL R. MEHTA.

સનાતન જૈન

લિન્ન લિન્ન મત રેખીએ, ભેદ દ્રષ્ટિનો એહ,
એક તરવના મૂળમાં વ્યાપ્ત મૌનો તેહ.

શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ જી. અંક ૧૨. જુલાઈ ૧૯૦૮.

પૃષ્ઠાંક.

The Science of Eating ... 259

આહાર અર્થાઃ—

- ૧ હિંદનો વહાવામાં વહાલો પુત્ર મહોદય તીલક. ૨ તીલક કેસની તપાસનો આકાર.
- ૩ જસડીસ દાવરનો ફેંસલો; તેઓની ટીકા. ૪ શ્રીયુત્ તીલકના લેખો રાજદ્રોહી કે મનુષ્ય સ્વભાવના અભ્યાસવાળા હતા? ૫ શ્રી. તીલક માટે સમગ્ર હિંદમાં લાગણી.
- ૬ પારસી જાણે. ૭ હુરે કયે રસ્તે જરું? ૮ સર ફીરોજશાહ લોક લાગણી મારેજ લડે છે એ વાત ખરી ક્યારે લાગે? ૯ શ્રીયુત્ તીલકના છેલ્લા રાખ્દો; આપણું કર્તવ્ય.
- ૧૦ શ્રીયુત્ તીલકને દુઃખમાં પણ સંતોષ સાધી રહેશે? ૧૧ પરદેશી ખાંડ અને જૈનિયો. ૩૭૧

મુખ્ય લેખોઃ—

- ૧ પરમાર્થ અને વ્યવહાર બન્ને હેતુએ જૈન સમાજમાં સુધારણાનો અવકાશ છે કે તેના ફરી બંધારણની જરૂર છે?... ૩૭૨
  - ૨ કવીર બનારસીદાસજીના જીવનમાં શુદ્ધ અધ્યાત્મે બળવેલો ભાગ-શ્વેતાંબરોદ્ધાર વ્યવહાર માર્ગ પ્રત્યે મુકાયેલા ભારનું પરિણામ ... ૩૮૨
- શ્રીમાન્ આનંદધનજી ... ૩૮૫

સંપાદક—મનમુખલાલ સ્વજીભાઈ મહેતા.

ઉપસંપાદક—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, બી. એ.

મેનેજર—નથુભાઈ જશરાજ મહેતા.

સનાતન જૈન પત્રની એડીટર.—જવેરી બલર-મુખર્જી.

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦

જૈન પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ, લીમીટેડ રજીડે, કાઠ.

“સનાતન જૈન” ના ગ્રાહકોને

સાત રૂપીઆનો મહાન ગ્રંથ ભેટ.

“સનાતન જૈન” ના ગ્રાહકોને ચાલુ વર્ષની ભેટ તરીકે “આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર” નું પુસ્તક ભેટ દાખલ આપીએ છીએ.

૨. જે ગ્રાહકો ૧૯૦૯ ની સાલનું લવાજમ અગાઉથી મોકલી આપશે, તથા જેઓ તે પછીનાં ત્રણ વર્ષ સુધી ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેશે તેને શ્રીમદ્-રાજચંદ્ર નામનો રાંચલ ચાર પેજ ૭૦૦ પાનાનો ગ્રંથ, કે જેની કીમત રૂ. ૭) સાત છે તે ભેટ તરીકે આપવામાં આવશે.

૩. આ મહાન ગ્રંથ ચાર કટકે ભેટ આપવામાં આવશે; મતલબ કે દર વર્ષે રાંચલ ચાર પેજ ૧૭૫ પાનાનો ગ્રંથ ભેટ તરીકે મળશે; પરંતુ તેમાં શરત એ કે આખો ગ્રંથ ભેટ તરીકે મળે ત્યાંસુધી “સનાતન જૈન” ના ગ્રાહક તરીકે ચાલુ રહેવું પડશે.

૪. “સનાતન જૈન” ના નવા થનાર ગ્રાહકોને પણ ઉપલી શરતે આ ગ્રંથ ભેટ તરીકે મળશે.

“સનાતન જૈન” પત્રની ઑફીસ,

ઝવેરી બજાર-મુંબઈ.

૫૦૦ પાનાનો ગ્રંથ માત્ર બાર આનામાં.

જૈનના પ્રાચીન કવિઓના સંગ્રહ રૂપે અમોએ “રાજચંદ્ર જૈન કાવ્ય-માળા” નામની સસ્તું સાહિત્ય બહાર પાડવાના હેતુથી ચોજેલી સીરિઝનો પ્રથમ ગુચ્છક પુઠાં બંધાઈ તૈયાર થઈ રહેવા આવ્યો છે.

૨. ગ્રંથ લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠનો થશે. તેની અંદર શ્રીમાન્ આનંદધનજી શ્રી નેમવિજયજી અને પંડિત ધર્મમંદીરના કાવ્યનો સંગ્રહ છે.

૩. શ્રીમાન્ આનંદધનજીનું વિસ્તારથી જીવન ચરિત્ર આપ્યું છે; તે ઉપરાંત ‘ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ’ જૈનોથી હોવો જોઈએ એ સંબંધી લં-બાણ ચર્ચા કરી છે.

૪. સુંદર પાકા પુઠાં અને ઉંચા કાગળ ઉપર ચાલુ જમાનાની સ્ટાઈલ પ્રમાણે છાપેલ છે.

સસ્તું સાહિત્ય પ્રચારવા માટેજ કીમત માત્ર ૧૨ આના રાખી છે.

“સનાતન જૈન” પત્રની ઑફીસ,

ઝવેરીબજાર-મુંબઈ.

THE SANATANA JAINA.

" I do not except you to execute this improvement or to surrender the prejudice in my tim but at any rate it shall not be my fault if the improvement remains unknown or rejected. There shall be one man at least, who has surrendered the prejudice, and who does not hide that fact "

Mr. John Morley.

VOL. III.

BOMBAY, JULY, 1908.

No. 12.

THE SCIENCE OF EATING.

This science may treated not only from the standpoint of the western scientists, but also from that of the Hindus. The scientists and chemists have analyzed in so many ways the different articles of diet, and have divided them into the two classes of nitrogenous and non-nitrogenous foods, saying that the one is important for the formation of the tissues, bones, blood, etc., and the other kind is necessary for the formation of other elements. They give the percentage of different elements in all the different articles of diet, and recommend some kinds and not others on the basis. While they analyze the food into physical elements. Our theory divides food into three kinds, going a step futher, as it divides matter into three kinds, the first having the quality of passivity, the second of activity and the third of grossness. So food is divided into three classes, the first

giving quietness, the second activity or motion or beat, and the third that class of food which gives the quality of slothfulness or absence of motion, of the property of giving beat, or quietness even. These three properties of matter, each are found on the physical plane to have the qualities corresponding to those on the mental and moral planes. In this way we would not advocate some kinds of foods which are accepted as good by the chemists, and here the great distinction comes in which the Hindus make in regard to food. In the matter of animal and vegetable food they accept the one and reject the other. The reason for this is different from the reasons given by the chemists. We admit that we have the same elements in animal food as in vegetable, but there are certain injurious properties in the animal food which do not exist in the vegetable. Take the first property of

matter, quietness, purity, calmness, which is to be found in all those very substantial and nutritious, in wheat and other nitrogenous substances, in milk, in butter even to a certain extent. These are used for the purpose of forming tissues, muscles, etc. There are other substances belonging to the second class which create heat in the body, and these are the substances in which carbon is predominant. All fatty substance, all starchy substances are of the second class. In the human system these elements are necessary and therefore the first and second kinds of food are very important. The third kind gives sluggishness to the human body, and to this class belong the foods which we avoid. They clog the system. These are such foods as cheese, all earthy foods, and other substances in which there is difficulty of digestion. We do not stop there, but examine the nature of the animal diet and the vegetable diet. The very elements which are found in the vegetable diet are also found in the animal diet, but there are certain other reasons why we reject the latter. We first say that man was never intended to be a carnivorous animal. The scriptures are in favor of a vegetarian diet and not of the animal diet. There is a passage in Genesis which says that the God said, "I have given you every herb, etc., for your meat." Later on account of the fall of man as it is understood, of course by all advocates of that theory, the people became flesh eaters and were carnivorous, but the original idea of holy persons was that the food proper for man was the vege-

table diet. In other books of the Bible you will find passages confirming this theory. In the book of Daniel you will find such a passage. This proves that the earliest theory in the Bible history was of the vegetable diet. There are of course other reasons for following this rule besides the fact that sacred history which confirms it. There are many people who do not believe in these books, and they think only of scientific facts. They think that muscular strength and endurance depend on animal diet, but science and facts are both against this view. In regard to muscular strength, in India we have all kinds of people, English and Hindus and in both endurance and strength the Hindus are far superior to the English people. In all parts of the world it has been known that the Hindus are more able to endure the struggles of war than the English. They say that in colder climates the carbons and fatty substances necessary to the human body can only be supplied by meat, but vegetables and all starchy substances contain more carbon than flesh. Another reason is given, that in colder climates vegetables do not grow, but in this age of civilization when transportation is so easy and one kind of food can be carried in so short a time from one country to another, these arguments are of no avail. If we compare different kinds of food we shall find that this theory is controverted, for the people in Africa, living very near the Equator, are cannibals, while the Hindus who live in the Himalayas are still vegetarians.

And we find proof of the comparative strength of the Hindus who live side by side with the English who are meat-eaters, that the travellers who go to Tibet, among the mountains where horses cannot travel, employ carriers who take the travellers on their shoulders and cross the mountain in this way. It is the Hindus who live on pulse and other herbs who are able to carry the meat-eating, pork-eating Englishman over the mountains which he cannot climb by himself. This is so far as physical strength is concerned. But there is not only the physical condition of the body that is to be taken into consideration, there are intellectual and moral reasons which are of more importance. Those who partake of animal food are not superior in this respect to those who live on vegetables. Animal food must create animal nature. It is necessary not to increase the animal nature by taking in animal food, but to make the mental and moral natures command the physical. The animal whose flesh we eat lived on vegetables, and when the animal character and propensities are given to the vegetable it is not well for the human being to take that kind of food, when these qualities have been added to it. A person who lives on animal food only is not able to enter into the studies of the higher sciences, which are very easy in the opinion of the people who live on simple vegetable food. We know by instinct that the vegetable food is best for us; we do not like the smell of raw meat, and it takes a great deal of time to

become accustomed to the use of meat. We have to teach the baby to eat meat; it has naturally no craving for it; so naturally man is not fitted, really speaking, to eat the animal food. It is also a great source of the passionate nature of the human being. We know by practical experiment that when hunters wish to prepare their dogs for the chase, to do that they confine the diet of hounds to flesh, so that their animal propensities are enhanced. This food would not give more strength to the hounds, but gives them more animal nature, and makes them more eager to kill. If we compare flesh-eating people and vegetarians intellectually, the Hindus have evolved a very subtle and deep philosophy, the like of which is not to be found in any other country. In India when a deep philosophical subject is discussed, the masses understand at once without asking a single question, and the street-sweeper understands these questions better than the missionary who is sent to convert him. No reasoning intellectual, intelligent person would stick to habit when he realizes these things; he comes to the conclusion that animal food is not designed for human beings. It certainly becomes a cause of many diseases. Cancer is caused by meat-eating. The hurts of vegetarians are healed sooner than those of flesh-eaters. Small-pox is considered a very dangerous disease in this country but the people in India have not the slightest fear of this epidemic at all. If a man falls ill of this disease his friends will come to him every day and do not catch the disease, and they

are never afraid of these things. It is only when the temperature goes up to 110 degrees that you will find any epidemic in India, and then cholera is the result. As an experience in daily life, those who eat meat know that this food demands the intoxicating stimulants of drink, and a necessity arises not only for that kind of food, but for drink also. People who live on simple food never desire these intoxicants. After considering all these things our philosophers have given us the rule that it is not the best plan to eat animal food. There are minor objections to all these rules; one is that all persons cannot live on cereals; but there are other vegetables and fruits, and in the case of fruits almost all of these are in such a condition that they can be digested at once and do not require such work of the stomach, and fruit would be one of the best foods as it has the first quality of matter passivity, purity and quietness. These qualities are to be found to a large extent in almost all fruits and substantial foods like wheat. The sacred book of the Hindus, the Bhagavad-Gita, which is considered very sacred, gives certain rules with regard to these matters of diet, and these different qualities of food. It says in describing the foods which belong to the first class, such foods give us more vitality, more health, more prosperity, and we love others more from partaking of such foods. The second kind of food that which gives activity, which creates desires, passions, motions, mental feelings, these foods are those in which are to be found the properties of sour or, of saltish, or hot, or bitter.

These are the foods of the second kind, and they give rise to all the different emotional natures of human beings. The third kind of food gives us grossness, sluggishness, slothfulness. is that food which is left over a day or over a night, which is changed in its taste, is the refuse, as it were; also that in which there is too much of fat and animal food. All these are considered to be of the third class. The third property of matter, which carries us lower and lower in the gradations of life, we avoid altogether. Even among the vegetables we have certain reasons for objecting to certain kind of vegetables. While these rules are not to be found among the Brahmins, the Jains observe them strictly. With us no vegetable is eaten which is grown under ground, because it takes its quality from the minerals, without contact from the sunlight, and so it would belong to the third class and of course have the third quality. We do not encourage such food on that account. People may say, "But what can we eat?" But there are so many kinds of fruits, cereals, nuts, etc. Some may say, "What can those persons who live in cold climates where there are no vegetables do?" If I am placed in a position where I must either starve or commit murder of a human being, what shall I do?" It would be better to starve. We are all quite sure with regard to the immortality of the soul. That is not the soul which dies; all religions agree on that point, that the soul is not a transient entity. If it is going to live for ever why do we care simply for the body and not for the soul? Eating meat simply to

support the body is not a sound basis, and our people would say that the people who live in countries where there are no vegetables and where they are obliged to eat flesh, have no business to live in those countries. Another thing, even in the coldest climates of America it is possible to import food from California or any other country, and when people simply say that it is impossible for those people to live on any other diet it means simply that they do not wish to live on any other diet. What ground is there for supposing that a human being has the soul of an animal? It is not a question of soul at all in the selection of food. When human being is killed, the soul is not killed; the soul is an entity which is immortal, and it is not dead, but only living in some other body. We have only destroyed the relation which has existed between soul and the body. It is higher in the human being than in the animal, but on a lower in the vegetable than in the animal. It is better since we must destroy some life in order to live, that the life should be destroyed on the lower plane than on the higher. The same arguments just mentioned might be applied to killing human beings, but we do not all become cannibals on account of the fact that the soul is not destroyed by the death of the body. The question of existence or non-existence of the soul has no bearing, at all, on this question if we cannot give life, what right have we to destroy it? Suppose the vegetable food is not better than the animal; man has not therefore, a right to crush down the other beings which inhabit the universe. Another argument is that if the animals allowed to increase, they will become injurious, through their numbers. We know there will not be

supper-abundance among people who do not make a business of raising cattle for the purpose of killing them. In our country, where there is no such a thing as cattle-farming for the purpose of giving milk, there has never been a super-abundance of animals. Those who have lived mostly on meat do not understand cooking vegetables. The cooking in this country is equivalent to boiling, and boiling, is not cooking, that is the food should be cooked to such a degree that it is palatable, nutritious and not injurious. Take, for instance, rice. When that is cooked in the ordinary American fashion, it is cooked till it is paste, which might be very good to paste paper on a wall, but is not good to eat.

We know that the growth of nature is slow of process, and must take its natural time, and if you cook any articles too quickly, it will be spoiled. Everything is done in haste in this country. They say that they have no time. How do they utilize the time which is saved for the public good? But you must make home and yourself happy first, and that is to be done by right management and right regulations in family life, and right preparation of the food; and here you will find a great difference between the people of this country, and the people of my country. The first education given to a girl in my country is in cooking, but in this country, ladies think it beneath their dignity; therefore, the ordinary diet in this country is only beef, potatoes, coffee, bread, etc., and everything is stereotyped. A progressive nation like America ought surely to study modes of cooking. So many inventions are made every day, it ought not to be a difficult thing to learn to cook. But in the rush and push and hurry of living, care for the body is left in the hands of the physician, the care of the soul is left in the hands of the ministers, and the care of the daily life in the hands of the servants. The right first

to be exercised is that of self-government. When one can do that, he can rule other people and teach them to rule themselves. In our schools for girls, cooking is one of the branches. The school-mistress every day teaches all the different modes of cooking rice and of making bread and other articles of food, so that at the age of ten or twelve, all the girls know how to cook anything, so that after graduating, the girls are not required to learn anything else, so far as cooking is concerned. From the earliest age, the girl assists her mother and the mother asks her first to pick the pebbles of the rice, wash the vegetables, and so on and she assists her mother in other duties of the household as she grows older. But when everything is left to, the servants, how is it possible to lead a healthy life? We must first understand the object of life, the raising of humanity on all three planes of being. But how is this to be done? Unless all the members are raised, if the good of individuals is not advanced the good of the whole society cannot be advanced.

With regard to drink, I should say that until the advent of British rule, the Hindus did not know what tea was. I, myself did not taste tea before I was twenty years old, and even in this day, in our small towns and villages, the people never use it. They consider it kind of medicine, and an acquired taste like this is not a natural taste. The very nature of tea is stimulating, and the natural result is nervousness. People who drink much tea, do not know how to keep still. Our simple drink in India is water, and that, also, is not mixed with anything. The Germans sometimes think water is not enough, and so they drink beer, but that is not allowed in our communities, and if a person even touches wine he takes a bath. If you understand the science of the aura which comes out from the human body, you will under-

stand the reason for taking a bath. Taking wine means to us stimulating certain feelings in the body, and that nature can be gotten rid of by the use of water. When a person is very angry the religious teacher asks him to take a bath at once and he is pacified in this way. Of course, such things are not to be found every day, because with the Hindus, there is no such thing as the weekly bath; they take the bath early in the morning, generally. Their idea of life and their science being different, their remedies for various evils are also different. With regard to the time of eating, I may say that in our city, we have only two meals, but in the country where people have to work so much harder, there must be three meals, but there must be a certain interval and no eating between meals. Anything taken between meals, stops the process of digestion. One great rule is, do not take the second meal until the first is digested. It takes about three hours to digest one meal, and, therefore, the two meals should be at least four hours apart. With the Jain communities, there are many rules not observed by other people. One is not to take any food after sunset, because of the beneficial influence of the sunlight, which is withdrawn, of course, at that time. There are other reasons, based on occult science, for not taking food after sunset, and there are innumerable finer and deeper and unknown forces present in nature everywhere, that unless we study all of them from all standpoints, can never be fully understood by us. The reason of our little acts, which we perform every day, are also occult in their meaning, but which we cannot fully understand unless we have studied deeply into these sciences, and have lived the life peculiar to the Yogis; but those who pursue studies, can know many things which are mystical to ordinary people.

V. R. G.

સનાતન જૈન.

મોક્ષના માર્ગે બે નથી—શ્રીમાન રાજચંદ્ર.

પુસ્તક ૩ જી

જુલાઈ ૧૯૦૮.

અંક ૧૨.

ચાલુ ચર્ચા.

હિંદમાં એક અપૂર્વ બનાવ બન્યો છે. આજ સુધીના હિંદના ઇતિહાસ હિંદનો વહાલા- તરફ નજર કરીએ છીએ માં વહાલો પુત્ર ત્યારે એક પશુ એવો દાખલો મહોદય તીલક. જોવામાં આવતો નથી કે, પ્રજાની એક વ્યક્તિ માટે સમગ્ર પ્રજાએ એકસરખી લાગણી ધરાવી હોય. શ્રીયુત્ તીલક એ હિંદમાં પ્રથમ વ્યક્તિજ છે કે, જેને માટે આખા હિંદમાં ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાઓમાં એક-સરખી લાગણી થઈ હોય. આ કારણથી આ બનાવ હિંદના ઇતિહાસમાં અપૂર્વજ ગણાયો છે. હિંદની ઉત્તિ પરાવલંબન ઉપર નથી; પણ સ્વાવલંબન ઉપર છે એ ઉપકારક સૂત્રનું ત્રીશ વર્ષ થયાં અને સર્વથી પ્રથમ અનુકરણ કરનાર હિંદમાં જો કોઈ પુરૂષ હોય તો તે શ્રીયુત્ તીલક છે. પોતે ગ્રંથ કરેલું સ્વદેશોન્નતિનું આ ખર્ચ સૂત્ર પ્રકાસવામાં આજ સુધી જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેમજ તે માટે પોતે જે ભોગ આપ્યો છે તે એવો બળવાન છે કે, હિંદના અગ્નિ કે વિદ્વાન બન્ને વર્ગમાં તેઓ એકસરખા પ્રિય છે. અને તેથીજ તેઓ “હિંદનો વહાલામાં વહાલો પુત્ર” ગણાય છે. આખા હિંદમાં જો કોઈ પણ પુરૂષ પ્રજામાં વિશેષમાં વિશેષ પ્રીય હોય, તો તે શ્રીયુત્ તીલકજ છે; એ વાતની સિદ્ધિ તેઓના સંબંધમાં બનેલો છેવટનો બનાવ કરી બતાવે છે. ઍંગ્લો-ઇંડિયન

પત્રોના મનની માનીનતા હજી સુધી એની ચાલી આવે છે કે, સો વર્ષની અગાઉના હિંદના લોકો જે પ્રકારની માયા તળે હતા તે પ્રમાણેની માયા તળે હજી સુધી પણ છે. આવી માનીનતાના કારણે શ્રીયુત્ તીલક જેવા સમર્થ પુરૂષના સંબંધમાં સરકારના કાન બંધે-રવાની તક મળતી કે તેમ કયાં વિના રહેતા નહીં ઍંગ્લો-ઇંડિયન પત્રોના આ પ્રયત્નનો ભોગ સરકારની રાજ્યપદ્ધતિ થઈ પડી—મતલબ કે સરકારની રાજ્યપદ્ધતિ તે ઍંગ્લો-ઇંડિયન પત્રોના વિચારને અનુકૂળ થઈ. આ ઉપરથી શ્રીયુત્ તીલક સામે પોતાના ‘કેસરી’ પત્રમાં મનુષ્ય સ્વભાવદર્શક બે લેખો લખાએલા તેને રાજ-દ્રોહી ગણી ફોજદારી માંડવામાં આવી. આ ફોજદારીનું એક ફળ એ આવ્યું કે શ્રીયુત્ તીલકને છ વર્ષના દેશપારની સજા થઈ; અને બીજું ફળ એ આવ્યું કે, આખા હિંદમાં સરકારના આ કાયદી દુઃખની લાગણી પ્રચરી ગઈ.

શ્રીયુત્ તીલક સામે માંડવામાં આવેલી ફોજદારીની તપાસ જે રીતે તીલક કેસની તપાસનો આકાર પહેલેથી તે છેવટે સુધી ચાલી હતી તેથી એ તપાસનું પરિણામ જેવું આવશે તે સંબંધી પ્રજાએ પોતાનો વિચાર

પ્રથમથીજ—શિક્ષા થયા પહેલાં—વચ્ચે ભાગે ખાંધી રાખ્યો હતો. શ્રીયુત્ તીલકને માજીસ્ટ્રેટની

કોર્ટમાંથી જમીન ઉપર ન છોડ્યા; એટલે એક વખત-દશ વર્ષ ઉપર શ્રીયુત્ તીલક સામે મંડાયેલા કેસમાં-શ્રીયુત્ તીલકના જે ખારીસ્ટર હતા, અને જેણે મરહુમ સ્વતંત્ર ન્યાયમૂર્તિ બદરદીન તૈયબજીનાં શુદ્ધ ન્યાયબુદ્ધિના કારણે શ્રીયુત્ તીલકને જમીન ઉપર છોડાવી કીર્તિ મેળવી આજે હાઇકોર્ટના ન્યાયાસન ઉપર બેસવા પામ્યા છે એ જસ્ટીસ દાવરની પાસે જમીન ઉપર છોડવાની માંગણી કરવામાં આવી. જસ્ટીસ દાવરે સરકારી વકીલની માંગણી મુજબ ખાનગી કારણો બહાર નહીં પાડવાનું કહી શ્રીયુત્ તીલકને જમીન ઉપર છોડ્યા નહીં. ત્યાર બાદ ફરીયાદ પક્ષ તરફથી 'ખાસ જ્યુરી'ની માંગણી કરવામાં આવી. ધણું કરી ખાસ જ્યુરીમાં યુરોપીનો તત્ત્વ વિશેષ હોય છે. તકરારી લખાણોની ભાષા મરાઠી હોવાથી 'સામાન્ય જ્યુરી' તેનો ન્યાય યોગ્ય રીતે કરી શકે, તે છતાં જસ્ટીસ દાવરે ખાસ જ્યુરી આપી. એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે જ્યુરીના બંધારણ કરતી વખતે આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવશે; છતાં તે પર કાંઈ લક્ષ ન અપાતાં સાત યુરોપીયન અને બે દેશીઓની જ્યુરી બનાવવામાં આવી. સાત યુરોપીયનમાંથી એક પણ મરાઠી ભાષા જાણનાર નહોતો. બે દેશીઓ પારસી હતા. તેઓ પણ મરાઠી ભાષાના ખાસ અભ્યાસી, તો નહોતા; પરંતુ ભાષાની મતલબ સમજી શકે તેવા હતા. તીલક કેસની શરૂઆત થઈ. શરૂઆતમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું કે, તકરારી લખાણના તરજુમા કરવામાં આવ્યા છે તેમાં ધણો ફેર છે, અને એવા ફેરના કારણે લખનારનો હેતુ અન્યથા આકારમાં દેખાય છે. આમ છતાં પણ તે તરજુમા સાચા તરીકે ગણી તે માન્ય રાખ્યા છે. એટલું જ નહીં પણ જસ્ટીસ દાવર કેમ જાણે મરાઠી ભાષાના સ્કૉલર હોય તેવી રીતે સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં આવેલા મી. જ્ઞેશીને એક પ્રકારનું સર્ટિફિકેટ આપ્યું કે, તેઓએ એક વિદ્વાનને છાજતી રીતે ભાષાશાસ્ત્રના

જવાબ આપ્યા છે. મુંબઈ શિવાયની બાકીની હાઇકોર્ટના દાખલા છતાં છેલ્લા બાપજીનો હક શ્રીયુત્ તીલકને આપવાની ના પાડવામાં આવેલી. આ ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારી બીના તો એ બની છે કે, જસ્ટીસ દાવરે કહ્યા મુજબ તેણે શ્રીયુત્ તીલકને જ્યુરી ગુન્હેગાર ઠરાવે, તો શિક્ષા કેટલી કરવી તેનો વિચાર પ્રથમથી કરી રાખ્યો હતો. શ્રીયુત્ તીલક પોતાને છેલ્લું જે કહેવું હતું તે તો છેવટની વેળાએ કહ્યું ત્યારે શ્રીયુત્ તીલક છેવટને માટે જે બોલ્યા તે શું જસ્ટીસ દાવરને પ્રથમથી જ ઠાંઠ બિબિષ્જ્ઞાનથી જાણવામાં આવ્યું હતું કે, શ્રીયુત્ તીલક જે કાંઈ બોલશે તેથી તેનો બચાવ નહીં થઈ શકે ? આ બધી વાત ઉપરાંત શ્રીયુત્ તીલકને રાતના દશ વાગ્યાને સુમારે શિક્ષા ફરમાવવાની ઉતાવળ કરવામાં આવી તેથી પ્રગ્નને વિશેષ આશ્ચર્ય લાગ્યું છે.

જસ્ટીસ દાવરે શ્રીયુત્ તીલકના કેસનું સમીંગ અપ કરી જ્યુરીને જસ્ટીસ દાવર-ચાર્જ સોંપતી વખતે જે બાપજીનો ફેંસલો કર્યું છે તે વાંચીને ઠાંઠ પણ તેઓની ટીકા. સામાન્ય બુદ્ધિવાળો માણસ પણ સમજી શકે કે, જસ્ટીસ

દાવરના વચનો જ્યુરીને કયે રસ્તે લઈ જાય. સમીંગ-અપની વાત પછી ફેંસલો આપતાં તેઓએ જે બચકર શિક્ષા કરી તેને દયાવાળી શિક્ષા કહી છે, એ વિરોધ આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. બ્યાજખી રીતે તો જસ્ટીસ દાવરે મરાઠી ભાષાના થોડે અંશે પણ જાણનાર એવા બે દેશી જ્યુરરોના શ્રીયુત્ તીલકને નિર્દોષ ઠરાવનારા અભિપ્રાયને મળતું થવું જોઈએ, કેમકે તકરારી લખાણોના આશયને વધારે સમજી શકવાને તેઓ લાયક હતા, છતાં તેઓ મરાઠી ભાષાના નહીં જાણનાર એવા યુરોપીયન જ્યુરરોને મળતા થયા. અને પોતે હજી તો દયા ખાય છે એમ બતાવી છ વર્ષના દેશપાર અને એક હગ્ગર રૂપીઆના દંડની શિક્ષા ફરમાવી.

આ શિક્ષા આપતાં પણ દાવર સાહેબે 'દાઝ્યા હિપર ડામ'ની પેઠે શ્રીયુત તીલક જેવા અસાધારણ પુરૂષ પ્રત્યે 'કોહેલું મગજ' વગેરે નહીં છાજતા સખ્દો વાપર્યાં. આ સઘળા બનાવોએ પ્રગ્નને અતિશય દુઃખમાં ગરકાવ કરી દીધી છે.

શ્રીયુત તીલકના લેખો રાજદ્રોહી નામદાર સરકારે ગણી ફોજદારી શ્રીયુત તીલકના લેખો માંડી. સાત યુરોપીયન રાજદ્રોહી કે મનુષ્ય જ્યુરોએ અને જરડીસ સ્વભાવના અ- દાવરે રાજદ્રોહી માની લ્યાસ વાળાં શ્રીયુત તીલકને ગુન્હેગાર હતાં? ઠરાવ્યા આમ છતાં અમે સહિમ્મત કહેવા રજા

લખએ છીએ કે શ્રીયુત તીલકના લખાણોને રાજદ્રોહી ગણવાને ખરે મનુષ્યમતિનો સ્વભાવ દર્શક ગણવા જોઈએ છીએ. રાજનીતિ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની નજરથી જોઈએ તો પ્રગ્નમાં અસંતોષ દેવાયો હોય તો તેથી લોકો કેવા અનિષ્ટ રસ્તાઓ પર ચઢી જાય છે એમ બતાવવાનો શ્રીયુત તીલકનો પ્રયત્ન હતો. પરંતુ સરકારને તેમ ન લાગ્યું. શ્રીયુત તીલકને પૂર્વપ્રારબ્ધ યોગે દેશ હિતના કારણે સહન કરવાનું સજ્જિત હશે તેમાં મિથ્યા નહીં થાય; પણ નામદાર સરકારની ફરજ છે કે, શ્રીયુત તીલક જેવા મહાન અભ્યાસીના વિચારને આ આકારમાં ન સમજાવમાં આવે, અને અમે કહ્યા તે ખીજ સ્વરૂપે જોવામાં આવે, તો રાજ અને પ્રગ્ન બંનેનું હિત છે. લોર્ડ મોલી જેવા રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષને આ વાત કેમ ધ્યાનમાં નહીં આવતી હોય? તેઓ તો આખી દુનિયાના ઇતિહાસના મહાન અભ્યાસી ગણાય છે. કાંઈ વખત એવો પણ હોય છે કે, ખરું હોય તે ખોટું જોવામાં આવે છે, અને ખોટું હોય તે ખરું જોવામાં આવે છે. આવો વખત તે અત્યારનો છે. શ્રીયુત તીલક જેવા અસાધારણ વિદ્વાન પુરૂષના અનુભવનો લાભ લેવામાં સરકાર અને પ્રગ્ન બંનેનું વિશેષ હિત છે. શ્રીયુત

તીલકનાં તકરારી લખાણો અને તેઓના હાઇ-કોર્ટમાંના બચાવનું અદ્ભુત ભાવણ મનન કરી સરકાર હિંદના હિત અર્થે ભવિષ્યની રાજ્ય પદ્ધતિ નિર્ણયિત કરે એજ એયરકર છે.

શ્રીયુત તીલક માટે આખા દેશમાં એક-સરખી લાગણી ફેલાઈ રહી શ્રી. તીલક માટે છે અને કોઈ દહાડો નહીં નમ્ર હિંદમાં બનેલો એવો મુંબઈમાં લાગણી અઠવાડયું અઠવાડયું હડતાલ ચાલવાનો બનાવ બન્યો છે. આ શું બતાવે છે? સત્તાવાળાઓ જેને ન્યાય ગણે છે તેને પ્રગ્ન ભયંકર અન્યાય ગણે છે. જેમ પ્રગ્નની ફરજ છે કે સરકારની લાગણીને માન આપવું તેમ સરકારની ફરજ છે કે પ્રગ્નની લાગણીને માન આપવું. સરકાર અને પ્રગ્ન વચ્ચે પણ “આપલે” નો વ્યવહાર ચાલે છે. બંનેના સંબંધમાં તેટલા માટે સમાન વ્યવહાર ચાલવો જોઈએ. જેને પ્રગ્ન અયોગ્ય કાર્ય ગણે છે તેને સરકાર યોગ્ય ગણી કામ લે છે; તેથી લાલ કે હાની તે રાજ્યનીતિજ્ઞ ઘોટનો હમણાતા જેવા ટાંકણે કેમ જાણતા નથી એ આશ્ચર્ય છે !

હિંદમાં આજ સુધી અમે ‘દેશી’ અને ‘અંગલો-ઇંડયન’ એ બે “પારસી છાપો.” નામના છાપા સાંભળ્યા હતા. આ તીલક તપાસ પછી અમે એક ત્રીજો ‘છાપો’ સાંભળ્યો છે. ધરાનથી સંતાપ પામી ચાલી આવેલા અને હિંદુઓનો આશ્રય પામી હિંદમાં રહેલા પારસીઓનો આ નવો ‘છાપો’ હમણા પ્રસિદ્ધ થયો છે. આજસુધી મી. દાદાભાઈ નવરોજી જેવા પવિત્ર પુરૂષના શિક્ષણ લેનારા પારસીઓ પોતાને ‘દેશી’ તરીકે ઓળખાવવામાં અને દેશીઓમાં ભેળાવવામાં માન સમજતા હતા, તેને ખરે હવે પારસીઓ પોતાને દેશીઓથી જૂદા ગણવાનું કેમ જાણે પસંદ ન કરતા

હોય એ રીતે કામ લે છે. પોતાને વફાદાર તરીકે ગણવી દેશીઓને ભાંડવાતું કામ કેટલાંક વર્ષો થયાં બે ત્રણ પારસીઓથી ચાલતાં વર્તમાનપત્રો કામ કરતાં હતાં. હવે આ વાત આગળ વધતી ચાલી જણાય છે, અને તે શ્રીયુત તીલક કેસ દરમિયાન પારસીઓથી ચાલતાં પત્રોએ દર્શાવેલા વલણથી જણાય છે. શ્રીયુત તીલકને એક ન્યાયાધિશ તરીકે પારસી જજ પોતાને યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા કરે એ સામે રાજ્યના નીતિનિયમો જ્ઞેતાં કાષ્ઠથી કાંઈ પણ વાંધો લેવાય, તો તે માત્ર એક કાયદે કરાવેલી 'ટીક' ના હક તરીકે, પણ નહીં કે કાષ્ઠપણુ અંગીત હકની રૂએ. તેમજ પારસીઓથી ચાલતાં વર્તમાનપત્રો પોતાને તે શિક્ષા યોગ્ય લાગે, તો તેમ કહેવામાં અથવા તેમ ન લાગે તો તેમ કહેવામાં કાયદાની રૂએ વ્યાજબી છે, એટલે પારસીઓથી ચાલતાં પત્રો જરૂરીસ દાવરે કરેલી શિક્ષાને યોગ્ય ગણે, તો બીજાઓ વાંધો લઈ શકે નહીં. અમારે આ સ્થળે જે ધ્યાન ખેંચવું પડે છે તે એ છે કે જ્યારે દેશનો મોટો ભાગ શ્રીં તીલકને થયેલી શિક્ષાને ભયંકર કહે છે ત્યારે પારસીઓથી ચાલતાં વર્તમાનપત્રોને લગભગ મોટો ભાગ તે યોગ્ય કહે છે; આમ કહેવામાં ભલે તેઓ પોતાના મનથી વ્યાજબી હોય; પરંતુ જ્યારે તેઓ એમ કહે છે કે, “વર્તમાનપત્રો પ્રજાને અવાજ જાહેરમાં રજુ કરે છે,” ત્યારે અમને નવાઈ લાગે છે. મુંબઈની અંદર 'સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ'ની વિરૂદ્ધ જ્ઞે કાષ્ઠપણુ મોટે ભાગે હોય, તો તે હિંદુઓ અને મુસલમાનો છે. સરકાર 'સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ' ફેરવવા માંગતી ન હોય, અને પ્રજાને બે ટાઇમ રાખવાથી અગવડ પડતી હોય, છતાં પારસીઓથી ચાલતાં વર્તમાનપત્રો એમ કહે છે કે, અમે પ્રજાને અવાજ સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમની વિરૂદ્ધ છે માટે તે અવાજને તાએ થઈ તેની હીમાયત કરીએ છીએ. જ્ઞે 'સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ' જેવી કલિપત બાબતની હીમાયત કરવામાં પારસી વર્તમાનપત્રકારો જાહેર પ્રજાના

અવાજને રજુ કરવામાં પોતાની ફરજ સમજે છે ત્યારે આખા દેશમાં શ્રીં તીલકને થયેલી શિક્ષા ભયંકર માનવામાં આવે છે એ બતાવવામાં પારસી વર્તમાનપત્રો પોતાની ફરજ કેમ સમજતા નથી? જ્ઞે તેઓ એક નાના અને કલિપત જેવી બાબત માટે પ્રજાને અવાજ રજુ કરવામાં પોતાની ફરજ સમજે, અને એક મહાન અને ખરી બાબતના સંબંધમાં બીજે રસ્તે કામ લે તો તેઓની ફરજ ખુદ્દિ કેરી ગણવી? જ્ઞેઓ પારસી પત્રોના વાંચનારા છે તેઓ, તો એમ માને છે કે, પારસી પત્રો પોતાના અંગીત કામના હિત તરફ ખેંચાઈ જઈ જરૂરીસ દાવરે કરેલી શિક્ષાનો ખચાવ કરવા માટે પ્રજાને ખરો અવાજ રજુ કરવાની પોતાની ફરજમાં પછાત પડ્યા છે, નહીં તો દશ વર્ષ ઉપર થયેલા 'પ્રતોદ' પત્રના અધિપતિને કરવામાં આવેલી શિક્ષાને ભયંકર શિક્ષા માનનાર એવા પારસીઓથી ચાલતાં વર્તમાનપત્રો શ્રીયુત તીલકને થયેલી શિક્ષા કરવામાં જરૂરીસ દાવરે યોગ્ય હતા એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરતજ નહીં. અમે નિખાતસ દીસે પારસી કામન એ ચેતવણી અહીં આપીએ છીએ. જ્ઞે એમ સમજવામાં આવતું હોય કે “જ્ઞેને ગાડે બેસીએ તેનાં ગીત ગાવાં” તેમાં હિત છે એવી પદ્ધતિએ પારસીઓમાં જે કાષ્ઠ કામ લેતા હશે તો તેઓ તેની આખી કામને તુકસાન કરે છે; કેમકે નામદાર સરકાર ધણીજ ડાહી છે અને તેથી તે સમજે છે કે, વફાદારી કષ્ઠ અને ફિતુર કયું? સેંકડો વર્ષ થયા રાજ ચલાવી આજ દુનિયા ઉપર ચક્રવર્તિ જેવું રાજ્ય કરે છે તે અંગ્રેજ પ્રજા એટલું તો સમજેજ છે કે, હિંદના લોકો રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે તે એક ઇચ્છવા યોગ્ય વાત છે. અંગ્રેજ પ્રજા આ વાત સારી રીતે જાણે છે તે, લાડ મોર્લી અને લોડ મીન્ટોના શબ્દોથી જણાય છે, કેમકે તેઓ હવે અમ માને છે કે હિંદમાં એક નવી જગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે, જ્ઞેને યોગ્ય પોષણ સરકાર તરફથી મળવું જોઈએ. આમ છતાં પણ કેટલાક પારસી પત્રો હિંદીઓને

ઉતારી પાડવાનો પ્રયત્ન કરી પોતાની વફાદારી બતાવવા દબ્બે છે. આતું ફળ શું? શું પાર-સાઓ, હિંદની ખીજ કોમોથી જૂદા પડી, વિશેષ લાલ મેળવી શકશે? પારસાઓને હિંદુઓએ આપેલ આશ્રયનો જે ઉપકાર દાદાભાઈ નવ-રોજીએ દેશ સેવા કરી માન્યો છે તેથીજ અત્યારની પારસી પત્રોની વક્તવ્ય પ્રત્યે દેશીઓ ખડું દરકાર કરતા નથી. મુંબઈમાં થયેલા હુલ્લ દરમ્યાન કેટલાક પારસી પત્રો નજવી નજવી પારસીઓની બાબતને મોટાં મોટાં હડાંગો આપી તેમજ 'પારસી છાપો' ગણાવવામાં જે મોજ માણતા હતા તે વાતને ભક્ષે તેઓ પોતાને ક્રિયસ્કર માનતા હોય; પણ ખીજ કોમોની નજરમાં તે અતિશય અયોગ્ય લાગ્યું છે. પારસી વર્તમાનપત્રોએ અને તેના નેતાઓએ કયે રસ્તે કામ લેવું એ જોવાતું તેનું કામ છે; જાકી અમને તો જ્યારે મીં દાદાભાઈ નવરોજીની હિંદ તરફની ભક્તિનો ખ્યાલ આવ્યા કરે છે ત્યારે એક ભાષામાં કામ તરીકે પારસી કોમને આટલી ચેતવણી આપ્યાનું મન થયું છે. તેઓને રૂએ, તો અમને સતોષ થશે. ન રૂએ, અને અમારાથી તેઓને અયોગ્ય કહેવાયું હોય, તો તે માટે અમે આગળથીજ દિલગીરી બતાવીએ છીએ. વિશેષ શું કહેવું? દરેક પ્રાણી પોતાનું હિત વધારે સમજે એ નિયમ છે, તો પાર-પારસીઓ પોતાનું હિત જે રીતે સચવાય તે રીતે સમજીનેજ કામ લેતા હશે. અમને, તો લાગણી થતાં આ વ્યવહાર કલાં છે.

પારસી પત્રકારોના સંબંધમાં આટલી વાત પ્રસંગ વશાત્ કહી. હવે કયે રસ્તે જવું? હવે શ્રીયુત્ તીલકને માટે શું કરવું તે સંબંધી વિચાર કરીએ. શ્રીયુત્ તીલકની તપાસ પ્રજના મનને વસવસો રહે તેવી રીતે પૂરી થયા બાદ, જસ્ટીસ દાવરને 'રીવી-ઝન' કરવાનો હક આપવાનું યોગ્ય ન લાગ્યું.

અપીલને માટે 'એવોકેટ જનરલે' મંજૂરી ન આપી. આવી સ્થિતિએ હવે શું કરવું જોઈએ? ન્યાય પદ્ધતિએ પ્રિવીકાઉન્સીલને અપીલ કરવાનું રહેતું હોય તો તે છેવટનો રસ્તો લઈ જોવો. તેમ કરતાં જો સફળતા ન મળે, તો કારોબારી સત્તાને વચમાં પડવાની અરજ કરવી. મુંબઈ સરકારે જે ઠંડેરો બહાર પાડી પ્રજાની વ્યાજખી ફરીયાદ સાંભળવાનું પ્રજાને કહ્યું છે તેને અનુસરી પ્રજાએ દરેક દરેક ગામડાથી માંડી મોટા નગર સુધીના તમામ ગામોએ જાહેર સભા ભરી તીલક કેસની તપાસથી પ્રજના મનમાં રહેલો વસ-વસો દૂર કરાવવા માંગણી કરવી. તેની સાથે તે ન્યાયના ધોરણે વસવસો દૂર ન કરી શક, તો કારોબારી સત્તાની રૂએ શ્રીયુત્ તીલકની શિક્ષામાં ફેરફાર કરવા અરજ કરવી. હા, એ વાત ખરી છે કે, આપણી વ્યાજખી માંગણીઓ અને અરજીઓ ઉપર અત્યાર સુધીના વખતમાં નામદાર સરકારે જેવું લક્ષ્ય આપવું જોઈએ તેવું આપ્યું નથી તેથી બહોળા વર્ગ અરજ કરવા વિરૂદ્ધ છે; પરંતુ આવી વિરૂ-દ્ધતા અત્યારના જેવા પ્રસંગે રાખવાનું કારણ નથી; કારણકે સરકાર સારી રીતે જાણે છે કે શ્રીયુત્ તીલકને હિંદનો વહાલામાં વહાલો પુત્ર લોકો ગણે છે અને તેટલા માટે શ્રીયુત્ તીલકના સંબંધમાં જે કાંઈ અરજ કરી તે ખ્યાન આપી તેના ફડચે લાવવો જોઈએ. આ કારણથી અમારો દરેક દરેક શહેર અને ગામના લોકોને આગ્રહ છે કે તેઓએ આ ચળવળ જરૂર જરૂર શરૂ કરી દેવી; અને જ્યાં સુધી તેનું પરિણામ ન આવે ત્યાં સુધી મંડ્યા રહેવું.

મુંબઈની અંદર 'રટાન્ડ' ટાઇમની વિરૂદ્ધ થનારા લોકોના નાયક સરફીરોજશાહ લોક સરફીરોજશાહ મેહતા લાગણી માટેજ છે. સરફીરોજશાહે આ લોકોએ એ વાત એક ખ્યાલ બાબત માટે ખરી ક્યારે લાગે? જે લડત ચલાવી છે, તે લડત માટે વપરાયેલ વખત અને શક્તિ જો ખીજા માર્ગે વપરાયા હોત, તો વધારે

લાભદાયક ગણાત. બે ટાઇમ રાખીને લોકોને અગવડમાં મૂકવાનું પસંદ કરવા માટેની આ લડત ધણુઓ માને છે; અને તેમ સર શ્રીરાજશાહ માટે બોલે છે. સર શ્રીરાજશાહનું કહેવું એવા ભાવાર્થમાં છે કે લોકલાગણીએ ટાઇમની વિરૂદ્ધ હોવાથી મારે તેમની લાગણી સચવાય તે માટે લડવું જોઈએ. સર શ્રીરાજશાહ જે કહે છે તે બરાબર છે એમ અમે માનીએ છીએ; પરંતુ સર શ્રીરાજશાહ એક નિર્ણય અને ખ્યાલી બાબત માટે આટલી લડત ચલાવે ત્યારે આપણને સહેજે પ્રશ્ન થાય છે કે ‘સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમ’ માટે તો પ્રગ્નને એક નાનો ભાગજ લાગણી ધરાવે છે. પણ શ્રીયુત તીલક માટે તો સમગ્ર હિંદ લાગણી ધરાવે છે. તો સર શ્રીરાજશાહ સમગ્ર હિંદની લાગણી દુખાય છે એવા કામને માટે લડત ચલાવવામાં કેમ પછાત રહે છે? સર શ્રીરાજશાહ અને શ્રીયુત રાજ્યદારી વિષયોમાં બંને જૂદી જૂદી શાળાના અનુયાયી હમણું થયા હોય, પણ શ્રીયુત તીલકની તપાસ જે વસતસાવાળા સંજોગોમાં થઈ છે તે માટે તેઓએ પોતાનો અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ. તેમજ સર શ્રીરાજશાહન્યારે એમ કહે છે કે તે લોક-લાગણી માટે લડત ચલાવે છે ત્યારે શ્રીયુત તીલક માટે સ્વમસ્ત હિંદની ગંભીરમાં ગંભીર લાગણી દુઃખાય છે તેને માટે કેમ ચૂપ થઈ બેસી રહ્યા છે? સર શ્રીરાજશાહની શાળામાં લોકોને હમણું હમણુંમાં અંદેશો પડવા લાગ્યા છે કે, તેઓ કાંઈપણ સહન ન કરવું પડે એવા પ્રકારની હીલચાલોમાંજ ભાગ લે છે, તે અંદેશો દૂર કરવાની આ સરસમાં સરસ તક છે. એટલુંજ નહીં, પણ લોકલાગણી માટે લડત ચલાવવાનું સર શ્રીરાજશાહનું કહેવું માત્ર કહેવા માત્ર નથી, અને ખરું છે એમ બતાવવા માટે સર શ્રીરાજશાહે આ સવાલ તરત હાથ ધરવો જોઈએ. અમે સર શ્રીરાજશાહની પાસેથી કાંઈ પ્રયાસ થવાનું ઇચ્છું હોય તો તે એકજ કારણથી છે કે, તેઓ લોકલાગણીને માન

આપવાની વાત કહે છે તે કેટલી ઉંડાણમાં છે તે તેથી જોઈ શકાય.

શ્રીયુત તીલકે પોતાની લાંબી તપાસ વેળાએ જે મનોબળ અને શ્રીયુત તીલકના દૃઢતા બતાવ્યાં છે તે, છેલ્લા શબ્દો.- એ સંજોગોમાં મૂકાયેલા આપણું કર્તવ્ય કોઈકજ માણસ બતાવી શકે. પોતે પોતાનો

બચાવ કરતાં જે ભાષણ કર્યું છે તે, તો અદ્વિતીય છે. માથે આવી પડેલા આવા સંકટ સમયે આવું સ્વતંત્ર અને અદ્વિતીય ભાષણ કરવું એ એક અસાધરણ શક્તિજ છે. આ સંઘર્ષો ઉપરાંત તેમને ઘણા સખત શબ્દો સાથે જસ્ટીસ દાવરે જે ભયંકર શિક્ષા કરી ત્યારે તેઓએ પરમાત્મા પ્રત્યે શ્રદ્ધા બતાવી જે એક બહાદુર નરને શોભે તેવાં વચનો કહ્યાં છે તે તેમનું ચારિત્ર બતાવે છે. “જ્યુરી-એ વિશેષ મતે મને ગુન્હેગાર ઠરાવ્યો, પણ હું હજી મને નિર્દોષજ ગણું છું. આ ન્યાયની અદાલત કરતાં એક ઉચ્ચ ન્યાયની અદાલત (વર્મરાગની અદાલત) છે; પરંતુ એ ઐશ્વરી ઇચ્છા હતી કે, હું જે કાર્યના પ્રતિનિધિ તરીકે લડું છું તે કાર્ય માટે મારે સહન કરવું. કેમકે મારા સહન કરવાથી તે કાર્ય વૃદ્ધિ પામશે. હું ખુશીથી તે સહન કરું છું,” ‘કાળા પાણી’ની શિક્ષા થાય ત્યારે આવા પવિત્ર શબ્દો કેવા પુરૂષના મુખમાંથી નીકળે? પવિત્ર પુરૂષ હોય તેનાજ મુખમાંથી. આપણું હવે કર્તવ્ય એજ છેકે, શ્રીયુત તીલકના બચાવના ભાષણની નકલો લાખોની સંખ્યામાં ઇંગ્લંડમાં ફેલાવવી. અને ત્યાંના લોકોને ખાત્રી કરી આપવી કે, શ્રીયુત તીલક કેટલા નિર્દોષ હતા. શ્રીયુત તીલકના ભાષણની નકલો ફેલાવવાથી બીજા એક ફાયદો એ થશે કે, હિંદની રાજકીય સ્થિતિનું ખરું બાન ત્યાંના લોકોને થશે;

અને તેમ થવાથી તેઓને ખાત્રી શશે કે, જેને લોર્ડ મીન્ટો અને હિંદી પ્રધાન “પ્રમાણિક સુધારક” કહે છે તે શ્રીયુત્ તીલકજી છે. “તાવ કવીનાઇનથી જાય, કાંઇ સાકરથી ન જાય.” એ વાત જો સરકાર વિચારે, તો જણાય કે, જ્યો વફાદાર ગણાવા માંગે છે તે વફાદાર છે કે, સરકાર જેને પોતાની વિરુદ્ધ ગણે છે તે વફાદાર છે? સરકાર અને પ્રજા વચ્ચેના સંબંધને અત્યારે એક પ્રકારનો તાવ આવ્યો છે અને તે દૂર કરવાની ફરજ સરકાર અને પ્રજા બંનેની છે એ વાત ધ્યાનમાં લઇ ‘કવીનાઇન’ કવીનાઇનના જેવા ઉત્તમ ગુણોવાળા પણ કડવા શબ્દો સરકાર અને પ્રજા બંનેએ સહન કરવામાં જ આવે તે અંતીમ હિત છે એમ અમને લાગે છે.

કલકત્તામાં એક વિદ્વાને જાહેર સભામાં બોલતાં જણાવ્યું હતું કે, શ્રીયુત્ તીલકને દુઃખ શ્રીયુત્ તીલકને વહાલામાં માં પણ સંતોષ વહાલું એવું સ્વદેશી શાથી રહેશે? અને આય કોટનું કાર્ય તેની પછવાડે પ્રજા ઉભાડી લેશે, તો તેના આ દુઃખમાં પણ તેને સંતોષ રહેશે. આ વાત ખરેખર સત્ય છે, અને તે આપણે માન્ય કરી આગળ વધવું જોઈએ. કલકત્તાવાળા વિદ્વાને, તો આગળ વધીને એમ પણ કહ્યું હતું કે, તેઓની શિક્ષા રદ કરવામાં ન આવે, અને શ્રીયુત્ તીલકને સાડા છ વર્ષ સુધી કેદ ભોગવવી પડે, તો જ્યારે તેઓ કેદ ભોગવી

પાછા ફરે ત્યારે આપણે તેને ખતાવી આપવું કે, અમે સંપૂર્ણપણે સ્વદેશી હિલચાલની ફત્તેહ કરી છે; અને પરદેશી પદાર્થોને તેના સ્વદેશમાં જ રહેવાની સ્થિતિમાં મૂકેલ છે.

મુંબઈના શ્રીસંઘે પરદેશી ખાંડ વગેરે નહીં વાપરવા સંબંધે પરદેશી ખાંડ અને જે શુભ ઠરાવ કર્યો જૈનિયો. છે તે માટે તેને ધન્યવાદ થયે છે. પરદેશી ખાંડના સંબંધમાં તેની અપવિત્રતા વિષે જે હકીકત બહાર મુકાય છે તેની વિરુદ્ધ અત્યારે સામા થવામાં નથી આવતું. એ એમ માનવાને આવે છે કે, પરદેશી ખાંડમાં આર્યોને પ્રતિકૂળ એવી ચીજોનો સંબંધ છે. આ કારણથી પરદેશી ખાંડ કે કેસર વગેરે નહીં વાપરવા માટે પગલું ભરવું આવકારદાયકજી ગણાય. આ પગલું ભરવું ત્યારે વહેવાર થઈ શકે કે, જ્યારે જૈનિયો તેમજ ખીજા હિંદુઓ હિંદમાં ખાંડ બનાવવાના કારખાના બનાવી તે પરદેશી ખાંડના ભાવે મળે તેવી ગોઠવણ કરે. કેમકે જો તેમ નહીં થાય તો દેશમાં થતી ખાંડ પુરતી નહીં થઈ પડતાં લોકો પરદેશી ખાંડનો આકાર ફેરવી દેશી તરીકે ચલાવશે. આપણા લાખો રૂપીઆ વગર વપરાયે પડ્યા રહે છે; તો આવાં કામ માટે શા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં ન આવે? પવિત્રતા સચવાશે, નાણાનો વધારે સારો ઉપયોગ થતાં વ્યાજ વધારે મળશે, અને ધણા માણસોને આજીવિકા મળશે. માટે હવે આ બાબત ઉપર ત્વરાથી ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

પરમાર્થ અને વ્યવહાર બન્ને હેતુએ જૈન સમાજમાં સુધારણાનો અવકાશ છે કે તેના ફરી બંધારણની જરૂર છે?

કેટલીકવાર વિદ્વાનો એવા વિષયની ચર્ચા કરે છે કે, વર્તમાનમાં તે વિષયનું કાંઈ પણ મૂલ્ય સમાજની નજરમાં દેખાય નહીં. જેઓ હાલની રાજપ્રકરણો ચલવણથી ઘાત હશે તેઓ જાણતા હશે કે, કલકત્તામાં હાલમાં એક પાર્લામેન્ટ યોજવામાં આવી છે. આ પાર્લામેન્ટની અંદર ‘આમની સભા’ (House of Commons) અને ‘ઉમરાવોની સભા’ (House of Lords) ના જેવા બે ભાગ પાડ્યા છે. સરકારી પક્ષનું પ્રતિનિધિત્વ પણ આમાં દેખાડવામાં આવે છે; અને તેની અંદર જીવીરીતે ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટમાં કામકાજ ચાલે છે તે ધોરણે કામકાજ ચલાવવામાં આવે છે. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડની પાર્લામેન્ટ એ ખરેખરી ક્રિયાકારી સંસ્થા છે; જ્યારે કલકત્તાની પાર્લામેન્ટ એ માત્ર શાળાઓમાં ચલાવવામાં આવતી ‘ચર્ચા કરનારી મંડળીઓ’ (Debating Societies) કરતાં કાંઈ વિશેષ નથી. મતલબ કે અલારે, કલકત્તાની પાર્લામેન્ટ સત્તાની દૃષ્ટિએ તાણુખ્લાના બે કટકા પણ કરવા સમર્થ નથી. આવી સ્થિતિ છતાં, એટલે કે, વર્તમાનમાં એ સંસ્થાનું કાંઈ પણ મૂલ્ય દેખાય નહીં તેમ છતાં વિદ્વાનો તેવા પ્રકારની ચર્ચા કરવામાં કાંઈ પણ પ્રકારનો લાભ દેખે છે.

કલકત્તામાં મુખ્યપણે રાજ્યપ્રકરણી વિષયોની ચર્ચા કરનાર ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ નામનું એક માસિક પુસ્તક નીકળે છે. થોડા માસ પહેલાં આ માસિક પુસ્તકમાં ‘હિંદમાં રશીયન રાજ્ય અમલ’ (Russian Rule in India) એ મથાળા હેઠળ એક વિષય ચર્ચામાં આવ્યો હતો. આ વિષયમાં ઈંગ્રેજ અને રશીયન રાજ્ય અમલમાં કયો રાજ્ય અમલ હિંદને વધારે ફાયદાકારક થાય તેમ છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. ચર્ચા કરનારે ચર્ચા કરવા ઉપરાંત

એમ પણ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે રશીયન રાજ્યઅમલ વધારે ફાયદાકારક થાય તેમ છે. આ લખનારની પ્રશ્નિ સાચી હો, અથવા ખોટી હો, એ વાત આજુ ઉપર રાખી આ સ્થળે એમ બતાવવાનું છે કે, વર્તમાનમાં આવા વિષયોની ચર્ચાનું કશું અથવા મૂલ્ય ખીલકુલ દેખાય નહીં એવું હોય છે, છતાં વિદ્વાનો ભવિષ્યના વિચારક્ષેત્રની વિસ્તીર્ણતા માટે આવા વિષયો ચર્ચે છે.

અમે આજ જે વિષયની ચર્ચા કરવા ઇચ્છીએ છીએ તે વિષયને પણ આવા પ્રકારના વિચારદર્શક વિષય તરીકે, સમાજ ગણે, તો તેમાં તે કાંઈ ખોટું કરે છે એમ કહેવાય નહીં; કારણ કે અમારો આજનો વિષય, અમે જાણીએ છીએ કે, વર્તમાનમાં ચર્ચાવા તેનું તાત્કાલિક પરિણામ દેખાય તેવા મુદ્દલ પણ સંભેગો જોવામાં આવતા નથી. આમ છતાં અમે તેની ચર્ચા કરવા માંગીએ છીએ; તેનું કારણ એ છે કે, ભવિષ્યનું વિચારક્ષેત્ર કાંઈ પણ પ્રકારે ખેડાય.

આજના વિષય ઉપર આવતાં પ્રથમ એ જોવાનું છે કે, જૈન સમાજની વર્તમાનમાં જે સ્થિતિ વિદ્યમાન છે તેમાં સુધારણાનો અવકાશ છે કે નહીં, જે સુધારણાનો અવકાશ છે એમ સિદ્ધ થાય. તો સુધારણા કયેથી ચાલશે કે, નહીં; અને જે સુધારણા કયેથી ચાલે તેનું ન હોય, તો સમાજનું ફરી બંધારણ કરવાની જરૂર છે કે નહીં તે જોવાનું રહેશે.

જૈન સમાજમાં સુધારણાનો અવકાશ છે અથવા તેના ફરી બંધારણની જરૂર છે એ વિષય ઉપર આવવા પહેલાં આપણે જૈન સમાજનાં બે પડખાં પાડવા જોઈશે; એક પડખું જૈન સમાજનું પરમાર્થ સંબંધીનું; અને બીજું પડખું જૈન સમાજનું વ્યવહાર સંબંધીનું;

અર્થાત્ પરમાર્થ માર્ગ પામવા માટે જૈન સમાજનું જે વર્તમાનમાં પારમાર્થિક બંધારણ છે તેમાં સુધારણાનો અવકાશ છે કે તેના ફરી બંધારણની જરૂર છે એનો વિચાર કરવાનો છે, તેમજ તેના વ્યવહાર (Social) સંબંધીનું જે બંધારણ છે તેમાં સુધારણાનો અવકાશ છે કે તેના ફરી બંધારણની જરૂર છે તેનો પણ વિચાર કરવાનો છે.

પ્રથમ પરમાર્થ સંબંધીના બંધારણ ઉપર વિચાર કરીએ. ભગવાન તીર્થંકરે જૈન સમાજનું બંધારણ ચતુર્વિધ સંઘના આકારમાં કરેલું છે, જે ચતુર્વિધ સંઘ, સાધુસાધ્વી શ્રાવક અને શ્રાવિકાનો અનેલો છે. આ શ્રી સંઘના પ્રત્યેક વ્યક્તિ-વર્ગને માટે પરમાર્થ સંબંધીના નિયમો આંધેત્રા છે; જેવી રીતે, સાધુઓને માટે પરમાર્થ પામવા માટે ચોક્કસ પ્રકારના નિયમો આંધ્યા છે, તેમ સાધ્વીઓ માટે આંધેત્રા છે; અને આજ રીતે શ્રાવક અને શ્રાવિકાને માટે પણ આંધેત્રા છે. પોતાની યથા-શક્તિ શ્રી સંઘને પ્રત્યેક વર્ગ આ નિયમોનું અનુસરણ કરે છે. ભગવાન તીર્થંકર દેવદ્વારા બંધાએત્રા આ પ્રકારના નિયમોના અનુસરણમાં જેટલી ઉચ્ચ ને વર્ગમાં થઈ ગઈ હોય તેટલા સુધારાનો અવકાશ ગણી શકાય; દાખલા તરીકે, સાધુવર્ગને અર્થે યોગ્યએત્રા નિયમોમાં સાધુવર્ગ જેટલી ઉચ્ચ રાખતો થયો હોય તેટલી ઉચ્ચ દૂર કરવા જેટલા સુધારાનો અવકાશ છે એમ કહી શકાય. આજ રીતે સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા માટે જાણી લેવું. ચતુર્વિધ સંઘના આ સાધુઆદિ ચાર અંગો પોતાના કર્તવ્યમાં ઉચ્ચ રાખવાના સંજોગોમાં આવ્યા છે કે નહીં તે સંબંધી વિશેષ ચર્ચા ન કરતાં તે વાતનો એકજ સંગીન પ્રમાણુવડે નિર્ણય કરીશું.

જૈનમાં વર્તમાન સમયનાં મુખ્યપણે સ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક, સ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી અને દિગમ્બર એમ ત્રણ સંપ્રદાયો પ્રવર્તે છે.

આ ત્રણે સંપ્રદાયોના પરિપદો ભરાય છે; અને ત્રણે સંપ્રદાયોના પરિપદો ચતુર્વિધ સંઘની સ્થિતિના સુધારણાની વાત આકાર ભેદે સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે, સ્વેતામ્બરમૂર્તિપૂજક જૈનિયો, કે જેના પ્રત્યે, સ્થાનકવાસી જૈનિયોની સરખામણીમાં, સાધુવર્ગનો વિશેષ દાખ છે. એટલે સાધુવર્ગની સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે એમ જાહેર રીતે કહેતાં ડરે છે. તેનાં અંતઃકરણમાં આ વાત સંપૂર્ણપણે છે કે, જે પ્રકારે સાધુવર્ગની દશા યોજવામાં આવી છે તે પ્રકારે તે (વર્ગ)ની દશા અખંડ નથી. અમે એમ માનીએ છીએ કે, મૂર્તિપૂજક સ્વેતામ્બર જૈનિયોપર સાધુઓનો કેાઈ પ્રકારે દાખ રહ્યો છે તે દાખ ખસેડી નાંખવામાં આવે, તો તેઓ અવસ્થ જાહેર રીતે પણ કહેવાને તૈયાર થાય કે, સાધુવર્ગની દશામાં ઘણી ઉચ્ચ આવી ગઈ છે. સાધુ વર્ગની વાતની સાથે સાધ્વીવર્ગની વાતનો પણ સમાવેશ પામી જાય છે; એટલે તે સંબંધી ખાસ કામવાતની જરૂર જણાતી નથી. આ ત્યાગી ગણાતાં સંઘના બે અંગોની વાત મુકી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાએ અંગની સ્થિતિના સંબંધમાં, તેનું પરિપદ ખુલ્લી રીતે, સુધારણા કરવાનું છે.

હવે સ્થાનકવાસી સંપ્રદાય લઈએ. આ સંપ્રદાયના પરિપદમાં ખુલ્લી રીતે કહેવામાં આવે છે કે, સાધુઓની (સાધ્વી અંતર્ગત થાય છે) સ્થિતિ સુધારવાની જરૂર છે. શ્રાવક અને શ્રાવિકાને માટે તો તેઓ સાધુઓના સંબંધમાં કહે, તો કહેતા હોવા જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે. અર્થાત્ તેઓ શ્રાવક અને શ્રાવિકાની સ્થિતિ સુધારવાને માટે હમેશાં કડવી ફરિયાદના આકારે બોલે છે.

દિગમ્બરોએ સાધુ-સાધ્વીઓને માટે એકાંત નગનાવસ્થા સ્વીકારી લીધી છે તેના પરિણામમાં તે સંપ્રદાયમાં સાધુઓ-સાધ્વીઓનો, પ્રતિદૂળ દેશકાળને લઈને અભાવ થઈ ગયો છે. ધણી કાળથી વારસામાં મળેલા સંસ્કારોને

લખને, દેશકાળને અનુકૂળ એવાં આવશ્યક ઉપકરણો સહિત સાધુ-સાધ્વીઓ જોઈએ, એ વાત દિગમ્બરોની જૂની શાળાના મનુષ્યોને, ગળે ઉતરતી નથી. પરંતુ નવી શાળાઓના મનુષ્યોને તે વાત યોગ્ય લાગતી થઈ હોવાથી તેઓ તેનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યાતા હોવાથી તેની આવશ્યકતા વિષે જાહેરમાં લખતાં થયાં છે; અને નવી શાળાના મનુષ્યોની આવી વૃત્તિની કાંઈ અંશે છાપ જૂની શાળાના મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં પણ પડતી જણાય છે. મતજન્ય કે દિગમ્બરો પણ સાધુ—સાધ્વીરૂપ અંગોની સ્થિતિના સંબંધમાં વિચારતા થયા છે. બાકી રહેલ શ્રાવક અને શ્રાવિકારૂપ અંગની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધી જાહેરમાં એટલે પોતાના પરિષદાદિદ્વારા દિગમ્બરો, મૂર્તિ પૂજક શ્વેતામ્બરો અને સ્થાકનવાસીઓની પેઠે બોલે છે.

આ ઉપરથી કહેવાનો હેતુ એ છે કે, વર્તમાનમાં મુખ્યપણે પ્રવર્તતા ત્રણે સંપ્રદાયો ચતુર્વિધ સંધના ચારે અંગોની સ્થિતિના સંબંધમાં ઉણપ માને છે.

આ ત્રણે સંપ્રદાયો પોતપોતાના સંપ્રદાયમાં ચતુર્વિધ સંધની જે પ્રકારની ઉણપ માને છે તે પ્રકારની ઉણપનો સ્પષ્ટ આકાર બતાવતા નથી. તેઓ જે કાંઈ ઉણપ બતાવે છે તેનો ઓશ આકાર બતાવે છે. મતજન્ય કે, કેવા પ્રકારની ઉણપ છે તે તેઓ જોઈએ તેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકતાં નથી, અથવા કરવાની કાળજી રાખતાં નથી.

અમારી માનીનતા પ્રમાણે જે ઉણપ છે તે બે પ્રકારે છે; એક તો પરમાર્થના પ્રકારે; અને બીજી વ્યવહારના પ્રકારે. પરમાર્થનો પ્રકાર સ્થૂળ વ્યાખ્યામાં જણાવીએ, તો આ છે: અનાદિકાળથી અજ્ઞાનના કારણે આત્માનું સ્વરૂપ અર્થાત્ પોતાનું સ્વરૂપ જે પ્રકારે છે તે પ્રકારે સમજાતું નથી. તે સમજાવવા માટે જ્ઞાનીઓએ જે માર્ગ બતાવ્યો છે તે માર્ગનું

અનુસરણ કરવા રૂપ જે ‘પરમ અર્થ’ તે. આવે! પરમ-અર્થ પ્રાપ્ત કરવા માટે બે દશાઓ છે. એક ત્યાગીદશા; અને બીજી ગૃહસ્થદશા. ત્યાગી અને ગૃહસ્થ એ બંને દશામાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર પામવા માટે જે નિયમો જ્ઞાની પુરૂષોએ બાંધ્યા છે તેના અનુસરણમાં જે ઉણપ છે તેના ખ્યાલ સમુદાયને આવે છે; અને તે પ્રમાણે તે બોલે છે; પણ તે સ્પષ્ટાકારે જણાવી શકતાં નથી.

બીજે વ્યવહારનો પ્રકાર છે. અમે આ સ્થળે વ્યવહાર તેને કહેવા માંગીએ છીએ કે, જેને સામાજિક સ્થિતિની સાથે સંબંધ છે; અર્થાત્ સમાજની સંસાર વ્યવહાર સંબંધીની સ્થિતિને અમે વ્યવહાર કહીએ છીએ.

સમુદાય પોતાનાં પરિષદાદિદ્વારા પરમાર્થની ઉણપ સંબંધમાં જે કાંઈ બોલે છે તે અસ્પષ્ટાકારે બોલે છે; જ્યારે સામાજિક વ્યવહારની ઉણપ સંબંધી જે બોલે છે તે સ્પષ્ટાકારે બોલે છે. તેઓ સ્પષ્ટાકારે એમ બોલે છે કે, આપણો સંસાર બહુ નિર્જનપણાને પામ્યો છે.

અમારે હકીકતમાં ઉતરવું ન પડે કે ઉણપ આવી છે કે નહીં, અને આવી છે તો કેવા પ્રકારે, તેટલા માટે સમુદાયનો આ ઉપર બતાવ્યો તે અવાજ મૂક્યો છે. આ ઉપરથી જણાશે કે, ચતુર્વિધ સંધના ચારે અંગના પરમાર્થ અને સામાજિક વ્યવહાર બંનેમાં ઉણપ આવી ગઈ છે. અને જેટલી ઉણપ આવી છે તેટલા પરિમાણમાં સુધારાનો અવકાશ માની શકાય.

આપણે તકરારની ખાતર એમ માની લઈએ કે, ચોક્કસ હદમાં ઉણપ આવી છે; અને તે હદના પરિમાણમાં સુધારણાનો અવકાશ છે; અને જેટલો અવકાશ સુધારણા માટે નો છે તેટલો અવકાશ પોતપોતાની માનીનતા અનુસાર પૂરો કરી લેવા માટે જૂદા જૂદા સંપ્રદાયો પુરૂષાર્થ કરશે; તોપણ પરમાર્થ દષ્ટિએ

તે સુધારો કારગર થશે કે કેમ એ જોવાનું રહે છે. જો એમ જોવામાં આવે કે, સુધારો કારગર થશે, તો તેના જેવું એકે સાઈ નહીં; પણ જો એમ જોવામાં આવે કે, સુધારો કારગર થઈ શકે તેમ નથી; તો પછી આપણે વિચારવાનું એ રહેશે કે, કયો માર્ગ અડધું કરવા યોગ્ય છે.

આ વાત હવે નવી કહેવાની નથી કે, એક બીજા સંપ્રદાયો એક બીજાને જૈન માર્ગથી વિપરીત ચાલનારા ગણે છે. મૂર્તિપૂજક શ્વેતામ્બરો સ્થાનકવાસીઓ માટે કહે છે કે:—

“તેમના આચાર, વ્યવહાર, વેષ, શ્રદ્ધા, પદપશુ પ્રમુખ જૈનમતના શાસ્ત્રાનુસાર નથી.... વાસ્તવમાં આ લોકો જૈનમતથી તદ્દન વિપરીત ચાલનારા હોવાથી જૈનાશાસ છે.” (જુઓ જૈન તત્ત્વાદર્શ)

સ્થાનકવાસીઓ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર કે જોયો પ્રતિમાને માનનારા છે તેઓને હિંસાધર્મી માની શ્વેતામ્બરોને નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

ભાંગુ અંથ ને રાખે વેશ; થાપે નીત કુટો ઉપદેશ;
લોક પ્રવાહે જણે નહીં. ગુરૂ જાગી વાંદે છે સહી;
સુત્રે તો ગુરૂ જો ભાખિયા, સાચી જે પામે રૂપી કોયા;
સાધુ તણા તો નામ નીઅંથ, એ તો દેખીતા સઅંથ;
સાધુ માંખ્યા છે નિરવદ્ધ, એતો બોલે છે સાવદ્ધ;
જોખીન નિમીત પ્રવેશ થણા, વેદ કરે પાપ કર્મ તણા;
નવ કદાપી નવી કરે ચિકાર, ખમાસમાંજ વોહોરે આહાર
આધાકર્મી લે અચીયાર, પાપ થકી નવ ટળે લગાર;
લોક ભાગવે લોભે પડયા, રાગ દ્વેષ અડકારે ચડયા;
એકને વાંદે લાગે પાપ, એકવો સુમતિ કરે જવાપ.

સમકિતસાર.

શ્વેતામ્બરો દિગમ્બરોના સંબંધમાં આવી રીતે માને છે:

સાગરકે આગે કંડા ગાગરી ધરૈગી ગર્વ,
ખર્ચ કંડા ખેસકે કે, આગે અગં છંદકા;
નાક વૃથ આગે કંડા આકો અંદર છાલે;
સૂર તેજ અગે કંડા રાજેગ્રામ અંદકા;
કામ્યેનુ આગે કંડા કુકરી કરૈગી માન,
ભૂપતિકે આગે કંડા જોર હે પુલિંદકા;
ઐસે સરવંગ શુદ્ધ અંથ જો સિતંબરકા;
તાકે આગે કૈત દર્પી દુર્મતી કે વંદકા.

પહિલું દિગ્પટસું સુને, બોલ ચુરાસી ફેર,
સર્વ વિસંવાદે ભયો, અમ તો બહુ અંધર;
નિનહવ થૈ અધિકો ખુરો, કહો મિથ્યા તિસોહ;
પરિહરના અધિકાર થહ, આવશ્યક મેં જોહ.
ખરાત નવ વરખે ભયો, તસમત જટમૃગ પાસ;
સહસ મલ્લ દીક્ષા લઈ, આર્ય દૃષ્ટુ ગુરૂ પાસ.
રાજમાન્ય તિણે અન્યદા, ચિહ્નર્યા કંબલરત્ન.
મૂર્છા રોંતી સંઘ્રહો, કિયો ન સંવરયાત.
ગુરૂને કીને પૂછને, ટલે યું મૂર્છા દોષ,
આઈ દેખી મનમેં ધર્યો, તિનિ તાથં બહુ દોષ.
થચિર કલ્પ ખંડન કિયો, બરન્યો જળ જિનકલ્પ,
નગનપંથ તિણુ આદર્યો, તજ સદગુરૂ જલ્પ.
તસ ભગની દેખી નગન, ખેસે દીતો ખેસ;
ચરન નિષેધે નારિકે, તમ સો સૂરિ નિરદેશ;
જૈન કંડાવે નામધં, તાથં બદર્યો અંદર,
તતુ મલ જ્યુ કુનિ સંતને, કિયો ફરિથે ફર;
ભસ્મક ગ્રહ રજ ભસ્મમય, તાથે ખેસર રૂપ;
કુંડે નામ અંધ્યાત્મી, ભરમ જલ અંધકુપ;

દિગ્પટ ચોરશી બોલ.

દિગમ્બરો શ્વેતામ્બરો માટે આ પ્રમાણે કહે છે:—

“(શ્વેતામ્બરો)” એવી રીતે અનેક પ્રમાણ વિરોધ કરે છે. એ કારણથી તેના આગળ (શાસ્ત્ર) કલ્પિત નજીવાં. શ્વેતામ્બર મતવાળા દેવગુરૂ ધર્મનું સ્વરૂપ અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. (શ્વેતામ્બરો) અનેક અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. આ રીતે શ્વેતામ્બર મત કલ્પિત નજીવો. અહીં સમ્યગ્દર્શનાદિકનું અન્યથા નિરૂપણથી મિથ્યા દર્શનાદિકની પુષ્ટતા થાય છે. આ કારણથી એનું અધ્યાન ન કરવું.

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ.

સ્થાનકવાસીઓ માટે દિગમ્બરો આ પ્રમાણે કહે છે:—

“શ્વેતામ્બર મત વિષે દુઢીઆ પ્રકટ થયા છે. તેઓ પોતાને સાચા ધર્માત્મા માને છે. તે ભ્રમ છે. ... ... ઇત્યાદિક (દુઢીઆઓ) કલ્પિત વાતો કરે છે. તે જૈન ધર્મ વિષે સંભવે નહીં; એવો (દુઢીઆનો) આ જૈન શ્વેતામ્બર વિષે મત છે. તો પણ દેવાદિકનું અને તત્ત્વનું તેમજ મોક્ષ મતાદિકનું અન્યથા નિરૂપણ કરે છે. આ કારણથી મિથ્યાદર્શનાદિકને પોષે છે; માટે ત્યાગ્ય છે.”

મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશ.

દિગમ્બરો માટે ટુંઢીઆઓ આ પ્રમાણે કહે છે:

“જે દરસણીએ જૈનનાં દેહરાં જન ખીંબ ફપી ભરાવ્યાં તેહની પુત્ર ખટમર્દન કરી કરાવે છે કાયનો કુટો કરાવી ધર્મ પોતાને અર્થે પાંચેદ્રી પોખવાને કાજે કપાય ગચ્છ ચોરાશી નીપના. પણ એ સર્વ ભરમગ્રહ અસંજતીની પુત્રનું અછરાને લેજે ચાલ્યા છે. જેકામર, શ્વેતાંબર વા દિગાંબર વા બોધના પ્રાસાદ દેહરા નીપના છે. તે શ્વેતાંબર તીંહાથી લેઇ આવીને લોકને વીપ્રતારીને લામ દેખાડીને ઉત્તરાધ, મારવાડ, ગુજરાત પ્રમુખે પ્રાસાદ કરાવી ખટમર્દન ધર્મ-પૃથ્વી ચાલતો કીધો છે દેહરાનાં દ્રવ્યસંકાર ભરાવ્યા એ અવધી માર્ગ કીધો. જે દાન, તપ, વૃતાદી, ગુરુક્ષિત સુક્ષિત, ભણવાની પૂજા, પોથી, પુંજણા એ આદી દંડ કુમતિ, કુચર, કુચાહ કુબોધી, કુદેશના સત પ્રકારે પૃથ્વી સોહા સમાર્થ અગર અંદન ચરચ્યા જમ પ્રધાન ભોજન મધ્યે વિખ નાખવા ધાવ્યા તીમ વીખ કુચરના ટુંદ એહવા સુરી ગુરુ, ઉદયા. કેવળ નર્મગામી નવ પાંચડા બળવા.”

(સમક્રિતસાર.)

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે, જૈન ના માર્ગો પરસ્પર એક બીજા જૈન ધર્મથી વિપરીત ચાલનારા માને છે. અમે આ જે ફકરાઓ ટાંક્યા છે તે એવા વખતે લખાયા છે કે જે વખતે ધર્મના વાદવિવાદો કનેક્ષકાર ભાષામાં ચાલતા હતા; એટલે એક બીજાએજે કટુભાષા પ્રયોગ કર્યો છે તે ઉપર આપણે બહુ ભાર નથી મૂકવાનો. આપણે કટુભાષા પ્રયોગ જતો કરવાનો છે. અમે આ ફકરાઓ એટલા માટે ટાંક્યા છે કે તેથી એકબીજા સંપ્રદાયોની એકબીજાના સંબંધમાં જે મલીનતા છે તેનો ખ્યાલ આવશે. હાલમાં પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પરિચયના કારણે એકબીજાની વિરુદ્ધ કટુશબ્દ પ્રયોગ ઓછો થવો શરૂ થયો છે; અને એમ પણ અનવાનો સંભવ છે કે, હવે પછીના કાળમાં એક બીજા ગળગળેચ નહીં કરે; એટલુંજ નહીં; પણ એકબીજાથી મૈત્રી ભાવથી પણ વર્તશે.

આવી સ્થિતિ આવે તે છતાં આટલું તો ચોક્કસ છે કે, એવા વખતે ધણું કરી કાંઈ દિવસ નહીં આવે કે, ટુંઢીઆ એમ માનશે કે, શ્વેતામ્બરોનો માર્ગ સત્ય છે; અને અમારો માર્ગ ભૂલભરેલો છે; અથવા શ્વેતામ્બરો એમ નહીં માને કે ટુંઢીઆનો માર્ગ સત્ય છે, અને અમારો ભૂલભરેલો છે. આજ રીતે શ્વેતામ્બરો એમ નહીં માને કે દિગમ્બરોનો માર્ગ સત્ય છે અને અમારો ભૂલભરેલો છે, અથવા દિગમ્બરો એમ નહીં માને કે શ્વેતામ્બરોનો માર્ગ યોગ્ય છે, અને અમારો ભૂલભરેલો છે. સ્થિતિ બહુમાં બહુ સુધરશે ત્યારે એની થશે કે, એકબીજા એકબીજાના માર્ગમાં આડા નહીં આવે.

એકબીજા પરસ્પરના માર્ગમાં આડા આવે નહીં તેથી કાંઈ સ્થિતિ સુધરે નહીં; કારણ કે આત્માના મોહનું મુખ્ય પગથીકે શાસ્ત્રકારોએ સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે; અને જ્યારે દરેક સંપ્રદાયવાળા પોતાના માર્ગથીજ સમ્યગ્દર્શન થાય એમ માને ત્યારે વસ્તુનું નિરાકરણ શી રીતે થાય? જો દિગમ્બરોની દૃષ્ટિમાં એમ હોય કે, અમારી માનીનતા પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન છે, તો દેખીતું છે કે, શ્વેતામ્બરોની માનીનતા પ્રમાણેનું દિગમ્બર દૃષ્ટિએ સમ્યગ્દર્શન નહીં, આજ રીતે જો શ્વેતામ્બરો પોતાની માનીનતાનુસાર પ્રવૃત્તિને સમ્યગ્દર્શન કહે, તો શ્વેતામ્બર દૃષ્ટિએ દિગમ્બરોને સમ્યગ્દર્શન નહીં; વળી જો સ્થાનકચાસીઓ પોતાના અભિપ્રાયમાં સમ્યગ્દર્શન આવેલું સમજે તો શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરોનું માનેલ તે સમ્યગ્દર્શન નહીં.

જો સ્થિતિ આવી હોય, તો કયા સંપ્રદાયનું સત્ય માનવું? એકબીજાના હિસાબે એકબીજા અસમ્યગ્દર્શનવાળાજ માનવાં જોઈએ. અને આમ જો માનીએ, તો એક અખંડ સત્યનો નિર્ધાર ન થઈ શકે. એકબીજા સંપ્રદાયો, એકબીજાની પ્રરપણાને ભલે સમ્યગ્દર્શન ન કહે, પરંતુ આટલું તો ચોક્કસ છે

કે, સમ્યગ્દર્શન જેવી સત્ય વસ્તુ કોઈને પણ પ્રાપ્ત થવી જોઈએ. કોને પ્રાપ્ત થાય અથવા કેવા સંપ્રદાયે આશ્રિતતાં તે પ્રાપ્ત થાય એ એક સવાલ છે.

આપણે ઉપર કહી ગયા કે, જૈનના દરેક સંપ્રદાયો પોતાના યતુચિંત્ર સંવેદના ચારે અંગની દશામાં ઉચુપ આવેલી માને છે. હવે એમ ધારીએ કે, તે ઉચુપ કોઈ પ્રકારે ટાળવામાં આવે તો પણ તે કારગર થશે કે નહીં એ એક સવાલ જ. આપણે દલીલની ખાતર એમ માની લઈએ કે, સ્થાનકવાસી, શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર એ ત્રણે સંપ્રદાયો પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણેની દશામાં જ ઉચુપ આવી ગઈ હતી તે ટાળી પોતાના અભિપ્રાયે બાંધેલી મર્યાદાવાળી (Normal) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી.

પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતાની મર્યાદિત સ્થિતિની છેવટ સુધી પહોંચે, તો પણ તેથી એકબીજા સંપ્રદાયોની દ્રષ્ટિએ તે ઉપયોગી નથી; કારણ કે જો શ્વેતામ્બરો તેના સંપ્રદાયે બાંધેલી હદની છેવટની સ્થિતિ (Normal state) ને પહોંચે તો પણ દિગમ્બરદ્રષ્ટિએ તે સંપ્રદાય જૈનાભાસી ગણતો હોવાથી, તેનો પુરુષાર્થ નિરૂપયોગી છે. આજ રીતે દિગમ્બરો પોતાની હદ પહોંચે તો પણ શ્વેતામ્બરોની દ્રષ્ટિએ દિગમ્બર, 'નિન્દવ' હોવાથી દિગમ્બરોનો પ્રયત્ન નિર્થક છે. સ્થાનકવાસીઓની દૃષ્ટિએ શ્વેતામ્બરો હિંસાધર્મી છે અને દિગમ્બરો મિથ્યાત્વી છે એટલે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બન્નેનો પુરુષાર્થ નિષ્ફળ છે. આજ રીતે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરની દ્રષ્ટિએ સ્થાનકવાસીઓનો માર્ગ મિથ્યાજ્ઞાસી છે એટલે સ્થાનકવાસીઓનો યત્ન નિરૂપયોગી છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતાના અભિપ્રાયની છેવટની (Normal) હદે, ઉચુપ કાઢી નાંખી પહોંચે તો પણ તે એક બીજા સંપ્રદાયની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી નથી. આ વાતની સાથે આપણે એ પણ વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે કે, કોઈ પ્રત્યેક સંપ્રદાયવાળા

કહે છે તે પ્રમાણે વર્તવામાં યોગ્ય માર્ગ કહેવાય નહીં. કોઈ શ્વેતામ્બરો કહે છે તેમ અથવા દિગમ્બરો કે સ્થાનકવાસીઓ કહે છે તેમ દરેકને માટે જુદો જુદો સત્ય માર્ગ, પરમતમાએ ખાતા પાડી ગોઠવી રાખ્યો હોય નહીં; મતઝગ છે, પ્રત્યેક સંપ્રદાયવાળાની માનીનતા સાચી છે એમ માની કામ લેવાય નહીં. સત્ય વસ્તુનો પ્રકાર એકજ હોવો જોઈએ. સત્ય વસ્તુનો પ્રકાર એકજ હોય છતાં, તે આપણે કહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. કોની પ્રશ્નીત કરેલી વસ્તુ સત્ય છે. આપણે દિગમ્બરોને ખોટા કહીએ કે શ્વેતામ્બરોને કે સ્થાનકવાસીઓને? મતઝગ કે કોઈને ખોટાં કહી શકીએ નહીં; કેમકે પ્રત્યેકની વાતમાં કોઈને કોઈક યોગ્યપણું હોય જોઈએ. આજ રીતે પ્રત્યેકને સાચા પણ કહી શકાય નહીં, કારણકે પ્રત્યેકની વાતની નિર્માળ બાજુ પણ હોય છે.

આટલી વાત આપણે ધ્યાનમાં લઈશું, તો પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતપોતાની માનીનતા પ્રમાણેની છેવટની સ્થિતિએ પહોંચવાનો પુરુષાર્થ કરે, તો તે ખરેખર કારગર થઈ શકે તેમ નથી, અર્થાત્ ઉચુપ છે તેટલે સુધારણાનો અવકાશ છે અને તે સુધારણા કરવામાં આવે, તો પણ તે સંપૂર્ણપણે કારગર થઈ શકે નહીં. આ કારણથી આ દિશાના પ્રયત્ન પાછળ વીર્ય અને સમયનો વ્યર્થ કરવો ઉપયોગી છે કે નહીં એ વિચારવાનું સમાજ ઉપર છોડીએ છીએ.

જૈનના જુદા જુદા સંપ્રદાયો પરસ્પર એકબીજાને જૈન સિદ્ધાંતથી વિપરીત ચાલનારા ગણે છે; તેમ છતાં આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે જૈનના સર્વ સંપ્રદાયો તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) ના સંબંધમાં લગભગ સંપૂર્ણપણે એક સરખાજા અભિપ્રાય ધરાવે છે. એટલું જ નહીં પણ ચારિત્ર આચારના વિષયમાં તેઓમાં થોડો થોડો ફેર જો કે જોવામાં આવે છે, તથાપિ દરેક સંપ્રદાયના આચારની બાંધણી

જોઈશું, તો તે એક જ મૂળ (Source) માંથી નીકળ્યા જણાશે, અર્થાત્ અહિંસાદિ અને પરિશ્રદ્ધિ નિવૃત્તિના હેતુના રક્ષણ માટે દરેક સંપ્રદાયે આચાર વિધિની બાંધણી કરી છે. તેઓના આચાર વિધિનિયમોનું પ્રથક્કણ કરીશું તો જણાશે કે દરેકમાં તત્ત્વો એક સરખા જ સમાયેલા છે. જે કાંઈ ફેરફાર નજરે આવશે, તે માત્ર અંશ ડિગ્રી (Degree) નો સવાલ છે. કેમાં કેટલે અંશે અહિંસાદિ અને પરિશ્રદ્ધિ નિવૃત્તિનું રક્ષણ થયું છે એ જ માત્ર જોવાનું રહેશે, અને આ પણ જોવાથી એમ જણાશે કે, જે કાંઈ અંશોનો ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે ઉપેક્ષાના કારણે કરી નાંખવામાં નથી આવ્યો, પરંતુ દેશકાળના સંજોગોને લઈને તેમ કરવાની તેઓને ફરજ પડી છે. દાખલા તરીકે સંપૂર્ણપણે પરિશ્રદ્ધિ નિવૃત્તિ અને અહિંસાદિના રક્ષણ અર્થે જ્ઞાનીઓએ ત્યાગ અવસ્થા સ્વીકારી છે. જ્ઞાનીઓએ સ્વીકારેલી આ ત્યાગ અવસ્થા તેની છેવટની હદ સુધી અંગીકાર કરવાની ઉપયોગિતા જૈનના સર્વ સંપ્રદાયો સ્વીકારે છે. દરેક સંપ્રદાય એમ કહે છે અને એમ માને છે કે, એક પરમાણુ માત્રનો પરિશ્રદ્ધિ ન રહે એ સર્વોત્કૃષ્ટ ત્યાગ છે; આવી રીતની સર્વની માનીનતા છતાં તેઓ જૂઠા પડે છે. દિગ્મંથરો મુનિત્યાગ માટે એકાંત નગ્નાવસ્થાની અગત્ય જુએ છે. સ્વેતામ્થરો તેવી અગત્ય સ્વીકારતાં છતાં, દેશકાળ વિપરીત દેખી વસ્ત્રાદિ ચોક્કસ ઉપકરણો રાખવામાં શ્રેય માને છે,

મતલબકે, જૈનના સર્વ સંપ્રદાયોમાં જે ફેરફાર જોવામાં આવે છે તે આ પ્રકારનો છે, આપણે જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોઈએ, તો જણાયા વિના ન રહે કે, એક ખીજની માનીનતા દેશ કાળના સંજોગોને લઈને થયેલી છે : દિગ્મંથરોનું કહેવું છે કે, નગ્નાવસ્થાએ ત્યાગ બજાવે એ સર્વોત્કૃષ્ટ છે એમાં શું ખોટું છે? તેમજ સ્વેતામ્થરો જે

એમ કહે છે કે, નગ્નાવસ્થાએ વર્તી શકાય એવાં દેશકાલાદિ રજાં નથી, માટે પરિશ્રદ્ધિમૂર્ત્તિ ટાળવા માટે ઉપયોગી ઉપકરણો રાખી ચારિત્રનો નિર્વાહ કરવો એમાં પશુ શું ખોટું છે? મતલબ કે જો દરેકની વાત નિષ્પક્ષપાત જુદીએ જોઈએ, તો સકારણ છે; પરંતુ દેશકાળ જોવાં જોઈએ.

આ બધી વાત ધ્યાનમાં લેવાથી જણાશે કે, જૈનના ત્રણે સંપ્રદાયો પરસ્પર એકબીજાને મિત્રતાથી કહે છે છતાં તેમના બંધારણમાં જો કાંઈ ફેર પડતો હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં બહુમા નહીં, પરંતુ ચારિત્ર વિધિના સંબંધમાં દેશકાળને લઈને આકારભેદે ફેર પડે છે. આમ હોવા છતાં એકબીજાની એકબીજાના સંબંધમાં મલીનતા છે તે એવા પ્રકારની છે કે તેણે ગંભીરરૂપે પકડી લીધું છે.

હમણાના નવા જમાનાને વિષે એવી કંઈક જુદી ઉત્પત્તિ થવી શરૂ થઈ છે કે, જૈનના સંપ્રદાયોમાં એકતા થવી જોઈએ એમને લાગે છે કે, ગમે તેવો પુરૂષાર્થ કરવામાં આવે, તો પણ જ્યાં સુધી એકબીજાના અભિપ્રાયમાં શું શું વિશેષતા છે તે જોઈને તેનો સ્વીકાર કરવાની ક્રિયા સંપૂર્ણપણે કરે નહીં ત્યાં સુધી એકતા થવાનો સંભવ નથી. હમણાં જે દિશામાં પ્રયત્ન કરવામાં આવે તે બહુનો વૈરભાવ મટાડે પશુ એકતા કરી શકે એ બનવા જોગ નથી જણાવું.

એમ કહેવામાં આવે કે જૈનના જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં અંદર અંદર જે વૈરભાવ છે તે મટતો હોય અને પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતપોતાના માર્ગે ચાલ્યા જતા હોય તો તેટલો પુરૂષાર્થ બસ થશે એમ ઉપર બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે, પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતપોતાની નિર્ણીત કરેલી છેવટની હદે પહોંચે એટલો સુધારો કરવામાં આવે, તો પશુ તે કારગર થઈ શકે એમ નથી, કારણકે તેમ કરવાથી કયા સંપ્રદાયની કંઈ ગત હોય છે અને કંઈ ઉપાદેય છે તેનો નિર્ધાર ન થઈ શકે; અને એટલું તો ખરું છે

કે, પ્રત્યેક સંપ્રદાયની કોઈ વાત કંઈ ખામી વાળી પણ હશે, અને કોઈ વાત કંઈ ખીમ કરતાં સારી પણ હશે. દાખલા તરીકે મૂર્તિ પૂજક એવા શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો પ્રતિમા પૂજનની ખાસ અગત્ય માને છે, જ્યારે સ્થાનક વાસીઓ તેનો સર્વથા નિષેધ કરે છે શું આવી સ્થિતિમાં મૂર્તિપૂજક જૈનઓએ મૂર્તિ પૂજનું અનુકરણ કરવું; તેમજ સ્થાનકવાસીઓએ તેનું અનુકરણ ન કરવું એ બંનેમાં શ્રેય છે? શ્રેય એકજ દિશામાં હોય. બંને સામસામી દિશાઓમાં શ્રેય શી રીતે હોઈ શકે? કાંતો પ્રતિમા પૂજનના સ્વીકારમાં શ્રેય ગણવું જોઈએ, અને કાંતો અસ્વીકારમાં શ્રેય ગણવું જોઈએ. સ્વીકારમાં શ્રેય અને અસ્વીકારમાં શ્રેય એમ કેમ અને?

અમારો આ ઉપરથી એમ ખતાવવાનો હેતુ છે કે પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોતપોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તે તેમાં કંઈ શ્રેય નથી. આમ ખતાવવાથી અમને એમ પુછવામાં આવશે કે આ સંજોગોમાં શું કરવું યોગ્ય છે? અમને જો સરળતાપૂર્વક આમ પુછવામાં આવે, અને તેનો ઉત્તર નિઃસપણે પરંતુ નિર્દોષ બુદ્ધિએ આપવાની અમારામાં પ્રેરણા બુદ્ધિ હોય તો અમે એમ કહીએ કે, એવો સમય આપણે ઇચ્છવામાં પરમાર્થ દૃષ્ટિ સમાય છે કે, જે સમયે આપણામાં એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય કે, જૈનના મૂળ સિદ્ધાંતોને, તેમજ જૂના જૂના સંપ્રદાયોના બંધારણોને અને દેશકાળાદિ જોઈને, જૈન માર્ગનું ફરી બંધારણ કરવામાં આવે. ફરી બંધારણનું અમે જ્યારે કહીએ છીએ ત્યારે અમારું એમ કહેવું નથી કે, જૈનનું તત્ત્વજ્ઞાન મૂકી દેવું, અને તેનો ફરી આકાર કરવો. અમારું એમ કહેવું છે કે મૂળ તત્ત્વજ્ઞાન કાયમ રાખી આચારપદ્ધતિમાં ઉપર ત્રણ શરતો ખતાવી તે ધ્યાનમાં લઈ, ફેરફાર કરવારૂપ બંધારણ કરવું; જેમકે મુનિની દશા નો નિર્દાર કરવો. આમાં જૈનના મૂળ સિદ્ધાંતની વાત ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ, તેમજ સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બંનેના કથનમાં ફેટલું

વળુદ છે તે જોઈ તેમાંથી ફેટલું ગ્રાહ્ય છે તેનો નિર્ધાર કરવો જોઈએ, અને એ ઉપરાંત દેશકાળાદિ સંજોગોને પણ ધ્યાન બહાર જવા ન દેવા જોઈએ.

અહીં એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે, ધર્મની ખામતોને નિર્ણય કરવામાં કાળનાકાળ વ્યતીત થયાં છતાં તેવો નિર્ણય થયો નહી, કેમકે પ્રત્યેક સંપ્રદાયને પોતાની વાત સાચી લાગે છે. એટલે પછી એકસ પ્રકારનો નિર્ણય થઈ ફરી બંધારણ ક્યાંથી થઈ શકે? આનો ઉત્તર એટલોજ છે કે, જૂના જૂના સંપ્રદાયો મળી આવો નિર્ણય કરવા બેસે, તો થવો સંભવિત છે એમ અમને પણ લાગતું નથી. અમે તો એમ માનીએ છીએ કે, કોઈ એવા અસાધારણ પુરુષ નીકળી આવે કે, જેને આત્મ કલ્યાણ શિવાય અન્ય સર્વ ભ્રાંતિજ લાગી હોય, અને તેથી તેને વસ્તુની સર્વ અપેક્ષાઓ હરતામલકવત્ હોય, તેમજ જેના અતિશય એવા બળવાન હોય કે, જેની પ્રમા સમાજ પ્રત્યે સંપૂર્ણપણે પડે ત્યારેજ આવું ફરી બંધારણ થઈ શકે.

હાલ તરત તો કોઈ એવા પુરુષો જોવામાં આવતા નથી, પણ કદાચ કોઈ નીકળી આવે તોપણ આપણા સમાજમાં એવા સંપ્રદાય માટેના એવા ગાઢ સંસ્કાર થઈ ગયા છે કે જેને લઈને તેવા પુરુષનું ઓળખાણ સમાજને માટે કેવળ મુશ્કેલ જેવું લાગે છે.

સ્વર્ગીય શ્રીમાન રાજચંદ્રના વિચારો જોતાં જણાય છે કે, તેઓને ત્રિે ફરી બંધારણ કરવાની પ્રેરણા થઈ હતી; પરંતુ તે પ્રેરણા ક્રિયાકારી થઈ શકે તે પહેલાં, તો તેઓનો દેહોત્સર્ગ થયો. શ્રીમાન રાજચંદ્રના જે વિચારોથી તેની જૈન સમાજના ફરી બંધારણ કરવાની ઇચ્છા પ્રકટ થાય છે તે વિચારો નીચે પ્રમાણે છે:—

“જેનાથી માર્ગ પ્રવર્ત્યા છે, એવા મોટા પુ રૂપના વિચાર, બળ, નિર્ભયતાદિ ગુણો પણ મોટા હતા. એક રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં જે પરાક્રમ થઈ છે, તે કરતાં અત્યૂર્વ અભિપ્રાય સહિત ધર્મ સંતતિ પ્રવર્તે-

વામાં વિશેષ પરાક્રમ થયે છે. તથાશ્વ શક્તિ થોડા વખત પૂર્વે અત્રે જણાતી હતી. હાલ તેમાં વિક્રમતા જોવામાં આવે છે. તેનો હેતુ શો હોવો જોઈએ તે વિચારવા યોગ્ય છે. દર્શનની રીતે આ કાળમાં ધર્મ પ્રવર્તે એથી જોવાનું કલ્યાણ છે કે, સંપ્રદાયની રીતે પ્રવર્તે તો જોવાનું કલ્યાણ છે તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે. સંપ્રદાયની રીતે ધણી જોવાને તે માર્ગ ગ્રહણ થવા યોગ્ય થાય; દર્શનની રીતે વીરલ જોવાને ગ્રહણ થાય. જે જિનને અભિમતે માર્ગ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય ગણવામાં આવે, તો તે સંપ્રદાયના પ્રકારે નિરૂપણ થવો વિવેક અસંભવિત છે, કેમકે તેની રચનાનું સાંપ્રદાયિક સ્વરૂપ થતું કડક છે. દર્શનની અપેક્ષાએ કોઈક જીવને ઉપકારી થાય એટલો વિરોધ આવે છે.”

શ્રીમાન્ રાજચંદ્રની દષ્ટિ શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર બન્ને સંપ્રદાય પ્રત્યે કેવા પ્રકારની હતી તેનો ખ્યાલ તેઓના નીચેના વચનોથી આવશે:—

“શરીરાદિ બળ ઘટવાથી સર્વ મનુષ્યોથી માત્ર દિગમ્બર વૃત્તિએ વર્તીને ચારિત્રનો નિર્વાહન થઈ શકે તેથી જ્ઞાનીએ ઉપદેશોક્તી મર્યાદાપૂર્વક શ્વેતામ્બરપણેથી વર્તમાનકાળ જેવા કાળમાં ચારિત્રનો નિર્વાહ કરવાને અર્થે પ્રવૃત્તિ છે, તે નિષેધ કરવા યોગ્ય નથી. તેમજ વસ્ત્રનો આગ્રહ કરી દિગમ્બર વૃત્તિનો એકાંતે નિષેધ કરી વસ્ત્ર મૂર્છાદિ કારણોથી ચારિત્રમાં શિથિલપણું પશુ કર્તવ્ય નથી. દિગમ્બરપણું અને શ્વેતામ્બરપણું દેશ, કાળ, અધિકારી યેએ ઉપકારના હેતુ છે. એટલે જ્યાં જ્ઞાનીએ જેમ ઉપદેશ્ય તેમ પ્રવર્તતા આત્માર્થજ છે. (દિગમ્બર પ્રચીત) મોક્ષ માર્ગ પ્રકાશમાં વર્તમાન જિનાગમ, કે જે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયને સામાન્ય છે, તેનો નિષેધ કર્યો છે તે નિષેધ કર્તવ્ય નથી. વર્તમાન આગમમાં અમુક સ્થળો વધારે સંદેહનાં સ્થાન છે. પણ સત્ પુરૂષની દ્રષ્ટિએ જોતાં તેનું નિરાકરણ થાય છે, માટે ઉપશમ દ્રષ્ટિએ તે આગમો અવલોકન કરવામાં સંશય કર્તવ્ય નથી.”

આ સ્થળે સમાજને એમ મનાવવાનો હેતુ નથી કે, શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના શબ્દો ઉપરથી એમ માની લેવો કે, તે સમાજના ફરી બંધારણ કરવાની શક્તિ ધરાવતા હતા. અહીં

તો શ્રીમાન્ રાજચંદ્રનો દાખલો આપી એમ બતાવવાનો હેતુ છે કે જેમ શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર (તેવી શક્તિવાળા પુરૂષ હોય તો-હતા કે નહીં તે જોવાનું કામ સમાજનું છે) ના વિચારોમાં તત્ત્વ કંઈ રહ્યું હતું કે નહીં તે જોવાની કાળજી સમાજે રાખી નહીં, તેમ ભવિષ્યમાં પણ આપણા કોઈ મહાન્ શુભોદયથી નીકળી આવે, તો આપણે કાળજી ન કરી શકીએ એવા આપણે વિષે સાંપ્રદાયિક ગાઢ સંસ્કારો બેસી ગયા છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રમાં તથાશ્વ શક્તિ હતી કે નહીં તેની સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ કરવાનું હવે કાંઈ વિશેષ ફળ નથી, કેમ કે તેઓ તો હવે આપણી વચ્ચે વિદ્યમાન નથી એટલે તેવી સિદ્ધિ થાય તો પણ શું અને ન થાય તો પણ શું?

અમે જે કહેવા માટે આ લેખમાં પ્રયાસ કર્યો છે તે અમે આશા રાખીએ છીએ કે, ઠીક રીતે કહેવાયું હશે. જે અમે જોઈએ તેવા સ્પષ્ટ ન થઈ શક્યા હોઈએ, તો તેવી માંગણીથી તેમ કરીયું. પરમાર્થ હેતુએ ફરી બંધારણની જરૂર અમે બતાવી, હવે વ્યવહાર હેતુએ અથવા સામાજિક (Social) હેતુએ બતાવીયું. પરંતુ તે વાત ધણી ટુંકમાં પતાવીયું.

જો પરમાર્થ કારણે વિમુક્ત થયેલા જૈનના સર્વ સંપ્રદાયોનું ફરી બંધારણ થાય, તો તેની પછાતાં સામાજિક બંધારણ અવશ્યમેવ થવું જોઈએ; કેમકે જ્યારે કેટલીક વાત દિગમ્બર અભિપ્રાયની, કેટલીક વાત શ્વેતામ્બર અભિપ્રાયની અને કેટલીક સ્થાનકવાસી અભિપ્રાયની હોય તેમાંથી એક જુદું બંધારણ ઉપજવી કાઢવામાં આવે, તો પછી શ્વેતામ્બર, દિગમ્બર, સ્થાનકવાસી એવો ભેદ ક્યાં રહ્યો? અને જે ભેદ ન રહે, તો પછી ‘નવકાર મંત્ર’ ના અનુસરણ કરનારાઓમાં સર્વ પ્રકારના સાંસારિક વ્યવહારો સ્વભાવિક રીતે થવાનું જોઈએ. આશ્ચર્ય તો એજ કે, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સાથે સાંસારિક વ્યવહાર કરવામાં બાધ નહીં, અને

જૈન ધર્મ પાળનાર એવા દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરોમાં અન્યોન્ય સાંસારિક વ્યવહાર ન થઈ શકે! સમાજનું જે પરમાર્થ હેતુએ ફરી બંધારણ થાય, તો વ્યવહાર બંધારણ એની મેળે ફરે; અને એમ થવાથી જૈન માર્ગ પરમાર્થ અને વ્યવહાર બન્ને અંગે એક અવિભક્ત સમાજના આકરમાં મૂકાઈ કેટલું મહત્વ

તવાળું પારમાર્થિક અને સામાજિક ફળ લાવી શકે ?

આ રીતે વ્યવહાર સંબંધમાં સંક્ષેપમાં કહી અમારો વિષય પૂરો કરીએ છીએ. આ વિષયનું વહેવાર ફળ અવદાણે તો કાંઈ નથી, એટલે અમે પ્રારંભમાં કહ્યું છે તે પ્રકારનો આ વિષય ગણવો ઉચિત છે.

કવિવર બનારસીદાસજીના જીવનમાં શુદ્ધ-અધ્યાત્મે બળવેલો લાગ. શ્વેતામ્બરોદ્ધાર વ્યવહાર માર્ગ પ્રત્યે મૂકાયેલા ભારનું પરિણામ.

જૈનના 'વેદાંત-શાસ્ત્ર' તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવનાર મહાત્મા કુંદકુંદાચાર્ય પ્રણીત 'સમયસાર નાટક' ને હીદિ પદમાં અનુવાદિત કરનાર કવિવર બનારસીદાસજીનું નામ દિગમ્બર તેમજ શ્વેતામ્બર બન્ને સંપ્રદાયમાં એકસરખું જાણીતું છે. ગૃહસ્થદશાએ આધ્યાત્મિક દશા ઉત્તમપણે પ્રાપ્ત કરનાર આ કવિવરનું જીવનચરિત્ર ખાસ કરી મનન કરવા જેવું છે. કવિવર બનારસીદાસજીએ પોતે પોતાનું જીવનચરિત્ર (Auto—biography) લખેલ છે. આ સ્વજીવનચરિત્રમાં કવિવરે પોતાના જીવન પ્રારંભથી પોતાની અવસ્થાઓ ચિત્રી છે. આ અવસ્થાઓમાં એક અવસ્થા આજના વિષયને અંગે ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી છે. કવિવર પ્રથમથીજ એક ઉત્તમ કવિ હતા, પરંતુ તેનો લક્ષ્ય અધ્યાત્મભણી બીજકુલ નહોતો. આ ઉપરથી તેના એક મિત્રે તેનો લક્ષ્ય અધ્યાત્મભણી કરાવવા અર્થે કવિવરને 'સમયસાર નાટક' વાંચવા અર્થે આપ્યું, આ 'સમયસાર નાટક' ફરી ફરી વાંચવાનો તેને પ્રેમ થયો તથાપિ એ વાંચનનું ફળ એ આવ્યું કે તેઓ એક મહા શુદ્ધ અધ્યાત્મી થઈ ગયા. તેને વ્યવહારમાર્ગ કલ્પિત લાગતાં તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા. પોતાની એવી અધમ વ્યવહારદ શા કરી નાંખી કે, તેની જે તેઓની

ઉત્તર જીવનિકાની સાથે સરખામણી કરવામાં આવે, તો આપણને એમ લાગે કે અવધ દશાને પ્રાપ્ત થયેલા એ બનારસીદાસજી ઉત્તર સમયમાં થયેલા ઉચ્ચ દશાવાળા બનારસીદાસજી એ ન હોવા જોઈએ. તાત્પર્ય કે, તેઓની વ્યવહાર દશા એવા અધમપણાને પહોંચી ગયેલી, પરંતુ તેઓના કોઈ પૂર્વના શુભ ઉદયબળે તેઓને સત્સમાગમ થયો; અને દિગમ્બર સૃષ્ટિમાં વિખ્યાત એવા 'ગોમડસાર શાસ્ત્ર' નું અધ્યયન કરવા તરફ બનારસીદાસજીને પ્રેર્યો. બનારસીદાસજીનો આત્મા શુભ શ્રેણિએ ચડ્યો; અને ક્રમે ક્રમે એક અદ્ભુત દશાવાન પુરૂષ થઈ 'સમયસાર નાટક' ને પદમાં રચ્યું.

કવિવર બનારસીદાસજીના જીવનચરિત્રમાં આ પ્રસંગ ઉપર કવિવરે પોતે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આ ઉપરથી આપણને એક સારો અભ્યાસ કરવાનું સાધન મળે છે. જેઓ વ્યવહારમાર્ગ પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરી એકાંત અધ્યાત્મિક તરફ વળી જાય છે, તેઓ ખરેખર અધ્યાત્મી થતા નથી; પરંતુ શુદ્ધ અધ્યાત્મી થાય છે. શુદ્ધ અધ્યાત્મ એ આત્માનો ખરો માર્ગ નથી. શુદ્ધ અધ્યાત્મથી થતી હાનીના સંબંધમાં દરેક જ્ઞાનીએ ખુલ્લું ખુલ્લું કહ્યું છે. શ્વેતામ્બરોમાં આનંદધનજી મહારાજ એ અધ્યાત્મી ગણાય છે. તેઓએ પોતાના સમયમાં

લોકો એકાંત ક્રિયા-જડપણું પામી ગયા જોઇ,
તે સંબંધમાં ધણું ધણું કહ્યું છે. દેહલેક સ્થળે
એની તીવ્ર ભાષામાં કહ્યું છે કે વારંવાર એક
વખત એમ પશુ લાગી જવાનો સંભવ કે,
કેમ જાણે તેઓ ક્રિયાનું ઉત્થાપન કરનાર હોય.
દાખલા તરીકે આનંદધનજી મહારાજે કહ્યું છે કે-
એક કહે સેવિયે વિવિધ ક્રિયા કરી,
દ્વિગ અને કાંત લોચન ન દેખે;
દ્વિગ અને કાંત ક્રિયા કરી,

રડવડે ચાર ગતિમાંડિ લેજે-

આનંદધનજી મહારાજે આગળપાછળ શું
કહ્યું છે તે વાત જો બરાબર ધ્યાનમાં ન રહે,
અને ઉપર ટાંક્યું એવું પદ એકત્રું વાંચના-
માં આવે, તો વાંચનારને પ્રથમ દૃષ્ટિએ, તો
એમ લાગવાનો સંભવ છે કે કેમ જાણે તેઓએ
ક્રિયામાર્ગનું ઉત્થાપન કર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે,
આનંદધનજી મહારાજે ક્રિયાનું ઉત્થાપન કર્યું
નથી. તેઓએ, તે સમયમાં સમાજનો મોટો
ભાગ, ક્રિયા કરવાનું કારણ જે આત્મજ્ઞાન
પામવાનું તે વાત ભૂલી ગયા જોઇ તેનો લક્ષ્યકરના-
વના અર્થે એકાંત ક્રિયામાર્ગના મૂલ્યની મર્યાદા
જણાવી છે. આનંદધનજી મહારાજના આ ઉદ્દેશને
નહીં સમજનાર એવા જીવો જો કે તેઓને ક્રિયા-
માર્ગના ઉત્થાપનાર એવા વર્ગના અધ્યાત્મી માને
છે; પરંતુ જેઓ તેઓના ઉદ્દેશને યથાર્થ સમજે
છે તેઓને એવી પ્રતીતિ છે કે, તેઓ એક ખરે-
ખરા અધ્યાત્મી હતા. આનંદધનજી જેવા
અધ્યાત્મી પુરૂષે પણ ક્રિયાજડતાના કાળમાં શુદ્ધ
અધ્યાત્મીઓ જોઇ તેઓનો તિરસ્કાર કર્યો
છે. આનંદધનજી મહારાજ નીચેના કાવ્યમાં
જોને શબ્દ અધ્યાત્મ કહે છે તે શુદ્ધ અધ્યા-
ત્મ જેવા ગણાય. તેઓએ શબ્દ અધ્યાત્મનો
જે પ્રકારે તિરસ્કાર કર્યો છે તે પ્રકાર વિચાર-
વાથી પ્રતીતિ થશે કે, શુદ્ધ અથવા શબ્દ
અધ્યાત્મ એ જીવને એક પ્રકારની ભ્રમણા
સમાન છે.

અમોએ ગયા અંકમાં શ્વેતામ્બરોના
અધ્યાત્મ લક્ષ્યના ઇતિહાસની તપાસ કરતાં

શ્વેતામ્બરોમાં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય ઓછો થઇ ગયો
છે એમ બતાવ્યું હતું. તેની સાથે એમ પણ
સૂચના કરી હતી કે, સમયસાર નાટક જેવા
અદ્ભુત અધ્યાત્મ શાસ્ત્રના અવલોકન પરથી
તેનો ઉદ્દેશ એકાંતપણે ન સમજાવે; નહીં તો
તેનું દ્વિગ અનર્થરૂપ આવે છે. અમે જ્યારે
એ વાતને લેખમાં લખી ત્યારે અમને કવિ-
વર બનારસીદાસજીને ‘સમયસાર નાટક’નો
ઉદ્દેશ એકાંત રીતે સમજવાથી જે આત્મહાનિ
થઇ હતી તે વાતની ખબર નહોતી. એ વાત-
ની ખબર અમને ત્યારબાદ તેઓનું સ્વજીવન
ટૂંકાંત વાંચતાં પડી. અમે એક પ્રકારે જોઇને
ખુશી થઇએ છીએ કે, અમે જ્યારે કવિવર
બનારસીદાસજીના જીવનનો આ પ્રસંગ જાણતા
નહોતા ત્યારે પણ ‘સમયસાર નાટક’ જેવા
શાસ્ત્રને એકાંતિક દૃષ્ટિએ અવલોકવાથી જે
પરિણામ થયાનું અમે અનુમાન દોર્યું હતું
તે પ્રકારનું પરિણામ આઘ્યાનું બનારસીદાસજી
જેવા પુરૂષના ઐતિહાસિક દાખલા સિદ્ધ કરે છે.

અમારા છેલ્લા અંકમાં શ્વેતામ્બર
સંપ્રદાયના બંધારણને લગતો એક સવાલ ઉભો
કર્યો હતો કે, તેમાં કોઈ એક તત્ત્વ એવા
પ્રકારનું રહેલું જગત જીવોને સમન્વય છે કે,
જોને લઇને તેઓ અધ્યાત્મ ભણી દિગ્મ્બરોના
જેવા વળી શકતા નથી, મતલબ કે, શ્વેતા-
મ્બર દશાનું જે પ્રકારનું બંધારણ આપણને
સમજાયું છે તે પ્રકારના બંધારણની આ એક
બાજી અમે બતાવી હતી; અને તે ઉપર ચર્ચા
કરી હતી. આજે બીજી બાજી બતાવીએ
છીએ; અને તે શ્વેત બાજી છે. આ શ્વેત બાજી
એ છે કે, શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનું બંધારણ
એવા પ્રકારનું છે કે, તેમાં દિગ્મ્બરોમાં
જેટલા શુદ્ધ અધ્યાત્મીઓ થવાનો ભવ રહે છે
તેવો ભવ ધણો ઓછો રહે છે. મતલબ કે,
શ્વેતામ્બર અને દિગ્મ્બર બન્નેના જે બંધારણો
આપણે સમજીએ છીએ તે પ્રત્યેકની બમે
બાજી છે. એક કંઇક નિર્બળ અને બીજી
મજબૂત. પ્રથમ શ્વેતામ્બરની બન્ને બાજી

લઈએ. સ્વેતામ્બરની મજબૂત આજીએ છે કે, તેમાં દિગમ્બરો કરતાં યુક્ત અધ્યાત્મીઓ ઓછાં ઉત્પન્ન કરવાનું તત્ત્વ રહ્યું છે. સ્વેતામ્બરની નિર્ગળ આજીએ છે કે, દિગમ્બરોમાં અધ્યાત્મ લક્ષ્ય થવાનાં જોટલાં નિમિત્તો છે તે કરતાં તેમાં ઘણું અશી ન્યુન છે. દિગમ્બરની મજબૂત આજી ત્યારે એ થઈ કે, તેમાં સ્વેતામ્બરો કરતાં અધ્યાત્મ થવાનાં વિશેષ નિમિત્તો છે. આજ રીતે દિગમ્બરની નિર્ગળ આજીએ થઈ કે, તેમાં સ્વેતામ્બરો કરતાં વિશેષપણે યુક્ત અધ્યાત્મ પણ ઉત્પન્ન કરવાનાં નિમિત્તો રહ્યાં છે. આવી મન્નેની અરસપરસની સ્થિતિ છે.

અમારા હેંદ્રા અંકમાં સ્વેતામ્બરોના અધ્યાત્મ લક્ષ્યની ઐતિહાસિક ચર્ચા કરતાં જે પ્રસંગો મૂક્યા છે તે રિચારવાથી જણાશે કે, અમે સ્વેતામ્બર દિગમ્બર દશાની જે બંને આજીઓ અહીં ચીતરી છે તે થોડી છે એવું ખતાવનારાં કારણો અમે તે લેખમાં આપ્યાં છે.

હવે જોવાનું એ છે કે, બન્ને સંપ્રદાયની જ્યારે આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે ત્યારે આપણને શું ગ્રાહ્ય છે? આ વિચારનો નિર્ણય આપણે જ્ઞાની પુરૂષોનાં વચનોના આશ્રયે કરવા પ્રયત્ન કરીશું; અમે જ્ઞાની પુરૂષના આશ્રયે આ પ્રયત્ન કરીએ તે તે પહેલાં એક ખુલાસો કરવાનો છે કે દિગમ્બર કે સ્વેતામ્બરના મૂળ બંધારણનો દોષ કાઢવાનો નથી કે તેમાં આવી બન્ને આજીઓ રહી; પરંતુ તે બન્ને સંપ્રદાયો એવા સંજોગોમાંજ મૂકાયેલા હતા કે, તેના બંધારણની આવી બન્ને આજીઓ જણાય. સ્વેતામ્બર સંપ્રદાય જે સંજોગોમાં મૂકાયેલ હતો તેને લઈને તેને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવને જોઈ વ્યવહાર માર્ગ પ્રત્યે વિશેષ ભાર મૂકવો પડ્યો. અમે હેંદ્રા અંકમાં ખતાવી ગયા છીએ કે, શાસન રક્ષણ અર્થે સ્વેતામ્બરને એટલો બધો પુરૂષાર્થ કરવો પડ્યો હતો કે, એક વખત લગભગ અવિભક્ત જૈનની વતી શાસન રક્ષણ કરવાનો બોલો તેના ઉપર આવી પડેલો. અને શાસન રક્ષણ અર્થ જે સાધનો જોઈએ તેમાં મુખ્ય સાધન

વ્યવહાર સંબંધીનું હોવું જોઈએ. મતલબ કે, વ્યવહાર માર્ગ ઉપર વધારે ભાર મૂકવો પડે તેવો સંજોગોમાં સ્વેતામ્બર સંપ્રદાય મૂકાયેલ હોઈ તેને તેમ કહ્યું. અમે અગાઉ વારંવાર જણાવી ગયા છીએ કે, વ્રણી વખતે એવું બને છે કે, જે વાત સરખાં મૂલ્ય ળીજ હોય; અને તેથી તે બન્નેનું અનુસરણ યુગપઃ ભાવેજ કરવાનું હોય છે; પરંતુ એમાંથી એક વાત ઉપર સમાજનો જોઈએ તે કરતાં વધારે લક્ષ્ય થઈ ગયો હોય, અને બીજાવાત ઉપર જોઈએ તે કરતાં ઓછો લક્ષ્ય થઈ ગયો હોય ત્યારે જ્ઞાનીઓ જે વાત, બીજાને ભોગે, વિશેષ આગળ ગઈ હોય તેને સહેજ ગૌણ કરી ખતાવે છે. અને જે વાત ઉપર જોઈએ તે કરતાં ઓછો લક્ષ્ય થઈ ગયો હોય તેના ઉપર, બીજા વાતનો ભોગ ન આપવો પડે તેવી રીતે, વિશેષ ભાર મૂકે છે. દાખલા તરીકે, નિશ્ચયમાર્ગના ભોગે વ્યવહારમાર્ગ ઉપર સમાજનો વિશેષ લક્ષ્ય થઈ ગયો હોય ત્યારે જ્ઞાનીઓ નિશ્ચયમાર્ગને આલ્લાકારે સહજ ગૌણ કરી ખતાવી વ્યવહારમાર્ગની વિશેષતા ખતાવે છે. આજ રીતે જ્યારે વ્યવહારમાર્ગ ઉપર, જ્યારે નિશ્ચયમાર્ગના ભોગે સમાજનો લક્ષ્ય વિશેષ થઈ ગયો હોય છે ત્યારે વ્યવહારમાર્ગને આલ્લાકારે સહજ ગૌણ કરી, નિશ્ચયમાર્ગની આવશ્યકતા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે.

‘સમયસાર’ એ એવા સમયમાં લખાયેલું અદ્ભુત શાસ્ત્ર છે કે, જ્યારે નિશ્ચયમાર્ગની વિશેષતા ખતાવવાની આવશ્યકતા હશે; અર્થાત દિગમ્બરો જે વખતે એવા સંજોગોમાં મૂકાયેલા હશે કે જે સંજોગો સમયે તેઓએ નિશ્ચયમાર્ગનું પ્રતિપાદન વિશેષ ભારથી કરવાની જરૂર હોય. આ રીતે સ્વેતામ્બરો એવા સંજોગો વચ્ચે જ્યારે મૂકાયેલા હશે કે, તેને કલ્યાણમાર્ગ અર્થે નિશ્ચય કરતાં વ્યવહાર ઉપર વિશેષ જોર ખતાવવું પડ્યું. આ પ્રકારે, અમને લાગે છે કે, બન્ને સંપ્રદાયોદ્વારા બન્ને માર્ગની વિશેષતા ગાઢ હોવી જોઈએ.

જ્ઞાની પુરૂષોએ આવા પરમોપકારક હેતુએ જૂદા જૂદા દેશકાળને લઇને જૂદા જૂદા આકારે અમુક વાત ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો હોય, અને અમુક વાત પ્રત્યે બાહ્યાકારે ગૌણની બતાવી હોય તે આપણા જેવા અજ્ઞાન માણસો સમજી નહીં શકતાં પ્રત્યેક વાતને એકાંતિક રીતે પકડી લઇ બેસે છે. આવીરીછે એકાંતિક-દ્રષ્ટિએ વાત પકડી લેવાથી વસ્તુનો મૂળ ઉદ્દેશ લક્ષ્ય બહાર ચાલ્યો જાય છે. જેવી રીતે ‘સમયસાર નાટક’ માં નિશ્ચય માર્ગના સ્વરૂપને વિશેષ પ્રખ્યાતપૂર્વક ગાયું છે તેનો હેતુ ધ્યાનમાં નહીં લેવાથી કેટલાક લોકો માત્ર શુષ્ક અથવા શબ્દ અધ્યાત્મીઓ થઇ જાય છે. કવિવર બનારસીદાસજીનો તેના પ્રથમ જીવનનો દાખલો આપણને આ વાત બહુ દ્રઢ રીતે કહે છે. શ્રીમાન્ રાજચંદ્રના નીચેના પદ

અથવા નિશ્ચય નય યહો, માત્ર રાષ્ટ્રની માંય;
લોપે સદં વ્યવહારને, સાધન રહિત થાય.

નો અર્થ ભરતાં પશુ આ વાતને બતાવી છે તેઓએ કહ્યું છે કે,-

“અથવા ‘સમયસાર’ કે ‘યોગવસિષ્ઠ’ જેવા ગ્રંથો વાંચી તે માત્ર નિશ્ચય નયને મહત્ત્વ કરે; કેવી રીતે મહત્ત્વ કરે? માત્ર કહેવા રૂપે, અંતરંગમાં તથા રૂપ ગુણની કશી સ્પર્શના નહીં, અને સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર, તથા વૈરાગ્ય વિવેકાદિ સાચા વ્યવહારને લોપે, તેમજ પોતાને જ્ઞાની માની લઇને સાધન રહિત વર્તે.

અમે ગયા અંકમાં ‘સમયસારિયા’ નામના વર્ગ વિષે કહી ગયા છીએ. અમને આ વર્ગનો જાતિ પરિચય નથી; એટલે તેઓનું ખરું સ્વરૂપ અમે કહેવા તત્પર નથી. પરંતુ જો જેમ સમુદાયમાં કહેવામાં આવે છે તેમ આ વર્ગ પોતે ક્રિયા માર્ગનું ઉત્થાપન કરી માત્ર શબ્દ અધ્યાત્મ ઉપર રાચતો રહેતો હોય, તો તેઓએ ‘સમયસાર’ ના હેતુને એકાંતિક રીતે સમજી પોતાનું અગ્રેય કયું છે, અને એવા અદ્ભુત શાસ્ત્રના કર્તા પુરૂષનો ઉદ્દેશ ક્રિયામાર્ગનો નિષેધ કરવાનો છેજ નહીં એમ અમે હિમ્મતપૂર્વક

કહીએ છીએ, કારણ કે તે કર્તાપુરૂષની બીજી ધણી દૃષ્ટિએ છે કે, જે વ્યવહાર માર્ગનું દ્રઢતાપૂર્વક પોષણ કરે છે. આજ રીતે સ્વેત્ત્વરોએ જે કારણથી વ્યવહાર માર્ગ પ્રત્યે ભાર મૂક્યો હતો તે કારણ લક્ષ્ય બહાર ગયાથી સ્વેતામ્બરોમાં કેટલાક એકાંત વ્યવહાર માર્ગ ઉપરજ રાચતા રહ્યા; અને એકાંત વ્યવહાર માર્ગે ઉપર રાચતા રહેવાથીજ ઉપર ‘એક કહિયે સેવિયે વિવિધક્રિયા કરી આદી’ શબ્દો આનંદાસજી મહારાજ જેવા ક્રિયાના ખરેખરા પ્રતિપાદક પુરૂષને કહેવા પડ્યા. મતલબ કે સ્વેતામ્બરોમાં કેટલાક એકાંત ક્રિયામાર્ગ ઉપર રાચતા રહ્યા તેથી તેઓની નજરમાં નિશ્ચય અથવા અધ્યાત્મ માર્ગ ઉપર ઘણો ઓછો લક્ષ્ય રહ્યો. ‘મત્તે સંપ્રદાયના સંબંધમાં આ પ્રમાણે વિચારો જણાવ્યા બાદ હવે નકી કરવાનું’ એ રહે છે કે શુષ્ક અધ્યાત્મ અને ક્રિયા જડત્વ એ એમાંથી કયું તત્ત્વ વિશેષ મૂલ્યવાન છે. જો કે વસ્તુના વસ્તુ: ઉપયોગની દ્રષ્ટિએ જોઇએ તો નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને સમાન પણે આદરવાં જોઇએ. એમાંથી એકને વિષે ન્યૂનાધિકતા ન જોઇએ કેમકે આનંદાધનજી મહારાજ જેવા મહાત્મા પુરૂષના આશ્રયાતુસાર કહી શકાય છે કે એકાંત ક્રિયા ચતુર્ગતિનું કારણ છે, આજ રીતે ક્રિયાવિના એકાંત અધ્યાત્મ એ શુષ્ક અધ્યાત્મનું બીજું સ્વરૂપ છે, એટલે વાસ્તવિક રીતે એકાંત ક્રિયા અને શુષ્ક અધ્યાત્મ એ આત્માની સુકિતનાં ખરેખરાં કારણ નથી. આમ છતાં શુષ્ક અધ્યાત્મ કરતાં એકાંત ક્રિયા એ કંઇક ઠીક છે; કારણ કે શુષ્ક અધ્યાત્મ દ્વારાએ જીવ અનેક અનર્થો કરતાં ડરતો નથી; જ્યારે એકાંતક્રિયા સેવતાં જીવો અનર્થો કરતાં ડર ખાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે સ્વેતામ્બરોએ વ્યવહારમાર્ગ ઉપર મૂકેલા ભારનું પરીણામ એકાંતીક દ્રષ્ટિએ ક્રિયાજડત્વે પરત્વે જવા છતાં, દિગ્મ્બરોથી અધ્યાત્મ પ્રત્યે મૂકાયેલા વિશેષ ભારનું પરીણામ જે શુષ્ક અધ્યાત્મમાં એકાંતિક દ્રષ્ટિએ કોઇ અંશે ગયેલું છતાં તે કાંઇ અંશે શુષ્ક અધ્યાત્મ કરતાં ઠીક છે.

શ્રીમાન્ આનંદધનજી.

સતરમા શતકમાં જે વિદ્વાનો થયા તેમાં એક આત્મજ્ઞાની મહાત્મા તરીકે કોઇએ સર્વથી વિશેષ ખ્યાલિ, શ્રેતામ્નર સંપ્રદાયમાં મેળવી હોય તો આનંદધનજી મહારાજે મેળવી છે. આ ગ્રંથમાં આનંદધનજી મહારાજના લખેલા જે લેખો પ્રકટ થાય છે. એક તેઓની રચેલી 'સ્તવનાવલી' અને બીજી તેઓની રચેલી 'બહોતેરી' આ બે કૃતિઓ 'શિવાય કોઇ વિશેષ કૃતિ આ મહાત્માની હજી સુધી મળી શકી નથી; અને હવે પછી મળવાનો સંભવ પણ ઓછો છે. ધણાખરા લખનારાઓની, અને તેમાં પણ ખાસ જૈન લખનારાઓની એક એવી શૈલી જિવામાં આવે છે કે, ગ્રંથપૂર્ણતાએ, ગ્રંથકાર પોતે કયા સંપ્રદાયમાં થયા છે, પોતે કયા ગુરૂના શિષ્ય છે, કયા સ્થળમાં અને કયા વર્ષમાં ગ્રંથ લખ્યો એ વગેરે હકીકત આપે છે. જે મહાત્માનું ચરિત્ર અહીં લખવા પ્રયાસ થાય છે તે મહાત્માએ આ શૈલીનું અનુકરણ કર્યું જણાતું નથી; એટલે આપણે તેઓ સંબંધી આ પ્રકારની ઐતિહાસિક હકીકત મેળવવા નસીબવંત નથી.^૧

આનંદધને આ શૈલીનું અનુકરણ શા માટે નહીં કર્યું હોય એવી શંકા થવા યોગ્ય છે. પરંતુ તે શંકાનું સમાધાન બહુ સરળ છે. આનંદધનજીની દશા એવી આત્મરસગ્ર થઈ ગઈ હતી કે, તેઓને તે શિવાયનાં બધાં કાર્ય જંગળગરૂપ લાગતાં. કેટલોક સમય થયાં મને એવી અભિલાષા વર્તતી હતી કે, બની શકે તેટલો પુરૂષાર્થ કરી, આ મહાત્માનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર મેળવી સમાજ સન્મુખ રજુ કરવું. જૂદા જૂદા આકારે ઘણો શ્રમ કરવા છતાં, હું દિલગિર છું કે, હજી સુધી કોઈ પણ દ્રઢ ઐતિહાસિક વૃત્તાંત હું મેળવી શક્યો નથી.^૨

આનંદધનજી મહારાજનો જન્મ કયા પ્રદેશમાં થયો હતો, તેઓએ સંસારત્યાગ ક્યારે કર્યો, કયા ગુરૂ સમીપે કયાં દીક્ષિત થયા, એ સંબંધી કિંચિત માત્ર પણ હકીકત મળતી નથી. આવી હકીકતના અભાવે તેઓ કયા પ્રદેશમાં વિશેષ રહ્યા હોવા જોઈએ એટલું શોધી કાઢવાની હું તળવીજ કરવા પારં છું. આ શોધવું, તે પણ કોઈ ઐતિહાસિક સાધન-

૧. આનંદધનજી મહારાજની બે કૃતિઓમાં 'બહોતેરી' ના અંતમાં આ ક્રમ લીધેલો જોવામાં આવતો નથી. 'સ્તવનાવલી' માં લીધેલો હતો કે નહીં તે કહી શકાય એમ નથી; કારણ કે, તેઓએ લખેલી સ્તવનાવલીમાં ૨૨ તીર્થંકરની સ્તવનાઓ મળે છે. બાકીના બે તીર્થંકરોની મળતી નથી. બાકીની જે બળતી નથી તેમાં છેલ્લા મહાવીરસ્વામીના સ્તવનને અંતે આ ક્રમ આપ્યો હોય તો કહી શકાતું નથી. વડોદરાવાળા બાઈ માણેકલાલ થેલાબાઈ ગ્રંથેરીને હાલમાં બે સ્તવનાઓ મળી છે. તેઓને જેના નરકથી આ બે સ્તવનાઓ મળી છે તેનું કહેવું એમ છે કે, એ આનંદધનજી મહારાજની રચેલી છે. આ વાતનો નિર્ણય થવાની જરૂર છે. બાઈ માણેકલાલને મળેલી સ્તવનાઓમાં પણ આ ઐતિહાસિક ક્રમ નથી.

સંબંધકર્તા.

૨. મેં જૂદા જૂદા સ્થળોએ પ્રજપરજ કરી હતી; તે ઉપરાંત નીચેનું પ્રશ્ન પત્ર પ્રકટ કર્યું હતું; પણ દિલગીર છું કે, એકે પ્રશ્નનો ઉત્તર મળો શક્યો નહોતો:—

મને નીચેની હકીકત શ્રીમાન આનંદધનજી મહારાજ સંબંધી પુરી પાડશે તો ઘણો આભાર થશે. નીચે પૂછેલી હકીકતમાંથી જેટલી જાણવામાં હોય તેટલી પણ મોકલવા વિનંતિ છે:—

(૧.) શ્રીમાન આનંદધનજી મહારાજનો જન્મ ક્યારે અને કયા સ્થળે થયો હતો ?

(૨.) તેઓશ્રી જ્ઞાતે કેવા હતા ? તેઓના પિતા તથા માતાનું નામ શું હતું ? તેઓનાં માબાપનો મૂળ પ્રદેશ કયો ?

(૩.) તેઓના વંશ અથવા કુલ સંબંધી કંઈ હકીકત જોવામાં છે ?

દ્વારા નથી. તેઓ સંબંધી આ હકીકત હું 'ભાષાવિવેકશાસ્ત્ર' (Philology) ની સહાયતા વડે શોધવા પ્રયત્ન કરીશ. 'ભાષાવિવેકશાસ્ત્ર' એ એક એવી ચીજ છે કે જે પુરૂષનું વૃત્તાંત ચિતરવું હોય તે પુરૂષના લખેલા લેખો મળી આવે, તો તે લેખોની ભાષાની જાતિ-પ્રકાર ઉપરથી કેટલીક હકીકત મેળવી આપે છે. આનંદધનજીની ઉપર કલા પ્રમાણે, 'સ્તવનાવલિ' અને 'બહોતેરી' એ બે કૃતિઓ મળી આવે છે. આ કૃતિની ભાષાના પ્રકાર ઉપરથી, તેઓ કયા પ્રદેશમાં વિશેષે રહ્યા હોવા જોઈએ એટલું શોધવાની હું પ્રયત્ન કરીશ. આ પ્રયત્ન કરતાં હું જે અનુમાન ઉપર આવું તે અનુમાન સત્યજ હોય એવું કાંઈ નથી. મારું અનુમાન યોગ્ય અથવા સત્ય ન હોય એમ નહીં.

'સ્તવનાવલિ' અર્થાત ચોવીશ જિનેશ્વરની સ્તુતિ સ્તવનારૂપ કૃતિ. આ સ્તવનાવલિ જોને શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતી કહીએ (જુઓ શરૂઆતમાં આપેલ મી. અંગ્ગરીઆનો અભિપ્રાય) તેમાં લખાએલ છે. જો કે કેટ-

લાક જૈન પારિભાષિક પ્રાકૃત શબ્દોનો પ્રયોગ અવારનવાર થયો છે ખરો. 'બહોતેરી'એ હીંદિ ભાષામાં લખાએલ પદોનો સંગ્રહ છે. 'બહોતેરી' સંજ્ઞા ઉપરથી સામાન્ય રીતે એમ માની શકાય કે, તેમાં બહોતેર પદ હશે; પરંતુ આમાં તેમ નથી. આ કૃતિમાં એકસો ઉપરાંત પદ છે. 'બહોતેરી' સંજ્ઞા શા કારણે અપાઈ તે કહી શકાતું નથી. જો 'સ્તવનાવલિ' નું ગુજરાતી, ગુજરાતી ભાષા જે જૂદા જૂદા ભાગમાં બોલાય છે તેમાં કયા ભાગનું છે તે નકી કરી શકાય, તેમજ 'બહોતેરી' કયા પ્રદેશની હિંદુસ્થાની ભાષામાં લખાએલ છે તે ધારી શકાય, તો આનંદધનજી મહારાજ કયા પ્રદેશમાં વિશેષે વિચર્યા હતા, અથવા કયા પ્રદેશનો તેમને વિશેષ પરિચય રહ્યો હતો તે સંબંધી વિચાર બાંધી શકાય. કેટલાકનું એમ માનવું છે કે, આનંદધનજી મહારાજ મારવાડમાં વિશેષે રહેતા હતા. કેટલાકનું તો વળી એમ પણ માનવું છે કે,

(૪.) તેઓને દીક્ષા લેવાનું નિમિત્ત શું મળ્યું હતું? દીક્ષા કોની પાસે લીધી હતી? કેટલા વયની વયે, અને કઈ સાલમાં તથા કયા ગુરૂ પાસે લીધી હતી?

(૫.) તેઓનું સંસાર દશામાં શું નામ હતું? અને દીક્ષા લીધા પછી શું નામ રાખવામાં આવ્યું હતું? તેઓનું "લાભાનંદજી" નામ કઈ અવસ્થાનું હતું અજ્ઞાન લોકો તેઓ શ્રોને "ભંગરમુતા" કહી બોલતાં હતાં. તે સંબંધી જાણવામાં કંઈ હકીકત છે?

(૬.) તેઓએ કયા કયા પ્રદેશોમાં વિચરવાનું રાખ્યું હતું? મારવાડ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, (ઝાલાવાડ) કચ્છના ભાગમાં તેઓએ વિહાર કર્યો હતો?

(૭.) આનંદધનજી મહારાજ મૂળ કાશી તરફના વતની હોવાનો સંભવ છે? કાશી તરફથી તેઓ મારવાડ માટે અથવા ગુજરાતના પ્રદેશમાં આવ્યાનો સંભવ છે?

(૮.) તેઓએ રચેલાં "આનંદધન ચોવીશી" તથા "આનંદધન બહોતેરી" ક્યારે રચાયા હોવાનો સંભવ છે? પ્રથમ "ચોવીશી" લખાઈ હશે કે "બહોતેરી"?

(૯.) એમ જે કહેવામાં આવે છે કે તેઓ અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજનું મળવું થયું હતું તે કઈ સાલમાં તથા કયા સ્થળે? યશોવિજયજી મહારાજ આનંદધનજી મહારાજની સ્તુતિ કયા ઉપકાર માટે કરી હશે?

(૧૦.) "આનંદધન ચોવીશી અને 'આનંદધન બહોતેરી' ના શિવાય બીજા કોઈ તેઓના બનાવેલા ગ્રંથો છે કે?

(૧૧.) આનંદધન ચોવીશીની ભાષા વધારે કયા પ્રદેશને લગતી છે? ગુજરાત, મારવાડ કે કાઠિયાવાડ ને લગતી છે? મારવાડી, કાઠિયાવાડી કે ગુજરાતી શબ્દો કયા કયા સ્થળે ચોવીશીમાં જોવામાં આવે છે?

(૧૨.) તેઓના દેહોત્સર્ગ ક્યારે અને કયા સ્થળે થયા?

(૧૩.) તેઓ કયા ગચ્છમાં થયા છે? અને તેઓના ગુરુભાઈ અથવા કોઈ શિષ્યનાં નામ જાણવામાં છે?

ઉપરોક્ત હકીકત મારા તરફથી પ્રગટ થનારા જૈન કાવ્યમાળા માટે આનંદધનજી મહારાજનું ઐતિહાસિક ચિત્ર લખવું છે, તેટલા માટે જોઈએ. દુપા કરી જેનાથી જેટલી હકીકત મોકલી શકાય તેટલી મોકલશો, તો ધણું આભાર થશે.

તેઓ મારવાડના મૂળ વતની હોઈ તે તરફમાં વિશેષ કળ રહ્યા હતા. કેટલાક તેઓની ભાષાને મારવાડી સંસ્કારવાળી પણ ગણે છે. વળી કોઈ કોઈ ગુજરાતને પણ તેઓનો પ્રદેશ માને છે. જ્યારે મેં આનંદધનજી મહારાજ સંબંધી ઐતિહાસિક હકીકત મેળવવાની તજવીજ શરૂ કરી ત્યારે મને જે કે એટલી હકીકત મળી કે, મારવાડના ચોક્કસ નાના ગામમાં આનંદ-ધનજી મહારાજનો ઉપાશ્રય છે; પરંતુ એ ઉપરથી હું હજી સુધી એમ માનવાને દોરાયો નથી કે, તેઓ વિશેષે મારવાડમાં વિચર્યા હતા. ‘બહેતેરી’ ની ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવાનું હવે પછીને માટે રાખી હું પ્રથમ ‘સ્તવનાવલિ’ ની ભાષાનું પૃથક્કરણ કરવા એટલા માટે તજવીજ કરીશ કે, આનંદધનજી મહારાજની ગુજરાતી ભાષા, ગુજરાતી બોલતા કયા પ્રદેશને વિશેષ બંધમેસ્તી થાય છે.

પ્રાચીન શોધખોળશકે વસ્તુની કેટલી કિંમત છે તેનો ખ્યાલ હજી સુધી આપણા લોકોમાં જોઈએ તેવો નહીં હોવાથી તેઓ પ્રાચીન વસ્તુમાં ફેરફાર કરી નાંખે છે; અને ઘણી વખતે એટલો મોટો ફેરફાર કરી નાંખે છે કે, મૂળ વસ્તુનો સહેજ પણ ખ્યાલ આવી શકવો મુશ્કેલ. કેવો મોટો ફેરફાર કરી નાંખે છે તેનો એકજ દાખલો અહીં આપવો બસ થશે. શ્રી શેત્રુંજય ઉપર જૈનરાજ્યકર્તા શ્રી સંપ્રતિ રાગ્નવું દેવાલય છે. આ દેવાલય જીર્ણ થતાં તેના ઉપર થોડીઘણી ન ચાલી શકે તેવી મરામત કરાવવી એ ખાસ જરૂરનું છે. પરંતુ અત્યારે એ દેવાલયના સંબંધમાં એવો મોટો ફેરફાર કરી નાંખવામાં આવ્યો છે કે, શ્રી સંપ્રતિ રાગ્નના વખતનું તે કરાવેલું છે એવો સહેજ પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ; એટલુંજ નહીં, પણ અત્યાના પ્રવહ પ્રમાણે રંગ, ચિત્રો, કાચ, વગેરે પદાર્થોનો એટલો અને એવા પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો છે કે, અત્યારના માણસો તો એમ સમજે કે, સુધારણા

કરી છે, પણ બસો વર્ષ પછીના માણસોને સંપ્રતિ રાગ્નના વખતનું તે દેવાલય છે એમ કહેવામાં આવે, તો તે અવશ્ય શંકાની નજરથી જોયા વિના ન રહે. પ્રતિભાવિષયક તકરારના સંબંધમાં સંપ્રતિ રાગ્નના વખતની પ્રતિભાઓનો દાખલો આપવામાં આવે છે, પરંતુ માફ તો પ્રમાણિક એમ માનવું છે કે, સો બસો વર્ષ પછીના માણસો ઘણુંકરીને, કરેલા ફેરફારના કારણે એ દાખલો બનાવટી છે એમ કહેવાને પણ તૈયાર થાય તો ના નહીં.

આજ રીતે ખીજે ફેરફાર એવો કરવામાં આવે છે કે, જે વિશેષ આ શંકા કરતાં શીખવે. ખંભાતના જિંબને જિહારમાં સ્થાપવામાં આવે. એ જિંબ ઉપર સંવત્ આદિ સમય-સૂચક ચિન્હો પ્રાચીન હોય, અન્ય ભૂમિદર્શક હોય છતાં તે જિહારમાં સ્થાપવામાં આવે, તો ભવિષ્યના પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓની શોધને આડે આવવા જેવું થાય કે નહીં?

જેમ પ્રાચીન શોધખોળ વસ્તુઓના સંબંધમાં આવો ફેરફાર કરી નાંખવામાં આવે છે તેમ પ્રાચીન ભાષામાં પણ ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આથી જે નુકસાન સમાજને થાય છે તેનો ખ્યાલ માત્ર શોધકોનેજ આવી શકે. વડોદરા સરકાર તરફથી છપાએલ ‘શીલ્પવતીના રાસા’ માં ભાષા સંબંધનો ફેરફાર કરી નાંખવામાં આવ્યો છે. જે કે નરસિંહ મહેતાના મૂળ ગુજરાતીમાં પણ પાછગથી ફેરફાર થયો હોય એ સંભવિત છે. આજના ચારિત્ર-નાયકની આ અવગતિ હેઠળની ‘સ્તવનાવલિ’ ની આવૃત્તિઓ જૂદા જૂદા અનેક સ્થળોએથી છપાએલ છે; અને દરેક જૂદા જૂદા છપાવનારાએ પોતાની નતિ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે. હું દિલ્લિગિર છું કે, આ ગરુડમાંજ મારા તરફથી પણ આજ જાતની ભૂલ શરૂઆતમાં થઈ ગયેલ છે. હું પણ ભાષાને શુદ્ધ કરવાના ખ્યાલમાં પ્રથમ ખેંચાઈ ગયો હતો, અને તેથી તે ભૂલ શરૂઆતમાં કરે છે. દાખલા તરીકે, કેટલીક આવૃત્તિઓવાળાઓ આનંદધનજી મહારાજની જુની ભાષામાં ‘ધમ’

શબ્દ હોવો જોઈએ તેને બદલે ‘એમ’ કરી નાંખેલ છે. ‘કિમ’ ને બદલે ‘કેમ’ કરી નાંખેલ છે. ‘કિરિયા’ ને બદલે ‘ક્રિયા’ કરી નાંખેલ છે. અત્યારના શુદ્ધ ગુજરાતીની નજર આગળ જૂની ભાષા અશુદ્ધ લાગશે અથવા ઉત્તમ પ્રકારની નહીં લાગે; પરંતુ ‘ભાષાવિવેકશાસ્ત્ર’ (Philology) દૃષ્ટિએ આવા ફેરફારો પણ જૂની શોધખોળને કેટલું ગંભીર નુકસાન કરે છે તે તો જાણનારાજ જાણી શકે,

આનંદવનજી મહારાજની ભાષા ઉપરથી તે સમયની સ્થિતિ વગેરે શોધવામાં, છપાવનાગ-એએ કરેલા ફેરફારો, ધણા નિર્નકર્તા થાય તેમ છે. એટલે નિરૂપાયતાથી અત્યારે મળતી પ્રતો ઉપરથી ભાષાવિવેકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ત વખતની જે સ્થિતિ અનુમાનાય તેટલી અનુમાનવી પડે છે.

આપણામાં એક કહેવત છે કે, “આર ગાડએ યોલી બદલાય.” આ કહેવત પ્રમાણે જો કે મૂળ ભાષા એકજ હોય છે, છતાં તેમાં સ્થાનિક ફેરફાર હોય છે. ગુજરાતી ભાષા મુખ્ય કરી ત્રણ પ્રદેશમાં યોલાય છે. ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ. ગુજરાતની અંદર અમદાવાદના ગુજરાતીમાં અને સુરતના ગુજરાતીમાં સ્થાનિક ફેરફાર નાનો નથી. આજ રીતે અમદાવાદ જીલ્લાના ગુજરાતીમાં અને તળ અમદાવાદના ગુજરાતીમાં પણ ફેરફાર જોવામાં આવે છે. જો એક તાલુકા અને બીજા તાલુકાની ભાષા વચ્ચે ફેર પડતો હોય, જો એક જીલ્લા ને બીજા જીલ્લાની વચ્ચે પણ તફાવત રહેતો હોય, તો એ સ્પષ્ટ છે કે એક પ્રાંત અને બીજા પ્રાંત વચ્ચે તફાવત રહેવોજ જોઈએ. આ રીતે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છના ગુજરાતીમાં ઘણો ફેરફાર માલમ પડે છે તેમ હોવોજ જોઈએ.

ગુજરાત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડના ગુજરાતીમાં જે તફાવત નજરે પડે છે તે પ્રથમ

કેવા પ્રકારનો છે તે જોઈએ. આ ત્રણે દેશના ગુજરાતીમાં મુખ્ય ફેર કેટલાક અક્ષરોના ઉચ્ચારણમાં, કેટલાક સ્થાનિક પદ્ધતિએ અક્ષરો વાપરવામાં અને કેટલાક સ્થાનિક શબ્દો વાપરવામાં પડે છે. આ ઉપરાંત જાતિ અથવા વિભક્તિના પ્રત્યયો વાપરવામાં પણ ફેરફાર પડે છે. ગુજરાતીમાં એટલા કહેવામાં આવે છે તો કાઠિયાવાડમાં એટલા કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં કહ્યાડણું કહેવાય છે તો કચ્છ કાઠિયાવાડમાં કાઠણું કહેવાય છે. ગુજરાતમાં તહાડ યોલાય છે તો કચ્છ કાઠિયાવાડમાં તાહ યોલાય છે. ગુજરાતમાં કેટલાક સ્થળે ‘શ’ જ્યાં વપરાય છે ત્યાં કચ્છ કાઠિયાવાડમાં ‘સ’ વપરાય છે. ગુજરાતમાં ‘મણશુ’ યોલાય તો કચ્છ કાઠિયાવાડમાં ‘મળશુ’ માંતો શું તાલ્ય કરતાં દન્યના આકારમાં વધારે વપરાય છે. એટલે લગભગ ‘મળસું’ ના આકારે વધારે યોલાતો જોવામાં આવે છે. જાતિમાં પણ આવા પ્રકારનો ફેરફાર હોયતો ધરાવે છે. ‘આ’ ગુજરાતમાં નારિજાતિમાં વપરાય છે, તો કાઠિયાવાડમાં નરજાતિમાં વપરાય છે. આ રીતે ગુજરાત, કચ્છ-કાઠિયાવાડની યોલીમાં ફેરફાર જોવામાં આવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ તાલુકા અથવા પેટા પ્રાંતોમાં પણ પાછો તફાવત પડે છે. કાઠિયાવાડજ લખ્યો. કાઠિયાવાડના હાલાર પ્રાંતમાં ‘કેમ’ વપરાય છે તો જાલાવાડ પ્રાંતમાં કિમ વપરાય છે. ગોહીજવાડમાં સોપારી નરજાતિમાં વપરાય છે, તો બીજા ભાગમાં નારિજાતિમાં વપરાય છે.

આવા પ્રકારના જે ભાષાના તફાવતો છે તે ઉપરથી કામ લખનાર કે યોજનારના પ્રદેશનો ખ્યાલ બાંધવો હોય તો ધણું કરી કેટલીક ફેરફારોથી બચી શકાય. આનંદવનજી મહારાજની આ સ્તવનાવલિ ઉપરથી આપણે આવો ખ્યાલ બાંધવાનો છે.

શ્રી આનંદવનજીની સ્તવનાવલિની ભાષા જોતાં ટું પ્રથમથીજ કહી દઈશ કે તે ગુજરાત કરતાં કાઠિયાવાડને વધારે અડુણ છે.

આનંદધનજીની ભાષામાં કાઠિયાવાડી ભાષા-વશણતું તત્ત્વ વધારે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રથમમાં, જેમ ઉપર કહ્યું તેમ કાઠિયાવાડની પેઠે આનંદધનજીની ભાષામાં તાલવ્ય ‘શ’ ને બદલે દન્ત્ય ‘સ’ નો પ્રયોગ વિશેષે થયેલો જણાય છે. ઋષભ જિનની સ્તવનામાં ત્રીજા પદમાં બીજા ચરણમાં કહ્યું છે કે,

મળસું કંત (ય)ને ધાય.

જે ગુજરાતની ભાષામાં અને ખાસ કરી લખવાની ભાષામાં કવચિત્તજ ‘સું’ વપરાશે, જ્યારે કાઠિયાવાડમાં ‘સું’ વપરાશે એ રો-જનો વિષય છે. આજ રીતે ‘દર્શન શબ્દના સંબંધમાં છે. ‘દર્શનતું’ અપભ્રંશ ‘દરસણું’ કરી નાખ્યું છે. એ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ થયું હોત તો દરશણ થાત. જ્યારે કાઠિયાવાડમાં ‘દરસણું’ થયું નેપથ્ય.

મસ્તીનાથ સ્તવનામાં ચોથા પદમાં બીજા ચરણમાં,

—સપરિવારસું ગાઢી

એમ કહ્યું છે, અને ચોથા ચરણમાં

—ધરથી બાહિર કાઢી હો.

એમ કહ્યું છે. ગુજરાતીમાં ‘ગાઢાડી’ ને બદલે, ‘ગાઢી’ કઢાડી ‘કાઢી’ ને બદલે ધણું કરી વપરાય છે. મતલબ કે કાઠિયાવાડમાં ‘ઢ’ નો ઉપયોગ આવા સ્થાનકે ગુજરાત કરતાં વધારે થાય છે. ગુજરાતમાં શબ્દને છેડે કેટલેક સ્થળે ધ વપરાય છે અને કાઠિયાવાડમાં ‘ણી’ વપરાય છે. દાખલ તરીકે ગુજરાતમાં રીસાઇ વપરાય છે તેમ કાઠિયાવાડમાં ‘રી-સાણી’ વપરાય છે. મહારાજે મસ્તિનાથ સ્વામિના ત્રીજા પદમાં ત્રીજા ચરણમાં જે કહે—

—નિદ્રાસુપન દશા રીસાણી તેમાં ‘રી-સાણી’ કાઠિયાવાડના ગુજરાતીનો ભાસ આપે છે.

આજ રીતે શબ્દોમાં પણ જે સ્થાનિક-પણું જેવામાં આવે છે તે ગુજરાત કરતાં કાઠિયાવાડને વધારે અનુકૂળ છે. કાઠિયાવાડી

સ્થાનિક શબ્દોનો ધણો મોરો જથ્થો જેવામાં આવે છે ‘સગાઇ’ શબ્દ જે કે ગુજરાતી ભાષાનો છે, છતાં તેનો ઉપયોગ વધારે કચ્છ કાઠિયાવાડમાં થાય છે. સગાઇ એટલે ‘વેશ્વ-વાળી.’ ગુજરાતમાં ‘વેશ્વવાળી’ શબ્દ વધારે વપરાય છે. જ્યારે કાઠિયાવાડમાં સગાઈ શબ્દ વધારે વપરાશમાં લેવામાં આવે છે. આનંદ-ધનજી મહારાજે ‘સગાઇ’ શબ્દનો પ્રયોગ સારી રીતે કરેલો છે. ઋષભજિનનાજી પહેલા સ્તવનમાં બીજા ચરણમાં બીજા, ત્રીજા અને ચોથા પદમાં ‘સગાઇ’ શબ્દ વપરાયો છે:

પ્રીત સગાઈ જગમાં સહુ કરે,

પ્રીત સગાઈ ન કોય,

પ્રીત સગાઇ રે જગમાં સહુ કરે—

વળી મસ્તિનાથસ્તવનાના પહેલા ચરણ

—સમકેત સાથે સગાઇ કીધી.

માં ‘સગાઈ’ શબ્દ વાપરેલ છે. ‘મેળો’ શબ્દ જે કે ગુજરાતની અંદર વપરાશમાં લેવાય છે, પણ કાઠિયાવાડમાં તેનો ઉપયોગ ધણો વધારે છે. ઋષભસ્તવનામાં ત્રીજા પદમાં ‘મેળો’ શબ્દ બે વાર વપરાયેલ છે. કાઠિયાવાડમાં કાણુ માંડવી એ વાક્ય બહુ બોલાય છે. ‘કાણુ’ શબ્દનો જેકે કંથા એવો અર્થ થાય છે, પરંતુ લાંબી લાંબી વાત કર્યા કરવી તેને ‘કાણુ માંડી બેસવું’ કાઠિયાવાડમાં કહેવાય છે. આનંદધનજીએ મસ્તિનાથના સ્તવનમાં ‘કાણુ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. થોડું શબ્દ કુંચું-જિનની સ્તવનામાં વપરાયેલો છે. ‘સોહલી દોહ-લી’ કેટલીક પ્રતોમાં જેવામાં આવે છે. પણ કેટલાક વર્ષ અગાઉ મારા હાથમાં એક પ્રત જેવામાં આવી હતી તેમાં ‘સોયલી દોયલી’ જેવામાં આવેલ. અનંતનાથજીના સ્તવનમાં પહેલાં ચરણમાંજ કહ્યું છે કે—

ધાર તરવારની સોયલી દોયલી.

આ પ્રમાણે દરેક સ્તવનામાં કાઠિયાવાડમાં વિશેષ વપરાશમાં લેવામાં આવતા શબ્દોના પ્રયોગો થયેલા જેવામાં આવે છે. ‘આપડા,’

‘ તંત, ’ ‘ રણુરોઝ. ’ ‘ હોયલો ’ આ શબ્દો હું નમુનાની ખાતર મૂકું છું. આખી કૃતિ જો જોવામાં આવે, તો કાઠિયાવાડી ખ્યાલ વધારે આવશે. ગુજરાત અને સુરતના ભાગમાં ‘ સાલો ’ શબ્દ જોકે ઘણો વપરાય છે; પરંતુ કાઠિયાવાડમાં ‘ મારો સાલો ’ વધારે વપરાતો જણાય છે. કુટુંબજનની સ્તવનામાં મન પ્રત્યે આક્ષેપ કરતાં કહ્યું છે કે,—

—સમજે ન મારો સાલો હો.

કાઠિયાવાડમાં કેટલીક વાતને પ્રસંગે ‘ હેઠં ભારા સાળા ’ એમ બોલવામાં આવે છે, અથવા કોઇ પ્રત્યે આપેક્ષ કરતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘ મારો સાળો કુચ્ચોને ’

આનંદધનની ભાષામાં સર્વત્ર કાઠિયાવાડી બોલીનું તત્ત્વજ રહ્યું છે એમ મારું કહેવું નથી. ગુજરાતની ગુજરાતીના શબ્દો પણ જોકે કોઇ કોઇ સ્થળે જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ‘ સેચુ કોઇ ન સાથ, દીડા નહીં દીદાર. કાઠિયાવાડમાં દેદાર બોલાત. જેમ ગુજરાતમાં બોલાતી ગુજરાતી બોલીને અંશ આનંદધનજીની ભાષામાં જોવામાં આવે છે તેમ કોઇ કોઇ સ્થળે કચ્છ અને મારવાડનો અંશ પણ જોઇ શકાય છે. કાઠિયાવાડમાં ‘ કરી ’ ને બદલે ‘ કીધી ’ શબ્દ જવલ્લેજ વપરાય છે. ગુજરાતમાં કવચિત વપરાતો હોય તો ભલે. ‘ કરી ’ ને બદલે ‘ કીધી ’, કયું ને બદલે ‘ કીધું ’ એવા પ્રકારની શૈલી કચ્છ જેટલી કોઇ હંકાણે પ્રચલિત નથી. તેમાં પણ ખાસ કરીને ‘ સગાઇ કરી ’ એવી જે ખાસ કાઠિયાવાડી બોલી તે કચ્છમાં ‘ સગાઇ કીધી ’ એ આકારમાં હમેશાં બોલાય છે. મહિનાથજીની સ્તવનામાં જે એમ કહ્યું છે કે—

—સમકેત સાથે સગાઇ કીધી

તેવો પ્રયોગ અત્યારે પણ કચ્છમાં સતત પ્રચલિત છે. હવે મારવાડી આભાસમાં ક્યાંય આવે છે કે નહિ તે જોઇએ. શાંતિનાથની

સ્તવનામાં સાતમા પદના ચોથા ચરણમાં

—ઈન્દ્રો આગમે બોધ રે.

એમ કહ્યું છે. તેમજ અગ્નિ સ્તવનામાં પહેલા પદમાં ચોથા ચરણમાં કહ્યું છે કે—

પુરૂષ કિશ્યું મુજ નામ.

—સેચુ કોઇ ન થાય.

(અભિનંદન સ્તવના.)

તેમજ,

—મનરાવાલા (નેમીશ્વર સ્તવના.)

આ શૈલી મારવાડને વધારે અનુકૂળ ગણાય કે નહિ તે મારવાડી ભાષાના જાણુકાર પાસેથી જાણવા વિનંતિ છે.

આ પ્રસંગે મારો ઉદ્દેશ આનંદધનની સંપૂર્ણ ભાષાનું ખુદ પૃથક્કરણ કરવાનો નથી; કેમકે તો તો એક મોટો નિમ્નજ લખાય તેમ છે; પરંતુ મારો ઉદ્દેશ સહજ ખ્યાલ આપવાનો છે કે આનંદધનજીની ભાષા ગુજરાતી ભાષાના કયા પ્રદેશને વિશેષ બંધાયેલી થાય છે. આ ઉપરથી વાચક જોઇ શકશે કે, મારો અભિપ્રાય આનંદધનજીની ભાષા કાઠિયાવાડીને વિશેષ અનુકૂળ આવવા સંબંધમાં છે. આ સ્તવનાવલિ મેં ૨૦ હીમતલાલ ગણેશજી અંજરિયા એમ. એ. ને અવલોકન અર્થે આપી તેઓનો કયા પ્રદેશને લગતી ગુજરાતી ભાષા હોવા વિષેનો અભિપ્રાય માગ્યો હતો; અને તેનો અભિપ્રાય પણ મારી પેઠે કાઠિયાવાડીને લગતો હતો.

ગુજરાતી ભાષા સુખ્યતાએ કાઠિયાવાડી બોલાવું અહિં નિર્ણીત કરી અટકવાતું કાઠિયાવાડી છતાં કાઠિયાવાડના કયા પ્રદેશને લગતું છે તે પણ નક્કી કરવાનું છે, કેમકે તો ક્યાંથીજ આનંદધનજી મહારાજને કયા પ્રદેશનો વિશેષ પરિચય હતો તે સંબંધીની વિચારણા થઇ શકે.

અપૂર્ણ.

जैनग्रंथाः ।

अध्यात्मकल्पद्रुम.

यह सुप्रसिद्ध तपागच्छनायक (श्रीमुनिसुन्दरसूरिका) बनाया हुआ जैनमतका अत्युत्तम ग्रंथ है । इसमें आर्हदर्शन आदितत्त्व सप्रमाण प्रतिपादन किया है । और ग्रंथमें (प्रसाद) गुण ऐसा भरा है कि बांचतेसमय शतार्थिक सोमप्रभसूरिके सूक्ति-मुक्तावलीकी छटा अति मनोहर भासती है । मूल्य ८ आ. डां. १ आ.

सनातनजैनग्रंथमाला.

(प्रथमगुच्छक)—इसमें १ वृहत्स्वयम्भूस्तोत्रम् २ रत्नकरंडभ्रावकाचारः ३ पुरुषार्थसिद्धयुपायः ४ आत्मानुशासनम् ५ तत्त्वार्थाधिगममोक्षशास्त्रम् ६ तत्त्वार्थसारः (तत्त्वार्थसूत्रकारिका) ७ आलापपद्धतिः ८ नाटकसमयसारकलशाः (अध्यात्मतरंगिणि) ९ परीक्षामुखन्यायसूत्राणि १० आसपरीक्षा ११ आसमीमांसा वसुनंदिसैद्धांतिकवृत्तिसहिता १२ युक्त्यनुशासनम् १३ नयविवरणम् समाधिशतकम् सटिप्पणं इसप्रकार १४ ग्रंथ संग्रह करके छपाये है. मूल्य. १ रु. डां. ३ आ. की. रु. आ. डां. रु. आ.

(काव्यानुशासन)—श्रीमद्भागवतविरचित, स्वकृत टीकासहित. ० ७ ० १
(काव्यानुशासन)—आचार्यहेमचन्द्रविरचित, स्वोपज्ञालंकार.

चूडामणिसंज्ञकवृत्तिसमेत. ... २ ४ ० २
(चन्द्रप्रभवविरतिकाव्य)—श्रीवीरनन्दिविरचित. इसके १८ सर्ग हैं. इसमें जिनमतके विषयका विशेष खुलासा है. ... ० १२ ० १

(जैनस्तोत्रसंग्रह)—इसमें भक्तामर, कल्याणमंदिर, विषापहार, एकीभाव और भूपालपंचविंशतिका ये ५ मूलस्तोत्र हैं. ... ० ४ ० १

(जैनस्तोत्ररत्नाकर)—इसमें नित्यपाठ करनेयोग्य प्राकृत और संस्कृत जिसमें प्रथम नवकारस्मरण, (द्वितीय) उवसग-हरस्मरण, (तृतीय) संतिकरस्तोत्र स्मरण, (चतुर्थ) तिज-यपहुत्त स्मरण, (पंचम) नमिऊण स्मरण, (छट्ठा) श्रीअ-जितशान्तिस्तव स्मरण, (सप्तम) भक्तामरस्मरण, (अष्टम) कल्याणमंदिरस्तोत्र, (नवम) वृहच्छान्तिस्तवनामक स्मरण इसप्रकार ९ स्मरण और जयतिहुअणस्तोत्र, जिनपंजरस्तोत्र, ग्रहशान्तिस्तोत्र, पार्श्वनाथका मंत्राधिराजस्तोत्र, और यंत्र-विधान इसप्रकारके विषय हैं. यह गुटका श्वेताम्बरी जैनी भाइयोंके हितार्थ छपाया है. ... ० ४ ० १

(जैननित्यपाठसंग्रह)—इसमें पंचस्तोत्र सहस्रनाम तत्त्वार्थसूत्रादि १६ पाठ दिगम्बरी श्वेताम्बरी दोनों प्रकारके जैनी भाइयोंके हितार्थ संग्रह किये हैं. रेशमी जिल्दका बहुतही सुंदर गुटका है. ... ० ६ ० १

(तिलकमञ्जरी)—श्रीधनपालविरचिता. ... २ ८ ० ४

(द्विसंधानमहाकाव्य)—श्रीधनंजयविरचित, बदरीनाथविरचित टीकासमेत... १ ८ ० २

(धर्मशर्माभ्युदय काव्य)—महाकवि हरिचन्द्रकृत.	१	०	०	२
(नेमिनिर्वाणकाव्य)—वाग्भट्टविरचित.	०	१०	०	१
(प्राकृतपिङ्गलसूत्राणि)—श्रीमद्वाग्भट्टविरचित, लक्ष्मीनाथभट्टकृत टीकासहित. इस ग्रंथके दो परिच्छेद (भाग) हैं. संस्कृत नाटकादि ग्रंथोंमें प्राकृत (बाल) भाषा बहुतस्थलोंमें आती है. परंतु उस भाषाके वृत्त (छन्द) बहुतसे लोगोंको विदित ही नहीं; और नाटकादि ग्रंथ बांचनेवालोंको विदू- षक, नटी, तथा स्त्री आदि पात्रोंके संभाषणमें प्रायः वृत्त- ज्ञानकी परमावश्यकता है. इसलिये ऐसे लोगोंको यह ग्रंथ बहुत उपयोगी है.	१	१२	०	३
(यशस्तिलक)—श्रीसोमदेवसूरिविरचित श्रीयुतसागरसूरिकृत व्याख्यासमेत पूर्वखण्ड.	३	१२	०	४
(यशस्तिलक)—श्रीसोमदेवसूरिविरचित श्रीयुतसागरसूरिकृत व्याख्यासमेत उत्तरखण्ड.	२	१२	०	४
(वाग्भट्टालंकार)—श्रीवाग्भट्टप्रणीत, सिंहदेवगणि विरचित टीकासमेत.	०	८	०	१
(सुभाषितरत्नसंदोह)—श्रीमदमितगतिविरचित.	०	१२	०	२
(हीरसौभाग्य)—श्रीदेवविमलगणिविरचित, स्वोपज्ञव्याख्यास- मलंकृत.	५	८	०	६

(सप्तम गुच्छक)—इसमें (१) मानतुङ्गाचार्यविरचित भक्तामरस्तोत्र, (२) सिद्ध-
सेनदिवाकरप्रणीत कल्याणमन्दिरस्तोत्र, (३) वादिराजप्रणीत एकीभावस्तोत्र, (४)
धनंजयप्रणीत विषापहारस्तोत्र, (५) भूपालकविप्रणीत जिनचतुर्विंशतिका, (६) देवन-
न्दिप्रणीत सिद्धिप्रियस्तोत्र, (७) सोमप्रभाचार्यविरचित सुक्तिमुक्तावलि, (८) जम्बूगुरु
विरचित जिनशतक, (९) पद्मानन्दकविप्रणीत चैराग्रशतक, (१०) जिनप्रभसूरिविरचित
सिद्धान्तागमस्तव (सावचूरि), (११) आत्मनिन्दाष्टक, (१२) जिनवल्लभसूरिविरचित
समसंस्कृतप्राकृतमहावीरस्वामिस्तोत्र, (१३) हेमचन्द्राचार्यविरचित अन्ययोग्यवच्छेदि-
काद्वात्रिंशिकाख्यमहावीरस्वामिस्तोत्र, (१४) हेमचन्द्राचार्यविरचित अयोग्यवच्छेदिका-
द्वात्रिंशिकाख्यमहावीरस्वामिस्तोत्र, (१५) जिनप्रभसूरिविरचित पार्श्वनाथस्तव, (१६)
जिनप्रभसूरिविरचित गौतमस्तोत्र, (१७) जिनप्रभाचार्यविरचित श्रीवीरस्तव, (१८) जिनप्र-
भसूरिविरचितचतुर्विंशतिजिनस्तव, (१९) जिनप्रभसूरिविरचित पार्श्वस्तव, (२०) जिनप्र-
भसूरिविरचित श्रीवीरानिर्वाणकल्याणस्तव, (२१) विमलप्रणीत प्रश्नोत्तररत्नमाला, (२२)
धनपालप्रणीत ऋषभपञ्चाशिका, (२३) शोभनमुनिप्रणीत चतुर्विंशतिजिनस्तुति (सटि-
प्पणी), इतने काव्य हैं. ... .. की. रु. १ डां. १॥ आ.

तुकाराम जावजी,

निर्णयसागर प्रेस, कालबादेवी पोष्ट-मुंबई.

